

ΑΝΤΩΝΙΟΣ
ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗΣ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ
ΤΟΝ 14^ο ΑΙ.

Η μαρτυρία των πατριαρχικών
και μοναστικών εγγράφων

(Διδακτορική Διατριβή)

Ρέθυμνο 2022

Πανεπιστήμιο
Κρήτης
Φιλοσοφική
Σχολή
Τμήμα
Ιστορίας -
Αρχαιολογίας

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	4
Κεφάλαιο 1: Η Γαμική Ένωση	
A. Η Μνηστεία	20
B. Ο Γάμος	32
B1. Τα γαμικά κωλύματα	
B2. Ο Δεύτερος και ο Τρίτος Γάμος	
Γ. Η λύση συνοικεσίων	50
Γ1. Το Διαζύγιο	
Γ2. Τα Παράνομα Συνοικέσια	
Δ. Οι Γαμήλιες Στρατηγικές της Αριστοκρατικής και της Μεσαίας Τάξης	83
E. Συμπεράσματα Κεφαλαίου	109
Κεφάλαιο 2: Η Συγγένεια	
A. Η Φυσική Συγγένεια	115
A.1. Τα Όρια της Συγγένειας	
A.2. Οι Συγγενικές Σχέσεις	
B. Η Τεχνητή Συγγένεια	160
Γ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου	171
Κεφάλαιο 3: Όνομα και Επώνυμο	
A. Το Όνομα	176
B. Το Επώνυμο	186
Γ. Η διάσταση του Φύλου	197
Δ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου	202
Κεφάλαιο 4: Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας: Ο Θεσμός της Προίκας και οι Προγαμιαίες Δωρεές του άνδρα	
A. Η προίκα	204
A.1. Το νομικό καθεστώς της προίκας	
A.2. Η σύσταση της προίκας	

A.3. Οι προικοδότες και οι αποδέκτες της προίκας	
A.4. Προίκα και Κληρονομικό Μερίδιο	
A.5. Η ρευστοποίηση της προίκας	
A.6. Δικαστική προστασία και αναπλήρωση της προίκας	
A.7. Η προίκα μετά τη λύση ενός συνοικεσίου	
A.8. Η προίκα μετά τον θάνατο της γυναίκας	
A.9. Η προίκα μετά τον θάνατο του άνδρα	
A.10. Προίκα και διαθήκη	
A.11. Η ανδρική προίκα	
B. Οι προγαμιαίες δωρεές του άνδρα	283
B.1. Το νομικό πλαίσιο και η σύσταση των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα	
B.2. Οι προγαμιαίες δωρεές του άνδρα μετά τη λύση ενός συνοικεσίου	
B.3. Οι ανδρικές προγαμιαίες δωρεές μετά τον θάνατο του άνδρα ή της γυναίκας	
Γ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου	291
Κεφάλαιο 5: Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας: Το Κληρονομικό Σύστημα	
A. Κληρονομιά και συγγένεια	296
B. Η σύσταση της κληρονομιάς	298
Γ. Οι κληρονόμοι	303
Δ. Συγκρούσεις με επίκεντρο την κληρονομιά	319
E. Η διαθήκη	336
ΣΤ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου	350
Κεφάλαιο 6: Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας: Η οικονομική δράση των γυναικών	
	352
Κεφάλαιο 7:	
A. Το «Προφίλ» της Αριστοκρατικής Οικογένειας	372
B. Το «Προφίλ» της «Μέσης» Οικογένειας	383
Γενικά Συμπεράσματα	387

Βιβλιογραφία 398

Παράρτημα 438

ΕΙΣΑΓΩΓΗ**ΤΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΗΓΕΣ**

Αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι ο θεσμός της οικογένειας και η λειτουργία του κατά τον 14^ο αι. Γνωρίζουμε ότι τους προηγούμενους αιώνες μετά την παρακμή των πόλεων η οικογένεια έγινε η κυριότερη μικροδομή, εξ ου και το κράτος και η Εκκλησία επιδίωκαν με τη νομοθεσία να φτιάξουν σταθερούς οικογενειακούς δεσμούς. Επιστέγασμα αυτής της προσπάθειας ήταν η νεαρά 89 του Λέοντος Στ' σχετικά με την εγκυρότητα του γάμου¹. Με τη Νεαρά αυτή η Εκκλησία απέκτησε το προνόμιο να νομιμοποιεί τους γάμους, γεγονός καταλυτικό για την ιστορία του δικαίου, αφού πλέον τα εκκλησιαστικά δικαστήρια απέκτησαν δικαιοδοσία για την επίλυση διαφορών που ενέπιπταν στο οικογενειακό δίκαιο, αλλά και για τη μελέτη εν γένει της βυζαντινής κοινωνίας. Κατ' αρχήν αιτούμενο της παρούσας μελέτης είναι να εξεταστεί κατά πόσον η οικογένεια εξακολουθεί να αποτελεί την κυριότερη μικροδομή της κοινωνίας.

Η οικογένεια έχει αρκετά απασχολήσει τη βιβλιογραφία είτε αυτόνομα είτε ως πτυχή ερευνών που εμπίπτουν σε ευρύτερα πεδία, όπως η βυζαντινή αριστοκρατία. Η αριστοκρατία στο Βυζάντιο συδέεται στενά με την άναδυση συγκεκριμένων οικογενειών, που επιδίωξαν συστηματικά τη δημιουργία δεσμών μεταξύ τους, μέλη των οποίων πρωταγωνίστησαν σε διάφορους τομείς της κοινωνίας, με τομή την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας από την οικογένεια των Κομνηνών στα τέλη του 11^{ου} αι. Είναι επίσης γνωστό ότι και οι Παλαιολόγοι αυτοκράτορες, ακολουθώντας το ίδιο *grosso modo* μοντέλο εξουσίας με τους Κομνηνούς, βασίστηκαν στην αριστοκρατία ως προς την άσκηση εξουσίας, τοποθετώντας μάλιστα στη διοίκηση των επαρχιών και στις σημαντικότερες θέσεις του στρατού και της κεντρικής διοίκησης μέλη της οικογένειάς τους². Στο πλαίσιο αυτό υπάρχουν μελέτες για την ιστορική πορεία οικογενειών, οι οποίες θεωρούνται ότι άφησαν το αποτύπωμά τους κατά το μάλλον ή ήττον στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική

¹ Σχετικό εδάφιο της Νεαράς αναφέρει πως «... τα συνοικέσια τη μαρτυρία της ιεράς ευλογίας ερρῶσθαι κελεύομεν, ως ένθα γε μη ορώτο τοις συνοικείν βουλομένοις τοιαύτη διαιτώσα αρμογή, ουδέ την αρχήν ρηθήσεται συνοκέσιον, ουδ' επιτεύζεται των τούτου δικαίων η τοιαύτη συμβίωσις» (Τρωιάνος 2007: 254)

² Βλ. ενδεικτικά: Gomez 2014a: 63, όπου και η σχετική βιβλιογραφία σε υποσημείωση.

ιστορία του Βυζαντίου³. Η μέχρι στιγμής έρευνα έχει εστιάσει επίσης σε επιμέρους πλευρές της αριστοκρατικής οικογένειας, όπως τη συγκρότηση της υλικής της βάσης, την οικονομική και κοινωνική της επιρροή, τις γαμήλιες στρατηγικές, τη σχέση της με την αυτοκρατορική εξουσία και τον μοναχισμό, τον ρόλο της στις εμφύλιες συρράξεις⁴. Βέβαια η ιστορική έρευνα έχει αναδείξει επιμέρους πτυχές της βυζαντινής οικογένειας γενικά, όπως τη γαμική ένωση, την προίκα, τις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα, το κληρονομικό σύστημα, την υιοθεσία και την αναδοχή⁵, εστιάζοντας παράλληλα στη λειτουργία της οικογένειας σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές⁶. Αρκετοί ερευνητές έχουν επικεντρώσει επίσης το ενδιαφέρον τους στην παιδική και εφηβική ηλικία⁷ και στις γυναίκες⁸, ενώ άλλοι στο δίκαιο που

³ Η έρευνα ασχολήθηκε με τα γενεαλογικά δέντρα και το ιστορικό αποτύπωμα επιφανών οικογενειών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Α. Papadopoulos, Γ. Θεοχαρίδη, D. M. Nicol, D. I. Polemis, S. Fassoulakis, Α. Αγγελόπουλο, οι οποίοι ασχολήθηκαν με τις οικογένειες Παλαιολόγου, Τζαμπλάκωνος, Καντακουζηνού, Δερμοκαϊτή, Δούκα, Ραούλ και Καβάσιλα, αλλά και τις πιο πρόσφατες μελέτες για τις οικογένειες Κουμούση και Αγιοθεοδωριτών από τον Th. Ganchou και την Ε. Μαδαριαγά αντίστοιχα (βλ. Papadopoulos 1962, Θεοχαρίδης 1963, Nicol 1968, 1973 και 1974, Polemis 1968, Fassoulakis 1973, Αγγελόπουλος 1977, Ganchou 2006, Μαδαριαγά 2009, 2014 και 2017). Με τις οικογένειες των Παλαιολόγων και των Τζαμπλακώνων ασχολήθηκε και ο R. Estangüi Gomez (Gomez 2008 και 2014b).

⁴ Στο πλαίσιο αυτό πολύ σημαντικές παραμένουν – πάντοτε ενδεικτικά - οι μελέτες των Α. Λαΐου (Laiou 1973, Laiou-Thomadakis 1980/1, Laiou 1998), Δ. Κυρίτση (Kyritses 1997), Μ. Angold (Angold 1984a, 1984b, 1984c), Ρ. Magdalino (Magdalino 1984 και 2009), Ρ. Morris (Morris 1984), D. M. Nicol (Nicol 1984), Ε. Patlagean (Patlagean 1996), J. - Cl. Cheynet (Cheynet 1998), J. Haldon (Haldon 2009b), Π. Γουναρίδη (Γουναρίδης 2006), Α. Κιουσοπούλου (Κιουσοπούλου 2007), Ανδριπούλου 2010, Ch. Malatras (Malatras 2013). Ειδικά για το πώς οι δεσμοί μεταξύ των επιφανών οικογενειών έπαιζαν ρόλο στην ένταξή τους στη μία ή την άλλη πλευρά στον εμφύλιο πόλεμο του 1341-1354 βλ. ενδεικτικά Malatras 2014.

⁵ Πολύτιμη είναι η προσφορά και πάλι της Α. Λαΐου, που ερεύνησε τη μνηστεία (Λαΐου 1986), τη γαμική ένωση (Λαΐου–Θωμαδάκη 1989), την προίκα, τις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα και το κληρονομικό σύστημα (Laiou 1998 και 2009). Σημαντικές είναι επίσης οι δημοσιεύσεις του Ch. Messis και του C. Kraus για τον γάμο (Kraus 2007a, Messis 2014), του J. Meyendorff για το κανονικό δίκαιο και τη λειτουργική παράδοση του γάμου (Meyendorff 1990b), του H. Hunger για τις παρεκκλίσεις από το γαμικό δίκαιο τον 14ο αι. (Hunger 1973), της R. Macrides για την υιοθεσία, την αναδοχή, την προίκα, το κληρονομικό σύστημα και τη συγγένεια (Macrides 1987b, 1990, 1992, 1998 και 2008), των G. Dragon, J. Lefort, Ε. Patlagean για το κληρονομικό σύστημα (Dragon 1998, Lefort 1998, Patlagean 2003).

⁶ Τέτοιες μελέτες είναι ενδεικτικά της Α. Κιουσοπούλου για την Ήπειρο τον 13ο αιώνα (Κιουσοπούλου 1990) και της F. Kondyli για τη Λήμνο τον 14ο αι. (Kondyli 2013).

⁷ Ενδεικτικά ο T. S. Miller μελέτησε τα ορφανά παιδιά (Miller 2003), οι Ρ. Tritsaroli – F. Valentin την παιδική θνησιμότητα (Tritsaroli – Valentin 2008) και οι Ε. Patlagean, Α. Moffat και Α. Κιουσοπούλου την παιδική ηλικία (Patlagean 1973, Moffat 1986, Κιουσοπούλου 1997), οι D. Ariantzi, G. Prinzing, Α. Κιουσοπούλου, Ρ. Melichar, C. Hennessy την εφηβική ηλικία (βλ. συλλογικό τόμο Ariantzi 2018a).

⁸ Σημαντικές είναι οι μελέτες της J. Beaucamp για τις γυναίκες και το σχετικό με αυτές βυζαντινό δίκαιο (Beaucamp 1977, 1998 και 2000). Τις γυναίκες στο Βυζάντιο έχουν μελετήσει επίσης οι Α. Λαΐου (Λαΐου – Θωμαδάκη 1981, Laiou 1981, 1986, 2000, 2001 και 2003), C. Kyrris (Kyrris 1981), D. White (White 1982), K. Νικολάου (Νικολάου 1993), D. M. Nicol (Nicol 1994), L. James (James 1997), Α. Kazhdan (Kazhdan 1998), Α. Βακαλούδη (Βακαλούδη 1998), J. Herrin (Herrin 2001), I. Kalavrezou (Kalavrezou 2003), C. L. Connor (Connor 2004), L. Garland (Garland 2006), D. Stathakopoulos (Stathakopoulos 2014), Sh. E. J. Gerstel και S. Kalopissi-Verti (Gerstel – Kalopissi 2014). Ειδικά με τις αριστοκρατίσες ασχολήθηκαν οι Sir S. Runciman (Runciman 1984) και Fr.-M. Schrijver (Schrijver 2018), όπως και οι C. Galatariotou και Α.-M. Talbot, καταδεικνύοντας τη σχέση

άπτεται του ρόλου και της λειτουργίας της οικογένειας⁹ και σε ειδικότερα θέματα, όπως οι μεικτοί γάμοι Βυζαντινών και Λατίνων¹⁰. Πτυχές, ωστόσο, του οικογενειακού βίου του 14^{ου} αι. ορίζουν ένα πεδίο έρευνας που έχει να δώσει νέα στοιχεία. Στην ανάδειξη αυτών στοιχεύει η παρούσα μελέτη, η οποία βεβαίως θα αναπτύξει «διάλογο» με τη μέχρι στιγμής σχετική έρευνα.

Τίτλος της είναι: «Η βυζαντινή οικογένεια τον 14^ο αι.: Η μαρτυρία των πατριαρχικών και μοναστικών εγγράφων». Κατανοώντας τη λειτουργία της οικογένειας του 14^{ου} αιώνα, θέλουμε να κατανοήσουμε τις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες του αιώνα αυτού, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό είναι αποτέλεσμα της παρακμής της κεντρικής εξουσίας και της απώλειας του συγκεντρωτικού χαρακτήρα και της καθορισμένης ιεραρχικής δομής του άλλοτε κραταιού βυζαντινού διοικητικού συστήματος. Ο 14^{ος} αιώνας αποτελεί το χρονικό πεδίο της έρευνας, διότι αυτό ορίζει το ίδιο το αρχειακό υλικό, όπου αυτή στηρίζεται - οι αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου και τα μοναστηριακά έγγραφα - για το οποίο θα αναφερθώ στη συνέχεια. Ας προστεθεί ακόμη ότι ο αιώνας αυτός, όπως και γενικά άλλωστε η παλαιολόγεια περίοδος, παρουσιάζει ιστορικό ενδιαφέρον, λόγω των αντιφάσεών του, όπως, από τη μία, την εγκαθίδρυση της δυναστείας των Παλαιολόγων, που θεωρείται νίκη της ανώτερης αριστοκρατίας, όπως προελέχθη, και, από την άλλη, την ανανέωση της ζωής στις πόλεις με συνακόλουθες αλλαγές σε νοοτροπίες και συλλογικές συμπεριφορές, οι οποίες κάθε άλλο παρά ανεπηρέαστα άφησαν τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα¹¹.

Ως προς τον τίτλο πρέπει επιπλέον να διευκρινισθούν οι έννοιες «βυζαντινή» και «οικογένεια», έννοιες που ίσως φαίνονται αυτονόητες, αλλά δεν είναι. Σε προγενέστερη πηγή από τον 14^ο αι., στη νομοθεσία των Μακεδόνων, στα Βασιλικά, η οικογένεια συναντάται ως «φαμίλια», όρος που προφανώς προέρχεται από τη

τους με την ίδρυση και διοίκηση βυζαντινών μοναστηριών και το πώς αποτελούν «προέκταση» των οικογενειών τους (Galatariotou 1988, Talbot 1990, 1996, 2001 και 2014).

⁹ Και πάλι ενδεικτικά θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τους Γ. Μαριδάκη και Ν. Μάτση, οι οποίοι ήταν από τους πρώτους ερευνητές του αστικού και οικογενειακού δικαίου αντίστοιχα (Μαριδάκης 1922, Μάτση 1962), την Ε. Παπαγιάννη, η οποία μελέτησε επίσης το οικογενειακό δίκαιο, όπως και το κληρονομικό και το εμπράγματο-ενοχικό δίκαιο (Παπαγιάννη 1992, 1997 και 2010), τον Κ. Γ. Πιτσάκη, ο οποίος ανέλυσε διεξοδικά όλα τα σχετικά με το κώλυμα γάμου λόγω εβδόμου βαθμού συγγένειας (Πιτσάκης 1985), και τον Αν. Χριστοφιλόπουλο, που πραγματεύτηκε τις πτυχές του διαζυγίου, της προίκας και τις σχέσεις γονέων και τέκνων (Χριστοφιλόπουλος 1939, 1946α και 1946β). Το διαζύγιο αποτελεί ένα από τα πολλά αντικείμενα μελέτης και του Σπ. Τρωιάνου (Τρωιάνος 1983 και 1991).

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Nicol 1964 και 1979.

¹¹ Βλ. ενδεικτικά Oikonomides 1988, Κιουσοπούλου 2007 και 2012β, Shea 2010.

λατινική γλώσσα¹². Για το ίδιο θέμα η E. Patlagean έχει ήδη παρατηρήσει πως η «οικογένεια» ως όρος δεν εμφανίζεται στις πηγές, παρά το γεγονός ότι και τα δύο συνθετικά της υπάρχουν. Το πρώτο συνθετικό αναφέρεται σε τόπο και σε αυτό που θα ορίζαμε «σπίτι» ή «νοικοκυριό», ενώ το δεύτερο σε δίκτυο σχέσεων, στη γενεαλογική γραμμή που εκτείνεται σε ιστορικό βάθος μέχρι και τρεις γενιές. Παρά την ανυπαρξία του όρου «οικογένεια», η E. Patlagean παρατηρεί πως από τον 9^ο αι. και εξής οι βυζαντινοί υιοθετούν ένα ευρύ λεξιλόγιο για τη συγγένεια, για να ορισθούν οι διάφορες συγγενικές εξ αίματος και αγχιστείας σχέσεις, παρατηρείται δηλ. ένα πιο ακριβές λεξιλόγιο, το οποίο και πάλι έχει να κάνει με την Εκκλησία, διότι αυτό συμφωνούσε με τις απαγορεύσεις της¹³. Στα Βασιλικά των Μακεδόνων υπάρχει ένας εκτενής ορισμός της συγγένειας που περιλαμβάνει ανιόντες συγγενείς, γονείς, παππούδες και προπάππους, κατιόντες συγγενείς, τέκνα, εγγόνια και δισέγγονα, και εκ πλαγίου συγγενείς, αδέρφια, θείους, ανίψια, εξαδέλφια και τα τέκνα αυτών¹⁴. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι οι βυζαντινοί περιγράφουν τις συγγενικές σχέσεις χρησιμοποιώντας σταθερά όρους, όπως γαμβρός, γυναικάδελφος, ανδράδελφος, συμπέθεροι, σύγγαμπροι¹⁵, ο όρος «γένος» δεν είναι σταθερός. Έτσι, στις πηγές του 14^{ου} αι., αν και είναι σε χρήση οι παράγωγοι όροι «συγγενείς»¹⁶ και «προσγενείς»¹⁷, όπως και περιφράσεις που τον περικλείουν, λ.χ. «οι εκ γένους»¹⁸, «δια το οικείως έχειν με κατά συγγένειαν προς τινα»¹⁹, «προς γένους προσηκόντων μου»²⁰, άλλες φορές αντί αυτών χρησιμοποιούνται ο όρος «οικείοι»²¹ και ειδικά για τους κατιόντες συγγενείς ο όρος «διάδοχοι»²², καθώς και περιφράσεις για τους εξ αίματος συγγενείς, όπως ««οι καθ' αίμα μοι γνήσιοι»²³, «οι καθ' αίμα μοι

¹² B. 45.1.14: «ου μόνον φυσικοί, αλλά και θεοί το δίκαιον έχουσι της ομαιοτήτος προς τους εν φαμίλια ...»

¹³ Patlagean 1996: 472

¹⁴ B. 28.5.1: ως «νόμα γενικόν. Διαίρεται ... εις τρία, εις ανιόντας, κατιόντας και τους εκ πλαγίου. Και ανιόντες μεν εισίν οι ημάς γεγεννηκότες· οίον πατήρ, μητήρ, πάππος, μάμμη, πρόπαππος, προμάμμη και οι τούτων ανωτέροι. Κατιόντες δε οι εξ ημών γενόμενοι, οίον υιός, θυγάτηρ, έγγονος, εγγόνη, και οι έτι τούτων κατώτεροι. Εκ πλαγίου δε, οι μήτε ημάς γεγεννηκότες, μήτε εξ ημών γενόμενοι, της δε αυτής γονής και ρίζης ημίν κεκοινηκότες, οίον αδελφός, αδελφή, θείος, θεία, ανεισιός, ανεισιά, εξαδελφος, εξαδέλφη και οι εκ τούτων καταγόμενοι». Η διάταξη επαναλαμβάνεται και στον Αρμενόπουλο (Αρμενόπουλος: 4.6.1).

¹⁵ Patlagean 1996: 472

¹⁶ MM II: 531, Prodrôme: 30, Vatopédi I: 43-XXII

¹⁷ Iviron III: 71

¹⁸ MM I 182/PRK III: 258/Regestes 2433

¹⁹ Prodrôme: 133, 134

²⁰ Prodrôme: 162

²¹ Prodrôme: 78

²² Kutlumus: 13

²³ Vatopédi I: 64

προσωκειωμένοι»²⁴ ή «οι εκ των σάρκα συγγενείς»²⁵. Μία ανάλογη παρατήρηση μπορούμε να κάνουμε και για τον όρο «γονείς», ο οποίος εναλλάσσεται με το ομόρριζο «γενήτορες»²⁶.

Ως προς τον όρο «βυζαντινή» πρέπει επίσης να διευκρινισθούν τα ακόλουθα: Τον 14^ο αι. το Βυζάντιο είναι ένα μικρό κράτος με εδάφη, κυρίως στη Βαλκανική, διαρκώς μεταβαλλόμενα και κυρίως συρρικνούμενα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Μακεδονίας, ένα μέρος της οποίας θα γνωρίσει, πέρα από τη βυζαντινή, τη σερβική διοίκηση, ήδη από το 1282, πριν δηλ. από την εξεταζόμενη περίοδο της παρούσας μελέτης, με το σύνολο της περιοχής να βρίσκεται στα μέσα του 14^{ου} αι. και για μικρό χρονικό διάστημα στη διοίκηση αυτή, για να καταλήξει στα τέλη του αιώνα στους Οθωμανούς. Εντούτοις, η Κωνσταντινούπολη, κάποιες περιοχές της Μακεδονίας, πολύ λιγότερο άλλες ελλαδικές περιοχές, όπως η Πελοπόννησος, και λίγα νησιά του Αιγαίου, κυρίως η Λήμνος, συνέχιζαν να διοικούνται από τους βυζαντινούς μεγάλο μέρος του 14^{ου} αι. Και εδώ, σε μεγάλο βαθμό, το «βυζαντινός» σχετίζεται άμεσα με το αρχαιακό υλικό στο οποίο βασίζεται η έρευνα.

Επέλεξα να μελετήσω την οικογένεια, στηριζόμενος κατά κύριο λόγο στις αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου, διότι τον 14^ο αι. φθάνουν σε αυτήν οι παρεκκλίσεις σε σχέση με το οικογενειακό πρότυπο, όπως αυτό καθοριζόταν από ένα πολύ προγενέστερο νομικό πλαίσιο, όπως είχε διαμορφωθεί από την Πολιτεία και την Εκκλησία. Μέσα από τις παρεκκλίσεις, την εκτροπή δηλαδή από τον νόμο, μπορούμε να δούμε την αντοχή της οικογένειας τον 14^ο αι. Τον αιώνα αυτό επίσης η πατριαρχική σύνοδος λειτούργησε και ως δικαστήριο, εκδίδοντας αποφάσεις για θέματα πέραν του στενού εκκλησιαστικού κύκλου. Το γενικό πλαίσιο λειτουργίας της πατριαρχικής συνόδου είχε ως εξής: Συνεδρίαζε στην Κωνσταντινούπολη και συμμετείχαν, εκτός του πατριάρχη ως επικεφαλής, επίσκοποι – πάντα ένας αριθμός αυτών και όχι το σύνολό τους -, διάφορα εκκλησιαστικά στελέχη του πατριαρχείου, καθώς και λαϊκοί. Οι αποφάσεις, ωστόσο, λαμβάνονταν μόνο από τον πατριάρχη και τους επισκόπους²⁷. Το σύνολο των αποφάσεων της πατριαρχικής συνόδου του 14^{ου} αι., πάνω από χίλιες στον αριθμό, περιέχονται σε δύο χειρόγραφους κώδικες της

²⁴ Pantéléémôn: 12

²⁵ Vatorédi III: 170

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Prodrôme: 17 και Vatorédi III: 158.

²⁷ Preiser-Kapeller 2008: 22. Βλ. επίσης και Preiser-Kapeller 2015.

Βιέννης, που δημοσιεύθηκαν το 1862 από τους Fr. Miklosich και J. Müller²⁸, μέρος των οποίων, οι αποφάσεις από το 1315 ως το 1363, περιλαμβάνεται σε νεότερη έκδοση στο CFHB²⁹. Πολύ καίριες είναι επίσης οι παρατηρήσεις για όλες τις πατριαρχικές αποφάσεις, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστικών αποφάσεων του 14^{ου} αι., από τον J. Darrouzes³⁰. Από τις αποφάσεις αυτές ένας ιδιαίτερα σημαντικός αριθμός έχει να κάνει με υποθέσεις οικογενειακού δικαίου. Μέσα σε αυτές τις αποφάσεις «παρελαύνουν» κοσμικοί, αλλά και ιερωμένοι, οι οποίοι τον 14^ο αι. κατέφευγαν στη Σύνοδο υποβάλλοντας αίτημα για δίκη. Παρά το γεγονός ότι για τους βυζαντινολόγους γενικά οι δυνατότητες έρευνας του «ζωντανού» δικαίου είναι περιορισμένες, καθώς σε έναν τεράστιο όγκο κανόνων δικαίου αντιπαρατάσσεται ένας πολύ μικρός αριθμός ειδήσεων, που αναφέρονται στην εφαρμογή του³¹, η σημασία των αποφάσεων αυτών, παρά τα επιμέρους προβλήματα που προκύπτουν από τη μελέτη τους, παραμένει αναμφισβήτητη.

Πρόκειται για δικαστικές αποφάσεις, όπου ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα αναζήτησης πληροφοριών για ζητήματα σχετικά με τον ρόλο και τη συγκρότηση του θεσμού της οικογένειας τον 14^ο αι., καθώς παρέχουν σημαντικές πληροφορίες και για τον λόγο αυτό αποτελούν σημείο αναφοράς για όσους βυζαντινολόγους έχουν μελετήσει τον θεσμό αυτό, αλλά και την παλαιολόγια κοινωνία ευρύτερα. Ενδεικτικά, η E. Mitsiou θεωρεί πως οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου παρέχουν στον ερευνητή μία εικόνα της Κωνσταντινούπολης αποτελούμενης από ετερόκλητους ανθρώπους, εμπόρους, ιερείς, αριστοκράτες, Λατίνους, φυγόδικους, ανήλικους, ορφανούς και γενικά «απλούς ανθρώπους», οι οποίοι παντρεύονται, έχουν μεταξύ τους διαφορές, παίρνουν διαζύγιο και πεθαίνουν³². Και η R. Macrides σημειώνει πως οι πατριαρχικές αποφάσεις αποτελούν την ουσιώδη³³ και μοναδική πηγή, τη μεγαλύτερη του είδους, για τη μελέτη της οικογενειακής περιουσίας³⁴. Όπως προελέχθη, η επιλογή των πηγών αυτών έχει σκοπό να καταδείξει τις παρεκκλίσεις της οικογένειας, την εικόνα της οποίας αντλούμε μέσα από αυτές, από την οικογένεια του δέοντος, όπως ορίζεται από το βυζαντινό δίκαιο. Οι παρεκκλίσεις αυτές

²⁸ Στο εξής στην παρούσα μελέτη ως MM I και II.

²⁹ Στο εξής στην παρούσα μελέτη ως PRK I, II και III.

³⁰ Στο εξής στην παρούσα μελέτη ως Darrouzes 1979.

³¹ Simon 1982: 7

³² Mitsiou 2008: 38

³³ Ο συγκεκριμένος όρος αποτελεί δάνειο από τον τίτλο της συλλογικής μελέτης των Gastgeber κ. άλ. 2013 για το αρχείο του πατριαρχικού δικαστηρίου του 14^{ου} αι. και τη σημασία του.

³⁴ Macrides 1992: 89, Macrides 1998: 179

αποτυπώνουν τον χαρακτήρα της οικογένειας τον 14^ο αι. και, συνεπώς, τον χαρακτήρα της κοινωνίας γενικότερα. Επομένως, στις πατριαρχικές αποφάσεις ο μελετητής μπορεί να εντοπίσει σε κάποιον έστω βαθμό στάσεις και αντιλήψεις, όπως αυτές ορίζονται εντός της βυζαντινής οικογένειας του 14^{ου} αι. και εξακτινώνονται στην κοινωνία ή αντίστροφα.

Βεβαίως, εκτός των πολλών πληροφορικών που παρέχουν, οι αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου θέτουν και μία σειρά εμποδίων. Σύμφωνα με τον Α. Kazhdan, οι βυζαντινολόγοι είναι «καταδικασμένοι» από τον χαρακτήρα των πηγών³⁵, καθώς καλούνται να ξεπεράσουν συχνά ανυπερέβλητα προβλήματα στην έρευνα τους, που έγκεινται όχι μόνο στην έλλειψη των πηγών αυτών καθ'αυτών, αλλά και στην αντιφατική φύση τους³⁶. Υπό αυτήν την έννοια και η παρούσα μελέτη έχει όρια και κατευθύνσεις σαφώς καθορισμένες και προσδιορισμένες από τη φύση των πηγών, στις οποίες βασίζεται.

Ένα πολύ βασικό πρόβλημα που προκύπτει, όταν μελετά κανείς τις πατριαρχικές αποφάσεις, είναι κατά πόσον οι παρεκκλίσεις, για τις οποίες έγινε λόγος, συνιστούν μεμονωμένες περιπτώσεις, οι οποίες ως τέτοιες έφθασαν μέχρι και την πατριαρχική αυλή και κατά συνέπεια δεν μπορούν να εκληφθούν ως γενικές τάσεις ή στάσεις εντός της κοινωνίας του 14^{ου} αι., ή αν, αντιθέτως, μέσω της επανάληψής τους στις αποφάσεις, δύνανται να θεωρηθούν ως μαρτυρίες ή έστω ως ενδείξεις γενικότερων νοοτροπιών και αντιλήψεων μέσα στο σώμα της κοινωνίας, γεγονός που θα μας οδηγούσε και στο γενικότερο συμπέρασμα του κατά πόσο ο θεσμός της οικογένειας βρισκόταν σε μία κατάσταση αποσταθεροποίησης τον αιώνα αυτό.

Σε άμεση σχέση με τα προαναφερθέντα είναι και η ακόλουθη διαπίστωση: η πλειοψηφία των εν λόγω αποφάσεων έχουν να κάνουν κατά κύριο λόγο με ζητήματα προίκας και κληρονομικών διαφορών και – δευτερευόντως – των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα. Είναι ενδεικτικό ότι οι αποφάσεις που αναφέρονται σε μνηστεία ή διαζύγιο - ερωτήματα με τα οποία ασχολείται η παρούσα έρευνα – είναι ελάχιστες, διότι η έκδοση διαζυγίου ήταν έργο των κατά τόπους επισκόπων, η υπογραφή των οποίων ήταν απαραίτητη για την εγκυρότητα του³⁷. Ως προς τη μνηστεία οι σχετικές αποφάσεις είναι στην πραγματικότητα σε μεγάλο βαθμό επαναβεβαίωση ακυρότητας τους στο πλαίσιο της ακόλουθης διαδικασίας: Όταν κάποιο μέλος της κατώτερης

³⁵ Kazhdan 1995: 3

³⁶ Kazhdan 1998: 1

³⁷ Κιουσοπούλου 1990: 72

ιεραρχίας επιθυμούσε να γίνει ιερέας, απευθυνόταν στη σύνοδο, αν το όνομά του εμπλεκόταν άμεσα ή έμμεσα με μνηστεία ήδη άκυρη από κατώτερη εκκλησιαστική αρχή, διότι η εμπλοκή του θα μπορούσε να σταθεί εμπόδιο. Γεννιέται, συνεπώς, και εδώ το ερώτημα κατά πόσο αυτές οι αποφάσεις μπορούν να μας οδηγήσουν σε κάποια ασφαλή συμπεράσματα για ερωτήματα πέραν της προίκας και της κληρονομιάς. Η απάντηση είναι αυτονόητη: Θα θέλαμε περισσότερες πληροφορίες.

Παρά τη σε μεγάλο βαθμό «μονοθεματικότητα» των υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου, οι πρόσθετες πληροφορίες που παρέχουν οι πατριαρχικές αποφάσεις μπορούν να ορίσουν ένα ευρύτερο πεδίο έρευνας. Αυτό έχει ήδη επισημανθεί από ιστορικούς, όπως τους Α. Χριστοφιλόπουλο, Ρ. Lemerle, Ρ. Macrides, J. Preisler-Kapeller και Ch. Malatras, οι οποίοι έχουν προχωρήσει σε κατηγοριοποίηση αποφάσεων του πατριαρχείου ανάλογα με το περιεχόμενό τους³⁸. Μαζί με τις αποφάσεις ιδιωτικού

³⁸ Ο Α. Χριστοφιλόπουλος χώρισε τα αρχεία του πατριαρχικού δικαστηρίου στις εξής κατηγορίες: α) Προστασία της κυριότητας: MM II: 496/Regestes: 2537, MM II: 579/Regestes: 3138, MM II: 583/Regestes: 3142, MM II: 689 και MM II: 658/Regestes: 3219, β) Δουλείες: MM II: 526 και MM II: 590/Regestes: 3150, γ) Εμφύτευση: MM I: 90/PRK I: 124 και MM II: 590/Regestes: 3150, δ) Εμπράγματος ασφάλεια: MM II: 530/Regestes: 3072 και MM II: 591/Regestes: 3151, ε) Δάνειο: MM II: 558/Regestes: 3114, MM II: 606/Regestes: 3166 και MM II: 617/Regestes: 3179, στ) Αγοραπωλησία: MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073, MM I: 55-II/PRK I: 71/Regestes: 2108 και MM II: 623/Regestes: 3184, ζ) Μίσθωση πράγματος: MM II: 651/Regestes: 3212 και 654/Regestes: 3215, η) Εταιρεία: MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 562/Regestes: 3118, MM II: 564/Regestes: 3120, 591/Regestes: 3151, MM II: 631/Regestes: 3193, MM II: 675/Regestes: 3232 και MM II: 680/Regestes: 3242, θ) Μνηστεία: MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125, ι) Γάμος: MM II: 582/Regestes: 3141, ια) Προίκα: MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049, MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066, MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067, MM I: 36-I/PRK I: 45/Regestes: 2074, MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109, MM II: 57-V/PRK I: 77/Regestes: 2115, MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2296, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301, MM I: 170/PRK III: 216/Regestes: 2409, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 595/Regestes: 3155, MM II: 547/Regestes: 3104, MM II: 557/Regestes: 3113, MM II: 608/Regestes: 3168, MM II: 656/Regestes: 3217 και MM II: 676/Regestes: 3238, ιβ) Πρόγαμος δωρεά: MM I: 16-II/PRK I: 21/Regestes: 2047, MM II: 559/Regestes: 3115, MM II: 563/Regestes: 3119 και MM II: 565/Regestes: 3122, ιγ) Διαζύγιο: MM I: 16-I/PRK I: 21/Regestes: 2047, MM I: 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065 και MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122, ιδ) Πατρική εξουσία: MM II: 592/Regestes: 3152, ιε) Επιτροπεία και κηδεμονία: MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2043 και MM II: 683, ιστ) Κληρονομική διαδοχή: MM I: 24/PRK I: 28/Regestes: 2056, MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076, MM I: 70-III/PRK I: 103/Regestes: 2157, MM I: 172/PRK III: 217/Regestes: 2410, MM II: 549/Regestes: 3061, MM II: 550/Regestes: 3063, MM II: 612/Regestes: 3172, MM II: 638/Regestes: 3200, MM II: 639/Regestes: 3201 και MM II: 674/Regestes: 3237 (Χριστοφιλόπουλος 1948: 198-199). Ο Ρ. Lemerle διακρίνει τέσσερις βασικές περιπτώσεις παρέμβασης του πατριαρχικού δικαστηρίου σε υποθέσεις λαϊκών (η αρίθμηση ακολουθεί επίσης την έκδοση των MM): α) Γάμος: MM I: 16/PRK I: 21/Regestes: 2047, MM: 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065, MM I: 55/PRK I: 70/Regestes: 2106 και MM I: 63-I, β) Υπεράσπιση των γυναικών, ειδικά των χήρων, και των παιδιών: MM I: 24/PRK I: 28/Regestes: 2056, MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2043, MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109, MM II: 358, MM II: 523/Regestes: 3084, MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 553/Regestes: 3105, MM II: 569/Regestes: 3126, MM II: 570/Regestes: 3128, MM II: 584/Regestes: 3143, MM II: 613/Regestes: 3173, MM II: 646/Regestes: 3208, MM II: 678/Regestes: 3240 και MM II: 679/Regestes: 3241, γ) Τοκογλυφικά δάνεια: MM II: 567/Regestes: 3124, MM II: 616, δ) Ιδιοκτησιακές διαφορές, εμπορικές συμφωνίες και ιδιωτικά συμβόλαια: MM II: 590/Regestes: 3150, MM II: 623/Regestes: 3184, MM II:

δικαίου μπορούν να ληφθούν υπόψη και αποφάσεις που αφορούν την εκκλησιαστική διοίκηση, πράγμα λογικό, καθώς η Εκκλησία ήταν αυτή που είχε ορίσει το πλαίσιο του γάμου και ήταν αυτή που επέβλεπε αν τα μέλη της το ακολουθούσαν. Σε αυτές τις αποφάσεις υπάρχουν πληροφορίες για την προίκα, αλλά και για τους παράνομους γάμους, ένα θέμα αρκετά ευαίσθητο για το πατριαρχείο τον 14^ο αι. Ο δεύτερος και ο τρίτος γάμος και οι παράνομοι γάμοι – ζητήματα της παρούσας έρευνας - απαντώνται με μία σχετική συχνότητα. Για τον λόγο αυτό τα σχετικά με τις θεματικές αυτές συμπεράσματα «πατούν» σε ένα πιο στέρεο έδαφος. Η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για τις γαμήλιες στρατηγικές της αριστοκρατίας, διότι οι σχέσεις μεταξύ των οικογενειών της εν λόγω τάξης ανιχνεύονται και μέσα από τις αποφάσεις επίλυσης των μεταξύ τους γενικά διαφορών.

Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα των αποφάσεων της πατριαρχικής συνόδου είναι ο χρόνος έκδοσης τους. Η πρώτη έχει την χρονική ένδειξη 1315. Συνεπώς, για τα πρώτα δεκαπέντε χρόνια του 14^{ου} αι. δεν διαθέτουμε καμία απόφαση. Οι P. Lemerle και Ch. Malatras έχουν προχωρήσει σε χρονολογική κατάταξη των αποφάσεων ιδιωτικού δικαίου. Ενώ έχουμε γύρω στις τριάντα αποφάσεις από το 1315 ως το 1330, δηλαδή το 30% των εν λόγω υποθέσεων, και πολύ περισσότερες, 92 στον αριθμό ή το ήμισυ των υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου, στα τέλη του 14^{ου} αι.³⁹, από το 1330 ως το

630/Regestes: 3192, MM II: 631/Regestes: 3193, MM II: 649/Regestes: 3210, MM II: 674/Regestes: 3237, MM II: 675/ Regestes: 3232, MM II: 680 (Lemerle 1950: 321-322). Η R. Macrides, μελετώντας την προίκα και κληρονομικά ζητήματα αναφέρει πως υπάρχουν 80 σχετικές υποθέσεις. Από τις υποθέσεις αυτές, ένας μεγάλος αριθμός αφορά στην αποκατάσταση της προίκας μετά τον θάνατο του συζύγου (ενδεικτικά: MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066, MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2043, MM I: 170/PRK I: 216/Regestes:2409, MM II: 503/Regestes: 3023, MM II: 605/Regestes: 3164, MM II: 549/Regestes: 3061, MM II: 577/Regestes: 3136, MM II: 608/Regestes: 3168, MM II: 684/Regestes: 3247), στην προστασία της από τους πιστωτές του συζύγου (MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109, MM I: 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111, MM I: 57-V/PRK I: 76/Regestes: 2114, MM II: 471/Regestes: 2967, MM II: 523/Regestes: 3084, MM II: 547/Regestes: 3104), την εξουσιοδότηση πώλησης προικώας ή άλλης περιουσίας, όταν ο σύζυγος ή η σύζυγος ήταν ανήλικοι (MM I: 22, MM II: 646). Μία άλλη δε κύρια ομάδα αφορά σε κληρονομικά δικαιώματα στην πατρική ή μητρική περιουσία (MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066, MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2043, MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076, MM I: 57-VI/PRK I: 78/Regestes: 2116, MM II: 554/Regestes: 3109, MM II: 566/Regestes: 3123, MM II: 570/Regestes: 3128, MM II: 571/Regestes: 3129, MM II: 575/Regestes: 3133, MM II: 576/Regestes: 3135, MM II: 583, MM II: 587/Regestes: 3146, MM II: 606/Regestes: 3166, MM II: 621/Regestes: 3182, MM II: 638, MM II: 639/Regestes: 3201, MM II: 643/Regestes: 3207) (Macrides 1992: 89-90). Πιο πρόσφατα ο Ch. Malatras χώρισε τις πατριαρχικές υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου σε σχετικές με την προίκα, τον γάμο, τις διενέξεις λαϊκών με κληρικούς και σε «άλλες», στις οποίες εντάσσει τον δανεισμό και τα ζητήματα κληρονομιάς (Malatras 2017: 173-174, πίνακες 3 και 4). Ο J. Preiser-Kapeller έχει χωρίσει σε αντίστοιχες κατηγορίες τις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου της περιόδου 1315-1350 (Preiser-Kapeller 2008: 23).

³⁹ Από το 1394 οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου αυξάνονται σημαντικά για να φθάσουν τις 60 περίπου τα έτη 1399–1401, επί πατριαρχείας του Ματθαίου Α΄.

1394 η απουσία τους είναι σχεδόν ολοκληρωτική, καθώς σώζονται μόνο 8-10 αποφάσεις⁴⁰.

Η χρονολογική αυτή ανισοκατανομή των αποφάσεων ιδιωτικού δικαίου, συνυφασμένη με τη δυνατότητα της πατριαρχικής συνόδου να λειτουργεί ως δικαστήριο για υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου, αποτελούν θέματα που απασχόλησαν αρκετά τους ιστορικούς και ιδιαίτερα - όπως είναι προφανές - τους ιστορικούς του δικαίου⁴¹. Ενδεικτικά, ο Α. Χριστοφιλόπουλος θεωρεί πως η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί των ιδιωτικών διαφορών ανάγεται σε πολύ παλαιότερες εποχές, καθώς ήδη με χρυσόβουλλο του Αλέξιου Α' Κομνηνού το 1081 τους επικυρώνεται η εξουσία αυτή, επισημαίνοντας πως «η (σχετική) πενιχρότης των πηγών δια το μέχρι τέλους του 12^{ου} αι. διάστημα δεν πρέπει να οδηγήσει αναγκαίως εις το συμπέρασμα ότι η υπό των εκκλησιαστικών αρχών επίλυσις ιδιωτικών διαφορών ήτο» μέχρι τότε «σπανία»⁴². Ο Σπ. Τρωιάνος θεωρεί πως βασικό χαρακτηριστικό γενικά των παλαιολόγειων χρόνων είναι η αυξημένη συμμετοχή της Εκκλησίας σε όλους τους τομείς της νομικής επιστήμης, είτε θεωρητικής, είτε εφαρμοσμένης, αποδίδοντάς την επίσης στην κατάλυση όλων των διαρθρωτικών δομών με τη λατινική κατάκτηση και την συνεπακόλουθη ανάπτυξη της Εκκλησίας, ως δύναμης αντίρροπης που κάλυπτε το κενό. Επιπλέον, με την πάροδο του χρόνου, η εκκλησιαστική διοίκηση, λόγω της συγκεντρωτικής της οργάνωσης, ελάχιστα επηρεαζόταν από την εδαφική συρρίκνωση του βυζαντινού κράτους⁴³. Για τον D. Angelon τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα των προνομίων που απολάμβανε η Εκκλησία λόγω του αυξημένου κύρους της, με το συνοδικό δικαστήριο να ξεπερνά σε σπουδαιότητα το αντίστοιχο αυτοκρατορικό το β' μισό του 14^{ου} αι.⁴⁴ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι απόψεις των J. Preiser-Kapeller και της E. Patlagean. Σύμφωνα με τον πρώτο, η αυξημένη συμμετοχή της πατριαρχικής συνόδου στην επίλυση διαφορών των λαϊκών είναι απόρροια της παρακμής των κοσμικών δικαστηρίων⁴⁵, ενώ η E. Patlagean επισημαίνει πως «η δημόσια απονομή της δικαιοσύνης χαρακτηρίζεται την περίοδο

⁴⁰ Lemerle 1950: 319-320, Malatras 2017: 162

⁴¹ Για τη λειτουργία των κοσμικών δικαστηρίων την παλαιολόγεια περίοδο βλ. ενδεικτικά Lemerle 1948, 1949, 1964/5, Schilbach 1968, Kyritses 2005. Για τις σχέσεις ειδικότερα του πατριαρχικού και αυτοκρατορικού δικαστηρίου την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά Papagianni 2015.

⁴² Χριστοφιλόπουλος 1948: 194, 196

⁴³ Τρωιάνος 1986α: 154-155

⁴⁴ Angelon 2007: 354

⁴⁵ Preiser-Kapeller 2008: 23

αυτή από την επέκταση των δικαστικών αρμοδιοτήτων των συνόδων, που τεκμηριώνεται από τους επαρχιακούς καταλόγους του Χωματηνού το πρώτο μισό του 13ου αι. και από εκείνους του Οικουμενικού Πατριαρχείου για ένα τμήμα του 14ου αι.»⁴⁶.

Ένας από τους σημαντικότερους βυζαντινολόγους είναι ο P. Lemerle, στις απόψεις του οποίου πάνω στο θέμα αυτό αξίζει να σταθούμε περισσότερο. Ο P. Lemerle, κινούμενος στην ίδια γραμμή με τους προαναφερθέντες ιστορικούς, θεωρεί πως η εκκλησιαστική δικαιοδοσία σε υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου είναι ακόμα παλαιότερη, ώστε τα όρια να έχουν σβηστεί. Μελετώντας ειδικότερα την ιστορία των δικαστηρίων στην παλαιολόγεια περίοδο, καταλήγει στο συμπέρασμα πως η σχετική πυκνότητα υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου πριν από το 1330 οφείλεται στην κακή λειτουργία της αυτοκρατορικής δικαιοσύνης, ένεκα της οποίας το 1329 θεσμοθετήθηκαν οι καθολικοί κριτές⁴⁷. Επρόκειτο για μία προσπάθεια αναδιοργάνωσης και ανύψωσης της δικαιοσύνης επί Ανδρόνικου Γ'. Η δικαστική αυτή μεταρρύθμιση αρχικά περιλάμβανε μόνο το ανώτατο δικαστήριο, αποτελούμενο από τους τέσσερις καθολικούς κριτές, εκ των οποίων οι δύο ήταν λαϊκοί και οι άλλοι δύο κληρικοί, στοιχείο που υπογραμμίζει τη σχέση της Εκκλησίας με τη δικαιοσύνη στο Βυζάντιο. Είχαν δοθεί στους καθολικούς κριτές εξαιρετικές εξουσίες, ώστε να επιβάλουν τον νόμο σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια, ιδιαίτερα σε ζητήματα διαφθοράς των αυτοκρατορικών αξιωματούχων, αλλά και φοροδιαφυγής των μεγαλογαιοκτημόνων, ενώ οι ετυμηγορίες τους ήταν τελεσίδικες και αμετάκλητες. Αργότερα η μεταρρύθμιση του Ανδρόνικου περιέλαβε και τις επαρχίες με την εγκατάσταση εκεί τοπικών καθολικών κριτών⁴⁸. Η καλή λειτουργία του θεσμού των καθολικών κριτών μπορεί να ερμηνεύσει, κατά τον Lemerle, την ξαφνική αραίωση των σχετικών πατριαρχικών εγγράφων από το 1330 και για 65 έτη περίπου, ενώ η ραγδαία άνοδος των αποφάσεων από το 1394 μέχρι και τα δύο πρώτα χρόνια του 15^{ου} αι. οφείλεται στις έκτακτες συνθήκες που παρέλυναν τη φυσιολογική ζωή της Κωνσταντινούπολης. Ειδικότερα, ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Μανουήλ Β' και Ιωάννη Ζ' και κυρίως η πρώτη συστηματική οθωμανική πολιορκία της βυζαντινής πρωτεύουσας από τον

⁴⁶ Patlagean 2014: 453

⁴⁷ Lemerle 1950: 320, 328

⁴⁸ Τρωιάνος 1997β: 62, Nicol 1999: 291-292, Gomez 2014a: 414-429

Βαγιαζίτ τον Α⁴⁹ δεν προκάλεσαν μόνο πείνα, αλλά και τη φυγή όσων είχαν τα μέσα να το κάνουν. Για το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και μέχρι την επιστροφή μιας σχετικής ομαλότητας φαίνεται πως το πατριαρχικό δικαστήριο ήταν το μόνο δικαστικό σώμα που λειτουργούσε στην Κωνσταντινούπολη, αντιμετωπίζοντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την εξαιρετικά δύσκολη αυτή κατάσταση⁵⁰. Η «ανωμαλία και σύγχυσις των καιρών» αναφέρεται συχνά από τους διαδίκους ως αιτία της απώλειας σημαντικών εγγράφων και μείωσης της αξίας της ακίνητης περιουσίας που άφησαν στην πρωτεύουσα όσοι την είχαν εγκαταλείψει. Με την επιστροφή τους πλέον σε αυτήν το 1399 επιδίωξαν να επανακτήσουν την περιουσία τους, φέρνοντας τις υποθέσεις τους ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου⁵¹. Κατά τον Lemerle σε όλες τις παραγμένες περιόδους της μεσαιωνικής ιστορίας παρατηρείται στροφή στην Εκκλησία, καθώς η κρατική εξουσία δεν μπορούσε να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων. Επιπλέον, η Εκκλησία είχε τεράστιο κύρος και εμφανιζόταν ως υπέρμαχος του αδυνάμου και του καταπιεσμένου σε μια μάλιστα χρονική περίοδο που σχεδόν όλοι θα μπορούσαν να αισθάνονται έτσι. Συνεπώς, τα πνευματικά της όπλα ήταν ακαταμάχητα και σε περιόδους κρίσης, όπως αυτής της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, αντιπροσώπευε τη συνέχεια και τη σταθερότητα⁵².

Ωστόσο, κάποιοι ιστορικοί διαφοροποιούνται από το πλαίσιο λειτουργίας της βυζαντινής δικαιοσύνης, σύμφωνα με το οποίο η Εκκλησία έχει έναν πολύ ισχυρό ρόλο, εκφράζοντας αντιρρήσεις τόσο για την ενίσχυση γενικά της εκκλησιαστικής εξουσίας την Παλαιολόγεια περίοδο⁵³, όσο και για το πώς αυτή αποτυπώνεται στο πεδίο της εφαρμογής του αστικού δικαίου. Ενδεικτικά, ο Ch. Malatras σημειώνει ότι η αύξηση της δικαιοδοσίας του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, ως αποτέλεσμα της πτώσης της κρατικής οργάνωσης, θα έπρεπε να είχε αποτυπωθεί και στον αριθμό των υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αι. και όχι μόνο μετά το 1399, δηλαδή πέντε χρόνια μετά την έναρξη της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με τον μελετητή, το πατριαρχικό δικαστήριο ασχολήθηκε για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, τα έτη 1399-1402, με

⁴⁹ Για την πρώτη πολιορκεία της Κωνσταντινούπολης και τις συνέπειες αυτής στη ζωή και την καθημερινότητα της πόλης βλ. ενδεικτικά Bernicolas-Hatzopoulos 1983, Χατζόπουλο 1994, Necipoğlu 1995.

⁵⁰ Lemerle 1950: 320

⁵¹ Macrides 1998: 179-180

⁵² Lemerle 1950: 329

⁵³ Για την υπερίσχυση της εκκλησιαστικής έναντι της αυτοκρατορικής εξουσίας την παλαιολόγεια περίοδο βλ. επίσης ενδεικτικά Runciman 1968: 66-67, Nicol 1977: 28-30, Angelon 2007: 353-355, Papademetriou 2009.

υποθέσεις ιδιωτικού δικαίου, διότι τότε συνέτρεξαν ιδιαίτερες συνθήκες εξαιτίας της αποδημίας του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' στη Δύση και της απουσίας των καθολικών κριτών⁵⁴. Με την άποψη αυτή ταυτίζεται και η R. Macrides, η οποία - αναιρώντας ουσιαστικά προηγούμενη θέση της για μεγάλη δράση της Εκκλησίας στο πεδίο της δικαιοσύνης ως αποτέλεσμα της κατάρρευσης της κεντρικής εξουσίας ήδη πριν από τη λατινική κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1204⁵⁵ - σε νεότερη μελέτη της αμφισβητεί ότι η λειτουργία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων την παλαιολόγεια περίοδο αποτυπώνει την ενίσχυση της εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι της αντίστοιχης αυτοκρατορικής⁵⁶.

Με δεδομένο ότι η παρούσα μελέτη δεν έχει πρόθεση να εξαντλήσει το σύνθετο ζήτημα της σχέσης Εκκλησίας - δικαιοσύνης, θα λέγαμε ότι η εκδίκαση υποθέσεων αστικού δικαίου αποτελούσε αρμοδιότητα της εκκλησιαστικής εξουσίας, χωρίς όμως να είναι αποκλειστικότητα δική της⁵⁷. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό της βυζαντινής ιστορίας - ήδη από την Ύστερη Αρχαιότητα - η παράλληλη λειτουργία διαφορετικών δικαστηρίων και η επιλογή εναγόντων να προσφεύγουν σε δεύτερο δικαστήριο, εάν ήταν δυσαρεστημένοι με την απόφαση του πρώτου, ελπίζοντας σε ένα πιο ευνοϊκό αποτέλεσμα⁵⁸. Σε αρκετές υποθέσεις, όπως θα δούμε, οι διάδικοι είχαν καταφύγει πριν από τη σύνοδο σε διάφορα κοσμικά δικαστήρια.

Η παρατήρηση για την παρουσία των αριστοκρατών στις υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου θέτει ένα επιπλέον πρόβλημα, αυτό της αντιπροσωπευτικότητας των κοινωνικών τάξεων. Μπορεί, όπως παρατηρεί η R. Macrides, οι διάδικοι να προέρχονταν από ευρύ κοινωνικό φάσμα⁵⁹, εντούτοις οι αριστοκράτες έχουν τη μερίδα του λέοντος. Ενώ οι αριστοκράτες λόγω τίτλου ή αξιώματος αναγνωρίζονται ως τέτοιοι, η κοινωνική κατάταξη άλλων προσώπων συνιστά πρόβλημα, αφού πολλοί άνδρες καταγράφονται μόνο με το όνομα ή/και το επώνυμό τους, ενώ οι γυναίκες αρκούνται κατά κύριο λόγο στο πρώτο. Βοηθός στην κατάταξη των προσώπων αυτών στην κοινωνική πυραμίδα της εποχής είναι η

⁵⁴ Malatras 2017: 162-163. Ο Ch. Malatras σημειώνει πως, με την αποδημία του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' στη Δύση για αναζήτηση βοήθειας και την καθιέρωση του αντιπάλου του Ιωάννη Η' ως αντιβασίλεα - αυτοκράτορα στην Κωνσταντινούπολη, είναι πιθανόν αρκετοί να κατέφευγαν στις εκκλησιαστικές αρχές, επειδή φοβούνταν ότι οι αποφάσεις του αυτοκρατορικού δικαστηρίου θα ακυρώνονταν μετά την επιστροφή του Μανουήλ Β'.

⁵⁵ Macrides 1992: 89

⁵⁶ Macrides 2018: 141

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά: Simon 1986, Prinzing 2018: 31-32.

⁵⁸ Malatras 2017: 163

⁵⁹ Macrides 1998: 180

εργασία ή η περιουσία τους, εφόσον βέβαια τα αναφερόμενα στοιχεία είναι επαρκή. Για πολλά όμως πρόσωπα τα στοιχεία αυτά απουσιάζουν και το μόνο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι βάσει του επωνύμου τους δεν ήταν μέλη επιφανών οικογενειών. Συνεπώς, δημιουργείται και εδώ το ερώτημα κατά πόσο τα συμπεράσματα που εξάγονται από τις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου αφορούν όλα τα κοινωνικά στρώματα.

Ένα, τέλος, πρόβλημα που θέτει το αρχειακό υλικό του πατριαρχικού δικαστηρίου οι αναφορές στο βυζαντινό δίκαιο. Η πατριαρχική σύνοδος ως δικαστική αρχή δεν ξεφεύγει από τους γενικούς κανόνες της στήριξης των αποφάσεων εν πολλοίς στην ηθική προσωπικότητα των δικαστών και της ύπαρξης χάσματος μεταξύ νομοθεσίας και δικαστηριακής πρακτικής στο Βυζάντιο. Το χάσμα αυτό οφείλεται στη διαφορετική αντίληψη για τη λειτουργικότητα των νόμων – ο νόμος δεν ήταν η ουσία της βυζαντινής δικαιοσύνης, αλλά της δικαιοσύνης υπό τη χριστιανική έννοια - και υπογραμμίζει τη χαλαρή, αλλά όχι ανύπαρκτη σχέση των βυζαντινών δικαστών με τον νόμο⁶⁰. Όπως έχει ήδη επισημάνει η R. Macrides, οι πατριαρχικές αποφάσεις παρουσιάζουν μία έλλειψη τυπικής και ακριβούς ορολογίας και για τον λόγο αυτό, όταν αναφέρονται οι νόμοι, περιγράφονται γενικά ως «θείοι νόμοι»⁶¹. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η άποψη του Σπ. Τρωιάνου ότι, ενώ οι πατριαρχικές αποφάσεις θα ήταν απολύτως πρόσφορες να αποτελέσουν τη βάση για την αναζήτηση του «ισχύοντος» τότε δικαίου, καθώς εκδόθηκαν και για την επίλυση διαφορών ιδιωτικού δικαίου, εντούτοις οι εκκλησιαστικοί δικαστές είναι εξαιρετικά φειδωλοί με παραπομπές σε πηγές του κοσμικού δικαίου και για τον λόγο αυτό οι ελάχιστες παραπομπές, άμεσες ή έμμεσες, αφορούν σε χωρία των Βασιλικών⁶². Παρά ταύτα, ο νόμος φαίνεται πως δεν παραβλέπεται, ακόμη και όταν δεν γίνεται σαφής αναφορά σε αυτόν⁶³. Στην έρευνα μου παραθέτω το νομικό πλαίσιο, με το οποίο ορίζονταν θεσμοί, όπως η μνηστεία, το διαζύγιο ή ο δεύτερος γάμος, και, επιπλέον, συσχετίζω τις πατριαρχικές αποφάσεις με τη βυζαντινή νομοθεσία, κυρίως τα Βασιλικά και την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, η οποία άλλωστε αποτελούσε το σημαντικότερο νομικό κείμενο της παλαιολόγιας περιόδου και το πιο διαδεδομένο στην πράξη⁶⁴. Η

⁶⁰ Τρωιάνος 1986α: 35-36. Malatras 2017: 170. Βλ. επίσης σχετικά Fögen 1982.

⁶¹ Macrides 1992: 91-92, Macrides 1998: 181

⁶² Τρωιάνος 2007: 428

⁶³ Malatras 2017: 169

⁶⁴ Τρωιάνος 1986α: 160-161. Ο Αρμενόπουλος βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό στα Βασιλικά. Το περιεχόμενο της Εξάβιβλου του κατατάχθηκε συστηματικά σε έξι βιβλία, πέντε εκ των οποίων

Εξάβιβλος, ειδικότερα, ως εύχρηστη συνοπτική συλλογή νόμων χρησιμοποιείται από την πατριαρχική σύνοδο, ιδιαίτερα επί πατριαρχίας Ματθαίου Α⁶⁵.

Αρκετές από τις παραπάνω δυσχέρειες αίρονται με τη συνδρομή των μοναστικών αρχείων. Τα μοναστικά αρχεία του 14^{ου} αι., τα έγγραφα δηλ. των μονών του Αγίου Όρους και της μονής Προδρόμου Σερρών, αποτελούν τον δεύτερο «πυλώνα», πάνω στον οποίο βασίζεται η παρούσα έρευνα. Εδώ έχουμε να κάνουμε με μία ποικιλία εγγράφων. Πολύ συνοπτικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε αυτά περιλαμβάνονται - ανάμεσα στα άλλα - καταγραφές νοικοκυριών παροίκων και ακίνητης περιουσίας των μονών, αγοραπωλησίες και δωρεές ακινήτων, ακόμα και διαθήκες λαϊκών ή μοναχών, μισθωτήρια συμβόλαια εκμετάλλευσης μοναστικών ακινήτων, περιλήψεις δικαστικών διενέξεων. Έτσι, ως προς το πρόβλημα της αντιπροσωπευτικότητας των κοινωνικών τάξεων, όπως ελέγχθη προηγουμένως, μπορεί και πάλι στα μοναστικά έγγραφα η παρουσία των αριστοκρατών να είναι έντονη, ωστόσο εξίσου έντονη είναι και η παρουσία εκπροσώπων κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, όπως οι πάροικοι μέσα από τις απογραφές των νοικοκυριών τους που ανήκαν στις μονές. Και μπορεί οι απογραφές να είχαν λογιστικό χαρακτήρα, εντούτοις μέσα από αυτές δίδονται απαντήσεις που έχουν να κάνουν με τη συγκρότηση των νοικοκυριών και τις μορφές της οικογένειας, όπως ενδεικτικά ο δεύτερος γάμος, τα όρια της συγγένειας, τα ορφανά παιδιά και η ονοματοδοσία.

Η παρούσα μελέτη διαρθρώνεται σε έξι κεφάλαια. Στο πρώτο θα δούμε τα ζητήματα της γαμικής ένωσης και συγκεκριμένα τα συνοικέσια και τον σχεδιασμό τους, τα γαμικά κωλύματα σε συνάρτηση με τις διάφορες κοινωνικές τάξεις, τον δεύτερο και τον τρίτο γάμο, τους παράνομους γάμους και, τέλος, τις γαμήλιες στρατηγικές της ανώτερης τάξης. Στο δεύτερο κεφάλαιο θα μελετήσουμε τα όρια της φυσικής συγγένειας και τις συγγενικές σχέσεις, δηλ. την αντίληψη που είχαν οι ίδιοι οι βυζαντινοί για το ποιους θεωρούσαν συγγενείς και ποια χαρακτηριστικά είχαν οι μεταξύ τους σχέσεις, και παράλληλα θα δούμε την τεχνητή συγγένεια, δηλαδή την υιοθεσία και την αναδοχή. Στο τρίτο κεφάλαιο θα εξετάσουμε τη λειτουργία του ονόματος και του επωνύμου, δηλ. την ονοματοδοσία, τη διάδοση του επώνυμου, τη λειτουργία του ονόματος σε σχέση με το φύλο και την κοινωνική προέλευση. Το τέταρτο, το πέμπτο και το έκτο κεφάλαιο έχουν άξονα την οικονομική διάσταση της

αφορούν το αστικό δίκαιο, ενώ στο έκτο περιέχεται το ποινικό, αποτελώντας πρόδρομο για τη σημερινή πενταμερή διαίρεση του Αστικού Δικαίου. (Παπαγιάννη κ. ά. 2015 : 135)

⁶⁵ Επ' αυτού βλ. Papagianni 2009.

οικογένειας, την προίκα και τις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα, το κληρονομικό σύστημα και την οικονομική δράση των γυναικών αντίστοιχα. Στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο θα δούμε το «προφίλ», δηλαδή την υλική βάση, τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές γενικά της αριστοκρατικής οικογένειας και της οικογένειας της μέσης τάξης. Τελικός σκοπός είναι να εξετασθεί κατά πόσον τον 14^ο αι. ο θεσμός της οικογένειας ήταν σταθερός, εξασφαλίζοντας τη συνοχή της κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΓΑΜΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Α. Η Μνηστεία

Θεσμός ένωσης δύο ανθρώπων πριν από τον γάμο, η μνηστεία, διακρίνεται σε δύο βασικούς τύπους: την ιερολογημένη ή τέλεια και την ανιερολόγητη ή ατελή⁶⁶. Στα Βασιλικά των Μακεδόνων αυτοκρατόρων η μνηστεία ορίζεται ως «μνήμη και επαγγελία των μελλόντων γάμων»⁶⁷. Η Εξάβιβλος προσθέτει «το γαρ προοικονομείν και προκατασκευάζειν το μετά ταύτα μέλλον γενήσεσθαι· και το έλκειν, και φέρειν τινά τι πράγμα εις εαυτόν, μνηστεύεσθαι λέγουσιν· εμφανίει δε και αυτό το όνομα της μνηστείας, μνήμην του επαγγέλματος»⁶⁸. Ως αναπόσπαστο στοιχείο του γάμου η μνηστεία επιδιώχθηκε από την Εκκλησία να οριοθετηθεί και, συνεπώς, να ελεγχθεί. Ήδη στα τέλη του 7^{ου} αι. η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος εξομοίωσε από πλευράς εκκλησιαστικού δικαίου την ιερολογημένη μνηστεία με τον γάμο. Αργότερα, ο Λέων Στ'⁶⁹, στην ίδια κατεύθυνση, έθεσε τη μνηστεία στους ίδιους περιορισμούς με τον γάμο αναφορικά με την ηλικία και το κώλυμα λόγω συγγένειας⁷⁰. Για τα ηλικιακά όρια, ειδικότερα, η Νεαρά 74 ορίζει «μη τελείσθαι τας ευλογίας (της μνηστείας) πριν αν ο νόμιμος του γάμου συμφθάση καιρός, ος επί μεν ανδρών πεντεκαιδέκατον περιμένει έτος, επί δε των γυναικών τω τρισκαιδεκάτω συμπεριγράφεται». Τα ηλικιακά όρια για την ιερολογημένη μνηστεία σχεδόν επαναλαμβάνονται στη Νεαρά 109 του ίδιου αυτοκράτορα, με την οποία καθορίζονται τα όρια και για την ατελή μνηστεία, τα επτά έτη⁷¹. Η ρύθμιση αυτή αποδεικνύει πως το «το βυζαντινό δίκαιον ... κατ' ουδένα τρόπον εσκόπησε ... την κατάπνιξιν του κοινού τύπου της μνηστείας», δηλ. της ατελούς, για την οποία «ήρκει η ψιλή συναίνεσις» και από την οποία «ο λαός όχι μόνον δεν απεμακρύνθη ..., αλλά διετήρησεν»⁷². Η νομοθεσία του Αλεξίου Α'

⁶⁶ Για τη μνηστεία βλ. ενδεικτικά Μαριδάκης 1922: 15-29, Μάτσης 1960/61, Παπαδάτος 1984, Λαΐου 1986, Herrin - Kazhdan 1991, Karlin-Hayter 1992, Βακαλούδη 1998: 38-41, Νικολάου 2005: 73-78, Prinzing 2009: 28-29, Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 157-158

⁶⁷ Β. 28.1.1

⁶⁸ Αρμενόπουλος 4.1.1

⁶⁹ Τη δεύτερη θέση μετά τον Ιουστινιανό από πλευράς παραγωγικότητας ως προς την έκδοση *Νεαρών* κατέχει ο Λέων ΣΤ, οποίος εξέδωσε περίπου 120 Νεαρές. (Παπαγιάννη κ. ά. 2015 : 132)

⁷⁰ Για τα γαμικά κώλυματα βλ. σελ. 21-22 της παρούσας μελέτης

⁷¹ «μηδαμώς συνίστασθαι μνηστειαν επί χρόνοις ελάττοσι των επτά, μήτε μην ιεροτελεστίας βεβαιούσθαι την μνηστειαν του τρισκαιδεκάτου έτους ενδεούσης της νύμφης, του δε νυμφίου τον τεσσαρεσκαιδέκατον μη διαμετρούντος. Αλλά τούτο μεν απαγορεύεται προς την κοινήν και δημοσίαν του πολιτεύματος χρήσιν» (Τρωϊάνος 2007: 232, 300)

⁷² Μαριδάκης 1922: 20

(Νεαρές 24 και 31) συμπληρώνει τη διαδικασία εξομοίωσης της ιερολογημένης μνηστείας με τον γάμο, ορίζοντας εκ νέου τότε επιτρέπεται η ατελής μνηστεία⁷³.

Ο βαθμός εξομοίωσης της μνηστείας με τον γάμο αποτυπώνεται και στα έγγραφα του συνοδικού δικαστηρίου, καθώς η διάκριση μεταξύ των δύο θεσμών δεν είναι πάντα ευδιάκριτη. Ενώ η μνηστεία δηλώνεται ως «μνηστεύεσθαι», «δεσμοί» - με ή χωρίς τους επιθετικούς προσδιορισμούς «αρραβωνικοί» και «σταυρικοί» - ή απλώς «μνηστεία» και ο γάμος ως «γαμική πράξις» ή απλά «γάμος», συχνά χρησιμοποιείται ο όρος «συνοικέσιον» χωρίς διάκριση για το τι είδους ένωση πρόκειται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δεύτερο συνοικέσιο της θυγατέρας της Αλαμανίνας με τον Κωνσταντίνο Παλάτη, το οποίο έχει προβληματίσει ερευνητές για το αν ήταν μνηστεία ή γάμος⁷⁴. Με βάση το διατακτικό της απόφασης - που κατά τη γνώμη μου δεν αποκλείει εντελώς το ενδεχόμενο του γάμου - ο Ν. Μάτσης απαντά πως ήταν ιερολογημένη μνηστεία. Όχι μακριά από αυτήν την άποψη βρίσκεται και η Ε. Παπαγιάννη, η οποία χαρακτηρίζει το συνοικέσιο από τη μία ως μία «αρκετά προβληματική» μνηστεία και από την άλλη ταυτόσημο με τον γάμο σχετικά με τα ζητήματα προίκας και προγαμιαίας δωρεάς⁷⁵.

Πληροφορίες για τη μνηστεία παρέχουν αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, οι οποίες είναι μόλις λίγο πάνω από δέκα τον αριθμό. Αν και ελάχιστες, καλύπτουν χρονικά το μεγαλύτερο μέρος του 14^{ου} αι., καθώς εκτείνονται από το 1315

⁷³ JGR 1: 308: «εκείνας είναι κυρίως μνηστείας και ατεχνώς ισοδυναμούσας τω γάμω ... «την τε μνηστειαν ... μη ελάττονα των επτά ετών εκτελεσθείσα τετυπωμένην ... ατελής λέγεται και λογίζεται».

⁷⁴ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039.

⁷⁵ Ο Ν. Μάτσης θεωρεί πως πρόκειται για μνηστεία και στηρίζει τη άποψή του στην ύπαρξη αρραβώνος, ο οποίος, όπως αναφέρεται στα Βασιλικά «φύσιν έχει τοιαύτην, ίνα ο μεν λαβών (αυτόν), ει παραιτήσεται, διπλάσιον όπερ έλαβεν αποδώ» (Β. 28.2.1). Επιπλέον, θεωρεί πως οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ των δύο πλευρών συνάδουν με γάμο και ιερολογημένη μνηστεία. Υπό την έννοια αυτή η απόφαση αναιρεί την αδυναμία των Νεαρών 24 και 31 του Αλεξίου Α', με τις οποίες, αν και εξομοιώνονται οι δύο αυτοί θεσμοί, δεν ορίζουν αν η εξομοίωση αυτή αναφέρεται και στα περιουσιακά στοιχεία (Μάτσης 1962: 50-53). Η Ε. Παπαγιάννη με βάση την απόφαση αυτή οδηγείται στα εξής συμπεράσματα: κατά τα βυζαντινά χρόνια στην ιερολογημένη μνηστεία παρατηρείται συμφωνία για το ύψος της προίκας, καθώς συντάσσεται, όπως και στον γάμο, γαμήλιο συμβόλαιο και προγαμιαία δωρεά (Παπαγιάννη 1997: 8-11). Ωστόσο, αν διαβάσει κανείς προσεκτικά, την απόφαση, δεν μπορεί να αποκλείσει την πιθανότητα να είχε τελικά παντρευτεί, και όχι απλά μνηστευτεί, ο Παλάτης τη θυγατέρα της Αλαμανίνας, διότι σε αυτήν αναφέρεται πως μετά τη λύση του συνοικεσίου «έσονται τοίνυν το από τούδε διηρημένοι οι ρηθέντες, και εκάτερος εις έτερον, καθώς αν θελήσει, μεταβήσεται γάμον ακολύτως». Αν πρόκειται τελικά για γάμο, τότε ενισχύεται η διαφορετική από αυτήν της Παπαγιάννη άποψη του Γ. Μαριδάκη πως η μόνη διαφορά μεταξύ μνηστείας και προίκας μετά την εξομοίωση των δύο είναι «ότι δεν επέρχονται τα παρουσιακά εκείνα επακολουθήματα τα ιδιάζοντα εις τον γάμον, ήτοι δεν υπάρχει προίξ κλπ.» (Μαριδάκης 1922: 28). Το ότι ο Παλάτης δεν είχε δει τη θυγατέρα της Αλαμανίνας, όπως αναφέρεται στο έγγραφο, παρά μόνο μετά στο φως της ημέρας ίσως μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ο γάμος έγινε νύχτα εν αγνοία των γονέων του Παλάτη. Εντούτοις, αν δεχθούμε πως ο επιθετικός προσδιορισμός «έτερον» στον «γάμον» δεν γράφτηκε από τον συντάκτη εκ παραδρομής, τότε η φράση αυτή έρχεται σε αντίφαση με την αντίστοιχη «αρραβωνικοί δεσμοί», που αναφέρονται αρχικώς στην ίδια απόφαση.

ως το 1401. Δεν είναι όμως μόνο ο μικρός αριθμός, αλλά και η ταυτότητα τους που δημιουργεί προβλήματα στον ερευνητή, καθώς σε μεγάλο βαθμό αφορούν κληρικούς και όχι λαϊκούς. Τέσσερις από τις αποφάσεις έχουν να κάνουν με κατώτερα μέλη της Εκκλησίας για τα οποία η ύπαρξη μνηστείας θεωρείτο από ανώτερη εκκλησιαστική αρχή αξιολογικό στοιχείο στην ανέλιξή τους. Ο Μιχαήλ Σγουρανός από τη «χώρα των Μαμουδέρων», ο οποίος επιθυμούσε να προβιβασθεί στον βαθμό του διακόνου, ο Δημήτριος Εσκαμματισμένος από τη Θεσσαλονίκη, ο οποίος ήθελε επίσης να ανέλθει στην ιεραρχία, και ο Δημήτριος Ασωματιανός ζήτησαν το 1316, το 1340 και το 1394 αντίστοιχα από το πατριαρχικό δικαστήριο την επικύρωση ακυρότητας παλαιών μνηστειών στις οποίες άμεσα εμπλέκονταν⁷⁶, ενώ ο Ματθαίος Θαλασσηνός ζήτησε το 1324 την επικύρωση ακυρότητας όχι δικής του μνηστείας, αλλά της αρραβωνιαστικής του, θετής κόρης του Μελαγχρηνού Ανδρόνικου⁷⁷. Οι δύο τελευταίοι επιδίωκαν τον προβιβασμό τους σε ιερέα. Από την άλλη, μνηστείες οδήγησαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τρεις ιερείς στην καθαίρεσή τους, το 1366 τον Βασίλειο, επειδή προχώρησε σε γάμο όχι με τη μνηστή του, όπως είχε διαταχθεί από τον πατριάρχη, αλλά με άλλη γυναίκα⁷⁸, το 1368 τον Μαρουλά, επειδή ιερούργησε σε παράνομη μνηστεία⁷⁹, και εικοσί ένα χρόνια μετά τον χαρτοφύλακα Θεσσαλονίκης, επειδή ενέπλεξε δύο ανιψιές του σε συνοικέσια με το ίδιο πρόσωπο⁸⁰. Δύο μόνο αποφάσεις ακυρότητας μνηστείας λαϊκών εκδίδει το πατριαρχικό δικαστήριο, η μία το 1325 με πρωτοβουλία της Αποστολίνας, η οποία ήταν χήρα, για τον αρραβώνα της θυγατέρας της⁸¹ και η άλλη δέκα χρόνια πριν, με πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Παλάτη, για την οποία, όπως ελέχθη, δεν είμαστε απόλυτα σίγουροι ότι εμπίπτει στο πεδίο της μνηστείας ή του γάμου. Στις αποφάσεις αυτές πρέπει να προσθέσουμε και μία γενική διαταγή του πατριάρχη σε ποιμνιο και ιερείς το 1360⁸². Προκύπτει, συνεπώς, το εύλογο ερώτημα αν οι πληροφορίες που παρέχει αυτό το φτωχό αρχειακό υλικό, όπως έχουμε ήδη θέσει στην Εισαγωγή, είναι επαρκείς. Η απάντηση είναι

⁷⁶ MM I: 26-I/PRK I: 30/Regestes: 2058, MM I: 91/Regestes: 2197, MM II 464/Regestes: 2962

⁷⁷ MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2106. Για δε την υιοθεσία βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας.

⁷⁸ MM I: 225/ Regestes: 2513

⁷⁹ MM I: 237/Regestes: 2537

⁸⁰ MM II: 661/Regestes: 3222

⁸¹ MM I: 63-IV/PRK II: 92/Regestes: 2125. Εννακόςια: Χωρίο στην ενδοχώρα της Κωνσταντινούπολης και δυτικά της, στη Θάλασσα του Μαραμαρά (Hunger 1973: 70, υποσημείωση: 60, Külzer 2008: 349-350).

⁸² MM I 174/Regestes: 2425

μάλλον θετική, γιατί οι πληροφορίες αυτές αν ταξινομηθούν και συχετισθούν μπορούν να δώσουν μια γενική εικόνα για τη λειτουργία της μνηστείας τον 14^ο αι.

Κοινό στοιχείο πολλών αποφάσεων είναι η μικρή ηλικία των αρραβωνιασμένων. Ο Μιχαήλ Σγουρανός είχε μνηστευθεί σε ηλικία δέκα ετών τη θυγατέρα του Γαληνού, η οποία ήταν μόλις έξι. Σε ακόμα μικρότερη ηλικία, στα πέντε της, η θετή κόρη του Μελαγχρηνού Ανδρόνικου αρραβωνιάσθηκε τον γιο του Ιωάννη Χασολόγρη⁸³. Την ίδια ηλικία είχε και η Ξένη, ανιψιά του Μιχαήλ Φόρτου, όταν μνηστεύθηκε τον Δημήτριο Εσκαμματισμένο από τη Θεσσαλονίκη. Σε ηλικία οκτώ ετών αρραβωνιάσθηκε τον Θεόδωρο Διακονίτη η θυγατέρα της Αποστολίνας. Σε άλλη απόφαση διαβάζουμε για «κόριον» που είχε μνηστευτεί σε ηλικία μικρότερη των επτά ετών⁸⁴. Η απόφαση δεν δίδει κανένα άλλο στοιχείο της ταυτότητας του. «Αφήλιξ», κάτω δηλ. των δώδεκα ετών, εφόσον δεχθούμε ότι ο όρος χρησιμοποιείται ορθά, ήταν η μνηστή του Δημήτριου Ασωματιανού. Η ηλικία των αρραβωνιασμένων, ειδικά των κοριτσιών, είναι η βάση θεμελίωσης της ακύρωσης κάποιων από αυτές τις μνηστείες αρχικά από τοπική εκκλησιαστική αρχή και αργότερα από το πατριαρχικό δικαστήριο. Αυτού του είδους οι έλεγχοι από τοπικούς επισκόπους για όσους επιθυμούσαν να ανέλθουν ιερατικό βαθμό ήταν μία απαραίτητη διαδικασία⁸⁵. Ως προς την ηλικία όσων καταγράφονται ως αρραβωνιασμένοι υπάρχει σαφώς η διάσταση του φύλου, αν και δεν γνωρίζουμε την ηλικία όλων των γαμβρών. Ο γιος του Χασολόγρη ήταν εννέα ετών και ο Σγουρανός ένα χρόνο μεγαλύτερος, ηλικίες μεγαλύτερες από αυτές των κοριτσιών, τα πέντε, τα έξι και τα οκτώ έτη. Σε σχετικά μικρή ηλικία πρέπει να ήταν και ο Εσκαμματισμένος με τον Ασωματιανό, καθώς, όταν αιτήθηκαν στη σύνοδο, δεν πρέπει να είχαν ενηλικιωθεί, ήταν δηλ. πιθανόν ακόμα έφηβοι⁸⁶. Ωστόσο, καθώς η ηλικιακή αναφορά είναι μόνο για τις νύφες, οι δύο αυτοί γαμβροί θα πρέπει να ήταν άνω των 14 ετών. Όπως θα καταδειχθεί εν συνεχεία, στο πλαίσιο της διάστασης μεταξύ ατελών και ιερολογημένων μνηστειών, σε αντίθεση με τις νύφες οι γαμβροί πληρούσαν τα νόμιμα όρια για τον τύπο της ατελούς μνηστείας.

Μία άλλη παράμετρος των μνηστειών ήταν η οργάνωσή τους. Ο κεντρικός ρόλος του πατέρα στην οργάνωση των συνοικεσίων μαρτυρείται σε πηγές της

⁸³ MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2106. Για δε την υιοθεσία βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας.

⁸⁴ MM I: 237/Regestes: 2537

⁸⁵ Malatras 2017: 164

⁸⁶ Prinzing 2018: 52-53

μεσοβυζαντινής περιόδου. Οι μητέρες αναλάμβαναν ενεργό ρόλο μόνο, όταν οι πατέρες δεν ζούσαν και εφόσον δεν είχαν παντρευτεί εκ νέου, ενώ οι παππούδες και οι υπόλοιποι συγγενείς, όταν πλέον δεν ζούσε κανένας γονέας⁸⁷. Αυτό δεν φαίνεται να έχει αλλάξει τον 14^ο αι. Η μνηστεία του θυγατέρας του Μελαγχρηνού με τον γιο του Χασολόγη είχε οργανωθεί από τους γονείς, ενώ το 1324 και πάλι ο πατέρας της, σε νόμιμη πλέον ηλικία, την «συνήρμοσε» με τον αναγνώστη Ματθαίο Θαλασσηνό. Μητέρες, προφανώς χήρες, παρουσιάζονται να οργανώνουν τους αρραβώνες των θυγατέρων τους, η Αποστολίνα τη μνηστεία της θυγατέρας της με τον Διακονίτη, ενώ η Αλαμανίνα σχεδίασε με μέθοδο και σύστημα δύο συνοικέσια για τη θυγατέρα της, το πρώτο με τον Γεώργιο Ταρχανειώτη και το δεύτερο με τον Κωνσταντίνο Παλάτη, χωρίς όμως τη συγκατάθεση των γονέων του τελευταίου, οι οποίοι, αν και ήταν αρνητικοί, δεν παρουσιάζονται να έχουν κάποιο ενεργό ρόλο. Ωστόσο, η γονεϊκή συγκατάθεση αποτελούσε προϋπόθεση για την εγκυρότητα ενός συνοικεσίου⁸⁸. Οι πηγές μάς πληροφορούν και για έτερους στενούς συγγενείς που οργάνωσαν συνοικέσια. Με μία εξαίρεση, πρόκειται για ορφανούς και από τους δύο γονείς. Τη μνηστεία του Εσκαμματισμένου και της Ξένης οργάνωσαν από την πλευρά του γαμβρού οι αδελφοί του, Νικόλαος και Θεόδωρος, στην κηδεμονία των οποίων βρισκόταν, διότι ήταν ορφανός από τους δύο γονείς, και από την πλευρά της νύφης ο θείος του πατέρα της, προφανώς επειδή ο τελευταίος δεν βρισκόταν στη ζωή. Αν και η μητέρα της Ξένης ζούσε, φαίνεται πως έπαιξε στο συνοικέσιο της θυγατέρας της έναν δευτερεύοντα ρόλο. Πίσω από τις μνηστείες δύο πρωτοεξαδέλφων με το ίδιο πρόσωπο, τον Γλαβά, βρίσκεται ο θείος τους, χαρτοφύλακας της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης⁸⁹. Η αιτία γιατί ανέλαβε αυτός έγκειται και εδώ προφανώς στην απουσία των γονέων από τη ζωή. Μάλιστα θείος και ανιψιές ζούσαν κάτω από την ίδια στέγη.

Συνεπώς, η πρωτοβουλία για τα συνοικέσια δεν ανήκε στους ίδιους τους αρραβωνιασμένους. Άλλωστε θα ήταν πρακτικά αδύνατο να αναλάβουν μία τέτοια ευθύνη άτομα ηλικίας πέντε ή οκτώ ετών. Επιπλέον, σύμφωνα και με τον ίδιο τον Ιωάννη Χρυσόστομο η νύφη δεν έπρεπε να γνωρίζει τον μέλλοντα άνδρα της («μηδέποτε τον νυμφίον εωρακία»)⁹⁰. Εκτός των γονέων ή, όπως είδαμε, άλλων στενών συγγενών, ρόλο στην οργάνωση και τον σχεδιασμό των συνοικεσίων

⁸⁷ Ariantzi 2018b: 10

⁸⁸ «Ο δε χωρίς συναιρέσεων των γονέων γενόμενος γάμος ανίσχυρος εστιν» (Αρμενόπουλος: 4.4.3)

⁸⁹ MM II: 661/Regestes: 3222

⁹⁰ Γκιρτζή 2009: 54

μπορούσαν να έχουν οι «μεσάζοντες», «μεσολαβούντες» ή «μεσιτεύοντες», δηλαδή φίλοι, πιο μακρινοί συγγενείς ή τρίτα άτομα. Τα τρίτα άτομα ήταν συνήθως γυναίκες κάποιας ηλικίας, γνωστές ως «νυμφαγωγοί», «νυμφεύτριες», «προμνήστριες», «προξενήτριες» ή «κουρκουσούρες», οι οποίες λάμβαναν για τις υπηρεσίες τους αμοιβή⁹¹. Ως προς τον βαθμό συμμετοχής των ίδιων των παιδιών στην οργάνωση των συνοικεσίων έχουν διατυπωθεί οι απόψεις ότι αυτά γίνονταν συχνά όχι μόνο παρά τη θέληση τους, αλλά και εν αγνοία τους⁹² και πως οι γιοι απολάμβαναν μία μεγαλύτερη ελευθερία να απορρίπτουν τις επιλογές των γονέων τους, δικαίωμα που οι θυγατέρες είχαν μόνο, όταν ο μνηστήρας ήταν «τοις τρόποις ανάξιος και αισχρός»⁹³. Νομίζω όμως πως και εδώ βρίσκει εφαρμογή η διαπίστωση του Γ. Θανάτση στη μελέτη του για τους αρραβώνες και τους γάμους σε μικρή ηλικία τον 18^ο και 19^ο αι. Ο ερευνητής αναφέρει πως «με την κατάλληλη διαπαιδαγώγηση το παιδί διαμορφώνει μίαν εσωτερική ηθική και ταυτίζεται με την εξωτερική ... όχι μέσα από συγκρούσεις με αυτήν, αλλά με μια διαρκή εξέλιξη μετασχηματισμού των φυσικών αναγκών σε κοινωνικές επιταγές. Έτσι θεωρεί φυσικό οι γονείς να είναι εκείνοι που ρυθμίζουν τον γάμο και να μην αντιδρούν σ' αυτό ή η αντίδρασή τους να μην εκδηλώνεται»⁹⁴.

Μία τρίτη παράμετρος των μνηστειών ήταν ο τόπος κατοικίας των αρραβωνιασμένων. Το εάν ζούσαν μαζί συνδέεται με τη δυνατότητά τους ή μη να έχουν ερωτικές επαφές. Το 1316 ο Σγουρανός, όντας 25 ετών, επανήλθε με το αίτημα του προβιβασμού του στο αξίωμα της ιεροσύνης. Στο πλαίσιο του εκ νέου ελέγχου από τον μητροπολίτη Νικομήδειας ζήτησε θετικές γνωματεύσεις από τους ίδιους κληρικούς που συμμετείχαν και στην έρευνα για την πρώτη μνηστεία. Ο διάκονος Θεόδωρος Δραγιλανός, γείτονας του Σγουρανού, «εκίνησεν έτερον έγκλημα» για σεξουαλικές σχέσεις με τη δεύτερη μνηστή, αφού έμενε («διαναπαύεται») στην οικία των πεθερικών του. Ο Σγουρανός, για να αποδείξει ότι η γυναίκα του ήταν παρθένα «εν τω του γάμου καιρώ», ζήτησε από τη Μουζαλώνισσα και τη Θεοδηγίνα να καταθέσουν υπέρ του, χωρίς τελικά να το πράξουν, διότι «ου παρήσαν τελουμένου του γάμου». Τελικά άλλες γυναίκες το βεβαίωσαν παρουσία μαρτύρων. Η Ε. Patlagean θεωρεί πως η «εξέταση» της συζύγου του Σγουρανού σχετίζεται με την εκκλησιαστική του ιδιότητα⁹⁵. Ωστόσο, η παρθενία και η αγαμία δεν έπαυσαν ποτέ να

⁹¹ Βακαλούδη 1998: 37, Μουτζάλη 1998: 11

⁹² Παπαδάτος 1984: 58

⁹³ Νεοφωτίστου 2019: 36

⁹⁴ Θανάτσης 1983: 119

⁹⁵ Patlagean 1996: 482

θεωρούνται τα πιο υψηλά πρότυπα συμπεριφοράς⁹⁶. Η Εκκλησία «δια στόματος Ιωάννου Χρυσόστομου συμβουλεύει για τη διατήρηση της σωφροσύνης και της αρετής των νέων που πρόκειται να διάγουν κοσμικό βίο “ταχέως υπό του γάμου ζυγόν αυτούς έλκετε”»⁹⁷. Τον 9^ο αι. είχε πλέον διαμορφωθεί ως πρότυπο της ενάρετου Χριστιανής η ευσεβής και φιλόανθρωπος σύζυγος και μητέρα. Επομένως, οι σεξουαλικές σχέσεις πριν και εκτός γάμου - ακόμα και στο πλαίσιο της μνηστείας - θεωρούνταν παράνομες και τιμωρούνταν αυστηρά από το κανονικό δίκαιο. Για την Εκκλησία απόλυτα αποδεκτή και νόμιμη συμπεριφορά ήταν η μονογαμία, οι ερωτικές δηλ. σχέσεις μπορούσαν να υπάρξουν μόνο στο πλαίσιο του γάμου⁹⁸. Για τον λόγο αυτό το 1325 απαγορεύεται στη θυγατέρα του Μαγκλαβίτη να προχωρήσει σε άλλον γάμο μετά την ακύρωση του παράνομου γάμου της με τον γιο του Αργυρού, αφού οι δύο τους είχαν σεξουαλική επαφή, λίγο πριν αυτή κλείσει τα δώδεκα⁹⁹. Όπως θα δούμε, εξετάζοντας το διαζύγιο, οι σχέσεις εκτός γάμου ορίζονταν διαφορετικά για τους άνδρες και διαφορετικά για τις γυναίκες, καθώς για τους πρώτους η μοιχεία οριζόταν μόνο με παντρεμένη γυναίκα, ενώ για τις δεύτερες με οποιονδήποτε άνδρα¹⁰⁰. Ερωτικές σχέσεις φαίνεται πως είχε και η πρώτη ανιψιά με τον Γλαβά, καθώς και οι δύο έμεναν στο σπίτι του θείου της, αν βεβαίως δεν είχαν τελικά παντρευτεί¹⁰¹. Οι μαρτυρίες αυτές, όπως και η επιθυμία Διακονίτη να μείνει με τη μνηστή του στο σπίτι της πεθεράς του, την οποία κατηγόρησε ότι στάθηκε εμπόδιο, ενισχύουν την άποψη ότι οι αρραβωνιασμένοι συχνά έμεναν κάτω από την ίδια στέγη, διατηρώντας ερωτικές επαφές.

Η διάκριση μεταξύ ατελούς και τέλει μνηστείας ορίζει την τέταρτη παράμετρο στη μελέτη των μνηστειών τον 14^ο αι. Η μνηστεία της θυγατέρας της Αποστολίνας και του Διακονίτη ήταν μάλλον ιερολογημένη λόγω της απουσίας αναφοράς σε ανταλλαγή εγκολπίων ή σταυρικούς δεσμούς, αν δεχθούμε την άποψη του Ν. Μάτση ότι οι σταυρικοί δεσμοί είναι απλά συνώνυμο της υπογραφής μεταξύ των δύο μερών χωρίς ευχή από ιερέα¹⁰². Αντιθέτως, η πρώτη μνηστεία της θυγατέρας της

⁹⁶ Kazhdan-Constable 1982: 70

⁹⁷ Γκιρτζή 2009: 53

⁹⁸ Beaucamp 1977: 168, Laiou 2003: 28, Walker 2003b: 218

⁹⁹ MM I: 63-I/PRK II: 89/Regestes: 2122

¹⁰⁰ Fulghum-Heintz 2003: 143

¹⁰¹ «ον είχε μετά δεσμού εις το οσπήτιον αυτού», «συνεκοιμήθη τη μνηστή ανεψιά»

¹⁰² Εντούτοις, η διατύπωση της απόφασης («πρεσβύτερος τις Πανθήρης καλούμενος ανδρί τινη συνήρμοσε δι' αρραβωνικών δεσμών») δεν είναι τόσο σαφής, όσο θα θέλαμε, ως προς το τι είδους μνηστεία έχουμε, ατελή ή ιερολογημένη (Μάτσης 1962: 60). Για τους σταυρικούς δεσμούς ο Ν. Μάτσης αναφέρει τα εξής: «Στα βυζαντινά δικαιοπρακτικά έγγραφα δεν πρόκειται στην κυριολεξία

Αλαμανίνας ήταν ατελής, καθώς έγινε «δι' εγκολπίων», βασιζόταν δηλ. μόνο στην ανταλλαγή φυλαχτών (εγκολπίων) μεταξύ του γαμβρού και της νύφης και όχι σε ιερά ευχή¹⁰³. Οι ιερείς, που κλήθηκαν από τον μητροπολίτη Νικομήδειας να εγκρίνουν τον προβιβασμό του Σγουρανού σε διάκονο, αρνήθηκαν να δώσουν «μαρτυρίας υπέρ αυτού», γιατί ο Σγουρανός στο παρελθόν «σταυρικούς δεσμούς έθετο επί τω λαβείν εις γυναίκα τη θυγατέρα του ... Γαληνού». Πιθανόν, συνεπώς, και η μνηστεία αυτή, όπως και η μνηστεία της θετής κόρης του Μελαγχρηνού με τον Χασολόγρη, να ήταν ατελής. Ως προς την ατελή μνηστεία του Σγουρανού ο Ν. Μάτσης αναφέρει πως, επειδή ο νόμος επέτρεπε τις ατελείς μνηστείες, αρκεί το ζευγάρι να είχε συμπληρώσει τα επτά έτη, η απόφαση σε αυτό το σημείο δίνει την εντύπωση πως και αυτός ο τύπος μνηστείας δεν επιτρεπόταν ακόμα και όταν ο μνηστήρας ήταν δέκα ετών, δηλ. άνω των επτά¹⁰⁴. Ο Ν. Μάτσης όμως παραβλέπει την ηλικία της νύφης, που ήταν κατά ένα χρόνο μικρότερη από τα νόμιμα ηλικιακά όρια για αυτόν τον τύπο μνηστείας. Για να μην θεωρηθεί παράνομη μία μνηστεία, είτε ατελής είτε τέλεια, θα έπρεπε και ο γαμβρός και η νύφη να είχαν συμπληρώσει τη νόμιμη ηλικία. Ατελής ήταν και η μνηστεία του Εσκαμματισμένου και της Ξένης με βάση τη μη εμπλοκή κάποιου ιερέα και την ορολογία της απόφασης («δια μονής ψιλής συμφωνίας», «της πράξεως ταύτης»). Παρά ταύτα εκδόθηκε πράξη ακυρότητας της μνηστείας από τοπική εκκλησιαστική αρχή. Προκύπτει, συνεπώς, το ερώτημα αν πρόκειται για σύγχυση των δύο εννοιών, ήταν δηλ. ιερολογημένες όσες νοούνται ως ατελείς μνηστείες.

Σε άλλες αποφάσεις γίνεται σαφής δάκριση των δύο τύπων μνηστείας. Στην απόφαση με την οποία δίδεται το δικαίωμα στον Γλαβά «ετέρα γυναικί συναφθήναι νομίμως», επειδή είχε μνηστευτεί τη μία ανιψιά και παντρευτεί ή μνηστευτεί τη δεύτερη ανιψιά του χαρτοφύλακα της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης, ενώ ήταν εν ζωή η πρώτη. Το σκεπτικό της απόφασης έγκειται στο εξής: Αν ο Γλαβάς είχε δεσμούς ιερολογημένης μνηστείας ή γάμου με την πρώτη εξαδέλφη, τότε ο δεσμός με τη δεύτερη ισούται με πορνεία¹⁰⁵, ενώ, αν η αρχική μνηστεία ήταν απλά ατελής, ο Γλαβάς θα έπρεπε να χωρίσει και τις δύο εξαδέλφες¹⁰⁶. Στο σημείο αυτό, συνεπώς,

περί υπογραφών των δικαιοπρακτούντων, αλλά περί προταγών, δηλ. ο δικαιοπρακτών θέτει το όνομα του στην αρχή του εγγράφου. Στοιχείο της υπογραφής στην κύρια και καταχρηστική της έννοια είναι και το σημείο του σταυρού» (Μάτσης 1960/61: 353).

¹⁰³ Μάτσης 1960/61: 353-355

¹⁰⁴ Μάτσης 1962: 58

¹⁰⁵ «ει μεν ουν εν τοις ζώσιν ην η πρώτη, και η γάμον ή μνηστείαν είχε μετ' εκείνης, εκείνην πάντως ελάμβανε, το εις την δευτέραν λογιζόμενον εις πορνείαν»

¹⁰⁶ «ει δε δια ψιλού δεσμού είχε την πρώτην, δίκαιον ήν αμφοτέρων διαστήναι, και ζώσης της πρώτης»

γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ τέλειας και ατελούς μνηστείας. Διάκριση παρατηρείται σε απόφαση του 1389, με την οποία δίδεται άδεια από τον πατριάρχη στον Λαγκιδά να παντρευτεί τρίτη φορά, καθώς το μη ιερολογημένο συνοικέσιο («δια δεσμού εγκολπίων»), που ακολούθησε τους δύο πρώτους γάμους του «δια τελείας ορολογίας», δεν θεωρείται μνηστεία ή γάμος, διαστέλλεται δηλ. η ιερολογημένη μνηστεία από τη μνηστεία «δι' εγκολπίων»¹⁰⁷, όπως και στο αίτημα του Δημήτριου Ασωματιανού στο πατριαρχικό δικαστήριο να θεωρήσει άκυρη την επίσης ατελή μνηστεία του με τη θυγατέρα του Βαμβακά, αφού δεν υπήρξε «εις τούτο ούτε σταυρικός δεσμός, ούτε δι' εγκολπίων, ούτ' άλλο τοιούτον ουδέν», παρά μόνο «ψιλή τις συμφωνία και συγκατάθεσις»¹⁰⁸. Ωστόσο, η ανησυχία των δύο αυτών ανδρών αποδεικνύει όχι μόνο πως η ατελής μνηστεία είχε βαρύτητα, αλλά και πως στη συνείδηση πολλών ταυτιζόταν με την ιερολογημένη, επανερχόμεστε δηλ. στο συμπέρασμα περί σύγχυσης μεταξύ των δύο τύπων μνηστείας.

Ως μία τελευταία παράμετρο των μνηστειών θα έθετα ότι αυτές φαίνεται πως μπορούσαν να γίνουν χωρίς τη φυσική παρουσία των αρραβωνιασμένων. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαι από την αντίδραση των δύο ανδρών, του Ταρχανειώτη και του Παλάτη απέναντι στη μνηστή τους. Ο πρώτος «διέλυσεν αυτίκα τους τοιούτους δεσμούς», μόλις είδε ότι η νύφη ήταν «βεβλαμμένη» σε σημεία του σώματος, κυρίως στο πρόσωπο και σε έναν από τους οφθαλμούς της. Συνεπώς, ο Ταρχανειώτης είδε τη μνηστή του μετά τη σύναψη του δεσμού. Και το δεύτερο συνοικέσιο με τον Παλάτη έγινε, ωστόσο, με πολύ περιέργο τρόπο, καθώς η Αλαμανίνα «απάτη χρησαμένη μετ' εκείνον συνέδησε τούτω δι' αρραβώνων νυκτός». Ο Παλάτης, όταν κατάλαβε την «απάτη», «απέστερξεν αυτίκα το τοιούτον συνοικέσιον». Η απάτη είχε προφανώς να κάνει με την απόκρυψη της νύφης από τον γαμβρό. Ως προς τη δυνατότητα να υπάρξει μνηστεία χωρίς τη φυσική παρουσία του γαμβρού, ο νόμος απαντά θετικά¹⁰⁹. Αν έχουμε να κάνουμε με μία τέτοια περίπτωση, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως η αντίδραση των δύο ανδρών θα προέκυψε, μόλις αντίκρισαν πρώτη φορά τη μνηστή τους, η εμφάνιση της οποίας θα είχε οδηγήσει τη μητέρα της να οργανώσει με τέτοιο τρόπο και τα δύο συνοικέσια.

Εν κατακλείδι, θα λέγαμε ότι η ανιερολόγητη μνηστεία ταυτιζόταν στη συνείδηση των περισσότερων, ακόμα και της ίδιας της πατριαρχικής συνόδου, με την

¹⁰⁷ Μάτσης 1960/61: 354

¹⁰⁸ MM II: 403/Regestes: 2828

¹⁰⁹ B. 28.1.14 («Μνηστεύεται τις παρών και δι' εαυτού, και δια μέσου, και δι' επιστολής»).

ιερολογημένη, υπήρχε δηλ. μία σύγχυση μεταξύ των δύο τύπων μνηστείας, παρά το γεγονός ότι σε κάποιες αποφάσεις, όπως στην απόφαση του Γλαβά γίνεται σαφής διάκριση. Η Α. Λαΐου διαπιστώνει πως στη σχετική με τη μνηστεία νομοθεσία από τον Λέοντα Στ' ως τον Αλέξιο Α', πέραν της αύξησης του ελέγχου του κράτους και της Εκκλησίας στα συνοικέσια και, επιπλέον, της εξομοίωσης της με τον γάμο, υπάρχει η εξής διάσταση: μειώνοντας τη σημασία της ατελούς μνηστείας ο νομοθέτης επιχειρεί να αποθαρρύνει θεωρητικά τα πρόωρα συνοικέσια, γεγονός όμως που προσέκρουε σε εμπεδωμένες συνήθειες ή συμφέροντα και επιδιώξεις ατόμων, οικογενειών ή τάξεων¹¹⁰. Αυτό ήδη καταδείχθηκε εξετάζοντας τις ηλικίες των αρραβωνιασμένων. Αν και διαθέτουμε πολύ λιγότερες πληροφορίες για τις μνηστείες τον 14^ο αι. σε σχέση λ.χ. με τον 13^ο αι., υπάρχουν κάποιες επαναλήψεις στις αποφάσεις αυτές που μας οδηγούν – πάντοτε με μία σχετικότητα – στο συμπέρασμα ότι και τον 14^ο αι. παρέμεινε η συνήθεια των παράνομων λόγω ηλικιακών ορίων συνοικεσίων. Η πρωτοβουλία για τη σύναψη των μνηστειών ανήκε στο στενό συγγενικό περιβάλλον και δη στους γονείς, εφόσον αυτοί βρίσκονταν εν ζωή. Δεν θα μπορούσε άλλωστε να είναι διαφορετικά από τη στιγμή που ειδικά οι νέες, όχι απλά ήταν μικρές, αλλά κάποιες φορές στη νηπιακή ηλικία. Η μικρή ηλικία συνδέεται με το χαμηλό προσδόκιμο ζωής ειδικά στις αγροτικές κοινότητες – η Α. Λαΐου αναφέρει ως προσδοκώμενη διάρκεια ζωής μόλις τα 25 έτη για μία γυναίκα πάροικο ενός χωριού της Μακεδονίας στις αρχές του 14^{ου} αι¹¹¹ - που επέβαλε τη δημιουργία απογόνων από πολύ νωρίς και τη δημιουργία δεσμών αίματος μεταξύ οικογενειών για την κάλυψη των συχνά μεγάλων και πιεστικών αναγκών των νοικοκυριών ειδικά στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα¹¹². Το τελευταίο σχετίζεται με την εγκατάσταση του γαμβρού ως «εσώγαμβρου» στο σπίτι των πεθερικών, παρά το γεγονός ότι οι ερωτικές σχέσεις ήταν κάτι που απαγορευόταν ακόμα και στο πλαίσιο μιας ιερολογημένης μνηστείας. Αποτελούσε όμως συνήθεια πολύ παλαιότερη από τον 14^ο αι., στο πλαίσιο, όπως έχει συμπεράνει και η Ε. Παπαγιάννη, και της ιερολογημένης αλλά και της ανιερολόγητης μνηστείας¹¹³. Δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε αν η κατοικία του νέου ζευγαριού ήταν ανδροτοπική ή όχι¹¹⁴.

¹¹⁰ Λαΐου 1986: 280-281

¹¹¹ Λαΐου – Θωμαδάκη 1987: 385

¹¹² Βακαλούδη 1998: 40

¹¹³ Παπαγιάννη 1992: 10-11

¹¹⁴ Αυτό ήταν μάλλον ο κανόνας για την κοινωνία της Ηπείρου του 13^{ου} αι., όπως έχει καταδείξει η Α. Κιουσοπούλου (Κιουσοπούλου 1990: 102).

Η συμμετοχή κατώτερων κληρικών - ειδικά όσων ζούσαν στην επαρχία - στις μνηστείες υπογραμμίζει την ανυπακοή τους στους σχετικούς εκκλησιαστικούς κανόνες. Απέναντί τους το συνοδικό δικαστήριο είναι ιδιαίτερα αυστηρό επιβάλλοντας την παύση από τα καθήκοντά τους. Την ποινή της καθαίρεσης είδαν οι ιερείς στον αρραβώνα του Διακονίτη με τη θυγατέρα της Αποστολίνας και στον αρραβώνα του μικρού κοριτσιού το 1368. Στους ιερείς αυτούς που λογοδοτούν ενώπιον της συνόδου ανήκει ο «ευτελής», όπως αναφέρεται, ιερέας Κωνσταντίνος Στρόγγυλος, ο οποίος το 1357 υπόσχεται όχι μόνο να μην ιερολογεί επί «ανήβων», αλλά να αποφεύγει τα συνοικέσια αυτού του είδους¹¹⁵. Η Εκκλησία δεν θα μπορούσε, συνεπώς, να κάνει διαφορετικά, γιατί αυτό θα σήμαινε αδιαφορία εκ μέρους της για το πλαίσιο λειτουργίας των συνοικεσίων, αλλά και το οικογενειακό εν γένει πρότυπο, το οποίο η ίδια είχε επιβάλει τους προηγούμενους αιώνες. Για τον λόγο αυτό συντάσσεται γύρω στο 1360 από τον ίδιο τον πατριάρχη απόφαση που ρύθμιζε αυτό ακριβώς το ζήτημα. Σε αυτήν αναφέρεται πως «το κεφάλαιόν εστι περί των συζυγιών των ανήβων, κεκωλυμένων πάντη και αθεμίτων ουσών παρά των θείων και ιερών κανόνων» και ζητείται από ιερείς και λαϊκούς «του μηκέτι τολμήσαι τινα καθ' οιονδήτινα τρόπον άνηβον συνοικέσιον διαπράξασθαι». Ως τιμωρία για τους πρώτους αποτελεί η καθαίρεση, η πιο κοινή τιμωρία για τους ιερείς¹¹⁶, ποινή όχι μόνο ηθική, αλλά και ουσιαστική, επειδή στερούνταν ενός σταθερού εισοδήματος¹¹⁷, ενώ για τους λαϊκούς ο αφορισμός¹¹⁸. Υπό την έννοια αυτή γίνεται κατανοητός ο έπαινος του Μανουήλ Παζύκη από τη σύνοδο «ως γνησίου πατρός», επειδή δεν είχε επιχειρήσει έναν δεύτερο γάμο μετά τον θάνατο της γυναίκας του, προκειμένου να αναθρέψει τη θυγατέρα του, μέχρι να φθάσει «προς ήβην νόμιμον», την κατάλληλη ηλικία γάμου¹¹⁹. Την ίδια στάση επέδειξαν και η Άννα Παλαιολογίνα με τον Κομνηνό Βρανά, αφού «συνήψαν» τη θυγατέρα τους «ανδρί» σε νόμιμη ηλικία¹²⁰.

Τη στάση αυτή της Εκκλησίας τη βλέπουμε και στην ακόλουθη απόφαση, η οποία αποτελεί τη μοναδική περίπτωση, όπου δεν λύεται μνηστεία, αλλά αντιθέτως επιβάλλεται ποινή στον άνδρα που την αθέτησε¹²¹. Ο ιερέας Παγκράτιος με τη

¹¹⁵ MM I: 167-II/Regestes: 2402: «ὑψησχνούμενος (sic) παντί τρόπῳ εκφεύγειν ἀπὸ τῶν ανοιβῶν (sic) συνοικαίσεων (sic) ... μηδέ ποιείν ιερολογίας εἰς άνηβα άνευ τῆς συνήθως βούλης ορισμῶ τῆς εκκλησίας». Βλ. επίσης και Μάτσης 1962: 373

¹¹⁶ Malatras 2017: 168

¹¹⁷ Hunger 1973: 66

¹¹⁸ MM I: 174/PRK III: 219. Βλ. επίσης και Μάτσης 1962: 398

¹¹⁹ MM I: 172/PRK III: 217/ Regestes: 2410

¹²⁰ MM II: 537/Regestes: 3092: «ἠως εντελοῦς ἀψάμενον ηλικίας».

¹²¹ MM I: 225/Regestes: 2513

γυναίκα του κατηγόρησαν τον γαμβρό τους, Βασίλειο, που είχε στο μεταξύ γίνει διάκονος, ότι επιδίωκε τη διάλυση της μνηστείας με τη θυγατέρα τους. Ο Βασίλειος με τον πατέρα του επιθυμούσαν κάτι τέτοιο, ισχυριζόμενοι ότι ο πεθερός δεν είχε δώσει την καθορισμένη προίκα και η μνηστή έπασχε από τριχόπτωση, την «ιερά νόσο». Στην πρώτη κατηγορία η πεθερά υποστήριξε πως η ίδια θα φρόντιζε να έδιδε την υπεσχημένη προίκα, ενώ για την εξακρίβωση της δεύτερης κλήθηκε ο γιατρός Χρυσοκόκκης. Ο τελευταίος γνωμάτευσε πως «εξ αμελείας αι τρίχες έπεσον της κεφαλής» και πως η νύφη θα ανάρρωνε γρήγορα με την κατάλληλη φροντίδα. Κατόπιν τούτων ο ίδιος ο πατριάρχης αποφάνθηκε ότι δεν υπήρχε λόγος διάλυσης της μνηστείας. Μετά τη σφοδρότατη αντίδραση όμως του Βασιλείου και του πατέρα του, ζητήθηκε από τον τελευταίο να περιγραφεί αν η μνηστεία είχε γίνει σύμφωνα με τους κανόνες. Όταν αποδείχθηκε ότι όλα έγιναν όπως πρέπει, ζητήθηκε από τον Βασίλειο να προχωρήσει στο επόμενο στάδιο, τον γάμο, διαφορετικά δεν θα του επιτρεπόταν να γίνει ιερέας. Ο Βασίλειος, ωστόσο, δεν υπάκουσε και, με την επάνοδο στον πατριαρχικό θρόνο του Καλλίστου, είχε παντρευτεί μίαν άλλη γυναίκα, έχοντας χειροτονηθεί στο μεταξύ διάκονος. Το γεγονός αυτό για την Εκκλησία ισοδυναμούσε με πορνεία. Για τον λόγο αυτό ο πατριάρχης «τούτον μεν επέσχε της διακονίας» και τελικά αποφασίσθηκε, το 1366, η καθαίρεσή του. Ενώ λοιπόν οι Θαλασσηνός και Εσκαμματισμένος, διάκονοι και αυτοί, πέτυχαν την επιβεβαίωση ακυρότητας μνηστειών, γεγονός που τους άνοιξε τον δρόμο της ιεροσύνης, για τον Βασίλειο ο δρόμος αυτός ανακόπηκε, διότι προχώρησε στη διάλυση της μνηστείας του, ενώ αυτό του είχε απαγορευθεί.

Εντούτοις, μελετώντας τον γάμο, θα δούμε ότι αυτή η στάση της Εκκλησίας δεν είναι χωρίς εξαιρέσεις, οι οποίες έχουν τη σημασία τους. Η πρωτοβουλία ακύρωσης μνηστειών από κατώτερα μέλη της Εκκλησίας, τα οποία είχαν εμπλοκή σε πρόωρα συνοικέσια, εξαιτίας ουσιαστικά μόνο του φόβου μήπως τα πρόωρα αυτά συνοικέσια σταθούν εμπόδιο στην εκκλησιαστική τους σταδιοδρομία, και η τιμωρία άλλων επίσης κατώτερων μελών της Εκκλησίας που ιερούργησαν πρόωρα συνοικέσια – κάποια μάλιστα με συστηματικό τρόπο - καταδεικνύει πως η ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία δεν μπορούσε να αναπτύξει έναν ικανό μηχανισμό ελέγχου και περιορισμού του φαινομένου. Το τελευταίο με τη σειρά του μας οδηγεί εκ νέου στο συμπέρασμα ότι τα πρόωρα συνοικέσια ήταν μία πραγματικότητα και τον 14^ο αι., παρά τις προσπάθειες της Εκκλησίας να τα περιορίσει, χωρίς, ωστόσο, να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την έκταση του φαινομένου.

Β. Ο γάμος

Β1. Γαμικά κωλύματα

Ο γάμος στα Βασιλικά των Μακεδόνων και στον Αρμενόπουλο ορίζεται ως «ανδρός και γυναικος συνάφεια και συγκλήρωσις πάσης ζωής, θείου τε και ανθρωπίνου δικαίου κοινωνία»¹²². Θεμέλια, το «raison d'être», συνεπώς, του γάμου, ήταν η μονογαμία, το αδιάσπαστο της ένωσης, κατά το σχήμα της ένωσης του Χριστού και της Εκκλησίας, σύμφωνα με τον Ιωάννη Χρυσόστομο, η αμοιβαία αγάπη και η στενή ηθική κοινωνία των συζύγων και η απόκτηση απογόνων¹²³. Στο Βυζάντιο η Εκκλησία ως ισχυρός φορέας εξουσίας πρώτη ανέλαβε δράση, επεκτείνοντας τους κανόνες που αφορούσαν τον γάμο, και το κράτος ακολούθησε, παραχωρώντας της ουσιαστικά το πεδίο αυτό. Πρόκειται για ένα πεδίο όπου η Εκκλησία άσκησε την εξουσία της, σύμφωνα με ερευνητές, μέχρι το τέλος των βυζαντινών χρόνων¹²⁴. Σημαντικός σταθμός στην προσπάθεια ελέγχου του γάμου από την Εκκλησία αποτέλεσε, όπως έχουμε αναφέρει, η Νεαρά 89 του Λέοντος Στ', η οποία όριζε ότι η εγκυρότητα μιας γαμικής ένωσης περνούσε μέσα από την ιερολόγησή της και αυτό τονίσαμε ότι συνέβαλε στην εδραίωση της δικαιοδοσίας των εκκλησιαστικών δικαστηρίων στην επίλυση ζητημάτων οικογενειακού δικαίου.

Στη μακρά διαδικασία ενίσχυσης του ελέγχου της Εκκλησίας πάνω στην οικογενειακή ζωή πρωταγωνιστικό ρόλο είχαν επίσης τα γαμικά κωλύματα¹²⁵. Πρόκειται για εκκλησιαστικούς κανόνες που σταδιακά έγιναν και κρατικοί νόμοι και, καθορίζοντας – σε ευθεία αντίθεση με την αυθόρμητη τάση για ενδογαμίες και πρόωρους γάμους - τι συνιστά νόμιμη γαμική σχέση και μεταξύ ποίων ατόμων ήταν θεμιτή, υπηρετούσαν τον εκκλησιαστικό έλεγχο των κοινωνικών σχέσεων¹²⁶. Τα γαμικά κωλύματα, που απαγόρευαν τη σύναψη γάμου μεταξύ προσώπων, που

¹²² Β.28.4.1, Αρμενόπουλος: 4.4.1. Για τα δογματικά θεμέλια και την ιστορική εξέλιξη του γάμου τα βυζαντινά χρόνια βλ. ενδεικτικά: Μαριδάκης 1922: 38-51, Hunger 1973: 65-66, Λαΐου-Θωμαδάκη 1989: 237-238, Κιουσοπούλου 1990: 37-38, Meyendorff 1990b, Βακαλούδη 1998, Λαΐου 2003: 27-28, Νικολάου 2005: 63-73, 79-85, Γκιρτζή 2009, Messis 2014.

¹²³ Meyendorff 1990b: 100, Βακαλούδη 1998: 44-45

¹²⁴ Λαΐου 2009a: 52, Κιουσοπούλου 1997: 89

¹²⁵ Για τα γαμικά κωλύματα βλ. ενδεικτικά: Μαριδάκης 1922: 51-68, Πιτσάκης 1985, Πιτσάκης 1989, Λαΐου 1986: 280-281, Meyendorff 1990b: 103, Κιουσοπούλου-Μπενβενίστε 1991: 259-260, Τρωιάνος 1992: 28, Patlagean 1996: 470, Pitsakis 2006, Patlagean 2014: 114-121, Παπαγιάννη κ. άλ. 2015: 158. Για τη Α. Λαΐου επιφανειακά η νομοθεσία χαρακτηρίζεται από στενή συνεργασία κράτους και εκκλησίας αναφορικά με τα κωλύματα του γάμου, καθώς στην πραγματικότητα υπάρχει κατά καιρούς διάσταση μεταξύ των δύο αυτών εξουσιών σχετικά με το θέμα αυτό (Λαΐου 1986: 280).

¹²⁶ Κιουσοπούλου 1990: 44

συνδέονταν μεταξύ τους είτε με φυσική είτε με τεχνητή συγγένεια, καθιερώθηκαν βαθμιαία, από τα τέλη του 7^{ου} αι. με τους κανόνες της Πανθέκτης Οικουμενικής Συνόδου (ή Συνόδου του Τρούλλου) ως τον 12^ο αι. Σημαντικότεροι σταθμοί της εξέλιξης αυτής ήταν οι εξής: απαγόρευση του γάμου σε συγγενείς εξ αίματος 6^{ου} βαθμού τον 8^ο αι., σε συγγενείς εξ αγχιστείας του ίδιου βαθμού με τον τόμο του Σισσινίου το 996, ο οποίος αποτέλεσε τομή στο δίκαιο των γαμικών κωλυμάτων, και, τέλος, σε συγγενείς εξ αίματος 7^{ου} βαθμού με Νεαρά του Μανουήλ Κομνηνού και του Λουκά Χρυσοβέργη τον 12^ο αι. Η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου αναφέρει σχετικά: «ο δε ζ' βαθμός επί των εξ αίματος, παρά μιν του νόμου κεκώλυται», για «τους δε εξ αγχιστείας ... και επί του εβδόμου κωλυτέον βαθμού» και, τέλος, «επί της εκ του αγίου βαπτίσματος και της εξ υιοθεσίας συγγενείας τον αυτόν ζητητέον βαθμόν, ον και επί του αίματος»¹²⁷. Η παράβαση των κανόνων αυτών σήμαινε ουσιαστικά αιμομιξία και επέφερε ποινές που κυμαίνονταν από ρινοτόμηση και ραβδώσεις μέχρι και τον θάνατο¹²⁸.

Οι πληροφορίες που παρέχουν οι αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου του 14^{ου} αι. είναι λίγες και σαφώς πολύ λιγότερες από αυτές των αποφάσεων του Ιωάννη Απόκαυκου και του Δημήτριου Χωματιανού τον προηγούμενο αιώνα¹²⁹. Μελετώντας τις σχετικές αποφάσεις των δύο αυτών επισκόπων, η Α. Κιουσοπούλου αναφέρει πως οι περισσότεροι που κατέφυγαν στα τοπικά δικαστήρια της Αχρίδας και της Ναυπάκτου προέρχονταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στο ότι ένας γάμος μεταξύ μελών γνωστών οικογενειών που θα παρέβλεπε τα κωλύματα θα επέσυρε την κριτική της Εκκλησίας και του κοινωνικού τους περίγυρου και, επιπλέον, στα στρώματα αυτά η γενεαλογική μνήμη ήταν εντονότερη σε σύγκριση με την αντίστοιχη των κατώτερων στρωμάτων¹³⁰. Έχει επίσης ήδη υποστηριχθεί ότι τα γαμικά κωλύματα στο Βυζάντιο συνδέονται με τις γαμήλιες στρατηγικές της αριστοκρατικής τάξης – για τις οποίες θα επανέλθουμε εκτενέστερα – επειδή δεν είχαν μόνο στόχο τη διαφύλαξη ηθικών κανόνων, αλλά και να εμποδίσουν τη συγκέντρωση της περιουσίας και τον σχηματισμό δυνατών συμμαχιών μέσω των ενδογαμιών εντός του κόλπου της αριστοκρατίας¹³¹.

¹²⁷ Αρμενόπουλος 4.6.43, 4.6.7, 4.6.10

¹²⁸ Τρωιάνος 1997γ: 196

¹²⁹ Κιουσοπούλου 1990: 38-44

¹³⁰ Κιουσοπούλου 1990: 43

¹³¹ Laiou 1998: 133-134

Μία μόνο πατριαρχική απόφαση που απαγορεύει συνοικέσιο λόγω γαμικού κωλύματος υπάρχει τον 14^ο αι.¹³² Σε αυτήν διαβάζουμε πως «συνοδικής τυχείν διαγνώσεως, ει γε δέον συνίστασθαι το συνοικέσιον» της θυγατέρας του Μακρυδούκα με τον θείο ενός Παλαιολόγου από την πλευρά της μητέρας του. Το αίτημα διατυπώθηκε από τους οικείους του αυτοκράτορα, κυρ Ιωάννη Τριακοντάφυλλο και κυρ Γεώργιο Καβαλλάριο, ανθρώπους αριστοκρατικής καταγωγής, επειδή υπήρχε η υποψία μακρινής, αλλά απαγορευτικής συγγένειας, καθώς δύο θυγατέρες του Αβάκη είχαν παντρευτεί τον Μακρυδούκα, αδελφό του Ιωάννη Τριακονταφύλλου, και τον συγκεκριμένο Παλαιολόγο. Το διατακτικό της έχει ως ακολούθως: «διέγνωσται ... έκτου μεν εξ αγχιστείας βαθμού τυγχάνειν το ρηθέν συνοικέσιον, σύγχυσιν δε των της συγγενείας ονομάτων συμβαίνειν, και επει κατά την των ιερών κανόνων ακριβή παρατήρησιν ουδόλως τα τοιαύτα παρακεχώρηται, συγχύσεως γενομένης των ονομάτων εντεύθεν, συμβαίνει γαρ τον αυτόν εν τω μέρει και θείον και ανεψιόν ονομάζεσθαι, άκυρον νομίζεται το τοιούτον συνοικέσιον ... έσονται τοίνυν άμφω τα μέρη απ' αλλήλων διαζευγμένα έχοντα επ' αδείας, ετέροις, ει βούλοιντο, ομιλήσαι γάμοις».

Πέραν της ασάφειας της απόφασης για το ποιο συνοικέσιο περιγράφεται και την ακριβή καταγωγή της θυγατέρας του Μακρυδούκα, στοιχεία που ορίζουν τη θεμελίωση του διατακτικού της¹³³, το γεγονός ότι πρόκειται για μοναδικό αίτημα περί νομιμότητας ενός σχεδιαζόμενου συνοικεσίου με το οποίο ασχολήθηκε το πατριαρχείο τον 14^ο αι. αποδεικνύει πως οι αριστοκράτες φαίνεται πως υπάκουαν στις σχετικές εντολές της Εκκλησίας. Η Ε. Patlagean σημειώνει σχετικά: Αν δεχθούμε ότι τα γαμικά κωλύματα πρωτίστως αφορούσαν την αριστοκρατία, τότε η ανέλιξη της στην εξουσία «βασίστηκε αναπόφευκτα σε μια στρατηγική επιγαμιών, την οποία οι νομοκανονικές απαγορεύσεις δεν εμπόδισαν καθόλου, είτε επειδή παρακάμπτονταν είτε επειδή ένας μεγάλος σχετικά αριθμός απογόνων μπορούσε να αναζητήσει τις

¹³² MM I: 63-VI/PRK I: 92/Regestes: 2127

¹³³ Ο Ν. Μάτσης θεωρεί πως η απόφαση έχει πολλά ασαφή σημεία. Δεν διευκρινίζεται για ποιο ακριβώς συνοικέσιο ζητείται η άδεια, αν πρόκειται για συνοικέσιο μεταξύ της θυγατέρας του Αβάκη με τον Παλαιολόγο ή μεταξύ της θυγατέρας του Μακρυδούκα με τον θείο του Παλαιολόγου. Επιπλέον, δεν διασαφηνίζεται αν η τελευταία προερχόταν από τον γάμο της θυγατέρας του Αβάκη ή από άλλο γάμο του Μακρυδούκα. Ο Ν Μάτσης συνεχίζει πως «το ζήτημα τούτο ενέχει μεγάλην σημασίαν, διότι, αν συνέβαινε το πρώτον, θα επρόκειτο περι συγγενείας βου βαθμού εξ αγχιστείας, αν δε το δεύτερον περί βου βαθμού εκ τριγενείας». Συμπεραίνει πάντως με βάση το γαμικό κώλυμα του βου βαθμού εξ αγχιστείας ότι η θυγατέρα του Μακρυδούκα προερχόταν από τον γάμο του με τη θυγατέρα του Αβάκη και γι αυτό υπάρχει κώλυμα, καθώς ο Καβαλλάριος και ο Παλαιολόγος, θείος και ανιψιός αντίστοιχα, θα ήταν ο πρώτος παντρεμένος με τη θυγατέρα του Μακρυδούκα και ο δεύτερος με αυτήν του Αβάκη (Μάτσης 1962: 69-70).

επιθυμητές επιγαμίες πέραν του απαγορευμένου βαθμού συγγενείας και να προχωρήσει στη σύναψή τους»¹³⁴. Στο ίδιο πλαίσιο η Α. Λαΐου έχει συμπεράνει πως ήδη από τις αρχές του 13^{ου} αι. η αριστοκρατική τάξη υπάκουε στους εκκλησιαστικούς και κρατικούς κανόνες περί γαμικών κωλυμάτων¹³⁵. Ο Δ. Κυρίτσης, μελετώντας τις γαμήλιες πρακτικές της υψηλής αριστοκρατίας τον 13^ο και μέχρι τις αρχές του 14^{ου} αι., έχει διαπιστώσει πως ήταν πολύ κοινοί οι γάμοι μεταξύ συγγενών δού βαθμού, δηλ. τριτοεξαδέλφων, γεγονός που αποδεικνύει τη διάθεση των επιφανών οικογενειών να επανασυνδεθούν μεταξύ τους στα όρια των γαμικών κωλυμάτων. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι λίγα είναι τα παραδείγματα αθέμιτων γάμων μεταξύ αριστοκρατών, όπως ο γάμος του Ματθαίου Καντακουζηνού και της εγγονής του Ανδρόνικου Β', οι οποίοι συνδέονταν με συγγένεια εβδόμου βαθμού. Ο ιστορικός καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: το γεγονός ότι σε μερικές περιπτώσεις οι αριστοκράτες εξάντλησαν τα επιτρεπόμενα όρια για τους γάμους δείχνει την κοινωνική πίεση που υπήρχε υπέρ των ενδογαμιών εντός μίας μάλλον κορεσμένης ομάδας, η οποία, ωστόσο, ποτέ δεν απέκτησε τα χαρακτηριστικά κάστας¹³⁶.

«Ρωγμές» στην πειθάρχηση των αριστοκρατών στα γαμικά κωλύματα σημειώνονται στα τέλη του 14^{ου} αι. Στις 3 Ιανουαρίου του 1383 καθαιρέθηκε «ο από τους μέρους του Κυνηγού παπάς, ως δίχα βούλλης ευλογήσας την του Ασάνη, του μεγάλου πριμμικηρίου, θυγατέραν μετά του Ραούλ και δια το κεκωλυμένον εκ μέρους είναι το τοιούτον συνοικέσιον»¹³⁷. Η βούλλα ήταν ένα πιστοποιητικό που - με πρωτοβουλία του πατριάρχη Αθανασίου Α', γνωστού για τις ηθικές αυστηρές του αρχές¹³⁸ - χορηγούσαν οι ιερείς στους μελλονύμφους μετά από έρευνά τους με τη βοήθεια κρατικών λειτουργών ότι δεν υπήρχε ένσταση. Χωρίς αυτό, όπως όριζε το πατριαρχείο, δεν μπορούσε να προχωρήσει κανένας σχεδιαζόμενος γάμος¹³⁹. Η απόφαση καθάρσεως μας πληροφορεί για έναν σχεδιαζόμενο γάμο που αφορούσε δύο αριστοκρατικές οικογένειες, οι οποίες συνδέονταν ήδη με συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους, αλλά και με την αυτοκρατορική οικογένεια¹⁴⁰. Για παράνομο συνοικέσιο πληροφορούμαστε από μία ακόμα απόφαση καθάρσεως, έξι χρόνια περίπου

¹³⁴ Patlagean 2014: 206

¹³⁵ Laiou 1992: 54

¹³⁶ Kyritses 1997: 260-264

¹³⁷ MM II: 360-V/Regestes: 2753. «Μέρος του Κυνηγού»: Πρόκειται για συνοικία στην Κωνσταντινούπολη με δικό της λυμάνι. Βλ. ενδεικτικά Asutay-Effenberger 2016.

¹³⁸ Για τον πατριάρχη Αθανάσιο Α' βλ. ενδεικτικά Booramra 1985 και 1993 και Angelov 2007: 371-405.

¹³⁹ Hunger 1973: 66-68, Patlagean 1996: 481, Patlagean 2014: 122.

¹⁴⁰ Fassoulakis 1973: 3-4, 66-67

αργότερα, τον Ιούλιο του 1389, η οποία αφορούσε στον ιερέα Μανουήλ «από της χώρας των Σαυρών»¹⁴¹. Ο ιερέας «παραγενόμενος εις το οίκημα Ραούλ του λεγομένου Συρβάου συνέξευξε δια τελείας ορολογίας τη θυγατρί αυτού τον (ομώνυμο με τον πεθερό) Ραούλ, εξάδελφον όντα αυτής και πέμπτου βαθμού τυγχάνοντα». Η απόφαση αναφέρει ότι το συνοικέσιο είχε κριθεί παράνομο από την τοπική επισκοπή και «ουδείς των εν τη πόλει οικούντων ιερέων ετόλμησε τούτο ποιήσαι». Σωστά οι Ν. Μάτσης και Η. Hunger παρατηρούν πως υπάρχει σφάλμα ως προς τον βαθμό συγγενείας, διότι τα δύο πρόσωπα δεν θα μπορούσαν να ήταν παρά πρώτα εξαδέλφια ή να είχαν σχέση μικράς θείας και μικρανιψιού, οπότε ο βαθμός συγγενείας θα ήταν 4^{ος} ή 6^{ος} αντίστοιχα¹⁴².

Διατακτικό απόφασης του 1401 στηρίζεται επίσης στα γαμικά κωλύματα¹⁴³. Ωστόσο, οι πρωταγωνιστές δεν ανήκουν στην ανώτερη τάξη. Ο Γλαβάς ήταν μνηστευμένος με τη μία από τις δύο ανιψιές του χαρτοφύλακα της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης. Ο τελευταίος πίεσε τον γαμβρό του, χωρίς τη θέλησή του και εν απουσία της μητέρας του, να μνηστευτεί ή παντρευτεί τη δεύτερη ανιψιά του, ενώ η πρώτη ήταν ακόμη εν ζωή. Η σύνοδος θεωρεί πως ο γάμος με τη δεύτερη εξαδέλφη ισούται με αιμομιξία, καθώς η μνηστεία του Γλαβά με την πρώτη της εξαδέλφη τούς είχε καταστήσει συγγενείς. Η απόφαση είναι σημαντική για την κατανόηση της εξ αγχιστείας συγγενείας και του κωλύματος που αυτή επιφέρει σε έναν γάμο ή μνηστεία. Από τη στιγμή, που, όπως έχουμε ήδη δει, γάμος και ιερολογημένη μνηστεία ταυτίζονται και ως προς το συγγενικό πλέγμα που επιφέρουν μεταξύ των μελών των οικογενειών νύφης και γαμβρού, η μνηστεία μεταξύ της πρώτης εξαδέλφης και του Γλαβά έχει καταστήσει τον τελευταίο συγγενή της δεύτερης εξαδέλφης (συγγένεια 4^{ου} βαθμού) και επομένως ως τέτοια δεν μπορεί να υπάρξει μεταξύ τους γάμος¹⁴⁴.

Ωστόσο, το πατριαρχείο σε μία απόφασή του φαίνεται πως παρεκκλίνει από την προσήλωσή του στα γαμικά κωλύματα. Σε αυτήν την απόφαση αξίζει να σταθούμε με

¹⁴¹ MM II: 411/Regestes: 2863

¹⁴² Ο Ν. Μάτσης διατυπώνει την απορία πώς ένας ξάδελφος είναι 5ου βαθμού, καθώς αν ήταν πρώτα ξαδέλφια, τότε ο μεταξύ τους βαθμός συγγενείας είναι 4ος, ενώ αν ήταν δεύτερα ο 6ος. Συνεπώς, κρίνει πως, αν δεν πρόκειται για σφάλμα, τότε το ζευγάρι δεν ήταν ξαδέλφια, αλλά είχαν σχέση μικράς θείας και μικρανιψιού, δηλ. ο Ραούλ ήταν παιδί εξαδέλφου της κόρης του Ραούλ Συρβάου (Μάτσης 1962: 71). Για τον Η. Hunger τα δύο πρόσωπα είναι πρώτα εξεδέλφια (Hunger 1973: 68).

¹⁴³ MM II: 661/Regestes: 3222

¹⁴⁴ Σύμφωνα με τον Ν. Μάτση η σχέση του Γαβρά με τη δεύτερη εξαδέλφη επέφερε γαμικό κώλυμα και ως παράνομη αγχιστεία, καθώς με την πρώτη είχε ερωτικές σχέσεις, ως μη όφειλε, εντός της ατελούς μνηστείας (Μάτσης 1962: 58).

προσοχή. Στα τέλη του 1394 το πατριαρχείο κάνει αποδεκτό το συνοικέσιο του «ενδοξοτάτου» κυρ Μήρξου, του Mrkša Žarković, με την Rugina, ανιψιά του Γεωργίου Balšić, δευτέρου συζύγου της μητέρας του γαμβρού Θεοδώρας, αν και χαρακτηρίζεται «πράγμα βαρύ και ασύνηθες ... δια την εγγύτητα των βαθμών»¹⁴⁵. Ο γάμος είχε ήδη ευλογηθεί από τον τοπικό αρχιεπίσκοπο. Το αίτημα δεν είχε φθάσει από τον Mrkša Žarković, αλλά από τον μοναχό κυρ Αθανάσιο. Η πίεση που ασκήθηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα στον πατριάρχη λόγω της υψηλής κοινωνικής θέσης του άνδρα και της γυναίκας έπαιξε, όπως σημειώνει και ο H. Hunger, σημαντικό ρόλο¹⁴⁶ στην έκδοση αυτής της «κατ' οικονομίαν» απόφασης¹⁴⁷. Εντούτοις, νομίζω πως ρόλο σημαντικό διαδραμάτισε και η εκτίμηση από το πατριαρχείο της νέας πραγματικότητας στην περιοχή αυτή με την νέα διοίκηση των Οθωμανών. Είναι ενδεικτικό το ακόλουθο χωρίο: «δια τον προφανή κίνδυνον τον ερχόμενον εις τους αυτόθι χριστιανούς και εις τας περιληφθείσας αυτόθι χώρας ηναγκάσθητε και εβιάσθητε δε παρά του μεγάλου αμυρά και εποιήσατε τούτο, όπερ και ο αρχιεπίσκοπος υμών ο Αχριδών συνεκατέβη και συνεχώρησεν και ευλόγησεν αυτόθι, ηγησάμενος τούτο γενέσθαι ή αφανισθήναι τοσούτον πλήθος χριστιανών και κινδυνεύσαι». Η οθωμανική κατάκτηση περιοχών της Βαλκανικής και της Μ. Ασίας προϊόντος του 14^{ου} αι. και ο επακόλουθος εξισλαμισμός και περιορισμός του χριστιανικού στοιχείου των περιοχών αυτών φαίνεται πως συνέβαλαν στο να γίνει το πατριαρχείο πιο ανεκτικό στην αποδοχή παραμέτρων που πριν απέρριπτε, όταν έκρινε πως οι περιορισμοί αυτοί δημιουργούσαν πολλά περισσότερα προβλήματα σε χριστιανικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν σε κίνδυνο από αυτά που υποτίθεται έλυναν. Επιπλέον, το πατριαρχείο δεν επιθυμούσε μία σύγκρουση με τους νέους κυρίαρχους της περιοχής. Η προσωπική συμβολή του «μεγάλου αμυρά» σε αυτόν τον αριστοκρατικό γάμο, όπως αναφέρεται, σημαίνει πως τυχόν ακύρωση ενός τέτοιου συνοικεσίου από το πατριαρχείο ίσως το έφερνε σε μία αντιπαράθεση μαζί του, την οποία ήθελε να αποφύγει.

Οι πηγές του 14^{ου} αι. δεν μας αφήνουν περιθώρια για να δούμε αν και σε ποιον βαθμό τελικά τα γαμικά κωλύματα όριζαν πέραν της αριστοκρατίας τις επιλογές των

¹⁴⁵ MM II: 477/Regestes: 2975

¹⁴⁶ Hunger 1973: 69

¹⁴⁷ Κατά τον D. Simon «ο νόμος ως επιχείρημα είναι δυνατό και να απορριφθεί. Προτιμώμενη άποψη για τον σκοπό αυτό είναι η οικονομία, μια δύσκολη στην απόδοσή της έννοια, που πάντως καλύτερα να μη συνδέεται με την οικεία σε μας ιδέα της «επιείκειας». Οικονομία είναι η σκόπιμη τακτοποίηση μιας υποθέσεως με παρέκκλιση από τον φυσιολογικό πρόσφορο κανόνα, κατά βάση – αλλά όχι πάντα – έναν νόμο» (Simon 1982: 26).

ανθρώπων από άλλα κοινωνικά στρώματα για τη σύναψη γάμων. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε λ.χ. αν στις μικρές κλειστές αγροτικές κοινότητες γίνονταν σεβαστά, αν οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές μπορούσαν πράγματι να έχουν ουσιαστικό έλεγχο για την τήρησή τους ή αν αντιθέτως παραβλέπονταν συστηματικά.

B2. Ο Δεύτερος και ο τρίτος γάμος

Η Εκκλησία δεν αντιμετώπιζε με ευχαρίστηση τη σύναψη νέου γάμου μετά τη λύση του προηγούμενου, καθώς παρέμεινε σταθερά προσηλωμένη στον κανόνα του ενός γάμου¹⁴⁸. Για κοινωνικούς όμως λόγους - και σύμφωνα πάντα με το δίκαιο - αναγνώριζε τον δεύτερο γάμο, ενώ για τον τρίτο είχε αρνητική στάση, αλλά όχι απορριπτική. Μπορούσε να τον δεχθεί μόνο με αυστηρές προϋποθέσεις με την επιβολή ποινών. Ο αριθμός αυτός των επιτρεπόμενων γάμων καθορίστηκε με τον Τόμο της Ενώσεως του 920, ο οποίος υπήρξε προϊόν μιας ταραγμένης περιόδου που είχε τη σφραγίδα του Λέοντος Στ'. Ο εν λόγω αυτοκράτορας, ενώ είχε αποδοκιμάσει με τη Νεαρά 90 τον τρίτο γάμο, τελικά συνήψε τέσσερις, επιδιώκοντας με τον τελευταίο γάμο του με τη Ζωή Καρβουνοβίνα το 906 τη νομιμοποίηση του εξώγαμου γιου του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ζ'¹⁴⁹.

Στα Βασιλικά αφιερώνεται ένας ολόκληρος τίτλος για τους «δευτερογαμούντες», διατάξεις του οποίου συναντάμε και στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου¹⁵⁰. Οι διατάξεις των Βασιλικών διευθετούν κυρίως ζητήματα οικονομικής φύσεως, όταν υπάρχουν τέκνα από τον πρώτο γάμο. Ο Αρμενόπουλος προχωρά και σε άλλα θέματα που έχουν να κάνουν με το δικαίωμα των γυναικών στον δεύτερο γάμο, ο οποίος, αν και επιτρεπόμενος, ήταν λιγότερο ανεκτός από ότι στους άνδρες¹⁵¹. Ορίζει λόγου χάριν πως μία γυναίκα που έχει χάσει τον πρώτο της άνδρα μπορεί να προχωρήσει σε έναν δεύτερο γάμο με την παρέλευση ενός έτους, καθώς «πάσα γυνή οφείλει ενιαυτόν πενθείν τον άνδρα αυτής». Αυτή η πολύ αυστηρή περίοδος πένθους αφορούσε βέβαια

¹⁴⁸ Meyendorff 1990b: 102

¹⁴⁹ Για τον αριθμό των επιτρεπόμενων γάμων βλ. ενδεικτικά Meyendorff 1990b: 101-104, Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 159. Ο Τόμος της Ενώσεως ήταν το αποτέλεσμα της Συνόδου του 907. Η Σύνοδος αυτή αποτέλεσε την απόλυτη προτεραιότητα του νεοεκλεγέντος στο πατριαρχικό αξίωμα Ευθυμίου και είχε σκοπό την ειρηνική και οριστική διευθέτηση του ζητήματος που είχε προκληθεί από τον τέταρτο γάμο του Λέοντος Στ'. Για τα συγκεκριμένα γεγονότα βλ. ενδεικτικά Jenkins – Laourdas 1956, Jenkins 1962, Oikonomides 1963a, Oikonomides 1963b, Booramra 1974, Oikonomides 1979b, Tougher Shaun 1997.

¹⁵⁰ B. 28.14 και Αρμενόπουλος 4.7

¹⁵¹ Beaucamp 1977: 175

αποκλειστικά τις γυναίκες¹⁵². Αν μία χήρα παντρευόταν για δεύτερη φορά, πριν περάσει αυτή η καθορισμένη περίοδος, θεωρείτο «άτιμη»¹⁵³. Ακόμα και μία μοιχαλίδα μπορούσε να προχωρήσει σε δεύτερο γάμο, μετά τη συμπλήρωση όμως πέντε ετών¹⁵⁴. Το διάστημα αυτό ίσχυε γενικά για τη γυναίκα μετά την έκδοση διαζυγίου με υπαιτιότητα δική της. Αν όμως η υπαιτιότητα για την έκδοση διαζυγίου ανήκε στον άνδρα, τότε και πάλι η γυναίκα δεν ήταν ελεύθερη να προχωρήσει άμεσα σε δεύτερο γάμο παρά μόνο με την παρέλευση ενός έτους¹⁵⁵. Συνεπώς, ο βυζαντινός νόμος αντανακλώνοντας τις απόψεις της Εκκλησίας θεωρούσε ελάχιστα αποδεκτό τον γάμο για τις χήρες και κυρίως τις διαζευγμένες¹⁵⁶.

Για πολλούς από τους δεύτερους γάμους, όπως αυτοί μαρτυρούνται στις πηγές της εποχής, με βεβαιότητα ή έστω πιθανότητα μπορούμε να αποδώσουμε την αιτία τους στον θάνατο του πρώτου ή της πρώτης συζύγου. Τον θάνατο λ.χ. αναφέρει στη διαθήκη του το 1314 ως αιτία για τον δεύτερο γάμο του ο Θεόδωρος Καραβάς¹⁵⁷. Ο δεύτερος γάμος μετά από διαδοχικούς θανάτους εντός της οικογένειας μπορούσε να έχει συνέπειες στην ακεραιότητα της προίκας ειδικά στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Η θυγατέρα του Κουρουλάκη, μετά τον θάνατο του πρώτου συζύγου Μαγατηνού, παντρεύτηκε τον Πατρίκιο, ο οποίος επίσης παντρεύτηκε, μετά τον θάνατό της, την θυγατέρα του Μοσχόπουλου¹⁵⁸. Από τον πρώτο γάμο η θυγατέρα του Κουρουλάκη είχε αποκτήσει μία κόρη, ενώ από τον δεύτερο δύο παιδιά, τα οποία απεβίωσαν μετά τον θάνατό της¹⁵⁹. Ο Πατρίκιος δεν είχε αποκτήσει άλλα παιδιά από το δεύτερο γάμο του. Το δικαστήριο κλήθηκε να αποφασίσει για την τύχη του υποβόλου του Πατρίκιου μετά την αγωγή του Μοσχόπουλου, δεύτερου πεθερού του Πατρίκιου. Να σημειώσουμε παρενθετικά πως το υπόβολο, ως προγαμιαία δωρεά από την πλευρά του άνδρα, προσηύζανε την προίκα αρχικά κατά το ήμισυ¹⁶⁰ και αργότερα κατά το 1/3 και αποδιδόταν στη γυναίκα, μόνο όταν ο άνδρας πέθαινε¹⁶¹.

¹⁵² ό.π.

¹⁵³ Νικολάου 1993: 24, Μουτζάλη 1998: 12

¹⁵⁴ Αρμενόπουλος 4.7.1

¹⁵⁵ Αρμενόπουλος 4.7.2

¹⁵⁶ Meyendorff 1990b: 102

¹⁵⁷ Chilandar I: 30

¹⁵⁸ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

¹⁵⁹ Σε περιόδους κρίσης η θνησιμότητα των παιδών θα επηρέαζε και άλλες τάξεις πλην της αγροτικής (Laiou 1981:236). Πάντως σε γενικές γραμμές η παιδική θνησιμότητα ήταν υψηλή καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο και οφειλόταν σε ασθένειες, που σήμερα θεωρούνται κοινές, όπως διάρροια, δυσεντερία και αναιμία, στην κακή διατροφή, ακόμα σε ατυχήματα. Για την παιδική θνησιμότητα βλ. ενδεικτικά Πουλάκου-Ρεμπελάκου 2007, Tritsaroli – Valentin 2008, Talbot 2009.

¹⁶⁰ Κιουσοπούλου 1990: 57

¹⁶¹ Παπαγιάννη 1997: 79-81. Για την ετυμολογία του υποβόλου βλ. Beaucamp 1986.

Το πατριαρχικό δικαστήριο εφάρμοσε την τριμοιρία διανομή της προίκας της πρώτης συζύγου, σύμφωνα με τη Νεαρά 26 του 1304/6, όπως θα δούμε αναλυτικά και σε άλλα σημεία της μελέτης, ορίζοντας το 1/3 της ως αποκατάσταση του υποβόλου¹⁶². Συνεπώς, περιουσία που κάποτε ανήκε αποκλειστικά στην οικογένεια Κουρουλάκη και δόθηκε ως προίκα σε θυγατέρα της οικογένειας μέσω των δύο γάμων της και των δύο γάμων του γαμβρού, αλλά και τον θάνατο των παιδιών από τον πρώτο γάμο του Πατρικίου κατέληξε ως υπόβολο στην κυριότητα μίας τρίτης οικογένειας, αυτής του Μοσχόπουλου. Μία αντίστοιχη περίπτωση φαίνεται πως ήταν οι δύο γάμοι του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα, αρχικά με τη θυγατέρα του Φαρμάκη και μετά τον θάνατό της με τη Μαρία, θυγατέρα του κυρ Δημητρίου Σπαρτηνού¹⁶³. Μέσω της διαδρομής που περιγράψαμε ή ίσως και λόγω διαθήκης της πρώτης συζύγου στον Δούκα προικώα περιουσία της πέρασε στη δεύτερη, μέρος της οποίας δώρισε το 1304 στη Μεγίστη Λαύρα¹⁶⁴. Ανάλογη διαδρομή ακολούθησε η προίκα της θυγατέρας του κυρ Νικηφόρου και πρώτης συζύγου του Αλυάτη, για τη δεύτερη σύζυγο του οποίου στη συνοδική απόφαση δεν περιέχεται καμία πληροφορία¹⁶⁵. Την προίκα διεκδίκησαν αρχικά τα αδέλφια και εν συνεχεία τα ανίψια της μετά τον θάνατό τους. Αποφασίζεται εν τέλει το 1/3 της προίκας να καταλήξει στα ανίψια και τα υπόλοιπα 2/3 στην πλευρά του συζύγου. Η Ε. Παπαγιάννη κρίνει πως η σύνοδος θα επηρεάστηκε από τον δεύτερο γάμο του Αλυάτη, η επίδραση του οποίου στο κληρονομικό δικαίωμα του χήρου γονέα, σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο, είναι αρνητική¹⁶⁶.

Ο δεύτερος γάμος μπορούσε να οδηγήσει σε μεταβολή του ύψους της προίκας, αν το ζητούσε ο γαμβρός, σε αντίθεση με ό,τι προέβλεπε ο νόμος¹⁶⁷, και, επιπλέον, η νέα αυτή προίκηση μπορούσε να προερχόταν όχι από τους γονείς, αν δεν βρίσκονταν πλέον στη ζωή, αλλά από τα αδέλφια, παρά τη μη πρόβλεψη από το ρωμαϊκό δίκαιο υποχρέωσης προικοδότησης. Πρόκειται για αυτό που ονομάζουμε αλληπάλληλη προίκηση - η οποία στην πραγματικότητα δεν αποτελεί προίκα με την τεχνική έννοια του όρου, αν αυτή προερχόταν από τα αδέλφια - και είχε διαμορφωθεί εθμικά, για να

¹⁶² Μάτσης 1962: 94-95, Macrides 1992: 92, Παπαγιάννη 2010: 262

¹⁶³ Lavra II: 98

¹⁶⁴ Για τη σχέση της αριστοκρατίας με τις αθωνικές μονές την παλαιολόγεια περίοδο βλ. ενδεικτικά Oikonomides 1996 και για τη σχέση ειδικότερα των γυναικών με αυτές την ίδια περίοδο βλ. ενδεικτικά Talbot 1996.

¹⁶⁵ MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2296

¹⁶⁶ Παπαγιάννη 2010: 265-266

¹⁶⁷ B. 29.1.26

διευκολύνεται ο δεύτερος ή ακόμα και ο τρίτος γάμος θυγατέρας ή αδελφής¹⁶⁸. Ο Καλομίσειδος ζήτησε το 1348 από τους αδελφούς της συζύγου του Θεόδωρο, Στέφανο και Μανουήλ Στρογγύλους μεγαλύτερη προίκα από αυτή που είχε λάβει για τον πρώτο της γάμο και αυτοί συμφώνησαν από αγάπη προς την αδελφή τους, όπως ισχυρίστηκαν στο δικαστήριο¹⁶⁹. Ανάλογα παρουσιάζονται τα κίνητρα της μοναχής κυράς Ελαιοδώρας Σαραντηνής Τζυμπίνισσας για την «προικοδότηση» της αδελφής της κυράς Άννας Δούκαινας Σαραντηνής Ιντανίνας¹⁷⁰, καθώς δήλωσε πως έτρεφε για αυτή μητρικά αισθήματα¹⁷¹. Για τον δεύτερο γάμο της δεν την «προίκισε» μόνο, αλλά της έδωσε επιπρόσθετα «εξώπροικα» αξίας 2 λίτρων χρυσού. Η Ιντανίνα είχε τρία παιδιά, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, μόνο από τον πρώτο γάμο. Πρέπει και εδώ ο θάνατος του πρώτου συζύγου να αποτελεί την αιτία του δεύτερου γάμου, καθώς η απόφαση του 1348 αναφέρει πως τα παιδιά είχαν «ενδεώς και απόρως» μετά τον θάνατο της μητέρας τους, κατάσταση που θα ήταν διαφορετική, αν υπήρχε πατέρας.

Οι πληροφορίες από το πατριαρχικό δικαστήριο για τον δεύτερο γάμο δεν εξαντλούνται στις παραπάνω περιπτώσεις. Ο Πεπαγωμένος υπήρξε ο δεύτερος σύζυγος της θυγατέρας της Κεχορτασμένης¹⁷². Και ο Θεόδωρος Σπαταλάς είχε παντρευτεί δύο φορές. Είχε αποκτήσει παιδιά και από τους δύο γάμους, από τον δεύτερο με την Καλωτού δύο, από τον πρώτο τουλάχιστον δύο¹⁷³. Η Καλωτού, μετά τον θάνατο του Σπαταλά το 1316, ζήτησε και πέτυχε την απόδοση στην ίδια και τα δύο της παιδιά μέρος της περιουσίας του νεκρού συζύγου της, που νέμονταν τα παιδιά του από τον πρώτο γάμο. Οι ισχυρισμοί των παιδιών από τον πρώτο γάμο ότι δεν είχαν κληρομήσει καμία περιουσία από τη μητέρα τους και η θετική για την Καλωτού κατάληξη αναφορικά με το υπόβολο, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αιτία του δεύτερου γάμου είναι και εδώ ο θάνατος της πρώτης συζύγου.

Η προστασία της περιουσίας που είχε λάβει ένα παιδί από τη νεκρή πλέον μητέρα του είναι το θέμα μίας ακόμα πατριαρχικής απόφασης του 1400¹⁷⁴, αποκαλυπτικής για την ευαισθησία του πατριαρχείου όχι μόνο για τα ανήλικα τέκνα, αλλά ειδικά για

¹⁶⁸ Παπαγιάννη 1997: 47-49

¹⁶⁹ MM I: 126-I/PRK I: 150/Regestes: 2300. Για την υπόθεση αυτή βλ. και Μάτσης 1962: 93-94, Macrides 1998: 185, Παπαγιάννη 1997: 48-49, Παπαγιάννη 2010: 22-23

¹⁷⁰ Polemis 1968: no 185

¹⁷¹ MM I: 126-III/ PRK I: 151/Regestes: 2304. Για την υπόθεση αυτή βλ. και Μάτσης 1962: 133, Παπαγιάννη 1997: 49, Παπαγιάννη 2010: 202-203

¹⁷² MM II 631/ Regestes: 3193. Βλ. και Παπαγιάννη 2010: 9-11

¹⁷³ MM I: 30-III/ PRK I: 37/Regestes: 2066

¹⁷⁴ MM II: 570/Regestes: 3128

αυτά που προέρχονταν από προηγούμενο γάμο¹⁷⁵. Το παιδί ήταν του Ιωάννη Σοφιανού και της θυγατέρας της Πεπαγωμένης και το νήμα του γάμου έκοψε προφανώς ο θάνατος της γυναίκας, καθώς η μητέρα της παρουσιάζεται ως η μόνη συγγενής που βρίσκεται δίπλα στο παιδί. Ο δεύτερος γάμος του Ιωάννη Σοφιανού ήταν με τη θυγατέρα της Θεοδώρας Αρχόντισσας¹⁷⁶. Η απόφαση, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο αναλυτικότερα, διασφαλίζει την περιουσία του παιδιού με την έκδοση εξασφαλιστικών μέτρων και την επιβάρυνση της περιουσίας του πατέρα¹⁷⁷. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως τα παιδιά από τον πρώτο γάμο ήταν συχνά σε δυσμενέστερη θέση σε σχέση με τα ετεροθαλή αδέρφια τους σε θέματα περιουσιακά. Αυτό αποτελεί το θέμα μίας ακόμα πατριαρχικής απόφασης του 1400, όπου αναφέρεται ότι η γυναίκα του Δημήτριου Αλυάτη αδικούσε τα παιδιά της από τον πρώτο της γάμο με τον Σαραντηνό. Η μητέρα παρακρατούσε χρηματική περιουσία του πρώτου συζύγου, την οποία νέμονταν ο δεύτερος σύζυγος, ενώ αυτή ανήκε στα παιδιά¹⁷⁸.

Πέραν της διάστασης του θανάτου και των οικονομικών συνεπειών του υπάρχουν και άλλα χαρακτηριστικά του δεύτερου γάμου. Με επιστολή του πατριάρχη στον μητροπολίτη Μονεμβασίας ζητείται να εξακριβώσει αν ο «καβαλλάριος» κυρ Ιωάννης Κουτρούλης είχε σχέση με τη μέλλουσα γυναίκα του, ενόσω η τελευταία ήταν ακόμα παντρεμένη¹⁷⁹. Η απάντηση του μητροπολίτη ήταν θετική για τον γάμο, γιατί η γυναίκα όχι μόνο «εχωρίσθη νομίμως από του ανδρός αυτής», αλλά και ο Κουτρούλης δεν ήταν ο κατηγορηθείς από τον πρώτο σύζυγο εραστής¹⁸⁰. Συνεπώς, η επιθυμία της γυναίκας να παντρευτεί δεύτερη φορά, θα μπορούσε να προσκρούσει στην απαγόρευση του νόμου, που όριζε ότι «ο επί μοιχείας γυναικός κατηγορηθείς ου δύναται ταύτην γαμετήν αγάγεσθαι» και «εάν επί μοιχεία γυναικός καταδικασθείς αγάγηται αυτή, ει και μη αύτη κατεδικάσθη, ούτε ο γάμος έρρωται»¹⁸¹. Η σύζυγος του Κουτρούλη δεν αποτελεί τη μοναδική περίπτωση γυναίκας που είχε προχωρήσει σε δεύτερο γάμο μετά από διαζύγιο. Αυτό είχε πράξει και η θυγατέρα του Γεωργίου Διοσερηνού, η οποία είχε, βάσει της απόφασης του 1316, παντρευτεί αρχικά τον

¹⁷⁵ Lemerle 1950: 322

¹⁷⁶ MM II: 606/Regestes: 3166. Στο PLP η Πεπαγωμένη και η Θεοδώρα καταγράφονται ως διαφορετικά πρόσωπα (PLP 22339 και PLP 7301 αντίστοιχα).

¹⁷⁷ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 58, Μάτσης 1962: 183, Παπαγιάννη 1997: 42

¹⁷⁸ MM II: 666/Regestes: 3233

¹⁷⁹ MM II: 463-I/Regestes: 2960

¹⁸⁰ MM II: 463-II/Regestes: 2961

¹⁸¹ B. 28.5.11. Αρμενόπουλος: 4.6.31 και 33

Γεώργιο Παπαδόπουλο, τον οποίο όμως χώρισε λόγω εγκατάλειψης της συζυγικής στέγης και έκλυτου βίου¹⁸². Ο δεύτερος σύζυγος δεν κατονομάζεται. Αναφέρεται ότι δεν βρισκόταν στην οικογενειακή εστία, αλλά σε καθεστώς αιχμαλωσίας «παρά τοις εχθροίς».

Οι παραπάνω περιπτώσεις δείχνουν με σαφή τρόπο πως μέρος τουλάχιστον της περιουσίας μίας γυναίκας, που είχε παιδιά και πέθαινε, θα μπορούσε να καταλήξει σε χέρια τρίτου μέσω του δεύτερου γάμου και αυτό μπορούσε να εμπλέξει συγγενείς του άνδρα και της γυναίκας σε δικαστικές αντιπαραθέσεις. Οι διενέξεις μπορούσαν να περιλάβουν και ετεροθαλή αδέρφια, καθώς τα παιδιά από το πρώτο γάμο ήταν συχνά θύματα, όταν ο εν ζωή γονέας μετά τον δεύτερο γάμο του αδιαφορούσε για αυτά, κάτι που το πατριαρχείο προσπάθησε να θεραπεύσει. Με δεδομένο ότι ο θάνατος μπορούσε να οδηγήσει σε δεύτερο ή και σε τρίτο γάμο μπορούμε να θεωρήσουμε τους πολλαπλούς γάμους ως επακόλουθο της δημογραφικής αστάθειας¹⁸³. Πολλοί ερευνητές έχουν επιχειρήσει με βάση κυρίως τις απογραφές των παροίκων να εκτιμήσουν την θνησιμότητα σε περιοχές της Μακεδονίας του 14^{ου} αι. Παρά τις διαφορετικές απόψεις, φαίνεται πως ο ντόπιος πληθυσμός βρισκόταν σε κάμψη ήδη από τη δεκαετία του 1340, πριν από την εμφάνιση της πανώλης. Η τελευταία το δεύτερο μισό του αιώνα, σε συνδυασμό με τους πολέμους, τις καταλανικές και τουρκικές επιδρομές και τους εμφυλίους, κυρίως αυτόν μεταξύ των δύο Ανδρονίκων, οδήγησε τον ήδη εξασθετισμένο πληθυσμό σε κατακόρυφη και καταστροφική πτώση. Η πτώση αυτή, χωρίς διακοπή μέχρι το τέλος του βυζαντινού κράτους, είχε αποτέλεσμα την κατάρρευση των επικοινωνιών, την ερήμωση της υπαίθρου και την αποδιάρθρωση της αγροτικής οικονομίας, ενώ για τις πόλεις οι συνέπειες ήταν ακόμα βαρύτερες¹⁸⁴. Δείκτης της κατάστασης αυτής αποτελεί και ο αριθμός των

¹⁸² MM I: 30-II/ PRK I: 37/Regestes: 2065

¹⁸³ Κιουσοπούλου 1990: 51

¹⁸⁴ Βλ. Λαΐου–Θωμαδάκη 1987: 317-351, Λαΐου 2006α: 502, 515, 568, Matschke 2006α: 146, Λαΐου - Morrisson 2011: 240. Με εξαίρεση τη Μελίντζιανη και το Ραδόλιβο, ο πληθυσμός της περιοχής του Στρυμόνα και των χωριών Γομάτου, Κάτω Βολβού και Ξυλορύγιου, χωριών της μονής Ιβήρων, σημείωσε πτώση, η οποία δεν σταμάτησε από τα μέσα του 14^{ου} αι και εξής. Ούτε η εισροή πληθυσμού από άλλες περιοχές δεν μπόρεσε να αντισταθμίσει τη δημογραφική κάμψη, η οποία υπολογίζεται για τη μονή Ιβήρων στο 14% (Jacoby 1962: 178-9, Karlin-Hayter 1982: 247-252, Lefort 1985: 205-6, Λαΐου–Θωμαδάκη 1987: 308). Δημογραφική κάμψη παρατηρήθηκε και σε χωριά άλλων αθωνικών μονών, όπως της Ξηροποτάμου και Ζωγράφου (Jacoby 1962: 178). Την κάμψη αυτή ακολούθησε μία περίοδος εικοσαετίας περίπου, 1320-1341, κατά την οποία παρατηρείται γενικά πληθυσμιακή ανάπτυξη στη μακεδονική υπαίθρο (Λαΐου–Θωμαδάκη 1987: 325). Αυτής όμως έπεται εκ νέου πληθυσμιακή συρρίκνωση, ένεκα των επιδρομών και των κατακτήσεων Σέρβων και Οθωμανών και του μεγάλου λοιμού (Λαΐου 1980/1: 184, Λαΐου–Θωμαδάκη 1987: 297 κ. εξ., Lefort 1993: 105). Οι μισθοφόροι, ειδικότερα, της Καταλανικής Εταιρείας, συνεπικουρούμενοι από τούρκους, έσπειραν την καταστροφή σε μεγάλο μέρος της μακεδονικής υπαίθρου με ορμητήριο τη χερσόνησο της

νοικοκυριών με επικεφαλής χήρα, που υπολογίζεται στο 20% των καταγεγραμμένων συνολικά νοικοκυριών, περισσότερα από αυτά με επικεφαλής μόνο άνδρα¹⁸⁵. Η σχέση της δημογραφικής αστάθειας τον 14^ο αι. με τη συχνότητα του δεύτερου γάμου έχει οδηγήσει την Α. Λαΐου στο συμπέρασμα ότι ήταν «εξαιρετικά κοινός» (*extremely common*)¹⁸⁶. Σε αυτό συμφωνούν και άλλοι ερευνητές, όπως η C. Connor¹⁸⁷. Η Α. Λαΐου βασίζεται σε δύο πατριαρχικές αποφάσεις έγκρισης γάμων. Στην πρώτη του 1399 καταγράφονται 29 ζευγάρια¹⁸⁸ και στη δεύτερη ένα έτος μετά καταγράφονται δώδεκα¹⁸⁹. Για τα 25 από τα 77 πρόσωπα, δεκατρείς άνδρες και δώδεκα γυναίκες, ο γάμος αυτός ήταν ο δεύτερος¹⁹⁰. Οι αποφάσεις αυτές δεν παραθέτουν κανένα απολύτως στοιχείο για το αν προηγείται θάνατος ή διαζύγιο.

Οι δύο αυτές πατριαρχικές αποφάσεις, αν και δεν μπορούν να δώσουν μία εικόνα της συχνότητας του δεύτερου γάμου καθολικά για τη βυζαντινή κοινωνία του 14^{ου} αι., αποτελούν ένδειξη ότι ήταν συχνός, παρά το γεγονός ότι σε μία πρώτη ανάγνωση οι απογραφές των νοικοκυριών των αθωνικών μονών δίνουν μία διαφορετική εικόνα, αν βασιστούμε στην παρουσία προγονού ή προγονής εντός των νοικοκυριών. Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα παραδείγματα: Γύρω στα 1300, στην απογραφή των παροίκων της μονής της Μεγίστης Λαύρας, στο κατεπανάκιο της Ιερισσού και Ρεβενκειάς, στο χωρίο του Γομάτου από τα 77 συνολικά νοικοκυριά συναντάμε ένα μόνο νοικοκυριό με έναν προγονό, ενώ στο χωρίο Σελάδα από τα συνολικά 90 νοικοκυριά τρία με έναν προγονό ή μία προγονή¹⁹¹. Την ίδια περίοδο, και συγκεκριμένα το 1304, σε απογραφή παροίκων της ίδιας μονής στη Λήμνο σε τρία από τα 134 νοικοκυριά συναντάμε έναν

Κασσάνδρας, όπου είχαν σημαντική ακίνητη περιουσία πολλές αθωνικές μονές. Από την καταστροφή δεν γλύτωσε ούτε και ο Άθως, καθώς μονές και αρχαία παραδόθηκαν στην πυρά. Από μελετητές μάλιστα της περιόδου θεωρείται ίσως η πιο τρομερή εμπειρία που πέρασαν στην υπερχιλιόχρονη ύπαρξή τους οι αθωνικές μονές (De Mendieta 1972: 90, Βακαλόπουλος 1983: 131). Ο J. Lefort, από την άλλη, δεν συμφωνεί τόσο με τις απόψεις αυτές, ειδικότερα για το πρώτο μισό του 14ου αι. Θεωρεί πως ο πληθυσμός τουλάχιστον της ανατολικής Μακεδονίας την περίοδο αυτή ήταν πυκνός όσο ποτέ, σχεδόν διπλάσιος σε σχέση με δύο αιώνες πριν, και επομένως τα πρώτα τουλάχιστον 50 χρόνια του 14^{ου} αι. χαρακτηρίζονται από μία κρίση περισσότερο οικονομική παρά δημογραφική. Εκτιμά, συνεπώς, πως η εξασθένηση του αγροτικού πληθυσμού ήταν αποτέλεσμα μίας ισχυρής δημογραφικής ανάπτυξης (Lefort 1991: 76-7, Lefort 1993: 104-105). Τον συσχετισμό των πολλαπλών γάμων με τη θνησιμότητα και τη δημογραφική αστάθεια έχει καταδείξει η Α. Κιουσοπούλου και στην Ήπειρο του 13^{ου} αι. (Κιουσοπούλου 1990: 50).

¹⁸⁵ Λαΐου 2009: 60

¹⁸⁶ Λαΐου 1981: 235

¹⁸⁷ Connor 2004 : 264

¹⁸⁸ MM II: 522

¹⁸⁹ MM II: 527

¹⁹⁰ Λαΐου 1981: 236

¹⁹¹ Lavra II: 91

προγονό ή προγονή¹⁹² και μόνον έναν ένα από τα 21 νοικοκυριά περίπου στο ίδιο νησί το 1361¹⁹³. Το 1321, σε μία μακρά καταγραφή των παροίκων της μονής Μεγίστης Λαύρας στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας περιλαμβάνονται 846 νοικοκυριά, εκ των οποίων μόνο τα έξι έχουν προγονή ή προγονό¹⁹⁴. Σε ένα από αυτά τα δύο από τα τέσσερα παιδιά είναι προγονός και προγονή. Σε μετόχι της Μεγίστης Λαύρας, στην Κωνσταντινούπολη, στη μονή της Θεοτόκου της Ζωοδόχου, ανήκαν έξι νοικοκυριά, ένα εκ των οποίων περιλάμβανε μία προγονή¹⁹⁵. Αντίστοιχα στοιχεία αντλούμε και από τα αρχεία της μονής Ιβήρων και της μονής Εσφιγμένου. Ο απογραφέας του θέματος Θεσσαλονίκης μας δίδει μια αναλυτική εικόνα των παροίκων της μονής Ιβήρων το 1301 για τα χωριά Μελίτζανι, Γομάτου, Ιερυσσό, Κομήτισσα και Κάτω Βολβό στα κατεπανίκια Στρυμμόνος, Ιερισσού, Άκρους και Καλαμαριάς αντίστοιχα, όπως και για το «προάστειον το Ευλορύγιον»¹⁹⁶. Καταγράφονται 167 νοικοκυριά και σε πέντε δηλώνεται η ύπαρξη ενός προγονού. Σε ένα μόνο από τα εβδομήντα νοικοκυριά παροίκων της μονής στη Στρουμίτζα το 1320 υπάρχει ένας προγονός¹⁹⁷. Για τη μονή Εσφιγμένου τα δεδομένα έχουν ως εξής: σε ένα από τα 119 νοικοκυριά το 1318 υπάρχει ένας προγονός¹⁹⁸ και δύο σε διαφορετικά νοικοκυριά από τα 97 συνολικά το 1321¹⁹⁹. Τέλος, νοικοκυριά με προγονούς καταγράφονται και σε δύο απογραφές παροίκων της μονής Προδρόμου. Στην πρώτη απογραφή, μάλλον του 1339 και φθαρμένη σε πολλά σημεία, καταγράφεται ένα νοικοκυριό στο Μονόσπιτι με δύο προγονούς²⁰⁰, ενώ στη δεύτερη, μεταξύ των ετών 1339 και 1341, καταγράφονται εκτός του Μονόσπιτου 35 επιπλέον νοικοκυριά σε Πόλιτζο, Μαυροβούνι, Κάτω Ούσκα, Πορινά, Θολό, Γραδιστό, Σέρρες και Ζίχνα, σε δύο εκ των οποίων συναντάμε έναν προγονό και σε ένα δύο προγονούς²⁰¹.

Στις παραπάνω περιπτώσεις δεν γνωρίζουμε αν ο άνδρας ή η γυναίκα είχε τελέσει προηγούμενο γάμο και πολύ περισσότερο αν ο θάνατος ή το διαζύγιο ήταν η αιτία του δεύτερου γάμου. Είναι επίσης προφανές ότι δεν καταγράφονται όσοι είχαν

¹⁹² Lavra II: 99

¹⁹³ Lavra III: 139

¹⁹⁴ Lavra II: 109

¹⁹⁵ Lavra III: 122

¹⁹⁶ Iviron III: 70

¹⁹⁷ Iviron III: 77

¹⁹⁸ Esphigménou: 14

¹⁹⁹ Esphigménou: 15

²⁰⁰ Prodrome: 179

²⁰¹ Prodrome: 181

ξαναπαντρευτεί, χωρίς να έχουν αποκτήσει τέκνα από προηγούμενο γάμο ή, αν είχαν αποκτήσει, αυτά να μην βρίσκονταν πλέον στη ζωή ή τα τέκνα από προηγούμενο γάμο να είχαν αποκτήσει δική τους οικογένεια και έτσι να μην εγγράφονταν στον νοικοκυριό του γονέα τους. Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε, ποιοι από τους άνδρες ή τις γυναίκες που καταγράφονται στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού, είτε ως επικεφαλής μονομελών νοικοκυριών, είτε ως τέκνα, αδέρφια ή ακόμα και ξαδέλφια ή θείοι, είχαν κάποτε παντρευτεί μία ή δύο φορές ή απλά καθόλου. Συνεπώς, ο αριθμός των νοικοκυριών με προγονούς σε σχέση με το συνολικό αριθμό των καταγεγραμμένων νοικοκυριών δεν μπορεί να αποτελέσει δείκτη της έκτασης του δεύτερου γάμου για τη χρονική στιγμή και το μέρος, όπως δηλώνονται στις απογραφές, γιατί αυτός θα λειτουργούσε παραπλανητικά.

Ο δεύτερος γάμος φαίνεται πως αφορούσε κυρίως όσους άνδρες ή γυναίκες δεν είχαν καταφέρει να αποκτήσουν απογόνους από τον πρώτο γάμο και επιπλέον τους χήρους, αφού, όπως σημειώσαμε, είναι σαφώς περισσότερα τα νοικοκυριά με επικεφαλής χήρες από ότι άνδρες – οι οποίοι σπανίως δηλώνονται ως χήροι - με παιδιά. Ενδεικτικά στις αρχές του 14^{ου} αι. από τα 77 καταγεγραμμένα νοικοκυριά της Μεγίστης Λαύρας στο χωριό του Γομάτου είκοσι ένα είχαν επικεφαλής χήρες, δώδεκα από τις οποίες ζούσαν με τα παιδιά τους, ενώ στο χωριό Μετάλι από τα 32 νοικοκυριά τα οκτώ, δηλ. το ¼, είχαν μητέρα χήρα στην κεφαλή τους και μόνο σε ένα νοικοκυριό καταγράφεται ως επικεφαλής χήρος²⁰². Λίγα χρόνια αργότερα, το 1316, σε απογραφή των παροίκων της μονής Ιβήρων στο θέμα Βολερού, Μοσυνοπόλεως, Σερρών και Στρυμμόνος καταγράφονται 316 νοικοκυριά²⁰³. Από αυτά μόνο επτά είχαν επικεφαλής έναν πατέρα χήρο και τριαντά τρία, σχεδόν δηλ. πενταπλάσια, μητέρα χήρα αντίστοιχα. Το 1321 σε απογραφή και πάλι παροίκων της Μ. Λαύρας από τα 846 νοικοκυριά τα 98 αποτελούνταν από μονογονεϊκές οικογένειες, εκ των οποίων τα 72 είχαν στην κεφαλή τους μητέρα χήρα και μόνο τα 26 πατέρα, χωρίς να δηλώνεται αν ήταν επίσης χήρος ή - λιγότερο πιθανό - διαζευγμένος²⁰⁴. Τα δεδομένα αυτά μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν πολύ δυσκολότερο και λιγότερο αποδεκτό για έναν πατέρα από ότι για μία γυναίκα να μεγαλώνει μόνος τα παιδιά του, ιδιαίτερα αν αυτά ήταν σε πολύ μικρή ηλικία, και να συντηρεί ένα νοικοκυριό. Επομένως, οι μεγάλες δυσκολίες στήριξης ενός νοικοκυριού στην ύπαιθρο από έναν

²⁰² Lavra II: 91

²⁰³ Iviron III: 74

²⁰⁴ Lavra II: 109

μόνο πρόσωπο, ειδικά όταν υπήρχαν παιδιά, οδηγούσαν έναν χήρο συχνότερα από μία χήρα σε έναν δεύτερο γάμο και για τον λόγο αυτό ο δεύτερος γάμος ειδικά για την τάξη των παροίκων ήταν συχνότερος στους άνδρες από ότι στις γυναίκες²⁰⁵.

Αντιθέτως η ανατροφή παιδιών και η συντήρηση ενός νοικοκυριού θα ήταν σαφώς πολύ ευκολότερη υπόθεση για έναν χήρο αστό ή αριστοκράτη, ο οποίος θα είχε στη δούλεψή του υπηρέτες. Παρά ταύτα, στις υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου που εξετάσαμε συναντήσαμε εκπροσώπους της αριστοκρατικής τάξης, άνδρες και γυναίκες, να παντρεύονται δεύτερη φορά, ακόμη και όταν υπήρχαν παιδιά. Φαίνεται, επομένως, πως ο γάμος αυτός επιτελούσε σε κάποιον, αλλά όχι απόλυτα βαθμό, διαφορετικό ρόλο για τις ανώτερες και τις κατώτερες τάξεις. Για τους αριστοκρατικούς κύκλους ο δεύτερος γάμος αποτελούσε μία ευκαιρία να αναπτυχθούν δεσμοί με μία ακόμα αριστοκρατική οικογένεια και συνάδει με τις γαμήλιες στρατηγικές, για τις οποίες θα επανέλθουμε εκτενώς στο τέλος του παρόντος κεφαλαίου. Όταν μάλιστα ο ένας σύζυγος πέθαινε χωρίς να υπάρχουν παιδιά, τότε αυτόματα έπαυε ο δεσμός μεταξύ των δύο αριστοκρατικών οικογενειών που είχε δημιουργηθεί μέσω του γάμου. Πάντως, πέραν των γαμήλιων στρατηγικών, κύριος σκοπός ενός δεύτερου γάμου και για τους αριστοκράτες αποτελούσε η απόκτηση απογόνων, ειδικά όταν αυτοί δεν υπήρχαν από τον πρώτο γάμο, και αυτό αποτελεί κοινό στοιχείο με τον δεύτερο γάμο στα κατώτερα στρώματα.

Ο τρίτος γάμος από την Εκκλησία ήταν θεωρητικά αποδεκτός μόνο υπό αυστηρές προϋποθέσεις. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον νόμο, όσοι ήταν άτεκνοι και μέχρι σαράντα ετών - για τους άνω των σαράντα απαγορευόταν αυστηρά - μπορούσαν να παντρευτούν τρίτη φορά, προκειμένου να τεκνοποιήσουν, ενώ όσοι είχαν συμπληρώσει τα 30 έτη μπορούσαν επίσης να το πράξουν, ακόμα και αν είχαν ήδη παιδιά από προηγούμενους γάμους²⁰⁶. Και στις δύο όμως περιπτώσεις επιβαλλόταν εκκλησιαστική ποινή²⁰⁷. Δεν μας εκπλήσσει, συνεπώς, πως ο Κωνσταντίνος Ραματάς στο αίτημά του για τρίτο γάμο προς τον πατριάρχη το 1393 δηλώνει πως είναι νέος («δια το νέον αυτόν είναι»), χωρίς, ωστόσο, να δίδει την ακριβή ηλικία του²⁰⁸.

²⁰⁵ Κιουσοπούλου 1990: 50-51

²⁰⁶ Αρμενόπουλος 4.7.32: «τοις δε τον μ' χρόνον υπεραναβάσιν, εξ ουδενός τρόπου τον τρίτον γάμον είναι συγχωρητέον», «τους μεν γαρ πληρώσαντες το τεσσαρακοστόν έτος, διγαμήσαντες άπαιδες όντας, συναλλάττειν και τρίτον γάμον δια της παιδείας», «τους δε τριακονταετείς όντας, καν παιδας έχωσιν, και τρίτον και αυτούς συναλλάττειν γάμον, δια την της ηλικίας ασθeneian. Βλ. και Meyendorff 1990b: 102.

²⁰⁷ Αρμενόπουλος 4.7.32: «πλην και τούτους κακείνους, μετά εκκλησιαστικών επιτιμιών»

²⁰⁸ MM II: 442/Regestes: 2933

Προκειμένου να μην σταθεί εμπόδιο η ύπαρξη ενός παιδιού από προηγούμενο γάμο, αναφέρεται πως «έταξεν γουν, ίνα έχει εις προμήθειαν της παίδος αυτού αμπέλιον ..., οικήματα δύο και εργαστήριον, ήτοι μαγαζιον και χρυσάφιν εξάγια δέκα». Χωρίς να διευκρινίζεται αν ο πατέρας μεταβίβασε την κυριότητα των ακινήτων στη θυγατέρα του ή τα εισοδήματά τους για τη διατροφή αυτής²⁰⁹, φαίνεται πως εξαγόρασε πολύ ακριβά την επιλογή του να παντρευτεί τρίτη φορά²¹⁰. Δεν ξέρουμε τελικά αν επετράπη στον Ραματά ο τρίτος γάμος, καθώς δεν υπάρχει κάποια σχετική απόφαση, αν και η ύπαρξη του παιδιού θα έπρεπε να οδηγήσει τη σύνοδο σε απόρριψη του αιτήματος. Συνεπώς, το αίτημα του Κωνσταντίνου Ραματά είχε να κάνει με άγνοια από την πλευρά του τού νόμου ή απέρρευε από μία όχι και τόσο απορριπτική στάση της ίδιας της Εκκλησίας του τρίτου γάμου παρά τη σχετική ρητορική της;

Η επιθυμία για σύναψη τρίτου γάμου μπορούσε να συναντήσει και άλλα εμπόδια. Τέτοια περίπτωση ήταν αυτήν του Λαγκιδά, ο οποίος φαίνεται πως δεν είχε πρόβλημα ηλικίας ούτε κάποιο παιδί από τους δύο προηγούμενους γάμους, καθώς κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται²¹¹, αν και θα περίμενε κανείς με βάση τις διατάξεις του Τόμου της Ενώσεως για τον τρίτο γάμο να υπήρχε αναφορά στην ηλικία του, την ύπαρξη παιδιών ή αντιθέτως στην ατεκνία του²¹². Ο Λαγκιδάς φοβάται μην εκληφθεί ένας τρίτος «δια εγκολπίων» δεσμός του ως τέλεια μνηστεία και έτσι δεν θα ικανοποιηθεί το αίτημά του. Όπως είδαμε, αυτό έγινε εν τέλει δεκτό από τη σύνοδο, θεωρώντας ότι δεν υπάρχει θέμα τετραγαμίας. Τέσσερις γάμους είχε στο ενεργητικό της η γυναίκα της απόφασης του Ιανουαρίου του 1383, γεγονός που οδήγησε στην εξάμηνη αργία τον ιερέα Σπαρτηνό και σε πλήρη καθαίρεση τον ιερέα Ιωάννη²¹³. Στην απόφαση αυτή δεν δίδεται κανένα στοιχείο για τον τρίτο σύζυγο. Για τον πρώτο αναφέρεται ότι είχε πεθάνει και για τον δεύτερο ότι τον είχε χωρίσει. Όπως η αδελφή των Σρογγύλων και η Ελαιοδώρα Σαραντηνή Τζυμπίνισσα, έτσι και η αδελφή του Γεώργιου Πρίγκιππος είχε προικιστεί από τον πατέρα της Κωνσταντίνο Πρίγγιπα και για τους τρεις γάμους της²¹⁴.

Τέλος, αναφορικά με τη συχνότητά του ο τρίτος γάμος ήταν προφανώς λιγότερο συχνός από τον δεύτερο, αλλά όχι εντελώς σπάνιος, καθώς δύο άτομα από τα 29

²⁰⁹ Μάτσης 1962: 76-77

²¹⁰ Παπαγιάννη 1997: 157-158

²¹¹ MM II: 403/Regestes: 2828

²¹² Hunger 1973: 71

²¹³ MM II: 360/Regestes: 2751

²¹⁴ MM II: 471/Regestes: 2967: «επροίκισε ... δις ήδη και τρις προς δεύτερον και τρίτον χωρήσασαν συνοικέσιον»

καταγεγραμμένα ζευγάρια της απόφασης του 1399, την οποία έχουμε ήδη δει, παντρεύονται ρητά για τρίτη φορά²¹⁵. Πάντως, η αρνητική αναφορά του τρίτου γάμου μαζί με τις τετραγαμίες και εν γένει τους παράνομους γάμους σε συνοδική απόφαση σαράντα χρόνια περίπου πριν δηλοί την επιθυμία της Εκκλησίας – έστω και σε κάποιον βαθμό σε ρητορικό επίπεδο - να πραγματοποιείται με φειδώ και εφόσον τηρούνταν οι αυστηρές προϋποθέσεις που η ίδια είχε θεσπίσει με τον Τόμο της Ενώσεως²¹⁶.

²¹⁵ MM II: 522

²¹⁶ MM I: 181/ PRK III: 257/Regestes: 2432

Γ. Η λύση συνουκεσίων

Γ1. Το Διαζύγιο

Ένα συνουκέσιο, είτε ιερολογημένη μνηστεία είτε γάμος, μπορούσε να οδηγηθεί στη λύση μέσω διαζυγίου, όπως όριζαν οι Νεαρές του Αλεξίου Α²¹⁷. Παρά το γεγονός ότι τον 8ο αι., πάντα με παρέμβαση της Εκκλησίας, το συναινετικό διαζύγιο απαγορεύτηκε, η βυζαντινή νομοθεσία έκανε αποδεκτές συγκεκριμένες αιτίες που μπορούσαν να οδηγήσουν έναν γάμο σε λύση. Οι αιτίες, όπως καταγράφονται στα Βασιλικά, είναι σε μεγάλο βαθμό διαφορετικές για τον άνδρα και τη γυναίκα²¹⁸. Ο άνδρας μπορούσε να ζητήσει διαζύγιο, εφόσον η σύζυγος είχε μοιχεύσει, είχε επιβουλευθεί τη ζωή του, συμποσιαζόταν με τρίτους, είχε διαμείνει εκτός συζυγικής εστίας, παρακολουθούσε δημόσια θεάματα χωρίς τη συγκατάθεσή του ή είχε συγκαλύψει συνωμοσία κατά του αυτοκράτορα. Το τελευταίο, όπως και την επιβουλή κατά της ζωής, μπορούσε να επικαλεστεί και μία γυναίκα, προκειμένου να ζητήσει διαζύγιο. Οι άλλες όμως αιτίες, στις οποίες μπορούσε να βασιστεί το κατηγορητήριο εναντίον ενός συζύγου, αν και έχουν ως πυρήνα τη μοιχεία, είναι διαφορετικές και φανερώνουν τη σαφώς κατώτερη θέση των γυναικών έναντι των αντρών. Οι εξωσυζυγικές σχέσεις ενός άνδρα με άγαμη, διαζευγμένη ή χήρα συνιστούσαν «πορνεία», όχι όμως λόγος διαζυγίου. Ένας άνδρας μπορούσε να κατηγορηθεί ως μοιχός, αν συζούσε με τρίτη γυναίκα εντός της συζυγικής στέγης ή εντός της ίδιας πόλης. Επιπλέον, μπορούσε να κατηγορηθεί ότι είχε οδηγήσει τη σύζυγό του σε μοιχεία ή ότι την είχε κατηγορήσει ψευδώς για μοιχεία. Οι διατάξεις αυτές υπογραμμίζουν την αντίληψη γενικά του βυζαντινού νομοθέτη που θεωρούσε ως αιτία διαζυγίου κάθε σεξουαλική σχέση εκτός γάμου, κυρίως της γυναίκας και δευτερευόντως του άνδρα²¹⁹. Τέλος, άλλες αιτίες διαζυγίου ήταν η επιλογή του μοναχικού βίου από έναν έστω σύζυγο, η ανικανότητα του άνδρα για συνουσία από την αρχή του γάμου, η αιχμαλωσία, χωρίς ειδήσεις, του συζύγου για τουλάχιστον πέντε έτη²²⁰, η διαπραγμάτευση από την ήδη παντρεμένη γυναίκα ενός νέου γάμου²²¹,

²¹⁷ Η μελέτη του διαζυγίου πηγαίνει πολύ πίσω. Ο Α. Catoire δημοσίευσε ήδη το 1911 μελέτη του για τις διαφορές του διαζυγίου στην Ορθόδοξη και την Καθολική Εκκλησία (Catoire 1911). Για τα αίτια του διαζυγίου βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλόπουλο 1946β, Κιουσοπούλου 1990: 60-61, Γκιρτζή 2009: 58, Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 159-161.

²¹⁸ Β. 28.7.1

²¹⁹ Βακαλούδη 1998: 48, Μουτζάλη 1998: 11-12

²²⁰ Β. 28.7.4

η άμβλωση που επιχειρήθηκε από τη γυναίκα²²² και, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, η παραφροσύνη ενός από τους συζύγους.

Ελάχιστες από τις παραπάνω αιτίες διαζυγίου αναφέρονται στις σχετικές αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, οι οποίες είναι επίσης πολύ λίγες στον αριθμό, καθώς τα διαζύγια εκδίδονταν από τους τοπικούς επισκόπους και όχι από την πατριαρχική σύνοδο. Όπως σημειώνει η Α. Λαΐου, η πνευματική εξουσία των επισκόπων στις αγροτικές κοινότητες σήμαινε έλεγχο πτυχών της οικογενειακής ζωής με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα πεδίου εφαρμογής την έκδοση διαζυγίων²²³. Το διαζύγιο μεταξύ του Ιωάννη Καλεστή και της πρώην συζύγου είχε εκδοθεί από την τοπική μητρόπολη και βασιζόταν στη μοιχεία²²⁴, αν και η σύνοδος το 1315, επανεξετάζοντας την υπόθεση, την απορρίπτει, προβάλλοντας ως κύρια αιτία το «ακατάλλακτον μίσος»²²⁵. Τον παράνομο δεσμό, σύμφωνα με τον Καλεστή, είχε ομολογήσει αρχικά η σύζυγος, η οποία δηλώνει ενώπιον της συνόδου θύμα συκοφαντίας. Το δικαστήριο υιοθετεί τις αμφιβολίες της καταλήγοντας ότι δεν υπήρξε τέτοιο «έγκλημα ... δια μαρτύρων εμφανώς συνισταμένον». Δεν αναφέρεται αν η γυναίκα και την πρώτη φορά είχε φέρει μάρτυρες, για να αποδείξουν την αθωότητά της. Το δικαστήριο, μετά την εξέλιξη αυτή, επιχειρεί, ως άλλωστε είχε καθήκον, να πείσει τους συζύγους για μία νέα κοινή ζωή. Λαμβάνοντας όμως υπόψη την εμμονή του Καλεστή στη μοιχεία και τα αισθήματα μίσους προς την πρώην σύζυγο, την άρνηση της τελευταίας λόγω φόβου της ζωής της και προνοώντας για το τελευταίο, επικυρώνει εκ νέου το μεταξύ τους διαζύγιο, ζητώντας παράλληλα την επιστροφή της προίκας στη γυναίκα²²⁶. Βλέπουμε, συνεπώς, μία γυναίκα που τολμά ενώπιον των επισκόπων και του ίδιου του πατριάρχη να ζητήσει αναίρεση της κατηγορίας της μοιχείας που την βάρυνε ηθικά και οικονομικά και την Εκκλησία να προσπαθεί την επανασύσταση ενός γάμου.

Η μοιχεία συνιστούσε τον συνηθέστερο, αν όχι τον σοβαρότερο λόγο που μπορούσε να επικαλεσθεί ο άνδρας²²⁷. Παράλληλα αποτελούσε τη βάση όλων των εγκλημάτων περί τη γενετήσια ζωή, καθώς προσέβαλε τον «ιερό» θεσμό του γάμου²²⁸. Αν και δεν

²²¹ Ν. 30 Λέοντος Στ' (Τρωιάνος 2007: 124-127)

²²² Ν. 31 Λέοντος Στ' (Τρωιάνος 2007: 128-131)

²²³ Laiou 2009b: 48

²²⁴ «ως φωραθείσα η τούτου σύζυγος ομιλήσαι αλλοτρίω ανδρί»

²²⁵ MM I: 16-I/PRK I: 21/Regestes: 2047

²²⁶ Βλ. σχετικά Lemerle 1950: 326-327, Μάτσης 1962: 171-173

²²⁷ Παπαγιάννη 1997: 113

²²⁸ Τρωιάνος 1997γ: 176-177

είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την κοινωνική προέλευση των παραπάνω διαδίκων, χαρακτήριζε κυρίως τα κατώτερα στρώματα, καθώς συνδέεται με έναν μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας που φαίνεται να απολάμβαναν οι γυναίκες των στρωμάτων αυτών²²⁹. Η μοιχεία, συνεπώς, ήταν απόλυτα καταδικαστέα από το κοινωνικό περιβάλλον, διότι ο ρόλος της γυναίκας μέσα στην οικογένεια θεωρείτο καθοριστικός. Η γυναίκα όφειλε δηλ. με την παρουσία της να εξασφαλίζει την επιζητούμενη συνοχή της οικογένειας, η οποία οδηγούνταν σε ανατροπή μέσω των εξωσυζυγικών σχέσεων²³⁰. Η υπέρβαση των ορίων από τη γυναίκα ήταν κοινωνικά αποδεκτή μόνο όταν δεν διατάραζε την οικογενειακή ισορροπία²³¹. Τα σαφή όρια των παντρεμένων, γυναικών και ανδρών, δίδει πατριαρχικό έγγραφο του 1340 περίπου²³². Σε αυτό είναι χαρακτηριστική η γλώσσα με την οποία περιγράφεται η εξωσυζυγική σχέση ενός άνδρα, του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας. Ο αυτοκράτορας – διαβάζουμε - όχι μόνο δεν «στέργει» τη σύζυγό του, «καθώς οφείλει», αλλά «έλαβεν άλλην μοιχαλίδα και συνοικεί ταύτη, ως δήθεν νομίμω». Αναρρωτιέται μάλιστα ο συντάκτης της πατριάρχης Ιωάννης 14^{ος} «πόσον ουν ένι άτοπον και ολέθριον και απηγορευμένον και ου μόνον εις ψυχικήν απώλειαν αφορών αυτού του μεγάλου Κομνηνού (δηλ. του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας), αλλά άτιμον και επιβλαβές και κατά την σωματικήν αυτού κατάστασιν και αρχήν». Ζητά την άμεση παρέμβαση του τοπικού μητροπολίτη «καταλύσαι την τοιαύτην άτοπον και επάρατον πράξιν και ανομίαν», καθώς «ουδέ θεϊαν λειτουργίαν, ουδέ ψαλμωδίαν σχεδόν έπρεπε τελεσθήναι εις τον αυτόθι τόπον». Προβλέπεται, επιπλέον, για τη «μοιχαλίδα», εξαιτίας αυτού του «θεομισεστάτου αποπήματος, ο προδήλως αφορίζουσιν οι θείοι και ιεροί κανόνες», εξορία και αφορισμός.

Η νομοθεσία της περιόδου θεωρεί τη μοιχεία τόσο κατάπταιστη όσο έναν φόνο. Ο Λέων Στ' ενδεικτικά αρχίζει τη Νεαρά 32 «Περί του μοιχού ή της μοιχαλίδος» με την εξής φράση: «Το της μοιχείας άγος είπερ τι άλλο των ανοσιουργημάτων βαρείαν και φοβεράν απαιτεί την ποινήν και οίμαι μη ανδροφονίας ελαττουμένην», διότι «ο μιαρός της μοιχείας εργάτης πλείστων όσων άνέτρεψε βίους, ανδρός, παιδων, συγγενών άλλων». Ως ποινή στην ίδια Νεαρά ορίζεται η ρινοτόμηση και για τον άνδρα και για τη γυναίκα, η απόδοση όλης της προίκας της μοιχαλίδος στον σύζυγο

²²⁹ Κιουσοπούλου 1990: 124-5, 127

²³⁰ Κιουσοπούλου-Μπενβενίστε 1991: 273

²³¹ Κιουσοπούλου 1990: 128

²³² MM I: 94/PRK II: 129/ Regestes: 2194

και ο εγκλεισμός της σε μοναστήρι²³³. Ο εγκλεισμός σε μοναστήρι ως τόπος μετάνοιας αφορούσε γενικότερα τους δράστες εγκλημάτων σχετικά με τον γάμο και τη γενετήσια ζωή²³⁴. Η ηθική αποκατάσταση της μοιχαλίδος περνούσε, συνεπώς, μέσα από την αφιέρωση της στα θεία. Οι διατάξεις της Νεαράς του Λέοντος Στ' επαναλαμβάνονται κατ' ουσίαν και στα Βασιλικά, προσθέτουν όμως την εξής διάταξη: Αν δύο χρόνια μετά τον υποχρεωτικό εγκλεισμό ο σύζυγος αρνείτο να τη δεχθεί ή εν τω μεταξύ έχει πεθάνει, διατασσόταν η κουρά της. Στην περίπτωση αυτή, αλλά και στην περίπτωση της εθελοντικής κουράς η εξώπρδικη περιουσία της μοιχαλίδος θα μοιραζόταν ανάμεσα στο μοναστήρι και στους συγγενείς της²³⁵. Τον 14^ο αι. στον Αρμενόπουλο η μοιχεία ως αιτία διαζυγίου προβάλλεται ως πρώτη και σαφώς κυριότερη έναντι των υπολοίπων αιτιών²³⁶.

Έχει ήδη διατυπωθεί η επιφύλαξη κατά πόσον οι ποινές γενικά και ειδικώς οι σχετικές με τη μοιχεία εφαρμόζονταν στην πράξη²³⁷. Άλλωστε, έχει ήδη επισημανθεί ο γενικός κανόνας στο Βυζάντιο για το χάσμα μεταξύ νομοθεσίας και δικαστηριακής πρακτικής²³⁸. Η υπόθεση του Καλεστή ενισχύει την άποψη αυτή, καθώς η μόνη βέβαιη ποινή που επιβιβλήθηκε από το πρώτο δικαστήριο είναι η απόδοση της προίκας στον σύζυγο, όχι όμως και η ρινοτόμηση. Σε κανένα σημείο της απόφασης δεν γίνεται λόγος για την επιβολή οποιασδήποτε άλλης τιμωρίας στην πρώην σύζυγο. Δεν γνωρίζουμε επίσης αν η τελευταία είχε εγκλειστεί σε μονή στο μεσοδιάστημα των δύο δικών. Αν επίσης υπήρχε εξώπρδικη περιουσία, δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η τύχη της μετά το πρώτο διαζύγιο. Όπως σημειώσαμε, σύμφωνα με τον νόμο η μοιχαλίδα είχε τη δυνατότητα να προχωρήσει σε δεύτερο γάμο πέντε χρόνια μετά την έκδοση του διαζυγίου²³⁹.

²³³ Τρωιάνος 2007: 130-133: «της ρινός εκτομή αμφοτέρους τους εναγείς υποβαλλέσθαι».

²³⁴ Τρωιάνος 1997β: 43-44

²³⁵ Β. 28.7.1: «ει μεν εισω διετίας ο ανήρ αυτήν βουληθείη, εξουσίαν αυτό δίδομεν τούτο ποιείν και συνοικείν αυτή ... ει δε ο προειρημένος χρόνος παρέλθοι, ή ο ανήρ, πριν αναλαβείν την γυναίκα, τελευτησεί, κελυύομεν κουρευέσθαι αυτήν, και το μοναχικόν σχήμα λαμβάνειν». Ειδικά για τη διαμοίραση της περιουσίας της μοιχαλίδος στους συγγενείς της και τη μονή, οριζόταν ότι τα 2/3 θα περιερχόταν στους κατιόντες συγγενείς και το υπόλοιπο στο μοναστήρι. Αν δεν υπήρχαν κατιόντες συγγενείς, τότε η περιουσία της θα περιερχόταν στους ανιόντες συγγενείς, οι οποίοι μπορούσαν να την προσφέρουν στο μοναστήρι.

²³⁶ Αρμενόπουλος: 4.12.13. Για τη μοιχεία βλ. ενδεικτικά: Κιουσοπούλου-Μπενβενίστε 1991, Λεονταρίτη 1997, Τρωιάνος 1997β, Τρωιάνος 1997γ.

²³⁷ Λεονταρίτη 1997: 219

²³⁸ Τρωιάνος 1986α: 35-36

²³⁹ «ει δε και αυτή η γυνή τας αιτίας της λύσεως παράσχοι δίχα δύο θεμάτων, ου δύνανται άλλω γαμηθήναι, προ συμπληρώσεως πενταετίας· τα δύο δε θέματα ταύτα εστίν, ότε επί μοιχεια κατηγορηθεί, και ότε αλόγως αποστάσιον πέμψει τω ανδρί» (Αρμενόπουλος 4.7.1)

Στην περίπτωση μιας άλλης μοιχαλίδας, αυτής της θυγατέρας του πρεσβύτερου Πανωραίου Τζυμισχή, οι διατάξεις της Νεαράς του Λέοντος Στ' αναφορικά με την απόδοση της προίκας στον σύζυγο και τον εγκλεισμό σε μοναστήρι εφαρμόστηκαν πλήρως. Ειδικότερα, στη συνοδική απόφαση του 1316 αναφέρεται ότι τρία χρόνια πριν η σύζυγος του Μανουήλ Εξάκουστου είχε στραφεί «προς αλλοτρίους έρωτας», γεγονός που οδήγησε τον γάμο σε λύση²⁴⁰. Το διαζύγιο αυτό είχε απασχολήσει και παλαιότερα το πατριαρχείο, καθώς «δια συνοδικού γράμματος του πατριαρχεύσαντος» η προικώα περιουσία είχε περιέλθει στην κυριότητα του Εξάκουστου. Ο Ν. Μάτσης, μελετώντας την υπόθεση αυτή, θεωρεί πως η έκδοση ενός διαζυγίου λόγω μοιχείας βασιζόταν στην αποδεικτική ικανότητα του άνδρα ως προς τη διάπραξή της. Η τελευταία κρινόταν από εκκλησιαστικό και όχι κοσμικό δικαστήριο, του οποίου άλλωστε η όποια προηγούμενη καταδικαστική απόφαση θεωρούνταν περιττή. Ο ερευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα εκκλησιαστικά δικαστήρια στην ουσία ήταν αυτά που μπορούσαν να κρίνουν υποθέσεις μοιχείας²⁴¹. Χωρίς να αναιρείται ο χαρακτηρισμός της γυναίκας ως μοιχαλίδος, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, το συνοδικό δικαστήριο κάνει δεκτό το αίτημα του Τζυμισχή να του αποδοθεί μέρος της προικώας περιουσίας, οικήματα αξίας πενήντα υπερπύρων²⁴², με την αυστηρή προϋπόθεση τήρησης των υπεσχημένων εκ μέρους της θυγατέρας του. Αναφορικά με την ελαστικότητα στην εφαρμογή των ποινών πρέπει να σημειώσουμε και στην περίπτωση αυτή φαίνεται πως η μοιχαλίδα δεν είχε υποστεί ρινοτόμηση.

Δεν είχαν όμως όλοι οι άνδρες που κατηγορούσαν τη γυναίκα τους για μοιχεία την τύχη του Εξάκουστου. Ο Θεόδωρος Καλόθετος είχε διατυπώσει την ίδια κατηγορία για τη σύζυγό του Υπομονή Καλοθετίνα²⁴³. Η κατηγορία αυτή έπεσε στο κενό και η Καλοθετίνα δικαιώθηκε πλήρως το 1395, έχοντας επιπλέον οικονομικά κέρδη μέσα από το διαζύγιο, καθώς εκτός της προίκας έλαβε την προγαμιαία δωρεά επαυξημένη κατά το 1/3 από την περιουσία του συζύγου. Πέραν αυτού δικαιώθηκε ηθικά όχι μόνο αναφορικά με τη ψευδή κατηγορία της μοιχείας, αλλά και επειδή ο σύζυγος φέρεται, σύμφωνα με την απόφαση, να είχε δολοφονήσει τη μητέρα της.

²⁴⁰ MM I: 36-II/PRK I: 44/Regestes: 2075

²⁴¹ Μάτσης 1962: 167-168

²⁴² Για τα βυζαντινά γενικά νομίσματα βλ. ενδεικτικά Zakythinis 1948, Hendy 1985 και HREB.

²⁴³ MM II: 485/Regestes: 2988

Σε διαζύγιο που βασίστηκε σε κατηγορία για μοιχεία αναφέρονται δύο επιστολές του πατριάρχη με θέμα τον γάμο του «καβαλλάριου» κυρ Ιωάννη Κουτρούλη²⁴⁴. Με την πρώτη ζητείται να εξακριβώσει ο μητροπολίτης Μονεμβασίας αν ο Κουτρούλης είχε σχέση με τη μέλλουσα γυναίκα του, ενόσω η τελευταία ήταν ακόμα παντρεμένη με τον πρώτο της σύζυγο²⁴⁵. Το αίτημα αυτό έρχεται το 1394, δεκαεπτά ολόκληρα χρόνια μετά την έκδοση «διαζυγίου γράμματος» «παρά του επισκόπου εκείνου Μεθώνης, του Καλογενίτου». Η απάντηση, που άνοιγε τον δρόμο για τον γάμο, τελικά ήρθε, καθώς η γυναίκα «εχωρίσθη νομίμως από του ανδρός αυτής» και πλέον «άδειαν έχει ... προς έτερον γάμον χωρήσαι». Επισημαίνεται, επιπλέον, πως ο Κουτρούλης δεν αποτελεί το πρόσωπο το οποίο είχε κατηγορήσει ως εραστή της ο πρώτος σύζυγος. Διαφορετικά θα έπρεπε όχι απλά να απαγορευθεί ο γάμος, αλλά και να επιβληθεί στη γυναίκα αφορισμός.

Ο έλεγχος που διατάσσεται από τον πατριάρχη για το τυχόν κοινό ερωτικό παρελθόν του Κουτρούλη και της γυναίκας εκπορεύεται από την ισχύουσα νομοθεσία, η οποία όριζε πως «ο επί μοιχείας γυναικός κατηγορηθείς ου δύναται ταύτην γαμετήν αγάγεσθαι» και «εάν επί μοιχεία γυναικός καταδικασθείς αγάγηται αυτή, ει και μη αυτή κατεδικάσθη, ούτε ο γάμος έρρωται»²⁴⁶. Για το κώλυμα λόγω μοιχείας ήταν απαραίτητη η καταδικαστική απόφαση²⁴⁷. Το τελευταίο μας οδηγεί και στο εξής συμπέρασμα: Αν και η «μοιχεία» φαίνεται πως αποτέλεσε την κατηγορία εκ μέρους του πρώτου συζύγου, το πιο πιθανό είναι να μην αποδείχθηκε, όπως στην υπόθεση του ζεύγους Καλοθέτου. Οι δύο αυτές περιπτώσεις δείχνουν πως πολλές φορές οι σύζυγοι επικαλούνταν ψευδώς τη μοιχεία, για να αποκτήσουν ασφαλέστερα διαζύγιο²⁴⁸. Η επίκληση της μοιχείας, συνεπώς, από τον σύζυγο τού προσέφερε όχι μόνο «ηθική ανωτερότητα», αλλά κυρίως το να βγει κερδισμένος σε υλικό επίπεδο από ένα διαζύγιο, καθώς είχε δικαίωμα στην προίκα, η οποία διαφορετικά θα επέστρεφε στη σύζυγο. Αυτό πέτυχαν Καλεστής και Εξάκουστος, αν και για τον πρώτο αυτό άλλαξε στην πορεία. Βέβαια, δεν μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο ο εραστής στην υπόθεση Κουτρούλη να ήταν ένα τρίτο πρόσωπο, αν και για κάτι τέτοιο θα έπρεπε να υπάρχει μια σχετική αναφορά στις επιστολές. Επιπλέον, η πρωτοβουλία για την έκδοση διαζυγίου στις παραπάνω περιπτώσεις ανήκε στον άνδρα, γεγονός που

²⁴⁴ MM II: 463-I/Regestes: 2960, MM II: 463-II/Regestes: 2961

²⁴⁵ «ει μη μόνον ουκ εγίνωσκεν αυτήν ως γυναίκα, ότε συνώκει αυτή τω ανδρί αυτής»

²⁴⁶ B. 28.5.11. Αρμενόπουλος: 4.6.31 και 33

²⁴⁷ Μάτσης 1962: 72-74

²⁴⁸ Κιουσοπούλου-Μπενβενίστε 1991: 273

συνάδει με το γενικότερο πνεύμα της βυζαντινής νομοθεσίας, που επέτρεπε κυρίως στον σύζυγο να ζητήσει διαζύγιο²⁴⁹.

Σχετική με το θέμα των εξωσυζυγικών σχέσεων είναι και μία μικρής έκτασης πατριαρχική απόφαση του 1390²⁵⁰. Με αυτήν ορίζεται ότι «από της σήμερον εάν ευρεθή ο Σινάτης συμφθειρόμενος πλέον τη πόρνη, η συνεφθείρετο, δι' ην εσκανδαλιζέτο και η γυνή αυτού, ή άλλη τινί εταιρίδι, ίνα χωρίς λόγου καταδικάζηται παρά του παναγιωτάτου ημών δεσπότη, του οικουμενικού πατριάρχου, καταδίκην, όσην αν διακρίνοι η μεγάλη αγιωσύνη αυτού». Δεν γνωρίζουμε τίποτα για την ταυτότητα του Σινάτη. Είναι δε πολύ πιθανόν η συγκεκριμένη απόφαση να προκλήθηκε με ενέργειες της γυναίκας του ή συγγενών της. Διαφαίνεται όμως μια προσπάθεια της Εκκλησίας να σώσει έναν γάμο, έστω και αν το όπλο είναι η απειλή της ποινής.

Ένας γάμος ή μία μνηστεία μπορούσε να λυθεί βεβαίως όχι μόνο λόγω μοιχείας. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει η Α. Λαΐου, η μελέτη των αποφάσεων των εκκλησιαστικών δικαστηρίων του 13^{ου} και 14^{ου} αι. αποκαλύπτει ότι η δυσκολία εφαρμογής της αυστηρής βυζαντινής νομοθεσίας - αστικής και εκκλησιαστικής - σε μια ζωντανή κοινωνία επηρέασε εν τέλει τους εκκλησιαστικούς δικαστές, ώστε οι ετυμηγορίες τους να χαρακτηρίζονται από μείωση αυτής της αυστηρότητας²⁵¹. Στη βάση αυτή πρέπει να δούμε το «ακατάλλακτον μίσος» ως την αναθεωρημένη αιτία διαζυγίου του Καλεστή. Δεν είναι βεβαίως η μοναδική περίπτωση, καθώς και το συνοικέσιο του Παλάτη με τη θυγατέρα της Αλαμανίνας βασίζεται, εκτός της αντίθετης γνώμης των γονέων του Παλάτη, στο μίσος που έτρεφε ο Παλάτης στη μνηστή ή σύζυγό του, απειλώντας με φόνο «και παν ει τι χείριστον κατά της γυναικός δράσαι», αν αναγκαζόταν σε «συνοίκησιν»²⁵². Ο Παλάτης ισχυριζόταν ότι η πεθερά του επιβουλεύετο τη ζωή του «δια μαγγανείας τε και λοιπής κακουργίας». Η «μαγγανεία» ή μαγεία σε όλα τα βυζαντινά χρόνια είχε μεγάλη διαδόση, παρ' όλα τα αυστηρά μέτρα Πολιτείας και Εκκλησίας, και επιπλέον οι γυναίκες θεωρούνταν αρκετά επιρρεπείς στη διαβολική επίδραση²⁵³. Το μίσος προβάλλεται, επίσης, ως

²⁴⁹ Κιουσοπούλου 1990: 61

²⁵⁰ MM II: 475

²⁵¹ Laiou 2000b: 78

²⁵² MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039: «μίσει ... κατά της γυναικός αδιαλλάκτω»

²⁵³ Laiou 2000b: 80. Η μαγεία δεν πρέπει να συνδέεται απαραίτητα με τα κατώτερα στρώματα. Στις υπηρεσίες μάγων και μάντεων κατέφευγαν ηγεμόνες, στρατηγοί και διαφοροί κρατικοί αξιωματούχοι, ακόμα και κληρικοί (Τρωιανός 1986β: 44). Για τη μαγεία στο Βυζάντιο γενικά και τη σχέση της με τον κλήρο ειδικότερα βλ. ενδεικτικά Curape 1980 και 2008, Μεργιαλή 1997: 158-160, Τρωιανός 1993β και 2000, Mitsiou 2009: 215-221.

αιτία λύσης της μνηστείας του Διακονίτη και της κόρης της Αποστολίνας, καθώς ο Διακονίτης «διαφόρως επεβούλευε ταύτη και έγινε πρόξενος πολλών ανιαρών»²⁵⁴. Αν υπάρχει κάποια σύνδεση του μίσους με το διαζύγιο στη βυζαντινή νομοθεσία, αυτή έγκειται σε διάταξη των Βασιλικών με θέμα τη σωματική κακοποίηση της γυναίκας από τον άνδρα, η οποία όμως δεν μπορούσε να σταθεί ως αποκλειστική αιτία διαζυγίου²⁵⁵. Πιο στενή σύνδεση υπάρχει σε διάταξη του Λέοντος Στ'. Η Νεαρά 31 εκλαμβάνει την εσκεμμένη έκτρωση από τη γυναίκα ως μίσος προς τον σύζυγό της και, καθώς ένας γάμος δεν μπορεί να βασίζεται σε αισθήματα αυτού του είδους, ο τελευταίος πρέπει να οδηγείται σε λύση²⁵⁶.

Με δεδομένο ότι κάτω υπό την επίδραση της χριστιανικής ηθικής το διαζύγιο *communi consensus* απαγορευόταν²⁵⁷ το μίσος αποτελούσε μια μορφή «τεχνάσματος» για τα συναινετικά διαζύγια, χωρίς να αποκλείονται οι περιπτώσεις, όπου πραγματικά το μίσος χαρακτήριζε τις σχέσεις ενός ζευγαριού²⁵⁸. Συνεπώς, η διαπίστωση της Μ. Νυσταζοπούλου–Πελεκίδου για τη σχέση νόμου και πραγματικότητας γενικά στο Βυζάντιο βρίσκει εφαρμογή και στο πεδίο των διαζυγίων τον 14^ο αι. Η ερευνήτρια σημειώνει πως «συχνά υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στον νόμο και τα ισχύοντα ιδεολογικά πρότυπα από τη μία και στην εκάστοτε πραγματικότητα από την άλλη, όπως αυτή τεκμαίρεται από τις σύγχρονες πηγές. Τα ιδεολογικά πρότυπα εξέφραζαν συνήθως αντιλήψεις παραδοσιακές και η νομοθεσία ήταν από τη φύση της περισσότερο συντηρητική, αν και οι εξελίξεις ανάγκαζαν συχνά τους νομοθέτες και τους δικαστές να προσαρμόζουν ή και να μεταβάλλουν τις υπάρχουσες διατάξεις για να αντιμετωπίσουν σύγχρονες τους καταστάσεις και προβλήματα»²⁵⁹.

Η Α. Κιουσοπούλου χαρακτηρίζει τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο, ο οποίος τον προηγούμενο αιώνα είχε εκδώσει διαζύγια με αιτία το μίσος, ως «ιδιαίτερα ευαίσθητο στα κοινωνικά προβλήματα που δημιουργούνταν, όταν δεν είχαν και οι δύο σύζυγοι συγκατατεθεί για τον γάμο και πολύ περισσότερο, όταν δεν

²⁵⁴ MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125

²⁵⁵ B 28.7.7: «Ει δε τις την ιδίαν γαμετήν μάστιξιν ή ξύλοις τυπήσει χωρίς τινός των αιτιών, αι κατά των γυναικῶν προ την του γάμου διάλυσιν αρκείν παρακελευσάμεθα, γάμου μεν διάλυσιν εκ τούτου ου βουλόμεθα». Βλ. και Αρμενόπουλο 4.12.15.

²⁵⁶ «Ατοπον γαρ μοι φαίνεται και παντελώς άδικον την ούτω προφανώς την προς τον άνδρα δυσμένειαν επανηρημένην δι' ων τω εκείνου λωβάται σπέρματι ... συγκατοικίζειν ευτό» (Τρωιάνος 2007: 128).

²⁵⁷ Laiou 2000b: 80

²⁵⁸ Τρωιάνος 1983: 17, Laiou 1984: 312, Κιουσοπούλου 1990: 66-67, Τρωιάνος 1991: 52

²⁵⁹ Νυσταζοπούλου 2001-3: 151

συμφωνούσαν και οι δύο για τη συνέχιση της έγγαμης ζωής, στις περιπτώσεις ιδίως, όπου προβαλλόταν ως λόγος διαζυγίου το μίσος μεταξύ των συζύγων»²⁶⁰. Η έκδοση αποφάσεων με αυτήν την αιτία ίσως έχει να κάνει και με την προσπάθειά του να μην στιγματιστούν οι γυναίκες και οι οικογένειές τους και συνάμα να προστατευτούν οι προίκες τους²⁶¹. Αν και το τελευταίο δεν μπορούμε να το δούμε στις πατριαρχικές αποφάσεις, γιατί, όπως έχουμε σημειώσει οι αποφάσεις αυτές είναι δευτερου βαθμού, νομίζω πως μία ανάλογη ευαισθησία διαφαίνεται στη στάση της πατριαρχικής συνόδου, ειδικά στην περίπτωση του Καλεστή. Το δικαστήριο, αφού απέτυχε να πείσει τις δύο πλευρές για επανένωση, στην ουσία επανεκδίδει το διαζύγιο, αυτή τη φορά βασιζόμενο αποκλειστικά και μόνο στα αισθήματα του Καλεστή για τη γυναίκα και στην πρόνοια να διασφαλισθεί η σωματική ακεραιότητα και ζωή της τελευταίας από τυχόν πράξεις βίας του πρώην συζύγου. Η ευρεία ερμηνεία του νόμου εδώ είναι επιβεβλημένη, καθώς οι διατάξεις του για το διαζύγιο δεν εκφράζουν την πραγματικότητα και τη συνθετότητα των ανθρώπινων σχέσεων του 14^{ου} αι.

Η ευαισθησία αυτή του πατριαρχείου αποδεικνύεται και με έγγραφο του 1392, που αποτελεί υπόσχεση ιερέα να φροντίσει να μην οδηγηθεί ο γάμος του σε λύση ένεκα των πράξεών του²⁶². Ο Συμεών αναφέρει πως θα απέχει από συνήθειες και πρακτικές που δεν συνάδουν με το ιερατικό του αξίωμα, όπως οινοποσία και παρουσία στα καπηλεία, και ότι δεν θα χτυπά και δεν θα υβρίζει τη σύζυγό του²⁶³. Για το πατριαρχείο, συνεπώς, μια συμπεριφορά αυτού του είδους, ακόμα και αν ο νόμος δεν την δέχεται ως αιτία λύσης ενός γάμου, όπως είδαμε και πριν, είναι κατάπτωστη και μπορούσε να οδηγήσει έναν γάμο στη λύση.

Η διάθεση παράκαμψης του νόμου αναφορικά με τα διαζύγια από την Εκκλησία γενικότερα ενισχύεται από το την ύπαρξη ενός άλλου διαζυγίου που βασίζεται σε αιτία που δεν εμπίπτει στη νομοθεσία²⁶⁴. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του Γεώργιου Διοσερηνού. Ο πρώτος κατέφυγε, μετά τον δεύτερο γάμο της πρώην συζύγου, στο πατριαρχικό δικαστήριο διεκδικώντας από τον πατέρα της «τραχηλέαν μόνην αυτού μητρικήν», που είχε δοθεί ως θεώρητρο. Το θεώρητρο ήταν και αυτό προγαμιαία δωρεά του άνδρα, όπως το υπόβολο. Σε αντίθεση με αυτό όμως είχε εθιμική προέλευση και ήταν μικρότερό του, καθώς ισούτο τουλάχιστον με το

²⁶⁰ Κιουσοπούλου 1990: 66

²⁶¹ Laiou 2000b: 80

²⁶² MM II: 428

²⁶³ «να μην τύπτω και υβρίζω την γυναίκα μου»

²⁶⁴ MM I: 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065

1/12 της προίκας²⁶⁵. Το διάστημα των πέντε ετών, το οποίο έπρεπε να μεσολαβεί μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου γάμου ίσχυε γενικά για όλες τις γυναίκες, όταν κρινόταν ότι το διαζύγιο είχε εκδοθεί με υπαιτιότητα δική τους. Αν όμως η υπαιτιότητα για την έκδοση διαζυγίου ανήκε στον άνδρα, όπως στην περίπτωση που αναλύουμε, τότε και πάλι η γυναίκα δεν ήταν ελεύθερη να προχωρήσει άμεσα σε δεύτερο γάμο. Αυτό μπορούσε να συμβεί αυστηρά μετά την παρέλευση ενός έτους, όπως έχει ήδη σημειωθεί²⁶⁶. Αν και ο Παπαδόπουλος ισχυρίστηκε ότι το διαζύγιο βγήκε, επειδή δεν του έδωσε ο πεθερός του τη συμφωνηθείσα προίκα, ο τελευταίος ισχυρίστηκε ότι ο γάμος λύθηκε όχι «δι' ένδειαν της προικός», αλλά γιατί είχε σχηματίσει «μοχθηράν γνώμην» για τον γαμβρό του, καθώς ο τελευταίος είχε ουσιαστικά εγκαταλείψει τη γυναίκα του ζώντας ληστρικά, ακόμη και ως ιερόσυλος. Ένεκα αυτού είχε άλλωστε φυλακιστεί, χωρίς εν τέλει, σύμφωνα με τον Διοσερηνό, να διορθωθεί. Το συνοδικό δικαστήριο, επικυρώνοντας εκ νέου το «διαζύγιον παρά της αγιωτάτης εκκλησίας Κυζίκου», απέρριψε το αίτημα του Παπαδόπουλου να του επιστραφεί το ένδυμα. Την εγκατάλειψη της συζυγικής εστίας, όπως αναφέρει ο Ν. Μάτσης, «το πολιτικόν και κανονικόν δίκαιον δεν (την) ανεγνώριζεν ... ως λόγον διαζυγίου» και πως η πρώτη φορά που γίνεται κάτι τέτοιο ήταν από τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο²⁶⁷.

Η υπόθεση Διοσερηνού - Παπαδόπουλου παρουσιάζει αναλογίες με την αντίστοιχη του Καλεστή. Και οι δύο αποφάσεις αφορούν τη διευθέτηση οικονομικών διαφορών ανάμεσα σε δύο πλευρές κάποια χρόνια μετά την έκδοση ενός διαζυγίου. Στην πρώτη οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές ήταν οι δύο πρώην σύζυγοι, ενώ στη δεύτερη πρώην πεθερός και γαμβρός. Η Ε. Παπαγιάννη με βάση τις οικονομικές διαφορές των τελευταίων συμπεραίνει πως η προίκα θα μπορούσε να λειτουργεί ως μέσο πίεσης για τη διατήρηση του γάμου ή τον έλεγχο των προθέσεων του γαμβρού²⁶⁸. Επιπλέον, και οι δύο αποφάσεις θεωρούν έγκυρο το διαζύγιο, που είχε εκδοθεί από τοπική εκκλησιαστική αρχή, αν και τελικά στη δεύτερη αναιρείται ο αρχικός λόγος έκδοσής του. Υπάρχει όμως και μία άλλη διάσταση: Στη δεύτερη υπόθεση μία γυναίκα, η πρώην σύζυγος του Καλεστή ζήτησε την εκ νέου εκδίκαση της υπόθεσης και μάλιστα

²⁶⁵ Κιουσοπούλου 1990: 56, Παπαγιάννη 1997: 80-81. Για τον υπολογισμό του θεώρητρου, αλλά και του υποβόλου αναφορικά με την προίκα βλ. επίσης και Simon 1986 και Περεντίδη 1986.

²⁶⁶ Αρμενόπουλος 4.7.2

²⁶⁷ Μάτσης 1962: 166 (υποσημείωση 3). Η Α. Κιουσοπούλου μετρά σε τα 2 διαζύγια που εκδόθηκαν από τον Απόκαυκο εξαιτίας της εγκατάλειψης της συζύγου (Κιουσοπούλου 1990: 61-62).

²⁶⁸ Παπαγιάννη 1997: 55

αναδεικνύεται νικήτρια, ενώ στην πρώτη ο ενάγων, ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, ένας άνδρας, ηττάται.

Για την ανατολική Εκκλησία η Εκκλησία της Ρώμης ήταν αιρετική. Η Σύνοδος της Χαλκηδόνας (451) απαγόρευε τον γάμο μεταξύ ορθόδοξου και αιρετικού ή μη Χριστιανού, εκτός αν ο τελευταίος στρεφόταν στην Ορθοδοξία. Η στροφή ενός αιρετικού ή μη Χριστιανού στην Ορθοδοξία αποτελούσε και για την Πανθέκτη Οικουμενική Σύνοδο τη «νομιμοποιητική» βάση ενός μεικτού γάμου²⁶⁹. Ένας τέτοιος μεικτός γάμος ήταν μεταξύ του πρώην καθολικού Ιωάννου, γιου του Κωνσταντίνου, μεταστραφέντος στο ορθόδοξο δόγμα²⁷⁰, και μιας βυζαντινής, της θυγατέρας του Σιταρούδη. Οι μεικτοί γάμοι, όπως ο συγκεκριμένος, και η μεταστροφή στο ορθόδοξο δόγμα, σύμφωνα με τον D. M. Nicol, ήταν απαραίτητες προϋποθέσεις για την πλήρη ενσωμάτωση των λατίνων στη βυζαντινή κοινωνία της ύστερης περιόδου²⁷¹. Η γραπτή υπόσχεση του Ιωάννη για τη μεταστροφή του, χρονολογημένη το 1400, κρίνεται, συνεπώς, απαραίτητη για τη σύναψη του γάμου αυτού²⁷². Σε αυτήν δηλώνει ότι δεν θα επανέλθει «εις την θρησκείαν των Λατίνων», διότι θα πρέπει τότε να την χωρίσει²⁷³. Η τυχόν επάνοδος στο καθολικό δόγμα ισοδυναμεί, σύμφωνα με την απόφαση, με θάνατο και κατά συνέπεια δεν θα επιστρεφόταν στη σύζυγο η προίκα μόνο, αλλά και η πρόγαμος δωρεά²⁷⁴. Επιπρόσθετα ο Κωνσταντίνος θα έπρεπε να καταβάλει στο βασιλικό βεστιάριο το 1/3 της περιουσίας του²⁷⁵. Ωστόσο, πίσω από αυτές τις εν δυνάμει ποινές για τον Ιωάννη δεν κρύβεται τόσο η επιθυμία του πατριαρχείου για έναν βιώσιμο γάμο, αλλά η ανησυχία του για τυχόν επιστροφή του Ιωάννη στο καθολικό δόγμα²⁷⁶.

Όπως είδαμε, η άσωτη ζωή του Παπαδόπουλου οδήγησε τον γάμο του στο διαζύγιο, όπως και η αντίστοιχη του ιερέα Συμεών τον δικό του σε κρίση. Μία ανάλογη κρίση πέρασε και ο γάμος ενός ακόμα ιερέα, του οποίου επίσης η ζωή δεν σηνήδε με την ιερατική του ιδιότητα ούτε με αυτήν του έγγαμου²⁷⁷. Ο Ιωάννης, ο γιος

²⁶⁹ Meyendorff 1990b: 104

²⁷⁰ Για όσους καθολικούς που μεταστράφησαν στο ορθόδοξο δόγμα καταγράφονται στο αρχειακό υλικό του Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης βλ. Mitsiou - Preiser 2010. Ειδικά για τον Ι. Κωνσταντίνο βλ. Mitsiou - Preiser 2010: Αρ. 24.

²⁷¹ Nicol 1964, Nicol 1979: 118-119

²⁷² Mitsiou 2018: 312

²⁷³ MM II: 545/Regestes: 3103. Βλ. επίσης Μάτση 1962: 77-79, 174-175.

²⁷⁴ «ίνα πρώτον χωρίζωμαι ταύτης, έπειτα αποδιδώ προς αυτήν πάσαν την προίκα αυτής και πάντα τα δίκαια αυτής, ώσπερ αν ει απέθνησκον»

²⁷⁵ «του καθόλου μου βίου του ευρεθησομένου μοι τότε το τρίτον»

²⁷⁶ Mitsiou 2018: 317

²⁷⁷ MM II: 395-I

του Λινελοπόλη, είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του πρεσβύτερου Μανουήλ Λεονταρίτη και είχε σκοπό να γίνει ιερέας. Η γυναίκα του κατέφυγε στο πατρικό της σπίτι, γιατί ο σύζυγος «εξοκείλας εις ατοπήματα κατέφαγε την προίκα». Τα «ατοπήματα» αυτά του στέρησαν και τη δυνατότητα να γίνει ιερέας. Αν και ο Ιωάννης ζήτησε μέσω ανθρώπου της Εκκλησίας την επιστροφή της γυναίκας του στη συζυγική εστία, αυτό δεν γνωρίζουμε αν έγινε. Αναφέρεται όμως ότι αυτή πέθανε και πως ακολούθως ο Ιωάννης εκάρη μοναχός με το όνομα Ιωάσαφ, χωρίς όμως να παύσει τη άσωτη ζωή, γεγονός που οδήγησε στην τελική καθαίρεσή του το 1387.

Δεν ήταν όμως μόνο η πλευρά του άνδρα που μπορούσε να οδηγήσει τον γάμο σε κρίση και συχνά ακόμα και στη λύση του. Σχετικές πληροφορίες μας δίνει η εξομολόγηση του Παύλου Τάγαρι, ο οποίος είχε μία επεισοδιακή ζωή²⁷⁸. Ο Τάγαρις, πριν γίνει μοναχός, είχε παντρευτεί με γυναίκα επίσης αριστοκρατικής καταγωγής. Η στάση της τελευταίας στον γάμο τους, στάση που δεν άρμοζε σε αυτή μιας παντρεμένης, και η αδυναμία του να την περιορίσει οδήγησε τον γάμο αυτό σε λύση. Ο Τάγαρις αναφέρει χαρακτηριστικά τα εξής: «του χρόνου δε προϊόντος, επεί ταύτην ου τω εμώ συμβαίνουσιν είδον σκοπώ, ουδ' αιρουμένην πράττειν, άπερ ήθελον εγώ, ή μάλλον ειπείν, έργα γυναικός, οίσπερ ανήρ τιμάται, αλλά ταις ιδίαις ορέξεσι στοιχείν θέλουσαν, κωλύσαι δε ταύτην ουχ οίός τε ήν, τούτο αυτός ειδώς, αυτήν με είασα χείρειν, εις δε την Παλαιστίνη πορευθείς και των καθ' ησυχίαν τω Χριστώ δουλεόντων ευρών τινα .. παρ' εκείνου ... κατά μοναχούς αποκαρείς». Όπως είναι προφανές, η λύση του γάμου επήλθε αυτόματα με την απόφασή του να μονάσει.

Η αυτόματη λύση ενός συνοικεσίου, είτε μνηστείας είτε γάμου, λόγω απόφασης του άνδρα ή της γυναίκας να μονάσει, σε αντίθεση με το μίσος και την εγκαταλειψη της συζυγικής εστίας, ορίζεται στη βυζαντινή νομοθεσία, όπως σημειώσαμε²⁷⁹. Η «δια σταυρικών δεσμών» μνηστεία μεταξύ ενός κατώτερου κληρικού και της θυγατέρας του ιερέα Γεωργίου Βουτζά επήλθε, γιατί η δεύτερη «ενεδύσατο το μοναχικόν σχήμα», δίδοντας υπόσχεση να παραμείνει «δια βίου παντός μοναχή» ενώπιον της συνόδου, την οποία, ωστόσο, δεν τήρησε²⁸⁰. Το μοναχικό βίο επέλεξαν το 1347, λύνοντας έτσι από κοινού τον γάμο τους, ο Βοΐλας Καρδάμης με τη γυναίκα

²⁷⁸ MM II: 476/Regestes: 2974. Για τη ζωή του Τάγαρι βλ. Nicol 1970, Hunger 1997, Hinterberger 2004.

²⁷⁹ B. 27.7.4. Αρμενόπουλος 4.12.11 («Ει συνεστώτος του γάμου ο ανήρ μόνος, η γυνή μόνη εις μοναστήριον εισέλθοι, διαλυέσθω ο γάμος»)

²⁸⁰ MM II: 360-I/Regestes: 2749

του Μαγδαληνή, οι οποίοι μοίρασαν τα περιουσιακά τους στοιχεία σε δύο μέρη²⁸¹. Το ίδιο έπραξαν μισό αιώνα περίπου αργότερα ο κυρ Ιγνάτιος Θεολογίτης και η σύζυγός του, κυρά Μακρίνα, αλλά και ο Ιωαννίκιος Κληματίδης με τη Μακαρία²⁸². Στις δύο πρώτες περιπτώσεις η επιλογή αυτή προϋπέθετε οικονομικό διακανονισμό, ο οποίος επιβαλλόταν από το γεγονός ότι πρόκειται για ανθρώπους με οικονομική επιφάνεια. Ο Θεολογίτης με τη Μακρίνα και ο Καρδάμης με τη Μαγδαληνή συνέχισαν και μετά την επιλογή του μοναχισμού να λειτουργούν ως οικονομικοί συνέταιροι, όπως εύστοχα παρατηρεί η Ε. Mitsiou²⁸³. Και ο Ιωαννίκιος συμπεριλαμβάνεται στους αποδέκτες της διαθήκης της Μακαρίας, η οποία ήταν κάποτε σύζυγός του, χωρίς όμως να ορίζεται αυτός επίτροπος, αλλά ένα τρίτο πρόσωπο. Όταν και οι δύο σύζυγοι επέλεξαν το μοναχικό βίο, αποσύρονταν συνήθως σε μονές που βρίσκονταν κοντά, διατηρώντας με τον τρόπο αυτό μία γεωγραφική εγγύτητα²⁸⁴.

Τον μοναχικό βίο είχαν επίσης επιλέξει, πριν την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, ο κυρ Γερόντιος Πρώξιμος και η κυρά Πεπαγωμένη²⁸⁵. Και ενώ και σε αυτήν την περίπτωση οι δύο πλευρές είχαν συμφωνήσει να πάρει η καθεμία ό,τι είχε συνεισφέρει, χωρίς να καταβάλουν τίποτε υπέρ της άλλης²⁸⁶, η Πεπαγωμένη επανήλθε σύντομα στην κοσμική ζωή, διεκδικώντας από τον πρώην σύζυγο το υπόβολο. Η Ε. Mitsiou έχει διατυπώσει την πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση ότι πίσω από το διαζύγιο Πρώξιμου και Πεπαγωμένης κρύβονται πολιτικά κίνητρα²⁸⁷. Αν όντως δεχθούμε ότι υπάρχει σχέση της λύσης του γάμου με την ταραγμένη πολιτική σκηνή της περιόδου, δηλ. τους συνεχείς εμφυλίους πολέμους, τότε η εμπλοκή των επιφανών οικογενειών και η επιλογή στρατοπέδου ίσως να οδήγησε κάποια ζευγάρια σε ρήξη, αν οι οικογένειες προέλευσής τους είχαν επιλέξει διαφορετικά στρατόπεδα.

Σε γενικές γραμμές το διαζύγιο γενικά φαίνεται πως αποφευγόταν από τα ανώτερα στρώματα. Ο Τάγαρις με τη γυναίκα του, ο Θεολογίτης με τη Μακρίνα και ο Πρώξιμος με την Πεπαγωμένη καταγράφονται ως τα μοναδικά ζευγάρια ανώτερων στρωμάτων που χώρισαν. Το διαζύγιό τους θα μπορούσε να θεωρηθεί συναινετικό, παρά το γεγονός ότι η Πεπαγωμένη για κάποιο διάστημα φαίνεται να αθέτησε τους όρους αυτού. Με βάση δε το σκεπτικό ότι οι γάμοι στην αριστοκρατική τάξη

²⁸¹ Prodrôme: 76 και 77

²⁸² MM II: 585/Regestes: 3144, MM II: 468, MM II: 612/Regestes: 3172

²⁸³ Mitsiou 2013: 169

²⁸⁴ Connor 2004: 270

²⁸⁵ MM II: 622/Regestes: 3183

²⁸⁶ Παπαγιάννη 1997: 118

²⁸⁷ Mitsiou 2013: 170

υπηρετούσαν κοινωνικά και οικονομικά συμφέροντα, όπως σε άλλο σημείο της μελέτης καταδεικνύεται, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι τα διαζύγια εντός της τάξης αυτής θα ορίζονταν κυρίως με την επιλογή του μοναχικού βίου. Έτσι, γίνεται κατανοητό για ποιον λόγο οι διαφορές οικονομικής φύσεως μεταξύ μελών αριστοκρατικών οικογενειών, τις οποίες καλείται το συνοδικό δικαστήριο να διευθετήσει, δεν φαίνεται να οδήγησαν σε διαζύγιο. Αν οι διαφορές επιχειρούνταν να επιλυθούν μέσω δικαστικής αγωγής, όχι μέσω ενός διαζυγίου, θα «έσπαγαν» οριστικά και αμετάκλητα οι δεσμοί μεταξύ σημαντικών και επιφανών οικογενειών τους οποίους ο γάμος είχε δημιουργήσει. Η επιλογή, αντιθέτως, του μοναχικού βίου δεν φαίνεται να τραυματίζει τις σχέσεις των οικογενειών, ειδικά όταν υπάρχουν τέκνα. Νομίζω, συνεπώς, πως η επιλογή της Πεπαγωμένης να μονάσει εκ νέου και να δώσει αυτό το τέλος στη διαμάχη της με τον πρώην σύζυγό της υπηρετούσε και τον σκοπό αυτό.

Όλες οι παραπάνω υποθέσεις παρέχουν πολλά στοιχεία για το διαζύγιο τον 14^ο αι. Αντιθέτως δεν μας διαφωτίζει η υπόθεση του 1359 με θέμα την επίλυση οικονομικών διαφορών μετά το διαζύγιο²⁸⁸. Η Ευφροσύνη του Χύτου, διεκδικώντας από τον άνδρα της Νικόλαο του Χαλκέως προικώα της περιουσία, κατέφυγε μαζί με το παιδί της στο πατριαρχικό δικαστήριο. Αν και η απόφαση μάλλον έπεται της λύσης του γάμου, δεν δίδεται απολύτως καμία πληροφορία για τον γάμο αυτό και τους λόγους λύσης του²⁸⁹. Καμία επίσης πληροφορία δεν παρέχει και η απόφαση του 1383, με την οποία αποφασίστηκε η καθαίρεση ιερέα που ευλόγησε τέταρτο γάμο γυναίκας, παρά μόνο ότι ο δεύτερος σύζυγός της «διεζεύχθη ταύτης δια τινάς αιτίας συνοδικώς»²⁹⁰. Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για μία ακόμα απόφαση του 1336, με την οποία αθώνονται «εκκλησιαστικοί και ανώτεροι» από διάφορες κατηγορίες²⁹¹. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και ο Γεώργιος Άγγελος, που είχε χωρίσει και κατηγορηθεί σχετικά από τον συντάκτη του διαζυγίου «γράμματος» Χιόνιο. Ο τελευταίος είχε περιλάβει τις «ύβρεις» στο συγκεκριμένο έγγραφο.

Βασικό συμπέρασμα από τις υποθέσεις που εξετάσαμε και σχετίζονται με το διαζύγιο είναι ότι το συνοδικό δικαστήριο και οι τοπικές εκκλησιαστικές αρχές αποδέχονταν ως βάση του αίτια, όπως τα αισθήματα μίσους μεταξύ των παντρεμένων, την εγκατάλειψη της συζυγικής εστίας και την προσχώρηση στη

²⁸⁸ MM I: 10/PRK I: 15/Regestes: 2409

²⁸⁹ Μάτσης 1962: 87-88, Παπαγιάννη 1997: 63--65

²⁹⁰ MM II: 360-III/Regestes: 2751

²⁹¹ MM I: 77/PRK I: 111/Regestes: 2176

λατινική εκκλησία, τα οποία δεν εμπεριέχονταν στη νομοθεσία. Η Εκκλησία έδειχνε με τον τρόπο αυτό ευελιξία, αλλά και ευαισθησία απέναντι σε υπαρκτά προβλήματα του οικογενειακού βίου, για τα οποία δεν υπήρχε πρόνοια από τον βυζαντινό νομοθέτη. Βεβαίως για την Εκκλησία ο θεσμός της οικογένειας ήταν «ιερός» και για αυτό έπρεπε να υποστηριχθεί, ενώ τα διαζύγια δεν αποτελούσαν παρά την έσχατη επιλογή – με εξαίρεση τις περιπτώσεις μοιχείας – αφού είχαν εξαντληθεί οι προσπάθειες επανασύνδεσης. Αυτό σήμαινε πως δεν αποδεχόταν εύκολα οποιονδήποτε λόγο διαζυγίου. Θεωρώ μάλιστα πως πίσω από την απόφαση του 1316, με την οποία δίδεται η άδεια στον Ευστάθιο Κίνναμο να εκποιήσει όσα ακίνητα είχε αγοράσει ο γαμβρός του Νοστόγγος, δανειζόμενος με εγγύηση την προίκα της συζύγου, κρύβεται μια διάθεση τιμωρίας του άνδρα, ο οποίος είχε εγκαταλείψει τη συζυγική εστία και δεν επέστρεφε παρά τις παρακλήσεις της οικογένειας της συζύγου, δίδοντας με τον τρόπο αυτό ένα τέλος στον γάμο²⁹². Το πατριαρχικό δικαστήριο δεν αποκαθιστά απλά την προίκα, όπως θα δούμε, αλλά «τιμωρεί» αυτόν που θεωρεί υπαίτιο της *de facto* λύσης του γάμου, όχι μόνο στερώντας τον από τα ακίνητα που είχε αγοράσει, αλλά υποχρεώνοντάς τον να αποπληρώσει το δάνειο με τα δικά του πλέον μέσα.

Η «αερότητα» του γάμου σήμαινε πως η Εκκλησία δεν δεχόταν η έκδοση διαζυγίου να αποτελεί αρμοδιότητα κατώτερων κληρικών. Αντιθέτως, το διαζύγιο ήταν μία σύνθετη διαδικασία και έργο των κατά τόπους μητροπολιτικών αρχών. Για τον λόγο αυτό η πατριαρχική σύνοδος δεν διστάζει να επιβάλλει το 1370 τη μεγίστη των ποινών, «την της ιερωσύνης γύμνωσιν και καθαίρεσιν», στον ιερομόναχο Μαγκαφά, ο οποίος, χωρίς καμία αρμοδιότητα, «ανδρόγυνον ευρών δια τινα αιτίαν σκανδαλιζόμενον διέζευξε, πεποιηκώς γράμμα διαζύγιον, είτα και τον άνδρα γυναικί ετέρα συνήψεν, εξ αφελείας δε και ανοίας»²⁹³. Για την πατριαρχική σύνοδο ο δεύτερος γάμος του άνδρα θεωρείται πορνεία.

Γ2. Τα παράνομα συνοικέσια

Μπορεί να μην έχουμε από την πατριαρχική σύνοδο αποφάσεις διαζυγίου σε πρώτο βαθμό, έχουμε όμως σειρά αποφάσεων με τις οποίες μνηστείες και γάμοι κρίνονται παράνομοι και επιβάλλονται κυρώσεις σε ιερουργήσαντες ιερείς. Πριν από

²⁹² MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067

²⁹³ MM I: 276

την μελέτη τους πρέπει να διευκρινισθεί το εξής ουσιώδες: Οι παράνομοι γάμοι δεν πρέπει να συγχέονται με το διαζύγιο. Πέραν του γεγονότος ότι τα αποτελέσματα ενός διαζυγίου είναι προσδιορισμένα νομικά, όπως είδαμε, και η σχετική ορολογία είναι διαφορετική. Στην πρώτη περίπτωση χρησιμοποιούνται όροι, όπως «παράνομος», «άνομος», «άθεσμος», «κακός» γάμος και «μοιχοζευξία», ενώ στη δεύτερη όροι, όπως «διαζύγιον γράμμα», «κεχωρισμένοι» και «διαζυγήναι». Και εδώ όμως παρατηρείται μία σχετική σύγχυση των όρων, καθώς όροι σχετικοί με το διαζύγιο απαντώνται και σε περιπτώσεις παράνομων γάμων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση ακύρωσης του συνοικεσίου της θυγατέρας του Μαγκλαβίτη με τον γιο του Αργυρού το 1325, όπου από τη μία γίνεται αναφορά σε παράνομο συνοικέσιο («δια το μη νομίμων και τελείων χρόνων είναι την θυγατέρα») και από την άλλη σε «συνοικέσιον διαζευγμένον»²⁹⁴.

Η ανηλικιότητα μπορούσε να αποτελέσει αιτία ακύρωσης μίας μνηστείας ή ενός γάμου. Τη μνηστεία της θετής κόρης του Μελαγχρηνού Ανδρόνικου με τον γιο του Ιωάννη Χασολόγρη ακύρωσε («διέλυσεν») την επόμενη κιάλας μέρα ο «ταβελλίων», όταν έμαθε «την τσαούτην της κόρης ανηβότητα, ως παρά των θείων νόμων παντάπαστιν απηγορευμένην»²⁹⁵. Η ανακριβής αναφορά εδώ στην «ανηβότητα»²⁹⁶ - η θυγατέρα του Μελαγχρηνού στην πραγματικότητα θεωρείτο σύμφωνα με το ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο νήπιο, καθώς ήταν μόλις πέντε ετών²⁹⁷ - δεν μας ξενίζει, διότι τέτοιου είδους ανακρίβειες από τους συντάκτες των συνοδικών αποφάσεων είναι συχνές. Η ακύρωση μνηστείας στηρίζεται, επιπλέον, στην άρνηση των δυο νέων να δεχθούν την επιλογή των γονέων τους. Σχετική πράξη ακυρότητας, αν και επρόκειτο για ατελή, είχε εκδοθεί από την τοπική εκκλησία και για τη μνηστεία του Δημήτριου Εσκαμματισμένου με την ανιψιά του Φόρτου Ξένη²⁹⁸. Ο Εσκαμματισμένος προσκόμισε στο πατριαρχικό δικαστήριο «γράμμα» των εκκλησιαστικών αρχόντων σχετικά με «εξέτασι», που έγινε με προτροπή του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, στην οποία μίλησαν η μητέρα – προφανώς ο πατέρας δεν ζούσε- και η γιαγιά της Ξένης, ο αδελφός του Φόρτου και η σύζυγός του, όχι όμως και ο θεός της, ο οποίος είχε

²⁹⁴ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122

²⁹⁵ MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2106. Για δε την υιοθεσία βλ. αντίστοιχο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας.

²⁹⁶ Μάτσης 1962: 56

²⁹⁷ Σύμφωνα με το ρωμαϊκό/βυζαντινό δίκαιο μέχρι την ενηλικίωση στα 25 έτη είχαμε την περίοδο των «ανφάντων» ή νηπίων μέχρι τα επτά έτη, κατόπιν την περίοδο των «ανήβων» ή «ανηλικών» για τα αγόρια μέχρι τα 14 και τα κορίτσια τα 12 και τέλος των «εφήβων» ή «αφηλικών» ως τα 25 (Τούρτογλου 1985: 367, Patlagean 1986: 263, Κιουσοπούλου 1997: 53, Prinzing 2009: 16-23).

²⁹⁸ MM I: 91/PRK II: 125/Regestes: 2197

αναλάβει ενεργό ρόλο στον τότε αρραβώνα, επειδή δεν πρέπει να ήταν πλέον στη ζωή. Όλοι αυτοί βεβαίωσαν πως με δική του θέληση «εχώρησεν εις αθέτησιν της πράξεως ταύτης», καθώς επιθυμούσε να γίνει ιερέας («ιερωθήναι»). Η πατριαρχική απόφαση καταλήγει στην περιληπτική αναφορά διατάξεων της νομοθεσίας του Λέοντος Στ' και του Αλεξίου Α' σχετικά με τα νόμιμα όρια ηλικίας σύναψης μνηστείας. Στον αρραβώνα ενός κοριτσιού σε ηλικία μικρότερη των επτά ετών - «κόριον» δηλώνεται στην απόφαση - εμπλέκονται δύο ιερείς²⁹⁹. «Προσκληθείς ο ταβουλλάριος πρεσβύτερος ο Ραδαρίτης ποιήσαι ... σταυρικών δεσμών, ουκ ηθέλησεν τον κόριον άνηβον ιδών». Αυτό δεν εμπόδισε έναν δεύτερο ιερέα, τον Μαρουλά, ταβουλλάριο του πατριαρχείου, να προχωρήσει σε «σταυρικών δεσμών». Η πράξη του επέφερε το 1368 «τιμωρίαν μεγάλην», την καθαίρεσή του. Στα οκτώ έτη της νύφης βασίζεται και η απόφαση ακύρωσης μνηστείας της θυγατέρας της Αποστολίνας και του Διακονίτη³⁰⁰. Στην περίπτωση αυτή η ανηλικιότητα μπορεί στην πραγματικότητα να προσέφερε διέξοδο σε μία συμφωνία για σύναψη μνηστείας που είχε παύσει από καιρό να ικανοποιεί και τα δύο μέρη³⁰¹. Και εδώ ο ιερέας που ευλόγησε τον αρραβώνα τιμωρήθηκε επίσης με καθαίρεση από το αξίωμά του³⁰².

Στην ανηλικιότητα βασίζεται και η απόφαση λύσης του δεσμού της θυγατέρας του Μαγκλαβίτη με τον γιο του Αργυρού το 1325, όπου διαβάζουμε για «ανηβότητα της γυναικός» και για «επ' αυτή βλάβην και το μη δύνασθαι ανδρί συνοικείν»³⁰³. Όπως έχουμε σημειώσει, πρόκειται για συνοικέσιο προβληματικό στην κατάταξή του. Ενώ ο H. Hunger χρησιμοποιεί τον ουδέτερο όρο «σχέση» (Verhältnis)³⁰⁴, οι P. Lemerle και E. Patlagean το θεωρούν γάμο³⁰⁵, όπως και η E. Παπαγιάννη, μη αποδεχόμενη την εκδοχή της μνηστείας, γιατί από το έγγραφο προκύπτει πως το μόνο εμπόδιο για τη σαρκική σχέση του ζευγαριού ήταν η μικρή ηλικία της νύφης³⁰⁶. Στη γραμμή των τριών αυτών ιστορικών συντάσσεται ο N. Μάτσης, χωρίς, ωστόσο, να απορρίπτει το

²⁹⁹ MM I: 237/Regestes: 2537

³⁰⁰ MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125

³⁰¹ Patlagean 1986: 264-265

³⁰² «τον δε γε συστάσαντα παρανόμως ούτω πρεσβύτερον το μεταξύ αυτών συνοικέσιον επισχημένον του ιερουργείν είναι»

³⁰³ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122

³⁰⁴ Hunger 1973: 73

³⁰⁵ Lemerle 1950: 321, Patlagean 1986: 265

³⁰⁶ Συνεχίζοντας τον συλλογισμό της η E. Παπαγιάννη αναφέρει ότι με δεδομένο ότι γάμος και ιερολογημένη μνηστεία δεν ταυτίζονταν ως προς το ζήτημα του επιτρεπτού της ερωτικής επαφής, δεν ήταν δυνατόν να συμμετέχει μητροπολίτης σε τέτοιου είδους «διαπραγματεύσεις». Επιπλέον, λόγω της μικρής ηλικίας της νύφης ο επίσκοπος και ο πατέρας της ήταν αρνητικοί στην κοινή συμβίωση. Κρίνει, συνεπώς, πως τυπικά πρόκειται για ακύρωση γάμου λόγω έλλειψης του νομίμου ορίου ηλικίας με το σκεπτικό πως η σύνοδος έλαβε πάνω από όλα υπόψη την «ανικανότητα» της γυναίκας για συνουσία που καθιστούσε περιττή την εμμονή στη διατήρηση του γάμου (Παπαγιάννη 1997: 126-128).

ενδεχόμενο της πρόωρης ιερολογηθείσας μνηστείας³⁰⁷. Η υπόθεση έχει ως εξής: Ο Ιωάννης Μαγκλαβίτης, από την πόλη της Αίνου, είχε θελήσει να παντρέψει την ενδεκάχρονη κόρη του με τον γιο «του από του τοιούτου κλήρου, άρχοντος των εκκλησιών του Αργυρού». Λόγω όμως της ηλικίας της νύφης³⁰⁸ και επειδή «ο τα δίκαια διέπων της τοιαύτης ... μητροπόλεως» δεν επέτρεπε τη συνοίκηση του ζευγαριού, αλλά και ο Μαγκλαβίτης δεν του την εμπιστευόταν, αποφασίστηκε με εγγυητή τον Αργυρό, «του μη πρότερον αυτή τον υιόν συνελθείν, πριν αν ο νόμιμος προς την συνάφειαν επιστή χρόνος». Η υπόθεση εν συνεχεία αποκαλύπτει πως η ανυπομονησία των γονέων να παντρέψουν τα παιδιά τους πολύ νωρίς θα μπορούσε να έχει καταστροφικές συνέπειες για αυτά³⁰⁹. Ο γαμβρός - βρισκόμενος προφανώς στην εφηβεία, μία ηλικιακή περίοδο συνδεδεμένη με τη σεξουαλικότητα, όπως μαρτυρείται σε άλλες βυζαντινές πηγές³¹⁰ - «εβιάσατο» την κόρη και «εμίγη παρά φύσιν αυτή». Κατόπιν τούτου αποφασίστηκε από το δικαστήριο να εξετασθεί η κοπέλα από μαία, η οποία τελικά επιβέβαιωσε το συμβάν. Καθώς η ερωτική προσέγγιση απαγορευόταν, όπως ήδη σημειώσαμε, πριν από την ήβη, την ηλικία δηλ. των 12 ετών³¹¹, το δικαστήριο έκρινε πως το συνοικέσιο ήταν «διεξευγμένον». Ως επιπρόσθετη αιτία ακύρωσης και εδώ στάθηκε η ανηβότητα της νύφης. Η τελευταία εξαιτίας της βλάβης που υπέστη δεν μπορούσε πλέον να παντρευτεί και τη φροντίδα της στο εξής θα αναλάμβανε ο πεθερός της³¹².

Όπως προελέχθη, η απόφαση αντιφάσκει ως προς το είδος της λύσης. Παρά ταύτα, προφανώς δεν έχουμε να κάνουμε με διαζύγιο, τη λύση δηλ. ενός νόμιμου γάμου, αλλά για έναν παράνομο γάμο, αφού η ηλικία της νύφης ήταν μικρότερη από αυτήν που επέτρεπε ο νόμος. Επιπλέον, όπως στην υπόθεση του Σγουρανού, η μελλοντική τύχη της κοπέλας κρίνεται με βάση την παρθενία της πριν από τον γάμο. Ενώ η μνηστή του Σγουρανού κρίθηκε πως διατήρησε την παρθενία και άρα της επιτράπη ο γάμος, δεν συνέβη κάτι ανάλογο με τη θυγατέρα του Μαγκλαβίτη. Η νύφη, συνεπώς, όχι απλά όφειλε να διατηρήσει την παρθενία της μέχρι την τέλεση του γάμου, αλλά φαίνεται πως αποδεικνυόταν από γυναίκες πριν από την τέλεση του μυστηρίου, όπως

³⁰⁷ Μάτσης 1962: 53-54

³⁰⁸ «δια το μη νομίμων και τελείων χρόνων είναι την θυγατέρα»

³⁰⁹ Hunger 1973: 73

³¹⁰ Hunger 1973: 73

³¹¹ Ariantzi 2018c: 132-135

³¹² Ο γάμος αυτός θυμίζει τον γάμο του Σέρβου βασιλιά Μιλουτίν και της πεντάχρονης θυγατέρας του βυζαντινού αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' εικοσί έξι χρόνια νωρίτερα. Και στον Μιλουτίν επιτράπηκε η σεξουαλική επαφή με την νύφη, μόνο όταν θα γινόταν δώδεκα ετών, όρο που, όπως και ο γιος του Αργυρού, παραβίασε (Nicol 1999: 195-196).

στην περίπτωση του Σγουρανού. Πέραν όμως της θέσης των γυναικών, η υπόθεση Μαγκλαβίτη φανερώνει επιπρόσθετα στοιχεία για τη θέση και των ανδρών τον 14^ο αι. Ενώ ο γαμβρός ήταν εκείνος που δεν σεβάστηκε τη συμφωνία και «εβιάσατο» την κόρη στερώντας της τον γάμο, δεν αναφέρεται η επιβολή κάποιας ποινής στο πρόσωπό του. Αυτός που επιφορτίζεται με τη φροντίδα της κοπέλας στο εξής ορίστηκε από το δικαστήριο ο πατέρας του. Ωστόσο, σε περιπτώσεις, όπως αυτή, η βυζαντινή νομοθεσία όριζε τον ρινοτόμηση του δράστη και την υποχρέωση να αποζημιώσει την παθούσα με τη μισή του περιουσία³¹³. Όπως όμως είδαμε και για τη μοιχεία, όπου προβλεπόταν ανάλογη ποινή, οι διατάξεις που αφορούσαν σε ποινές αυτές του είδους παρέμεναν ουσιαστικά ανενεργές.

Είδαμε επίσης πως η συγγενική σχέση μεταξύ του γαμβρού και της νύφης μπορούσε να οδηγήσει στο να κριθεί άκυρη μία μνηστεία ή ένας γάμος. Για τον λόγο αυτό ακυρώθηκε, όπως έχουμε δει, το συνοικέσιο - η απόφαση δεν δηλώνει με σαφήνεια, αν έχουμε να κάνουμε και στην περίπτωση αυτή με μνηστεία ή γάμο - του Ασάνη με τη θυγατέρα του Ραούλ, το οποίο ευλόγησε ο ιερέας «από του μέρους του Κυνηγού»³¹⁴. Σε γαμικά κωλύματα βασίζονται και οι ακυρώσεις των συνοικεσίων της ανιψιάς του χαρτοφύλακα Θεσσαλονίκης με τον άνδρα της πρωτοεξαδέλφης της³¹⁵ και του Ραούλ με τη θυγατέρα του Ραούλ Συρβάου, το οποίο είχε επιχειρήσει να εμποδίσει ο χαρτοφύλακας της τοπικής μητρόπολης και στο οποίο πολλοί ιερείς της περιοχής αρνήθηκαν να ιερουργήσουν³¹⁶. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις στα τέλη του 14^{ου} αι. οι εμπλεκόμενοι ιερείς τιμωρήθηκαν με καθαίρεση.

Το 1365 επιβάλλεται ανάλογη ποινή στον επίσης ιερομόναχο Θεόφιλο για τον λόγο ότι είχε ιερολογήσει έναν γάμο, πράξη που χαρακτηρίζεται ως «έγκλημα» αναφορικά με το βεβαρυμένο παρελθόν της γυναίκας³¹⁷. Η γυναίκα αρχικά συζούσε με κάποιον για αρκετά χρόνια, προφανώς όχι στο πλαίσιο ενός γάμου, και γι αυτό χαρακτηρίζεται πόρνη³¹⁸. Αργότερα, αναγνωρίζοντας το σφάλμα της, έγινε μοναχή, όχι όμως για πολύ, γιατί το ζευγάρι έσμιξε εκ νέου προχωρώντας στον επίμαχο γάμο³¹⁹. Η σύνοδος έκρινε «ότι ουκ έδει τούτον δέξασθαι λόγον γυναικός φαύλης και ενδούσθαι γενέσθαι

³¹³ B. 60.37. 81 («Ο φθείρων κόρην προ της ήβης ... ρινοκοπέισθω και το ήμισυ της υποτάσεως αυτού παρεχέτω τη φθαρείσα κόρη»). Βλ. και Τρωιάνος 1997γ: 188.

³¹⁴ MM II: 360-V/Regestes: 2753

³¹⁵ MM II: 661/Regestes: 3222: «ευλόγησεν αυτόν μετά της δευτέρας, ζώσης έτι και της πρώτης»

³¹⁶ MM II: 411/Regestes: 2863

³¹⁷ MM I: 205/Regestes: 280

³¹⁸ «γυναϊκά τινα πόρνην συνούσαν εφ' ικανοίς χρόνοις ανδρί τινη»

³¹⁹ «έπειτα καταγνούσαν του τοιούτου πάθους και προς τινα μοναχήν ευλαβή καταφυγούσαν και παρ' εκείνης εις το μοναχικόν σχήμα καταστάσαν», «εγένετο ενδόσει τούτου ιερολογία γάμου εις αυτούς»

ιερολογία, και ότι ουκ ην αυτού το ταύτα συγχωρείν». Η ποινή που επιβάλλεται στον Θεόφιλο κατατάσσει τον παραπάνω γάμο στους άκυρους.

Αναλογίες με την παραπάνω παρουσιάζει η υπόθεση του 1383 με πρωταγωνιστές τον ιερέα Μαχητάρη, τον γιο του «τέκτονος» Μιχαήλ και τη θυγατέρα του ιερέα Γεωργίου Βουτζά³²⁰. Ο «μέγας χαρτοφύλαξ» ενώπιον τη συνόδου δήλωσε ότι ο Μαχητάρης ζήτησε από αυτόν γραπτή έγκριση («βούλλαν») να παντρέψει τον γιο του Μιχαήλ με ορφανή κοπέλα «από της χώρας των Εννακοσίων». Στην ερώτηση του χαρτοφύλακα αν είχε εξακριβώσει ότι η τελευταία ήταν όντως ανύπανδρη και ορφανή ή είχε γονείς, των οποίων η έγκριση για τον γάμο αυτό ήταν αναγκαία, διαφορετικά αυτός θα ήταν «άθεσμος και τοις φιλευσεβέσι νόμοις απηγορευμένος», ο Μαχητάρης απάντησε πως ο γάμος ήταν «νόμιμος και κανονικός». Παραβλέποντας την απόφαση του χαρτοφύλακα να προχωρήσει την έρευνα ο Παράδεισος, ένα τρίτο πρόσωπο, ο Μαχητάρης «αωρί των νυκτών» προχώρησε στον γάμο. Η νύφη όμως αποδείχθηκε ότι όχι μόνο δεν ήταν ορφανή, αλλά ότι «δια το χωρισθήναι τον ον έλαβε δια σταυρικών δεσμών άνδρα μέλλοντα αναχθήναι εις ιερωσύνην ενεδύσατο το μοναχικόν σχήμα». Προκειμένου δηλ. να λυθεί η μνηστεία της με κάποιον που επιθυμούσε να γίνει ιερέας, είχε επιλέξει τον μοναχικό βίο. Τελικά, αποφασίστηκε η καθαίρεση του Μαχητάρη, «ως άνομον τι και άθεσμον πράξαντος», παρόλο που επιχείρησε να παρουσιάσει τον εαυτό του εξαπατημένο από τον Μιχαήλ λόγω της κοινής φιλίας τους.

Η παραπάνω υπόθεση έχει πολλαπλό ενδιαφέρον. Μέσα από αυτήν μπορεί να διακρίνει κανείς απόπειρα εξαπάτησης των εκκλησιαστικών αρχών και της ίδιας της πατριαρχικής συνόδου. Δεν ξέρουμε αν όντως ο Μαχητάρης εξαπατήθηκε από τον Μιχαήλ. Ωστόσο, η δήλωση ότι η γυναίκα ήταν ορφανή από πατέρα διευκόλυνε την πρόδρομη γραφειοκρατική γαμήλια διαδικασία, διότι «οικεία γνώμη γαμείν η ορφανή δύναται» και μόνο σε περίπτωση που η μητέρα ή άλλοι συγγενείς έχουν διαφορετική γνώμη, τότε «οφείλει ο άρχων τα περί τούτου διακρίνειν»³²¹. Η προσπάθεια παραπλάνησης των αρχών συνίσταται και στο ότι – σε αυτό υπάρχει αναλογία με την υπόθεση καθαίρεσης του Θεόφιλου – η γυναίκα είχε καρεί μοναχή. Όμως εδώ δεν αποτελούσε πράξη μετανοίας, αλλά τρόπος λύσης μιας ανεπιθύμητης μνηστείας. Για τον λόγο αυτό η γυναίκα είχε λογοδοτήσει ενώπιον της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής, αφού ο τότε μνηστήρας ανήκε στις τάξεις της Εκκλησίας ως κατώτερο μέλος.

³²⁰ MM II: 360-I/Regestes: 2749

³²¹ Αρμενόπουλος: 4.4.11 και 20

Δεν θα ήταν, συνεπώς, αβάσιμο να υποστηρίξουμε ότι η πράξη αυτή εντασσόταν σε ένα σχέδιο που ο γιος του Μιχαήλ και η κόρη του Βουτζά είχαν εξυφάνει με πρώτο στόχο την απαλλαγή της δεύτερης από ένα συνοικέσιο, που δεν επιθυμούσε, και με απώτερο τον μεταξύ τους γάμο. Δεν γνωρίζουμε αν οι γονείς και από τις δύο πλευρές είχαν εξαρχής εμπλακεί σε αυτήν την πλεκτάνη. Την ίδια μέρα πάντως αποφασίστηκε η καθαίρεση και του Βουτζά, του πατέρα της νύφης, «ως συνεργού όντος του τοιούτου ατολμήματος», παρά τους ισχυρισμούς ότι «δίχα της βουλής και της γνώμης αυτού έπραξε η γυνή αυτού»³²². Οι ισχυρισμοί του αυτοί κατέπεσαν με τη μαρτυρία του φρουρού Γεωργίου Μονοφάτζου, «δεξαμένου αφορισμόν», ότι ο Βουτζάς συνέπραξε «τη γυναικί αυτού επί τη τοιαύτη πράξει». Η απειλή του αφορισμού ήταν ο πιο σημαντικός και μάλιστα ο αποκλειστικός τρόπος για την απόδειξη της αλήθειας στο πατριαρχικό δικαστήριο, όταν δεν υπήρχε άλλος τρόπος να εξακριβωθεί η αλήθεια³²³. Στο παράνομο συνοικέσιο φαίνεται πως ενεπλάκη και ένας άλλος ιερέας, ο Στυλιανός Σπαρτηνός, ο οποίος, ωστόσο, δηλώνει το 1384 πως δεν συνεργάστηκε με τη σύζυγο του Βουτζά και πως, αν αποδεικνυόταν διαφορετικά, θα δεχόταν την καθαίρεσή του³²⁴.

Η σύνοδος την ημέρα εκείνη αποφάσισε την καθαίρεση δύο ακόμα ιερέων, οι οποίοι προχώρησαν σε «άνομους» και «αθέμιτους» γάμους. Εκτός του ιερέα στο συνοικέσιο του Ασάνη και της θυγατέρας του Ραούλ, που έχουμε δει ήδη³²⁵, ο ιερέας Σάββας Σπαρτηνός κατηγορήθηκε ως «ευλογήσας τετραγαμίαν», ο οποίος σύμφωνα με τον λεγόμενο Τόμο της Ενώσεως του 920, αποτέλεσμα της εκκλησιαστικής Συνόδου του 907, θεωρείται «πολυγαμία»³²⁶. Ο Σπαρτηνός αντέτεινε πως είχε απόλυτη άγνοια και πως εξαπατήθηκε από τον ιερέα Ιωάννη, «τον τον σταυρικόν ποιήσαντα δεσμόν». Ο τελευταίος με τη σειρά του ισχυρίστηκε πως η μνηστεία αυτή έγινε μετά από έλεγχο. Η γυναίκα τού ορκίστηκε ότι είχε δύο και όχι τρεις γάμους στο παρελθόν της. Ο πρώτος της σύζυγος είχε πεθάνει, ενώ με τον δεύτερο είχε χωρίσει. Η σύνοδος δεν δέχθηκε, ωστόσο, τους ισχυρισμούς του και τον καθαίρεσε. Αναγνώρισε όμως ελαφρυντικά στον Σπαρτηνό και του επέβαλε την ποινή της εξάμηνης αποχής από τα ιερατικά καθήκοντα.

³²² MM II: 360-II/Regestes: 2750

³²³ Malatras 2017: 167

³²⁴ MM II: 362/Regestes: 2765

³²⁵ MM II: 360-V

³²⁶ JGR 1: 194: «Και λοιπόν αποφαινόμεθα κοινή γνώμη και κρίσει ... τέταρτον γάμον μηδενί τολμάσθαι, αλλ' είναι απόβλητον παντελώς».

Δεκατρία χρόνια αργότερα, το 1396, τη σύνοδο απασχόλησε υπόθεση όχι τετραγαμίας, αλλά πενταγαμίας³²⁷. Δυστυχώς η απόφαση δεν δίδει κανένα στοιχείο για τον τέταρτο γάμο. Στον πέμπτο γάμο ιερούργησε ένα πρόσωπο όχι χαμηλά στην εκκλησιαστική ιεραρχία, όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις, αλλά ο επίσκοπος Χερσώνος. Ο τελευταίος χρηματίστηκε, έλαβε δηλ. «άσπρα ικανά», όπως ενημέρωσε τη σύνοδο ο ιεραρχικά ανώτερος του μητροπολίτης Γοθθίας, ο οποίος δεν είχε δώσει την έγκρισή του για τον γάμο αυτό. Η σύνοδος αποφάσισε, «ίνα μεν ο Γοθθίας ως κατήγορος έλθη ενταύθα, παραστήσων το έγκλημα συνοδικώς, έλθη δε και ο Χερσώνος δι' όλου του Απριλίου μηνός, κριθησόμενος μετ' αυτού», καθώς διαφορετικά θα θεωρούνταν «αργός», δηλ. αυτοδίκαια θα καθαιρεθούνταν του αξιώματός του. Η σύνοδος φυσικά ακύρωσε τον γάμο χαρακτηρίζοντάς τον «παράνομον ή διαζευγμένον».

Την ίδια χρονιά (1383) που επιβάλλονται ποινές στους ιερείς Μαχητάρη, Βουτζά, Ιωάννη και Σπαρτηνό τιμωρείται και ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας, «ο πρωτοπαπάς των Βλαχερνών» - ένας ιερέας που χαρακτηριζόταν από θράσος, όπως αναφέρει ο H. Hunger³²⁸ - αν και τρία χρόνια πριν, το 1380, είχε δώσει γραπτή υπόσχεση ότι θα εκτελούσε τα ιερατικά του καθήκοντα τηρώντας με μεγαλύτερη συνέπεια τους εκκλησιαστικούς κανόνες³²⁹. Λόγω της θέσης και των σχέσεών του με αριστοκρατικούς κύκλους - η οικογένεια Καβάσιλα είχε όλην την παλαιολόγεια περίοδο εκπροσώπους της σε υψηλές θέσεις³³⁰ - η υπόθεση αυτή κράτησε πολύ περισσότερο. Χρειάστηκε τέσσερις φορές μέσα στη διετία 1383-1385 να συνεδριάσει η πατριαρχική σύνοδος με αποκλειστικό θέμα το πρόσωπό του. Μάλιστα κρατήθηκε ιδιαίτερη διαδικασία από το πατριαρχικό δικαστήριο για την εκδίκαση της υπόθεσης, στην οποία κατέθεσαν πολλά πρόσωπα, ανάμεσα στα οποία και μέλη επιφανών οικογενειών³³¹, στοιχείο που υπογραμμίζει πόσο διαφορετικά αντιμετωπιζόταν ο απλός ιερέας, ο οποίος δεν είχε καμία προστασία, από κείνον που μπορούσε να εξασφαλίσει ακόμη και την παρέμβαση του αυτοκράτορα³³². Η πρώτη συνεδρίαση

³²⁷ MM II: 505/Regestes: 3028

³²⁸ Hunger 1973: 77

³²⁹ MM II: 339

³³⁰ Για την οικογένεια Καβάσιλα γενικά βλ. Αγγελόπουλο 1977 και Kyritses 1997: 90. Ενδεικτικά αναφέρουμε ως σημαντικούς εκπροσώπους της οικογένειας τον Μανουήλ Καβάσιλα, που δρούσε ως πρέσβης του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου (Andriopoulou 2010: 134-135) και τον Νικόλαο Καβάσιλα, όσιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας με δράση κατά των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης (Sěncěnko 1957).

³³¹ Για τα ιδιαίτερα νομικά χαρακτηριστικά της εκδίκασης της συγκεκριμένης υπόθεσης βλ. Kraus 2004: 255 - 257 και Pitsakis 2013: 207-221.

³³² Hunger 1973: 79

έγινε στις 24 Αυγούστου του 1383³³³, η δεύτερη λίγες μέρες μετά³³⁴, η τρίτη στις 27 Οκτωβρίου του επόμενου έτους³³⁵ και η τέταρτη στις 16 Οκτωβρίου του 1385³³⁶. Στη δεύτερη και στην τρίτη συνεδρίαση ο κατηγορούμενος δεν κλήθηκε να εμφανισθεί και έτσι δεν είχε την ευκαιρία να ακουστεί³³⁷. Σε όλες τις συνεδριάσεις η σύνοδος υπήρξε κάθετη στην απόφασή της, την καθαίρεσή του από το ιερατικό αξίωμα. Ο Καβάσιλας κατηγορήθηκε από τον ιερέα Γεώργιο Πανορμηνό για πέντε αδικήματα. Αυτό που εμάς ενδιαφέρει είναι το πρώτο. Το σχετικό χωρίο από την πρώτη απόφαση έχει ως εξής: «άνθρωπος τις από της Ανατολής έχων εκείσε γυναίκα, και παιδιάς ήλθεν ενταύθα. Ηθέλησεν ουν λαβείν άλλην ενταύθα γυναίκα, και ουδείς των ιερέων ετόλμησεν ευλογήσαι αυτόν, ο δε πρωτοπαπάς των Βλαχερνών ευλόγησεν αυτόν αωρί των νυκτών άνευ βούλλης». Το πρόσωπο αυτό, που δεν κατονομάζεται παρά μόνο στην τρίτη απόφαση, ήταν ο Ιωάννης Γραμματάς. Ο Γραμματάς όχι μόνο ήταν παντρεμένος στην ιδιαίτερη του πατρίδα, αλλά είχε και παιδιά. Ο Πανορμηνός προσκόμισε μάρτυρες τους Σαβανά και Γεώργιο Πεταυρά. Οι τελευταίοι ισχυρίστηκαν πως, αν και είχαν λάβει από τον ταβουλλάριο Θεοφιλόπουλο «άδειαν μετά βούλλης, ίνα ευλογήσωσι τον ειρημένον άνθρωπον», επέστρεψαν την άδεια αυτή, μόλις έμαθαν την πραγματικότητα γύρω από το πρόσωπο του Γραμματά. Όταν ερωτήθηκε ο ίδιος ο Καβάσιλας, υποστήριξε ότι είχε γνώση της πρώτης συζύγου, την οποία όμως ισχυριζόταν πως είχε χωρίσει ο Γραμματάς³³⁸. Ο Καβάσιλας δηλ. έκρινε πως, ακόμη και αν δεν υπήρχε κανονικό διαζύγιο, ο σύζυγος είχε ακολουθήσει τον νόμο της Εκκλησίας, όπως οριζόταν από τα Ευαγγέλια³³⁹. Προχώρησε, συνεπώς, στον γάμο αυτό «μετά γνώμης του Θεοφιλοπούλου», αν και δεν ήταν σε θέση να παρουσιάσει σχετική «βούλλαν», όπως του εξητήθη. Ο Θεοφιλόπουλος με τη σειρά του «ωμολόγησεν, όσον είπον και οι ρηθέντες ιερείς (Σαβανάς και Πεταυράς) ... και ... ότι αδύνατόν εστι γενέσθαι, επειδή παράνομμον ένι». Η ποινή που επιβλήθηκε στον Καβάσιλα για όλα τα αδικήματα ήταν η καθαίρεσή του από το ιερατικό αξίωμα.

Παρά και τη καταδικαστική απόφαση, ο Καβάσιλας τον Οκτώβριο του 1384 ζήτησε την εκ νέου συνεδρίαση της συνόδου αξιώνοντας «συμπαθείας τυχείν». Και στη νέα συνεδρίαση το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο. Επί έναν χρόνο και μετά την τρίτη

³³³ MM II: 361-I/Regestes: 2756

³³⁴ MM II: 361-II

³³⁵ MM II: 361-III/Regestes: 2778

³³⁶ MM II: 361-IV/Regestes: 2791

³³⁷ Pitsakis 2013: 218-219

³³⁸ «έσφαλεν εις αυτόν (τον Γραμματά) και απέλυσεν αυτήν»

³³⁹ Pitsakis 2013: 209

καταδικαστική απόφαση ο Καβάσιλας «ου παύεται διόλου βοών, αδικώς παθείν, και διατεινόμενος ετοιμώς έχειν αποδείξαι ταύτα ψευδή». Για τον λόγο αυτο «ήρξατο και αύθις ενοχλείν ταις θείαις και βασιλικαίς ακοαίς και καταβοάν της ιεράς συνόδου, ως κακώς εξετάσης τα κατ' αυτόν και αδικώς αποφηναμένης την κατ' αυτού καταδίκην». Έχοντας δεσμούς, όπως προελέχθη, με πρόσωπα της υψηλής αριστοκρατίας, ζήτησε μέσω του κυρ Κωνσταντίνου Ασάνη, θείου του αυτοκράτορα³⁴⁰, και του κυρ Αλέξιου Καβαλλάριου, «οικείου της βασιλείας», «γενέσθαι τινά συμπάθειαν εις αυτόν, ει δε μη, ως εξ άλλης αρχής εξετασθήναι τα κατ' αυτού λαλούμενα». Η κατάθεση των συγκεκριμένων προσώπων και η προσωπική εμπλοκή του Ιωάννη Ε' φανερώνει πως ο Καβάσιλας ανήκε ίσως στον στενό κύκλο του αυτοκράτορα³⁴¹. Στην τέταρτη απόφαση ο ο Κ. Πιτσάκης υποστηρίζει πως το δικαστήριο ακολουθεί τη σωστή γραμμή, επειδή αγνοεί όλες τις «μικρές» κατηγορίες, εκείνες οι οποίες, έστω και αν αποδειχθούν αληθινές, δεν μπορούν ποτέ να οδηγήσουν σε καταδίκη και επικεντρώνονται μόνο στις τρεις εκείνες, με τις οποίες μπορεί να σταθεί η καθαίρεση ενός ιερέα, από τις οποίες προτάσσεται η διγαμία³⁴². Εκ νέου εξετάσθηκαν οι ιερείς Σαβανάς και Πεταυράς και ο ταβουλλάριος Θεοφιλόπουλος, αλλά αυτή τη φορά και ο Ιωάννης Γραμματάς, ο οποίος δεν είχε εξετασθεί την πρώτη φορά. Οι ιερείς ισχυρίστηκαν ότι γνώριζαν τον Γραμματά και τον πεθερό του, ο οποίος είχε έλθει στην Κωνσταντινούπολη κατηγορώντας τον για εγκατάλειψη της θυγατέρας του³⁴³. Ο Σαβανάς προσέθεσε πως είχε πάει ο ίδιος στη Βιλίκωμι, την ιδιαίτερη πατρίδα του Γραμματά, για την επιβεβαίωση των παραπάνω. Ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας δεν είχε αρνηθεί την ύπαρξη γυναίκας. Ισχυρίστηκε όμως ότι ο Γραμματάς δεν είχε «ταύτην νομίμως, αλλά ανευλόγητον». Παρουσιάζοντας τη γυναίκα στην Ανατολία ως παλλακίδα ουσιαστικά επιχείρησε να καταρρίψει το κατηγορητήριο για τη διγαμία³⁴⁴. Ωστόσο, ο Σαβανάς το αντέκρουσε βασιζόμενος στη μαρτυρία του ιερέως που είχε ευλογήσει τον γάμο. Ο Καβάσιλας τότε «παρήγαγε τον άνθρωπον τον έχοντα την γυναίκα, περί ου ήν η υπόθεσις, Ιωάννην Γραμματάν, λεγόμενον, ος πρότερον μεν υπ' αυτού διδαχθείς άλλα επ' άλλοις έλεγεν». Με την απειλή όμως του αφορισμού ομολόγησε «νομίμου ταύτειν έχειν». Μετά και τη μαρτυρία του Θεοφιλόπουλου, η

³⁴⁰ Ο Κωνσταντίνος Ασάνης ήταν μέλος της αυτοκρατορικής αντιπροσωπείας στη Ρώμη (Andriopoulou 2010: 134).

³⁴¹ Kraus 2004: 255

³⁴² Pitsakis 2013: 218

³⁴³ «πλησίον αυτών έμενεν ο άνθρωπος, και ήρχετο συνεχώς από της Ανατολής, έβλεπον δε και τον πενθερόν αυτού ερχόμενον και ονειδίζοντα αυτόν, πως αφήκε την γυναίκα αυτού»

³⁴⁴ Pitsakis 2013: 219

οποία δεν προσέθεσε κάτι νεότερο, ο Καβάσιλας υποστήριξε ότι, επειδή ο Γραμματάς είχε χωρίσει την πρώτη του σύζυγο λόγω μοιχείας, δεν θα έπρεπε να εκκλησθεί ο δεύτερος γάμος ως μοιχεία³⁴⁵. Το συνοδικό όμως δικαστήριο αρνήθηκε τους ισχυρισμούς αυτούς, καθώς δεν υπήρξε κάποια σχετική δικαστική απόφαση διαζυγίου για μοιχεία και ως εκ τούτου η αρχική απόφαση περί καθαίρεσεως του Καβάσιλα παρέμεινε σε ισχύ³⁴⁶.

Οι παραπάνω ποινές – με εξαίρεση αυτή του Καβάσιλα, η οποία τοποθετείται σε ένα άλλο πλαίσιο, όπως θα δούμε - θα μπορούσαν να ερμηνευθούν και ως προσπάθεια διατήρησης της καθαρότητας των οφφικιαλίων. Οι οφφικιάλιοι ήταν η ομάδα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων και των λογίων που συσπειρώνταν γύρω από το πατριαρχείο τον 14^ο και 15^ο αι. Η ομάδα αυτή χαρακτηριζόταν για την αδιαλλαξία και την απομόνωσή της, καθώς και τη σκληρή στάση της απέναντι σε όσους θεωρούσε αντιπάλους της³⁴⁷. Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να μιλήσουμε για μία διάσταση μεταξύ των ανωτέρων εκκλησιαστικών αξιωματούχων δίπλα στον πατριάρχη, με τον οποίο συντασσόταν η πλειοψηφία των απλών ιερέων, και μίας μερίδας απλών ιερέων και - πολύ λιγότερο - ανώτερων αξιωματούχων μακριά από την έδρα του πατριαρχείου, όπως του επίσκοπου Χερσώνος. Οι πρώτοι παρέμειναν πιστοί στους κανόνες του γαμικού δικαίου, ενώ οι δεύτεροι υπηρετούσαν τις ανάγκες της κοινωνίας, οι οποίες δεν ταυτίζονταν με ό,τι όριζε το βυζαντινό δίκαιο. Ενδεικτικές είναι οι αρκετές γραπτές υποσχέσεις ιερέων ότι θα επανέρχονταν στον δρόμο της αρετής και των επιταγών της ορθόδοξης Εκκλησίας, ειδικά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αι.³⁴⁸ Απλοί ιερείς αλλά και ιεράρχες, μακριά από την Κωνσταντινούπολη, διαφοροποιούμενοι από την ηγεσία της Εκκλησίας, δεν είχαν ενδιασμό να ευλογούν γάμους που αντίκειτο στο δίκαιο. Εκτός του επισκόπου Χερσώνος και ο επισκοπος Μεθώνης, Νίφων Μανδυλάς, κατηγορήθηκε από τους ιερομόναχους Ιάκωβο και Κωνστάντιο το 1393 για «λιβέλλους κατηγορίας», ανάμεσα στις οποίες και η χειροτόνηση ενός δίγαμου, του Ορδοβηλά (ή Ορδοβιλιά), μοιχού μαθητή του Πέτρου Καππαδόκη, και του Μονάφθαλομου «πορνεύσαντος μετά της Γαΐδαρους και παιδιά μετ' αυτής γεννήσαντα»³⁴⁹. Οι δύο ιερομόναχοι έφθασαν μέχρι την Κωνσταντινούπολη, για να διατυπώσουν αυτοπροσώπως τις κατηγορίες στην

³⁴⁵ «δια το ευρείν την γυναίκα μοιχευθείσαν απόντος αυτού, απέλυσε ατύτην ο Γραμματάς, και ουκέτι ένι μοιχεία το δεύτερον συνοικέσιον, δικαίως γαρ εχωρίσθη ταύτης»

³⁴⁶ «αδύνατον είναι συγχωρηθήναι αυτόν»

³⁴⁷ Κιουσοπούλου 2007: 58, 71

³⁴⁸ Βλ. ενδεικτικά MM II: 339, 594, 596, 598, 605, 668

³⁴⁹ MM II: 436

πατριαρχική σύνοδο, η οποία αποφάσισε να διεξαχθεί η έρευνα στη Μεθώνη με επικεφαλής τον επίσκοπο Παλαιών Πατρών³⁵⁰.

Αυτή η διάσταση υπαίθρου και Κωνσταντινούπολης είναι έκδηλη στην περίπτωση του επίσης δίγαμου Ζαραχούνη³⁵¹. Το 1400 η σύνοδος ασχολήθηκε με την περίπτωση του, κατόπιν «εγκλήσεως» του πεθερού του, ιερέα Μιχαήλ Χούμνου. Σύμφωνα με την καταγγελία του «έχων ούτος ο Ζαραχούνης γυναίκα εν τη Συληβρία ελθών ενταύθα φυγὰς και τον πρεσβύτερον απατήσας έλαβε την θυγατέρα τούτου γυναίκα επί προικί υπερπύρων εξακοσίων». Ο Ζαραχούνης απολογήθηκε ότι αρχικά «γυναίκα έσχεν εν τη Συλυβρία, πλην είχε αυτήν εκείσε πορνικώς επί χρόνω τινί». Κατόπιν όμως «υπό της κεφαλής της πόλεως εκείνης, Βρυεννίου του Λεοντάρη, αναγκασθείς βία πολλή και ανάγκη και ορισμού τούτου ηυλογήθη ταύτην». Όταν ήλθε φυγὰς στην Κωνσταντινούπολη παντρεύτηκε «μετ' οικείας βουλής και ορέξεως αυτού την θυγατέρα του δηλωθέντος ιερέως». Αυτό θα μπορούσε, σύμφωνα πάντα με την απολογία του Ζαραχούνη, να πιστοποιηθεί με τις μαρτυρίες των ντόπιων. Οι τελευταίοι, ωστόσο, ισχυρίστηκαν «ότι μάλλον εκουσίως και μετά πολλής της εφέσεως τον γάμον γενέσθαι του Ζαραχούνη, και ότι μετά ταύτα ειρηνικώς συνώκει μετά της γυναικός αυτού και φιλίως επί χρόνω και καιρώ ικανώ». Η «εξέτασις» της συνόδου περιέλαβε και την πρώτη σύζυγο, η οποία μίλησε επίσης για «την φιλίαν, ην εξ αρχής είχε μετ' αυτής» και την θέλησιν του μετ' αυτής γάμου». Ανέφερε, επιπλέον, ότι γεννήθηκε δέκα μήνες μετά το μυστήριο του γάμου «παιδίον», το οποίο «πολυτελώς εβαπτίσθη και φιλοτίμως». Μετά από αυτά η σύνοδος έκρινε τον Ζαραχούνη «διαζευγμένο και κεχωρισμένο ... από της θυγατρός του πρεσβυτέρου» και τον γάμο «παράνομο», «κακό και μοιχοζευξία κακίστη». Του ζήτησε δε να μείνει στη νόμιμη γυναίκα του, «μέχρις αν αυτήν αποδείξει δικαίως κακήν». Το ότι δεν ορίζεται καμία ποινή στον ιερέα που ιερολόγησε τον γάμο μας οδηγεί στο ενδεχόμενο το πρόσωπο αυτό να ήταν ο ίδιος ο Χούμνος.

Οι αναλογίες της υπόθεσης με την αντίστοιχη των Καβάσιλα – Γραμματά είναι προφανείς. Οι Ζαραχούνης και Γραμματάς δεν είναι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης, αλλά έρχονται σε αυτήν σε περιόδους αναταραχής. Και οι δύο εγκαταλείπουν την πρώτη τους οικογένεια στην ιδιαίτερη πατρίδα τους. Όταν αποκαλύπτεται η διγαμία τους, απολογούνται λέγοντας πως μόνο ουσιαστικά δεύτερος γάμος είναι έγκυρος, γιατί στην περίπτωση του Γραμματά ο πρώτος γάμος

³⁵⁰ MM II: 441/Regestes: 2928

³⁵¹ MM II: 582/Regestes: 3141

είχε λυθεί μέσω διαζυγίου, ενώ στην περίπτωση του Ζαραχούνη ο αντίστοιχος δεν ήταν προϊόν ελεύθερης βούλησης, έγινε δηλ. με τρόπο βίαιο και έναντια στη θέλησή του. Οι μαρτυρίες άλλων προσώπων είχαν αποτέλεσμα να καταπέσουν οι ισχυρισμοί τους. Για τον λόγο αυτό και στις δύο περιπτώσεις δεν κηρύσσεται απλά ο δεύτερος γάμος άκυρος, αλλά ζητείται από τους άνδρες να επιστρέψουν στη νόμιμη σύζυγο. Το γιατί τελικά οι δύο αυτοί άνθρωποι γίνονται δίγαμοι είναι άξιο προβληματισμού. Πρόκειται δηλ. για επιλογή ή για ανάγκη; Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι άτομα σαν τον Ζαραχούνη και τον Γραμματά δεν δίσταζαν να προχωρήσουν σε έναν πιο συμφέροντα με όρους υλικούς δεύτερο γάμο, όταν εμφανιζόταν η ευκαιρία ή ακόμα επιδιώκοντάς τον, αδιαφορώντας προκλητικά για το βυζαντινό νόμο και τις επιταγές της Εκκλησίας. Νομίζω όμως πως ίσως οι δίγαμοι δεν είχαν επιλογή. Σε αυτό οδηγούμαι από τη σφοδρότατη αντίδραση του Γραμματά στο ενδεχόμενο επανασύνδεσης με την πρώτη του σύζυγο, που φανερώνει διάρρηξη ή ανυπαρξία οποιουδήποτε συναισθηματικού δεσμού μαζί της. Συνεχίζοντας την υπόθεση, δεν γνωρίζουμε αν οι δίγαμοι προσπάθησαν να πάρουν διαζύγιο, χωρίς αυτό να γίνει κατορθωτό, γεγονός που θα τους οδήγησε σε αναγκαστική φυγή από την ιδιαίτερη πατρίδα τους και σε αναζήτηση μιας νέας ζωής. Αν, συνεπώς, πίσω από τη διγαμία κρύβεται η δυσκολία έκδοσης διαζυγίων - παρά τη σχετική προσαρμοστικότητα που έδειξε στον τομέα αυτό το πατριαρχικό δικαστήριο, όπως σημειώσαμε -, τότε η δυσκολία έκδοσής τους είχε να κάνει με την αυστηρότητα των κατά τόπους επισκόπων, για τα οποία, άλλωστε, ήταν υπεύθυνοι. Η ανυπαρξία συναισθηματικού δεσμού με την πρώτη σύζυγο μας οδηγεί, επιπλέον, στο να δεχθούμε τη διγαμία ως ακραίο αποτέλεσμα των πολύ πρόωρων συνοικεσιών, τα οποία σχεδιάζαν άλλοι. Αυτά είδαμε ότι βρίσκονται πίσω και από την επίκληση στο μίσος για τη θεμελίωση ενός αιτήματος διαζυγίου. Πάντως, όπως και να έχει, και το φαινόμενο της διγαμίας αποδεικνύει ανυπακοή στους εκκλησιαστικούς κανόνες.

Η ανάλυση των παραπάνω υποθέσεων δείχνει πως η σχετική απόσταση από την πατριαρχική έδρα άμβλυσε σε μεγάλο βαθμό τις θρησκευτικές συνειδήσεις, όχι μόνο πιστών ή απλών ιερέων, αλλά ακόμα και κληρικών που ανήκαν στις υψηλές τάξεις της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, όπως ήδη σημειώσαμε, καθώς ήταν προφανής η απροθυμία τους να σεβαστούν τις αποφάσεις των ανωτέρων τους³⁵². Η διαπίστωση αυτή σχετίζεται με τις ιδιαίτερες συνθήκες από τα μέσα του 14^{ου} αι., με την εδαφική

³⁵² Hunger 1973: 76

συρρίκνωση του βυζαντινού κράτους και τη συνεπακόλουθη απώλεια της βυζαντινής διοίκησης σε πολλές περιοχές της Μ. Ασίας και των Βαλκανίων. Σχετικά την οθωμανική κατάκτηση της Μ. Ασίας και τα αποτελέσματά της στην τοπική Εκκλησία και στις χριστιανικές κοινότητες ο Σπ. Βρυώνης αναφέρει πως οι Οθωμανοί συχνά έδιωχναν ιερείς και εμπόδιζαν τους μητροπολίτες να πάνε στις έδρες τους, με αποτέλεσμα χριστιανικές κοινότητες να παραμείνουν χωρίς πνευματικούς ηγέτες επί μεγάλα χρονικά διαστήματα. Αυτή η έλλειψη καθοδήγησης προκάλεσε τη διάβρωση του χριστιανικού ήθους των κοινοτήτων. Ο Σπ. Βρυώνης συνεχίζει λέγοντας πως «οι Εκκλησίες της Ανατολής αποκόπηκαν έτσι από την Κωνσταντινούπολη και έμοιαζαν με πλοία ακυβέρνητα και χωρίς πλοηγό, που παράδερναν σε άγρια, φουρτουνιασμένη θάλασσα»³⁵³. Επιπλέον, προσεκτική εξέταση του πατριαρχικού αρχείου αποκαλύπτει μία ακόμα πτυχή της διάστασης μεταξύ Κωνσταντινούπολης και υπαίθρου. Σε 26 έγγραφα αναφέρονται Τούρκοι και συχνά έχουν θέμα τις σχέσεις του τοπικού επισκόπου και με τις κατά τόπους τουρκικές αρχές. Σε αυτές τις αποφάσεις δεν καταγράφεται μόνο η καταπιεστική βία των μουσουλμάνων κατακτητών, αλλά και τα αποκλίνοντα συμφέροντα μεταξύ της ιεραρχίας στην πρωτεύουσα και της ενδοχώρας, καθώς φαίνεται πως οι τοπικοί επίσκοποι κατέφευγαν στην αποδοχή της πολιτικής θέλησης των τοπικών Τούρκων εμίρηδων, όχι μόνο επειδή αναγκάστηκαν, αλλά και επειδή προσπαθούσαν να ξεφύγουν από τον κεντρικό έλεγχο του βυζαντινού κράτους³⁵⁴.

Συνεπώς, φαίνεται πως και η βυζαντινή Εκκλησία επηρεάστηκε από την οθωμανική προέλαση, διότι οι αποφάσεις αυτές δεικνύουν πως είχε απωλέσει σε κάποιον βαθμό τον εποπτικό έλεγχο μέρους του ποιμνίου της και των κληρικών, γεγονός που οδήγησε το πατριαρχείο να υιοθετήσει αυστηρότατη στάση με την καταδίκη όσων παρέβαιναν τους κανόνες, που η ίδια είχε άλλωστε επιβάλει στο κράτος τους προηγούμενους αιώνες και αφορούσαν στον ρόλο και τη λειτουργία της οικογένειας. Όπως αναφέρει και η Σ. Μεργιαλή για την υστεροβυζαντινή περίοδο, «κάτω από την επίφαση μιας αναλλοίωτης προσήλωσης στις επιταγές του ορθοδόξου δόγματος αποκαλύπτεται ένας κόσμος αβάλωτος σε ιδέες και δοξασίες ανοίκειες στην επίσημη δεοντολογία του Βυζαντίου. Σε συνάρτηση δε με το κοινωνικό υπόβαθρο και το μορφωτικό επίπεδο του καθενός παρατηρείται μία συνειδητή ή ασυνείδητη απόκλιση από τα πατροπαράδοτα ιδεολογικά στερεότυπα» και αυτό γίνεται αισθητά

³⁵³ Βρυώνης 2000: 309-310

³⁵⁴ Papademetriou 2009: 188-189

δυναμικό την ύστερη περίοδο προκαλώντας την αντίδραση της Εκκλησίας. Η τελευταία ανακαλεί στη μνήμη έναν υψηλό κανόνα αξιών και απειλεί με αφορισμούς και ανάθεμα τους παραβάτες, οι οποίοι ήταν ακόμα και άνθρωποι από τις τάξεις της³⁵⁵.

Το πόσο εκτεταμένο ήταν το φαινόμενο της απείθειας στους εκκλησιαστικούς κανόνες φαίνεται από μία σειρά και άλλων εγγράφων, τα οποία αποδεικνύουν, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο H. Hunger, πόσο δύσκολη ήταν η επιβολή αρχών και κανόνων³⁵⁶. Το 1350 ο πατριάρχης Κάλλιστος ζητά από τους ιερείς τον σεβασμό στους κανόνες της Εκκλησίας³⁵⁷ και δύο χρόνια αργότερα ο ίδιος πατριάρχης ζητά από τον ταβουλλάριο της ενορίας του Ααρών στην Κωνσταντινούπολη διαρκή έλεγχο των κληρικών σε θέματα γάμου, προκειμένου να «διορθωθώσιν αι τριγαμίαι, αι αθεμιτογαμίαι, αι τετραγαμίαι, αι πολυγαμίαι, αι μοιχοζευξίαι, δι' άπερ έρχεται η οργή του Θεού επί τους υιούς της απευθείας»³⁵⁸. Στο ίδιο πλαίσιο συστήνεται στον επίσκοπο Νεόφυτο Αθηνών και Ευρίπου «διεξάγειν και διοικείν τα δίκαια της αγιωτάτης μητροπόλεως Αθηνών ... ώστε απέχειν αθεμιτογαμίας, τριγαμίας, ανηβότητος και των άλλων κεκωλυμένων γάμων και πάντως απλώς των άλλων παρανόμων έργων των προξενούντων τους ταύτα εργαζομένους ψυχικήν βλάβην τε και απώλειαν»³⁵⁹. Αυτή η αδυναμία επιβολής των εκκλησιαστικών αρχών και κανόνων σε μέρος των πιστών υπογραμμίζεται εμφιατικά με τη φράση της απόφασης του 1350 «προεχώρησεν η νόσος εις παροξυσμόν και αγανάκτησιν του Θεού». Ζητείται με πολύ αυστηρή μάλιστα γλώσσα η απόλυτη τήρηση των γραφειοκρατικών διαδικασιών που προηγούνται της οριστικής έγκρισης ενός συνοικεσίου³⁶⁰. Σε άλλα συνοδικά έγγραφα στα τέλη του 14^{ου} αι. πληροφορούμαστε για «ευαγείς οίκους, επισκοπειά και μοναστήρια» που έχουν μετατραπεί σε «κοινά καταγώγια»³⁶¹ και για «ψευδοεπισκόπους» στην περιοχή της Μαυροβλαχίας³⁶².

³⁵⁵ Μεργιαλή 1997: 157-158

³⁵⁶ Hunger 1973: 68

³⁵⁷ MM I: 135/PRK III: 181/Regestes: 2319

³⁵⁸ MM I: 138/PRK III: 186/ Regestes: 2329

³⁵⁹ MM I: 224

³⁶⁰ «ουδέν τολμήση τις ζητήσαι και λαβείν βούλλαν αλλαχόθεν συνοικεσίου μέλλοντος προβαίνειν, αλλ' ανατρέχη ο ζητών μετά σου εις την ημών μετριότητα και δοκιμασίας πρότερον κατά το οφειλόμενον τη χριστιανική καταστάσει εννόμου γινομένης, διδώται η προτροπή και η βούλλα εντεύθεν, ίνα ευδοκούντο του φιλαγάθου Θεού παύσηται και η επελθούσα τω ταλαιπώρω ημετέρω καταιγίς και μεταποιηθεί εις αιθρίαν»

³⁶¹ MM II: 661/Regestes: 3222

³⁶² MM II: 487

Το 1361 η πατριαρχική σύνοδος συγκαλείται με αποκλειστικό θέμα ξανά τους «αθέμιτους» γάμους, οι οποίοι με γλαφυρότητα αναφέρονται ως «σκάνδαλα» που ενέσκηψαν στην εκκλησία του Θεού³⁶³. Στην απόφαση διαβάζουμε πως τρία πρόσωπα, ο μητροπολίτης Χαλκηδόνος, ο υποψήφιος μητροπολίτης Θεσσαλονίκης και ο ιερομόναχος κυρ Νείλος ο Καβάσιλας, παρέδωσαν «κατάστιχον ... τω οικουμενικώ πατριάρχη, κεφαλαιωδώς περιλαμβάνον τας διαφοράς, νυν τε και πρότερον γενομένας παρά πάσαν είδησιν της εκκλησίας Θεού τριγαμίας, τετραγαμίας και αθεμιτογαμίας». Διαβάστηκε δε και ενώπιον του πατριάρχη Ιεροσολύμων «ου μόνον άπαξ, αλλά και δις και τρις». Κατόπιν ακολούθησε συζήτηση με θέμα ποια αρχή θα έπρεπε, λόγω της σοβαρότητας της κατάστασης, να εκδικάζει αυτές τις παρεκκλίσεις. Δύο σχηματικά παρατάξεις προέκυψαν. Η μία υποστήριζε ότι θα έπρεπε την κύρια ευθύνη να έχει ο πατριάρχης. Εκπροσώποι της ήταν ο επίσκοπος Κυζίκου που πρότεινε «ανατιθέναι την τούτων εκδίκησιν τω προστάτη της εκκλησίας, πλην μετά βασιλικής ισχύος» και ο επίσκοπος Βιζύης που υποστήριξε «όσα γίνονται παρά τον τόμον της Ενώσεως επί τοις τοιούτοις αθεμίτοις γάμοις, οφείλει, ίνα επεκδικώνται παρά ... του οικουμενικού πατριάρχου, κατά το δυνατόν αυτώ» συμπληρώνοντας όμως «ου χρη παρρησιάζεσθαι ταύτα και κινείσθαι δι ‘ όλου εν τη θεία και ιερά συνόδω». Η αντίθετη άποψη ήταν υπέρ της εκδίκασης των υποθέσεων από τους κατά τόπους επισκόπους. Ενδεικτικά παραθέτουμε την άποψη του επισκόπου Ηρακλείας: «ου δει περί των τριγαμιών και τετραγαμιών και αθεμιτογαμιών κινείσθαι παρρησία, επει ουδαμώς μετά της τυχούσης γνώμης και ενδόσεως της εκκλησίας γεγόνασιν, αλλ’ ίνα επεκδικώνται αλλαχόθι μεν παρά του κατά χώραν επισκόπου κανονικώς, ενταύθα δε ίδια παρά του ... οικουμενικού πατριάρχου». Ο πατριάρχης, πάντως, με πολύ αυστηρό ύφος ζητά «κατά των τολμώντων ταύτα ιερωμένων καθαίρεσιν ένδικον». Ο Η. Hunger παρατηρεί πως είναι λυπηρό ότι τόσο ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης όσο και ο πατριάρχης των Ιεροσολύμων και οι άλλοι συνοδικοί αρχιερείς έκριναν ότι οι παραβάσεις του δικαίου του γάμου τιμωρούνταν ήδη με εκκλησιαστικές ποινές και ότι ένα συνοδικό ψήφισμα, όπως αυτό, και η συνεχής ενασχόληση με τα θέματα αυτά προκαλούσαν μεγάλη ταλαιπωρία και ταραχή στην εκκλησία, γεγονός που φανερώνει ότι οι περισσότεροι συνοδικοί είχαν επίγνωση ότι στο ζήτημα του γαμικού δικαίου και κυρίως στους

³⁶³ MM I: 181/PRK III: 257/Regestes: 2432

πολλαπλούς γάμους η θεωρία και η πράξη διέφεραν μεταξύ τους³⁶⁴. Ωστόσο, όπως έχει επισημανθεί, παρά το γεγονός ότι η απειθαρχία στους εκκλησιαστικούς κανόνες παρουσιάζεται σε πατριαρχικές αποφάσεις ότι είχε πάρει διαστάσεις, ο μάλλον μικρός αριθμός ιερέων που κατονομάζονται ως παραβάτες και παράλληλα οι αναφορές για ιερείς που παρέμειναν πιστοί στο δίκαιο σημαίνει πως η πραγματικότητα απέχει από αυτό που θα ονομάζαμε ως καθολική ανυπακοή του κλήρου εκτός Κωνσταντινούπολης στο βυζαντινό νόμο.

Παρά τα προβλήματα που αντιμετώπισε το πατριαρχείο με την απείθεια κληρικών, κάποιοι ιερείς που συμμετείχαν σε παράνομα συνοικέσια εξαιρούνται από τον κανόνα της επιβολής καθαίρεσης. Η απόφαση λύσης του δεσμού της θυγατέρας του Μαγκλαβίτη με τον γιο του Αργυρού το 1325 δεν ορίζει καμία ποινή ούτε για τον επίσκοπο, που μετείχε εκ των υστέρων, και πολύ περισσότερο για τον ιερέα που ιερολόγησε το συνοικέσιο³⁶⁵. Ο ιερέας Βενιαμίν, κατηγορούμενος ότι είχε ιερολογήσει «μοιχοζευξίες», «ωμολόγησεν ότι τας φρένας υπό οίνου διασεισθείς ... και απατηθείς ευλόγησε τα συνοικέσια»³⁶⁶. Με την απολογία του αυτή δεν τιμωρείται το 1400 εξ αρχής με καθαίρεση, αλλά με αργία από τα καθήκοντα του και τοποθετείται στο μέλλον «η τέλεια περί τούτων κρίσιν», για την οποία δεν διασώζεται κάποια σχετική απόφαση.

Ατιμώρητος έμεινε ο Γαβράς ο οποίος είχε προχωρήσει επίσης σε παράνομο γάμο³⁶⁷. Το 1401 συνεκλήθη η πατριαρχική σύνοδος για να εξετασθεί, «ος αλούς συστησάμενος εν αγνοία τετραγαμίαν». Η υπόθεση αυτή συνιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα για το πώς οι παραβάσεις της εκκλησιαστικής πειθαρχίας μπορούσαν να οφείλονται στις προσωπικές σχέσεις του ιερέα και σε ιδιαίτερες συνθήκες, όπως η μέθη, την οποία συναντήσαμε και προηγουμένως³⁶⁸. Η ομολογία του Καντακουζηνού Φακρασή³⁶⁹, ενός «ανδρός ευγενούς», όπως αναφέρεται, ότι αυτός «ην ο εξαπατήσας τον πρεσβύτερον συστήσασθαι το τοιούτον συνοικέσιον, πρότερον μεθύσας οίνω αυτόν, έπειτα και χάρτην αυτώ υποδείξας, ως δήθεν βούλλαν ειληφώς», η ανάληψη δηλ. όλης της ευθύνης από το πρόσωπό του, αλλά και η διάταξη από τον Τόμο της Ενώσεως, όπου γίνεται αναφορά στο «περί της τετραγαμίας, ... ει τις τολμήσει», κάτι

³⁶⁴ Hunger 1973: 70

³⁶⁵ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122

³⁶⁶ MM II: 603/Regestes: 3163

³⁶⁷ MM II: 643/Regestes: 3207

³⁶⁸ Η μέθη ως δικαιολογία για την απειθαρχία του προβάλλει το 1383 και ο ιερομόναχος Θεοδόσιος (MM II 360-IV), Hunger 1973: 74.

³⁶⁹ Nicol 1968: no 47

που θεωρήθηκε ότι ισχύει στην περίπτωση του Γαβρά, οδήγησαν στην τελική απόφαση ότι «το πταίσμα του ιερέως ουκ εκ τόλμης αυτού και μετά φρονήσεως φαίνεται γεγενημένον, αλλ' εξ απροσεξίας αυτού και απάτης». Στην ποινή ελήφθη υπόψη και η φτώχεια του ιερέα, ο οποίος για προς το ζην ασκούσε και χειρωνακτική εργασία, στοιχείο άξιο προσοχής κατά τον Η. Hunger³⁷⁰. Το ότι δεν επιβάλλεται καμία ποινή στον Φακρασή για την πράξη του, παρά την ύπαρξη της ποινής του αφορισμού λαϊκών για αδικήματα του είδους αυτού ήδη από τα πρώτα χρόνια της ίδρυσης της Εκκλησίας, δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς κάτι αντίστοιχο παρατηρήσαμε για τον Γραμματά, όπως και για τους υπολοίπους λαϊκούς που συμμετείχαν στις υποθέσεις των παράνομων γάμων, αν και οι ιερείς τους στοχοποίησαν ως υποκινητές³⁷¹. Η μοναδική εξαίρεση ήταν ο αφορισμός του λαϊκού Δούκα Καυκαδηνού, ο οποίος το 1394, «ζητών συγχώρησιν του εκφωνηθέντος κατ' αυτού αφορισμού, διόπερ επεχείρησε ποιήσαι συνοικέσιον», εγγυάται «μη εάση τούτο εις πέρας προελθείν»³⁷².

Όπως έχουμε ήδη δει, η σύνοδος κλήθηκε να αποφασίσει για την ποινή των ιερέων Ιωάννη και Σπαρτηνού σε υπόθεση τετραγαμίας το 1383. Τότε όμως αποφασίστηκε η καθαίρεση του πρώτου, παρά τους ισχυρισμούς περί εξαπάτησής του, αλλά και η εξάμηνη αποχή από τα ιερατικά καθήκοντα του δευτέρου. Νομίζω πως δεν υπάρχει κάποια ανακολουθία της συνόδου, αν συγκρίνουμε τις αποφάσεις αυτές με την απόφαση για τον Γαβρά. Η ειδοποιός διαφορά τους έχει να κάνει με τη συμμετοχή ενός προσώπου αριστοκρατικής καταγωγής, στον οποίο αποδίδεται η εξαπάτηση του τελευταίου. Το γιατί οι υψηλοί φίλοι, ακόμα και αυτή η έμμεση εμπλοκή του αυτοκράτορα δεν σώζουν τον Καβάσιλα, ενώ ο Καντακουζηνός Φακρασής σώζει τον Γαβρά σχετίζεται με τη βαρύτητα ίσως των πράξεων και την αναζήτηση των κινήτρων πίσω από αυτές. Στον Γαβρά, ο οποίος κατηγορείται μόνο για μία πράξη και παρουσιάζεται ενώπιον της συνόδου μετανιωμένος, αναγνωρίζεται το ελαφρυντικό της μέθης. Επιπλέον, ο Φακρασής αναλαμβάνει όλη την ευθύνη. Αντίθετα με τον Γαβρά ο Καβάσιλας παρουσιάζεται με θράσος ενώπιον του πατριάρχη, χωρίς στην πραγματικότητα να δείξει καμία μεάνοια για μία σειρά αδικημάτων και όχι μόνο για τη συμμετοχή του σε παράνομο γάμο.

³⁷⁰ Hunger 1973: 66

³⁷¹ Τρωιάνος 1997β: 49

³⁷² MM II: 457/Regestes: 2950

Οι H. Hunger και Ch. Kraus θεωρούν πως η καθαίρεση του Καβάσιλα αποτελεί μέρος μιας διαμάχης μεταξύ του βυζαντινού αυτοκράτορα και της Εκκλησίας, η οποία δεν τερματίστηκε με την επάνοδο του Ιωάννη Β' στον πατριαρχικό θρόνο. Ο Ιωάννης ο Ε', ο οποίος είχε μεταστραφεί στον καθολικισμό, δεν ήταν σε καμία περίπτωση, σύμφωνα με τους δύο ιστορικούς, ο αυτοκράτορας που θα μπορούσε να επιβάλει τη θέση του στη σύνοδο, σε μια περίοδο κατά την οποία η δύναμη της εκκλησίας αυξανόταν και η πολιτική εξουσία ακολουθούσε αντίστροφη πορεία³⁷³. Αν και νεότερες μελέτες αμφισβητούν την υπεροχή της εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι της αυτοκρατορικής την παλαιολόγεια περίοδο³⁷⁴, είναι βέβαιο πως οι σχέσεις Πολιτείας και Εκκλησίας ισορροπούσαν σε ένα τεντωμένο σχοινί, με την αυτοκρατορική εξουσία να διατηρεί την εξουσία που είχε από τους προηγούμενους αιώνες πάνω στην εκκλησιαστική διοίκηση, αλλά και για πρώτη φορά την πατριαρχική εξουσία να διεκδικεί την ανεξαρτησία της από τον αυτοκράτορα, υψώνοντας μάλιστα φωνή ακόμα και για ανωτερότητα της έναντι της εξουσίας του³⁷⁵. Με άλλα λόγια η αυτοκρατορική και η πατριαρχική εξουσία «επιζητούσαν την ανεξαρτησία η μία έναντι της άλλης, στο μέτρο που δεν ήταν εφικτό να υποτάξει η μία την άλλη ... μολονότι κάθε πλευρά επικαλείτο τη συνεργασία της άλλης»³⁷⁶. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί να ερμηνευθούν η υπόθεση του Καβάσιλα και η αυτοκρατορική παρέμβαση το 1394 υπέρ του παράνομου, σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία, αριστοκρατικού γάμου στην Αχρίδα, η οποία όμως έγινε αποδεκτή από το πατριαρχείο, αφού εν τέλει το αποδέχθηκε. Η απόφαση αυτή, ωστόσο, είχε να κάνει και με μία επιθυμία του πατριαρχείου να μην συγκρουστεί με τη νέα οθωμανική διοίκηση, η οποία είχε ενεργό ρόλο στο συνοικέσιο αυτό. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με ένα επεισόδιο αυτής της ευαίσθητης ισορροπίας των σχέσεων της Εκκλησίας και της βυζαντινής Πολιτείας, αλλά και με μία απόπειρα της πατριαρχικής εξουσίας να «ρίξει» γέφυρες με την νέα διοίκηση της περιοχής, τους Οθωμανούς.

³⁷³ Hunger 1973: 79, Kraus 2004: 255, 261, Κιουσοπούλου 2007: 59

³⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Malatras 2017 και Macrides 2018.

³⁷⁵ Angelon 2007: 353-405. Βλ. επίσης Preiser-Kapeller 2008.

³⁷⁶ Κιουσοπούλου 2007: 183

Δ. Οι γαμήλιες στρατηγικές της Αριστοκρατικής και της Μεσαίας Τάξης

Οι γαμήλιες στρατηγικές θεωρούνται γενικά η πιο σημαντική ένδειξη ότι μία κοινωνική ομάδα είχε συνείδηση της διάκρισής της έναντι των υπολοίπων³⁷⁷. Ειδικά ως επιδίωξη της αριστοκρατικής τάξης αποτελούν κοινός τόπος των ιστορικών της βυζαντινής περιόδου και ειδικά όσων ασχολούνται με την αριστοκρατία³⁷⁸. Αν θα έπρεπε να δώσουμε έναν απλό και σύντομο ορισμό τους για τα ανώτερα στρώματα, θα μπορούσε να είναι ο ακόλουθος: Οι επιγαμίες μεταξύ μελών πλουσίων και ισχυρών οικογενειών. Ως πρακτική οι γαμήλιες στρατηγικές ανάγονται ήδη από τον 11^ο αι.³⁷⁹, καθώς ο γάμος είναι εκείνο το μέσο που μπορεί να ανασχηματίσει τα συγγενικά δίκτυα, τα οποία στηρίζουν την πολιτική και την οικονομική δύναμη της οικογένειας³⁸⁰. Οι γαμήλιες στρατηγικές καθίστανται ορατές και από το γεγονός ότι ο γάμος στο Βυζάντιο τοποθετείται πριν από την ενηλικίωση, όταν δηλ. οι νέοι ως υπεξούσιοι δεν είχαν την ανεξαρτησία εκείνη που θα τους επέτρεπε ευκολότερα ίσως έναν γάμο επιλογής τους³⁸¹. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο αιώνων της βυζαντινής ιστορίας οι επιγαμίες μεταξύ των αριστοκρατικών οικογενειών με στόχο, όπως προελέχθη, τον σχηματισμό δυνατών πολιτικών συμμαχιών παρουσιάζεται από την έρευνα ως κανόνας, κάτι που φαίνεται και από την υιοθέτηση πολλών επωνύμων, ακόμα και αν τα επώνυμα αυτά παραπέμπουν σε δεσμό που είχε λάβει μέρος πολύ παλιά στο παρελθόν. Η υψηλή αριστοκρατία μέσω των γαμήλιων συμμαχιών τον 14^ο αι. – σύμφωνα πάντα με κάποιους ερευνητές – περιχαρακώθηκε περισσότερο, με αποτέλεσμα η βυζαντινή κοινωνία να αποκτήσει σε σημαντικό βαθμό χαρακτηριστικά κλειστής κοινωνίας³⁸².

Στα μοναστικά αρχεία και στις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου συναντάμε πρόσωπα που φέρουν συχνά τα επώνυμα Παλαιολόγος, Καντακουζηνός, Δούκας, Σουλτάνος και Ασάνης με διάφορους συνδυασμούς, καθώς, όπως ξέρουμε, οι αριστοκράτες συνήθιζαν να φέρουν πολλά επώνυμα εκ πατρός και εκ μητρός ως

³⁷⁷ Kyritses 1997: 260

³⁷⁸ Βλ. ενδεικτικά Angold 1984b, Gaul 2016, Gilleard 2007, Κιουσοπούλου 1990 και 2007, Κιουσοπούλου - Μπενβενίστε 1991, Laiou 1973, 1998 και 2009, Magdalino 1984, Maksimović 1988, Malatras 2013, Matschke 1971, Nicol 1984, Ostrogorsky 1971, Patlagean 1986 και 2014, Runciman 1984, Kyritses 1997, Schrijver 2012.

³⁷⁹ Laiou 2009a: 59

³⁸⁰ Κιουσοπούλου-Μπενβενίστε 1991: 258

³⁸¹ Patlagean 1986: 263

³⁸² Laiou 1973: 134-135, 139, Laiou 1998: 134. Η πρακτική της υιοθέτησης πολλών επωνύμων συνάδει με την πρακτική των πολλαπλών γάμων, με τους οποίους συνδέονταν οι αριστοκρατικές οικογένειες, καθώς η καταγωγή μεταβιβαζόταν όχι μόνο από τον πατέρα, αλλά και τη μητέρα (Laiou 2009a: 59)

επίδειξη ευγένειας³⁸³. Πρόκειται για μία πρακτική κυρίως των ανώτερων στρωμάτων της αριστοκρατίας πλήρως εξελιγμένη την πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αι.³⁸⁴ Και μόνο η παράθεση αυτών των επωνύμων θα αρκούσε να αποκαλύψει τις στρατηγικές ενίσχυσης της τάξης αυτής μέσω των επιγαμιών και τη χρήση πολλών επωνύμων. Ωστόσο, οι πληροφορίες από τις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου για τις γαμήλιες στρατηγικές της άρχουσας τάξης είναι πολύ περισσότερες και φωτίζουν συγγένειες μεταξύ οικογενειών που δεν μπορούν να φανούν μέσα από τα επώνυμα. Ανάλογες επίσης πληροφορίες μπορούμε να αποκομίσουμε και από τα μοναστικά αρχεία. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για έγγραφα με θέμα πωλήσεις ή δωρεές ακινήτων, όπου σημαντικός αριθμός εκπροσώπων αριστοκρατικών οικογενειών καταγράφονται ως αγοραστές, πωλητές ή δωρητές. Στόχος της παρούσας έρευνας είναι να καταδείξει αν η νέα αριστοκρατία του εμπορίου, η οποία αναδεινύεται στο β' μισό του 14^{ου} αι., είχε ανάλογη συνείδηση της υπεροχής της, όπως η παλαιά γαιοκτητική³⁸⁵, και αν αυτή είναι εμφανής μέσω των γαμήλιων επιλογών, αν δηλ. υπήρξε μία σύνδεση των δύο αυτών αριστοκρατικών στρωμάτων από τα τέλη του

³⁸³ Κιουσσοπούλου 1990: 156, Malatras 2013: 121

³⁸⁴ Η πρακτική αυτή υιοθετήθηκε αρχικά από τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', πιθανόν μετά την ενθρόνισή του (Kyritses 1997: 224, 232, 237).

³⁸⁵ Οι εξελίξεις του 14ου αι. φαίνεται πως αποτέλεσαν τομή στην εξέλιξη της αριστοκρατικής τάξης και των πόλεων. Από το δεύτερο μισό του αιώνα οι βυζαντινές πόλεις είχαν αναπτύξει κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά ανάλογα με αυτά των ιταλικών πόλεων την ίδια περίοδο, όπως αναφέρει η J. Shea (Shea 2010: 303). Ερευνητές θεωρούν πως η βυζαντινή αριστοκρατία κατέφυγε τότε σε μεγάλο βαθμό στην Κωνσταντινούπολη και άρχισε να επενδύει χρήματα σε επιχειρήσεις και να συμμετέχει πολύ πιο ενεργά στον κόσμο του εμπορίου, ο οποίος μέχρι τότε θεωρούνταν μη ασφαλής επένδυση, δείχνοντας έτσι μία οικονομική ευελιξία και παρακάπτοντας παραδοσιακές προκαταλήψεις έναντι του εμπορίου (Oikonomides 1979a: 329, Kyritses 1997: 206). Αυτό συνέβη, ειδικότερα, κατά τη διάρκεια και μετά τον εμφύλιο του 1341-1347, όταν οι αριστοκράτες, έχοντας χάσει μεγάλο μέρος της γης τους από τους Σέρβους και τους Τούρκους, αλλά και ένεκα των δημογραφικών προβλημάτων και των συνεχών εισβολών που είχαν καταστήσει τη γη μη επωφελή επένδυση, έπρεπε να επενδύσουν το κεφάλαιο που είχαν ακόμη στα χέρια τους σε άλλον τομέα. Για πολλές αριστοκρατικές οικογένειες το εμπόριο αποτελούσε ουσιαστικά μονόδρομο, για να μην στερηθούν ένα ανάλογο επίπεδο ζωής με αυτό που απολάμβαναν προτύτερα. Συνεπώς, από το 1347 αυξάνει δραματικά ο αριθμός των εμπόρων και επιχειρηματιών που ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη (Mastchke 1971: 94, Oikonomides 1988: 328-329, Λαΐου - Morriison 2011: 297-298). Για την Α. Λαΐου η παρουσία των βυζαντινών αριστοκρατών ανάμεσα στους εμπόρους και τους τραπεζίτες της Κωνσταντινούπολης τον τελευταίο αιώνα της ως βυζαντινής πόλης λειτουργεί ως υπενθύμιση της πολυπλοκότητας της κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης του βυζαντινού κράτους των παλαιολόγειων χρόνων (Laiou-Thomadakis 1980/1: 204-205). Ωστόσο, ερευνητές, όπως ο R. Estangüi Gomez, διαφωνούν με τη θεώρηση αυτή. Ο R. Estangüi Gomez θεωρεί πως κανένας έμπορος ή επιχειρηματίας των τελευταίων δεκαετιών του βυζαντινού κράτους δεν μπορεί να ταυτιστεί με απόγονο των παλαιών αυτών αριστοκρατικών οικογενειών (Gomez 2014a: 199). Κάποιες αριστοκρατικές οικογένειες δεν κατάφεραν να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες και ουσιαστικά εξαφανίζονται από τις πηγές, ενώ νέες οικογένειες κατάφεραν να διεισδύσουν στην αριστοκρατία, όπως οι οικογένειες Γουδέλη, Νοταρά και Σοφιανού (Malatras 2013: 65). Οι οικογένειες αυτές, εισχωρώντας στα ανώτερα στρώματα μετουσίωσαν την κυρίαρχη τάξη. Πρόκειται για οικογένειες βυζαντινών επιχειρηματιών με μακρόχρονη και σταθερή παρουσία στο εμπόριο, εξοικειωμένοι με τις πρακτικές των Ιταλών εμπόρων, με τους οποίους άλλωστε συνεργάζονταν. Οι επιχειρηματίες αυτοί, μεγάλεμποροι και κεφαλαιούχοι, συνδύαζαν κατοχή αστικής γης με εμπόριο και μεγάλα καταστήματα (Mastchke 1971: 37, 85, Mastchke 2006β: 609).

14^ο αι. μέσω επιγαμιών και όχι μόνο μέσω οικονομικών συνεργασιών ή της επιδίωξης συμμετοχής στην εξουσία.

Ένα άτομο, για να μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκε κυρίως στο ανώτερο στρώμα της αριστοκρατίας, έπρεπε να είχε σημαντικό τίτλο ή αξίωμα, σημαντική θέση στη διοίκηση, γη και πλούτο – στοιχεία που τείνουν να εκλείψουν στα τέλη του 14^ο αι. λόγω των ιστορικών συνθηκών – και, τέλος, καταγωγή εκ μητρός και πατρός από επιφανείς και γνωστότατες οικογένειες, παρά το γεγονός ότι η καταγωγή δεν είχε εγγραφεί σε κανένα κείμενο του βυζαντινού δικαίου ως προϋπόθεση υψηλής κοινωνικής στάθμης³⁸⁶. Μελετώντας τα μοναστικά αρχεία και τις πατριαρχικές αποφάσεις βλέπουμε να καταγράφεται δίπλα στο όνομα και το επώνυμο κάποιων προσώπων οι τίτλοι «οικεῖος» ή «δούλος του αυτοκράτορα», τους οποίους, ωστόσο, δεν έφεραν οι στενοί συγγενείς του αυτοκράτορα³⁸⁷. Οι όροι αυτοί σήμαιναν την εγγύτητα και εξάρτηση από τον αυτοκράτορα και την προσφορά υπηρεσίας στο πρόσωπό του αντίστοιχα³⁸⁸. Ο όρος «οικεῖος» αποτελούσε μια αδιαμφισβήτη υψηλή ιδιότητα, ενώ την ιδιότητα του «δούλου του αυτοκράτορα» έφεραν περισσότεροι, είτε ήταν «οικεῖοι του αυτοκράτορα» είτε όχι³⁸⁹. Τα πρόσωπα αυτά δεν αντιπροσώπευαν παρά το υψηλότερο επίπεδο της αριστοκρατικής τάξης («the very highest of the notables»), είχαν δηλ. τη «σφραγίδα» ενός υψηλού αριστοκρατικού status, καθώς αποτελούσαν έναν στενό κύκλο αυλικών, έναν μικρό αριθμό πολύ επιφανών οικογενειών προσδεδεμένων με την αυτοκρατορική οικογένεια³⁹⁰. Σύμφωνα με τον P. Magdalino, ο τίτλος «δούλος» απηχεί και θρησκευτική πρακτική³⁹¹, ενώ κατά τον M. Angold αποτυπώνει μία αντιφατικότητα στην εικόνα της αριστοκρατικής τάξης, διότι δήλωνε μέσω αυτού την υποταγή της στον αυτοκράτορα, αν και η ίδια χαρακτηριζόταν από ισχυρή αίσθηση οικογενειακής ανεξαρτησίας³⁹².

Πολύ πιο προσεκτικοί πρέπει να είμαστε με το προσωνύμιο «κυρ», το οποίο επίσης συνοδεύει πολλά πρόσωπα. Για μελετητές, όπως τη R. Macrides και τον M. C.

³⁸⁶ Τα κριτήρια αυτά συμφωνούν σε γεγικές γραμμές με τα πορίσματα της έρευνας του A. Kazhdan για τη βυζαντινή αριστοκρατία. Σε αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν η εκπαίδευση, το φρόνημα και ο τρόπος ζωής. Ίσως το βασικό κριτήριο του ορισμού της βυζαντινής αριστοκρατίας είναι η συνέχεια από πλευράς διαδοχικών γενεών της κατοχής αξιωμάτων και πηγών πλούτου (Malatras 2013: 35-36, 121. Για την έρευνα του A. Kazhdan βλ. Beck 1992: 343).

³⁸⁷ Magdalino 2009: 222

³⁸⁸ Patlagean 2014: 215-216

³⁸⁹ Kyritses 1997: 15

³⁹⁰ Ostrogorsky 1971: 28, Magdalino 1984: 94, Maksimović 1988: 23. Αρκετά πρόσωπα που καταγράφονται ως «οικεῖοι» του αυτοκράτορα υπηρέτησαν και ως βυζαντινοί διπλωμάτες (Andriopoulou 2010: 151-158).

³⁹¹ Magdalino 2009: 222

³⁹² Angold 1984b: 8

Bartusis, τα «κυρ» μαζί με το «συρ» είναι δηλωτικά μιας ανωτερότητας³⁹³. Ο Δ. Κυρίτσης κρίνει πως, αν και δευτερευούσης σημασίας, αποτελεί ένδειξη διακεκριμένης κοινωνικής θέσης κυρίως όμως από τη σκοπιά του γράφοντος και συνεπώς ενέχει σημαντικό βαθμό «υποκειμενικότητας»³⁹⁴. Η Α. Κοντογιαννοπούλου έχει διαπιστώσει πως, αν και η χρήση του «κυρ» από τον 12^ο αι. ως δηλωτικού κοινωνικής διάκρισης και καταξίωσης ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με πρόσωπα που τοποθετούνται στον χώρο της αριστοκρατίας και έφεραν τίτλο ή αξίωμα, εν τέλει μπορούσε να έχει αναφορά – σε μικρότερο βαθμό – και σε μη αριστοκράτες, καθώς η απόδοση αυτής της προσωνυμίας σε κάποιον «δεν εξαρτιόταν από το αξίωμα ή τον τίτλο που έφερε, αλλά από την αξία που ήθελε να του προσδώσει αυτός που εξέδιδε το σχετικό έγγραφο». Έτσι, ουσιαστικά το προσωνύμιο απαντάται σε εκπροσώπους όλων των κοινωνικών στρωμάτων, από μέλη της αριστοκρατίας και του μεσαίου κοινωνικού χώρου με σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων μέχρι και πρόσωπα από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, που έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης από τους συντοπίτες τους. Εκτός από τους κοσμικούς το προσωνύμιο έφεραν εκκλησιαστικοί άρχοντες, μοναχοί, ιερείς και ιερομόναχοι. Πάντως, σε αντίθεση με τους άνδρες όσες γυναίκες στα έγγραφα χαρακτηρίζονται ως κυρές ανήκουν στις αριστοκρατικές οικογένειες³⁹⁵. Κοντά στις διαπιστώσεις της Α. Κοντογιαννοπούλου βρίσκεται ο Ch. Malatras. Το «κυρ», σύμφωνα με τον ιστορικό, αποδίδεται στα μέλη των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, με μεγαλύτερη, ωστόσο, ευκολία σε μοναχούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους με κάποια κοινωνική θέση, εκτείνεται δε και στα ανώτερα μεσαία στρώματα³⁹⁶.

Εκτός από τους προαναφερθέντες τίτλους σε κάποια πρόσωπα καταγράφονται αξιώματα και άλλοι τίτλοι, τα λεγόμενα «οφφίκια». Κάποιες φορές δε η καταγραφή αυτών γίνεται κυρίως στις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου με τρόπο σχεδόν εμφατικό. Αν και αριστοκράτισσες δεν καταγράφονται συχνά με κάποιον τίτλο, η Άννα Λασκαρίνα αποτελεί εξαίρεση, καθώς δηλώνεται ως «μεγάλη πάπαινα»³⁹⁷. Αυτό συμβαίνει, γιατί προφανώς ανήκαν στην υψηλή αριστοκρατία. Αντιθέτως, πολλοί επιφανείς άνδρες δηλώνονται με τον τίτλο και το αξίωμά τους, όπως αυτό του «σεβαστού», του «πρωτοκυνηγού», του «μεγάλου διερμηνευτή», του «μεγάλου

³⁹³ Macrides 1998: 180, Bartusis 2012: 339

³⁹⁴ Kyritses 1997: 14

³⁹⁵ Κοντογιαννοπούλου 2012

³⁹⁶ Malatras 2013: 116

³⁹⁷ MM II: 597/Regestes 3157

εταιρειάρχη» ή του «στρατοπεδάρχη»³⁹⁸. Τα «οφφίκια» αυτά αποτυπώνουν τη σύνθετη αυλική ιεραρχία, όπως είχε αυτή διαμορφωθεί τον 14^ο αι., με την είσοδο νέων τίτλων και αξιωμάτων και την κατάργηση ή τη διαφορετική κατάταξη παλαιότερων. Η πλήρης ιεράρχηση των τίτλων και των αξιωμάτων, που έφθναν τα ογδόντα, σώζεται στο έργο «Περί τάξεως των τε αξιωμάτων και οφφικίων» του Ψευδο-Κωδινού των μέσων του 14^{ου} αι.³⁹⁹. Κάποια από αυτά, όπως του «σεβαστού» που βρισκόταν ουσιαστικά στη βάση, ήταν πλέον τιμητικοί, ενώ άλλα, όπως του «πρωτοκυνηγού», του «πρωτοϊερικού» και του «μεγάλου διερμηνευτή», είχαν περιεχόμενο και για αυτό βρίσκονταν σχετικά ψηλά⁴⁰⁰. Και εδώ οι συντάκτες των αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου δεν κάνουν εξαίρεση στον κανόνα της σχετικής ανακρίβειας. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως ο Γεώργιος Δούκας Νεστόγγος καταγράφεται ως «λογοθέτης», αλλά δεν δηλώνεται αν ήταν του «Γενικού», οπότε θα είχε αξίωμα πολύ υψηλό στη 18^η θέση, ή «των Οικειακών», αξίωμα αρκετά χαμηλότερο, καθώς βρίσκεται στην 39^η θέση. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Δημήτριο Ξανθόπουλο ο οποίος δηλώνεται απλά ως «στρατοπεδάρχης» χωρίς κάποιο επιπρόσθετο στοιχείο. Δεν γνωρίζουμε αν ήταν «μέγας στρατοπεδάρχης», οπότε θα βρισκόταν σε μία πολύ υψηλή θέση, την 9^η, ή ήταν «στρατοπεδάρχης των Μουρτάτων» ή «των Τζακώνων» ή «των Μονοκαβάλλων» ή «των Τζαγγρατόρων»,

³⁹⁸ Ενδεικτικά αναφέρουμε πως οι Ευστάθιος Κίνναμος και Γρηγόριος Μοσχόπουλος ήταν «σεβαστοί» (MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes 2067, MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes 2048), οι Γεώργιος Στρατηγός και Ιωάννης Πολεμιανίτης «πανσεβαστοί σεβαστοί» - ο πρώτος και «δομέστικος των δυσικών θεμάτων» (MM I: 70-I/PRK I: 101/Regestes 2155, MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes 2073) -, ο Αλυάτης, «πρωτοκυνηγός» (MM I: 123/PRK II: 173/Regestes 2296), ο κυρ Νικόλαος Σιγηρός «μέγας διερμηνευτής», τα αδέρφια Ξανθόπουλοι, κυρ Αλέξιος και κυρ Δημήτριος, «ορφανοτρόφος» και «στρατοπεδάρχης» αντίστοιχα ((MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes 2301)), ο Γεώργιος Δούκας Νεστόγγος «λογοθέτης», αλλά και «μέγας παπίας» (Prodrome: 61-62), ο Ιωάννης, σύζυγος της Άννας Ασασίνας Κοντοστεφανίνας, και ο Ανδρόνικος Ασάνης, γιος από τον πρώτο γάμο του Ισαάκιου Παλαιολόγου Ασάνη, «μεγάλοι πριμμικήριου» (Pantokrator: 11, MM I: 136-II/PRK III: 184/Regestes 2330), οι Θεόδωρος Σαραντηνός και Θεόδωρος Στρόγγυλος «πρωτοϊερικός» (Vatopedi I: 64, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes 2300), οι Ασπιέτης και Κωνσταντίνος Τρυπομάτης «πρωταλλαγάτορες» (MM II: 580 / Regestes 3139, Prodrome: 80) και, τέλος, ο Γεώργιος Σαραντηνός «μέγας εταιρειάρχης» (Vatopedi I: 64). Τον 14ο αιώνα τα αξιώματα του «μεγάλου δομέστικου», του «πρωτοστράτορος» και του «πικέρνη» είχαν επίσης επώνυμα όπως Ραούλ, Ταρχανειώτης, Καντακουζηνός, Συργιάννης, Φιλανθρωπηνός, Μελισσηνός, Συναδηνός (Laiou 1973: 146)

³⁹⁹ Macrides κ.άλ. 2013. Για τον Ψευδο-Κωδινό και τους βυζαντινούς γενικά τίτλους βλ. επίσης ενδεικτικά Guiland 1954 και 1976. Σύμφωνα με τον Ψευδο-Κωδινό, ως προς τα αξιώματα και τους τίτλους της υποσημείωσης 330 το «οφφίκιο» του «μεγάλου πριμμικήριου» βρισκόταν στην 10^η θέση, του «μεγάλου παπία» στην 22^η, του «μεγάλου εταιρειάρχης» στην 25^η, του «πρωτοκυνηγού» 41^η, του «πρωτοϊερικού» στην 48^η και του «μεγάλου διερμηνευτή» στην 50^η. Χαμηλότερα βρίσκονταν τα «οφφίκια» του «πρωταλλαγάτορα» (55ο), του «ορφανοτρόφου» (56ο), του «δομέστικου των δυσικών θεμάτων» (73ο) και του «σεβαστού» (77ο) (Macrides κ.άλ. 2013: 26-32 και Πίνακας V, Πλακογιαννάκης 2001: 277-278).

⁴⁰⁰ Οι «πρωτοκυνηγός» και «πρωτοϊερικός» είχαν την ευθύνη οργάνωσης των βασιλικών κυνηγιών, ο πρώτος με κυνηγόσκυλα και ο δεύτερος με αρπακτικά όρνεα, ενώ ο «μέγας διερμηνευτής» σχετιζόταν με τις διπλωματικές αποστολές (Πλακογιαννάκης 2001: 101, 194, 281-282).

οπότε θα είχε ένα μικρότερης σημασίας αξίωμα, καθώς αυτά βρίσκονταν στις θέσεις 65-68. Πάντως ο βαθμός εγγύτητας στην αυτοκρατορική οικογένεια αντιστοιχούσε σε ανάλογο τίτλο και αξίωμα. Για τον λόγο αυτό, ο Ανδρόνικος Ασάνης, γιος του Ισαάκιου Παλαιολόγου Ασάνη και ξάδελφος του αυτοκράτορα, ήταν «μέγας πριμμικήριος» και ο Γεώργιος Δούκας Νεστόγγος, μέλος και αυτός της αυτοκρατορικής οικογένειας και σύζυγος της Ευδοκίας Παλαιολογίνας, είχε τον τίτλο του «μεγάλου παππία».

Ένας τέλος δείκτης, όπως προελέχθη, για την κατάταξη στην αριστοκρατική τάξη ή – για να είμαστε πιο ακριβής – σε ανώτερα γενικά στρώματα είναι ο πλούτος. Συναντάμε δηλ. στις πηγές πρόσωπα, για τα οποία οι μόνες λίγες πληροφορίες που έχουμε είναι η σημαντική ακίνητη περιουσία τους. Δυστυχώς, δεν διαθέτουμε για αυτά κανένα άλλο στοιχείο, ούτε έστω για κάποιο στενό συγγενικό τους πρόσωπο, το οποίο θα μας έκανε να είμαστε πιο βέβαιοι για την τοποθέτησή τους στην κοινωνική πυραμίδα της εποχής.

Οι γαμήλιες στρατηγικές αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για τον λόγο ότι, όπως είδαμε, τα γαμικά κωλύματα γινόταν σε γενικές γραμμές σεβαστά από την αριστοκρατία τον 14^ο αι. Στις αρχές του αιώνα σχεδιάζόταν το συνοικέσιο της κυράς Θεοδώρας Δούκαινας Βαλσαμίνας με τον γιο «του υπερτίμου», χωρίς να αναφέρεται το όνομα ούτε του πατέρα ούτε του γιου⁴⁰¹. Το συνοικέσιο αυτό τελικά για λόγους άγνωστους δεν προχώρησε. Η οικογένεια Βαλσάμη είχε ήδη συγγενικούς δεσμούς με μία οικογένεια της ανώτερης αριστοκρατίας, την οικογένεια Φιλανθρωπηνού, καθώς η κυρά Ευδοκία Φιλανθρωπηνή ήταν νύφη της Θεοδώρας Βαλσαμίνας. Η οικογένεια Καβαλλαρίου θέλησε το 1325 να συνδεθεί μέσω γάμου με την οικογένεια Μακρυδούκα. Στην πραγματικότητα οι δύο αυτές οικογένειες είχαν ήδη συγγενέψει εξ αγχιστείας μέσω της θυγατέρας του Αβάκη, που είχε παντρευτεί τον Μακρυδούκα, αδελφό του κυρ Ιωάννη Τριακοντάφυλλου, οικείο του αυτοκράτορα. Η αδελφή της είχε παντρευτεί έναν εκπρόσωπο της οικογένειας των Παλαιολόγων. Όπως έχουμε ήδη δει, το συνοικέσιο απαγορεύτηκε με πατριαρχική απόφαση λόγω γαμικού κωλύματος⁴⁰². Για την οικογένεια Αβάκη δεν διαθέτουμε κάποιο άλλο στοιχείο. Δεν καταγράφεται δε στις επιφανείς οικογένειες από τους ιστορικούς της περιόδου που έχουν ασχοληθεί με τη βυζαντινή αριστοκρατία. Οι επιγαμίες, ωστόσο, της οικογένειας με άλλες ισχυρές οικογένειες μας οδηγεί στην υπόθεση πως ήταν μέλος

⁴⁰¹ MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049

⁴⁰² MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2127

της αριστοκρατικής τάξης. Το 1316 ο «σεβαστός» κυρ Ευστάθιος Κίνναμος είχε ήδη παντρεύει τη θυγατέρα του με τον Νοστόγγο, μέλος επίσης της υψηλής αριστοκρατίας⁴⁰³. Πριν από το 1329 τοποθετείται ο γάμος του Θεόδωρου Βρανά και της θυγατέρας της κυράς Ευφροσύνης Πετραλειφίνας ή Πετραλοιφίνας⁴⁰⁴. Η περιουσία της νύφης ήταν σημαντική, καθώς μόνο το μερίδιο από την προίκα που είχε επιστρέψει με διαθήκη στη μητέρα της, πολλά οικηματα στη Αδριανούπολη, δεν ήταν διόλου ευκαταφρόνητο. Το 1330 ο κυρ Γεώργιος Παδύατης, ο πατέρας του οποίου Θεόδωρος ήταν επίσης οικείος του αυτοκράτορα, είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του «πανσεβαστού σεβαστού οικείου του αυτοκράτορα, δομέστικου των δυσικών θεμάτων» κυρ Γεωργίου Στρατηγού⁴⁰⁵ και το 1341 ο κυρ Φωκάς Μαρούλης, δομέστικος της τραπέζης και ιδρυτής της μονής Θεομήτορος στην Κωνσταντινούπολη⁴⁰⁶, είχε μία σύζυγο, η οποία δεν κατονομάζεται⁴⁰⁷. Επειδή ο γιος τους ήταν ο «πρωτοϊερακάριος» κυρ Ιωάννης Συναδηνός, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως προερχόταν από την οικογένεια Συναδηνού και πως ο γιος είχε υιοθετήσει το επώνυμο της μητέρας ως πιο ένδοξο σε σχέση με του πατέρα⁴⁰⁸. Το 1348 ο οικείος του αυτοκράτορα, «μέγας διερμηνευτής», κυρ Νικόλαος Σιγηρός, ήταν παντρεμένος με μία από τις θυγατέρες της Ξανθοπουλίνας⁴⁰⁹. Η οικογένεια της νύφης ήταν σημαντική, γιατί τα αδέρφια της, κυρ Αλέξιος και κυρ Δημήτριος, ήταν «ορφανοτρόφος» και «στρατοπεδάρχης» αντίστοιχα. Οι δεσμοί μεταξύ επιφανών οικογενειών δεν επιτυγχάνονταν βέβαια μόνο μέσω τέκνων, αλλά και μέσω ανιψιών ή άλλων συγγενών. Αυτό υπογραμμίζεται από τον γάμο του κυρ Μιχαήλ Καβάσιλα με την «ανεψιά» του καθολικού κριτή πριν από το 1342⁴¹⁰.

Η ευφορία της γης και η ευκολία σύνδεσης των Σερρών με άλλες μεγάλες πόλεις της περιοχής και πρωτίστως τη Θεσσαλονίκη μπορεί να αιτιολογήσει την έντονη παρουσία, τουλάχιστον ως τον μεγάλο εμφύλιο, της αριστοκρατίας στην οικονομική ζωή της πόλης, η οποία αποτελούσε παράδειγμα «διοικητικής» και ταυτόχρονας παραγωγικής πόλης⁴¹¹. Για τον λόγο αυτό βλέπουμε στις Σέρρες ονόματα

⁴⁰³ MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067

⁴⁰⁴ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153, MM I: 70-II/PRK I: 102/Regestes: 2156

⁴⁰⁵ MM I: 70-I/PRK I: 101/Regestes: 2155

⁴⁰⁶ PLP: no 17157

⁴⁰⁷ MM I: 98/PRK II: 135/Regestes: 2207

⁴⁰⁸ Kyritses 1997: 266

⁴⁰⁹ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

⁴¹⁰ MM I: 99/PRK II: 136

⁴¹¹ Λαΐου 1998: 204, Λαΐου - Morrison 2011: 278-279

αριστοκρατών με σταθερή παρουσία⁴¹², πρωτίστως του Ιωάννη Καντακουζηνού και της μητέρας του Θεοδώρας, οι οποίοι είχαν τεράστια ακίνητη περιουσία εντός της πόλης και πλησίον της⁴¹³. Πρόκειται δε για μέλη οικογενειών, οι οποίες ισχυρίζονταν άμεση καταγωγή από την αυτοκρατορική οικογένεια⁴¹⁴. Μεταξύ αυτών των οικογενειών παρατηρούνται τον 14^ο αι. επιγαμίες. Το 1314 ο Δούκας Συναδηνός, «δούλος του βασιλέως», έχει παντρευτεί τη Θεοδώρα Αγγελίνα⁴¹⁵. Μία ακόμα εκπρόσωπο της αριστοκρατικής οικογένειας των Αγγέλων βλέπουμε μισό αιώνα αργότερα παντρεμένη με τον Γεώργιο Βατάτζη Φωκόπουλο⁴¹⁶. Ο Φωκόπουλος ήταν οικείος του αυτοκράτορα και διέθετε μεγάλη περιουσία στην περιοχή, γειτονική των επίσης αριστοκρατών, Ασάνη και Αλεξίου Παλαιολόγου, θείου του αυτοκράτορα, κατοχυρωμένη με πρόσταγμα του 1346 και χρυσόβουλλο του 1352 από τον Στέφανο Dusan⁴¹⁷. Δεν συναντάμε μόνο γυναικεία μέλη της οικογένειας Αγγέλου να έχουν προχωρήσει σε γάμους συμφέροντος, αλλά και μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων. Η Ευδοκία Παλαιολογίνα είχε παντρευτεί τον «λογοθέτη» και «μεγάλο παππία» Γεώργιο Δούκα Νεστόγγο⁴¹⁸. Η Α. Λαΐου έχει ήδη προσθέσει στις επιγαμίες της ανώτερης αριστοκρατίας δύο ακόμα γάμους που σχετίζονταν άμεσα με την αυτοκρατορική οικογένεια. Ο πρώτος είναι μεταξύ της κόρης του Θεόδωρου Μετοχίτη, Ειρήνης-Ευλογίας Παλαιολογίνας με τον Ιωάννη, γιο του Ανδρόνικου Β'. Η ερευνήτρια υποθέτει πως το χωριό «Θολόν» στην περιοχή της Ζίχνας και σημαντική κτηματική περιουσία ήταν μέρος τεράστιας προίκας που έλαβε η νύφη για τον τόσο αυτό σημαντικό γάμο. Ο δεύτερος γάμος ήταν μεταξύ της Άννας Καντακουζηνής Κομνηνής Παλαιολογίνας Βρυεννίσης Φιλανθρωπηνής με τον «σεβαστοκράτορα» Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αδελφό του Μιχαήλ Η'⁴¹⁹.

Στις γαμήλιες στρατηγικές με επίκεντρο τις Σέρρες θα πρέπει να προσθέσουμε και τις ακολουθες περιπτώσεις. Η Ειρήνη Κομνηνή Καρδαμίνα καταγράφεται το 1340 ως

⁴¹² Λαΐου 1998b: 205

⁴¹³ Kyritses 1997: 109. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις εξής περιπτώσεις: Παλαιολογίνα Αγγελίνα Καντακουζηνή, Θεοδώρα Παλαιολογίνα Δερμοκαΐτισσα, Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα, Αλέξιος Παλαιολόγος Σουλτάνος, Ισαάκιος Παλαιολόγος Ασάνης, Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα (Prodrome: 173-176, Λαΐου 1998b: 205), Γεώργιος Γλαβάς, Μανουήλ Ασάν, Δούκας Μεστόγγος (Kyritses 1997: 110), Ευδοκία Παλαιολογίνα Τζαμπλακωνίσσα η οποία αποτελούσε εκπρόσωπο οικογένειας με σημαντική παρουσία στην πόλη ήδη από τις αρχές του 13ου αι (Prodrome: 112, 149, Θεοχαρίδης 1961-3: 138, 171, Λαΐου 1998b: 205).

⁴¹⁴ Laiou 1973: 136

⁴¹⁵ Prodrome: 14, 72

⁴¹⁶ Prodrome: 165

⁴¹⁷ Prodrome: 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49

⁴¹⁸ Prodrome: 61, 62

⁴¹⁹ Papadopoulos 1962: αρ. 11, 17, Λαΐου 1998: 204-207

χήρα του Καρδάμη, ο οποίος πιθανόν ταυτίζεται με τον μεγαλογαιοκτήμονα και «μεγάλο τζαούσιο» Καρδάμη, ο οποίος ζούσε έναν χρόνο νωρίτερα στις Σέρρες⁴²⁰. Η ένταξη της οικογένειας Καρδάμη στην αριστοκρατία υπογραμμίζεται από την επιπλέον μαρτυρία ενός Φιλί Μανουήλ Καρδάμη, «μεγάλου στρατοπεδάρχη», που έζησε την ίδια περίοδο στην πόλη⁴²¹, ενώ ένας ακόμα Καρδάμης, ο Βοΐλας Καρδάμης, μαρτυρείται σε έγγραφο επίσης από το αρχείο της μονής Προδρόμου⁴²². Αυτός με τη γυναίκα του Μαγδαληνή, έχοντας λάβει από κοινού απόφαση να μονάσουν, μοίρασαν το 1347 τα περιουσιακά τους στοιχεία σε δύο μέρη. Και ενώ δεν καταγράφεται το μερίδιο της συζύγου, το αντίστοιχο του Καρδάμη περιλάμβανε οικήματα και ένα «μαγκιπέιο». Αυτά θα κατέληγαν στην κυριότητα της μονής Προδρόμου, όπου θα μόναζε ο τελευταίος, με τη μονή να του παρέχει εκτός από στέγη και δύο αδελφάτα⁴²³. Το μέγεθος της περιουσίας του Βοΐλα Καρδάμη και η πρακτική δωρεάς στη μονή, όπου θα μόναζε, και παροχής από αυτήν ανταλλαγμάτων μας κάνει να τον θεωρήσουμε μέλος της ανώτερης τάξης.

Δεν υπήρχαν βεβαίως μόνο στις Σέρρες εκπρόσωποι της ανώτερης τάξης, αλλά και σε άλλες μακεδονικές πόλεις μικρότερου μεγέθους, οι οποίες προσέφεραν ζωντανή πολιτιστική ζωή, επικοινωνία με τον έξω κόσμο και αναπτυγμένη αγροτική οικονομία⁴²⁴. Συναντάμε το 1374 τον «μεγάλο πριμικήριο» Ιωάννη και τη γυναίκα του Άννα Ασασίνα Κοντοστεφανίνα στη Χρυσούπολη⁴²⁵ και το 1375 τον δεσπότη των Ιωαννίνων Θωμά Κομνηνό Πρεάλυμπο ή Πρεάλιμπο⁴²⁶ με τη σύζυγό του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα στα Βοδενά⁴²⁷. Και στη Βέροια υπήρχε την περίοδο εκείνη παρουσία οικογενειών της τοπικής και της υψηλής αριστοκρατίας⁴²⁸. Ένα έγγραφο, η διαθήκη του Θεόδωρου Σαραντηνού του 1324, καταδεικνύει με ενάργεια την παρουσία όχι μόνο οικογενειών της υψηλής αριστοκρατίας εκεί⁴²⁹, αλλά

⁴²⁰ Prodrome: 69, PLP: no 11183

⁴²¹ PLP: no 11182

⁴²² Prodrome: 76. Το όνομα Βοΐλας είχε βουλγαρική καταγωγή. Αν και μαρτυρείται αρκετά την παλαιολόγια περίοδο, η οικογένεια αυτή δεν πρέπει να είχε σημαντικές θέσεις και αξιώματα την παλαιολόγια περίοδο (Kazhdan 1991b)

⁴²³ Το αδελφάτο σήμαινε τη σύνδεση ενός ατόμου, του «αδελφαταρίου», με την κοινότητα ενός μοναστηριού, το οποίο του παρείχε ένα επίδομα εφ' όρου ζωής. Ένα αδελφάτο διδόταν κατόπιν παραχώρησης στη μονή ακινήτων ή χρηματικού ποσού. Υπήρχαν δύο ειδών «αδελφατάρια», οι «εσωμονίται» και οι «εξωμονίται». Οι πρώτοι εντάσσονταν στη μοναστική κοινότητα και οι δεύτεροι συνέχιζαν να ζουν εκτός (βλ. Magdalino 1991).

⁴²⁴ Matschke 2006a: 153

⁴²⁵ Pantokrator: 11

⁴²⁶ PLP: no 23721

⁴²⁷ Lavra III: 146

⁴²⁸ Kyritses 1997: 130

⁴²⁹ Kyritses 1997: 131

και τους συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους⁴³⁰. Στη διαθήκη διαβάζουμε πως σύζυγος του Σαραντηνού ήταν η κυρά Ευδοκία Κομνηνή Αγγελίνα, της οποίας πατέρας ήταν ο κύρις Αθανάσιος ο Σουλτάνος (Παλαιολόγος), και γαμβρός τους, σύζυγος δηλ. της θυγατέρας τους, ο «ευγενέστατος» κυρ Μιχαήλ Δούκας Αριανίτης. Η δικαστική διένεξη του με τον «πρωταλλαγάτορα» Ασπιέτη ίσως υποδηλώνει μία επίσης συγγενική σχέση από την πλευρά της συζύγου. Τα ανίψια του Θεόδωρου Σαραντηνού, Γεώργιος και Λούβρος Σαραντηνός, είχαν τα αξιώματα του «μεγάλου εταιριάρχου» και του «πρωτοϊερακάρου» αντίστοιχα, ενώ ένα άλλο συγγενικό του πρόσωπο, ο Γεώργιος Σαραντηνός, ήταν επίσης «μέγας εταιριάρχης». Ο Θεόδωρος Σαραντηνός ανήκε προφανώς στην αριστοκρατική τάξη. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός είχε υπηρετήσει στον βυζαντινό στρατό επί Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου και μετά το τέλος της στρατιωτικής του θητείας είχε λάβει τον τίτλο του «πανσεβαστού» και αργότερα του «σκουτερίου»⁴³¹. Ενώ ο Δ. Κυρίτσης τον θεωρεί ως έναν χαμηλόβαθμο στρατιωτικό αξιωματούχο με περιουσία όμως που ταιριάζει σε αριστοκράτη⁴³², άλλοι ερευνητές, όπως οι R. Estangüi Gomez και P. Magdalino θεωρούν ότι ανήκε στην αριστοκρατία. Ο τελευταίος ειδικότερα τον τοποθετεί στα υψηλότερα κλιμάκια της τοπικής «ευγένειας» (high echelons of the local nobility) μέσω κυρίως της συζύγου⁴³³. Ο στενές σχέσεις του Θεόδωρου Σαραντηνού με την αυτοκρατορική οικογένεια υπογραμμίζονται από το γεγονός ότι όρισε έφορο της μονής που είχε ιδρύσει με τον αδελφό του στη Βέροια τον οικείο του αυτοκράτορα, κυρ Αλέξιο Παλαιολόγο Σουλτάνο, ανιψιό της συζύγου του, και ότι, επιπλέον, η ακίνητη περιουσία της μονής είχε επικυρωθεί με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο⁴³⁴. Υποθέτουμε βάσιμα πως και η σύζυγος του αδελφού του Ιωάννη Σαραντηνού πρέπει να προερχόταν από αρχοντική οικογένεια, καθώς διέθετε μεγάλη ακίνητη περιουσία στη Βέροια. Εκτός όμως των προαναφερθέντων συγγενικών δεσμών της οικογένειας Σαραντηνού με τις οικογένειες Δούκα, Παλαιολόγου και πιθανώς Ασπιέτη, η μέχρι στιγμής έρευνα έχει καταδείξει συγγενικούς δεσμούς και με τις οικογένειες Πετζικόπουλου, Διπλοβατάτση⁴³⁵ και με τον Μιχαήλ Δούκα Αριανίτη⁴³⁶. Με γνώμονα

⁴³⁰ Vatopédi I: 64

⁴³¹ Gomez 2014a: 22. Βλ. επίσης Σολωμού 2019 για τους αναφερόμενους τίτλους στη διαθήκη αυτή.

⁴³² Kyritses 1997: 153

⁴³³ Magdalino 1984: 100-101, Gomez 2014a: 22-23. Ο R. Estangüi Gomez θεωρεί πως τα οικήματα τα οποία έτρεψε σε μονή ο Θεόδωρος Σαραντηνός ήταν χωρίς αμφιβολία πολυτελή και πως ως μοναχός στο τέλος της ζωής του είχε έναν κύκλο υπηρετών γύρω του.

⁴³⁴ Kyritses 1999: 235 με

⁴³⁵ Θεοχαρίδης 1962: 54-56

⁴³⁶ Kyritses 1997: 131

ότι το «κυρ» δεν αναφέρεται απαραίτητα στην αριστοκρατία δεν είναι βέβαιο ότι στους γάμους συμφέροντος πρέπει να εντάξουμε και τις δύο ακόλουθες περιπτώσεις. Παρά ταύτα, τις αναφέρουμε, γιατί δεν μπορούν να αποκλεισθούν. Το 1313 δωρητές της μονής Προδρόμου ήταν η κυρά Θεοδοσία και ο σύζυγός της, ο μοναχός Νίφων Κοντρούχης⁴³⁷, και δεκατρία χρόνια αργότερα ο κυρ Γεώργιος Χρυσόχειρ ήταν παντρεμένος με την κυρά Θεοδώρα⁴³⁸.

Η επιθυμία αριστοκρατών να συνάπτονται γάμοι στο πλαίσιο της τάξης τους αποτελεί χαρακτηριστικό και του β' μισού του 14^{ου} αι. Σε απόφαση του 1351 για την αποκατάσταση της μονής Παναγίας Παναγιωτίσσας, δηλώνονται οι δεσμοί μεταξύ οικογενειών Δούκα, Κοντοστέφανου, Αραχαντλούν, που ανήκαν στην υψηλή αριστοκρατία, και της αυτοκρατορικής οικογένειας. Ειδικότερα, ο κυρ Δημήτριος Κοντοστέφανος είχε παντρευτεί τη θυγατέρα της κυράς Μαρίας Δούκαινας Ακροπολίτισσας⁴³⁹ και η «γνήσια θυγατέρα» της υψηλότατης δέσποινας των Μουγουλιών, «αδελφής του βασιλέως, παππού του αυτοκράτορα», Μαρίας Παλαιολογίνας, η «ευγενέστατη» κυρά Θεοδώρα Αραχαντλούν είχε σύζυγο τον θείο του αυτοκράτορα, «πανυπερσέβαστο» κυρ Ισαάκιο Παλαιολόγο Ασάνη. Για τον τελευταίο ο γάμος αυτός ήταν ο δεύτερος. Από τον πρώτο γάμο - δεν αναφέρεται το όνομα της πρώτης συζύγου - είχε τέκνα την κυρά Ειρήνη Ασανίνα Φιλανθρωπηνή και τον «μεγάλο πριμμικήριο» κυρ Ανδρόνικο Ασάνη, ξαδέλφια του αυτοκράτορα⁴⁴⁰. Το δεύτερο επώνυμο της Ειρήνης δείχνει δεσμό με την οικογένεια Φιλανθρωπηνού είτε μέσω της μητέρας είτε μέσω του συζύγου. Το 1360 ο κυρ Μιχαήλ Μαγίστρος είχε ήδη παντρευτεί την πρώτη εξαδέλφη της Βρυένισσας και παράλληλα θετή της κόρη⁴⁴¹. Τέσσερα χρόνια μετά η Ευδοκία, κόρη του Κομνηνουτζίκου και σύζυγος «κατά δεύτερον γάμον» του κυρού Δημήτριου Καλυγοπούλου (sic), πιθανότατα μέλος της επιφανούς οικογένειας των Καλλιγόπουλων στις Σέρρες, όπως εν συνεχεία θα δούμε, δώρισε στη μονή Ξενοφώντος σημαντική ακίνητη περιουσία, μέρος της οποίας είχε περιέλθει στον πατέρα της από τον αυτοκράτορα⁴⁴². Ζευγάρι που εικάζουμε ότι ανηκε σε μεσαίο ή κατώτερο στρώμα της αριστοκρατίας ήταν και οι μοναχοί πλέον κυρ Ιγνάτιος Θεολογίτης και η κυρά Μακρίνα⁴⁴³. Παρόλο που το

⁴³⁷ Prodrôme: 41

⁴³⁸ Chilandar I: 106

⁴³⁹ Polemis 1968: no 37

⁴⁴⁰ MM I: 136/PRK III: 1844/Regestes: 2330

⁴⁴¹ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

⁴⁴² Xénophon: 30

⁴⁴³ MM II: 585/Regestes: 3144

επώνυμο Θεολογίτης δεν αναφέρεται στις μελέτες που έχουν να κάνουν με την αριστοκρατία, η θεώρηση των δύο αυτών προσώπων ως επιφανών γίνεται με κριτήριο τον πλούτο, καθώς, όπως έχουμε ήδη δει, ο Θεολογίτης επέστρεψε στην πρώην σύζυγο όλη την προίκα της, η οποία ήταν σημαντική, περιέχοντάς της πρόσθετα περιουσιακά στοιχεία με εξουσία διαχείρισης, ενώ εξασφάλισε τις δύο μικρές μονές, του αγίου Παντελεήμονος και του αγίου Σαμψών, όπου εγκαταστάθηκαν. Το 1383, όπως έχουμε ήδη δει, ακυρώθηκε ο γάμος μεταξύ μελών των οικογενειών Ραούλ και Ασάν, επειδή οι οικογένειες αυτές είχαν ήδη μεταξύ τους στενούς συγγενικούς δεσμούς⁴⁴⁴. Μέλη μάλιστα της οικογένειας Ραούλ επιχείρησαν ανεπιτυχώς έξι χρόνια αργότερα, το 1389, να παντρευτούν⁴⁴⁵.

Σε σειρά εγγράφων των ετών 1399 - 1401 καταγράφονται ζευγάρια, τα μέλη των οποίων προέρχονται από σημαντικές οικογένειες, κάποια δε από την ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια. Τέτοιοι ήταν ο κυρ Αλέξιος Παλαιολόγος που είχε παντρευτεί την Ειρήνη, θυγατέρα του μεγαλογαιοκτήμονα κυρ Μανουήλ Πάπυλα⁴⁴⁶, ο κυρ Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλης ή Ραούλ που είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του Μακρυδούκα⁴⁴⁷, η θυγατέρα της Θεοδώρας Παλαιολογίνας Δερμοκαΐτισσας που είχε σύζυγο τον κυρ Νικόλαο Βρανά⁴⁴⁸. Εκτός από την οικογένεια Ραούλ, την οποία έχουμε ήδη αναφέρει, οι δύο άλλες οικογένειες θεωρούνται επίσης αριστοκρατικές⁴⁴⁹. Μάλιστα η προίκα της θυγατέρας του Πάπυλα έφθανε τα χίλια υπέρπυρα, δηλ. έχουμε να κάνουμε με προίκα μεγάλης αξίας.

Αξίζει στο σημείο αυτό να σταθούμε περισσότερο στους γάμους που επιδίωξε για τις θυγατέρες της, ένα ακόμα μέλος της οικογένειας των Παλαιολόγων, η κυρά Άννα Παλαιολογίνα, θεία του αυτοκράτορα Ιωάννη Ζ'. Η Θεοδώρα υπήρξε σύζυγος του Κομνηνού Βρανά και οι δύο θυγατέρες της παντρεύτηκαν τον κυρ Αστρά, οικείο του αυτοκράτορα, γιο του «μεγάλου στρατοπεδάρχη» Γεώργιου Συναδηνού Αστρά, και τον επίσης οικείο του αυτοκράτορα, κυρ Φίλιππο Τζυκανδήλη⁴⁵⁰. Ο σύζυγος της Άννας Παλαιολογίνας, Κομνηνός Βρανάς, φέρει επώνυμο δύο αριστοκρατικών οικογενειών. Μέσω του προσώπου αυτού φαίνεται ο δεσμός μεταξύ των δύο αυτών οικογενειών, δεσμός που στην πραγματικότητα έχει τις ρίζες του στον 12^ο αι.

⁴⁴⁴ MM II: 360-V/Regestes: 2753

⁴⁴⁵ MM II: 411/Regestes: 2863

⁴⁴⁶ MM II: 559 και 565/Regestes: 3115 και 3122. Για τον Μανουήλ Πάπυλα βλ. PLP no: 21830

⁴⁴⁷ MM II: 528/Regestes: 3076

⁴⁴⁸ MM II: 592/Regestes: 3152

⁴⁴⁹ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 45

⁴⁵⁰ MM II: 537, 557, 595/Regestes: 3092, 3113, 3155

Παράλληλα οι δεσμοί των οικογενειών Κομνηνού και Παλαιολόγου δεν μαρτυρούνται μόνο στην οικογένεια της Άννας Παλαιολογίνας, καθώς μας πηγαίνουν πίσω στον 13^ο αι.⁴⁵¹ Οι δε σχέσεις των οικογενειών Παλαιολόγου και Βρανά τεκμαίρονται επίσης από άλλες πηγές της περιόδου. Στο Τυπικό της μονής της Βεβαίας Ελπίδας η κτητόρισσά της Θεοδώρα Συναδηνή αναφέρει πως οι γονείς της ήταν ο Κωνσταντίνος Κομνηνός Παλαιολόγος Δούκας Άγγελος και Μαρία Βράναινα Κομνηνή Λασκαρίνα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα⁴⁵². Ενώ ο Ν. Οικονομίδης εντάσσει την οικογένεια Τζυκανδήλη στις αριστοκρατικές οικογένειες του τελευταίου βυζαντινού αιώνα⁴⁵³, ο Ch. Malatras θεωρεί πως δεν συνιστά ιδιαίτερα λαμπρή οικογένεια και πως, επομένως, ο γάμος του Φιλίππου με τη θυγατέρα της Θεοδώρας ίσως είχε σχέση με το ότι οι δύο αυτές οικογένειες ανήκαν στους υποστηρικτές του Ιωάννη Ζ'. Η ενεργός συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα έδωσε στον Φίλιππο Τζυκανδήλη ως επιβράβευση, σύμφωνα με τον ιστορικό, ένα σημαντικό αξίωμα, αλλά και έναν γάμο με την εκτεταμένη οικογένεια του αυτοκράτορα. Για τον Ch. Malatras ο γάμος αυτός συνιστά απόδειξη πως η βυζαντινή κοινωνία μέχρι τέλους παρέμεινε σε κάποιον βαθμό ανοικτή⁴⁵⁴.

Εκτός της Άννας ένα ακόμα γυναικείο πρόσωπο, μέλος επίσης της οικογένειας των Παλαιολόγων, δίνει «δυναμικό παρών» σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου. Η Θεοδώρα Παλαιολογίνα είχε ανδραδελφό, τον κυρ Πέτρο Παλαιολόγο, του οποίου σύζυγος ήταν η Άννα, ανιψιά του κυρ Μιχαήλ Συναδηνού Αστρά και αδελφή του κυρ Αλεξίου Ασπιέτη, ιδιοκτήτη πολλών ακινήτων και κτήτορα της μονής Γεροντίου στην Κωνσταντινούπολη⁴⁵⁵. Η Θεοδώρα Παλαιολογίνα, για την οποία θα επανέλθουμε, βοηθήθηκε από τον Πέτρο Παλαιολόγο, καθώς προσφέρθηκε να παραδώσει ενέχυρο κτήμα του, για να εξασφαλισθεί η απαίτηση του Τρυχά, γιου της Θεοδώρας Τρυχάδαινας, ο οποίος είχε παντρευτεί την κόρη της⁴⁵⁶. Μέσω αυτής της σχέσης εντοπίζεται και η σχέση του Ιωάννη Γουδέλη με την οικογένεια Παλαιολόγων, διότι η σύζυγός του ήταν αδελφή του Τρυχά⁴⁵⁷.

Η τελευταία διαπίστωση μας οδηγεί στις αλλαγές που συντελέστηκαν στο εσωτερικό της αριστοκρατίας από τα μέσα του 14^{ου} αι. Εκτός από τον γαμβρό της

⁴⁵¹ Gomez 2008: 166

⁴⁵² Delehaye 1921: 23. Βλ. Επίσης και Talbot 1990: 125.

⁴⁵³ Oikonomides 1979a: 122

⁴⁵⁴ Malatras 2013: 306

⁴⁵⁵ MM II: 580/Regestes: 3139. Για τον Αλέξιο Ασπιέτη βλ. PLP no: 1574

⁴⁵⁶ MM II: 656, 676/Regestes: 3217, 3238

⁴⁵⁷ Malatras 2013: 306

Τρυχάδαινας, τον Ιωάννη Γουδέλη, και οι δύο θυγατέρες της Θεοδώρας Πεπαγωμένης, αριστοκρατικής καταγωγής, είχαν παντρευτεί τους Ιωάννη Σοφιανό και Δημήτριο Σκουταριώτη⁴⁵⁸. Οι οικογένειες Γουδέλη και Σοφιανού εκπροσωπούσαν τις νέες αρχοντικές οικογένειες, οικογένειες με συνέχεια στον χρόνο και με αποκλειστική ασχολία το εμπόριο. Η οικογένεια των Γουδέληδων και ειδικότερα ο Γεώργιος Γουδέλης και ο γιος του Ιωάννης, τον οποίο μόλις συναντήσαμε, είχαν πολύ σημαντική οικονομική δύναμη και πολιτικούς και κοινωνικούς δεσμούς με τη Γένοβα, με την οποία διατηρούσαν οικονομικές επαφές⁴⁵⁹. Η οικογένεια Σοφιανού, με καταγωγή από τη Μονεμβασιά, ναυτική πόλη της περιόδου με μεγάλη σημασία, είχε επίσης σημαντική οικονομική ισχύ τον 14^ο αι., που απέρρεε από την εμπορική δραστηριότητα. Επιπλέον, μέλη της είχαν σημαντικά αξιώματα – μέλη της οικογένειας αυτής μνημονεύονται στις πηγές ως «άρχοντες» και ως «οικείοι» - όχι μόνο στον τόπο καταγωγής, αλλά και άλλα μέρη του βυζαντινού κράτους⁴⁶⁰. Στη δικαστική διαμάχη του 1400 μεταξύ του Γεωργίου Γουδέλη και της Άννας Παλαιολογίνας ο πρώτος δηλώνεται αδελφός της Παλαιολογίνας ή του συζύγου της⁴⁶¹. Αν και ο Ch. Malatras θεωρεί πως υπήρχε κάποιου είδους συγγενική σχέση μεταξύ του Ιωάννη Γουδέλη και της αδελφής της Άννας Παλαιολογίνας⁴⁶², ο χαρακτηρισμός «αδελφός» φαίνεται πως δεν χρησιμοποιείται κυριολεκτικώς, αλλά στόχο έχει να τονισθεί η σχέση του ζεύγους Παλαιολόγου με τον Γουδέλη και ότι τα τρία αυτά πρόσωπα ανήκαν σε μια κλειστή ομάδα⁴⁶³. Οι επιγαμίες των οικογενειών Σοφιανού και Γουδέλη με τις οικογένειες Τρυχά και Πεπαγωμένου δείχνουν την οργανική ενσωμάτωση αυτών των οικονομικά ισχυρών οικογενειών στην αριστοκρατική τάξη. Οι στενές σχέσεις της παλαιάς αριστοκρατίας και των νέων αρχοντικών οικογενειών σφραγίζεται και από το γεγονός ότι μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας ανέπτυξαν συγγενικούς δεσμούς με τους Ντε Ντραπέρις, ιταλική οικογένεια επιχειρηματιών, από τις πλουσιότερες του Γαλατά⁴⁶⁴. Όπως αναφέρει η Α. Κιουσοπούλου, «οι παλαιές αριστοκρατικές οικογένειες

⁴⁵⁸ MM II: 570, 606/Regestes: 3128, 3166

⁴⁵⁹ Laiou-Thomadakis 1982: 109, 112. Ο Γεώργιος Γουδέλης είχε γίνει Januensis, είχε δηλ. γενοβέζικη υπηκοότητα, γεγονός που του έδινε προνόμια και την προστασία της ιταλικής αυτής πόλης, ενώ η απόδοση του τίτλου του οικείου του αυτοκράτορα στον γιο του συνδέεται με τις εμπορικές απόπειρες του Ιωάννη Ζ' (Κιουσοπούλου 2007: 54, 91-94).

⁴⁶⁰ Maksimović 1988, Andriopoulou 2010: 136. Για τη βυζαντινή Μονεμβασιά βλ. ενδεικτικά Καλλιγά 2006, Shea 2010: 28-89, Kalligas 2010.

⁴⁶¹ MM II: 557/Regestes: 3113, Παπαγιάννη 1992: 229-230, Κιουσοπούλου 2007: 91

⁴⁶² Malatras 2013: 306-307

⁴⁶³ Matschke 2013: 65

⁴⁶⁴ Λαΐου - Morrisson 2011: 298

επιδίδωκαν μέσω των συνοικεσίων να ενσωματώσουν τις καινούργιες αρχοντικές οικογένειες, οι οποίες με τη σειρά τους συγγενεύοντας με τους παλαιούς αριστοκράτες αποκτούσαν την αναγκαία κοινωνική νομιμοποίηση». Οι νέες αυτές οικογένειες μέσω των επιγαμιών αυτών, παράλληλα με τις επιχειρηματικές δραστηριότητες, απέκτησαν και μία θέση στη βυζαντινή αυλή. Οι επιγαμίες νέων αρχοντικών και παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών, ως μία δυναμική διαδικασία, συνεχίστηκαν μέχρι το τέλος του βυζαντινού κράτους⁴⁶⁵.

Ενώ το πρώτο μισό του 14^{ου} αι. οι πηγές γενικά δίνουν έμφαση στη μεσαία τάξη, η οποία ως όρος αποκτά συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο⁴⁶⁶, από τα μέσα του 14^{ου} αι., εξαιτίας της εμπλοκής της αριστοκρατίας στο εμπόριο και τις τραπεζικές δραστηριότητες, «μέσοι» τείνουν να εκλείψουν από τις πηγές, καθώς δεν αντιπροσώπευαν στη συνείδηση των αριστοκρατών ένα διακριτό από αυτούς κοινωνικούς στρώμα⁴⁶⁷. Ενώ είναι ανιχνεύσιμη η στρατηγική της «αναπαραγωγής»

⁴⁶⁵ Κιουσοπούλου 2007: 84-100

⁴⁶⁶ Mastchke 1995: 59-73. Η Α. Κιουσοπούλου θεωρεί τον όρο ενδεικτικό για τη θέση «που επεφύλασσε η βυζαντινή κοινωνία στους εμπόρους, τοποθετώντας τους ανάμεσα στα δύο άκρα της, τους "ευγενείς" και τον "δήμο"» (Κιουσοπούλου 2007: 46). Στο ίδιο πλαίσιο οι Α. Ε. Laiou και C. Morrisson αναφέρουν πως οι μέσοι ως παραγωγοί πλούτου, δηλ. οι βιοτέχνες και οι έμποροι, βρίσκονταν ανάμεσα στους πολύ πλούσιους, τη γαιοκτητική αριστοκρατία, και τους φτωχούς, τους μικρής κλίμακας εμπόρους και τεχνίτες, αλλά και ο Μ. Kaplan, ο οποίος τους τοποθετεί ανάμεσα στους «πλούσιους», τους κυρίως δηλ. αριστοκράτες, και τους μικροτεχνίτες, διότι, αν και διέθεταν κάποιο πλούτο, δεν έφθναν αυτόν των αριστοκρατών (Λαΐου - Morrisson 2011: 279, Kaplan 2009: 162). Σύμφωνα με τον Ν. Οικονομίδη, τα μεσαία στρώματα ταυτίζονται με αυτό που θα λέγαμε σήμερα, αστική τάξη, καθώς εντάσσει σε αυτήν μεγαλεμπόρους, μεγαλοβιοτέχνες, τραπεζίτες και εφοπλιστές (Οικονομίδης 1979a: 114-115). Ο Κ.-Ρ. Matschke θεωρεί και αυτός πως κατά κανόνα οι έμποροι ήταν τα τυπικά μεσαία στρώματα, τα οποία όμως εμποδίστηκαν να αναπτυχθούν εξαιτίας της μεγάλης φεουδαρχίας, της κεντρικής πολιτικής του βυζαντινού κράτους και του ανταγωνισμού με τους ξένους – κυρίως τους ιταλούς – εμπόρους. Προσθέτει όμως στη μεσαία τάξη τους φοροεισπράκτορες και τους διαχειριστές της μεγάλης ακίνητης περιουσίας των αριστοκρατών. Σύμφωνα με τον ερευνητή, η εμπορική μεσαία τάξη ειδικά στην Κωνσταντινούπολη, αν και αξιοσημείωτη οικονομική δύναμη, δεν μπόρεσε να εξελιχθεί και σε αντίστοιχη πολιτική ένεκα και των εσωτερικών διαιρέσεών της. Μόνο σε κάποιες πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη και τη Μονεμβασία, η εμπορική μεσαία τάξη μπόρεσε να προωθήσει σε κάποιον βαθμό τα οικονομικά της συμφέροντα (Matschke 1971: 49-57, 101, Matschke 2000: 99-138). Ωστόσο, σύμφωνα με την Α. Κιουσοπούλου, η εμπλοκή των μέσων στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ιωάννη Καντακουζηνού και του Ιωάννη Ε' Παλαιολόγου με τη σύνταξη τους στον δεύτερο δείχνει ότι «το στρώμα των "μέσων" είχε ή διεκδικούσε κάποια δύναμη» (Κιουσοπούλου 2007: 47).

⁴⁶⁷ Ο Α. Kazhdan αναφέρει σχετικά πως η διαφορά ανάμεσα στους «μέσους» και τους αριστοκράτες που απασχολήθηκαν με το εμπόριο είναι μάλλον θεωρητική (Kazhdan 1995: 9). Ωστόσο, άλλοι ιστορικοί δεν δέχονται την ανυπαρξία των μέσων. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Ch. Malatras, ο οποίος κάνει λόγο για υποτιθέμενη «εξαφάνιση» των μέσων από τις πηγές μετά τα μέσα του δέκατου τέταρτου αιώνα. Για τον ερευνητή η μεσαία τάξη ως ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα, διακριτό από τις αριστοκρατικές γενικά οικογένειες, συνέχιζε να λειτουργεί ακόμα και κατά τη διάρκεια της οκταετούς πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του 14ου αιώνα, αν και με σοβαρές δυσκολίες, οι οποίες είχαν να κάνουν κυρίως με τον ανταγωνισμό με τους αριστοκράτες από ένα σημείο και μετά στον εμπορικό και τραπεζικό τομέα. Ο Ch. Malatras θεωρεί πως χωρίζονται, όπως και η αριστοκρατική τάξη, σε ανώτερα και κατώτερα στρώματα. Στα τελευταία ανήκαν οι μικροί εμποροβιοτέχνες, αλλά και οι ανεξάρτητοι αγρότες, που καλλιεργούσαν τη γη μόνοι τους ή με βοήθεια μισθωτών, οι στρατιώτες μισθοφόροι και οι μικροί κάτοχοι πρόνοιας, ενώ στα πρώτα τοποθετούνται οι τραπεζίτες,

της αριστοκρατικής τάξης μέσω του γάμου, θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να ανιχνευθεί αν ανάλογη στρατηγική ακολουθείτο από τους μέσους. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το ζεύγος Κουμούση ανήκε στα ανώτερα στρώματα της μεσαιάς τάξης. Η χήρα του Κουμούση αναφέρεται απλά ως Κουμουσίνα, χωρίς κάποια αναφορά σε μικρό όνομα ή κάποιο δεύτερο πιθανόν επώνυμο της, ενώ απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά και για το όνομα του συζύγου⁴⁶⁸. Αν δεχθούμε, όμως, την υπόθεση του Th. Ganchou ότι πρόκειται πιθανότατα για τον κυρ Θεόδωρο Κουμούση, έναν επιφανή άνδρα με επιχειρηματική δράση και εμπλοκή στον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ του Ιωάννη Ε' και των Ανδρονίκου Δ' και Ιωάννη Ζ'⁴⁶⁹, τότε και εδώ ανιχνεύονται γαμήλιες στρατηγικές, καθώς η σύζυγός του ήταν αρκετά πλούσια, μια και η προίκα της έφθανε τις 2300 υπέρπυρα.

Ο Ch. Malatras θεωρεί πως γαμήλιες στρατηγικές υπήρχαν στα ανώτερα στρώματα της μεσαιάς τάξης, τους πολύ πλούσιους, οι οποίοι ήταν σε θέση να επωφεληθούν και κοινωνικά λόγω της οικονομικής τους στάθμης. Ήταν με άλλα λόγια σε θέση να συνάψουν γάμους με μέλη της κατώτερης αριστοκρατίας. Παραθέτει δε δύο παραδείγματα. Το πρώτο έχει να κάνει με τη θυγατέρα της Ξανθοπουλίνας αριστοκρατικής καταγωγής, όπως έχουμε ήδη δει, η οποία είχε παντρευτεί τον Σιδηριώτη από το 1340⁴⁷⁰. Όπως παρατηρεί ο Δ. Κυρίτσης, ενώ ο πρώτος γαμβρός της Ξανθοπουλίνας, ο Σιγηρός, θα μπορούσε να θεωρηθεί αριστοκράτης, ο Σιδηριώτης, δεν ήταν. Ήταν έμπορος που εμπορεύτηκε το 1347 στη Μαύρη Θάλασσα και έχασε την περιουσία του στην πολή Καφά λόγω της εκεί αναταραχής την χρονιά αυτή. Και ο σύζυγος της εγγονής της Ξανθοπουλίνας δεν είχε αριστοκρατική καταγωγή. Ο Αντιοχείτης, γενοβέζος από τη μεριά του πατέρα του, προερχόταν από οικογένεια της μεσαιάς τάξης, εκπρόσωποι της οποίας είχαν ασχοληθεί με τον δανεισμό. Ο Δ. Κυρίτσης καταλήγει και αυτός στο συμπέρασμα ότι η οικογένεια Ξανθοπούλου είχε σχέσεις με τους γενοβέζους εμπόρους και το εμπόριο και - αυτό που μας ενδιαφέρει - ότι μια οικογένεια της μέσης αριστοκρατίας (middle aristocratic family) είχε επιγαμίες με μη αριστοκρατικές οικογένειες⁴⁷¹.

οι μεγαλύτεροι και οι επικεφαλής βιοτεχνικών ομάδων, που υπό ευνοϊκές συνθήκες θα μπορούσαν να αποκτήσουν πλούτο και να εισέλθουν στην κατώτερη αριστοκρατία (Malatras 2013: 83-84, 87-89, 94-95, 326). Για τους μέσους βλ. επιπλέον ενδεικτικά Maksimović 1981, Laiou-Thomadakis 1980/1 και 1982, Oikonomides 1988, Matschke 1991/2, 1995a και b, 2006a και β, Laiou 2001, Παπαγιάννη 2006β, Laiou 2013.

⁴⁶⁸ MM I: 566 / Regestes: 3123

⁴⁶⁹ Ganchou 2006: 56-58

⁴⁷⁰ Malatras 2013: 93, MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

⁴⁷¹ Kyritses 1997: 207-208

Το δεύτερο παράδειγμα του Ch. Malatras αφορά τον Καλομίσειδο, σύζυγο της Μαρίας από την οικογένεια Στρογγύλου⁴⁷². Ο Ch. Malatras θεωρεί πως ο άνδρας πιθανώς ταυτίζεται με τον ομώνυμο Καλομίσειδο που είχε εμπορικές δεσοληψίες με τη μονή της Μεγίστης Λαύρας λίγα χρόνια πριν. Για τον Δ. Κυρίτση η οικογένεια Στρογγύλου με σημαντική ακίνητη περιουσία δεν εντάσσεται στην αριστοκρατική τάξη, αλλά στα «ανώτερα μεσοαστικά» (middle-upper urban) στρώματα, παρά το διακριτικό τίτλο ενός εκ των αδελφών. Αν θεωρήσουμε, ωστόσο, όπως υποστηρίζει επίσης ο Δ. Κυρίτσης, ότι στην τάξη αυτή ανήκε και ο κυρ Νικηφόρος Άρχων, τότε ίσως θα μπορούσαμε να κάνουμε και πάλι λόγο για ένωση μιας αριστοκρατικής οικογένειας με μία οικογένεια της μεσαίας τάξης, διότι γαμβρός τους ήταν ο «πρωτοκυνηγός» Αλυάτης⁴⁷³.

Ένα τρίτο παράδειγμα τέτοιου γάμου θα μπορούσε να θεωρηθεί αυτού της θυγατέρας της κυράς Ευδοκίας Φιλανθρωπηνής με τον Χειλά πριν το 1315⁴⁷⁴. Ο Δ. Κυρίτσης κάνει τις ακόλουθες διαπιστώσεις για την οικογένεια της Φιλανθρωπηνής με βάση ονόματα μελών της, όπως καταγράφονται στο έγγραφο, αλλά και για τον γάμο της: Υπήρχε σύνδεση μέσω γάμου των οικογενειών Φιλανθρωπηνού και Αγγέλων στα τέλη του 13^{ου} αι. και πριν από αυτήν με την οικογένεια Δούκα. Τον 14^ο αι. ακολούθησε σύνδεση της αριστοκρατικής οικογένειας με κατώτερες κοινωνικά οικογένειες, την οικογένεια Βαλσάμη μέσω της θυγατέρας και αργότερα την οικογένεια Χειλά μέσω της εγγονής. Οι δύο αυτοί γάμοι, σύμφωνα με τον Δ. Κυρίτση, έχουν να κάνουν με τον περιορισμό της περιουσίας της οικογένειας των Αγγέλων. Ο Χειλάς ειδικότερα, σύμφωνα με τον ίδιο ιστορικό, προέρχεται από τη μεσαία τάξη⁴⁷⁵. Η συνοδική απόφαση δεν αναφέρει το όνομά του ή κάποιο αξίωμα του Χειλά. Δεν διαθέτουμε ούτε κάποιο στοιχείο για την οικονομική του κατάσταση. Δεν μπορεί όμως να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να προερχόταν τελικά από επιφανή οικογένεια, διότι δύο συνεπίθετοί του καταγράφονται ως μεγαλογαιοκτήμονες, ο ένας στις αρχές του 14^{ου} αι. στη Χαλκιδική⁴⁷⁶ και ο έτερος έναν αιώνα αργότερα στη Λήμνο⁴⁷⁷.

Συνεπώς, τα όσα παραθέτουν οι δύο ιστορικοί για τις επιγαμίες μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών – όχι, ωστόσο, της υψηλής αριστοκρατίας – με

⁴⁷² Malatras 2013: 93, MM I: 126-I /PRK II: 150/ Regestes: 2300

⁴⁷³ Kyritses 1997: 102-103

⁴⁷⁴ MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049

⁴⁷⁵ Kyritses 1997: 267-268

⁴⁷⁶ PLP: no 11183

⁴⁷⁷ PLP: no 11182

οικογένειες των ανώτερων στρωμάτων της μεσαιάς τάξης έχει ως υπόθεση ενδιαφέρον. Σχετικά με αυτό οι ευκατάστατοι θα επιδίωκαν να συνάπτουν γάμους με επίσης ευκατάστατους και όχι με ανθρώπους με χαμηλότερη κοινωνική και οικονομική στάθμη. Υπό αυτήν έννοια θα μπορούσαμε να πούμε πως γαμήλιες στρατηγικές ορίζονται και στο πλαίσιο των μεσαιών στρωμάτων. Όπως άλλωστε σημειώνει ο P. Charanis, η μεσαιά τάξη, όσο μεγάλωνε ο πλούτος και η επιρροή της, επηρεαζόταν από την αριστοκρατία και για τον λόγο αυτό στις εξεγέρσεις του 1342 και του 1345 δεν συνεργάστηκε με τους επαναστάτες κατά της τελευταίας, γεγονός που συνέβαλε ουσιαστικά στη συρρίκνωσή της⁴⁷⁸. Μήπως, συνεπώς, η επιρροή αυτή σήμαινε υιοθέτηση αριστοκρατικών στάσεων και αντιλήψεων από τους μέσους; Ωστόσο, τα σχετικά έγγραφα με πρωταγωνιστές μέσους δεν μπορούν να την τεκμηριώσουν, τουλάχιστον στον βαθμό που θα θέλαμε. Έτσι, ενώ συναντάμε στις πηγές μας ζευγάρια που θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε - ή έστω να υποθέσουμε - ότι ανήκαν στην τάξη αυτή, την Καλή με τον Ραμβουλά⁴⁷⁹ ή τον Ιωάννη Θρύση με την Άννα Μαβδελίνα⁴⁸⁰, ιδιοκτήτες εργαστηρίων στη βασιλική πύλη και στον βασιλικό δρόμο στις Σέρρες⁴⁸¹, εντούτοις δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν και οι δύο σύζυγοι προέρχονταν από οικογένειες με τα ίδια κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά. Μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε και για την αδελφή του Γαβριήλ Κακοδίκη που ήταν παντρεμένη με τον κυρ Σκουταριώτη Κουρτίκιο το 1311⁴⁸². Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η γυναίκα ήταν ευκατάστατη και ανήκε στη μεσαιά τάξη, επειδή ο πατέρας της είχε δωρίσει στη μονή Προδρόμου «γονικά ... οικοτόπια, ... εντός της πόλεως Σερρών», τα οποία ήταν σημαντικής αξίας. Η αξία τους τεκμαίρεται από το ότι μετά τον θάνατο του ο Γαβριήλ Κακοδίκης αρχικά πούλησε ένα μέρος αυτών στον Λαοδίκιο Γεώργιο, δωρίζοντας τα υπόλοιπα στον Κουρτίκιο, και αργότερα ακύρωσε τις πράξεις αυτές, αναγνωρίζοντας την πλήρη κυριότητα της μονής επί των ακινήτων, η οποία έδωσε αποζημίωση στους μέχρι τότε κατόχους ένα άλογο αξίας 36 νομισμάτων και επιπλέον τέσσερα νομίσματα. Για τον άνδρα ο δείκτης «κυρ» στο όνομα μπορεί να σημαίνει και αριστοκρατική καταγωγή.

⁴⁷⁸ Charanis 1951: 149

⁴⁷⁹ Prodrôme: 66

⁴⁸⁰ Prodrôme: 65, 67

⁴⁸¹ Τα εργαστήρια βρίσκονταν στη βασιλική πύλη και στον βασιλικό δρόμο. Οι οικονομικές δραστηριότητες της πόλης ήταν συγκεντρωμένες σε μεγάλο βαθμό στις πύλες των τειχών (Matschke 2006a: 156). Για τους μέσους στην πόλη των Σερρών βλ. και Λαΐου 1998: 211-214

⁴⁸² Prodrôme: 78

Οι προαναφερθείσες περιπτώσεις επιγαμιών μεταξύ αριστοκρατικών οικογενειών και δη των ανώτερων στρωμάτων αυτής θα μπορούσαν σε μεγάλο βαθμό να επιβεβαιώσουν τα όσα έχουν ήδη υποστηριχθεί για τη συμπεριφορά και την αυτοσυνειδησία της εν λόγω τάξης. Οι επιγαμίες αυστηρά στο πλαίσιο της αριστοκρατίας, που είχαν ξεκινήσει τον 11^ο αι. και είχαν πλέον παγιωθεί τον 14^ο αι., αποτελούσαν πρακτική με στόχο την αναπαραγωγή και την εδραίωση της δύναμης της και φανερώνουν τη σαφή συνείδηση της ύπαρξης και της υπεροχής της⁴⁸³. Ο D. M. Nicol περιγράφει τις γαμήλιες στρατηγικές της αριστοκρατίας με ενάργεια παραθέτοντας το παράδειγμα της ιδρύτριας της μονής της Βεβαίας Ελπίδος, Θεοδώρας Συναδηνής. Αν και εννέα επιφανείς οικογένειες σχετίζονται με τη μονή, μόνο τα ονόματα Παλαιολόγου, Κομνηνού, Δούκα και Συναδηνού έφεραν τα τέσσερα παιδιά της. Ο ένας γιος παντρεύτηκε τη θυγατέρα ενός Θεόδωρου Μουζακίου, αλλά το επώνυμο γρήγορα ξέπεσε, μάλλον επειδή δεν ήταν τόσο σημαντικό, και ο άλλος γιος, ο Ιωάννης, παντρεύτηκε την Θωμαΐδα Κομνηνή Δούκαινα Λασκαρίνα Καντακουζηνή Παλαιολογίνα⁴⁸⁴. Η θυγατέρα της Άννα Καντακουζηνή Κομνηνή Παλαιολογίνα⁴⁸⁵, επειδή παντρεύτηκε τον Μιχαήλ Λάσκαρη Βρυέννιο Φιλανθρωπινό, προσέθεσε το Βρυέννισσα και Φιλανθρωπινή στο επώνυμό της, αποβάλλοντας το Συναδηνή από την πλευρά της μητέρας της και το Λασκαρίνα από την πλευρά του πατέρα της. Ο D. M. Nicol αναφέρει επιπλέον πως 18 απόγονοι του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, αδελφού του Μιχαήλ Η', μέχρι και τέσσερις γενιές αναφέρονται σε αυτό το τυπικό, οι οποίοι στο σύνολό τους είχαν επώνυμα από 14 επιφανείς οικογένειες. Ο ερευνητής καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ηγετικές αρχοντικές οικογένειες είχαν εμμονή με τη διαιώνιση του είδους τους μέσω των επιγαμιών⁴⁸⁶.

Την στρατηγική της αριστοκρατικής τάξης να εδραιώνει τη δύναμή της μέσω των επιγαμιών, στρατηγική που φανερώνει την αίσθηση «ανωτερότητας» της έναντι των υπολοίπων, εδραιωμένη στην πεποίθηση της συνέχειας στον χρόνο, αποκαλύπτει στην εξομολόγησή του και ο μοναχός Παύλος Τάγαρις, «φίλος τω βασιλεί και δεσπότη»⁴⁸⁷. Σε αυτήν αναφέρει πως οι γονείς του ήταν «ευγενείς», με ρίζες υψηλής

⁴⁸³ Κιουσοπούλου 1990: 118, Λαΐου 2009: 59

⁴⁸⁴ Nicol 1968: no 39

⁴⁸⁵ Nicol 1968: no 40

⁴⁸⁶ Nicol 1984: 83

⁴⁸⁷ MM II: 476/Regestes: 2974

καταγωγής που χάνονταν στο παρελθόν⁴⁸⁸. Ο D. M. Nicol έχει καταδείξει ως πατέρα του Παύλου Τάγαρι τον «μεγάλο στρατοπεδάρχη» Μανουήλ Τάγαρι ή τον γιο αυτού Γεώργιο. Ο Παύλος Τάγαρις έχει υιοθετήσει και το επώνυμο «Παλαιολόγος». Ωστόσο, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή, δεν υπάρχει συγγενική σχέση του ίδιου με την αυτοκρατορική οικογένεια, ακόμα και αν δεχθούμε ότι ο πατέρας του ήταν ο Μανουήλ, ο οποίος είχε παντρευτεί τη Θεοδώρα Ασασίνα Παλαιολογίνα, ανιψιά του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου⁴⁸⁹. Στην απολογία του ο Παύλος Τάγαρις αναφέρει πως, όταν έφθασε σε ηλικία δεκαπέντε ετών, «γονεύσι πεισθείς», προχώρησε σε γάμο με μία γυναίκα επίσης «ευγενή»⁴⁹⁰. Ο Τάγαρις δεν είναι ο μόνος που νοιώθει «υπερηφάνεια» - για να δανειστούμε τον όρο της A.-M. Talbot⁴⁹¹ - για τους γονείς του. Με τα ανάλογα κολακευτικά λόγια εκφράζεται και η Θεοδώρα Συναδηνή, κτητόρισα της μονής της Βεβαίας Ελπίδας για τους γονείς της, αποκαλύπτοντας τις γαμήλιες στρατηγικές οικογενειών της υψηλής αριστοκρατίας. Στο Τυπικό της μονής διαβάζουμε πως ο πατέρας της «του πανευγεστάτου μεν των Παλαιολόγων γένους ετύγχανε ων», αλλά και η μητέρα της δεν υπολείπεται στην καταγωγή, διότι «ευγενεστάτη μεν ην ... και περιφανεστάτη εν πάσαις, εκ των Βρανών, των άγαν ενδόξων εκείνων, έλκουσαν την του γένους χρυσέαν σειράν· άπαντα δ' ανάλογα τη του γένους μεγαλοπρεπεία του ομοζύγου επλούτει και είχε και άπαντα ισοτάλαντα»⁴⁹². Η απροθυμία της Ειρήνης Χούμναινας, θυγατέρας του Νικηφόρου Χούμνου, να παντρευτεί εκ νέου, μετά τον θάνατο του συζύγου της Ιωάννη, τρίτου γιου του Ανδρόνικου Β', υπαγορευόταν και από την επιθυμία της να διατηρήσει την υψηλή κοινωνική της θέση, που είχε πετύχει μέσω του γάμου με το πριγκιπόπουλο⁴⁹³.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις δεν πρέπει εντούτοις να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι η αριστοκρατική τάξη και πολύ περισσότερο τα μεσαία και

⁴⁸⁸ «ως εμοί μεν υπήρξε γονέων τυχείν ευσεβών ... ευγενείς μεν γαρ εκ προγόνων αληθώς ήσαν»

⁴⁸⁹ Nicol 1970: 289-290

⁴⁹⁰ «νόμω γάμου των εξ ευγενών τινι γυναικί συναρμόσθην»

⁴⁹¹ Talbot 1990: 124

⁴⁹² Delehaye 1921: 23

⁴⁹³ Melichar 2018: 109. Ο Δ. Κυρίτσης θεωρεί πως οι Χούμνοι γενικά αναδείχθηκαν σε αριστοκρατική οικογένεια μέσω της υπηρεσίας στην αυτοκρατορική διοίκηση ήδη από τον 12ο αι. Και ο R. Estangüi Gomez, αναφερόμενος στη βυζαντινή αριστοκρατία της παλαιολόγειας περιόδου, ξεχωρίζει τους Θεόδωρο Μετοχίτη και Νικηφόρο Χούμνο, κάνοντας λόγο για χαρακτηριστικά παραδείγματα τού πόσο «λαμπρή» θα μπορούσε να ήταν η καριέρα δίπλα στον αυτοκράτορα (Gomez 2014a: 63). Ο Ch. Malatras θεωρεί επίσης πως οι δύο αυτοί άνδρες δεν ανήκαν σε παλαιά αριστοκρατικά γένη, αλλά κέρδισαν μια θέση στην αριστοκρατική τάξη μέσω των δικών τους γάμων, τους οποίους πέτυχαν χάρη στην υπηρεσία τους στην κρατική κυβέρνηση και στην αυτοκρατορική εύνοια (Kyritses 1997: 73, Malatras 2013: 126).

κατώτερα στρώματα αυτής ήταν μία κλειστή κοινωνική ομάδα. Άλλωστε ήδη έχουμε επισημάνει πως υπήρξαν επιγαμίες μεταξύ της υψηλής αριστοκρατίας και των χαμηλότερων στρωμάτων αυτής, κυρίως της τοπικής, όπως καταδεικνύει η διαθήκη του Θεόδωρου Σαραντηνού. Τις επιγαμίες αυτές τις βρίσκω αναμενόμενες, καθώς, όταν κλάδοι των οικογενειών της υψηλής αριστοκρατίας βρίσκονταν εκτός Κωνσταντινούπολης, θα επιδίωκαν να συνάψουν γάμους με μέλη της τοπικής αριστοκρατίας για την περαιτέρω εδραίωση της θέσης τους στην επαρχία. Έχουν επίσης αναφερθεί γάμοι μεταξύ αριστοκρατών και εκπροσώπων των ανώτερων μεσαίων στρωμάτων.

Στους γάμους αυτούς ίσως θα μπορούσαμε να εντάξουμε και άλλους. Πρόκειται για γάμους όπου μπορούμε να μιλήσουμε με βεβαιότητα ως προς την αριστοκρατική καταγωγή μόνο για τον σύζυγο. Ένα τέτοιο ζευγάρι ήταν ο «πανσέβαστος» Συμεών Μαδαρίτης με τη σύζυγό του Ευδοκία⁴⁹⁴. Η υψηλή καταγωγή του Μαδαρίτη υπογραμμίζεται εκτός του τίτλου και από το γεγονός ότι το 1306 ο Ανδρόνικος Β' ζητά από τον δούκα του θέματος Βολερού, Μονυσοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος να επικυρώσει κτήμα του στη Ζίχνα, που αμφισβητούσε ένας θείος του⁴⁹⁵, ενώ το 1317 με πράξη του ο ίδιος αυτοκράτορας επικυρώνει την αγορά – δωρεά γης και μύλου του Μαδαρίτη στη μονή Εσφιγμένου⁴⁹⁶. Ζευγάρια με σαφή προέλευση μόνο του άνδρα ήταν ο «πανσέβαστος σεβαστός», οικείος του αυτοκράτορα, κυρ Ιωάννης Πολεμιανίτης που είχε παντρευτεί την αδελφή του μοναχού Γρηγορίου⁴⁹⁷, ο «δούλος του ... βασιλέως» και καστροφύλαξ Ζιχνών Αλέξιος Άγγελος, που είχε σύζυγο μία Ειρήνη⁴⁹⁸ και ο Ξένος Καλλιγόπουλος ή Μουρμουράς, του οποίου σύζυγος ήταν κάποια Θεοδώρα⁴⁹⁹. Ο Καλλιγόπουλος ή Μουρμουράς ανήκε σε επιφανή οικογένεια. Σύμφωνα με την Α. Λαΐου η οικογένεια Μουρμουρά ανήκε στην τοπική αριστοκρατία των Σερρών, όπως και οι οικογένειες Κουβαρά, Λιζικού, Λογαριαστή, Γλαβά, Χωνειάτη, Αβαλάντη, Ζαχαρία, Πεδιάσιμου, Πόθου και Συναδηνού⁵⁰⁰. Τα ζευγάρια με σαφή υψηλή κοινωνική προέλευση μόνο του συζύγου δεν τελειώνουν εδώ. Και πάλι στις Σέρρες το 1344 συναντάμε τον Κωνσταντίνο Ατουέμη, «δούλο του ... βασιλέως», παντρεμένο με κάποια Άννα και τον Μανουήλ Ζαγαρομάτη,

⁴⁹⁴ Prodrôme: 20

⁴⁹⁵ Prodrôme: 26

⁴⁹⁶ Prodrôme: 25

⁴⁹⁷ MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073

⁴⁹⁸ Prodrôme: 92

⁴⁹⁹ Prodrôme: 53

⁵⁰⁰ Λαΐου 1998b: 206-7

επίσης «δούλο του ... βασιλέως» και παντρεμένο με μία Μαρία⁵⁰¹. Το 1334 στη διαθήκη του Φίλιππου Αραβαντηνού, μοναχού πλέον της μονής Προδρόμου ως Φιλήμων, αναφέρεται η σύζυγός του Άννα⁵⁰². Για την τελευταία δεν γνωρίζουμε τίποτα. Ο Αραβαντηνός ήταν μεγαλογαιοκτήμονας στις Σέρρες και είχε ανιψιό τον κυρ Ιωάννη Δούκα Μελισσηνό⁵⁰³. Στα παραπάνω ζευγάρια θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τον Δημήτριο Βαστραλίτη, «δούλο του ... βασιλέως» με την Ευδοκία⁵⁰⁴ και τον «πρωταλλαγάτωρα» «δούλο .. του βασιλέως» Κωνσταντίνο Τρυπομμάτη με τη σύζυγό του⁵⁰⁵. Στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε ίσως να ενταχθεί ο «δούλος του βασιλέως» και στρατιώτης Νικήτας Ξιφίας με τη σύζυγό του Άννα⁵⁰⁶. Δεν γνωρίζουμε κατά πόσον θα μπορούσε να υπάρχει σχέση του Νικήτα Ξιφία με έναν «Ξιφέα» (όχι «Ξιφία»), μεγαλογαιοκτήμονα στις Σέρρες πριν το 1321⁵⁰⁷. Γενικά οι στρατιώται των ευρωπαϊκών επαρχιών είχαν μέτρια περιουσία και εξουσία. Η Α. Λαΐου διατυπώνοντας το ερώτημα αν αυτοί πρέπει να θεωρούνται αριστοκράτες, απαντά πως πρέπει να θεωρηθούν η κατώτερη βαθμίδα της ή ενδιάμεση κατηγορία μεταξύ αυτής και των «λαϊκών» τάξεων⁵⁰⁸. Και ο Ch. Malatras τοποθετεί τον Ξιφία στα κατώτερα στρώματα της αριστοκρατίας και συγκεκριμένα στην τοπική στρατιωτική αριστοκρατία, αν και τους απλούς στρατιώτες, είτε μισθοφόρους είτε κατόχους μικρής προνοίας, τους εντάσσει γενικότερα στα μεσαία στρώματα⁵⁰⁹. Ο Δ. Κυρίτσης, από την άλλη, θεωρεί πως οι στρατιώται και γενικά όσοι είχαν στρατιωτικά αξιώματα προέρχονταν από «μεσοαστικές» (urban middle-class) οικογένειες⁵¹⁰.

Στις παραπάνω περιπτώσεις θα μπορούσαν, τέλος, να προστεθούν και οι ακόλουθες περιπτώσεις στις οποίες και πάλι ο άνδρας προέρχεται από την αριστοκρατία. Η διαφορά τους έναντι των προηγούμενων έγκειται στο ότι για την προέλευση της γυναίκας μπορούμε να κάνουμε κάποιες βάσιμες υποθέσεις. Πριν το 1304, ο «πανευγενέστατος» Μιχαήλ Άγγελος Δούκας είχε αρχικά παντρευτεί τη θυγατέρα του Φαρμάκη και στη συνέχεια τη θυγατέρα του «οικείου ... τω βασιλεί», κυρ Δημητρίου

⁵⁰¹ Prodrôme: 56

⁵⁰² Prodrôme: 60

⁵⁰³ Prodrôme: 60. Για τον Φίλιππο Αραβαντηνό βλ. PLP no: 1217

⁵⁰⁴ Prodrôme: 143, Prodrôme: 144

⁵⁰⁵ Prodrôme: 80

⁵⁰⁶ Prodrôme: 17

⁵⁰⁷ PLP 20936

⁵⁰⁸ Laiou 1973: 142

⁵⁰⁹ Malatras 2013: 94-95, 103

⁵¹⁰ Kyritses 1997: 118

Σπαρτηνού⁵¹¹. Αν και στο PLP οι Φαρμάκης και Δημήτριος Σπαρτηνός καταγράφονται ως «πανσεβαστοί σεβαστοί» και μεγαλογαιοκτήμονες στη Χαλκιδική⁵¹², ο Δ. Κυρίτσης τοποθετεί τις οικογένειες Φαρμάκη και Σπαρτηνού ανάμεσα στα ανώτερα αστικά στρώματα της Θεσσαλονίκης και τη χαμηλή αριστοκρατία⁵¹³. Αναλογα χαρακτηριστικά κατά τον Δ. Κυρίτση είχε ο γάμος του Ιωάννη Καβαλλαρίου με τη θυγατέρα του Θεόδωρου Βαβουσκωμίτη, καθώς τοποθετεί την οικογένεια του τελευταίου σε χαμηλότερη κοινωνική θέση σε σχέση με την οικογένεια Καβαλλαρίου⁵¹⁴. Η καταγραφή εντούτοις του Βαβουσκωμίτη ως «δούλου του αυτοκράτορα» θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως δεν υπήρχε τόσο μεγάλη κοινωνική διαφορά μεταξύ των δύο οικογενειών. Ο Δ. Κυρίτσης με βάση τους γάμους αυτούς βλέπει έναν γενικό κανόνα, που «σπάει» την πρακτική της υψηλής αριστοκρατίας να επιδιώκει γάμους αποκλειστικά εντός των κόλπων της. Ο κανόνας αυτός έχει ως εξής: Άνδρες της υψηλής αριστοκρατίας παντρεύονταν γυναίκες χαμηλότερης κοινωνικής στάθμης, είτε της χαμηλής αριστοκρατίας, είτε των ανώτερων μεσαιών στρωμάτων, επειδή η οικονομική στάθμη τους δεν συμβάδιζε με τη λάμψη του επωνύμου τους και οι προίκες των γυναικών ήταν πλούσιες. Πρόκειται δηλ. για έναν γάμο που θα τους επέτρεπε να ζουν μια πολυτελή ζωή. Αυτό συνέβη, όταν η οικονομική στάθμη πολλών οικογενειών της υψηλής αριστοκρατίας περιορίστηκε ως αποτέλεσμα της συρρίκνωσης της βυζαντινής επικράτειας⁵¹⁵. Το 1341 συναντάμε τον «δούλο του βασιλέως» Νικόλαο Δούκα Συναδηνό να είναι παντρεμένος με μία άγνωστη γυναίκα, η οποία, όμως, είχε προίκα σημαντική περιουσία εντός των Σερρών⁵¹⁶. Πρόκειται για οικόπεδα, τα οποία επιχείρησε να πουλήσει χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της ο Συναδηνός στη μονή Προδρόμου, πράξη για την οποία η σύζυγος κατέφυγε στο δικαστήριο των καθολικών κριτών, πετυχαίνοντας την ακύρωσή της. Η σημαντική αστική περιουσία δεν σημαίνει απαραίτητα και ένταξη στην αριστοκρατική τάξη.

Σε άλλα έγγραφα συναντάμε το αντίστροφο σε σχέση με τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, γνωρίζουμε δηλ. την αριστοκρατική προέλευση της συζύγου, όχι όμως του συζύγου. Ο Πατρίκιος⁵¹⁷, έχοντας χάσει την πρώτη του σύζυγο και τα παιδιά

⁵¹¹ Lavra II: 98

⁵¹² Για τον Φαρμάκη και τον Δ. Σπαρτηνό βλ. PLP: nos 29643 και 26496 αντίστοιχα.

⁵¹³ Kyritses 1997: 264

⁵¹⁴ MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2072, Kyritses 1997: 265

⁵¹⁵ Kyritses 1997: 268

⁵¹⁶ Prodrome: 72

⁵¹⁷ PLP: no 22067

τους, παντρεύτηκε δεύτερη φορά, την κόρη του «σεβαστού» κυρ Γρηγόριου Μοσχόπουλου από τη Θεσσαλονίκη⁵¹⁸. Ποιος είναι ο Πατρίκιος δεν γνωρίζουμε. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το «πατρίκιος» αναφέρεται σε τίτλο και όχι σε όνομα, οπότε στην περίπτωση αυτή ο άνδρας αναφέρεται με μια σημαντική του ιδιότητα και όχι με το όνομα ή το επώνυμό του. Ωστόσο, δεν αποκλείεται να συνδέεται με έναν Πατρίκιο, μεγαλογαιοκτήμονα στις Ζίχνες το 1346⁵¹⁹ ή την ομώνυμη οικογένεια στις Σέρρες, η οποία δώρισε σημαντική ακίνητη περιουσία στη μονή Προδρόμου πριν το 1330⁵²⁰, οπότε έχουμε να κάνουμε με εκπρόσωπο σημαντικής οικογένειας. Δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο και για τους δύο συζύγους της κυράς Άννας Σαραντηνής Ιντανίνας πέραν του επωνύμου του δευτέρου, το Δεβλιτζηνός⁵²¹. Ο Δ. Κυρίτσης βλέπει και εδώ πρακτική που σπάει τις γαμήλιες στρατηγικές της αριστοκρατίας. Για τους γάμους αριστοκρατισσών με άνδρες από μη ένδοξες οικογένειες δίδει ως μόνη πιθανή εξήγηση ότι οι απόγονοι των γάμων αυτών θα έφεραν ένα επώνυμο ένδοξο και, ανταγωνιζόμενοι τους αριστοκράτες, δεν θα θεωρούνταν νεόπλουτοι ανάμεσα τους⁵²². Η αντίθετη, ωστόσο, άποψη υποστηρίζει ότι έπρεπε να υπάρχει κοινωνική αντιστοιχία μεταξύ των συζύγων, η κοινωνική θέση του ανδρός έπρεπε να είναι αντίστοιχη του πατρός ή του αδελφού της συζύγου του, καθώς διαφορετικά η τελευταία υποβαθμιζόταν⁵²³.

Οι παραπάνω γάμοι έχουν οδηγήσει τον Δ. Κυρίτση στο συμπέρασμα ότι «τη στιγμή που η αριστοκρατία άρχισε να αποκρυσταλλώνει μια διακριτή συνείδηση, πλευρικοί κλάδοι μεγάλων οικογενειών που δεν μπόρεσαν να επανασυνδεθούν με την αυτοκρατορική οικογένεια άρχισαν να συνδέονται μέσω γάμων με την κατώτερη αριστοκρατία και τη μεσαία τάξη»⁵²⁴. Χωρίς να απομακρύνομαι από το γενικό περιεχόμενο της διαπίστωσης αυτής, θεωρώ πως η υψηλή αριστοκρατία ήταν σε μικρό βαθμό ανοικτή σε πρόσωπα εκτός αυτής. Θεωρώ πως πρωτίστως επιδίωξη μιας οικογένειας της υψηλής αριστοκρατίας, όταν ήταν σε θέση οικονομική, θα ήταν οι γάμοι για τα νεαρά μέλη της με μέλη άλλων εξίσου επιφανών οικογενειών. Ο Ch.

⁵¹⁸ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

⁵¹⁹ PLP: no 22070

⁵²⁰ Prodrôme: 30 – 31. Οι γονείς του Λέοντος και Στεφάνου Πατρίκιου δώρισαν στη μονή τον ναό της Βουλγαριτζούς με ένα γειτονικό αμπέλι και γη 100 μοδίων. Αργότερα, το 1330, ο Στέφανος Πατρίκιος δωρίζει ένα επιπλέον κτήμα στη μονή με την επιθυμία να του επιτραπεί, εφ' όσον χρειαστεί, να γίνει μοναχός και να ταφεί εκεί.

⁵²¹ MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

⁵²² Kyritses 1997: 266

⁵²³ Κιουσοπούλου 1990: 26

⁵²⁴ Kyritses 1997: 264-7

Malatras μελετώντας την κοινωνία του 14^{ου} αι. και ειδικά την αριστοκρατία αναφέρει πως μέλη οικογενειών, όπως των Παλαιολόγων, Καντακουζηνών, Ραούλ και Φιλανθρωπηνών, παντρεύονταν μεταξύ τους, με αποτέλεσμα ο βαθμός σταθερότητας των οικογενειών αυτών να είναι εντυπωσιακός, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρξε και ένας μικρός βαθμός ανανέωσης μέσω μιας επιτυχημένης πορείας στον στρατιωτικό ή διοικητικό τομέα⁵²⁵. Τους γάμους ανδρών υψηλής καταγωγής με γυναίκες της χαμηλής αριστοκρατίας και των ανώτερων μεσαίων στρωμάτων στα τέλη του 14^{ου} αι. τους θεωρώ λύση ανάγκης για οικογένειες της υψηλής αριστοκρατίας που δεν είχαν τον πλούτο που είχαν παλαιότερα. Αν μάλιστα μπορώ να προχωρήσω την υπόθεσή μου, θα έλεγα ότι, εφόσον θεωρούσαν ότι με τους γάμους αυτούς πετύχαιναν την άνοδο της υλικής τους υπόστασης, θα επιδίωκαν εν συνεχεία ξανά συγγενικούς δεσμούς με οικογένειες της υψηλής αριστοκρατίας, για να επικυρώσουν εκ νέου την παρουσία τους στην κορυφή της πυραμίδας. Η υψηλή αριστοκρατία, συνεπώς, δεν μετεβλήθη ποτέ σε κάστα και όντως τα όρια μεταξύ της χαμηλής αριστοκρατίας με τα ανώτερα μεσαία στρώματα είναι συχνά ασαφή. Προφανώς, λοιπόν, δεν ορίζουν μια κοινωνία κλειστή, αλλά ούτε μια κοινωνία ανοικτή με την έννοια ότι η όποια κινητικότητα αφορούσε τα ανώτερα και πλούσια στρώματα της μεσαίας τάξης και την αριστοκρατία στο σύνολό της. Η δε σύνδεση των ανώτερων στρωμάτων των μέσων με την αριστοκρατία δεν μπορεί να εκληφθεί ως μία κίνηση από κάτω προς τα πάνω, αλλά αντίστροφα, επειδή οι επιγαμίες αυτές υπαγορεύονταν από την ανάγκη των δευτέρων για ενίσχυση της οικονομικής τους βάσης και όχι τόσο από την ικανότητα των πρώτων να ανέλθουν κοινωνικά.

Η άποψη μου αυτή στηρίζεται και στα ακόλουθα: Η πυρηνική οικογένεια χαρακτήριζε αναμφίβολα την υψηλή αριστοκρατία, όπως όλη τη βυζαντινή κοινωνία. Δεν δημιούργησε όμως προβλήματα στη δικτύωση των επιφανών οικογενειών, γιατί η αίσθηση της συγγένειας με άλλα πρόσωπα πέραν των γονέων και των αδελφών ήταν υπαρκτή. Όπως θα δούμε, οι σχέσεις αυτές ενεργοποιούνταν, όταν οι γονείς δεν βρίσκονταν πλέον στη ζωή. Η κυρά Ελαιοδώρα Σαραντηνή Τζυμπίνισσα είναι αυτή που υπερασπίζεται τα δικαιώματα των ανιψιών της, παιδιών της αδελφής της, κυράς Άννας Σαραντηνής Ιντανίνας, έναντι του πατριού τους, όταν αυτή είχε πεθάνει. Επιπλέον, παρόλο που η προίκα, όπως θα δούμε αναλυτικότερα σε άλλο σημείο, οριζόταν αρκετά μεγαλύτερη από τις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα, κατ' ουσίαν ο

⁵²⁵ Malatras 2013: 64-65

άνδρας έπρεπε να έχει προσωπική περιουσία ίση με την προίκα, διότι η γυναίκα απολάμβανε του δικαιώματος της προνομιούχου υποθήκης στην περιουσία του για την εξασφάλιση της προίκας της, γεγονός που σήμαινε ισότητα ως προς την οικονομική στάθμη των συζύγων και, επομένως, τη δυσκολία σύναψης συνοικεσίων εκτός του πλαισίου της κάθε κοινωνικής τάξης. Όταν το 1399 η Μαρία Αγιοπετρήτισσα Γάβραινα ζήτησε τη συνδρομή της συνόδου, για να σώσει την προίκα της από τους δανειστές του συζύγου της, το δικαστήριο αποφάσισε να αποχωρισθεί από τη δική του περιουσία τμήμα ίσης αξίας με την προίκα, ενώ οι δανειστές θα ικανοποιούνταν από το υπόλοιπο⁵²⁶, και την ίδια χρονιά ο κυρ Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ, για να πουλήσει κτήμα του, υποχρεώθηκε να δώσει στην ουσία άλλο ακίνητό του στη σύζυγό του στο πλαίσιο της *permutatio dotis*⁵²⁷. Για την αναπλήρωση της καταναλωθείσας από τον Μιχαήλ Παλαιολόγο προίκα αποφασίζεται το 1400 από το πατριαρχικό δικαστήριο η αποκοπή ενός αμπελιού από τη δική του περιουσία, προφανώς πολύ μεγάλης αξίας, «τιμής άξιον ... της καθόλου προικός»⁵²⁸.

Είναι, τέλος, αδύνατο να μιλήσουμε τόσο εκτεταμένα για τους μέσους. Είδαμε μόνο σε αναφορά με την αριστοκρατία ότι κυρίως τα χαμηλότερα στρώματα αυτής είχαν και γαμικούς δεσμούς με τα ανώτερα στρώματα των μέσων. Δεν γνωρίζουμε όμως το πόσο εκτεταμένοι και πυκνοί μπορούσαν να ήταν οι δεσμοί αυτοί. Υποθέτω πως και οι ανήκοντες στα χαμηλότερα αριστοκρατικά στρώματα, αν μπορούσαν να αποφύγουν τις επιγαμίες αυτές πετυχαίνοντας γάμους πιο κοντά σε αυτούς, θα το έκαναν. Το ενδιαφέρον θα ήταν να γνωρίσουμε αν ανάλογες πρακτικές που είδαμε στην αριστοκρατική τάξη υπήρχαν και στους μέσους. Δυστυχώς οι πηγές του 14^{ου} αι. δεν μας επιτρέπουν να γνωρίζουμε τον βαθμό αυτοσυνειδησίας της τάξης αυτής.

⁵²⁶ MM I: 523/Regestes: 3084

⁵²⁷ MM II: 528/Regestes: 3076

⁵²⁸ MM II: 569/Regestes: 3126

Ε. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Τα πρόωρα συνοικέσια – χαρακτηριστικό και των προηγούμενων αιώνων – φαίνεται να διακρίνουν και τη βυζαντινή κοινωνία του 14^{ου} αι. Αυτό καταδείχθηκε μέσα από τη μελέτη της μνηστείας στο παρόν κεφάλαιο, παρά τα σημαντικά προβλήματα που θέτουν εν τοις πράγμασι το είδος και ο πολύ μικρός αριθμός των σωζόμενων πηγών. Οι κοινωνικές ανάγκες που γεννούν τέτοιες αντιλήψεις δεν έπαυσαν να χαρακτηρίζουν τη βυζαντινή κοινωνία του 14^{ου} αι., μία κοινωνία αγροτική με προβιομηχανικά χαρακτηριστικά. Τα πρόωρα συνοικέσια συνδέονται με το χαμηλό προσδόκιμο ζωής και προσέφεραν ασφάλεια κυρίως στα κατώτερα στρώματα⁵²⁹, αφού η ανάγκη για περισσότερα εργατικά χέρια εντός των νοικοκυριών της υπαίθρου παρέμεινε μεγάλη, διαπίστωση που σχετίζεται με τη συνήθεια να ζουν οι αρραβωνιασμένοι μαζί την οικογένεια του γαμβρού ή της νύφης. Αν και τυπικά δεν επιτρέπονταν οι σεξουαλικές σχέσεις μεταξύ των αρραβωνιασμένων, σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται πως δεν τηρείτο η αποχή από την ερωτική επαφή μέχρι τον γάμο. Το συνοικέσιο του σέρβου βασιλιά Μιλουτίν με την πεντάχρονη βυζαντινή πριγκίπισσα Σιμωνίδα δείχνει πώς ένα πρόωρο συνοικέσιο μπορούσε να ικανοποιήσει τις ανάγκες ακόμα και της αυτοκρατορικής οικογένειας ή να λειτουργήσει ως στοιχείο διαπραγμάτευσης μεταξύ ηγεμόνων. Η ηλικία των αρραβωνιασμένων ήταν συχνά τόσο μικρή, πολύ κάτω και από τα νόμιμα όρια των ατελών μνηστειών⁵³⁰. Βεβαίως τα ηλικιακά όρια, τα οποία περέβλεπαν οι στενοί συγγενείς, μπορούσαν να προβληθούν από τους ίδιους ως λόγος ακύρωσης⁵³¹. Ως προς την ηλικία υπάρχει σαφώς η διάσταση του φύλου, καθώς η ηλικιακή υπεροχή των γαμβρών έναντι των νυφάδων είναι κανόνας στις πηγές μας. Φαίνεται δε να ισχύει και για τον 14^ο αι. η διαπίστωση της D. Ariantzi ως προς τα πρόωρα συνοικέσια της μεσοβυζαντινής περιόδου σε συνάρτηση με την ηλικία των κοριτσιών. Η ερευνήτρια διαπιστώνει ότι η είσοδος των κοριτσιών αυτών στην ενήλικη ζωή γινόταν άμεσα μέσω των πρόωρων συνοικεσίων με αποτέλεσμα να μην υφίσταται για αυτά μία ενδιάμεση της παιδικής και της ενήλικης ζωής ηλικιακή περίοδος⁵³². Όπως είναι φυσικό, οι μνηστείες καθορίζονταν από τους γονείς ή άλλους στενούς συγγενείς, σε περίπτωση που αυτοί

⁵²⁹ Κιουσοπούλου 1990: 29-30

⁵³⁰ Λαΐου 1986: 285

⁵³¹ Ariantzi 2018b: 8

⁵³² Patlagean 2014: 119

δεν ήταν εν ζωή, κάποιες φορές πριν καν γνωριστεί το ζευγάρι⁵³³. Όλα τα παραπάνω εξηγούν γιατί όσοι γονείς δεν είχαν προχωρήσει στην οργάνωση πρόωρων συνοικεσίων γίνονται αντικείμενο επαίνου από την Εκκλησία. Επίσης, παρά τις όποιες εξαιρέσεις, για τους ανθρώπους χωρίς ιδιαίτερη μόρφωση, ακόμα και για τους συντάκτες των πατριαρχικών αποφάσεων υπήρχε ασάφεια στη διάκριση των δύο ειδών μνηστείας, της ατελούς και της τέλει. Κάποιες φορές η ασάφεια επεκτεινόταν στη διάκριση της μνηστείας από τον ίδιο τον γάμο, αντίληψη που ενυπάρχει σε μεγάλο βαθμό στη νομοθεσία με την διάταξη του Λέοντος Στ' για την ιερολόγηση της τέλει μνηστείας και την υιοθέτηση κοινών ορίων ηλικίας μνηστείας και γάμου. Αυτή η σύγχυση επιτείνεται από τη συνήθεια των αρραβωνιασμένων να ζουν κάτω από την ίδια στέγη⁵³⁴. Η στάση του πατριαρχείου απέναντι στα πρόωρα συνοικέσια ήταν η καταδίκη τους, η οποία υπογραμμίζει τη θέλησή του να υπερασπιστεί το νομικό πλαίσιο του γάμου, όπως αυτό είχε διαμορφωθεί τους προηγούμενους αιώνες και είχε τη σφραγίδα της Εκκλησίας. Για τον λόγο αυτό, όταν υπέπετε στην αντίληψή του παράβαση του νόμου, το χαρακτήριζε άκυρο, επιβάλλοντας συνάμα ποινή στον συμμετέχοντα ιερέα, που μεταφραζόταν σε καθαίρεση από το αξίωμα.

Στο πρώτο κεφάλαιο μελετήσαμε επίσης τα γαμικά κωλύματα και του πολλαπλούς γάμους. Η ύπαρξη μόνο μίας απόφασης ακύρωσης σχεδιαζόμενου συνοικεσίου λόγω γαμικού κωλύματος φανερώνει τη σχετική συμμόρφωση της αριστοκρατίας στο δίκαιο του γάμου, το οποίο λαμβάνονταν υπόψη στη χάραξη των γαμήλιων στρατηγικών της το μεγαλύτερο μέρος του 14^{ου} αι.. Οι δύο καταγεγραμμένες αποφάσεις ακύρωσης γάμων αριστοκρατών στα τέλη του 14^{ου} αι. που προσέκρουσαν σε γαμικά κωλύματα συμπληρώνουν την εικόνα της αστάθειας της αριστοκρατικής οικογένειας τότε, η οποία υπογραμμίζεται και από τη δραματική συρρίκνωση της περιουσίας της και τις συνακόλουθες εντάσεις μεταξύ των μελών της που αυτή επέφερε, εντάσεις που έφτασαν μέχρι και τα δικαστήρια. Η μοναδική εξαίρεση έγκρισης από το πατριαρχείο ενός αριστοκρατικού γάμου στην Αχρίδα που παρέβαινε τα γαμικά κωλύματα πρέπει να ερμηνευθεί στο πλαίσιο της λεπτής ισορροπίας στις σχέσεις του με την Πολιτεία, αλλά και ως μία επιθυμία του να μην συγκρουστεί με τη νέα οθωμανική διοίκηση της περιοχής. Ο δεύτερος γάμος πρέπει να ήταν συχνός και χαρακτήριζε ανώτερα και κατώτερα στρώματα με κοινό στόχο την απόκτηση απογόνων. Σε όσους δεύτερους γάμους συναντήσαμε είδαμε ότι προηγείτο κυρίως ο

⁵³³ Patlagean 1996: 484

⁵³⁴ Patlagean 1996: 482-484

θάνατος του πρώτου συζύγου. Επομένως, ο δεύτερος γάμος συνδέεται με την υψηλή θνησιμότητα και τη δημογραφική αστάθεια και, όπως επίσης είδαμε, είχε σαφές οικονομικό αποτύπωμα. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που άλλαζε το ύψος της προίκας, πάντα προς τα πάνω, από τον πρώτο στον δεύτερο γάμο και αυτό κατ' απαίτησιν των νέων γαμβρών. Όταν οι γονείς δεν βρίσκονταν πλέον στη ζωή, η νέα προίκιση βάρυνε κατά κύριο λόγο τα αδέρφια, ακόμα και αν δεν είχαν εκ του νόμου υποχρέωση να το πράξουν. Συναντήσαμε επίσης γυναίκες να έχουν προικώα πράγματα που ανήκαν στην πρώτη σύζυγο των ανδρών τους, γεγονός άρρηκτα συνδεδεμένο με τον δεύτερο γάμο. Βεβαίως η περίπτωση της Ευλογίας Χούμναινας, η οποία προτίμησε τον εγκλεισμό σε μονή, όταν χήρεψε, δηλοί πως ο θάνατος του συζύγου δεν οδηγούσε πάντα σε δεύτερο γάμο τον εν ζωή έτερο σύζυγο, ακόμα και αν ήταν νέος ή άτεκνος⁵³⁵. Ανάλογες διαπιστώσεις ως προς την οικονομική διάσταση ισχύουν και για τον τρίτο γάμο. Ο τελευταίος διαφέρει ουσιωδώς από τον δεύτερο, καθώς επιτρεπόταν μόνο σε σχετικά νέους στην ηλικία και υπό αυστηρές προϋποθέσεις με σκοπό την απόκτηση απογόνων. Για τον λόγο αυτό δεν είχε τη συχνότητα του δεύτερου, αλλά και η Εκκλησία, όπου θεωρούσε ότι αυτές οι προϋποθέσεις δεν τηρούνταν, τον αντιμετώπιζε ως «αθέμιτο». Παρά ταύτα, συναντήσαμε το αίτημα ενός άνδρα στο πατριαρχείο να του δοθεί η άδεια σε τρίτο γάμο, ζητώντας να παραβλεφθεί μία άτυπη μνηστεία του και όχι η ύπαρξη ενός παιδιού του. Η χαλαρή αυτή στάση του ίδιου του πατριαρχείου σε ένα τέτοιο αίτημα μπορεί να μας οδηγήσει στην υπόθεση πως και όσοι είχαν παιδί ή παιδιά ήταν ουσιαστικά «ελεύθεροι» να προχωρήσουν και σε τρίτο γάμο, στοιχείο το οποίο επίσης συμπληρώνει τη γενικότερη εικόνα συνηθειών σχετικών με τον γάμο και την οικογένεια τον 14^ο αι. αντίθετων με την ισχύουσα νομοθεσία.

Η λύση των συνοικεσίων μπορούσε να προέλθει μέσω διαζυγίου ή ακύρωσης, με το πρώτο να αφορά τα νόμιμα και το δεύτερο τα παράνομα συνοικέσια. Η σύγχυση των όρων αυτών είναι επίσης εμφανής σε πατριαρχικές αποφάσεις. Και εδώ η διάσταση μεταξύ βυζαντινού νόμου και πραγματικότητας είναι μεγάλη. Ουσιαστικά από όσα προέβλεπε ο νόμος για το διαζύγιο η επιλογή του μοναχικού βίου και η μοιχεία, στην οποία αφιερώνονται πολλές νομικές διατάξεις, καταγράφονται σε πατριαρχικές αποφάσεις. Η επιλογή του μοναχικού βίου κατά κύριο λόγο δεν τερμάτιζε τις οικονομικές σχέσεις των δύο πρώην παντρεμένων, οι οποίοι συνέχιζαν

⁵³⁵ Melichar 2018: 108-109

και από τη νέα θέση την από κοινού διαχείριση της οικογενειακής περιουσίας⁵³⁶. Θεωρώ, ωστόσο, πως αυτός ο τρόπος λύσης συνδέεται με τις γαμήλιες στρατηγικές της ανώτερης τάξης, διότι διαφορετικά ένα επώδυνο διαζύγιο θα είχε αρνητικές συνέπειες στις σχέσεις μεταξύ επιφανών οικογενειών που είχαν αναπτυχθεί μέσω του γάμου και για τον λόγο αυτό θα έπρεπε να αποφευχθεί. Διαπιστώθηκε επίσης πως άνδρες που επιθυμούσαν τη λύση του γάμου με ευνοϊκά για αυτούς αποτελέσματα επικαλούνταν ψευδώς τη μοιχεία, χωρίς αυτό να γίνεται πάντοτε αποδεκτό από το δικαστήριο. Αν και το μίσος μεταξύ των συζύγων δεν εμπίπτει στα επίσημα αίτια λύσης ενός συνοικεσίου, η Εκκλησία το αποδέχεται. Και σε αυτήν την περίπτωση, συνεπώς, δεν στέκει στο γράμμα του νόμου, αλλά αποφασίζει συντονιζόμενη με την πραγματικότητα. Με άλλα λόγια η ίδια η Εκκλησία, που δεν επιθυμούσε τη λύση των γάμων, διέυρνε του λόγους διαζυγίου, παρόλο που η βούληση της παρέμενε να φέρει τα δύο μέρη κοντά, όπου αυτό θεωρούσε ότι ήταν εφικτό. Έχει ήδη υποστηριχθεί ότι, όταν πλέον η Εκκλησία αποκτά τον έλεγχο στις δίκες διαζυγίου, εμφανίζεται πιο ευέλικτη και έτοιμη να προσαρμοστεί στις ανάγκες των διαδίκων, στάση που ερμηνεύεται στην αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών⁵³⁷. Η Α. Λαΐου έχει ήδη συνδέσει το μίσος με τα πρόωρα συνοικέσια, διότι κορίτσια που αναγκάζονταν να μνηστευτούν σε πολύ μικρή ηλικία, όταν έφθαναν στην εφηβική ηλικία, άλλαζαν γνώμη για τον μνηστήρα ή σύζυγο τους, αλλαγή που μεταφραζόταν ως αισθήματα μίσους⁵³⁸. Αναφορικά με τα διαζύγια στα ανώτερα στρώματα οι μαρτυρίες δεν μας επιτρέπουν να δούμε πόσο οι εμφύλιες συρράξεις είχαν αφήσει το αποτύπωμά τους, με δεδομένο ότι «οι γυναίκες της αριστοκρατίας στο σύνολό τους είχαν τη δυνατότητα να δρουν πολιτικά και να εκφράζουν τη δυνατότητα αυτή στην πράξη»⁵³⁹. Η ελάχιστη ως ανύπαρκτη παρουσία θετών τέκνων στις απογραφές νοικοκυριών των παροίκων σημαίνει πως για όσους γάμους ήταν αδύνατη η απόκτηση τέκνων επιλεγόταν η λύση του πρώτου γάμου και η δημιουργίας ενός νέου δεύτερου γάμου και όχι η υιοθεσία.

Ως προς τα παράνομα συνοικέσια διαπιστώσαμε ότι η ανηλικιότητα αφορούσε τις μνηστείες και όχι τόσο τους γάμους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν γάμοι που παραβίαζαν τα ηλικιακά όρια. Στους «αθέμιτους» γάμους είδαμε και αρκετές περιπτώσεις διγαμίας και τετραγαμίας, τις οποίες η σύνοδος καταδίκασε. Επειδή

⁵³⁶ Mitsiou 2009: 209, Mitsiou 2013: 169

⁵³⁷ Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 160

⁵³⁸ Laiou 2000b: 80

⁵³⁹ Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: 31

πρόκειται για κατάλυση εκ θεμελίων όλου του οικοδομήματος του γάμου, όπως το απαίτησε και όρισε η Εκκλησία σε μία πορεία αιώνων πριν τον 14^ο αι., η ποινή για πολλούς ιερείς που ιερούργησαν παράνομους γάμους ήταν η καθαίρεση από το αξίωμά τους. Ωστόσο, κάποιοι ιερείς τιμωρούνται με μικρότερη ποινή. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στην πίεση που θα άσκησαν αριστοκράτες στον πατριάρχη προς αυτήν την κατεύθυνση. Στο πλαίσιο αυτό ερμηνεύσαμε τη μικρή ποινή που επιβλήθηκε στον Γαβρά. Ο ιερέας σχετιζόταν στενά με τον Καντακουζηνό Φακρασή, ο οποίος πήρε και όλη την ευθύνη πάνω του για τον παράνομο γάμο. Το γιατί ο Καβάσιλας τιμωρήθηκε, ενώ επίσης είχε στενούς δεσμούς με την ανώτερη τάξη και με τον ίδιο τον αυτοκράτορα, μπορεί να ιδωθεί στο πλαίσιο της λεπτής ισορροπίας των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας και ως μία, συνεπώς, ευκαιρία για επίδειξη ισχύος του πατριάρχη έναντι του αυτοκράτορα. Η διγαμία θα μπορούσε να αποδοθεί στην επιλογή ενός απλά συμφερότερου γάμου. Θα μπορούσε επίσης να εκληφθεί ως ακραίο αποτέλεσμα των πρόωρων συνοικεσίων και πιθανόν της αυστηρότητας που έδειχαν οι κατά τόπους επίσκοποι στην έκδοση διαζυγίου. Ούτως ή άλλως και οι περιπτώσεις διγαμίας, παρά το γεγονός ότι η διγαμία ως φαινόμενο δεν φαίνεται να είχε μεγάλη διάδοση, αποδεικνύουν ότι υπήρχαν απλοί πιστοί, αλλά και ιερωμένοι που αδιαφορούσαν για τον νόμο. Οι απλοί ιερείς ήταν, άλλωστε, απόλυτα ενσωματωμένοι στις αγροτικές κοινότητες και στις συνήθειες που χαρακτήριζαν αυτές⁵⁴⁰. Οι περιπτώσεις διγαμίας υπογραμμίζουν συνάμα μία διάσταση ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την ύπαιθρο, καθώς η αναφορά των ανθρώπων αυτών είναι η ύπαιθρος. Η απειθαρχία κληρικών ψηλά στην εκκλησιαστική ιεραρχία αποκαλύπτει πως η απειθαρχία δεν αφορούσε μόνο τη βάση της Εκκλησίας. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει μείωση γενικά του πατριαρχικού κύρους. Οι πολλαπλοί και παράνομοι γάμοι, όπως και οι συμπεριφορές που δείχνουν παρέκκλιση από το πρότυπο του ενάρετου συζύγου ακόμα και από ιερείς, παρουσιάζονται κυρίως στο β' μισό του 14^{ου} αι. και υπογραμμίζουν μία σχετική αστάθεια της βυζαντινής οικογένειας τότε. Οι συστάσεις, ωστόσο, του πατριάρχη στα μέσα του 14^{ου} αι. για τήρηση των κανόνων του γάμου δείχνουν πως αυτή η αποσταθεροποίηση υπήρχε σε κάποιον βαθμό και στο α' μισό του 14^{ου} αι., παρά το γεγονός ότι απουσιάζουν από τις αποφάσεις ειδικές αναφορές σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές, όπως αυτές που είδαμε για το β' μισό του αιώνα. Φαίνεται, συνεπώς, πως το Πατριαρχείο μετά την

⁵⁴⁰ Laiou 2009b: 44

επικράτηση του Ησυχασμού στους κόλπους της Εκκλησίας έγινε πιο «ευαίσθητο» σε ζητήματα παραβατικότητας ως προς τον γάμο⁵⁴¹.

Για την αριστοκρατική τάξη ο γάμος συνέχιζε να αποτελεί και τον 14^ο αι. ισχυρό μέσο για την αναπαραγωγή και εδραίωση της δύναμης της, γεγονός που καταδείκνυε μεγάλο βαθμό συνείδησης υπεροχής της έναντι της υπόλοιπης κοινωνίας. Η μελέτη ανέδειξε συγγενικούς δεσμούς μεταξύ οικογενειών, οι οποίοι δεν είναι διακριτοί μέσω απλά των επωνύμων. Βεβαίως οι γαμήλιες στρατηγικές της αριστοκρατικής τάξης δεν σημαίνουν ότι είχε τα χαρακτηριστικά κάστας, καθώς υπήρξαν και γάμοι μεταξύ αριστοκρατών με εκπροσώπους των ανώτερων αστικών στρωμάτων. Οι γάμοι αυτοί υπαγορεύονταν, ωστόσο, από την ανάγκη των πρώτων να ισχυροποιηθούν οικονομικά, όταν η υλική τους στάθμη είχε πέσει δραματικά. Επομένως, η βυζαντινή κοινωνία, αν είχε κάποια κινητικότητα, αυτή οφειλόταν κυρίως στην πίεση που ένοιωθαν κάποιες αριστοκρατικές οικογένειες και όχι τόσο στην ικανότητα πλουσίων εκπροσώπων της μέσης τάξης να ανέλθουν κοινωνικά. Επιπλέον, αυτή περιοριζόταν στα ανώτερα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας. Ενώ οι επιγαμίες σφραγίζουν την εικόνα της αριστοκρατικής τάξης, δυστυχώς ο αριθμός και το περιεχόμενο των πηγών της περιόδου δεν μας βοηθά στο να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν ανάλογες πρακτικές και γι αυτούς που ανήκαν στα μεσαία στρώματα.

⁵⁴¹ Για τον Ησυχασμό βλ. ενδεικτικά Meyendorff 1990a.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΣΥΓΓΕΝΕΙΑ

Α. Η Φυσική Συγγένεια

Α.1. Τα Όρια της Συγγένειας

Η συγγένεια ορίζεται στη βυζαντινή νομοθεσία ως «όνομα γενικών. Διαίρεται δε εις τρία, εις ανιόντας, κατιόντας και τους εκ πλαγίου. Και ανιόντες μεν εισίν οι ημάς γεγεννηκότες· οίον πατήρ, μητήρ, πάππος, μάμμη, πρόπαππος, προμάμμη και οι τούτων ανωτέροι. Κατιόντες δε οι εξ ημών γενόμενοι, οίον υιός, θυγάτηρ, έγγονος, εγγόνη, και οι έτι τούτων κατώτεροι. Εκ πλαγίου δε, οι μήτε ημάς γεγεννηκότες, μήτε εξ ημών γενόμενοι, της δε αυτής γονής και ρίζης ημίν κεκοινηκότες, οίον αδελφός, αδελφή, θείος, θεία, ανεπιός, ανεπιά, εξαδέλφος, εξαδέλφη και οι εκ τούτων καταγόμενοι»⁵⁴². Με βάση τη συγγένεια καθορίζονται τα γαμικά κωλύματα και η κληρονομική διαδοχή, οι γραμμές των οποίων σχεδόν συμπίπτουν⁵⁴³. Στα Βασιλικά και στον Αρμενόπουλο η πρώτη γραμμή φθάνει μέχρι τον έβδομο βαθμό, καθώς ο γάμος ανάμεσα στα τρίτα ξαδέλφια και πέραν αυτών επιτρέπεται⁵⁴⁴. Η δεύτερη γραμμή υπερτερεί της πρώτης κατά έναν βαθμό, καθώς οι δικαιούχοι σε κληρονομιά είναι οι συγγενείς μέχρι και ογδόου βαθμού⁵⁴⁵, με την προϋπόθεση να μην υπάρχει πλησιέστερος συγγενής του κληρονομούμενου⁵⁴⁶.

Τον 14^ο αι., όπως τεκμαίρεται από τις πηγές, οι βυζαντινοί αντιλαμβάνονταν τη συγγένεια με πολύ πιο περιορισμένα όρια από αυτά που ορίζονται από τη νομοθεσία. Οι συμβαλλόμενοι στα συμβόλαια είναι κάποιες φορές μεμονωμένα άτομα. Πολύ συχνότερα, όμως, συνυπογράφουν οι σύζυγοι ή ο ένας ή και οι δύο γονείς. Στις υπογραφές μπορούμε να δούμε επίσης αυτές των παιδιών τους, ενίοτε και αυτές των συζύγων των τελευταίων, δηλ. γαμβρών και νυφάδων, άλλες δε φορές δίπλα στις υπογραφές του άνδρα και της συζύγου βλέπουμε εκείνες ενός ή περισσοτέρων

⁵⁴² Β. 28.5.1, Αρμενόπουλος: 4.6.1

⁵⁴³ Laiou 1998: 133

⁵⁴⁴ Β. 45.2.14, Αρμενόπουλος: 4.6.6

⁵⁴⁵ Β.45.2.14: «Ογδόου βαθμού συγγενής, καν μη υπεισέλθη την κληρονομίας, έχει την εκ του νόμου βοήθειαν».

⁵⁴⁶ Αρμενόπουλος: 5.8.27: «Ότι και ογδόου βαθμού συγγενής, μη όντων πλησιεστέρων, καλείται εις κληρονομίαν, κατά τον λέγοντα νόμον, και ογδόου βαθμού συγγενής, καν μη υπεισέλθη την κληρονομίαν, έχει την εκ του νόμου βοήθειαν».

αδελφών. Σπανιότερα οι συμβαλλόμενοι είναι πρώτα εξαδέλφια ή θείοι με ανίψια⁵⁴⁷. Όπως θα αναλυθεί μελετώντας το κληρονομικό σύστημα, οι ίδιοι οι βυζαντινοί του 14^{ου} αι. μεριμνούσαν η οικογενειακή περιουσία να μοιραζόταν με τρόπο τέτοιο, ώστε να περιοριζόταν η συνιδιοκτησία, δηλ. οι γονείς φρόντιζαν τα παιδιά τους να μην είχαν μετά τον θάνατό τους, στο μέτρο του δυνατού, κοινή περιουσία, καθώς, επιπλέον, η κυριότητα ενός ακινήτου που ανήκε σε πρωτοεξάδελφους κινδύνευε να αμφισβητηθεί συχνότερα από ότι ένα ακίνητο που ανήκε σε αδέρφια και πολύ περισσότερο σε ένα μόνο πρόσωπο⁵⁴⁸. Η προνοητικότητα στη διαμοίραση της οικογενειακής περιουσίας, που δείχνει και τα όρια της αποδεκτής συγγένειας, χαρακτήριζε όχι μόνο τις επιφανείς οικογένειες, αλλά και αυτές των παροίκων, παρά το γεγονός ότι τα περιουσιακά μεγέθη σε κάθε κοινωνική τάξη απείχαν παρασάγγας.

Τα σαφή περιορισμένα όρια της φυσικής συγγένειας είναι αποτυπωμένα και στα τυπικά μονών που ιδρύονται από μέλη της αριστοκρατίας - ήδη από τον 11^ο αι. - και υπογραμμίζουν ότι η οικογένεια αποτελούσε την «κυρίαρχη μονάδα» (the unit uppermost) στη συνείδηση ιδρυτών και χορηγών. Ένα από αυτά ήταν η μονή της Βεβαίας Ελπίδος, που ιδρύθηκε τον 14^ο αι. και στο τυπικό της η ιδρύτρια Θεοδώρα Συναδηνή αναφέρει από τους συγγενείς της, τον σύζυγο, τους γονείς, τα αδέρφια, τα

⁵⁴⁷ Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα παραδείγματα: Ο Θεόδωρος Καραβάς στη διαθήκη του το 1314 αναφέρει ότι «μοιραζόταν» ακίνητη περιουσία εντός της Θεσσαλονίκης με τα ανίψια του, καθώς τα έξι οικήματα του στη συνοικία του αγίου Μηνά βρίσκονταν «εν επικοίνω αυλή μετά των δικαίων του εξ αυταδέλφης γνησίας ανεψιού μου κυρού Ιωάννου του Ατταλειώτου» και άλλα δύο «εν επικοίνω αυλή μετά των δικαίων του τε ανεψιού μου κυρού Δημητρίου του Μουλάκη και του επί πνευματική θυγατρί γαμβρού μου κυρού Λέοντος», με την οποία ίσως είχε συγγένεια πέραν της πνευματικής (Chilandar I: 30). Περίπτωση καθαρής συνιδιοκτησίας ακινήτου, ήταν ένας μύλος, ο οποίος ανήκε στον Ιωάννη Σισύνιο και τον θείο του με τον πρώτο να κατέχει το 1/4 – το οποίο το 1327 δώρισε στη μονή Αλυπίου – και το υπόλοιπο εξ ολοκλήρου ή μέρους του στον θείο του (Kutlumus: 13). Πρωτοεξάδελφοι, οι γιοι του Βαρδά και ο Βασίλειος Σεβαστιανός, κατείχαν τον ναό του αγίου Ιωάννη και διάφορα γύρω από αυτόν οικήματα στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία είχαν κληρονομήσει από τον άτεκνο θείο τους, τον γιο του «σεβαστού» κυρ Βασίλειου Σεβαστιανού, και κτήτορα του ναού (MM I: 57- VI / Regestes: 2116). Το 1400 ο γιος του Μιχαήλ Μοσχόπουλου κατείχε τα 3/4 του ναού του αγίου Ιωάννη Προδρόμου, κληρονομιά από τον πατέρα του, με το 1/4 να ανήκει στη θεία του (MM II: 576 / Regestes: 3135). Την ίδια χρονιά ο Δαβίδ Παλαιολόγος και τα ανίψια του, Ανδρόνικος Παλαιολόγος και Ειρήνη Παλαιολογίνα, τέκνα της αδελφής του, Θεοδώρας Παλαιολογίνας, ήταν συνιδιοκτήτες ενός επίσης ναού στην Κωνσταντινούπολη, με το ήμισυ να ανήκει στον θείο και το 1/4 σε κάθε ανίψιο (MM II: 621 / Regestes: 3182). Ακίνητο που βρισκόταν τον 14ο αι. στην κυριότητα της μονής Ασωμάτων, μετοχίου της μονής Προδρόμου, ανήκε προηγουμένως σε κάποιον Διαβολίτη και την Πρωτοπαπαδιά με τα δύο ανίψια της (Prodrome: 117).

⁵⁴⁸ Ακόμα, όμως, και αν προέκυπτε ένα ακίνητο να είχε ιδιοκτήτες πρωτοεξάδελφους, η «προβληματική» αυτή συνιδιοκτησία μπορούσε να επιλυθεί με την αγορά από έναν από τους συνιδιοκτήτες των υπολοίπων μεριδίων, ώστε τελικά, αν όχι όλο το ακίνητο τουλάχιστον πολύ μεγαλύτερο μέρος από αυτό που αρχικά κατείχε να βρεθεί στην κυριότητά του, με την πώληση σε τρίτους και σε κάποιες εξαιρετικές περιπτώσεις με τη δωρεά.

τέκνα, τον πεθερό ενός παιδιού της, τις συζύγους τους, τέσσερα από τα εγγόνια και μόλις έναν ανιψιό⁵⁴⁹.

Ανάλογα συμπεράσματα για την αντίληψη της συγγένειας αποκομίζει κανείς μελετώντας τις υποθέσεις της πατριαρχικής συνόδου, σε ελάχιστες εκ των οποίων οι αντίδικοι συνδέονται με έκτο βαθμό συγγένειας⁵⁵⁰. Ο βαθμός αυτός συνέδεε ανδρόγυνο και μέσω αυτού τις οικογένειες Μακρυδούκα, Αβάκη, Τριακονταφύλλου και Παλαιολόγου, το συνοικέσιο του οποίου απορρίφθηκε από το πατριαρχικό δικαστήριο⁵⁵¹. Η αναφορά του πέμπτου βαθμού συγγένειας, όπως δηλώνεται στη σχετική συνοδική απόφαση, ανάμεσα τον Ραούλ και τη θυγατέρα του Ραούλ Συρβάου είναι λανθασμένη, γιατί, όπως επίσης παρατηρήσαμε, ο βαθμός συγγένειας για τα ξαδέλφια είναι ο τέταρτος, αν είναι πρώτα, και ο έκτος, αν είναι δεύτερα, εκτός και αν στην πραγματικότητα τα δύο αυτά πρόσωπα δεν ήταν ξαδέλφια, αλλά είχαν σχέση μικράς θείας και μικρανιψιού⁵⁵². Πέραν του τετάρτου βαθμού, αν και δεν δηλώνεται ποιος ακριβώς, φαίνεται πως ήταν η συγγενεία που συνέδεε τον Ραούλ με τη θυγατέρα του Ασάνη, των οποίων ο γάμος ακυρώθηκε⁵⁵³, και η αντίστοιχη που συνέδεε τον Μήρξο με τη γυναίκα του, των οποίων αντιθέτως ο γάμος επικυρώθηκε από το πατριαρχείο επικαλούμενο, όπως είδαμε, λόγους ανωτέρας βίας⁵⁵⁴. Οι παραπάνω περιπτώσεις δείχνουν πως η υπόνοια μιας μακρινής συγγένειας, είτε εξ αίματος είτε εξ αγχιστείας, οδήγησε εκπροσώπους αριστοκρατικών οικογενειών σε αίτημα πατριαρχικής έγκρισης ενός σχεδιαζόμενου συνοικέσιου και άλλους να οργανώσουν συνειδητά παράνομους γάμους. Συνεπώς, ο σεβασμός σε γενικές γραμμές των γαμικών κωλυμάτων από την άρχουσα τάξη τουλάχιστον μέχρι σχεδόν τα τέλη του 14^{ου} αι., όπως έχουμε αναλύσει σε άλλο σημείο, δήλωνε με σαφήνεια ότι τα συγγενικά όρια ήταν αντιληπτά.

Η αίσθηση των περιορισμένων ορίων της συγγένειας αποτυπώνεται και στη συγκρότηση των νοικοκυριών, όπως αυτά καταγράφονται στα φορολογικά κατάστιχα των παροίκων των μονών τον 14^ο αι. Το αγροτικό νοικοκυριό συνιστούσε τη βασική μονάδα εκμετάλλευσης - και όχι απαραίτητα ιδιοκτησίας - της γης⁵⁵⁵. Καθώς δεν

⁵⁴⁹ Morris 1984: 117, 119, 121

⁵⁵⁰ Η αίσθηση αυτή ενός πεπερασμένου ορίου συγγένειας χαρακτηρίζει και την κοινωνία της Ηπείρου τον 14^ο αι., καθώς οι διάδικοι στα δικαστήρια της Ναυπάκτου και της Αχρίδας έφθαναν μέχρι τον 6^ο βαθμό συγγένειας (Κιουσοπούλου 1990: 80).

⁵⁵¹ MM I: 63-VI/PRK I: 92/Regestes: 2127

⁵⁵² MM II: 411/Regestes: 2863

⁵⁵³ MM II: 360-V/Regestes: 2753

⁵⁵⁴ MM II: 477/Regestes: 2975

⁵⁵⁵ Laiou - Morriison 2011: 250

αποτελεί μόνο κοινωνικοοικονομική μονάδα, αλλά πρωτίστως φορολογική, καταγράφεται με ιδιαίτερη ακρίβεια⁵⁵⁶. Η περιγραφή κάθε νοικοκυριού αρχίζει με τον επικεφαλής, στις περισσότερες περιπτώσεις άνδρα, και συνεχίζει με τα υπόλοιπα οικογενειακά μέλη, κατά κύριο λόγο τη σύζυγο και τα παιδιά και δευτερευόντως άλλους συγγενείς, ανάλογα με το πόσα μέλη συγκροτούν το νοικοκυριό. Η κατ' αρχήν σειρά αναλυτικότερα έχει ως εξής: Τον άνδρα επικεφαλής του νοικοκυριού ακολουθούσε η σύζυγος και κατόπιν τα παιδιά τους με πρώτη αναφορά στα αγόρια. Ο ίδιος τρόπος ακολουθείτο και ως προς τους τυχόν υπόλοιπους συγγενείς - μέλη του νοικοκυριού, καθώς ο απογραφέας κατέγραφε αρχικά τους εγγονούς και μετά τις εγγονές και ομοίως αδελφούς και αδελφές, ανιψιούς και ανιψιές⁵⁵⁷. Οι οικογενειακοί δεσμοί μεταξύ μελών του ίδιου νοικοκυριού καταγράφονται ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κοινής ιδιοκτησίας⁵⁵⁸.

Αναμφισβήτητα ο μεγαλύτερος αριθμός των νοικοκυριών συνιστούν όσα έχουν πυρηνική οικογενειακή δομή, αποτελούνται δηλ. από ανδρόγυνο ή έναν γονέα, με ή χωρίς παιδιά. Είναι ενδεικτικά τα ακόλουθα παραδείγματα: Η απογραφή των 35 νοικοκυριών παροίκων της μονής Προδρόμου Σερρών στα χωριά Μονόσπιτο, Πόλιτζο, Μαυροβούνι, Κάτω Ούσκα, Πορινά, Θολό και Γραδιστό⁵⁵⁹ και στις Σέρρες και τη Ζίχνα μεταξύ του 1339 και του 1341 αποκαλύπτει ότι η μεγάλη πλειοψηφία τους αποτελείται από ανδρόγυνο με ή χωρίς παιδιά. Στην απογραφή του 1321 για τη Μεγίστη Λαύρα από τα 846 καταγεγραμμένα νοικοκυριά τα 470 αποτελούνται από ανδρόγυνο, με ή χωρίς παιδιά. Ο αριθμός των παιδιών φθάνει μέχρι τα επτά, αν και στη μεγάλη τους πλειοψηφία δεν ξεπερνά τα τρία. Αν σε αυτά τα νοικοκυριά προσθέσουμε και 24, που συγκροτούνται από έναν πατέρα με τα παιδιά του, και ένα, που αποτελείται από μία χήρα με τα παιδιά της, τότε φθάνουμε τα 495. Συνεπώς, σχεδόν το 58,5% των νοικοκυριών είναι οικογένειες με έναν ή δύο γονείς και παιδιά. Σε 92 από τα 119 καταγεγραμμένα νοικοκυριά της μονής Εσφιγμένου το 1318 συναντάμε μόνο ανδρόγυνο ή γονέα/γονείς με παιδιά. Στην απογραφή του 1301 για τα χωριά Μελίτζανη, Ιερισσός, Κομήτισσα, Κάτω Βολβός και το «προάστειον το Ευλορύγιον» 99 από τα 167 καταγεγραμμένα νοικοκυριά της μονής Ιβήρων

⁵⁵⁶ Λαΐου-Θωμαδάκη 1987: 30, 102, 106

⁵⁵⁷ Γετίμη 2016: 321

⁵⁵⁸ Kondyli 2013: 373

⁵⁵⁹ Τα χωριά αποτελούσαν ενιαία παραγωγική μονάδα, τα οποία εκχωρούνταν εν όλω ή μερικώς στους μεγαλογαιοκτήμονες, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι μεγάλες μονές. Οι τελευταίοι ή απλά εισέπρατταν φόρους από αυτά ή, κυρίως, τα κατείχαν και τα νέμονταν πραγματικά (Λαΐου-Θωμαδάκη 1987: 69-70).

συνίσταντο από έναν ή δύο γονείς με παιδιά, δηλ. σχεδόν το 60%. Από τα 62 καταγεγραμμένα νοικοκυριά σε απογραφή της μονής Βατοπεδίου τη δεκαετία του 1320 τα 34, δηλαδή πάνω από τα μισά, αποτελούνται από τους γονείς ή έναν γονέα και το παιδί ή τα παιδιά τους⁵⁶⁰. Η σύσταση αυτή των νοικοκυριών ως η πλειοψηφούσα δεν είναι κάτι που εμφανίζεται βεβαίως μόνο τον 14^ο αι.⁵⁶¹

Παρά ταύτα, σχεδόν σε όλες τις απογραφές υπάρχουν νοικοκυριά, σαφώς λιγότερα σε αριθμό, με διευρυμένη οικογενειακή δομή, όπου, εκτός από το επικεφαλής ανδρόγυνο ή γυναίκα, κυρίως χήρα, ή σπανιότερα άνδρα και των παιδιών τους, εφόσον υπάρχουν, καταγράφονται επιπλέον: α) σύζυγοι των παιδιών, ενίοτε με τα δικά τους παιδιά, β) εγγόνια, γ) αδελφοί ή αδελφές, κάποιες φορές με τους ή τις συζύγους και τα δικά τους παιδιά, δ) μητέρες, ε) ανιψιοί ή ανιψιές, πολύ σπάνια με τους/τις συζύγους, στ) εξαδέλφοι/εξαδέλφες, ζ) θείες. Υπάρχει μάλιστα μία απογραφή, αυτή της «οικονομίας» του Αλεξίου Ραούλ Κομνηνού σε περιοχή των Σερρών το 1303, όπου τα διευρυμένα νοικοκυριά αποτελούν πλειοψηφία, στα περισσότερα εκ των οποίων ζουν κάτω από την ίδια στέγη αδέρφια συχνά με τους/τις συζύγους και τα δικά τους παιδιά⁵⁶². Αξίζει επίσης να γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε ένα από τα διευρυμένα νοικοκυριά της μονής Ιβήρων. Σε αυτό καταγράφονται το ανδρόγυνο, τρεις γιοι και μία θυγατέρα τους, δύο αδελφοί του άνδρα και οι σύζυγοί τους, δύο ανιψιοί, μία ανιψιά αλλά και μία ανιψιά χήρα με τον δικό της γιο, δηλ. 14 άτομα συνολικά. Η παρουσία εξαδέλφων παρατηρείται μόνο σε νοικοκυριά παροίκων της ίδιας μονής και είναι εξαιρετικά σπάνια. Ειδικότερα, σε ένα μόνο από τα εβδομήντα νοικοκυριά στη Στρουμίτσα βλέπουμε έναν άνδρα και τον ξάδελφό του. Εξαδέλφους και εξαδέλφες συναντάμε σε άλλα πέντε νοικοκυριά στη Ραδολίβους και στο «αγρίδιον» τον Βόρισκον, όλα με επικεφαλής ένα ανδρόγυνο⁵⁶³. Σχετική με τη διευρυμένη σύνθεση των εν λόγω νοικοκυριών είναι η παρατήρηση της Ζ. Γετίμη για τα γυναικεία μέλη των νοικοκυριών. Η ιστορικός αναφέρει πως, «εφόσον ο απογραφέας κατέγραφε με σχολαστικότητα τη συγγένεια μεταξύ των μελών των

⁵⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά: Prodrôme 137, 179, 180, 186, Lavra II: 91, 99, 109, 112, Lavra III: 122, 139, Iviron III: 70, 77, 87, Vatorédi I: 30, Vatorédi II: 70, Xénophon: 4, 5, Esphigménou: 8, 14, 15, Zographou: 23, 33.

⁵⁶¹ Και στην Ήπειρο του 13^{ου} αι. ίσχυε κάτι ανάλογο (Κιουσοπούλου 1990: 103-104).

⁵⁶² Zographou: 19

⁵⁶³ Στο πρώτο νοικοκυριό συναντάμε τη μητέρα του άνδρα, έναν γιο, μία κόρη, μία αδελφή και δύο εξαδέλφες, στο δεύτερο δύο γιους, μία θεία χήρα και δύο εξαδέλφους (ίσως γιους της τελευταίας), στο τρίτο έναν γιο, έναν αδελφό, μία αδελφή και ένα ξάδελφο, στο τέταρτο έναν αδελφό του άνδρα και έναν της γυναίκας, μία εξαδέλφη και, τέλος, στο πέμπτο μία αδελφή, δύο ανιψιούς, έναν ξάδελφο και τη σύζυγό του.

αγροτικών νοικοκυριών, τα γυναικεία ονόματα συμπληρώνουν διάφοροι χαρακτηρισμοί που δηλώνουν τη συγγένεια της γυναίκας με κάποιον άνδρα ή σπανιότερα με κάποια άλλη γυναίκα». Για τον λόγο αυτό εκτός από τους όρους «χήρα» και «γυνή», όταν έχουμε να κάνουμε αναγκαστικά με γυναίκα επικεφαλής ή με τη σύζυγο του άνδρα επικεφαλής του νοικοκυριού αντίστοιχα, εντοπίζονται και οι εξής συγγενικοί προσδιορισμοί: «θυγάτηρ, αδελφή, εγγονή, γυναικαδέλφη, νύμφη, μητριά, υιοθετή, πενθερά, σύννυμφος, εξαδέλφη, ανδραδέλφη, συγγάμβρισσα, προγονή, αυταδέλφη, γυναικαξαδέλφη και θεία»⁵⁶⁴.

Συνοψίζοντας η μεγάλη πλειοψηφία των νοικοκυριών των παροίκων αποτελείται από πυρηνικές οικογένειες. Η τυπική εικόνα ενός νοικοκυριού στη Μακεδονία του 14^{ου} αι. συνίστατο σε τέσσερα άτομα, λίγα ζώα, κάποιους μικρούς κήπους ή αμπέλια και αγροκτήματα⁵⁶⁵. Όπως ήδη υπογραμμίστηκε, αν και υπάρχει ένας σημαντικός αριθμός κάθετα διευρυμένων μέχρι τρεις γενιές, αλλά και οριζόντια διευρυμένων, ο αριθμός τους είναι σαφώς μικρότερος από τα νοικοκυριά με τη μορφή της πυρηνικής οικογένειας. Οι οριζόντια διευρυμένες οικογένειες βρίσκονται συχνότερα σε χωριά της Μακεδονίας και κυρίως σε σλαβόφωνους πληθυσμούς⁵⁶⁶. Οι αρχηγοί των νοικοκυριών ήταν κυρίως άνδρες, οι πιο ηλικιωμένοι, χωρίς να λείπουν και οι γυναίκες, κυρίως οι χήρες και, τέλος, αν ο άνδρας έμενε στο σπίτι της συζύγου, τότε πάντα μιλάμε για διευρυμένο νοικοκυριό. Πάντως, καθώς η δομή των νοικοκυριών δεν ήταν στατική, οι περισσότεροι από τους παροίκους είχαν περάσει ένα μέρος της ζωής τους σε διευρυμένο νοικοκυριό⁵⁶⁷.

Το πλέγμα των συγγενικών σχέσεων που δημιουργείται εντός ενός διευρυμένου νοικοκυριού είναι αρκετά ενδιαφέρον, ακόμα και σε αυτά που έχουν σχετικά απλή δομή, αποτελούνται δηλ. από το ανδρόγυνο, τα παιδιά, τους/τις συζύγους τους και τα εγγόνια τους. Σε ένα λ.χ. τέτοιο νοικοκυριό οι εξ αίματος συγγένειες είναι οι ακόλουθες: πρώτου βαθμού μεταξύ γονέων και παιδιών, δευτέρου βαθμού μεταξύ αδελφών, όπως και μεταξύ παπούδων και εγγονών, τρίτου βαθμού μεταξύ θείων και ανιψιών και τετάρτου μεταξύ των πρωτοεξαδέλφων, των εγγονών δηλ. του επικεφαλής. Οι εξ αγχιστείας συγγένειες είναι οι εξής: δευτέρου βαθμού μεταξύ αδελφών και γαμβρών ή νυφάδων και τρίτου βαθμού μεταξύ θείων (συζύγων των αδελφών του ενός γονέα) και ανιψιών. Αν όμως το νοικοκυριό περιλαμβάνει και

⁵⁶⁴ Γετίμη 2016: 321-322

⁵⁶⁵ Lefort 1993: 107-108

⁵⁶⁶ Malatras 2013: 129

⁵⁶⁷ Λαΐου-Θωμαδάκη 1987: 111-115, 118, 133-134

εξάδελφο/εξαδέλφη του άνδρα ή της γυναίκας επικεφαλής, τότε οι βαθμοί μεγαλώνουν, όχι όμως δραματικά. Ενδεικτικά, στο νοικοκυριό που συνίσταται από το ανδρόγυνο, τους δυο γιους, τη χήρα θεία και τους δύο εξαδέλφους του οι συγγένειες είναι οι ακόλουθες: πρώτου βαθμού μεταξύ των γονέων και των γιων τους, τρίτου βαθμού εξ αίματος και εξ αγχιστείας μεταξύ του ανδρόγυνου και της θείας, τετάρτου βαθμού μεταξύ της θείας και των εξανηπιών, επίσης τετάρτου βαθμού μεταξύ του ανδρόγυνου και των δύο εξαδέλφων και, τέλος, πέμπτου βαθμού μεταξύ των μικρών θείων, δηλ. των εξαδέλφων των γονέων, και των μικρών ανηπιών, δηλ. των γιων του ανδρόγυνου⁵⁶⁸. Στην πραγματικότητα σε κανένα από τα κάθετα και τα οριζόντια διευρυμένα νοικοκυριά η συγγένεια που συνδέει τα μέλη τους δεν ξεπερνά τον πέμπτο βαθμό. Και αυτό παρατηρείται σπάνια, διότι, όπως τονίσαμε, σε αντίθεση με την παρουσία των αδελφών ή των ανηπιών, η παρουσία των μακρινότερων εκ πλαγίου συγγενών, της θείας ή ενός εξαδέλφου, ήταν ασυνήθης. Φαίνεται δε πως συνέβαινε μόνο στις περιπτώσεις εκείνες που οι συγγενείς αυτοί δεν είχαν δικά τους παιδιά ή άλλους στενότερους συγγενείς τους και έτσι με την περιουσία τους κατέληγαν στο πλησιέστερο συγγενικό τους νοικοκυριό, που αναλάμβανε τις ανάγκες τους. Αυτή η συγκρότηση των νοικοκυριών σχετίζεται άμεσα με τη διαπίστωση ότι βάση γενικά της βυζαντινής οικονομίας ήταν το μικρό νοικοκυριό⁵⁶⁹.

Η κυριαρχία των νοικοκυριών με πυρηνική οικογενειακή δομή δεν σημαίνει απαραίτητα την απομάκρυνση από τον «τόπο κατοικίας» όσων παιδιών αποκτούσαν τη δική τους οικογένεια, ακόμα και αν αυτές καταγράφονταν ως χωριστά νοικοκυριά. Οι Α. Kazhdan – G. Constable αναφέρουν ότι το βυζαντινό οίκημα σε γενικές γραμμές είχε την εξής εικόνα: «Ήταν διώροφο ή τριώροφο με σκεπή και με περιορισμένη επαφή με την κοινωνία και τη φύση. Η αυλή ήταν κλειστή με τοίχους. Το ισόγειο χρησιμοποιούντο για αποθήκη ή στάβλο»⁵⁷⁰. Μία υπόθεση του συνοδικού δικαστηρίου αποτυπώνει μία εικόνα κοντά στην περιγραφή αυτή⁵⁷¹. Η απόφαση

⁵⁶⁸ Για την ορολογία των συγγενικών σχέσεων βλ. Αρμενόπουλο 4.6.6 και Κιουσοπούλου 1990: 147.

⁵⁶⁹ Βλ. επ' αυτού Svoronos 1956.

⁵⁷⁰ Kazhdan-Constable 1982: 50

⁵⁷¹ MM I: 57- IV/PRK I: 76/Regestes: 2114. Η υπόθεση είχε ως εξής: Ο Ισαάκιος Ευθειοτόκιος είχε συμφωνήσει με τον πεθερό του Ναυπηγό να λάβει προίκα ένα οίκημα. Επειδή ο σύγγραμμος του Καλωνυμίτης θέλησε να προχωρήσει σε βελτιώσεις του οικήματος της συζύγου του που ήταν δίπλα ή πάνω από το δικό του, κρίθηκε κατόπιν επιστασίας ότι δεν έπρεπε να προβεί σε καμία εργασία, γιατί θα εμποδιζόταν η «άποψις», θα κλείνονταν δηλ. τα παράθυρα του οικήματος του Ευθειοτόκιου. Η απόφαση στη συνέχεια της παρουσιάζει δυσκολίες στην ακριβή κατανόησή της. Ο Ευθειοτόκιος και ο πεθερός του συμφώνησαν «δια ταβουλλαρικού γράμματος» και «σταυρικούς δεσμούς» να επιτρέψουν στον Καλωνυμίτη να υψώσει το οίκημά του, αφού όμως το οίκημα που του είχε δοθεί προίκα χωριζόταν σε δύο μέρη, με το ένα να περιέχεται στον ίδιο και το άλλο στον Καλωνυμίτη. Το ίδιο θα

επιλύει τις διαφορές μεταξύ πεθερού και γαμβρών, του Ναυπηγού και των Ισαάκιου Ευθειοτόκιου και Καλωνυμίτη αντίστοιχα, ως προς τον τρόπο επέκτασης μίας κατοικίας σε σχέση με δύο άλλες, οι οποίες αποτελούσαν από κοινού ένα διώροφο κτίσμα στην Κωνσταντινούπολη. Το κτήριο δεν κτίστηκε εξ αρχής έτσι. Το αρχικό κτίσμα ήταν ισόγειο και ανήκε στον Ναυπηγό, πάνω από το οποίο αργότερα κτίστηκαν τα δύο επιπλέον οικήματα, τα οποία δόθηκαν ως προίκα στις θυγατέρες του. Οι τρεις κατοικίες ήταν αυτόνομες, διότι σε καθεμία υπήρχε χωριστή είσοδος. Φαίνεται, συνεπώς, πως τα παιδιά με τη δική τους πλέον οικογένεια συχνά κατοικούσαν σε οικήματα χωριστά, αλλά χτισμένα δίπλα - ή πάνω - από αυτά των γονέων τους. Αυτή η συγκατοίκηση ήταν πιο συχνή στις αγροτικές κοινότητες, όπου τα παιδιά παρέμεναν στο σπίτι των γονέων και μετά τον γάμο τους⁵⁷². Αυτού του είδους η «συγκατοίκηση», πέραν της αίσθησης της οικογενειακής ενότητας, θα μπορούσε να επιφέρει προστριβές μεταξύ των στενών συγγενών και «συγκατοίκων».

A.2. Οι Συγγενικές Σχέσεις

Η πιο στενή συγγενική σχέση ήταν αυτή των γονέων με τα παιδιά τους. Η παιδική ηλικία χωριζόταν για τους βυζαντινούς σε τέσσερα στάδια: το πρώτο στάδιο εκτεινόταν από τη γέννηση ως το πρώτο έτος, το δεύτερο στάδιο το δεύτερο έτος, το τρίτο στάδιο από το τρίτο έτος ως την ηλικία των 6 – 7 χρόνων και το τέταρτο στάδιο από την ηλικία αυτή ως τα 14 χρόνια. Για τα δύο πρώτα στάδια η συνήθης ορολογία είναι σε γενικές γραμμές «νεογνόν παιδίον», «υπομάσθιον» ή «υπομάζιον παιδίον», ενώ για τέταρτο στάδιο «μειράκιον», «νεανίσκος» και «κόρη» που χρησιμοποιούνται όμως και για τις ηλικίες πέραν των 14 ετών. Οι όροι «παις» και «τέκνον» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για αγόρια και κορίτσια, αν και ο δεύτερος μπορεί να υποδηλώνει πνευματική σχέση. Εκτός αυτών υπάρχουν οι όροι «νηπίαχιον», «μικρόν παιδίον», «παίδιος», «παιδίσκος», «παιδίτζιν», «υιός» και «θυγατήρ» που

συνέβαινε και με το οίκημα του τελευταίου. Το δικαστήριο επικύρωσε αυτή τη συμφωνία ζητώντας από τον Καλωνυμίτη να συμφωνήσει, ειδάλως θα έπρεπε να επαναφέρει το οίκημά του στην αρχική του μορφή. Η Ε. Παπαγιάννη ερμηνεύει τη λύση που προκρίθηκε από το δικαστήριο ως εξής: Η διώροφη κοινή οικοδομή δεν είχε πρόσοψη και το ισόγειο χωριζόταν με μεσοτοιχία σε δύο. Στο πρώτο από αυτά με πρόσοψη στον δρόμο κατοικούσε ο Καλωνυμίτης και στο δεύτερο ο Ευθειοτόκιος με τον πεθερό του. Με την κατάσταση στο ισόγειο να παραμένει αμετάβλητη, ο πρώτος μπορούσε να υψώσει το οίκημά του με τρόπο, ώστε και οι δύο να έχουν θέα στον δημόσιο δρόμο, θέτοντας τέρμα με τον τρόπο αυτό και στη συμβίωση του Ισαάκιου με τον πεθερό του, εφόσον ο καθένας έπαιρνε ένα από τα δύο νέα διαμερίσματα του πρώτου ορόφου (Παπαγιάννη 1997: 91-93).

⁵⁷² Herrin κ. άλ. 1991: 421

χρησιμοποιούνται χωρίς στενά ηλικιακά όρια⁵⁷³. Η βυζαντινή νομοθεσία έχει διάφορους όρους για τη διάκριση των ηλικιών από τη γέννηση μέχρι την ενηλικίωση. Έτσι, ο «ίμφας» είναι μέχρι τα επτά έτη, ο «άνηβος», «ανήλικος» ή «ανήλιξ» και «ελάττων» μέχρι τα 12 για τα κορίτσια και 14 για τα αγόρια και ο «έφηβος», «αφήλιξ» ή «αφήλικος» και «νέος» από την ηλικία αυτή μέχρι την ενηλικίωση⁵⁷⁴. Ο G. Prinzing διακρίνει τρεις βασικούς χρονικούς σταθμούς στην πορεία του βυζαντινού νέου προς την ενηλικίωση, τα 25 έτη, σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία. Ο πρώτος είναι τα επτά έτη, όταν πλέον μπορεί να καταδικασθεί σε θάνατο, όπως οι ενήλικες, τα 12 και 14 για κορίτσια και αγόρια αντίστοιχα, όταν πλέον επιτρέπεται η ιερολογημένη μνηστεία και ο γάμος και, τέλος, τα 18-20 έτη, όταν μπορεί να δοθεί η «συγγνώμη ηλικίας» (*venia aetatis*)⁵⁷⁵. Η «συγγνώμη ηλικίας» δινόταν στους νέους από είκοσι και στις νέες από δεκαοκτώ ετών, «ως αυτοί μόνι των ιδίων πραγμάτων ποιείσθαι φροντίδα δυνάμενοι, υπολήψεως αγαθής ... μαρτυρούμενοι, και τηνικαύτα δε μετά την αίτησιν πράττουσι τα των τελείων»⁵⁷⁶. Η C. Hennessy θεωρεί την ηλικία των δώδεκα τόσο για αγόρια όσο και για κορίτσια ως το χρονικό σημείο «μετάβασης σε αυξημένη ευθύνη»⁵⁷⁷, ενώ η E. Patlagean έχει σημειώσει πως η ενηλικίωση στο Βυζάντιο του 13^{ου} και του 14^{ου} αι. δεν ακολουθούσε μία σταθερή νόρμα, αλλά ερχόταν σταδιακά και σε άμεση συνάρτηση με το φύλο⁵⁷⁸.

Οι συντάκτες των πατριαρχικών αποφάσεων δεν είναι τόσο λεπτομερείς, όσο τα νομικά κείμενα. Για τον λόγο αυτό δεν χρησιμοποιούνται οι όροι «ίμφας», «έφηβος» και «νέος». Αντιθέτως κυρίαρχοι είναι οι όροι «παις»⁵⁷⁹ και «παιδίον»⁵⁸⁰. Ο δεύτερος όρος φαίνεται να περιγράφει κατά κύριο λόγο παιδιά σε σχετικά μικρή ηλικία, χωρίς να δίδονται κάποια στοιχεία που θα μας βοηθούσαν στην οριοθέτηση της ηλικίας

⁵⁷³ Herrin κ. άλ. 1991: 420, Prinzing 2009: 18-19

⁵⁷⁴ Prinzing 2009: 20-23. Βλ. επίσης Τούρτογλου 1985: 367, Patlagean 1986: 263, Κιουσοπούλου 1997: 53. Ειδικά οι βυζαντινοί όροι για την «εφηβεία» αντλούνται από τη ρωμαϊκή νομική παράδοση και την αρχαία γραμματεία (Ariantzi 2018b: 4-5). Βλ. επίσης Ariantzi 2013 για όλους τους μαρτυρούμενος σχετικά με την εφηβεία βυζαντινούς όρους.

⁵⁷⁵ Prinzing 2009: 16-17, 34.

⁵⁷⁶ Αρμενόπουλος 1.12.18

⁵⁷⁷ Hennessy 2018: 177-178

⁵⁷⁸ Patlagean 1986

⁵⁷⁹ MM I: 16- II/PRK I: 22/Regestes: 2048, MM I: 35- I/PRK I: 43/Regestes: 2072, MM: 36- III/PRK I: 47/Regestes: 2076, MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2296, MM I: 225/Regestes: 2513, MM II: 483/Regestes: 2896, MM II: 541/Regestes: 3096, MM II: 549/Regestes: 3061, MM II: 566/Regestes: 3123, MM II: 570/Regestes: 3128, MM II: 576/Regestes: 3135, MM II: 593/Regestes: 3153, MM II: 621/Regestes: 3182, MM II: 655/Regestes: 3216

⁵⁸⁰ MM I: 57- II/PRK I: 74/Regestes: 2111, MM II: 431/Regestes: 2906, MM II: 442/Regestes: 2933, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 576/Regestes: 3135, MM II: 582/Regestes: 3141, MM II: 592/Regestes: 3152, MM II: 639/Regestes: 3201, MM II: 650/Regestes: 3211

αυτής. Τέτοια ενδεικτική περίπτωση είναι η απόφαση πώλησης ακινήτου που είχε κληρονομήσει από τη νεκρή μητέρα του επιτροπευόμενο από τον πατέρα και τον θείο του «παιδίον ατελούς ηλικίας και φρονήματος»⁵⁸¹. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι οι δύο αυτοί όροι είναι απόλυτα διακριτοί. Στην απόφαση του 1400, με την οποία αποδίδονται τα προικώα ακίνητα της θυγατέρας του πρωτοπαπά Βλακά στα παιδιά της μετά τον θάνατο της, οι όροι «παίδες» και «παιδιά» χρησιμοποιούνται χωρίς διαφοροποίηση⁵⁸². Ανάλογη παρατήρηση ισχύει και για τις αποφάσεις του 1397 με αντιδίκους τους Βαρζάνη και Καλοείδινα⁵⁸³ και του 1400 με αντιδίκους τον Μιχαήλ Μονεμβασιώτη και της νύφης του Ειρήνης Γάβραινας⁵⁸⁴. Κάποιες φορές οι συντάκτες των αποφάσεων διακρίνουν τα «παιδιά» σε «άρρενα και θήλεα»⁵⁸⁵. Πολύ συχνή είναι και η χρήση των όρων «υιός», «κόρη» και «θυγατέρα», χωρίς να σημαίνει επίσης ότι αναφέρονται απαραίτητα σε ανήλικες⁵⁸⁶. Ωστόσο, τα υποκοριστικά τους, «θυγάτριον» και «κόριον», αναφέρονται σε «άνηβα» ή «ανήλικα» κορίτσια⁵⁸⁷.

Περισσότερη προσοχή στην περιγραφή των παιδιών και των νέων παρατηρούμε στις αποφάσεις εκείνες, όπου η ηλικία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο και η βάση πάνω στην οποία στηρίζονται. Τέτοιες αποφάσεις αφορούν, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, σε ακύρωση μνηστείας, αλλά και στην προστασία των δικαιωμάτων των «ανηλίκων» ή «αφηλίκων» στην περιουσία τους. Στις περιπτώσεις αυτές συναντάμε συχνά τους όρους «ανηβότητα» και «αφηλικιότητα». Ο Σγουρανός στην απολογία του στον μητροπολίτη Νικομήδειας ανέφερε πως δεν υπήρξε ιερολογημένη μνηστεία του με τη θυγατέρα του Γαληνού, καθώς η «κόρη» ήταν μόλις έξι χρόνων⁵⁸⁸. Ο πρώτος αρραβώνας της θετής θυγατέρας του Μελαγχρηνού ακυρώθηκε, λόγω «ανηβότητος» της «κόρης», διότι ήταν μόλις πέντε ετών⁵⁸⁹. Η θυγατέρα του Μαγκλαβίτη μνηστεύτηκε ή παντρεύτηκε «ενδεκάτον της ηλικίας άγουσα χρόνον»⁵⁹⁰. Το ενδιαφέρον στην εν λόγω υπόθεση είναι το εξής: Μετά την αναφορά της απώλειας

⁵⁸¹ MM I: 222/Regestes: 2503

⁵⁸² MM II: 538/Regestes: 3093

⁵⁸³ MM II: 550/Regestes: 3063

⁵⁸⁴ MM II: 608/Regestes: 3168

⁵⁸⁵ MM I: 126- III/ PRK I: 132/Regestes: 2304, MM I: 170/Regestes: 2409, MM I: 172/Regestes: 2410, MM II: 550/Regestes: 3063

⁵⁸⁶ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039, MM I: 9/PRK I:14, MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424, MM I: 225, Regestes: 2513, MM II: 411/Regestes: 2863, MM II: 411/Regestes: 2863, MM II: 464/Regestes: 2962, MM II: 563/Regestes: 3119, MM II: 565/Regestes: 3122, MM II: 571/Regestes: 3129, MM II: 589/Regestes: 3148, MM II: 591/Regestes: 3151, MM II: 597/Regestes: 3157, MM II: 652/Regestes: 3213, MM II: 675/Regestes: 3232, MM II: 684/Regestes: 3247

⁵⁸⁷ MM I: 91/PRK I: 125/Regestes: 2197, MM I: 225/Regestes: 2513

⁵⁸⁸ MM I: 26-I/PRK I: 30/Regestes: 2058

⁵⁸⁹ MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2106

⁵⁹⁰ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122

της παρθενίας της ο συντάκτης εγκαταλείπει τον όρο «θυγάτηρ» και υιοθετεί το «γυνή». Σε μία ακόμα υπόθεση μνηστείας, αυτής ανάμεσα στον Διακονίτη και τη θυγατέρα της Αποστολίνας, έχουμε τις εξής διατυπώσεις: «θυγατέρα όγδοον της ηλικίας άγουσαν χρόνον», «οκταετής η κόρη», «την ... της κόρης ανηβότητα», «της ανηβότητος αιτίας»⁵⁹¹, ενώ σε αυτήν ανάμεσα στον Εσκαμματισμένο και την Ξένη τις ακόλουθες: «κόρην αφήλικα παντελώς», «το κόριον πέντε και προς»⁵⁹². Ο όρος «άνηβος» επαναλαμβάνεται και σε δύο ακόμα αποφάσεις. Στην πρώτη ο Κωνσταντίνος Στρογγύλος, κληρικός, υπόσχεται να μην ιερολογεί «επί ανήβων» αποφεύγοντας τα «συνοικέσια ανήβων»⁵⁹³ και με τη δεύτερη διατάσσονται ιερωμένοι και λαϊκοί να μην «τολμήσαι ... καθ' οιονδήτινα τρόπον άνηβον συνοικέσιον διαπράξασθαι»⁵⁹⁴. Σε αντίθεση με τα προηγούμενα η Άννα Παλαιολογίνα και ο Κομνηνός Βρανάς πάντρεψαν το «θήλυ παιδίον» τους «ως εντελούς ασάμενον ηλικίας»⁵⁹⁵. Στη δεύτερη κατηγορία εγγράφων, αυτά που είχαν να κάνουν με την προστασία της περιουσίας ατόμων που δεν είχαν συμπληρώσει το 25^ο έτος, αλλά ήταν πάνω από 12 ετών για τα αγόρια και 14 για τα κορίτσια συναντάμε κατά βάση τους όρους «αφήλιξ» και «αφηλικιότητα», «νέος», «έφηβος» και «ατελής»⁵⁹⁶. Λιγότερο συχνά τα άτομα αυτά περιγράφονται και ως «υπεξούσια»⁵⁹⁷. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν οι συντάκτες των συγκεκριμένων αποφάσεων χρησιμοποιούσαν με απόλυτη συνέπεια τους εν λόγω όρους και, συνεπώς, αν τα άτομα αυτά ανήκαν όντως στο ηλικιακό φάσμα των 12/14 έως 25 ετών. Η γραπτή υπόσχεση του 1392 ενός ιερέα ότι θα αποτελέσει «κουράτωρ» στο εγγόνι του, που δηλώνεται ως «παιδίον», μας κάνει να έχουμε αμφιβολίες, καθώς δεν γίνεται διάκριση μεταξύ επιτροπείας και κηδεμονίας⁵⁹⁸. Σύμφωνα με τον νόμο οι «αφήλικες» και όχι οι «άνηβοι» «τελούσι υπό κουράτωρας»⁵⁹⁹. Θα μπορούσαμε βεβαίως να θεωρήσουμε το έγγραφο αυτό δεν γράφτηκε από κάποιον γραμματέα του πατριαρχείου, αλλά από τον ίδιο τον ιερέα, ο οποίος θα είχε ούτως ή άλλως ελλειπείς

⁵⁹¹ MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125

⁵⁹² MM I: 91/PRK I: 125/Regestes: 2197

⁵⁹³ MM I: 167/Regestes: 2402

⁵⁹⁴ MM I: 174/PRK I: 219/Regestes: 2425

⁵⁹⁵ MM II: 537/Regestes: 3092

⁵⁹⁶ MM I: 35- I/PRK I: 43/Regestes: 2072, MM I: 222/Regestes: 2503, MM II: 528/Regestes: 3076/MM II: 553/Regestes: 3105, MM II: 554/Regestes: 3109, MM II: 569/Regestes: 3126, MM II: 575/Regestes: 3133, MM II: 584, MM II: 610/Regestes: 3170, MM II: 613/Regestes: 3173, MM II: 646/Regestes: 3208, MM II: 678/Regestes: 3240. Βλ. επίσης Prinzing 2018: 35.

⁵⁹⁷ MM II: 674/Regestes: 3237, MM II: 684 / Regestes: 3247

⁵⁹⁸ Μάτσης 1962: 199-200

⁵⁹⁹ Αρμενόπουλος 1.14.1

γνώσεις ως προς τη νομική ορολογία. Τέλος, η ενηλικίωση δηλώνεται ως «εντελής»⁶⁰⁰ και «ηλικία ικανή»⁶⁰¹. Οι παραπάνω παρατηρήσεις έχουν να κάνουν με το είδος της ουσιαστικής, αλλά και συνάμα νομικής σχέσης, που αναπτύσσεται, όπως εν συνεχεία θα αναλυθεί, μεταξύ των παιδιών και των νέων με στενούς συγγενείς, ειδικά μετά τον θάνατο των γονέων τους.

Η γέννηση των παιδιών αποτελεί την ουσιαστική προϋπόθεση όχι μόνο για την ύπαρξη της οικογένειας, αλλά και για τη λειτουργία της ως κοινωνικής και οικονομικής μονάδας⁶⁰². Ο Λέων Στ' στη Νεαρά 26, με την οποία επιτρέπει και στους ευνούχους να γίνονται θετοί γονείς, αναφέρει τα ακόλουθα: «(Ο γάμος) δια της παιδοποιίας μεγάλα τω ανθρωπίνω χαριζόμενος βίω. Τι γαρ ηδύτερον εις θυμηδίαν ανθρώπων της εκ παίδων ευφροσύνης;»⁶⁰³. Για την Εκκλησία, άλλωστε, η ατεκνία θεωρείτο νόσημα. Στο έργο του Γρηγόριου Ναζιανζηνού «Περί των του βίου οδών» διαβάζουμε σχετικά τα εξής: «ευτεκνίη δε φροντίς αναγκαίη, δυστεκνίη δε νόσος»⁶⁰⁴. Στον «Διάλογο ηθικό ή περί γάμου» αναφέρεται από τον Μανουήλ Β' Παλαιολόγο ως κύριο στοιχείο ενός γάμου η «παίδων παιδεία τε και ανατροφή», αλλά και οι «νόσοι και θάνατοι παίδων» ως οι μεγαλύτερες συμφορές που μπορούν να βρουν έναν γονέα⁶⁰⁵. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός στη διαθήκη του γράφει πως με τη σύζυγό του Ευδοκία Κομνηνή Αγγελίνα ήταν «παίδων πολλών γεννήτορες»⁶⁰⁶. Όλα αυτά, πλην μίας θυγατέρας, «η τομή του θανάτου εξεθέρισε ... στεναγμών και οδυρμών και θλίψεων αφορήτων ... εμπλήσαντες τους γεννήσαντας». Την επιζήσασα θυγατέρα ο Σαραντηνός περιγράφει ως τη μόνη τους ελπίδα. Και αυτή, ωστόσο, ακολούθησε τον δρόμο των αδελφών της, αφού είχε αποκτήσει δική της οικογένεια, οδηγώντας εκ νέου τους γονείς της σε «κλαυθμούς» και στο πένθος. Εντούτοις, δεν έφερνε πάντα την ίδια χαρά η γέννηση ενός αγοριού και ενός κοριτσιού. Ιδίως στα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα η γέννηση ενός κοριτσιού μπορούσε να προκαλέσει θλίψη, γιατί «μαζί με αυτό γεννιόταν και η υποχρέωση, που ήταν ιδιαίτερα βαριά για τις οικογένειες με χαμηλό εισόδημα και μικρή ή ανύπαρκτη περιουσία, να την

⁶⁰⁰ MM II: 431, MM II: 537/Regestes: 3092

⁶⁰¹ MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2043

⁶⁰² Κιουσοπούλου 1990: 132. Πρέπει να σημειωθεί πως αυτή καθαυτή η γέννα θεωρείτο βρόμικη (soiling), όχι μόνο για τη μητέρα, αλλά και για τη μαία και όσες γυναίκες ήταν παρούσες και βοηθούσαν, καθώς και για το σπίτι το ίδιο, το οποίο έπρεπε να μυρωθεί, για να εξορκισθούν τα κακά πνεύματα (Kazhdan-Constable 1982: 63).

⁶⁰³ Τρωιάνος 2007: 110

⁶⁰⁴ PG: 35, 944

⁶⁰⁵ Angelou 1991: 96

⁶⁰⁶ Vatopedi I: 64

προικίσουν». Εξαιτίας αυτού συχνά οι γονείς θυγατέρων θεωρούσαν τους εαυτούς τους δυστυχείς, αν δεν είχαν τουλάχιστον έναν γιο. Δεν μας εκπλήσσει, συνεπώς, πως στους πιστούς γονείς που ζητούσαν τη μεσολάβηση του Θεού για την απόκτηση απογόνων ως ανταμοιβή θεωρείτο η απόκτηση γιου⁶⁰⁷.

Τα όρια της μητρικής και της πατρικής αγάπης μας φαίνονται μέσα από την περίπτωση του Αστραπύρη⁶⁰⁸. Ο Αστραπύρης «φυλακίσθηκε» το 1399 από κάποιον Φράγκο στον Γαλατά και η αιτία πίσω από αυτήν την ομηρεία ήταν ο γιος του. Σύμφωνα με τη μητέρα και σύζυγο, ο πατέρας «υπέθηκεν αυτός εαυτόν υπέρ του υιού αυτού». Η τελευταία αναγκάστηκε να δανεισθεί από τον Γεώργιο Αληθινό Χρυσοβέργη «επί ελευθερία του τε ανδρός αυτής και του υιού αυτής», παραιτούμενη από τα προνόμια που απολάμβανε η προίκα και με υποθήκη όλη της την περιουσία.

Ενώ η μητρότητα εκτιμάτο και διάφοροι βυζαντινοί λόγιοι περιγράφουν τις μητέρες τους με σεβασμό και στοργή⁶⁰⁹, η δομή της οικογένειας σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο, το οποίο ακολουθούσε κατ' αρχήν το αντίστοιχο ρωμαϊκό, είχε βάση την πατρική εξουσία⁶¹⁰, η οποία ως γονεϊκή εξουσία και αυτονόητο δικαίωμα για τον πατέρα, μπορούσε να αφορά και τον παππού, εφόσον ο πατέρας δεν ήταν εν ζωή⁶¹¹. Η υπεξουσιότητα, η υπακομή των παιδιών στον πατέρα ή στον παππού, διακρινόταν σε δύο φάσεις. Σύμφωνα με τον νόμο, «οι άνηβοι μέχρι των δεκατεσσάρων χρόνων εισίν επ' αρρένων, επί γαρ των θηλείων μεχρι των δώδεκα και έως τότε υπό επιτρόπους τελούσι· οι δε αφήλικες, από τότε μέχρι των κέ χρόνων εισί, και έως τότε τελούσι υπό κουράτωρας»⁶¹².

Κάνοντας μια σύντομη αναδρομή παρατηρούμε ότι η πατρική εξουσία φαίνεται να υποχωρεί σε κάποιον βαθμό σε σχέση με το ρωμαϊκό δίκαιο, καθώς διαπιστώνεται η τάση να ενισχυθεί μέσα στην οικογένεια ο ρόλος της μητέρας. Αναφορικά με την άσκηση επιτροπείας από γυναίκες ήδη από το έτος 390 τους αναγνωρίζεται η δυνατότητα να γίνονται επίτροποι των παιδιών τους, ενώ και με τη Νεαρά 118 του Ιουστινιανού ορίζεται η μητέρα ή η γιαγιά ως επιτρόποι των παιδιών ή των εγγόνων τους, αρκεί να μην είχε οριστεί άλλος επίτροπος με διαθήκη, να μην είχαν παντρευτεί

⁶⁰⁷ Νικολάου 1993: 14-15, Νικολάου 2006: 31, Νεοφωτίστου 2019: 13-14

⁶⁰⁸ MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 558/Regestes: 3114

⁶⁰⁹ Fulghum-Heintz 2003: 140

⁶¹⁰ Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 162

⁶¹¹ Τα ζητήματα που έχουν να κάνουν με την υπεξουσιότητα έχουν απασχολήσει τους ιστορικούς, ειδικά αυτούς του βυζαντινού δικαίου. Βλ. ενδεικτικά Χριστοφιλόπουλο 1946α, Μάτση 1962, Μάτση 1969/70, Κιουσοπούλου 1990, Παπαγιάννη 1997, Χατζάκη 2000.

⁶¹² Αρμενόπουλος 1.14.1

εκ νέου και να παραιτούνταν από τα ευεργετήματα του φύλου τους. Η Εκλογή των Ισαύρων υπήρξε ακόμα ευνοϊκότερη, καθώς όριζε πως, μετά τον θάνατο του πατέρα, η μητέρα δεν ήταν απλώς επίτροπος, αλλά εξακολουθούσε να ασκεί γονική εξουσία⁶¹³. Στη νομοθεσία των Μακεδόνων παρατηρείται μια μάλλον συντηρητική στροφή, καθώς συναντάμε τον πατέρα ή τους γονείς ως προς την εξουσία επί των παιδιών, όχι όμως μόνη τη μητέρα⁶¹⁴. Ενώ λοιπόν ο Λέων ο Στ' με τη Νεαρά 68 δίνει τη δυνατότητα σε μοναχούς και κληρικούς να γίνονται επίτροποι, χωρίς μάλιστα να υπάρχει προϋπόθεση συγγένειας με τους γονείς, απλά διάταξη τελευταίας βούλησης τους, με την οποία να ορίζονται⁶¹⁵, στη Νεαρά 25 δηλώνει κατηγορηματικά «ως μόνο άρρενι πρόσωπο υπεξούσιος χρηματίζει ο παις» και πως τα άρρεν πρόσωπο μπορεί να είναι «είτε πατήρ ... είτε προπάτωρ»⁶¹⁶, διάταξη, που επαναλαμβάνεται στη Νεαρά 27⁶¹⁷. Με σαφήνεια ορίζεται στις διατάξεις των Βασιλικών για την υιοθεσία ότι η μητέρα «τους φυσικούς παίδας υπεξουσίους ουκ έχει»⁶¹⁸. Στον Αρμενόπουλο παρατηρείται αντίφαση ως προς τη δυνατότητα της μητέρας να ορισθεί επίτροπος των παιδιών της, όταν βέβαια εκλείπει ο πατέρας. Πιο συγκεκριμένα στους τίτλους «Περί ανήβων και αφηλίκων, εν ω και περί Αποκαταστάσεως» και «Περί Λύσεως υπεξουσιότητας» του Α' Βιβλίου επίτροποι και κουράτωρες ορίζονται μόνο ο πατέρας και ο παππούς. Επιπλέον, στον τίτλο «Περί γυναικών» δηλώνεται πως η μητέρα μετά τον θάνατο του συζύγου έπρεπε να φροντίσει για τον ορισμό επιτρόπου στα παιδιά της. Ειδάλλως, θα θεωρείτο «ατελής μήτηρ» και θα στερείτο τα δικαιώματα που σχετίζονταν με τη μητρική ιδιότητα⁶¹⁹. Η εν λόγω διάταξη δεν ορίζει αν η επιλογή αυτή ήταν ελεύθερη και πολύ περισσότερο αν μπορούσε να θέσει η ίδια τον εαυτό της σε αυτόν τον ρόλο. Ωστόσο, στον τίτλο «Περί δευτερογαμούντων» του Δ' Βιβλίου, στην όγδοη παράγραφο, αναφέρονται τα ακόλουθα: «Η επιτροπέυσα των παιδων γυνή ως ανήβων, ει προς δεύτερον έλθοι γάμον, μη πρότερον επίτροπον τε αιτήσασα και τους λογισμούς παρασχομένη, και καταβαλούσα παν όσον έμπροσθεν οφείλει, την τε ουσίαν αυτής και την του γήμαντος υποτίθησι τοις παισί, και ανήβου του παιδός τελευτήσαντος».

⁶¹³ Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 162-163

⁶¹⁴ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 26-29

⁶¹⁵ Τρωιάνος 2007: 220

⁶¹⁶ Τρωιάνος 2007: 110

⁶¹⁷ Τρωιάνος 2007: 116: «θήλυ ... πρόσωπον υπεξουσίους ου δύναται έχειν παίδας».

⁶¹⁸ Β. 33.1.52

⁶¹⁹ Αρμενόπουλος 1.13.32: «Η γυνή, του ανδρός αυτής τελευτήσαντος, ουκ αιτούσα επίτροπον τοις τέκνοις αυτής, ατελής μήτηρ γίνεται· τουτέστιν ου δύναται έχειν των μητέρων τα δίκαια»

Μητέρα που αναλαμβάνει να υπερασπιστεί τα συμφέροντα του ανήλικου τέκνου της ήταν η Μαρία, χήρα και θυγατέρα του «λεπτουργού» Μιχαήλ, η οποία κινήθηκε δικαστικώς εναντίον της πεθεράς της Καλής, ισχυριζόμενη «ως τους ανδρός αυτής εν ταξιδίω τον βίον απολιπόντος και παιδίον καταλιπόντος αυτή, η δηλωθείσα Καλή κατέχει τον βίον, ον είχε ο υιός αυτής εκείνος, και ον έταξεν αυτή δούναι προς εκείνον, ζωνάριον λέγουσα και οσπήτιον και άλλα τινά, αφ' ων το μεν οσπήτιον έχει αρτίως και καταμένει εν αυτώ, το δε ζωνάριον έθηκεν εν ενέχυρον υπέρ χρέους αυτής»⁶²⁰. Η Μαρία δικαιώθηκε ως προς το σπίτι, όχι όμως και για τη ζώνη. Αν και δεν δηλώνεται ρητώς, υποθέτουμε πως πρέπει να ήταν επίτροπος του γιου της, καθώς δεν υπάρχει αναφορά για κάποιον παππού, που θα μπορούσε ίσως να αναλάβει τον ρόλο αυτό. Ο Α. Χριστοφιλόπουλος αναρωτιέται αν πρόκειται για τυχαία παράλειψη ή για ανακριβολογία⁶²¹. Αντίστοιχη είναι η περίπτωση της Πρωτομαϊστόρισσας, της οποίας ο γιος Ιωάννης έλαβε από τον θείο του Δημήτριο Κυδώνη το 1400 κληροδότημα πενήντα υπερπύρων⁶²². Ενώ ο Ιωάννης χαρακτηρίζεται «αφήλικας» και για τον λόγο αυτό η παράδοση των χρημάτων έγινε με πατριαρχική εντολή από εκπρόσωπο του πατριαρχείου, τον διάκονο Μιχαήλ Βαλσαμών, και ενώπιον μαρτύρων, για να είναι απαλλαγμένοι από κάθε ευθύνη οι εκτελεστές της διαθήκης⁶²³, η μητέρα δεν δηλώνεται ως κηδεμόνας. Αναφέρεται απλά ότι θα τον «διατρέφει εκ των ιδίων αυτής».

Πιθανή αναφορά σε υπεξουσιότητα προς τη μητέρα έχουμε σε απόφαση του Δεκεμβρίου του 1401⁶²⁴. Η απόφαση αφορά στην κατηγορία για αθέτηση υπόσχεσης «ανδρικής προίκας» που διατύπωσε η Άννα Φιαλίτισσα εναντίον της πεθεράς της Ζενοβίας. Η Ζενοβία, αν και μοναχή, παρουσιάζεται, όπως και άλλες μοναχές, να διαθέτει προσωπική περιουσία⁶²⁵. Για τον γάμο της Άννας με τον Ιωάννη Φιαλίτη είχε δοθεί από τη Ζενοβία η προφορική υπόσχεση να λάβει ο γιος της «προίκα» ένα οίκημα. Η Άννα θέλησε να προσβάλει τη διαθήκη της πεθεράς της, με την οποία το οίκημα κληροδοτούνταν στον εγγονό. Η Ζενοβία αντέτεινε ότι δεν είχε ποτέ δώσει μία τέτοια υπόσχεση στη νύφη και ότι η προέκταση του οικήματος έγινε με δικά της έξοδα και όχι του γιου της, όταν ήταν υπεξούσιος. Η σχετική αναφορά της απόφασης έχει ως εξής: «ανεκτίσθη δε έτι όντος υπεξουσίου, προ του λαβείν αυτόν γυναίκα την

⁶²⁰ MM II: 639/Regestes: 3201

⁶²¹ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 59

⁶²² MM II: 575/Regestes: 3133

⁶²³ Παπαγιάννη 1997: 159, Παπαγιάννη 2010: 83, 124

⁶²⁴ MM II: 684/Regestes: 3247

⁶²⁵ Mitsiou 2013: 167

ρηθείσαν Φιαλίτισσαν». Γεννιέται, συνεπώς, απορία αν ο Ιωάννης ήταν υπεξούσιος του πατέρα ή της μητέρας. Αν ίσχυε το πρώτο, η έλλειψη αναφοράς είχε να κάνει με το ότι αυτό θεωρούνταν αυτονόητο ή με τη γνωστή αδιαφορία των συντακτών των αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου για ακριβολογία. Πάντως, θεωρώ ότι δεν πρέπει να αποκλεισθεί η πιθανότητα να ήταν τελικά ο Ιωάννης υπεξούσιος της μητέρας του, καθώς σε όλη την απόφαση έχουμε μόνο μία αναφορά στο πατέρα, στην αρχή και σε απόσταση από το σχετικό χωρίο, στο οποίο ως δρων υποκείμενο καταγράφεται η μητέρα.

Ενδεικτική επίσης για την ανακριβολογία ως προς την επιτροπεία και τη γονική μέριμνα είναι έγγραφο του 1392⁶²⁶. Και εδώ υπάρχει μία μητέρα, προφανώς χήρα, με ένα παιδί. Η διαφορά όμως έγκειται στο γεγονός ότι υπάρχει και ένας παππούς, ο πατέρας της, ιερέας στο επάγγελμα. Ο τελευταίος, θέλοντας προφανώς να ικανοποιήσει την επιθυμία της συνόδου για προστασία των συμφερόντων ανηλίκων από ζημιογόνες ενέργειες των διαχειριστών τους και την υποχρέωση αυτών για χρηστή διοίκηση⁶²⁷, δηλώνει με κατηγορηματικό τρόπο ενώπιον αυτής τα ακόλουθα: «εγώ ... ευρίσωμε (sic) ως κουράτωρ και φροντιστής, και επιμελούμαι διηνεκώς, όπως ίστανται ακολόβυτα και αμίωτα (sic), έως αν εις άνδραν (sic) έλθει το παιδίον, και έχει παρ' εμού πάσαν επιμέλειαν δια τροφής και ενδυμενίας (sic)». Επιπλέον, δηλώνει πως θα διατρέφει τον εγγονό «από της ίδιας μου περιουσίας εις πάντα τα αναγκαία αυτού από της παρούσης ημέρας μέχρις αν εις εντελή φθάσει την ηλικίαν· έπειτα δε υποτίθημοι (sic) εις ενέχυρον και τον βίον μου πάντα, ίνα, εάν φθαρεί τι από τούτων, αναπληρούται από του βίου μου χωρίς τινός λόγου και προφάσεως».

Η ανακριβολογία είναι προφανής, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, καθώς ο παππούς χαρακτηρίζει τον εαυτό του «κουράτωρα» και όχι επίτροπο του εγγονού του, ο οποίος ως «παιδίον» θα πρέπει να ήταν κάτω των δεκατεσσάρων ετών. Αυτή η μη διάκριση μεταξύ επιτροπείας και κηδεμονίας, όπως αναφέρει και ο Ν. Μάτσης⁶²⁸, ίσως όμως να οφείλεται στο γεγονός ότι ο συντάκτης της απόφασης φαίνεται να ήταν ο ίδιος ο ιερέας, ο οποίος δεν πρέπει να είχε ιδιαίτερη μόρφωση, κρίνοντας από την ορθογραφία, πόσο μάλλον να ήταν γνώστης της νομικής ορολογίας. Από την άλλη αυτό δεικνύει πως ο νόμος για την επιτροπεία και την κηδεμονία δεν είχε την ισχύ που είχε παλαιότερα και επομένως είχαν αμβλυνθεί αυτές οι έννοιες για τον μέσο

⁶²⁶ MM II: 431/Regestes: 2906

⁶²⁷ Παπαγιάννη 1997: 208

⁶²⁸ Μάτσης 1962: 199

άνθρωπο. Παρατηρούμε δηλ. και εδώ μία σαφή διάσταση ανάμεσα στη νομοθεσία και τις κοινωνικές αντιλήψεις και συνήθειες του 14^{ου} αι. Επιπλέον, αν και για τον Ν. Μάτση ο παππούς ήταν προφανώς επίτροπος του εγγονού του⁶²⁹, η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί πως αυτό μόνο σιωπηρά μπορεί να συναχθεί από το περιεχόμενο της απόφασης, καθώς αναφέρεται ρητά ότι το πατριαρχικό δικαστήριο είχε παραδώσει την περιουσία του παιδιού στη μητέρα, η οποία με τη σειρά της είχε παραδώσει τα διαχειριστικά της καθήκοντα στον πατέρα της και, επομένως, είχε η ίδια παραιτηθεί υπέρ του τελευταίου από ορισμένες τουλάχιστον εκδηλώσεις της γονικής μέριμνας⁶³⁰. Με βάση τη διαπίστωση αυτή, αλλά και το περιεχόμενο της απόφασης με πρωταγωνίστριες τη Μαρία και την Καλή συνάγεται το γενικό συμπέρασμα πως ο ένας γονέας, αν ο δεύτερος πέθαινε πρόωρα, παρέμενε υπεύθυνος για την επιμέλεια και την ανατροφή των παιδιών του. Αυτό συνέβη και στον Θεόδωρο Βαρζάνη, ο οποίος ορίστηκε με διαθήκη της συζύγου του επίτροπος των παιδιών τους⁶³¹. Και εδώ επίσης η γιαγιά, η μοναχή Υπομονή, έχει σημαντικό ρόλο στην ανατροφή των παιδιών, καθώς πάντα σύμφωνα με τη διαθήκη της, η κόρη της την όρισε «επιτηρητήν». Η σύνοδος αποφάσισε, επιπλέον, πως όσο τα παιδιά θα ήταν ανήλικα ο πατέρας θα μπορούσε να καλύπτει τις ανάγκες του από τα εισοδήματα της περιουσίας τους πάντοτε όμως με υπό τη στενή επιτήρηση της Υπομονής⁶³².

Η επιμέλεια των παιδιών από έναν γονέα πολύ δύσκολα μπορούσε να αφαιρεθεί και για συγκεκριμένους λόγους. Μία τέτοια περίπτωση ήταν του ιεροδιακόνου Ιωάννη ο οποίος είχε κατηγορηθεί για φόνο της γυναίκας του⁶³³. Εντούτοις, οι καθολικοί κριτές τον κήρυξαν αθώο και γι αυτό η σύνοδος τού έδωσε την άδεια το 1395 να προβιβασθεί σε πρεσβύτερος και «τους παίδας αυτού λαβείν από του πενθερού αυτού του Σερμοκαΐτου και την προίκα της μητρός αυτού και επιμελείσθαι αυτών, ως γνησίων αυτού παίδων· ώσπερ γαρ, ει φονεύς ούτος ηυρίσκετο από εξετάσεως, ούτε ιερωσύνην αν είχαν, ούτε παίδας ελάμβανε τους οικείους, ούτε πράγμα τι αυτών, ούτως, επειδή, θεού χάριτι, αθώος εστιν από τούτου και την ιερωσύνην έχει την αυτού, οφείλει λαβείν και τους παίδας αυτού και τα πράγματα και χρήσθαι αυτοίς, ως αν βούληται και αποδέχεται». Το 1400 η Θεοδώρα Παλαιολογίνα

⁶²⁹ Μάτσης 1962: 199-200

⁶³⁰ Παπαγιάννη 1997: 193

⁶³¹ MM II: 549/Regestes: 3061

⁶³² Η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί πως στον Βαρζάνη επιφυλάχθηκε ιδιαίτερα ευνοϊκή μεταχείριση, γιατί μετά τη διάθεση της περιουσίας του για την αποκατάσταση της προίκας της γυναίκας του πρέπει να έμεινε άπορος (Παπαγιάννη 1997: 151).

⁶³³ MM II: 483/Regestes: 2896

Δερμοκαΐτισσα κατήγγειλε στην πατριαρχική σύνοδο ότι ο γαμβρός της, ο Νικόλαος Βρανάς, της πήρε το εγγόνι της, «όπερ ανέτρεφε και επεμελείτο αυτή» μετά τον θάνατο της μητέρας του. Η γιαγιά είχε αναλάβει την ανατροφή του εγγονού, γιατί ο Βρανάς είχε κατασπαταλήσει μεγάλο μέρος της περιουσίας που είχε κληρονομήσει το παιδί από τη μητέρα του. Η σύνοδος, απορρίπτοντας τους ισχυρισμούς του πατέρα για τη φτώχεια του και αποδεχόμενη τις κατηγορίες της Δερμοκαΐτισσας, ζήτησε το παιδί να επιστρέψει στη γιαγιά του, η οποία θα το συντηρούσε με τα έσοδα από την εκμετάλευση ενός αμπελιού, το οποίο αποτελούσε περιουσία του παιδιού⁶³⁴.

Οι δύο παραπάνω υποθέσεις παρουσιάζουν τα εξής κοινά σημεία: Μόνο ο πατέρας βρίσκεται εν ζωή, τα παιδιά βρίσκονται όχι στο πατρικό σπίτι, αλλά σ' αυτό του παππού ή της γιαγιάς και, τέλος, παρουσιάζουν αρκετά ασαφή στοιχεία. Δεν αναφέρεται αν ο ιεροδιάκονος είχε χάσει την επιμέλεια των παιδιών, η οποία ακολούθως πέρασε στον πεθερό του βάσει δικαστικής απόφασης ή αν ο πεθερός, χωρίς δικαστική εντολή είχε πάρει τα εγγόνια στον δικό του χώρο. Επιπλέον, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η μεταβίβαση της εξουσίας του παππού στα παιδιά, εφόσον είχε γίνει με δικαστική εντολή, είχε παροδικό χαρακτήρα μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσης. Συνεπώς, δεν διευκρινίζεται με τη φράση «οφείλει λαβείν και τους παίδας αυτού και τα πράγματα και χρήσθαι αυτοίς, ως αν βούληται και αποδέχεται» εννοείται και επαναφορά της επιτροπείας στον πατέρα⁶³⁵. Ανάλογα είναι τα σχόλια και για τη δεύτερη απόφαση, καθώς δεν δηλώνεται – τουλάχιστον με σαφήνεια – αν το παιδί ήταν υπεξούσιο στον πατέρα ή στη γιαγιά. Για το θέμα αυτό η Ε. Παπαγιάννη κρίνει πως η θεμελίωση της απόφασης πάσχει νομικά, καθώς ο Βρανάς είχε πατρική εξουσία στο παιδί και από το έγγραφο δεν προκύπτει ότι η γιαγιά αντλούσε δικαίωμα επιμέλειας βάσει διάταξης τελευταίας βούλησης ή ότι ο πατέρας απέσπασε το εγγόνι δια της βίας. Επιπλέον, δεν γίνεται καμία αναφορά στον χρόνο θανάτου της μητέρας, στο μέγεθος της περιουσίας που κληροδότησε στο παιδί και στις συνθήκες που οδήγησαν σε απώλεια μεγάλου μέρους της⁶³⁶. Προφανώς, ωστόσο, σχετίζονται με την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης.

⁶³⁴ MM II: 592/Regestes: 3152. Για την υπόθεση βλ. επίσης Χριστοφιλόπουλο 1946α: 58, Μάτση 1962: 183, Παπαγιάννη 1997: 151-153 και Παπαγιάννη 2010: 181. Κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης η αβεβαιότητα στην προμήθεια τροφίμων συνέβαλε στην αύξηση τιμής στα κτήματα και στα αμπέλια που βρίσκονταν εντός των τειχών (Neciroğlu 1995: 165).

⁶³⁵ Η φράση αυτή δεν πρέπει να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η πατρική εξουσία του στα παιδιά και στην περιουσία τους ήταν απεριόριστη (Παπαγιάννη 1997: 147).

⁶³⁶ Παπαγιάννη 1997: 151-153

Παρά την αναμφίβολα μη στέρεη νομική βάση της απόφασης, είναι φανερό πως το πατριαρχικό δικαστήριο έκανε αποδεκτό η επιμέλεια ενός παιδιού να μεταβιβασθεί σε άλλο συγγενικό μέλος, χωρίς αναγκαστικά να είναι άνδρας, ακόμα και αν τυπικά η επιτροπεία ανήκε στον πατέρα, γεγονός που μας οδηγεί ξανά στη διαπίστωση της διάστασης μεταξύ νόμου και συνήθειας και αποδοχής της δεύτερης από την πατριαρχική σύνοδο. Με άλλα λόγια στη συνείδηση όχι μόνο των απλών ανθρώπων της εποχής, αλλά και στην ανώτερη ιεραρχία είχαν ατονήσει οι σχετικές με την επιτροπεία νομικές διατάξεις των παλαιότερων αιώνων, παρόλο που τυπικά παρέμεναν σε ισχύ. Η Ε. Παπαγιάννη καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η διαχείριση της μητρικής περιουσίας των παιδιών από τον πατέρα, όταν πλέον η μητέρα δεν βρισκόταν στη ζωή, υπόκειτο στην αυστηρότατη επιτήρηση της Εκκλησίας, που φαίνεται πως είχε την τάση να τον θεωρεί ύποπτο για προθέσεις διασπάθισης αυτής⁶³⁷. Ανάλογη πρόνοια έδειξε με τη διαθήκη της, όπως είδαμε, και η σύζυγος του Βαρζάνη, αφού όρισε τη μητέρα της επίτηρητή στην ανατροφή και στη διαχείριση της περιουσίας των παιδιών της από τον πατέρα, παράμετρο που επικύρωσε η σύνοδος.

Αναφορικά με τη λήξη της πατρικής εξουσίας θα μπορούσε να συμβεί, σύμφωνα με διατάξεις του ύστερου ρωμαϊκού δικαίου, οι οποίες πέρασαν και στο βυζαντινό, με τον θάνατο του εξουσιαστή, καθώς και με την επιλογή του μοναχικού βίου ή ανάληψη αξιώματος, όπως αυτά του στρατηγού ή του επισκόπου, από τον υπεξουσίω⁶³⁸. Με τη Νεαρά 25 του Λέοντα ΣΤ' δίδεται η δυνατότητα λύσης της υπεξουσιότητας, «ει προς διαγωγὴν ιδιογνωμούσαν οφθείη ο παις καταστάς»⁶³⁹, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα χωριστή εγκατάσταση του υπεξουσίω, λόγω γάμου ή όχι, καθώς θα μπορούσε να επέλθει και με μόνη τη χορήγηση από τον εξουσιαστή του κληρονομικού μεριδίου, στο πλαίσιο της συμβατικής διάθεσης των οικογενειακών περιουσιών⁶⁴⁰. Το αν ο γάμος του υπεξουσίω έλυε αυτόματα την υπεξουσιότητα παραμένει ζητούμενο.

Ο κυρ Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ επρόκειτο να πουλήσει κτήμα του στη μονή του αγίου Μάμαντος το 1399 «δια πτωχείαν», αλλά και για να εξασφαλίσει το αναγκαίο ποσό που θα του επέτρεπε να εγκαταλείψει οικογενειακώς την

⁶³⁷ Παπαγιάννη 1997: 151

⁶³⁸ Β. 31.4.1, Αρμενόπουλος 1.17.2 και 4. Βλ. επίσης Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 162

⁶³⁹ Τρωιάνος 2007: 110. Βλ. επίσης και Μάτση 1962: 176

⁶⁴⁰ Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 162

Κωνσταντινούπολη και να εγκατασταθεί αλλού⁶⁴¹. Κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης πολλοί κάτοικοι, ανάμεσα στους οποίους βρίσκονταν και αριστοκράτες, όπως ο Ραούλ, αναζήτησαν σωτηρία εγκαταλείποντας την πόλη⁶⁴². Προκειμένου να συνταχθεί το συμβόλαιο, άλλο ακίνητο του Ραούλ χαρακτηρίστηκε προικώ ενώπιον του πεθερού Μακρυδούκα, στον οποίο κατέληξε και το τίμημα, καθώς η κόρη του και σύζυγος του Ραούλ ήταν ανήλικη. Ο Ραούλ δεν ήταν, συνεπώς, σε θέση να το εκμεταλλευθεί, όπως ο ίδιος επιθυμούσε⁶⁴³. Αντιθέτως, ο Μακρυδούκας έδινε από αυτό μηνιαίως ένα ποσό στο ζευγάρι, γεγονός που οδήγησε τον γαμβρό του στην επιθυμία «κινήσει τι επ' ανατροπή της πράσεως ταύτης»⁶⁴⁴. Η πατριαρχική απόφαση είναι πολύ ενδιαφέρουσα, γιατί καταδεικνύει πόσο καταλυτικός θα μπορούσε να είναι ο ρόλος του πατέρα και η εξουσία του στη θυγατέρα μετά τον γάμο, αλλά και στον γαμβρό. Προφανώς, θα απαιτήσε, αν και δεν δηλώνεται ρητά, το τίμημα μετά την πώληση να καταλήξει στα δικά του χέρια και στη δική του περαιτέρω διαχείριση και εν τέλει με αυτόν τον τρόπο ακυρώνει τα σχέδια του γαμβρού να εγκαταλείψει την πρωτεύουσα. Ο Α. Χριστοφιλόπουλος, στηριζόμενος σε πηγές παλαιότερες από αυτήν κρίνει πως «ο γάμος του τέκνου δεν φαίνεται να λύει την υπεξουσιότητα»⁶⁴⁵. Η εν λόγω απόφαση φαίνεται να τον δικαιώνει. Με τα όσα όμως έχω ήδη εκθέσει για την ισχύ της πατρικής εξουσίας τον 14^ο αι., με βρίσκει σύμφωνο τα όσα σχετικά υποστηρίζει η Ε. Παπαγιάννη ότι οι ενέργειες του Μακρυδούκα δεν έχουν να κάνουν με την εξουσία του στη θυγατέρα, αλλά αφ' ενός με τη στενή του σχέση με τον ίδιο τον αυτοκράτορα και αφ' ετέρου με την πιθανή ύπαρξη προγαμιαίου συμβολαίου, όπου θα οριζόταν ως τόπος διαμονής του ζευγαριού η Κωνσταντινούπολη⁶⁴⁶. Δεν πρέπει βέβαια να αποκλείσουμε το γεγονός ο Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ να ήταν ήταν απαραίτητος στην άμυνα της πόλης απέναντι στους Οθωμανούς πολιορκητές και η απόφαση αυτή να εντάσσεται στη γενικότερη προσπάθεια βυζαντινών αξιωματούχων

⁶⁴¹ MM II: 528/Regestes: 3076

⁶⁴² Οι επιπτώσεις της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης δεν άφησαν ανεπηρέαστη την υψηλή αριστοκρατία (Malatras 2013: 299). Βλ. επίσης Gautier 1965, Neciroğlu 1995 και Neciroğlu 2009: 149-183.

⁶⁴³ «ουδέ την τιμήν του χωραφίου αυτού κατέχει, ώστε χρησησασθαι αυτοίς, ως βούλοιτο»

⁶⁴⁴ «ταύτα ως υπό φυλακί εισι τω πενθερώ αυτού, και δίδονται αυτώ ορισμένως μηνιαία εις διαίτημα εαυτού»

⁶⁴⁵ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 112

⁶⁴⁶ Παπαγιάννη 1997: 168

που είχαν επωμισθεί τον τομέα αυτό, με κορυφαίο τον ίδιο τον αυτοκράτορα, να περιορίσουν τη διαφυγή πολλών κατοίκων⁶⁴⁷.

Πληροφορίες για τη λήξη της πατρικής εξουσίας παρέχει και η υπόθεση με πρωταγωνιστές τον Θεόδωρο Βαρζάνη και την πεθερά του Υπομονή⁶⁴⁸. Όπως έχουμε δει, η διαχείριση της περιουσίας που κληροδότησε στα παιδιά της η θυγατέρα της Υπομονής θα γινόταν από τον πατέρα και επίτροπο τους μέχρι την ενηλικίωσή τους⁶⁴⁹. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει, σύμφωνα με την Ε. Παπαγιάννη, ότι με την ενηλικίωση αυτόματα λήγει η υπεξουσιότητα⁶⁵⁰. Σε αυτό συμφωνεί με τον Α. Χριστοφιλόπουλο⁶⁵¹. Ωστόσο, ο Ν. Μάτσης διατηρεί κάποιες αμφιβολίες θεωρώντας πως η απόφαση μπορεί να παραπλανήσει, καθώς η λήξη της διαχείρισης της περιουσίας των παιδιών ίσως αποτελούσε απλά όρο της διαθήκης⁶⁵².

Ανεξάρτητα της οικονομικής τους κατάστασης οι γονείς θεωρούσαν καθήκον τους να ασχοληθούν με την αγωγή των παιδιών τους, η οποία νοείτο μόνο «εν παιδεία και νουθεσία Κυρίου». Ιδιαίτερα σε πρώτο στάδιο οι μητέρες στόχευαν να δώσουν χριστιανική ανατροφή σε αγόρια και κορίτσια, η οποία περιλάμβανε νουθεσίες, παραινέσεις και απειλές, σύμφωνα με τις επιταγές του Ιωάννη Χρυσοστόμου⁶⁵³. Στις ευκατάστατες οικογένειες βοηθούσε και η τροφός στην ανατροφή των παιδιών⁶⁵⁴. Όταν υπήρχαν περισσότερα του ενός, η ανατροφή νοείτο μόνο σε πνεύμα ισότητας προς όλα τα παιδιά⁶⁵⁵. Αν οι γονείς όφειλαν να αναθρέψουν τα παιδιά τους, σύμφωνα με τις επιταγές της χριστιανικής ηθικής, τα τελευταία τους όφειλαν πίστη και υπακοή⁶⁵⁶. Αυτό αντανακλάται στην νομοθεσία της εποχής. Ενδεικτικά ο δεύτερος τίτλος του 31^{ου} βιβλίου των Βασιλικών έχει τον τίτλο: «Περί της οφειλομένης τοις γονεύσιν υποταγής και πάτρωσιν, και περί πατρικής εξουσίας, και περί παίδων

⁶⁴⁷ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 39, 42, Malatras 2013: 301-302

⁶⁴⁸ MM II: 549/Regestes: 3061

⁶⁴⁹ «μέχρι αν ηλικίας εντελούς επιλάβωνται»

⁶⁵⁰ Παπαγιάννη 1997: 150-151

⁶⁵¹ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 110

⁶⁵² Μάτσης 1962: 177-178

⁶⁵³ Κουκουλές 1948: 93, Νεοφωτίστου 2019: 49, 63

⁶⁵⁴ Νεοφωτίστου 2019: 22

⁶⁵⁵ Ενδεικτικά, ο Λέων Στ' με τη Νεαρά 19 του ψέγει παλαιότερο νόμο που επέτρεπε στον πατέρα να μοιράσει ανισομερώς την περιουσία του στα παιδιά του. («Καν συμφωνήση πατήρ εκδιδούς προς γάμον παίδα, ώστε μετά την εαυτού εξ ανθρώπων αναχώρησιν ισομοιρία μετά των άλλων αδελφών την πατρικήν διακληρούσθαι περιουσίαν, κύριός εστι βουληθείς το τοιούτον σύμφωνον ατιμάζειν και τοις μεν άλλοις των παίδων νείμαι το πλέον, εκείνω δε ω το ίσον κληρούσθαι αδίδου το σύμφωνον ελάττω ποιήσαι την μοίραν. Τούτων μεν ουν ημετέρω εξοστρακίζοντες δόγμασιν παντάπασιν αυτώ την εις την πολιτείαν κωλύομεν πάροδον. Θεσπίζομεν δε μηδένα των γονέων επιχειρείν τα δίκαια των παίδων καινοτομείν όσοις εν τοις γαμηλίοις συμβολαίοις το ίσον διατηρηθήναι του κλήρου προς τους λοιπούς των παίδων»), (Τρωιάνος 2007: 90)

⁶⁵⁶ Κιουσοπούλου 1990: 133, Prinzing 2009: 30-31. Βλ. επίσης Χριστοφιλόπουλος 1946α: 1-34

αποκαθισταμένων ήτοι χειραγωγουμένων, και περί ονόματος παιδός αποκαθισταμένου». Όποιο παιδί κτυπούσε τους γονείς του, «κατά το μέτρον του αμαρτήματος τιμωρείται», ενώ όποιο αγόρι κατηγορούσε τους γονείς για μαγεία, τότε «ανάξιός εστί στρατείας»⁶⁵⁷. Επιπλέον, η Νεαρά 115 του Ιουστινιανού, η οποία ενσωματώθηκε στα Βασιλικά, απαριθμεί 15 πράξεις ασέβειας των παιδιών προς τους γονείς που συνιστούν ουσιώδη αίτια αποκλήρωσης⁶⁵⁸.

Ο σεβασμός των παιδιών προς τους γονείς είναι εμφανής σε δωρεές ακινήτων σε μονές και θρησκευτικά ιδρύματα, καθώς πολλές από αυτές γίνονται συχνά στη μνήμη των νεκρών γονέων των δωρητών. Άλλωστε, στο Βυζάντιο ένα από τα βασικά κίνητρα για δωρεές σε μοναστήρια ήταν η εξασφάλιση των προσευχών των μοναχών για τη σωτηρία των δωρητών και των συγγενών τους⁶⁵⁹. Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα δωρητήρια στη μονή Προδρόμου Σερρών. Στις αρχές του 14^{ου} αι. ο Νικήτας Ξιφίας με τη σύζυγό του Άννα δώρισαν στη μονή Προδρόμου το ήμισυ ενός «γονικόθεν» κτήματος στην Κόσνα πουλώντας το άλλο μισό έναντι 8 νομισμάτων⁶⁶⁰. Η δωρεά έγινε για τη μνήμη των «γενητόρων» τους, όπως δηλώνουν, αλλά και της σωτηρίας των ίδιων. Το 1301 ο Γερμανός Κλάδων και ο επί θυγατρί γαμβρός του Δημήτριος Ρουφίνος δώρισαν χωράφι στο Λιβιάδιον «υπέρ μνήμης και σωτηρίας των ψυχών ημών» και «υπέρ ... μνήμης των ευσεβεία τελειωθέντων πατέρων και αδελφών ημών»⁶⁶¹. Τέσσερα χρόνια αργότερα ο Συμεών Μαδαρίτης με τη σύζυγό του Ευδοκία και τους γιους του Μιχαήλ και Λέοντα δώρισαν επίσης γονική γη διακοσίων μοδίων στην περιοχή της αγίας Βαρβάρας, με σκοπό να μνημονεύονται από τους μοναχούς οι γονείς και οι πρόγονοι⁶⁶². Το 1329 ο «καστροφύλαξ» Ζιχνών Αλέξιος Άγγελος με τη σύζυγό του Ειρήνη και τον αδελφό της Λέοντα Γοβενό δώρισαν «γονικόθεν» οίκημα εντός της πόλης των Σερρών «ψυχικής ένεκα σωτηρίας ημών και των γενητόρων ημών»⁶⁶³. Το 1332 ο Βασίλειος Καθαρός δώρισε «γονικόν» χωράφι στη Δρατζοβίτζα «υπέρ ψυχικής ένεκα σωτηρίας εμού και των γενητόρων μου»⁶⁶⁴, ο μοναχός Μακάριος Κοζέακος αφήνει το 1340 μεγάλος μέρος της περιουσίας του στο μετόχι της αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας «εις μνήμην της αθλίας μου ψυχής και

⁶⁵⁷ B.31.2.1

⁶⁵⁸ B.35.8.25. Prinzing 2009: 30-31

⁶⁵⁹ Talbot 1990: 124

⁶⁶⁰ Prodrôme: 17

⁶⁶¹ Prodrôme: 18

⁶⁶² Prodrôme: 20

⁶⁶³ Prodrôme: 92

⁶⁶⁴ Prodrôme: 88

των γενητόρων μου»⁶⁶⁵ και ο Δημήτριος, ο γιος του Νικολάου Πεχλάμπου, δώρισε ένα αμπέλι «εις τον τόπον του Αλωπού» στους «αυθέντας» του Αλωπιανούς, για να μνημονεύουν τους γονείς του⁶⁶⁶.

Πέραν της ανατροφής και του σεβασμού, οι σχέσεις γονέων και τέκνων είχε σαφώς παιδαγωγική διάσταση με τη μητέρα να αποτελεί τη φυσική παιδαγωγό του κάθε παιδιού. Η παιδαγωγική διάσταση στις σχέσεις γονέων και τέκνων συνυφαίνεται με την οικονομική επιφάνεια της κάθε οικογένειας. Η χριστιανική θεολογία επισημαίνει τον σημαντικό ρόλο των γονέων στα πρώτα χρόνια ενός παιδιού για την ομαλή σωματική, ηθική και πνευματική του ανάπτυξη. Παρά το γεγονός ότι η οικονομική κατάσταση των γονέων ήταν καθοριστική για το εάν και πότε θα είχαν πρόσβαση τα παιδιά τους στην εκπαίδευση, καθώς οι δάσκαλοι πληρώνονταν απ' αυτούς για τις υπηρεσίες που προσέφεραν, αρκετοί γονείς συνήθιζαν να παρέχουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στοιχειώδεις γνώσεις στα παιδιά τους⁶⁶⁷. «Για τα περισσότερα αγόρια που ανήκαν σε αστικά και αριστοκρατικά περιβάλλοντα, υπήρχε στον 13ο και 14ο αιώνα ένα μεταβατικό στάδιο, παιδαγωγικό και κοινωνικό, πριν από την ενηλικίωση, το οποίο δεν μπορεί να συγκριθεί σε τίποτε με το αντίστοιχο, το οποίο για τα κορίτσια κυλούσε στο σπίτι, ανάμεσα στον αρραβώνα και τον γάμο»⁶⁶⁸. Η εκπαίδευση των κοριτσιών της αριστοκρατικής τάξης είχε κύριο στόχο την προετοιμασία για την έγγαμη ζωή⁶⁶⁹. Συχνά βέβαια, η είσοδος στις ευθύνες της ενήλικης ζωής και για τα αγόρια με υψηλή καταγωγή ερχόταν πριν από την ενηλικίωση, κατά κύριο λόγο στην ηλικία των δεκαέξι⁶⁷⁰. Από την άλλη τα παιδιά των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων, είτε αγόρια είτε κορίτσια, περιορίζονταν στις βασικές σπουδές. Η στοιχειώδης εκπαίδευση ειδικά για τα κορίτσια μπορούσε να προέλθει και «από τις μητέρες, εφόσον βέβαια αυτές είχαν τη δυνατότητα να την προσφέρουν»⁶⁷¹. Με την προϋπόθεση αυτή, στα κορίτσια των μεσαίων και των κατώτερων κοινωνικά στρωμάτων η κατ' οίκον διδασκαλία άρχιζε στο έβδομο έτος της ηλικίας τους και διαρκούσε μόνο τρία έτη⁶⁷². Τα κορίτσια της αριστοκρατικής τάξης όμως είχαν

⁶⁶⁵ Prodrôme: 149

⁶⁶⁶ Vatorédi I: 43-XXI

⁶⁶⁷ Νεοφωτίστου 2019: 48, 66-69

⁶⁶⁸ Patlagean 1986: 266. Βλ. επίσης και Ariantzi 2018b: 7-9.

⁶⁶⁹ Ariantzi 2018b: 7, Hennessy 2018: 177

⁶⁷⁰ Hennessy 2018: 177

⁶⁷¹ Νικολάου 1993: 39-40, Νεοφωτίστου 2019: 68

⁶⁷² Για τη βασική εκπαίδευση υπήρχαν και τα σχολεία των «ιερών γραμμάτων», όπου φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια με επιπρόσθετο στόχο τη δημιουργία καλών χριστιανών βλ. Τσαμπής 1999: 176, Νεοφωτίστου 2019: 68.

πρόσβαση σε ανώτερη μόρφωση, έστω και αν αυτή παρεχόταν στο σπίτι, αφού εκεί βρίσκονταν στη διάθεσή τους βιβλιοθήκες. Δεν εκπλήσσει, συνεπώς, το γεγονός ότι μεγάλο ποσοστό των γυναικών ήταν ουσιαστικά αναλφάβητο τον 14^ο αι. με εξαίρεση τις αριστοκράτισσες⁶⁷³.

Η κοινωνική προέλευση είχε σημαίνοντα ρόλο και στην εφηβική ηλικία, καθώς η ζωή των εφήβων των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων ή της υπαίθρου, είτε αγοριών είτε κοριτσιών, «χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό σταθερότητας και ακινησίας μέσα στο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον στο οποίο ανήκουν»⁶⁷⁴. Εφόσον λίγα αγόρια και ακόμα λιγότερα κορίτσια των χαμηλών κοινωνικά στρωμάτων ήταν σε θέση να συνεχίσουν σπουδές σε δευτεροβάθμιο σχολείο, η είσοδος σε μικρή ηλικία στην εργασία θεωρούνταν κάτι αυτονόητο, προκειμένου να ενισχυθεί το οικογενειακό εισόδημα. Έχοντας, συνεπώς, αναλάβει ευθύνες ενηλίκων, τα αγόρια δούλευαν εκτός σπιτιού ως αγρότες ή μαθητευόμενοι δίπλα σε έναν τεχνίτη, ο οποίος συνήθως ήταν ο πατέρας τους. Τα εργαστήρια, άλλωστε, ήταν κατά κύριο λόγο μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου δούλευε όλη η οικογένεια, κάποιες φορές με τη βοήθεια ενός εργάτη. Τα κορίτσια συνήθως εργάζονταν σπίτι δίπλα σε άλλες γυναίκες συγγενείς τους, πρωτίστως τη μητέρα, ασχολούμενα με τον ρουχισμό, χωρίς να λείπουν οι περιπτώσεις κοριτσιών που εργάζονταν σε αγροτικές, βιοτεχνικές και εμπορικές δραστηριότητες⁶⁷⁵. Άλλωστε, στα νοικοκυριά των παροίκων οι εργασίες δεν γίνονταν μόνο από τους άνδρες, αλλά από όλα τα μέλη, εφόσον είχαν τη φυσική καταλληλότητα, στα οποία περιλαμβάνονταν και τα παιδιά.

Η οικονομική διάσταση στις σχέσεις γονέων τέκνων είναι πολύ πιο εμφανής στα θέματα προίκας και κληρονομιάς, ζητήματα τα οποία θα αναλυθούν εκτενώς σε άλλο σημείο. Υπάρχουν όμως, πέραν της μαθητείας δίπλα στους γονείς, της παιδικής εργασίας και των ζητημάτων της μεταβίβασης της περιουσίας, επιπρόσθετες πτυχές της οικονομικής διάστασης στις σχέσεις γονέων και τέκνων. Ενδεικτική είναι η ακόλουθη περίπτωση «περί τινος υδρομυλωνοστασίου» κοντά στη Θεσσαλονίκη «προ χρόνων ατημεληθέντος ταις συγχύσεσι του καιρού», όπως αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Βατοπεδίου του 1390⁶⁷⁶. Η αρχική συμφωνία μεταξύ του Νίκανδρου, μοναχού στο μετόχι της μονής Βατοπεδίου με τον Μανουήλ

⁶⁷³ Μουτζάλη 1998: 16-18

⁶⁷⁴ Ariantzi 2018b: 7. Η Α. Κιουσοπούλου διακρίνει διαφορετική πρόσληψη της εφηβικής ηλικίας στις πόλεις και την υπαίθρο τους 14^ο και 15^ο αι. (Κιουσουλίου 2018).

⁶⁷⁵ Herrin κ. άλ. 1991: 420-421, Kaplan 2009: 160, Hennessy 2010: 89-90, Ariantzi 2018c: 139-140, Hennessy 2018: 177

⁶⁷⁶ Vatopeđi III: 168

Κανναβούτζη και του γιου του – η οποία τελικά απορρίφθηκε από τον ηγούμενο της μονής - όριζε ότι πατέρας και γιος έπρεπε με την προσωπική τους εργασία να τον «ανακτώσωσιν εξ αυτών θεμελίων», δίνοντας ως ετήσιο μίσθωμα στη μονή δέκα υπερπυρα. Οι πιο χαρακτηριστικές ίσως περιπτώσεις ήταν αυτές των οικογενειακών επιχειρήσεων με αναφορά τις οικογένειες που ανήλθαν κοινωνικά στα τέλη του 14^{ου} αι., εκμεταλλευόμενες την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζίτ. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον Μανουήλ Κορέση ο οποίος δούλευε δίπλα στον πατέρα του Νικόλαο και τον Ιωάννη Γουδέλη ο οποίος ασχολούνταν με επιχειρηματικές δραστηριότητες, όπως ο πατέρας του Γεώργιος. Ο τελευταίος, σε μεγάλη ηλικία, είχε συνάψει το 1400 εμπορική ναυτική εταιρεία («συντροφία») με τον Νικόλαο Κορέση. Ο τελευταίος θα κατέβαλε εργασία («κόπον») και κεφάλαιο χιλίων υπερπύρων και ο συνεταιρός του διπλάσιο κεφάλαιο⁶⁷⁷. Το συμφωνημένο εμπορικό ταξίδι «εις τε Αμινσόν και την Σινώπην και αλλαχού» δεν το πραγματοποίησε ο Νικόλαος Κορέσης, αν και ήταν μέρος της συμφωνίας, αλλά ο γιος του, χωρίς επιτυχία, εξαιτίας της παρουσίας των Μογγόλων⁶⁷⁸. Ο γιος είναι μάλιστα αυτός που έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στη δίκη εναντίον του Γουδέλη.

Οι οικογενειακές επιχειρήσεις δεν ήταν το μόνο πλαίσιο που όριζε οικονομικούς διακανονισμούς μεταξύ των μελών μιας οικογένειας και δη γονέων - παιδιών. Στα τέλη του 14^{ου} αι. και ένεκα πάλι του αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, η Ειρήνη Παλαιολογίνα είχε προχωρήσει σε μυστική συμφωνία με τον γιο της Αλέξιο για την απόδοση στην ίδια ετήσιου εισοδήματος είκοσι υπερπύρων από την εμετάλλευση κήπου, που του είχε παραχωρήσει ως «προίκα»⁶⁷⁹. Πρόκειται για συμφωνίες με στόχο την οικονομική ενίσχυση των γονέων ένεκα του δικού τους μειωμένου εισοδήματος⁶⁸⁰. Επίσης στο πατριαρχικό αρχείο καταγράφονται δάνεια που έδιδαν οι γονείς στα παιδιά ή αντίστροφα. Πριν από το 1316 η σύζυγος του Φωκά Σπαντουνή και αδελφή των Ιωάννη και Κωνσταντίνου Αγγέλου είχε χορηγήσει δάνειο στη μητέρα της εκατό υπερπύρων, το οποίο ισχυρίστηκε μέσω του συζύγου της σε δική

⁶⁷⁷ MM II: 675 / Regestes: 3232. Για την επιχείρηση αυτή βλ. ενδεικτικά Oikonomides 1979a: 68, Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 49, Παπαγιάννη 1992: 119-122, Κιουσοπούλου 2007: 53, ενώ για τις «συντροφίες» γενικότερα βλ. Mastchke 1971, Oikonomides 1988, Mastchke 1995, Παπαγιάννη 1996, Παπαγιάννη 2006, Mastchke 2006α, Mastchke 2006β, Mitsiou 2008.

⁶⁷⁸ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 49. Οι απώλειες της οικογένειας Γουδέλη ξεπεράστηκαν από δύο επιτυχημένα εμπορικά ταξίδια του γιου Ιωάννη. Ο Ιωάννης κέρδισε πολλά χρήματα πουλώνοντας σε τιμή μαύρης αγοράς 31 υπερπύρων το σιτάρι που μετέφερε με πλοίο του από τη γενοβέζικη Χίο στη δοκιμαζόμενη πρωτεύουσα (Laiou-Thomadakis 1982: 109, Κιουσοπούλου 1994: 26-27, Κιουσοπούλου 2007: 54, Malatras 2013: 302).

⁶⁷⁹ MM II: 559/Regestes: 3115

⁶⁸⁰ Macrides 1998: 183

κατά του αδελφού της Ιωάννη ότι ποτέ δεν εξοφλήθηκε⁶⁸¹. Το 1400 ανάμεσα στους οφειλότες του Κωνσταντίνου Πηγωνίτη βρισκόταν η μητέρα του⁶⁸². Μάλιστα η εξόφληση του δανείου έγινε με ιδιαίτερο τρόπο, δίδοντας ο γιος στη μητέρα ένα οίκημα, το οποίο είχε κληρονομήσει από τον πατέρα. Η συναλλαγή έγινε πρωτίστως για τη διασφάλιση των συμφερόντων της μητέρας. Ειδικότερα, επειδή ο γιος ήταν «αφήλιξ», κάτω δηλ. των 25 ετών, η ίδια ζήτησε να λάβει από τη σύνοδο «συγγνώμην ηλικίας». Πρόκειται για μία τυπική διαδικασία με την οποία, όπως θα δούμε, και σε άλλες περιπτώσεις, το πατριαρχικό δικαστήριο παρουσιάζεται ως εγγυητής συμφωνίας, όπου εμπλεκόταν ανήλικος, προκειμένου να διασφαλιστεί ο συμβαλλόμενος ενήλικας από τυχόν προσφυγή στο μέλλον του πρώτου μετά την ενηλικίωσή του, για να διαρρήξει τη συμφωνία. Όλες αυτές οι συμφωνίες τοποθετούνται στην παραγμένη περίοδο της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης⁶⁸³. Η μητέρα συμψήφισε το χρέος του με το τίμημα του οικήματος χαρίζοντας στον γιο τελικά ένα μικρό μέρος του χρέους. Η μητέρα δηλ. δεν χάρισε το σύνολο του δανείου στον γιο της, αν και βρισκόταν σε απελπιστική κατάσταση, παρά ένα μικρό μέρος του, φροντίζοντας παράλληλα να διασφαλίσει την αγορά της. Στο ίδιο πλαίσιο φαίνεται πως τα παιδιά συχνά αναλάμβαναν τα χρέη των γονέων τους μετά τον θάνατό τους. Αυτό είχε πράξει ο Μανουήλ Δεβλιτζηνός, ο οποίος αποπλήρωσε το δάνειο του πατέρα του, αφ' ότου αρρώστησε και τελικά απεβίωσε⁶⁸⁴.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τα εξώγαμα τέκνα. Η βυζαντινή νομοθεσία τούς αναγνωρίζει κάποια δικαιώματα ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού. Σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο είχαν περιορισμένα δικαιώματα στην κληρονομιά του πατέρα τους, αρκεί να μην υπήρχε σύζυγος και νόμιμα τέκνα, καθώς στην περίπτωση αυτή είχαν μόνο απλό δικαίωμα διατροφής. Η βυζαντινή νομοθεσία κινουμένη από ένα ευρύτερο πνεύμα κοινωνικής δικαιοσύνης επέκτεινε σε όλα τα νόθα τέκνα τη δυνατότητα νομιμοποίησης μέσω του γάμου των γονέων. Ειδικότερα, η νομοθεσία των Μακεδόνων - οι δύο πρώτοι τίτλοι του 32^{ου} Βιβλίου των Βασιλικών σχετίζονται τα νόθα τέκνα, διευθετώντας κυρίως κληρονομικά ζητήματα - επέτρεπε την

⁶⁸¹ MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

⁶⁸² MM II: 571/Regestes: 3129. Για την υπόθεση αυτή βλ. ενδεικτικά Παπαγιάννη 1992: 36, 165-166, Παπαγιάννη 1997: 200-203.

⁶⁸³ Prinzing 2018: 58

⁶⁸⁴ Vatopedi III: 162

εξομοίωση των νόθων με τα φυσικά τέκνα μέσω της υιοθεσίας των πρώτων⁶⁸⁵. Και ο Αρμενόπουλος στο «Περί κληρονόμων» στο 5^ο Βιβλίο αναφέρεται στα νόθα τέκνα. Σε υποσημείωση διάταξης διαχωρίζονται όσα παιδιά προέρχονται από «πορνική» σχέση σε «φυσικά», «ει μεν γαρ εκ γυναικός συννοικούσης τινι φανερώς», τα οποία έχουν πλήρη δικαιώματα στην πατρική κληρονομιά, σε «νόθα», όταν «φανερός μεν εστί φυσικός παις», χωρίς όμως κοινή συμβίωση των γονέων, και σε «σκότια», όταν ο πατέρας είναι «παντελώς αφανής». Με άλλη διάταξη δίδεται η δυνατότητα σε νόθο παιδί να γίνει γνήσιο με την αυστηρή προϋπόθεση ότι «μόνου του πατρός αυτού γίνεται γνήσιος» και όχι κάποιου άλλου συγγενούς του και «ου δε κληρονομεί αυτούς, ουδέ κληρονομείται εξ αυτών χωρίς διαθήκης»⁶⁸⁶.

Οι πληροφορίες που παρέχουν οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου για τα νόθα τέκνα είναι πενιχρότατες, καθώς διαθέτουμε μόνο τρεις αναφορές με σαφώς αρνητικό πρόσημο. Η πρώτη, για την οποία έχουμε ήδη κάνει λόγο, έχει να κάνει με τα δικαιώματα σε κληρονομιά, ενώ οι δύο άλλες αποτελούν κατηγορίες για έναν τοπικό επίσκοπο. Στην αρκετά σύνθετη υπόθεση με αντιδίκους τις εξαδελφές Μαγιστρίνα και Τριφυλλίνα για περιουσία που ανήκε σε θείους τους ο πατέρας της πρώτης και συνάμα θείος της δεύτερης, ο Κεκαλεσμένος, με τον γαμβρό του Μάγιστρο είχαν κάποτε επιχειρήσει να αποσπάσουν το μερίδιο της Τριφυλλίνας από την πατρική της κληρονομιά, προβάλλοντας το επιχείρημα ότι αυτή δεν ήταν γνήσιο τέκνο του αδελφού του Κεκαλεσμένου, αλλά νόθη κόρη⁶⁸⁷. Το επιχείρημά τους έπεσε στο κενό, καθώς δεν υιοθετήθηκε ούτε από το πρώτο δικαστήριο, ούτε από τη σύνοδο. Οι δύο άλλες αναφορές για νόθα τέκνα είναι έμμεσες. Περιέχονται σε δύο έγγραφα, που χρονολογούνται το 1393 και στα οποία καταγράφονται διάφορες κατηγορίες εναντίον του επίσκοπου Μεθώνης⁶⁸⁸. Οι κατηγορίες αυτές είχαν διατυπωθεί από τους εκεί ιερομόναχους Ιάκωβο και Κωνστάντιο. Η μία κατηγορία αφορούσε χειροτόνηση από τον συγκεκριμένο επίσκοπο δίγαμου ιερέα, όπως έχουμε ήδη δει, και η δεύτερη επίσης χειροτόνηση ιερέα, κάποιου Μονόφθαλμου, ο οποίος είχε «πορνικές» σχέσεις «μετά της Γαϊδαρούς». Από τη σχέση αυτή είχε προκύψει ένα παιδί, προφανώς νόθο. Η μη αναφορά για τα νόθα τέκνα και την τύχη τους ισχύει και για την αυτοκρατορική οικογένεια. Έτσι, ενώ γνωρίζουμε για τον γάμο της μόνης

⁶⁸⁵ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 124-126

⁶⁸⁶ Αρμενόπουλος: 5.8.65 και 67

⁶⁸⁷ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

⁶⁸⁸ MM II: 436, MM II: 441/Regestes: 2928

νόμιμης θυγατέρας του Ανδρόνικου Β', παραμένει άγνωστο αν οι δύο νόθες κόρες του δόθηκαν επίσης ως νύφες σε ξένους ηγέτες⁶⁸⁹.

Η απουσία των νόθων τέκνων στα μοναστικά αρχεία είναι παντελής. Αυτή η σχεδόν εκκωφαντική απουσία νομίζω πως δεν οφείλεται τόσο στην απώλεια σχετικών εγγράφων, ούτε προφανώς στο ότι δεν υπήρχαν νόθα παιδιά τον 14^ο αι., όσο στο γεγονός ότι οι περιπτώσεις αυτές δεν είχαν «φωνή». Παρά δηλ. το γεγονός ότι με την επίδραση, όπως προαναφέρθηκε, του Χριστιανισμού, δόθηκαν έστω και κάποια περιορισμένα δικαιώματα στα παιδιά αυτά, είναι αμφίβολο αν τελικά στην πράξη αυτό γινόταν. Σε μια εποχή που ο γάμος θεωρούνταν από την Εκκλησία ο θεμέλιος λίθος της κοινωνίας, μία ένωση ανθρώπων, που ξέφευγε από το πλαίσιο που αυτή είχε ορίσει ήταν καταδικαστέα. Από αυτό το πλαίσιο δεν μπορούσε να ξεφύγει το αποτέλεσμα αυτής, η δημιουργία παιδιών. Για τον λόγο αυτό οι τρεις αναφορές από το αρχείο του πατριαρχείου έχουν σαφώς αρνητικό πρόσημο. Ό,τι, συνεπώς, θεωρείτο ότι ακύρωνε τις αξίες, πάνω στις οποίες ήταν οικοδομημένο ένα ολόκληρο σύστημα, αυτό δεν είχε παρά ελάχιστα περιθώρια, όχι να προβληθεί, αλλά στην ουσία να υπάρξει.

Αναμφίβολα η σχέση μεταξύ των αδελφών ήταν στενή⁶⁹⁰. Τα αδελφικά αισθήματα προβάλλονται ως κίνητρο για κάποιες τους πράξεις. Όπως έχουμε ήδη δει, οι Θεόδωρος, Στέφανος και Μανουήλ Στρογγύλος προίκισαν εκ νέου την αδελφή τους για τον δεύτερο γάμο της⁶⁹¹. Η πράξη τους αυτή έγινε «τω προς εκείνην αδελφικό φίλτρο κινούμενοι» και χωρίς να έχουν καμία εκ του νόμου υποχρέωση. Τα αισθήματα της μοναχής Ελαιοδώρας Σαραντηνής Τζυμπίνισσας προς την αδελφή της Άννα Σαραντηνή Ιντανίνα έφθαναν στα όρια της μητρικής αγάπης⁶⁹². Για τον λόγο αυτό, «οία δε μήτηρ» την «προίκισε» με δικά της πράγματα, για να παντρευτεί και αυτή δεύτερη φορά. Ο μοναχός Γρηγόριος «κατ' επιτροπήν της αδελφής αυτού», συζύγου του «πανσεβάστου σεβαστού οικείου» του αυτοκράτορα κυρ Ιωάννου του Πολεμιανίτου, και συναινέσει των παιδων αυτής αγόρασε οικήματα από των Αυτωρειανή αξίας 550 υπέρπυρων⁶⁹³. Ο όρος «επιτροπή» είναι ασαφής. Δεν γνωρίζουμε αν ο Γρηγόριος ήταν κηδεμόνας της αδελφής του ή αν απλά του

⁶⁸⁹ Schrijver 2012: 106

⁶⁹⁰ Ο G. Ostrogorsky, ειδικότερα, σε άρθρο του αναφέρεται στις σχέσεις δύο αδελφών που ανήκαν στην υψηλή αριστοκρατία, του στρατοπεδάρχη Αλεξίου Παλαιολόγου και του μεγάλου πριμικήριου Ιωάννη Παλαιολόγου (Ostrogorsky 1971).

⁶⁹¹ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

⁶⁹² MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

⁶⁹³ MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073

παραχώρησε την άδεια να διαχειρισθεί δικά της χρήματα. Το ενδιαφέρον του Γρηγορίου για την αδελφή του δεν σταματά εδώ, καθώς αυτός ήταν που υπερασπίστηκε τα συμφέροντά της σε δύο δίκες σε δύο διαφορετικά δικαστήρια, στο δικαστήριο των «αιρετών δικαστών» και «επί του βασιλικού σεκρέτου», καθώς αποδείχθηκε ότι η Αυτωρειανή είχε παραχωρήσει τα μισά από τα οικήματα στον γιο της ως προίκα, ο οποίος με τη σειρά του τα πούλησε στον άρχοντα Ιωάννη Πολεμιανίτη. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί παρενθετικά ότι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η προσφυγή ενός ατόμου, όπως του Γρηγορίου, σε πολλά και διαφορετικά δικαστήρια δεν ήταν μία ασυνήθης πρακτική, διότι η δικαιοδοσία των βυζαντινών δικαστηρίων δεν οριζόταν με σαφήνεια.

Τα αδέλφια συχνά μοιράζονταν διάφορα πράγματα, καθώς, όπως προελέχθη, καλούνταν, σύμφωνα με το κληρονομικό βυζαντινό δίκαιο, ως κατιόντες συγγενείς και στην πρώτη τάξη της εξ αδιαθέτου διαδοχής, αλλά και στη δεύτερη τάξη μαζί με τους ανιόντες συγγενείς και τα ανίψια τους για όσους αδελφούς είχαν ήδη προαποβιώσει. Για τον λόγο αυτό καλούνταν να διαχειριστούν την κοινή γονική περιουσία, όπως – ενδεικτικά – τον ναό της Παναγίας της Αμολύντου στην Κωνσταντινούπολη ο Δαβίδ Παλαιολόγος και η αδελφή του Θεοδώρα Παλαιολογίνα, το μερίδιο της οποίας κληρονόμησαν μετά τον θάνατό της τα παιδιά της Ανδρόνικος Παλαιολόγος και Ειρήνη Παλαιολογίνα⁶⁹⁴. Μία συνιδιοκτησία, όπως αυτή, μπορούσε να αποτελέσει αιτία διαξιφισμών και εντάσεων, διαταράσσοντας τους αδελφικούς δεσμούς. Συχνά μάλιστα προκαλούνταν αντιδικίες για το αν δικαιούνταν όλα τα αδέλφια μερίδιο σε γονική κληρονομιά. Το 1316 δύο αδέλφια, ο Ιωάννης Άγγελος και η αδελφή του, αντιδίκησαν για ένα αμπέλι, που αρχικά αποτελούσε μέρος της μητρικής περιουσίας, κατόπιν κληροδοτήθηκε στον Κωνσταντίνο Άγγελο και αυτός με τη σειρά του κληροδότησε στον αδελφό του Ιωάννη⁶⁹⁵. Το 1394 τα δύο παιδιά του Κωνσταντίνου Πρίγγιπος, ο Γεώργιος και η θυγατέρα του, αντιδίκησαν για το αν δικαιούνταν η τελευταία μερίδιο σε αμπέλι που είχε κληροδοτηθεί στον πρώτο από τον πατέρα⁶⁹⁶ και το 1400 ο Γεώργιος Μάμαλις αντιδίκησε με τον αδελφό του Ανδρέα Δούκα Μάμαλι για το ότι δεν είχε προτιμηθεί ο τελευταίος ως αγοραστής του

⁶⁹⁴ MM II: 621/Regestes: 3182

⁶⁹⁵ MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

⁶⁹⁶ MM II 471/Regestes: 2967

μεριδίου σε μητρικό κτήμα του αδελφού τους Νικόλαου, που είχε αγοραστεί ήδη από τον Γεώργιο⁶⁹⁷.

Οι συγκρούσεις των αδελφών πάνω σε διαφορές επί περιουσιακών θεμάτων μπορούσαν να φθάσουν στα άκρα. Η σύγκρουση των παιδιών του Θεόδωρου Παδνάτη, έχοντας αφετηρία τη κατασπατάληση της προίκας της νύφης του και την επιθυμία του να αποκαταστήσει μέρος τουλάχιστον αυτής παραχωρώντας ένα κτήμα του, ήταν μία τέτοια περίπτωση⁶⁹⁸. Η πράξη του πατέρα εξαρχής αμφισβητήθηκε από τον γιο του Ιωάννη Λάσκαρι, ο οποίος κατέφυγε δύο φορές σε λαϊκούς δικαστές, για να επαναφέρει το κτήμα στην κυριότητα της οικογένειάς του. Ο Λάσκαρις είχε στο πλευρό του την αδελφή του. Σε μία από τις δύο δίκες, που προηγήθηκαν αυτής της πατριαρχικής συνόδου του 1330, τα δύο αδέλφια παρουσιάσθηκαν ενωμένα έναντι του πατέρα και του έτερου αδελφού τους Γεώργιου - η αδελφή εκπροσωπήθηκε από τον σύζυγό της Σγουρόπουλο - υποστηρίζοντας πως ο Γεώργιος και όχι ο πατέρας ήταν εκείνος που είχε ενεχυριάσει την προίκα, χωρίς ο ισχυρισμός αυτό να επιβεβαιώνεται από τρίτους. Επειδή ο Λάσκαρις αρνήθηκε πεισματικά να δεχθεί τις εις βάρος του δικαστικές αποφάσεις⁶⁹⁹, αρχικά έκλεψε τα άλογα του Στρατηγού και, παρ'όλο που υποσχέθηκε ότι θα του τα επιστρέψει, πήγε με οπλισμένους άνδρες στο κτήμα και, αφού σκότωσε κάποιον Καλόθετο, πιθανότατα πάροικο, βιαιοπράγησε εναντίον του αδελφού του και άρπαξε το κρασί και όλη την παραγωγή του κτήματος.

Ακόμα και η πώληση κοινής περιουσίας μπορούσε να προκαλέσει ένταση στις σχέσεις μεταξύ των αδελφών. Οι τρεις αδελφοί, οι λεγόμενοι Λαμπαδηνοί, Μιχαήλ Ραούλ, Γαβριήλ Παλαιολόγος και Ιωάννης Παλαιολόγος, θέλησαν να πουλήσουν οικήματα που είχαν κληρονομήσει από τους γονείς τους, για να εξοφλήσουν τα χρέη τους⁷⁰⁰. Όπως έχει ήδη επισημανθεί, υπέφεραν, όπως και άλλοι αριστοκράτες, «υπό του καιρού και των πραγμάτων», από τα δεινά δηλ. που προκάλεσε η πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Η οικογένειά τους ήταν μία από τις πολλές αριστοκρατικές οικογένειες που είδαν μεγάλη πτώση της οικονομικής τους στάθμης τα παραγμένα αυτά χρόνια⁷⁰¹. Παραχωρώντας άδεια στον Ιωάννη που ήταν

⁶⁹⁷ MM II: 674/Regestes: 3237. Για την υπόθεση αυτή βλ. και Παπαγιάννη 1992: 252-253, Macrides 1992: 95-96, Παπαγιάννη 1997: 180-181, Macrides 1998: 184, Παπαγιάννη 2010: 166-167

⁶⁹⁸ MM I: 70- I/PRK I: 101/Regestes: 2155

⁶⁹⁹ «διαφόρων επ' αυτό κρίσεων γεγονυιών ... και επί πάσαις απελεγχθείς μάτην»

⁷⁰⁰ MM II 554/Regestes: 3109. Η δύσκολη οικονομική θέση που οφείλεται στην πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζίτ Α' και αναγκάζει ιδιοκτήτες να εκποιήσουν την περιουσία τους είναι κοινός τόπος σε πολλές απόφασεις. Βλ. MM II 549/Regestes: 3061, MM II 571/Regestes: 3129, MM II 679/Regestes: 3241, αλλά και Macrides 1992: 91.

⁷⁰¹ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 45, Malatras 2013: 300-301

«αφήλιξ», ο πατριάρχης, όπως έχουμε δει σε ανάλογες περιπτώσεις όπου εμπλέκεται ανήλικας, έστειλε άνθρωπό του να εκτιμήσει με την επιβολή εκκλησιαστικού επιτιμίου την αξία των ακινήτων, η οποία ήταν χαμηλή λόγω της ερειπιώδους κατάστασής τους⁷⁰². Ο κάθε αδελφός θα λάμβανε ίσο μερίδιο, ήτοι 110 υπέρπυρα, καθώς η αξία τους κριθηκε στα 330 υπέρπυρα. Η επιθυμία του πατριάρχη να μην καταλήξει η περιουσία αυτή σε ξένα χέρια και η συνακόλουθη πρόσκληση στους ενήλικες αδελφούς να αγοράσουν μέρος των ακινήτων, προκάλεσε μεταξύ τους ανταγωνισμό για το ποιος θα προσφέρει το υψηλότερο τίμημα και ένταση, η οποία κατευνάσθη με την καταλυτική παρέμβαση του πατριάρχη.

Οι συγκρούσεις φαίνεται πως ήταν πιο συχνές μεταξύ των ετεροθαλών αδελφών. Ο Νικόλαος, γιος του Εξωτρόχου, είχε αντιδικήσει με την ετεροθαλή αδελφή του για πατρικά οικήματα και το πατριαρχικό δικαστήριο τον δικαίωσε⁷⁰³ και η δεύτερη σύζυγος του Θεόδωρου Σπαταλά, η Καλωτού, αντιδίκησε με τους προγονούς της για να αποδοθούν στην ίδια και τα παιδιά της μέρος της συζυγικής περιουσίας, που οι αντίδικοί της νέμονταν, το οποίο έγινε δεκτό⁷⁰⁴. Για να αποφευχθούν οι αντιδικίες αυτές το πατριαρχικό δικαστήριο εμφανίζεται προνοητικό. Όταν συγκλήθηκε με πρωτοβουλία του Ιωάννη Σοφιανού, αν και δεν υπήρχαν ακόμη παιδιά από τον δεύτερο γάμο του και στην προοπτική ότι θα υπάρξουν, προχώρησε σε εξασφαλιστικά μέτρα υπέρ της περυσίας του ανήλικου τέκνου από τον πρώτο γάμο, που είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του, αλλά πλέον είχε σε μεγάλο βαθμό χαθεί, δεσμεύοντας δική του περιουσία⁷⁰⁵.

Κάποιες φορές τα αδέλφια παρουσιάζονται ενωμένα, όταν υπερασπίζονται τα κληρονομικά τους δικαιώματα σε περιουσία που θεωρούν ότι τους ανήκει. Τα αδέλφια του Θεόδωρου Μαμάτζη αμφισβήτησαν στη χήρα του, τη Μαρία του Γαβριήλ, το οποιοδήποτε δικαίωμά της σε γονικό κτήμα που μοιράζονταν όλοι, θεωρώντας πως ο όποιος δεσμός τους ένωνε δεν υπήρχε πλέον μετά τον θάνατο του δεκαπεντάχρονου γιου της⁷⁰⁶. Το 1348 οι αδελφοί Στρόγγυλοι ενωμένοι διεκδικούν την προικώα περιουσία της νεκρής αδελφής τους από τον γαμβρό τους Καλομίσειδο,

⁷⁰² Είναι πιθανό «ότι κατά την εκτίμηση λήφθηκε υπόψη και η αξία των οικοδομικών υλικών, που θα παρέμεναν στα χέρια του αγοραστή» (Παπαγιάννη 2003: 151-152).

⁷⁰³ MM II: 613/Regestes: 3173

⁷⁰⁴ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

⁷⁰⁵ MM II: 570/Regestes: 3128

⁷⁰⁶ MM I: 24/PRK I: 28/Regestes: 2056

δεύτερο σύζυγο της αδελφής τους Μαρίας, με το επιχείρημα ότι αυτοί ήταν οι μόνοι στενοί συγγενείς της και επομένως οι νόμιμοι κληρονόμοι της⁷⁰⁷.

Όπως καταδεικνύουν οι περιπτώσεις της Θεοδώρας Παλαιολογίνας Δερμοκαΐτισσας και της μοναχής Υπομονής, ο παππούς και η γιαγιά αναλάμβαναν σε μεγάλο βαθμό την ανατροφή των εγγονών τους μετά τον θάνατο ενός γονέα. Ο ρόλος των παππούδων και των γιαγιάδων ήταν ακόμα πιο ουσιαστικός, όταν και οι δύο γονείς είχαν πεθάνει. Η εγγονή του Κουρουλάκη προερχόταν από τον πρώτο γάμο της μητέρας της⁷⁰⁸. Οι γονείς, όπως και τα αδέρφια από τον δεύτερο γάμο της μητέρας, πέθαναν. Έτσι έμεινε η γιαγιά ως ο πλησιέστερος συγγενής που την ανέθρεψε και την προικοδότησε όχι μόνο με πράγματα από την προίκα της μητέρας, της θυγατέρας δηλ. του Κουρουλάκη, αλλά και με δικά της, προκειμένου να παντρευτεί.

Η στενή αυτή σχέση των παππούδων με τα εγγόνια, ειδικά όταν οι γονείς των τελευταίων δεν υπήρχαν, είναι φανερή και στις σωζόμενες διαθήκες. Το 1314 ο Θεόδωρος Καραβάς στη διαθήκη του κληροδοτεί πράγματα σε συγγενείς του, ανάμεσα στους οποίους και τα εγγόνια του Μαρία και Μανουήλ, τέκνα της νεκρής θυγατέρας του⁷⁰⁹. Με διαθήκη του το 1340 ο μοναχός Μακάριος Κοζέακος αφήνει κάποια πράγματα, εκτός του πνευματικού του πατέρα, ενός μοναχού και της γυναίκας του, στον εγγονό του⁷¹⁰. Η Κεχορτασμένη είχε κληρονόμο τον εγγονό της Ιάνουλο⁷¹¹, ενώ ο Θεόδωρος Σαραντηνός, έχοντας χάσει όλα του τα παιδιά, φθάνει στο σημείο να υιοθετήσει τον εγγονό του, επίσης Θεόδωρο Σαραντηνό, στον οποίο κληροδοτεί πολλά οικήματα⁷¹². Ο Σαραντηνός έδωσε στα τρία εγγόνια του την περιουσία που είχε δώσει προίκα στη θυγατέρα του⁷¹³. Η στενή σχέση μεταξύ παππούδων και εγγονών επικυρώνεται και από τη βυζαντινή νομοθεσία ως προς το κληρονομικό δικαίωμα των τελευταίων. Όπως αναλυτικά θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο, ο βυζαντινός νόμος όριζε δικαιούχους στην πρώτη τάξη της εξ αδιαθέτου διαδοχής, δηλ. τους πρώτους που δικαιούνταν κληρονομικό μερίδιο από την περιουσία του κληρονομούμενου, τους κατιόντες. Κατιόντες ήταν τα τέκνα, αλλά, όταν αυτά είχαν προαποβιώσει του γονέα τους, τότε το κληρονομικό τους μερίδιο περνούσε αυτόματα στα παιδιά αυτών, δηλ. στα εγγόνια του κληρονομούμενου.

⁷⁰⁷ MM I: 126-I/PRK I: 150/Regestes: 2300

⁷⁰⁸ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

⁷⁰⁹ Chilandar I: 30

⁷¹⁰ Prodrome: 149

⁷¹¹ MM II: 631/Regestes: 3193

⁷¹² Vatopédi I: 64

⁷¹³ Magdalino 1984: 101

Η στενή σχέση παππού/γιαγιάς και εγγονών υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι συνήθως τα παιδιά λάμβαναν το όνομά τους. Για τη συνήθεια αυτή θα επανέλθουμε εκτενέστερα στο τρίτο Κεφάλαιο. Δεν λείπουν και περιπτώσεις παιδιών που λάμβαναν το όνομά τους από τον θείο ή τη θεία. Αυτό υπογραμμίζει τη στενή σχέση των θείων με τα ανίψια τους, η οποία γινόταν στενότερη, όταν οι γονείς και οι παππούδες δεν ήταν στη ζωή. Αν μάλιστα ο θείος τύχαινε να έχει υψηλό αξίωμα, τότε ένα πρόσωπο μπορούσε να είχε την αναφορά του σε αυτόν και όχι στους γονείς ή στα πεθερικά του. Ο ιερομόναχος Κύριλλος καταγράφεται ως ανιψιός του επισκόπου⁷¹⁴ και ο κυρ Μιχαήλ Καβάσιλας ως γαμβρός «επ' ανεψιά» του καθολικού κριτή Άπρω⁷¹⁵. Το 1324 με τη διαθήκη του ο Θεόδωρος Σαραντηνός ορίζει έφορο της μονής στη Βέροια που είχε ιδρύσει με τον αδελφό του, τον ανιψιό της νεκρής συζύγου του Αλέξιο Παλαιολόγο Σουλτάνο⁷¹⁶. Η επιθυμία αυτή του Σαραντηνού δεν αποτελεί εξαίρεση, καθώς σε όλα τα τυπικά των μονών που είχαν ιδρυθεί από αριστοκράτες από τα τέλη του 12^{ου} ως τον 14^ο αι. υπήρχε ρήτρα η εφορία τους να βρίσκεται στα χέρια στενών συγγενών, στοιχείο δηλωτικό της επιθυμίας των ιδρυτών για ενδυνάμωση και διατήρηση των συγγενικών δεσμών μέσω των μονών⁷¹⁷.

Βασικό ερώτημα είναι αν ο θείος ή η θεία μπορούσαν να αναλάβουν χρέη επιτρόπου ή κηδεμόνα, όπως ο παππούς, εφόσον συνέτρεχαν οι απαραίτητοι όροι. Ο οικείος του αυτοκράτορα κυρ Θεόδωρος Βαβουσκωμίτης ανέφερε το 1316 στο πατριαρχικό δικαστήριο ότι μετά τον θάνατο του γαμβρού του, κυρ Ιωάννη Καβαλλάριου, και της θυγατέρας του, ο αδελφός του Θεόδωρου, κυρ Βασίλειος Καβαλλάριος, διακρατούσε το μερίδιο του νεκρού αδελφού του σε κτήμα που οι δύο μοιράζονταν⁷¹⁸. Ο Βασίλειος Καβαλλάριος υποστήριξε πως το έκανε, για να σταματήσει τη διασπάθιση της περιουσίας των ανιψιών του από τον παππού τους. Θέλοντας να αποδείξει πως τα κίνητρα της πράξης του ήταν η προστασία τους, ζήτησε επιπλέον να αφαιρεθεί η μητρική περιουσία τους από τον παππού και να παραδοθεί σε άλλο συγγενή, πρόταση που το δικαστήριο απέρριψε, κρίνοντας τον Θεόδωρο Βαβουσκωμίτη ως στενότερό τους συγγενή βάσει του βυζαντινού δικαίου. Οι Ν. Μάτσης και Ε. Παπαγιάννη κάνουν λόγο για επιτροπεία αναλύοντας την παραπάνω απόφαση, ενώ, όπως σημειώσαμε, ο δόκιμος όρος θα ήταν κηδεμονία,

⁷¹⁴ MM I: 5/PRK I: 10

⁷¹⁵ MM I: 9/PRK I: 14

⁷¹⁶ Vatopédi I: 64

⁷¹⁷ Galatariotou 1988: 279, 283

⁷¹⁸ MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2072

εφόσον τα παιδιά χαρακτηρίζονται ως «αφήλικα» και όχι «άνηβα» ή «ανήλικα». Ο Ν. Μάτσης κρίνει πως σωστά το δικαστήριο αποφασίζει ο παππούς και όχι ο θείος να οριστεί επίτροπος των παιδιών, γιατί στην επιτροπεία καλούνταν κατά την τάξιν της εξ αδιαθέτου κληρονομικής διαδοχής, δηλ. ο θείος συνδεόταν προς αυτά με απώτερο βαθμό συγγένειας από ό,τι ο παππούς, και πως η Ευφημιανή, πιθανότατα προγιαγιά των παιδιών, δεν θα ασκούσε απλά φύλαξη και, επομένως, ήταν και αυτή επίτροπος, επειδή από τη διατύπωση του εγγράφου συνάγεται πως η μητρική περιουσία παρείχε εισόδημα⁷¹⁹. Αν και η Ε. Παπαγιάννη δεν απορρίπτει τα βασικά συμπεράσματα του Ν. Μάτση, διαφωνεί με την πορεία των συλλογισμών του, διατυπώνοντας την άποψη πως η σιωπή του εγγράφου ως προς τη χρήση του όρου «επίτροπος» δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως επιχείρημα για το αντίθετο και πως η περιγραφόμενη σχέση συνάδει με την επιτροπεία⁷²⁰.

Εκτός από τον Βασίλειο Καβαλλάριο και η κυρά Ελαιοδώρα Σαραντηνή Τζυμπίνισσα από τη Θεσσαλονίκη υπερασπίστηκε στο δικαστήριο το 1348 τα συμφέροντα των ανιψιών της, παιδιών της αδελφής της Άννας Σαραντηνής Ιντανίνας από τον πρώτο της γάμο⁷²¹. Μετά τον θάνατό της ο δεύτερος σύζυγός της Δεβλιτζηνός παρακράτησε την προίκα και τα επιπλέον περιουσιακά στοιχεία που είχε δώσει η Ελαιοδώρα για τον δεύτερο γάμο, με αποτέλεσμα τα παιδιά, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, να ζουν πλέον «ενδεώς και απόρως». Το δικαστήριο στάθηκε δίπλα στα ορφανά. Επειδή στη θεία δεν αναγνωρίζεται εξουσία διαχείρισης της περιουσίας των ανιψιών της, υποθέτουμε ότι δεν ήταν επίτροπος τους⁷²². Ωστόσο, αυτό όχι μόνο δεν την εμποδίζει να σταθεί υπέρ των ανιψιών της ενώπιον της συνόδου, αλλά και την τελευταία να την δεχθεί ως τον προστάτη τους, στο πλαίσιο της γενικότερης αποδοχής από την ίδια της πραγματικότητας και παράβλεψης της σχετικής νομοθεσίας. Η Ιντανίνα αποτελεί χαρακτηριστική περίπτωση μοναχής που δεν έσπασε τους οικογενειακούς δεσμούς μετά την επιλογή του μοναχικού βίου. Συχνά γυναίκες που είχαν καρεί μοναχές διατηρούσαν δεσμούς με την οικογένειά τους, ενώ

⁷¹⁹ Μάτσης 1962: 194-196

⁷²⁰ Σύμφωνα με την Παπαγιάννη, ο αποφασιστικός παράγοντας για να διαπιστωθεί η πραγματική σχέση των δύο ανιόντων προς τα παιδιά ήταν η ηλικία των τελευταίων, καθώς το το δίκαιο της επιτροπείας που προκύπτει από τη νομολογία του πατριαρχικού δικαστηρίου τον 14ο αι. επηρεαζόταν έντονα από την ακριβή ηλικία των ανηλίκων. Αυτό όμως δεν μπορεί να συναχθεί από την απόφαση, διότι χαρακτηρίζεται από ασάφεια και παντελή έλλειψη πληροφοριών. Πάντως ίσως εδώ, σύμφωνα με την ερευνήτρια, το δικαστήριο να είχε συμβουλευτεί σχετικά τον Πρόχειρο Νόμο (Παπαγιάννη 1997: 194-198).

⁷²¹ MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304. Για την υπόθεση αυτή βλ. και Μάτσης 1962: 133, Παπαγιάννη 1997: 49, Παπαγιάννη 2010: 202-203

⁷²² Μάτσης 1962: 197-198

την ύστερη βυζαντινή περίοδο σε σχέση με τη μέση είχαν περισσότερα προνόμια ως προς τη δυνατότητα να συναντώνται με μέλη των οικογενειών τους⁷²³.

Μία ανάλογη περίπτωση θείας-μοναχής, η οποία, αν και πιθανώς δεν είναι επίτροπος, αλλά της δίδεται το δικαίωμα φύλαξης περιουσίας ανήλικου ανιψιού ήταν η Μάρθα Βαροπολίτισσα⁷²⁴. Ο ανιψιός της, ο Νικόλαος, γιος του Εξωτρόχου, είχε κληρονομήσει «πατρικά οσπήτια» και τα οποία επιδίωξε να τα πουλήσει, πιεζόμενος «ενδεία παντελεί και στενοχωρία». Η σύνοδος του έδωσε άδεια, καθώς ήταν «αφήλικας», αφού πρώτα προχώρησε με δικό της άνθρωπο στην εκτίμηση της αξίας τους, η οποία - στο γενικότερο πλαίσιο της μείωσης της αξίας των ακινήτων λόγω της οθωμανικής πολιορκίας⁷²⁵ - ορίστηκε στα 250 υπέρπυρα, γεγονός που υπογραμμίζει την πρόνοιά της για δυνατότητα εκποίησης ακινήτων ανηλίκων μόνο κατόπιν δικαστικής εγκρίσεως, η οποία συνάμα διασφάλιζε τους αγοραστές από μελλοντικές αμφισβητήσεις⁷²⁶. Τα οικήματα αγόρασε η εξαδέλφη του Νικολάου, κυρά Θεοδώρα Βαροπολίτισσα, σε ακόμα χαμηλότερη τιμή, για 240 υπέρπυρα, χρήματα που δεν έφθασαν στα χέρια του Νικολάου, αλλά της θείας του. Η θεία απλά θα τα φύλαττε μέχρι την ενηλικίωσή του, πράγμα που πιθανότατα σήμαινε πως δεν ήταν επίτροπος του ανιψιού της, αλλά ο πλησιέστερος εν ζωή ανιών συγγενής⁷²⁷. Με την πράξη αυτή το πατριαρχικό δικαστήριο αναγνωρίζει στο πρόσωπο της θείας τον στενότερο - πιθανότατα - εν ζωή και προφανώς τον πιο έμπιστο συγγενή του Νικολάου. Δεν γνωρίζουμε αν η επίσης θεία του Ιωάννη Ζαραχούνη ήταν κηδεμόνας του. Η ίδια, ως «προικανάδοχος» και άρα ως στενός συγγενής και άνθρωπος εμπιστοσύνης, μετά την ακύρωση του γάμου του επιστρέφει την προίκα στον πατέρα της νύφης, ιερέα Μιχαήλ Χούμνο, υπηρετώντας τον ρόλο της στο ακέραιο⁷²⁸.

Θείος παρουσιάζεται σε απόφαση να έχει πολύ ενεργότερο ρόλο από τον πατέρα στην πώληση ακινήτων, ενός αμπελιού και ενός οικήματος στις Σέρρες, τα οποία ο ανιψιός είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του⁷²⁹. Πατέρας ήταν ο Μανουήλ Βαϊοφόρος και θείος, ο αδελφός της γυναίκας του, Αθανάσιος Κούπιστας, οι οποίοι

⁷²³ Connor 2004: 270, Mitsiou 2009: 209, Mitsiou 2013: 168

⁷²⁴ MM II: 613/Regestes: 3173

⁷²⁵ Necipoğlu 1995: 164

⁷²⁶ Χριστοφιλόπουλος 1939: 190. Η διαδικασία αυτή φαίνεται πως δεν περιλάμβανε ιδιαίτερους κανόνες, παρά μόνο τη γενικότερη εποπτεία του πατριαρχείου (Παπαγιάννη 1997: 206). Βλ. σχετικό πίνακα με τιμές οικημάτων στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο της πρώτης οθωμανικής στο Cheynet κ.άλ. 1991: 355

⁷²⁷ Μάτσης 1962: 198

⁷²⁸ MM II: 582/Regestes: 3141, Macrides 1992: 95

⁷²⁹ MM I: 222/Regestes: 2503

ζήτησαν άδεια από τη σύνοδο για την πώληση, επειδή ο ιδιοκτήτης τους ήταν αφήλικας. Το πατριαρχείο συμφώνησε, αλλά με την απαραίτητα προϋπόθεση «μετακομισθήναι το τίμημα τα υπέρπυρα προς την ημών μετριότητα και αγορασθήναι ενταύθα κατά την μεγάλην πόλιν» ακίνητα στο όνομα του παιδιού. Προφανώς κηδεμόνας και όχι επίτροπος του παιδιού - εφόσον δεχθούμε ότι το «αφήλικας» δεν έχει γραφθεί εκ παραδρομής - θα ήταν ο πατέρας χήρος. Ωστόσο, ο θείος φαίνεται να ήταν υπεύθυνος για την όλη διαδικασία, διότι απειλήθηκε με εκκλησιαστικό επιτίμιο σε περίπτωση δόλιας εκ μέρους του ενέργειας. Το γιατί αναγνωρίζεται τόσο μεγάλος ρόλος στον ίδιο, ώστε να ορίζεται σε αυτόν και όχι στον πατέρα η επιβολή του επιτίμιου, νομίζω πως έχει να κάνει με το εξής: Αν και δεν υπάρχει σχετική μνεία, ο Κούπιστας θα πρέπει να είχε οριστεί μέσω τελευταίας βούλησης της αδελφής του επίτροπος του τότε τρίχρονου παιδιού της και για τον λόγο αυτό θα πρέπει αυτός να διαχειριζόταν την περιουσία που του είχε κληροδοτήσει. Γενικά η διαχειριστική ελευθερία των πατέρων χήρων φαίνεται πως από τα μέσα του 14^{ου} αι. περιορίζεται σημαντικά, όπως παρατηρείται σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, όπως αυτή⁷³⁰, τόσο ώστε ο Α. Χριστοφιλόπουλος να θεωρεί ότι η πατριαρχική νομολογία των ύστερων χρόνων τείνει να εξομοιώσει τον πατέρα με απλό επίτροπο αναφορικά με τα δικαιώματα που αναγνωρίζονταν σε αυτόν σε σχέση με την απροσπόριστη περιουσία τους⁷³¹.

Τον ίδιο ρόλο φαίνεται πως είχε και ένας άλλος θείος, ο Στυλιανός Χαλκεόπουλος, ο οποίος όφειλε τριακόσια υπέρπυρα στους Νικόλαο Μακροδούκα και Λουκά Λινάρδο το 1400⁷³². Το δικαστήριο πριν από την όποια απόφαση ως προς την εξόφληση του χρέους, φρόντισε να διασφαλίσει την προίκα της γυναίκας και της ανιψιάς του. Μετά την παραίτηση της γυναίκας του από τα προνόμια της προίκας, το δικαστήριο έκρινε «πρό του τοιουτου χρεους ... δούναι τη ανεψιά αυτού από των τοιούτων οσπητίων», δηλ των υποθηκευμένων ακινήτων του Χαλκεόπουλου, «μέρος υπερπύρων ρ'». Όπως σημειώνει η Ε. Παπαγιάννη, η μνεία αυτή για προνομιακή μεταχείριση της υπεσχημένης προίκας και μάλιστα όχι σε κόρη είναι η μοναδική στην εκκλησιαστική νομολογία⁷³³. Η πρόνοια αυτή του δικαστηρίου απέρρεε ή από τη σχέση υπεξουσιότητας ανιψιάς προς θείο, αν και δεν υπάρχει σχετική μνεία, ή από την αναγνώριση από τον δικαστήριο του θείου ως απλά προστάτη της ανιψιάς, καθώς

⁷³⁰ Παπαγιάννη 1997: 147

⁷³¹ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 58

⁷³² ΜΜ ΙΙ: 617/Regestes: 3179

⁷³³ Παπαγιάννη 1997: 60

ήταν προφανώς ο στενότερος συγγενής της, ακόμα και αν η προστασία αυτή δεν είχε νομική επικύρωση. Εάν ισχύει το τελευταίο, τότε σε μία ακόμα απόφασή του το πατριαρχικό δικαστήριο φαίνεται να στέκεται στην ουσία της σχέσης θείου - ανιψιάς και στην ουσία των ηθικών υποχρεώσεων του πρώτου προς τη δεύτερη και όχι στο γράμμα του νόμου.

Η σχέση θείου και προικοδότησης ανιψιάς δεν είναι η μοναδική. Την ίδια χρονιά ο κυρ Πέτρος Παλαιολόγος βοηθά την αδελφή του κυρά Θεοδώρα Παλαιολογίνα στην προίκιση της κόρης της, καθώς δεν μπορούσε να καταβάλει όλη την υπεσχημένη προίκα στον γαμβρό της Τρυχά, λόγω της δεινής οικονομικής θέσης στην οποία είχε περιέλθει εξαιτίας της απώλειας του μεγαλύτερου μέρους της περιουσίας της, όπως είχε συμβεί και σε άλλα μέλη της υψηλής αριστοκρατίας στα τέλη του 14^{ου} αι.⁷³⁴ Για τα τετρακόσια αυτά υπέρπυρα ο Πέτρος Παλαιολόγος έδωσε ενέχυρο αμπέλι του. Το ερώτημα βέβαια που γενιέται είναι αν ο θείος βοήθησε την ανιψιά, επειδή είχε την νομική υποχρέωση να το κάνει ως κηδεμόνας της, καθώς δεν ζούσαν ο πατέρας και ο παππούς της. Η απόφαση δεν κάνει καμία σχετική άμεση ή έμμεση αναφορά. Η φράση όμως «συνεφώνησε μετά του αδελφού αυτής» δεν μας οδηγεί σε αυτήν την κατεύθυνση. Εδώ φαίνεται πως ανέλαβε ο Πέτρος Παλαιολόγος – χωρίς να υποχρεώνεται από κάποια νομική υποχρέωση - να βοηθήσει την οικογένεια της αδελφής του. Η στενή πάντως συγγενική σχέση δεν αποτέλεσε από μόνη της εγγύηση για την αποδοχή από την οικογένεια Τρυχά της πράξης αυτής. Έναν χρόνο αργότερα, όπως θα δούμε, η Θεοδώρα Παλαιολογίνα θα συγκρουστεί με τη συμπεθέρα της, τη συνονόματη Θεοδώρα Τρυχάδαινα, μετά την επένδυση από την πρώτη μέρους της εν λόγω προίκας σε εμπορικό ταξίδι του Ιωάννη Γουδέλη⁷³⁵.

Ρητή αναφορά θείας και θείου σε ρόλου επιτρόπου συναντάμε σε δύο έγγραφα, τα οποία αναφέρονται επίσης στις οικογένειες Παλαιολόγου και Τρυχά. Το πρώτο από αυτά προέρχεται από τη μονή Φιλοθέου και είναι χρονολογημένο το 1376⁷³⁶. Πρόκειται για τη Θεοδώρα Παλαιολογίνα Φιλανθρωπηγή, θεία του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Δ' Παλαιολόγου, η οποία ήταν επίτροπος των παιδιών του ανιψιού της Αλεξίου Παλαιολόγου. Τον τελευταίο τον ανέθρεψε ως μητέρα, καθώς ο πατέρας του και αδελφός της Θεοδώρας είχε χαθεί σε μάχη⁷³⁷. Το δεύτερο έγγραφο αποτελεί

⁷³⁴ MM II: 580/Regestes: 3139

⁷³⁵ MM II: 656/Regestes: 3217, MM II: 676/Regestes: 3238

⁷³⁶ Philothéou: 6

⁷³⁷ Βλ. σχετικά Gomez 2008: 126, 157-160.

πατριαρχική απόφαση του 1400⁷³⁸. Ως «επίτροπος» αναφέρεται ο κυρ Μανουήλ Τρυχάς και υπεξουσιοί του ήταν ο ανιψιός του Ανδρόνικος Τρυχάς και οι μικρότεροι αδελφοί του, μετά τον θάνατο του πατέρα τους και αδελφού του, Τρυχά του Φύλακος. Στη σύνοδο προσφεύγει το 1400 ο Ανδρόνικος. Δεν είναι όμως η πρώτη φορά, καθώς είχε προσφύγει 2,5 χρόνια πριν, ζητώντας, παρά το ότι ήταν «αφήλικας», να του δοθεί το μερίδιό του από την πατρική περιουσία, η οποία βρισκόταν στα χέρια του θείου του, «επιτρόπου γεγονότος εν αυτώ και τοις αδελφοίς αυτού παρά του πατρός αυτών, ίνα χρώμενος αυτοίς εν πραγματίαις και άλλαις τισί μεταχειρίσεσιν». Εδώ, όπως και σε άλλες αποφάσεις, δεν γίνεται διάκριση μεταξύ επιτροπείας και κηδεμονίας⁷³⁹. Το αίτημα του Ανδρόνικου, όπως και αυτό του Νικόλαου Εξώτροχου, φανερώνει τις δυσμενείς οικονομικές συνθήκες στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο αυτή, η οποία υποχρέωνε πολλούς να πουλήσουν τα αγαθά τους, ακόμα και αν αυτοί ήταν ανήλικοι⁷⁴⁰. Αν και την πρώτη φορά η σύνοδος του το είχε αρνηθεί, ζητώντας του να ζήσει «ενδεώς ως και οι άλλοι των ορφανών», τώρα κρίνοντας πως «ανάγκη έχει του τρέφεσθαι, ουκ άλλοθεν δε ευπορεί ή μόνον εξ αυτών», επέτρεψε να του δοθούν όλα τα κινητά πράγματα που ανήκαν στη μερίδα του, απαλλάσσοντας τον Τρυχά από κάθε ευθύνη. Δεν του παραχωρείται όμως ακίνητη περιουσία, γιατί αυτή μαζί με τα μερίδια των αδελφών του θα διανεμέτο, όταν όλα τα αδέλφια θα ενηλικιώνονταν. Ο Ν. Μάτσης κρίνει πως δόθηκε «συγγνώμη ηλικίας», όπως και στον Δημήτριο Πηγωνίτη, αν και κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητά, και πως κατά συνέπεια η επιτροπεία μπορούσε με τον τρόπο αυτό να λήξει στα είκοσι και όχι στα 25 χρόνια⁷⁴¹. Η άποψη αυτή, σύμφωνα με την Ε. Παπαγιάννη, είναι αληθοφανής, διατυπώνει όμως την απορία γιατί στην πηγή δεν γίνεται καμία μνεία στην ακριβή ηλικία του νέου ή κάποια αναφορά για τη «συγγνώμη ηλικίας», ενώ σε άλλες αποφάσεις γίνονται⁷⁴². Νομίζω πως η «συγγνώμη ηλικίας» θα ήταν η προϋπόθεση, για να στηριχθεί η απόφαση αυτή της συνόδου, και πως η απουσία νύξης έγκειται στο ότι δεν πρέπει να αναζητείται μία «κανονικότητα» στη σύνταξη των αποφάσεων της συνόδου, όπως αποδεικνύεται άλλωστε από τη λανθασμένη χρήση του όρου «επίτροπος» αντί του «κουράτωρος».

⁷³⁸ ΜΜ ΙΙ: 584, Παπαγιάννη 1997: 193

⁷³⁹ Μάτσης 1962: 199

⁷⁴⁰ Lemerle 1950: 322

⁷⁴¹ Μάτσης 1962: 200

⁷⁴² Παπαγιάννη 1997: 200

Συνεπώς, δεν είχαν όλοι οι νέοι στην πράξη ίσα δικαιώματα στη διαχείριση της περιουσίας τους⁷⁴³. Ενώ ο Ανδρόνικος, όντας υπεξούσιος στον θείο, ζητά την άδεια από το πατριαρχείο, ο συνομίληκός του Δημήτριος Πηγωνίτης εξανέμισε την πατρική περιουσία, επειδή «κατά τη συνήθεια της εποχής – εφόσον δεν υπήρχε σχετική πρόβλεψη στη διαθήκη – δεν τελούσε υπό επιτροπεία ούτε υπό κηδεμονία»⁷⁴⁴. Ως γενική παρατήρηση θα λέγαμε ότι η κηδεμονία και δευτερευόντως η επιτροπεία ως θεσμοί δεν είχαν τον 14^ο αι. την ισχύ που είχαν παλαιότερα με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τον «αφήλικα» Ιάκωβο Ταρχανειώτη, γιο του Τριακοντάφυλλου, στον οποίο το 1400 το πατριαρχείο ορίζει κηδεμόνα τον Αλέξιο Ιαγούπη, επειδή κρίθηκε πως η προφανής απουσία κηδεμόνα δύο χρόνια πριν ήταν η αιτία εκποίησης ακίνητου του σε πολύ μικρότερη από την πραγματική του αξία⁷⁴⁵. Άτομα σε μικρή σχετικά ηλικία σαν τον Ιάκωβο Ταρχανειώτη σε περιόδους δύσκολες, όπως η πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολη, αντιμετώπιζαν πολύ μεγαλύτερα προβλήματα σε σχέση με τους συνομίληκους, οι οποίοι είχαν γονείς, στενούς συγγενείς ή κηδεμόνες - επιτρόπους δίπλα τους, και μπορούσαν να πέσουν ευκολότερα θύματα εκμετάλλευσης από ανθρώπους που είχαν τη δυνατότητα να πλουτίσουν, εκμεταλλευόμενοι την πολύ δύσκολη κατάσταση, στην οποία βρισκόταν η πλειοψηφία των κατοίκων της χειμαζόμενης πρωτεύουσας⁷⁴⁶.

Η στενή σχέση μεταξύ θείων και ανιψιών υπογραμμίζεται και από κληροδοτήματα των πρώτων στους δεύτερους. Παρενθετικά πρέπει να τονίσουμε πως στο κληρονομικό δίκαιο είναι αποτυπωμένος ο δεσμός θείων και ανιψιών, διότι στη δεύτερη τάξη της εξ αδιαθέτου διαχοχής περιλαμβάνονται οι ανιόντες συγγενείς του

⁷⁴³ Παπαγιάννη 1997: 202

⁷⁴⁴ Παπαγιάννη 2003: 153.

⁷⁴⁵ MM II: 553/Regestes: 3105. Αυτός ο διορισμός έρχεται ως συνέπεια των επίμονων αιτημάτων του στο πατριαρχείο να αποκατασταθεί ως προς την πώληση ακινήτου στη μονή Μυρελαίου δύο χρόνια πριν, στο οποίο είχε μερίδιο και για το οποίο έλαβε εκατό υπέρπυρα, ούτε το 1/3 της αξίας του, όπως ισχυριζόταν. Ο πατριάρχης το δέχθηκε προβαίνοντας στη διάρρηξη της τότε αγοραπωλησίας λόγω υπέρογκης βλάβης, αποτέλεσμα προφανώς και εδώ των δυσχερών συνθηκών της Κωνσταντινούπολης την περίοδο της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας (Η διάρρηξη μιας αγοραπωλησίας λόγω υπέρογκης βλάβης δεν αποτελεί νεωτερισμό της εποχής, αλλά θεσμό αναγόμενο στο ρωμαϊκό δίκαιο, βλ. Παπαγιάννη 2003: 148-150). Προχώρησε μάλιστα σε μία ενέργεια τελείως ασυνήθιστη, σύμφωνα με την Ε. Παπαγιάννη, για την πρακτική πώλησης περιουσίας ανηλίκων: όρισε έναν μη κληρικό να επιστατήσει στην πώληση και νέους εκτιμητές, οι οποίοι με την επιβολή εκκλησιαστικού επιτίμιου και με τη συνδρομή δύο εκκλησιαστικών αρχόντων θα υπολόγιζαν την πραγματική αξία που είχαν τα ακίνητα τον χρόνο της πώλησής τους - συχνά εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι πρέβαιναν με τη βοήθεια ειδικών σε εκτίμηση γης και σπιτιών - και επιπλέον κηδεμόνα («κουράτωρα»), όπως προελέχθη (Παπαγιάννη 1997: 207, Mitsiou 2007: 36). Ο ορισμός κηδεμόνα δεν προήλθε, συνεπώς, επειδή ο Ταρχανειώτης ήταν κάτω των 25 ετών, αλλά η προφανής απουσία κηδεμόνα δύο χρόνια πριν είχε προκαλέσει αδικία στο πρόσωπο του.

⁷⁴⁶ Necipoğlu 1995: 165

κληροδότη με τα αδέλφια του και τα ανίψια του όσων αδελφών είχαν ήδη προαποβιώσει. Έχουμε ήδη δει δύο περιπτώσεις κληροδοτημάτων θείων σε ανίψια. Ο γιος του Βασίλειου Σεβαστιανού κληροδότησε τον ναό του αγίου Ιωάννη με τα γύρω οικήματα στα τρία του ανίψια και ο Δημήτριος Κυδώνης είχε αφήσει στον ανιψιό του κληροδότημα αξίας πενήντα υπέρπυρων. Ενδεικτικές είναι και οι ακόλουθες περιπτώσεις. Η μονή της Θεοτόκου του Δεμπελάκη στο Τριλίσιο ιδρύθηκε πριν το 1310 από τον ιερομόναχο Γεράσιμο και τον γιο του Θεόδωρο⁷⁴⁷. Επειδή ο Θεόδωρος ήταν άτεκνος, κομμάτι της περιουσίας του το αφιέρωσε στη μονή και το υπόλοιπο στα ανίψια του, παραχωρώντας τους επιπλέον μέρος της διοίκησης της μονής⁷⁴⁸. Δύο μόνο κληρονόμους του ορίζει με τη διαθήκη του το 1334 ο Φίλιππος Αραβαντηνός, πλέον μοναχός στη μονή Προδρόμου ως Φιλήμων, τη σύζυγό του και τον ανιψιό του κυρ Ιωάννη Δούκα Μελισσηνό⁷⁴⁹. Σε αντίθεση με τον Αραβαντηνό ο Ιάκωβος Μπαλαής με τη διαθήκη του το 1353 ορίζει πολλούς αποδέκτες, συγγενικά και μη συγγενικά πρόσωπα, καθώς και τη μονή Προδρόμου⁷⁵⁰. Στα στενά συγγενικά του πρόσωπα δεν περιλαμβάνεται σύζυγος ή τέκνα. Οι μόνοι στενοί συγγενείς του, εκτός από τη νύφη του Καλή, είναι τα ανίψια του Δημήτριος, Κωνσταντίνος και Μαρία, τα οποία γίνονται αποδέκτες πολλών πραγμάτων. Πολλά είναι τα συγγενικά και μη συγγενικά πρόσωπα – αποδέκτες και στη διαθήκη του Σαραντηνού του 1324, δύο εκ των οποίων είναι οι ανιψιοί του «μέγας εταιρειάρχης» και «πρωτοϊερακάριος» Γεώργιος και Λούβρος Σαραντηνός αντίστοιχα⁷⁵¹. Δεν γνωρίζουμε αν σε όλους τους υπόλοιπους συγγενείς του Θεόδωρου Καραβά, στον καθένα εκ των οποίων κληροδοτεί με τη διαθήκη του τρία υπέρπυρα, περιλαμβάνονται ανίψια του, αλλά φαίνεται πιθανό⁷⁵². Τους άτεκνους θείους της είχε κληρονομήσει πριν το 1360 η Βρυνίσσα και πρωτοεξάδελφοι της⁷⁵³. Για τα ακίνητα αυτά είχε εμπλακεί σε δικαστική διαμάχη με την αδελφή της, την Τριφυλλίνα, η οποία είχε λάβει και αυτή μερίδιο από την ίδια κληρονομιά. Από τον θείο της, τον μοναχό Θεοδόσιο, κληρονόμησε η μοναχή Αγαθονίκη, μετά την προσφυγή της στο πατριαρχικό

⁷⁴⁷ Prodrôme: 133, 134, 135

⁷⁴⁸ «επιτρέψας εκείνοις μετ' αυτόν εφορεύειν ... των προσόντων πραγμάτων αυτού»

⁷⁴⁹ Prodrôme: 60

⁷⁵⁰ Prodrôme: 159

⁷⁵¹ Vatopédi I: 64

⁷⁵² Chilandar I: 30

⁷⁵³ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424: «η Βρυνίσσα εκείνη, των θείων αυτής αδιαθέτων και παιδών τον βιον απολιπουσών, ειληφύια την ανήκουσαν αυτή μερίδα κληρονομικήν από των ... οικημάτων εκείνων».

δικαστήριο τη μικρή μονή της Παναγίας της Κριονερίτισσας⁷⁵⁴. Το θρησκευτικό ίδρυμα είχε χτισθεί στην Ηράκλεια από τον Θεοδόσιο και τη μητέρα της, μοναχή επίσης Αναστασία. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με μία ουσιαστικά οικογενειακή υπόθεση⁷⁵⁵. Η Αγαθονίκη έπεισε το δικαστήριο ότι η διαθήκη του θείου που είχε στα χέρια του κάποιος Κουνάλης, σφετεριστής της μονής, ήταν πλαστή και πως η πραγματική βούληση του ήταν το μερίδιό του να περάσει στις δύο γυναίκες συγγενείς του.

Ο θείος, ο «μέγας πριμικήριος» Ιωάννης, και όχι ο πατέρας του Θεόδωρου Διπλοβατάτζη είχε δώσει στη μονή Βατοπεδίου, όπως διαβάζουμε από έγγραφο της του 1398, τριακόσια υπέρπυρα ως αδελφό, προκειμένου να ζήσει εκεί ο ανιψιός του, λαμβάνοντας την κάθε δυνατή φροντίδα και περιποίηση από τους μοναχούς⁷⁵⁶. Οι θείοι και οι θείες μπορούσαν επίσης να οργανώσουν τα συνοικέσια των ανιψιών τους. Όπως έχουμε ήδη δει, ο Μιχαήλ Φόρτος, θείος του πατέρα της Ξένης, είχε οργανώσει το συνοικέσιο της εξανιψιάς με τον Δημήτριο Εσκαμματισμένο. Το συνοικέσιο έγινε με τη συνεργασία των δύο αδελφών του Δημήτριου, Νικόλαου και Θεόδωρου, διότι ήταν ορφανός από τους δύο γονείς. Για τα συνοικέσια των δύο ανιψιών του φρόντισε, σύμφωνα με απόφαση του 1401, ο χαρτοφύλακας της μητρόπολης της Θεσσαλονίκης⁷⁵⁷. Ωστόσο, όπως έχουμε δει, οι πράξεις του αυτές κρίθηκαν απόλυτα καταδικαστέες από τη σύνοδο, γιατί και στις δύο περιπτώσεις ο γαμβρός ήταν το ίδιο πρόσωπο, ο Γλαβάς.

Δεν ήταν όμως μόνο οι θείοι ή οι θείες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο φρόντιζαν τα ανίψια τους, ειδικά όταν αυτά είχαν χάσει τους γονείς τους και οι ίδιοι δεν είχαν δικά τους παιδιά. Μπορούσε να συμβεί και το αντίστροφο, να φροντίσουν δηλ. για τα συμφέροντα των θείων τα ανίψια, ειδικά όταν αυτοί ήταν άτεκνοι. Η E. Patlagean χαρακτηρίζει τη συγγένεια του θείου – ανιψιού ως την πιο παράλληλη ισχυρή μετά από αυτή του γονέα – τέκνου, ενώ θεωρεί τον ρόλο του εκ μητρός θείου περισσότερο διακριτό⁷⁵⁸. Μία τέτοια περίπτωση ήταν ο Ματθαίος Συναδηγός από τη Θεσσαλονίκη, που υπερασπίστηκε στο δικαστήριο την προίκα της θείας, αδελφής της μητέρας του, έναντι των δανειστών του νεκρού άνδρα της, Συρόπουλου, οι οποίοι

⁷⁵⁴ MM I: 70-III/PRK I: 103/Regestes: 2157

⁷⁵⁵ Mitsiou 2013: 163

⁷⁵⁶ Vatopedi III: 181

⁷⁵⁷ MM II: 661/Regestes: 3222

⁷⁵⁸ Patlagean 2014: 130

ζητούσαν να ικανοποιηθούν από την προίκα για όσα αυτός τους χρωστούσε⁷⁵⁹. Το 1349 η Μαρία Βασιλική, «πρωταλλαγατωρέσα», προχωρά σε γεναία δωρεά στη μονή Προδρόμου προικώας ακίνητης περιουσίας, ζητώντας ετησίως και εφ' όρου ζωής να δίδονται στην ίδια ή τη θεία της, επίσης μοναχή, συγκεκριμένες ποσότητες σίτου, οσπρίων, ελαιόλαδου και ξύλων⁷⁶⁰.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν βέβαια πως η σχέση θείων και ανιψιών ήταν πάντα καλές. Η σχέση τους μπορούσε να οδηγηθεί σε ρήξη και να φθάσει ακόμα και στο δικαστήριο με κύρια αιτία διαφορές σε θέματα ιδιοκτησίας και κληρονομιάς. Μία τέτοια σοβαρή διένεξη με αντικείμενο κτήμα στη Ζίχνα συνέβη στις αρχές του 14^{ου} αι. μεταξύ του Συμεών Μαδαρίτη και του θείου του, η οποία έφθασε μέχρι τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' το 1305/6⁷⁶¹. Το ενδιαφέρον είναι ότι ο Μαδαρίτης είχε προκαλέσει επίσης με την πώληση ενός κτήματος στη μονή Προδρόμου Σερρών δικαστική διένεξη μεταξύ των παιδιών και των ανιψιών του, καθώς οι τελευταίοι αμφισβητώντας την πώληση και θεωρώντας πως είχαν κυριότητα στο κτήμα, κατέφυγαν στους καθολικούς κριτές στην Κωνσταντινούπολη. Δεν γνωρίζουμε αν οι αρχικοί εναγόμενοι ήταν ο Μαδαρίτης και τα ανίψια του ή εξ αρχής τα πρώτα ξαδέλφια. Στη δωρεά της περιουσίας του μοναχού Νείλου στη μονή Βατοπεδίου το 1370 περιλαμβάνεται και το 1/3 ενός οικήματος στη Θεσσαλονίκη, το οποίο ανήκε στον αδελφό του Διονύσιο και για το οποίο ο Νείλος δηλώνει αποκλειστικός και νόμιμος κληρονόμος, ενώ συνάμα το διεκδικούσε και ο σύζυγος της ανιψιάς του, προφανώς θυγατέρας του τρίτου αδελφού, μοναχού Μακάριου⁷⁶². Υπόθεση διένεξης θείου και ανιψιού ήταν και αυτή του Σφραντζή με τον ανιψιό του Αλέξιο Κομνηνό Μασγιδά, αν και η αγωγή του τελευταίου ήταν εναντίον της Μεγίστης Λαύρας και όχι εναντίον του θείου. Αιτία στάθηκε η διαθήκη του τελευταίου, με την οποία πούλησε στη μονή «γέννημα» τετρακοσίων υπερπύρων. Η διαμάχη με τη μονή και προφανώς με τα ξαδέλφια του, τα παιδιά του Σφραντζή Ειρήνη και Ιωάννη, έληξε το 1374, αφού ο Μασγιδάς έλαβε από τη μονή αντάλλαγμα και για τον λόγο αυτό υπογράφει μαζί με τους σχετική διαβεβαίωση⁷⁶³.

Μία επίσης απόφαση της συνόδου δείχνει πως ο θείος ή θεία θα μπορούσε να είχε αρνητική επιρροή στη ζωή του ανιψιού ή της ανιψιάς. Ο Θεόδωρος Καρβαληνός

⁷⁵⁹ MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109

⁷⁶⁰ Prodrome: 171

⁷⁶¹ Prodrome: 26

⁷⁶² Vatopeði II: 132

⁷⁶³ Lavra III: 145. Για τις κτηματικές διαφορές λαϊκών και μονών την περίοδο αυτή βλ. ενδεικτικά Moniati-Kokkini 2000.

ζήτησε να προβιβασθεί στον βαθμό του διακόνου από αυτού του αναγνώστη το 1316⁷⁶⁴. Στο πλαίσιο της γνωστής εξέτασης του αιτήματός του από ανώτερες εκκλησιαστικές αρχές, διατυπώθηκε η κατηγορία ότι είχε δεσμό με γυναίκα. Δεν ήταν η πρώτη φορά που ο Καρβαλινός είχε κατηγορηθεί για αυτό, καθώς, τρία χρόνια πριν, σε ανάλογο αίτημά του είχε βρεθεί αντιμέτωπος με την ίδια κατηγορία, η οποία απεδείχθη κενή. Παρά το γεγονός ότι τότε προσκόμισε γράμμα του «τω τότε καιρώ πατριαρχεύοντος», αποφασίσθηκε «επί πλέον ακριβώσασθαι την υπόθεσιν». Κλήθησαν οι δύο αυτοί μάρτυρες και η ίδια η γυναίκα, η οποία ομολόγησε ότι είχε κατηγορήσει ψευδώς τον Καρβαλινό, επειδή ήθελε να τον παντρευτεί. Σε αυτήν της την πράξη βοηθήθηκε από τη θεία του Καρβαλινού, Θεοδωροπουλίνα, την οποία κάλεσε μάρτυρα ο μητροπολίτης Προύσας. Η θεία ομολόγησε την πράξη της, διότι «σκάνδαλον είχε μετά της δηλωθείσης γυναικός περί τινός βιωτικής υποθέσεως». Η ομολογία αυτή τελικά δικαίωσε τον ανιψιό της.

Έχουμε ήδη θίξει πως, όταν η σχέση θείων και ανιψιών περνούσε κρίση, αυτή μπορούσε να μεταφερθεί στα ξαδέλφια, όπως στην περίπτωση του Μασγιδά και της Ειρήνης και του Ιωάννη Σφραντζή. Γενικά οι πληροφορίες που αντλούμε από το πατριαρχικό αρχείο για τις σχέσεις των πρωτοεξαδέλφων είναι λίγες. Η διαπίστωση αυτή σχετίζεται άμεσα με αυτό που έχουμε ήδη τονίσει, τις λίγες σωζόμενες περιπτώσεις συνιδιοκτησίας μεταξύ πρωτοεξαδέλφων, αλλά και τη σύνθεση των νοικοκυριών, σε ελάχιστα εκ των οποίων καταγράφονται εξάδελφοι. Μία τέτοια περίπτωση συνιδιοκτησίας αφορούσε τον ναό του αγίου Ιωάννη και τα γύρω από αυτόν οικήματα, που ανήκε στους γιους του Βαρδά και τον πρώτο ξάδελφό τους Βασίλειο Σεβαστιανό, κληρονομιά από τον θείο τους, τον γιο του Βασίλειου Σεβαστιανού⁷⁶⁵. Υπερασπίστηκαν μάλιστα από κοινού την ιδιοκτησία τους και δικαιώθηκαν, όταν αποπειράθηκε να την ιδιοποιηθεί ο ιερέας του ναού Γεώργιος Νίκας. Ο τελευταίος ως αιτιολογία προέβαλε «το του χρόνου εις δικαίωσιν εαυτού». Κρίνω όμως ότι αυτή η έστω αποτυχημένη προσπάθεια του ιερέα βασιζόταν στην αίσθηση ότι κάτι δεν είχε ουσιαστικά ιδιοκτήτη, όταν αυτός ήταν ένας αριθμός συγγενών που συνδέονταν με τέταρτο και κυρίως με απώτερο βαθμό συγγένειας.

Οι δύο ακόλουθες υποθέσεις ενισχύουν την παραπάνω άποψη. Η πρώτη έχει να κάνει πάλι με έναν ναό στην Κωνσταντινούπολη, τον ναό του αγίου Ιωάννου του

⁷⁶⁴ MM I: 26-II/PRK I: 31/Regestes: 2059

⁷⁶⁵ MM I: 57- VI/PRK I: 78/Regestes: 2116

Προδρόμου, που είχε ανεγερθεί από τον ιερέα Νικόλαο Χρήσιμο⁷⁶⁶. Ο ναός πέρασε στα δύο παιδιά του Χρήσιμου, τον Γεώργιο Μοσχόπουλο και τον Γαβρά. Ο Μοσχόπουλος με τη σειρά του «παίδας εγέννησε δύο, Άνναν την Τορναραίαν και Μιχαήλ τον Μοσχόπουλον, καταλιπών αυτοίς επ' ίσης το ίδιον δίκαιον». Όταν το μερίδιο του Γαβρά πέρασε στη θυγατέρα του, η τελευταία με τη μητέρα της το πούλησαν στον Μιχαήλ, ο οποίος πλέον έγινε κάτοχος των $\frac{3}{4}$ του ναού, «των μεν δύο εξαγοράσας, της δε μιας από κληρονομίας». Το κίνητρο των δύο γυναικών ήταν προφανώς η αποκοπή τους από ένα ακίνητο που το μοιράζονταν με πολλούς και όχι τόσο στενούς συγγενείς.

Η δεύτερη υπόθεση έχει ως ακολούθως: Η Θεοδώρα Ασπιέτισσα και ο αδελφός της Σίμων Σύρος παραχώρησαν «κοινόν τινά τόπον» στον ιερέα Νικόλαο Ραδηνό, για να χτίσει εκκλησία αφιερωμένη στον άγιο Δημήτριο, την οποία ο ιερέας θα άφηνε σε όποιον το επιθυμούσε⁷⁶⁷. Επειδή όμως το παιδί του πέθανε, αυτός «επαφήκε πάλιν αυτόν προς την Ασπιέτισσαν», η οποία με τη σειρά της τον κληροδότησε στην κόρη της Άννα. Η τελευταία ζήτησε από τον πρώτο της ξάδελφο, τον Μανουήλ Ταρωνείτη, γιο του Σύρου, «δούναι και το προς νότον του ναού και ηνωμένον τοπίον αυτού» με σκοπό να χτιστεί μικρό οίκημα, όπου θα στεγαζόταν η εικόνα της Παναγίας της Μαγκουριώτισσας. Ενώ όμως ο ξάδερφός της ήταν έξω από την Κωνσταντινούπολη, η Άννα έδωσε την κατοικία της και το εν λόγω οίκημα προίκα στην πνευματική της θυγατέρα, ονόματι επίσης Άννα. «Του δε Ταρωνείτου αρτίως επανελθόντος μετά και την της Ασπιέτισης αποβίωσιν», ζήτησε από τη σύνοδο να του επιστραφεί η περιουσία του, ισχυριζόμενος πως είχε συμφωνήσει με την εξαδέλφη του να της παραχωρήσει γη, με την προϋπόθεση να μην περάσει ο ναός σε χέρια τρίτων, αλλά να παραμείνει ελεύθερος⁷⁶⁸. Είναι προφανές ότι αγωγή του Ταρωνείτη εναντίον της Άννας είχε να κάνει με την αίσθηση ότι δεν υπήρχε πλέον στενός συγγενικός δεσμός και κατά συνέπεια της απώλειας της βασικής προϋπόθεσης για συνιδιοκτησία. Όπως αναφέρει και η R. Macrides, η συνεργασία των δύο αυτών συγγενικών προσώπων διαρράγησε, όχι τόσο γιατί η Άννα ήταν υιοθετημένη ή πνευματικό τέκνο της

⁷⁶⁶ MM II: 576/Regestes: 3135

⁷⁶⁷ MM II: 583/Regestes: 3142

⁷⁶⁸ εφ' ω μηδέποτε παραπέμπειν αυτόν προς έτερον τινά των απάντων ή προκίξειν ή λεγατεύειν αυτόν, αλλ' ελεύθερον και αδούλωτον ευρίσκεισθαι τον ναόν, ώσπερ δήτα και αφήκεν αυτόν η κυρίως κτήτωρ και δεσπότις αυτού, Άννα η Ασπιέτισσα»

εξαδέλφης του, δηλ. μη εξ αίματος συγγενής του, αλλά κυρίως γιατί η συγγένεια τους είχε γίνει πλέον μακρινή (πέμπτου βαθμού)⁷⁶⁹.

Ο δεσμός των πρωτοεξαδέλφων ήταν πιο ισχυρός, όταν δεν υπήρχαν άλλοι στενότεροι συγγενείς. Η Ειρήνη Αποκαύχισσα είχε αρχικώς ορίσει αποκλειστικό κληρονόμο της τον σύζυγο της εξαδέλφης κυρ Δημήτριο Βουλλωτή, ίσως επειδή αυτή ήταν ο πιο στενός της συγγενής⁷⁷⁰. Η ίδια αιτία φαίνεται πως την οδήγησε στο να βρει στέγη τις τελευταίες μέρες της ζωής της στη μονή του αγίου Κυπριανού, όπου δώρισε την περιουσία της, μετά την άρνηση αυτών των δύο να την περιθάλψουν σπίτι τους. Η είσοδος γυναικών σε μονές για περίθαλψη με την ταυτόχρονη παραχώρηση της περιουσίας τους σε αυτές δεν ήταν μία ασυνήθιστη πρακτική⁷⁷¹. Η υιοθεσία, όπως και η αναδοχή, μπορούσε να περιλαμβάνει άτομα από το συγγενικό περιβάλλον και συχνά πρωτοεξαδέλφους. Μία τέτοια περίπτωση υιοθεσίας ήταν αυτής της Μαγιστρίνας, η οποία «υιοθετήθηκε» από την πρώτη εξαδέλφη της Βρυένισσα⁷⁷². Η περίπτωση αυτή εμπίπτει, ωστόσο, στο πεδίο της τεχνητής συγγένειας.

⁷⁶⁹ Macrides 1998: 187

⁷⁷⁰ MM II: 655/Regestes: 3216

⁷⁷¹ Mitsiou 2013: 169

⁷⁷² MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

Β. Η Τεχνητή Συγγένεια

Η τεχνητή συγγένεια διακρίνεται από τη φυσική, που βασίζεται στην καταγωγή. Αν θα μπορούσαμε να δώσουμε έναν σύντομο ορισμό της, θα λέγαμε ότι είναι οι δεσμοί που αναπτύσσονται ανάμεσα στα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου, τα οποία τις καταστούν έγκυρες μέσω της θεσμοθέτησής τους⁷⁷³. Είδη τεχνητής συγγένειας στο Βυζάντιο ήταν η υιοθεσία και η αναδοχή. Η υιοθεσία διακρίνεται στο ιουστινιάνειο δίκαιο - κατά μίμησιν του ρωμαϊκού - σε δύο είδη, την εισποίηση και την καθ' αυτήν υιοθεσία. Η πρώτη αφορά σε αυτεξούσια και η δεύτερη σε υπεξούσια άτομα και διακρίνεται με τη σειρά της σε ατελή και πλήρη. Η ατελής υιοθεσία επιτρέπει στο υιοθετημένο τέκνο την παραμονή στη φυσική οικογένεια, ενώ στην πλήρη αυτό απομακρύνεται από τη φυσική του οικογένεια και βρίσκεται πλέον στην εξουσία και τη στέγη του θετού πατέρα. Οι διακρίσεις αυτές δεν αναφέρονται πλέον στη νομοθεσία από την περίοδο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων μέχρι και το τέλος του βυζαντινού κράτους, καθώς ο θεσμός της υιοθεσίας εμφανίζεται υπό ενιαία μορφή στο πλαίσιο μιας τάσης απλούστευσης, πέραν του τύπου, της διαδικασίας και των προϋποθέσεων του⁷⁷⁴. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η υιοθεσία διακρινόταν καθαρά στο ρωμαϊκό και βυζαντινό δίκαιο από την επιτροπεία και την κηδεμονία και, επιπλέον, ο επίτροπος ή ο κηδεμόνας απαγορευόταν να υιοθετήσει τον υπεξούσιό του⁷⁷⁵.

Ο πρώτος τίτλος από το 33^ο Βιβλίο των Βασιλικών, όπως και ο όγδοος από το Β' Βιβλίο του Αρμενόπουλου, είναι αφιερωμένοι εξ ολοκλήρου στην υιοθεσία. Αν και στοιχεία των Βασιλικών εντοπίζονται στον Αρμενόπουλο, η διάκριση μεταξύ αυτεξουσίων και υπεξουσίων στον τελευταίο είναι ανύπαρκτη⁷⁷⁶. Ειδικότερα, ο όγδοος τίτλος του Αρμενόπουλου αποτελείται από έξι μόνο παραγράφους, εκ των οποίων οι τέσσερις πρώτες παραπέμπουν σε Νεαρά του Λέοντος Στ' και έχουν θέμα τη δυνατότητα των ευνούχων και των γυναικών να υιοθετούν. Παρενθετικά αξίζει να αναφέρουμε πως ο Λέων Στ' στην 27^η Νεαρά του αναφέρει πως η υιοθεσία γιου – και

⁷⁷³ Σμάγα 2007: 5-6

⁷⁷⁴ Miller 2003: 162-163, Σμάγα 2007: 8-11

⁷⁷⁵ Η υιοθεσία του υπεξούσιου από τον επίτροπο ή τον κηδεμόνα απαγορευόταν, γιατί ο τελευταίος θα απέφευγε την υποχρέωση να υποβληθεί σε έλεγχο σχετικά με το πώς διαχειρίστηκε την περιουσία του υπεξούσιου του και με τον πλήρη έλεγχο της τελευταίας θα ακύρωνε την τελευταία βούληση του φυσικού πατέρα του υπεξούσιου του (Miller 2003: 163). Για τον θεσμό της υιοθεσίας βλ. επίσης Χριστοφιλόπουλο 1946α: 75-84, Macrides 1987α., Macrides 1990, Patlagean 2014: 114-117

⁷⁷⁶ Σμάγα 2007: 11

όχι κόρης - από μία γυναίκα της παρέχει πολλαπλά οφέλη αναφορικά με την εκμετάλλευση της περιουσίας της και τη βελτίωση της ποιότητας της ζωής της γενικότερα⁷⁷⁷. Η δυνατότητα των γυναικών και των ευνούχων να υιοθετούν, αλλά και η ευλογία της Εκκλησίας ως αναγκαίο στοιχείο της διαδικασίας της υιοθεσίας αποτελούν τα τρία κύρια σημεία διαφοροποίησης του βυζαντινού από το ρωμαϊκό δίκαιο⁷⁷⁸.

Στον Αρμενόπουλο, επιπλέον, διαβάζουμε ότι «δει τον λαμβάνοντα εις υιοθεσίαν, είναι μείζονα του λαμβανομένου, επειδή προς μίμησιν της φύσεως επινενόηται, απαιτούσης πρεσβύτερον είναι του υιού τον πατέρα· δει δε προηγεῖσθαι τον πατέρα οκτωκαιδέκα ενιαυτούς» και «ουδείς υιοθετεῖσθαι τον άνηβον δύναται, ει μη συγγενής αυτού ή χρηστήν έχων προς αυτόν διάθεσιν». Ανάλογη διάταξη υπάρχει και στα Βασιλικά, όπου ορίζεται προϋπόθεση για την υιοθεσία η διαφορά ηλικίας του θετού πατέρα από το υιοθετημένο τέκνο, «επειδή προς μίμησιν της φύσεως επινενόηται, η δε φύσις πρεσβύτερον οίδε του υιού τον πατέρα»⁷⁷⁹. Η πλήρης ταύτιση των βιολογικών και θετών τέκνων υπογραμμίζεται και ως προς τα κληρονομικά δικαιώματα τα οποία απολαμβάνουν έκαστοι επί ίσοις όροις. Στα Βασιλικά διαβάζουμε πως «γνήσιοί εισι υπεξούσιοι υιοί και θυγατέρες, φυσικοί και θετοί», «και ο υιοθετηθείς έχει προς πάσαν την φυσικήν φαμίλιαν συγγενικά δίκαια» και «εάν τις τελευτήση επί υιώ και εκγόνω εξ υιού προτελευτήσαντος, ομοίως εκάτεροι κληρονομούσιν»⁷⁸⁰. Η βυζαντινή νομοθεσία απαιτούσε, συνεπώς, ο θετός πατέρας να είναι όσο πιο κοντά γινόταν σε αυτό που θεωρείτο φυσικός πατέρας. Για τον λόγο αυτό η συγγένεια που απορρέει από την υιοθεσία εμπίπτει στα γαμικά κωλύματα. Το τελευταίο είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ύστερων βυζαντινών αιώνων, οπότε με βάση την αρχή ότι η πνευματική συγγένεια είναι ανώτερη της φυσικής παρατηρείται η τάση η συγγένεια που προέρχεται από την υιοθεσία να εξομοιώνεται απόλυτα με την εξ αίματος⁷⁸¹. Ήδη ο Λέων Στ' επιβάλλει με τη Νεαρά 24 η υιοθεσία να γίνεται στο πλαίσιο ιδιαίτερης εκκλησιαστικής τελετής, καθώς «δια τελετής ιεράς των μεν εις γονέων τάξιν καθισταμένων, των δε εις την των παιδων, ουκέτι παραλείπεται λόγος

⁷⁷⁷ «ο γαρ εις τάξιν υιού προσφερόμενος εις εκείνα και υπηρετούμενος τη μητρί και υπέρ αυτής σπουδάζων άπερ εστίν εικός παιδα φρονεῖν, την τε περιουσίαν εις το ακαινοτόμητον οικονομήσει και το βάρος των φρονίδων συμεριζόμενος τη μητρί ευθυμότερον αυτήν βίοναι παρασκευάσει» (Τρωιάνος 2007: 116)

⁷⁷⁸ Miller 2003: 167-173

⁷⁷⁹ B. 33.1.50

⁷⁸⁰ B. 45.1.14, B. 45.2.6, B. 45.2.17

⁷⁸¹ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 84

εις γάμον συνάπτεσθαι τοις κατά φύσιν του υιοποιησαμένου παισί τους εισποιητούς παίδας»⁷⁸². Η σπουδαιότητα της υιοθεσίας υπογραμμίζεται, επιπλέον, από το γεγονός ότι «ου δια ταβελλίωνος γίνγεται, αλλά δια νομίμου πράξεως παρά άρχοντος»⁷⁸³. Γαμικό κώλυμα επέφερε και η έτερη πνευματική συγγένεια, η αναδοχή. Πάλι στον Αρμενόπουλο διαβάζουμε ότι «επί της εκ του αγίου βαπτίσματος, και της εξ υιοθεσίας συγγενείας, τον αυτόν ζητητέον βαθμόν, ον και επί του αίματος». Η αναδοχή τονίζεται μάλιστα – με αντίστοιχη παραπομή στην Πενθέκτη ή εν Τρούλλω Σύνοδο - «μείζονα είναι ... την των σωμάτων συναφείας»⁷⁸⁴.

Οι πληροφορίες που παρέχουν οι αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου για την υιοθεσία είναι ελάχιστες και αποσπασματικές. Οι σχετικές αποφάσεις έχουν οικονομική διάσταση, τρεις εκ των οποίων τυπικά δεν emπίπτουν τυπικά στην υιοθεσία, αλλά στην πραγματικότητα αφορούν σε ανατροφή. Οι αυστηροί κανόνες που διείπαν την υιοθεσία είχαν, άλλωστε, ελάχιστη επίδραση στην πραγματική ζωή και αυτό δεν αποτελεί χαρακτηριστικό μόνο του 14^{ου} αι., αλλά όλων γενικά των βυζαντινών χρόνων με αναφορά κυρίως στα κατώτερα στρώματα της υπαίθρου⁷⁸⁵. Οι σχετικές όμως περιπτώσεις, όπως είναι καταγεγραμμένες στις πατριαρχικές αποφάσεις, δεικνύουν πως η παραπάνω διαπίστωση αφορούσε σε μεγάλο βαθμό και την αριστοκρατία. Η πρώτη απόφαση, τον Δεκέμβριο του 1315, μας αναφέρει ότι η θεία του αυτοκράτορα Ευδοκία Νεστογγόνισσα «ανεδέξατο και εισεποίησατό τινα κόρην επταετή, και επιμελώς ανέτρεφε ταύτην επί χρόνοις ικανοίς, και οία γνησίαν παίδα σχεδόν έστεργεν, ως και ουκ ολίγα πράγματα καταπιστεύσαι αυτή, τα μεν εις παρακαταθήκην, τα δε ίνα υπέρ προικός αυτή δώσει, ηνίκα συζεύξη ταύτην κατά νόμους ανδρί»⁷⁸⁶. Οι P. Lemerle, R. Macrides και E. Παπαγιάννη θεωρούν πως δεν πρόκειται για υιοθεσία, αλλά για ανατροφή παιδιού, χωρίς να δηλώνεται αν υπάρχει έστω μια μακρινή συγγένεια μεταξύ των γυναικών ή πώς προέκυψε αυτή η σχέση⁷⁸⁷. Η απόφαση σχετίζεται με τις διαφωνίες που ήταν δυνατόν να προκύψουν γενικά μεταξύ θετών παιδιών και γονέων πάνω στον διακανονισμό του γάμου τους⁷⁸⁸. Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει υιοθεσία, η σύνοδος ζήτησε την άμεση επιστροφή των

⁷⁸² Τρωϊάνος 2007: 106. Η ιεροτελεστία ως βασική προϋπόθεση εγκυρότητας μιας υιοθεσίας επαναλαμβάνεται και στη Νεαρά 89 του ίδιου αυτοκράτορα (Τρωϊάνος 2007: 254).

⁷⁸³ B. 33.1.43

⁷⁸⁴ Αρμενόπουλος 4.6.10

⁷⁸⁵ Miller 2003: 163

⁷⁸⁶ MM I: 9/PRK I: 14/Regestes: 2042

⁷⁸⁷ Lemerle 1950: 326, Macrides 1990: 116, Παπαγιάννη 1997: 65-66

⁷⁸⁸ Miller 2003: 275

πραγμάτων που είχαν δοθεί ως παρακαταθήκη. Για την προίκα, ωστόσο, αποφάσισε ότι πρώτα έπρεπε να ελεγχθεί η αλήθεια των ισχυρισμών της Νεστογγόνισσας. Αναγνωρίζει, συνεπώς, στην τελευταία δικαιώματα στην προίκα και, μόνο εφόσον αποδεικνύονταν οι ισχυρισμοί της Νεστογγόνισσας, θα ήρετο η υποχρέωση προίκισης. Ο G. Prinzing, σχολιάζοντας τη μοναδική απόφαση αυτή ως προς το περιεχόμενό της, σημειώνει πως η έλλειψη σεβασμού των εφήβων σε συγγενείς και θετούς γονείς δεν μπορούν να αποκλειστούν εκ των προτέρων⁷⁸⁹. Η Ε. Παπαγιάννη έχει επίσης παρατηρήσει σχετικά πως η άρνηση χορήγησης προίκας για το πατριαρχικό δικαστήριο δεν ήταν απλή υπόθεση, ακόμα και όταν δεν υπήρχε νομική, αλλά ηθική υποχρέωση⁷⁹⁰. Μία ανάλογη περίπτωση ήταν και αυτή της Μαγιστρίνας, που ανατράφηκε από την πρώτη εξαδέλφη της Βρυένισσα⁷⁹¹. Και εδώ δεν φαίνεται να υπάρχει τυπικά υιοθεσία, καθώς στο έγγραφο αναφέρεται απλά πως η Βρυένισσα «εισεποιήσατο ... την Μαγιστρίναν, και ως γνησίαν θυγατέρα, συζεύξασά τε ταύτην νομίμω ανδρί ... εκδίδωσι δια συμφώνου προς ... αυτή δη τη Μαγιστρίνη και τα μητρόθεν εκείνη διαφέροντα οικήματα». Η προικοδότηση την οδήγησε σε δικαστική διένεξη με την άλλη εξαδέλφη της Τριφυλλίνας, αδελφή της «θετής» της μητέρας. Στις περιπτώσεις αυτές θα μπορούσαμε να εντάξουμε και την κυρά Θεοδώρα Αραχαντλούν, «ην είχε ως γνήσια θυγατέρα» η κυρά Μαρία Παλαιολογίνα, μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, στην οποία κληροδότησε ένα αρκετά πλούσιο μοναστήρι εντός της Κωνσταντινούπολης⁷⁹². Όπως καταδεικνύεται από τις παραπάνω περιπτώσεις, η ανατροφή με την υιοθεσία τουλάχιστον ως προς τα αποτελέσματα που παράγουν δεν διαφέρουν, δηλ. το πατριαρχικό δικαστήριο μένει και εδώ στην ουσία της σχέσης και όχι στη νομική έκφραση αυτής. Η μόνη ίσως περίπτωση υιοθεσίας ήταν της μέλλουσας γυναίκας του Ματθαίου Θαλασσηνού, που είχε υιοθετηθεί από τον Ανδρόνικο Μελαγχρηνό⁷⁹³. Όπως αναφέρεται στην απόφαση, ο Μελαγχρηνός «εισεποίησε και υιοθέτησέ τινα κόρη, και όσα και γνησίαν εαυτού θυγατέρα έστεργε ταύτην».

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για την υιοθεσία που αποκομίζουμε και από τα μοναστικά αρχεία. Οι περισσότερες από αυτές βρίσκονται στις απογραφές των παροίκων των μονών. Παρά το γεγονός ότι η νομοθεσία εξίσωνε, όπως είδαμε, ως

⁷⁸⁹ Prinzing 2018: 43

⁷⁹⁰ Παπαγιάννη 1997: 66

⁷⁹¹ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

⁷⁹² MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

⁷⁹³ MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2106

προς τα δικαιώματα τα θετά με τα βιολογικά τέκνα, οι απογραφείς τα διαχωρίζουν, καθώς δηλώνουν ρητά την ιδιότητα του θετού γιου ή κόρης. Έτσι, για τα βιολογικά χρησιμοποιούνται οι όροι «υιός» και «θυγατέρα», ενώ για τα θετά οι όροι «υιοθετός» και «υιοθετή» αντίστοιχα. Η συχνότητα των θετών παιδιών σε οικογένειες παροίκων είναι μάλλον χαμηλή. Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες περιπτώσεις: Ένας μόνο θετός γιος καταγράφεται σε νοικοκυριό της μονής Προδρόμου στη Μακεδονία, το οποίο αποτελείται εκτός αυτού από το ανδρόγυνο, έναν γιο, μία κόρη και έναν προγονό⁷⁹⁴. Στις αρχές του 14^{ου} αι. από τα 77 καταγεγραμμένα νοικοκυριά στο Γομάτου, τα 90 στη Σελάδα, τα 32 στο Μετάλι και τα 22 στη Γραδίστα, όλα της μονής της Μεγίστης Λαύρας, υπάρχουν μόνο τρεις «υιοθετές» και ένας «υιοθετός», μία καταγραφή για κάθε χωριό⁷⁹⁵. Τα παιδιά αυτά ζούσαν μόνα με τους γονείς τους. Στο χωριό Δοξόμπους την ίδια περίοδο καταγράφεται μόνο σε ένα από τα 121 νοικοκυριά ένας «υιοθετός»⁷⁹⁶. Η διαφορά είναι ότι στο νοικοκυριό αυτό καταγράφονται πέραν των γονέων και δύο βιολογικά τέκνα, ένας γιος και μία θυγατέρα. Σε απογραφή του 1321 πάλι για τη Μεγίστη Λαύρα σε σύνολο 846 νοικοκυριών, οι αριθμός των υιοθετημένων τέκνων δεν ξεπερνά τα πέντε⁷⁹⁷. Σε ένα νοικοκυριό ο «υιοθετός» ζει μόνος του με τους γονείς και στο άλλο η «υιοθετή» μόνη με τη χήρα μητέρα της. Στο τρίτο ο «υιοθετός» ζει με έναν προγονό. Στα άλλα δύο νοικοκυριά η σύνθεση είναι διευρυμένη, καθώς στο ένα καταγράφεται το ανδρόγυνο με έναν ανιψιό, τη θετή κόρη και τον σύζυγό της και στο δεύτερο το ανδρόγυνο, με τον θετό γιο, τη βιολογική θυγατέρα, τον σύζυγο και τα δυο παιδιά της. Δύο μόνο περιπτώσεις θετών τέκνων καταγράφονται στην απογραφή της μονής Ιβήρων το 1301 σε διάφορα χωριά της Μακεδονίας⁷⁹⁸. Στη μία ο «υιοθετός» αποτελεί το μοναδικό τέκνο ενός ανδρόγυνου, αλλά στη δεύτερη περίπτωση η «υιοθετή» καταγράφεται, πέραν των γονέων της, με έναν αδελφό, βιολογικό τέκνο, πέντε θείους και θείες, αδέρφια των γονέων, και τρία ξαδέλφια. Σαράντα χρόνια αργότερα σε άλλη απογραφή της ίδιας μονής για τη Ραδολίβους και τον Βόρισκον συναντάμε μόνο μία σχετική αναφορά στα 241 νοικοκυριά, όπου ο θετός γιος καταγράφεται με τη σύζυγό του, τους γονείς και δύο αδελφούς και μία αδελφή, βιολογικά τέκνα⁷⁹⁹. Αντίστοιχες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τις απογραφές άλλων αθωνικών μονών. Από τα 26 νοικοκυριά της

⁷⁹⁴ Prodrôme: 181

⁷⁹⁵ Lavra II: 91

⁷⁹⁶ Lavra II: 104

⁷⁹⁷ Lavra II: 109

⁷⁹⁸ Iviron III: 70

⁷⁹⁹ Iviron III: 87

μονής Βατοπεδίου το 1301 σε ένα μόνο βλέπουμε το ανδρόγυνο με μία «υιοθετή»⁸⁰⁰, σε ένα μόνο επίσης από τα 59 νοικοκυριά της μονής Εσφιγμένου γύρω στα 1300 συναντάμε μία χήρα με τη θετή κόρη και τον σύζυγό της⁸⁰¹ και, τέλος, μόνο σε ένα από 119 νοικοκυριά της ίδιας μονής το 1318 καταγράφεται ένα ανδρόγυνο με δύο παιδιά, ένα εκ των οποίων είναι «υιοθετή»⁸⁰². Τέλος, δύο ακόμα περιπτώσεις θετών παιδιών αναφέρουν τα αρχεία των μονών και δεν αφορούν σε παροίκους. Πρόκειται για τον Θεόδωρο Σαραντηνό, ο οποίος έχοντας χάσει όλα τα παιδιά του, υιοθετεί τον εγγονό του, επίσης Θεόδωρο Σαραντηνό⁸⁰³. Η δεύτερη περίπτωση είναι της Ειρήνης, θετής κόρης του Καβαλλαρίου Γουλιέλμονα Ντελακαβρία⁸⁰⁴. Ίσως στις δύο αυτές περιπτώσεις θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και την ακόλουθη: Σε δωρητήριο έγγραφο προς τη μονή Προδρόμου, ενώ η μία κόρη του Δημητρίου Βαστραλίτη, η Ευφημία, υπογράφει πρώτη και ως «γνήσια θυγατέρα», η δεύτερη κόρη, η Μαρία, υπογράφει ως «ετέρα θυγατέρα»⁸⁰⁵. Αυτή η ελαφρά διαφοροποίηση θα μπορούσε να σημαίνει ότι η Μαρία ήταν θετή.

Όπως έχουμε ήδη τονίσει οι πηγές ορίζουν, καθορίζουν και συχνά, όπως εδώ, περιορίζουν το πεδίο της ιστορικής έρευνας. Δεν γνωρίζουμε, συνεπώς, με ποια διαδικασία γινόταν η πράξη της υιοθεσίας και αν αυτή ήταν ίδια για όλα τα κοινωνικά στρώματα. Ωστόσο, κρίνω πως οι δύο περιπτώσεις ανατροφής από το πατριαρχικό αρχείο δείχνουν πως αυτή θα είχε απλοποιηθεί αρκετά τον 14^ο αι. Η απλή ανατροφή φαίνεται πως δημιουργούσε ηθική υποχρέωση μεταξύ του ανατρέφοντος και του ανατρεφόμενου τέτοια που δεν διέφερε ουσιαστικά μεταξύ αυτής του γονέα και του θετού τέκνου. Και αυτό είναι κάτι που το πατριαρχείο, όπως σημειώσαμε, ενστερνίζεται, αναγνωρίζοντας λ.χ. δικαιώματα ως προς τη προίκα στην κόρη που ανέθρεψε η Νεστογγόνισσα. Επιπλέον, αν δεχθούμε ότι η κωδικοποίηση της βυζαντινής νομοθεσίας του Αρμενόπουλου δεν αποτελεί απλή αντιγραφή και απλοποίηση των Βασιλικών, αλλά εκφράζει σε κάποιον έστω βαθμό την εποχή της, τον 14^ο αι., τότε η σύγκριση των διατάξεων για την υιοθεσία μεταξύ αυτής και των Βασιλικών είναι καταλυτική. Οι διατάξεις στον Αρμενόπουλο δεν ξεπερνούν τις έξι και αφορούν στη δυνατότητα γυναικών και ευνούχων να υιοθετούν, στη διαφορά ηλικίας και στην τυχόν συγγένεια μεταξύ του γονέα και του θετού τέκνου ως

⁸⁰⁰ Vatopeði I: 30

⁸⁰¹ Esphigménou: 8

⁸⁰² Esphigménou: 14

⁸⁰³ Vatopeði I: 64

⁸⁰⁴ Prodrome: 102

⁸⁰⁵ Prodrome: 144

προϋπόθεση της υιοθεσίας. Αντιθέτως οι σχετικές διατάξεις στα Βασιλικά είναι 53, καταλαμβάνουν τον πρώτο τίτλο του 33^{ου} Βιβλίου και αγγίζουν πολλά περισσότερα θέματα.

Μία άλλη διαπίστωση είναι ότι ο θεσμός της υιοθεσίας δεν αφορούσε σε ένα μόνο στρώμα. Χωρίς να διαθέτουμε επαρκή στοιχεία, φαίνεται όμως ότι δεν ήταν τόσο συχνός. Υπάρχουν μάλιστα απογραφές των παροίκων, όπου δεν συναντάμε καμία σχετική αναφορά. Η μη διάδοση της υιοθεσίας εξηγείται, όπως έχω ήδη σημειώσει, με την ακόλουθη υπόθεσή μου: Αν υποθέσουμε πως αυτή αφορά κυρίως σε άτεκνα ζευγάρια, τότε η μη τεκνοποίηση «θεραπευόταν» με άλλον τρόπο, το διαζύγιο. Όταν ο πρώτιστος σκοπός της γαμικής ένωσης, η απόκτηση απογόνων, δεν επιτυγχανόταν, τότε η κατάσταση αντιμετωπιζόταν ως «καταστροφή» και επιστρατεύονταν άλλα μέσα, όχι μόνο ιατρικά, αλλά και κάθε είδους «θαυματοποιά»⁸⁰⁶. Όταν και αυτά τα μέσα δεν οδηγούσαν πουθενά, τότε η ένωση διαλυόταν, προκειμένου είτε ο άνδρας είτε η γυναίκα να προχωρήσουν σε άλλον γάμο και στην απόκτηση παιδιών. Η απόκτηση απογόνου οδήγησε και τη Νεστογγόνισσα και τη Βρυένισσα σε άτυπη υιοθεσία πιθανότατα εκτός γάμου. Οι γυναίκες αυτές, όπως και άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, πιθανόν είχαν παντρευτεί, χωρίς να έχουν αποκτήσει παιδιά, ή δεν είχαν παντρευτεί και βρισκόταν σε μεγάλη ηλικία και ο μόνος τρόπος να αποκτήσουν κληρονόμους ήταν η υιοθεσία, έστω και αν αυτή δεν γινόταν με τους τύπους που υπαγόρευε ο νόμος. Βλέπουμε, συνεπώς, γυναίκες να αναλαμβάνουν μία μεγάλη ευθύνη, την ανατροφή ενός κοριτσιού, η οποία συνεπάγεται και οικονομικές υποχρεώσεις, αδιαφορώντας για το αν αυτή θα έπρεπε να επικυρωθεί ως υιοθεσία από τις αρχές ή και την Εκκλησία. Φαίνεται δε πως αυτή η μορφή της άτυπης υιοθεσίας ήταν αποδεκτή από την κοινωνία του 14^{ου} αι.

Ένα επίσης ερώτημα που προκαλείται μελετώντας τις απογραφές των παροίκων είναι η παρουσία θετών παιδιών σε οικογένειες, όπου υπάρχουν και βιολογικά παιδιά. Αν αυτά είναι μόνο προγονοί, τότε οι τελευταίοι δεν αφορούν στο ζευγάρι που καταγράφεται, αλλά σε προηγούμενο γάμο είτε του άνδρα είτε της γυναίκας, οπότε στην ουσία και εδώ τα θετά παιδιά υποκαθιστούν τα βιολογικά για το νέο ζευγάρι. Η παρουσία όμως θετών παιδιών μαζί με βιολογικά σε μία οικογένεια είναι δυσερμήνευτη. Ίσως μια εξήγηση θα ήταν ότι τα τέκνα αυτά να ήταν συγγενείς, που

⁸⁰⁶ Fulghum-Heintz 2003: 139

υιοθετήθηκαν μετά τον θάνατο γονέων τους και με τον τρόπο αυτό η εκμετάλλευση της όποιας περιουσίας τους να πέρασε στα χέρια των συγγενών και θετών γονέων.

Ενδιαφέρον έχουν οι καταγραφές παιδιών, που είχαν το όνομα ενός θείου ή θείας και ζούσαν μαζί τους, χωρίς να δηλώνεται παράλληλα κάποιος γονέας στο ίδιο νοικοκυριό. Φαίνεται πως και οι περιπτώσεις αυτές υποδηλώνουν και εδώ μία άτυπη υιοθεσία. Δεν θα ήταν δηλ. αβάσιμο να υποστηρίξουμε πως τα παιδιά αυτά είτε έμειναν ορφανά από πολύ μικρή ηλικία και μεγάλωσαν μαζί με τον θείο ή τη θεία, παίρνοντας το όνομά τους, είτε δόθηκαν από τους ίδιους τους γονείς σε έναν άτεκνο αδελφό ή αδελφή, προκειμένου να ανατραφούν και ουσιαστικά να «υιοθετηθούν» από αυτούς. Το δε όνομα ερχόταν ως επισφράγιση της ιδιαίτερης αυτής σχέσης. Επειδή δεν θα είχαν ακολουθηθεί οι τυπικές διαδικασίες υιοθεσίας, τα παιδιά αυτά δεν καταγράφονταν ως θετά. Άλλωστε η υιοθεσία ως νομική πράξη θα θεωρείτο περιττή, διότι η σχέση θείου – ανιψιού ήταν ισχυρή ακόμα και στο βυζαντινό δίκαιο.

Σε σύγκριση με την υιοθεσία περισσότερες είναι οι πληροφορίες που παρέχουν οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου για την πνευματική αναδοχή. Ξεκινώντας από την παραδοχή ότι «η σημασία των πνευματικών συγγενειών είναι δείγμα του κεντρικού ρόλου που είχε προσδεθεί στη συγγένεια»⁸⁰⁷, η αναδοχή ως πνευματικός δεσμός ξεπερνούσε την υιοθεσία σε σημασία, διαφέροντας από αυτήν και στη λειτουργία. Η αναδοχή, καθώς το βάπτισμα αποτελούσε το πρώτο και υποχρεωτικό στάδιο για την είσοδο του ανθρώπου στο εκκλησιαστικό σώμα, αφορούσε πολλούς περισσότερους ανθρώπους και γι αυτό είχε πολύ μεγαλύτερο αποτύπωμα στην κοινωνική ζωή. Επιπλέον, σε αντίθεση και πάλι με την υιοθεσία, η αναδοχή δεν είχε να κάνει μόνο μεταξύ αναδόχου και πνευματικού τέκνου, αλλά και του αναδόχου με τους γονείς του αναδεκτού⁸⁰⁸. Οι σχετικές αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου αποκαλύπτουν σχέσεις μεταξύ αναδόχου και αναδεκτού που περνούν κατά πολύ τις τυπικές υποχρεώσεις του πρώτου προς τον δεύτερο, την επίπληξη, την επίβλεψη και τη νοθεσία⁸⁰⁹. Μία τέτοια περίπτωση ήταν η Άννα, αναδεκτή της ομώνυμης Άννας, θυγατέρας της Ασπιέτισσας⁸¹⁰. Αν και η R. Macrides θεωρεί πως ίσως πρόκειται για υιοθετημένη κόρη, χωρίς να αποκλείει να ήταν και πνευματικό τέκνο⁸¹¹, κρίνω πως ήταν το δεύτερο, επειδή οι δύο γυναίκες φέρουν το ίδιο όνομα. Η ουσία είναι ότι η

⁸⁰⁷ Patlagean 2014: 133

⁸⁰⁸ Macrides 1987b: 142-143

⁸⁰⁹ Macrides 1987b: 147

⁸¹⁰ MM II: 583/Regestes: 3142

⁸¹¹ Macrides 1998: 187

Άννα προικίσθηκε από την πνευματική της μητέρα, η οποία φαίνεται να μην είχε βιολογικά παιδιά. Πιθανότατα αυτό δηλώνει ότι θα έπρατε και ο Μανουήλ Χαλκεόπουλος, ο οποίος έχοντας γίνει μοναχός με το όνομα Μανασσής, στη διαθήκη του γράφει το 1377 ότι επιθυμεί να πάει στην πόλη, πιθανότατα στη Θεσσαλονίκη, για τη διευθέτηση των χρεών του και για να φροντίσει τα του γάμου της αναδεκτής του⁸¹². Προίκιση από ανάδοχο έχουμε και στην περίπτωση της μοναχής Καλλονής Πουζουλού, η οποία, ωστόσο, οδηγήθηκε ενώπιον της συνόδου το 1401 από τον «γαμβρό» της Κοντοδούκα κατηγορώντας την ότι δεν του απέδωσε όσα είχαν συμφωνηθεί⁸¹³. Ο Αν. Χριστοφιλόπουλος θεωρεί πως η Πουζουλού δεν ήταν ανάδοχος, αλλά «ψυχική» μητέρα, και, επομένως, η περίπτωση αυτή αποτελεί την αρχαιότερη μνεία του θεσμού του «ψυχοπαιδιού». Το «ψυχοπαιδί» ήταν ένα ανήλικο παιδί που παρείχε υπηρεσίες σε οικογένεια μη συγγενική και ως αντάλλαγμα ο αρχηγός της οικογένειας αναλάμβανε την υποχρέωση της αποκατάστασης και προίκισης μέσω του γάμου. Ως θεσμός έλκει την καταγωγή του από το δημόδες δίκαιο και παρουσιάζει ομοιότητες με τον θεσμό της υιοθεσίας και της αδελφοποιίας⁸¹⁴.

Βέβαιη ανάδοχος ήταν η Μαρία Τζελεβού, η οποία προίκισε την αδελφή του αναδεκτού της Ιωάννη⁸¹⁵. Τα δύο αδέλφια τα ανέθρεψε η ανάδοχος, όταν η μητέρα τους πέθανε. Η προίκα της αδελφής του Ιωάννη δεν περιλάμβανε μόνο πράγματα της νεκρής μητέρας, αλλά και της Τζελεβού. Η Ε. Παπαγιάννη κρίνει πως η τελευταία ήταν επίτροπος των δύο παιδιών⁸¹⁶. Παρόλο που δεν υπάρχει λεκτική αναφορά στην ιδιότητα αυτή, θα πρέπει να είχε όντως αυτήν την ιδιότητα, επειδή είχε τη δυνατότητα διαχείρισης της περιουσίας των παιδιών. Δεν γνωρίζουμε βέβαια τίνι τρόπο απέκτησε αυτόν τον ρόλο, αν λ.χ. υπήρχε διάταξη τελευταίας βούλησης της μητέρας των παιδιών. Δεν γνωρίζουμε επίσης αν υπήρχαν ή όχι άλλοι στενοί συγγενείς των τελευταίων. Πάντως στον κύκλο όσων μπορούσαν να αναλάβουν έναν τέτοιο ρόλο εντάσσονται και άνθρωποι, που δεν ήταν απαραίτητα συγγενείς εξ αίματος των υπεξουσίων, παππούδες ή θείοι, αλλά και οι ανάδοχοι. Ο πνευματικός δεσμός της Τζελεβού με τον Ιωάννη, δεν εμπόδισε τον τελευταίο να ζητήσει από την επίτροπό

⁸¹² Kutlumus: 35: «τη πνευματική μου θυγατρί υπανδρεύσω».

⁸¹³ MM II: 652/Regestes: 3213.

⁸¹⁴ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 86-87. Ο Ν. Μάτσης συμφωνεί με τον Ν. Χριστοφιλόπουλο για την ιδιότητα της Πουζουλού ως «ψυχομητέρας», ενώ η Ε. Παπαγιάννη κάνει λόγο για ανάδοχο (Μάτσης 1962: 80-81, Παπαγιάννη 1997: 48). Για το «ψυχοπαιδί» βλ. Ζέπος 1981.

⁸¹⁵ MM II: 632/Regestes: 3194

⁸¹⁶ Παπαγιάννη 1997: 193-194

και ανάδοχό του απόδοση λογαριασμού, ισχυριζόμενος ότι κρατούσε μέρος της μητρικής του περιουσίας⁸¹⁷.

Μία άλλη απόφαση επίσης του συνοδικού δικαστηρίου αποκαλύπτει μία ακόμα πτυχή στις σχέσεις ανάδοχου και αναδεκτού. Τα πρόσωπα σε αυτή την υπόθεση ήταν ο Νικόλαος Κοντάρης και ο ανάδοχός του Γεώργιος του Αγκώνα, οι οποίοι δεν ανήκαν στην ανατολική, αλλά στη λατινική Εκκλησία⁸¹⁸. Παρά ταύτα, ο Νικόλαος – βενετικής ή γενικότερα ιταλικής καταγωγής, σύμφωνα με το επώνυμό του, και πιθανόν τέκνο μεικτού γάμου⁸¹⁹ - κατέφυγε στην Αγία Σοφία, αναζητώντας καταφύγιο, επειδή χρωστούσε χρήματα στον πνευματικό του πατέρα και τον Δημήτριο Μυροπότη. Το αίτημά του έγινε αποδεκτό από τη σύνοδο, η οποία ζήτησε από τους δύο συνεταίρους του Νικολάου να μην προχωρήσουν σε καμία εις βάρος του ενέργεια. Συνεπώς, ανάδοχος και αναδεκτός μπορούσαν να έχουν από κοινού επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η συνοδική απόφαση φαίνεται πάντως πως δεν έγινε χωρίς αντάλλαγμα, καθώς σε μεταγενέστερη απόφαση ο Νικόλαος παρουσιάζεται να έχει μεταστραφεί στην ορθόδοξη πίστη, αποκηρύσσοντας «την παρά των Λατίνων γενομένην προσθήκην εν τω αγίω συμβόλω»⁸²⁰.

Ακόμα και αυτές οι δικαστικές αντιπαραθέσεις μεταξύ αναδόχου και αναδεκτού αποδεικνύουν πόσο στενή μπορούσε να ήταν η σχέση τους. Αυτό υπογραμμίζεται και από το γεγονός ότι υπάρχουν ανάδοχοι τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες που κληροδοτούν την περιουσία τους στους συντέκνους τους ή τα πνευματικά τους τέκνα⁸²¹. Δύο είναι οι χαρακτηριστικές περιπτώσεις από τον 14^ο αι. Η πρώτη αφορά στη διαθήκη του Θεόδωρου Καραβά, ο οποίος το 1314 κληροδοτεί στα τέσσερα του πνευματικά τέκνα, τον Νικόλαο, τον Ατωνειάτη, τον Δημήτριο και την Άννα, αλλά και στην Ειρήνη, θυγατέρα μίας ακόμα πνευματικής του κόρης, αρκετή περιουσία, συνολικά δύο σπίτια, αμπέλια και δεκατρία υπέρπυρα⁸²². Ο Ματθαίος, φίλος της Ειρήνης Κομνηνής Βράναινας Παλαιολογίνας και του συζύγου της, Κωνσταντίνου Κομνηνού Παλαιολόγου, και ανάδοχος της θυγατέρας τους, Ευφροσύνης, έδωσε τετρακόσια νομίσματα στο μοναστήρι της Βεβαίας Ελπίδος, κτητόρισα του οποίου

⁸¹⁷ Παπαγιάννη 1997: 208

⁸¹⁸ MM II: 614/Regestes: 3174

⁸¹⁹ Mitsiou 2018: 316. Βλ. επίσης Mitsiou - Preiser 2010: Αρ. 26.

⁸²⁰ Macrides 1987b: 149. Η μεταστροφή ενός λατίνου στο ορθόδοξο δόγμα εξαιτίας οικονομικής πίεσης δεν αφορούσε μόνο τον Νικόλαο Κοντάρη, αλλά και άλλα πρόσωπα του αρχείου του πατριαρχείου (Mitsiou 2018).

⁸²¹ Macrides 1987b: 156

⁸²² Chilandar I: 30. Βλ. επίσης σχετικά και Macrides 1987b: 157

ήταν η Ειρήνη. Η μνήμη του Ματθαίου, όπως και άλλων φυσικών συγγενών που φθάνουν μέχρι τους θείους, τιμούνταν κατά τη διάρκεια της ζωής της και η Ευφροσύνη άφησε οδηγίες να συνεχισθούν οι επιμνημόσυνες τελετές⁸²³.

Όπως σημειώνει η R. Macrides, η συντεκνία, ο δεσμός δηλ. που προέκυπτε μεταξύ του αναδόχου και των γονέων του αναδεκτού, μπορούσε να αποτελέσει έναν τρόπο να συνδεθούν οικογένειες, στις οποίες απαγορευόταν η σύνδεσή τους μέσω γάμου, διότι οι βυζαντινοί εκμεταλλεύονταν ευρέως την ευκαιρία να επεκτείνουν τον κύκλο των συγγενειών τους, προκειμένου να ενισχυθεί η οικογένειά τους⁸²⁴. Αν και οι σχετικές πληροφορίες από τον 14^ο αι., όπως αυτής Ματθαίου που και της οικογένειας του Κομνηνού Παλαιολόγου, που μόλις είδαμε, είναι λίγες, οι ισχυρισμοί της Macrides με βρίσκουν σύμφωνο, καθώς η συντεκνία και οι γαμήλιες στρατηγικές της άρχουσας τάξης έχουν τον ίδιο στόχο, την επιδίωξη της ενίσχυσης και διεύρυνσης των συγγενικών δεσμών των μεταξύ των αριστοκρατικών οικογενειών. Υπό την έννοια αυτή η υπόθεση πάντως της ίδιας ερευνήτριας ότι η πλειοψηφία των αναδόχων ήταν συγγενείς, καθώς ένας πνευματικός δεσμός που ενισχύει έναν δεσμό εξ αίματος θα λειτουργούσε καλύτερα⁸²⁵, φαίνεται λογικός, αλλά δεν τεκμαίρεται από τις διαθέσιμες πηγές του 14^{ου} αι.

⁸²³ Delehay 1921: 102. Βλ. επίσης σχετικά και Macrides 1987b: 156

⁸²⁴ Macrides 1987b: 146, 161

⁸²⁵ Macrides 1987b: 160-161

Γ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύθηκε η έννοια της συγγένειας. Με τον όρο αυτό εννοούνται και οι δύο εκδοχές της, η φυσική και η τεχνητή, στην οποία περιλαμβάνονται η υιοθεσία και η αναδοχή. Η έρευνα διαρθρώθηκε σε δύο άξονες μελετώντας τη φυσική συγγένεια: Ο πρώτος άξονας είχε να κάνει με το πώς την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι βυζαντινοί τον 14^ο αι., με άλλα λόγια ποια ήταν τα όρια της, ενώ ο δεύτερος με τις συγγενικές σχέσεις. Ως προς τις τελευταίες μελετήθηκε η σχέση γονέων - παιδιών, παππούδων – εγγονών, θείων – ανιψιών και σε έναν οριζόντιο άξονα οι σχέσεις αδελφών και πρωτοεξαδέλφων.

Αναφορικά με τα όρια της συγγένειας, διαπιστώθηκε ότι ήταν σαφώς περιορισμένα, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με τα νομικά όρια, τα οποία αγίζουν τον έβδομο βαθμό ως προς τα γαμικά κωλύματα και τον όγδοο ως προς τους δικαιούχους μιας κληρονομιάς. Όπως έχει ήδη επισημάνει η Α. Λαΐου, μελετώντας την περίοδο από τον 11^ο ως τον 13^ο αι., οι περιπτώσεις κοινής ιδιοκτησίας γης φανερώνουν πως η σύμπραξη, η στενή δηλ. οικονομική συνεργασία, συμπεριλαμβανομένης της από κοινού εκμετάλλευσης της περιουσίας, δεν πηγαίνει πέραν των πρωτοεξαδέλφων, καθώς η στενή οικονομική συνεργασία είναι ορατή μέχρι τον βαθμό αυτό και χάνεται εν συνεχεία⁸²⁶. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει και για τον 14^ο αι. για το σύνολο της βυζαντινής κοινωνίας. Αυτή η αίσθηση της περιορισμένης συγγένειας είναι αποτυπωμένη και στις υποθέσεις που επιλύθηκαν από την πατριαρχική σύνοδο, καθώς οι διάδικοι δεν ξεπερνούν τον τέταρτο βαθμό με μία μόνο εξαίρεση. Η αίσθηση της περιορισμένης συγγένειας είναι ορατή στην κορυφή της πυραμίδας με την ίδρυση μονών από αριστοκράτες και στη βάση αυτής, στη διάρθρωση των νοικοκυριών των παροίκων. Τα νοικοκυριά στην πλειοψηφία τους ταυτίζονται με την πυρηνική οικογένεια και για τον λόγο αυτό πολύ σπάνια ο μακρινότερος συγγενής που καταγράφεται, όταν πρόκειται για οριζόντια διευρυμένο νοικοκυριό, είναι πρωτοεξάδελφος.

Η πρώτιστη σχέση είναι γονέων – τέκνων και γι αυτό μελετήθηκε πρώτη. Η γέννηση θεωρείται η προϋπόθεση ύπαρξης οικογένειας και είδαμε ότι αισθήματα αγάπης γονέων σε παιδιά τους αποτυπώνονται σε κάποιες πηγές. Ένα σχετικό ερώτημα που επιχειρήθηκε να απαντηθεί και που συνιστά βασικό στοιχείο των

⁸²⁶ Laiou 1992: 157, 168-169, Laiou 1998: 150

συγγενικών γενικότερα σχέσεων είναι το θέμα της επιτροπείας. Προτού απαντηθεί, κρίθηκε πρέπον να δοθεί αρχικά το νομικό περιεχόμενο του όρου της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, καθώς αυτό καθορίζει το είδος της σχέσης των παιδιών και των εφήβων με τους ενήλικες συγγενείς τους. Οι συντάκτες των πατριαρχικών αποφάσεων, συνεπείς σε μία σχετική ασυνέπεια, δεν ακολουθούν πιστά τη σχετική νομική ορολογία διάκρισης των σταδίων της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, χωρίς όμως να την αγνοούν επιδεικτικά. Οι πληροφορίες είναι μάλλον φτωχές ως προς το αν οι μητέρες μπορούσαν να είναι επίτροποι των παιδιών τους μετά τον θάνατο του συζύγου τους ή τον ρόλο αυτό έπρεπε να τον αναλάβει κάποιος άρρενας συγγενής. Ωστόσο, οι λίγες αυτές πληροφορίες αφήνουν να εννοηθεί ότι μπορούσε να συμβεί, στοιχείο σημαντικό, γιατί τα Βασιλικά και η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου περιέχουν αντιφάσεις ως προς τη δυνατότητα ή μη των μητέρων στην επιτροπεία. Όπως και να έχει, το πατριαρχικό δικαστήριο αποδέχεται τον πολύ σημαντικό ρόλο των μητέρων στην ανατροφή των ορφανών από πατέρα παιδιών. Σε ακραίες μόνο περιπτώσεις τα παιδιά αναλάμβαναν άλλοι συγγενείς και όχι οι γονείς τους. Οι τελευταίοι έπρεπε να ανατρέφουν τα παιδιά σύμφωνα με τις χριστιανικές επιταγές και αυτά τους όφειλαν υπακοή και σεβασμό. Ο σεβασμός είναι αποτυπωμένος στις δωρεές προς εκκλησιαστικά ιδρύματα, όπου ζητείται η μνημόνευση γονέων των δωρητών από τους μοναχούς. Τα παιδιά δεν μάθαιναν απλά δίπλα στους γονείς, αλλά συνεισέφεραν στο νοικοκυριό και στις οικογενειακές επιχειρήσεις. Αυτή η οικονομική διάσταση στη σχέση γονέων – τέκνων, η οποία είναι προφανώς αποτυπωμένη στη μεταβίβαση της οικογενειακής περιουσίας, περιλάμβανε και άλλους είδους διακανονισμούς, όπως δανεισμό, αλλά και άδεια – συνήθως άτυπης - εκμετάλλευσης από τους γονείς περιουσίας που ανήκε πλέον στα παιδιά.

Ως προς τις υπόλοιπες συγγενικές σχέσεις επισημάναμε πως η αδελφική σχέση αποτυπώνεται και στα αισθήματα, αλλά κυρίως αντανακλάται στο οικονομικό επίπεδο, επειδή τα αδέλφια όχι μόνο κληρονομούσαν συχνά από κοινού ακίνητη περιουσία, αλλά και επειδή κάποιοι αδελφοί «προίκιζαν» τις αδελφές τους, όταν πρόκειται κυρίως για τον δεύτερο ή τον τρίτο τους γάμο. Σχετικά συχνή είναι η παρουσία αδελφών στα διευρυμένα νοικοκυριά, πράγμα που επίσης σημαίνει συνεργασία στην εκμετάλλευση της κοινής περιουσίας. Πάντως, όπως διαπιστώσαμε, τα κοινά περιουσιακά στοιχεία ήταν δυνατό να οδηγήσουν τις αδελφικές σχέσεις σε ένταση ακόμα ή στη ρήξη. Τα συμφέροντα των ορφανών από μητέρα ειδικότερα προσπάθησαν να τα προστατέψουν άλλοι στενοί συγγενείς τους, κυρίως οι παππούδες

και οι θείοι από την πλευρά της μητέρας, έναντι των αυθαιρεσιών των πατέρων τους. Οι συγγενείς αυτοί συχνά προβάλλονται να είναι πολύ πιο κοντά στα ορφανά από ότι οι ίδιοι οι πατέρες τους. Τα πρόσωπα αυτά κατά κύριο λόγο ορίζονταν επίτροποι ή κηδεμόνες ή, πέραν του νόμου, είχαν ουσιαστικό ρόλο στην προστασία και την ανατροφή των ορφανών ανήλικων και από τους δύο γονείς, χωρίς να απουσιάζουν, ωστόσο, οι ανάδοχοι και τρίτα μη συγγενικά πρόσωπα. Συμπέρασμα της μελέτης είναι και το εξής: όταν τα παιδιά έμεναν ορφανά από τη μητέρα ή και τους δύο γονείς, τότε αναλάμβαναν τη διατροφή τους ο παππούς ή η γιαγιά, κυρίως από την πλευρά της μητέρας, και αν δεν υπήρχε στη ζωή ο παππούς ή η γιαγιά, τότε τον ρόλο αυτό τον αναλάμβαναν οι θείοι. Στο πλαίσιο της αποδοχής της πραγματικότητας και αδιαφορώντας για τα κελεύσματα του νόμου, ο ρόλος αυτός των παππούδων και των θείων ήταν απολύτως αποδεκτός από το πατριαρχικό δικαστήριο, ακόμα και αν αυτοί δεν υπείχαν θέση επιτρόπου. Η σύνοδος έδιδε δηλ. απόλυτη προτεραιότητα όχι στη νομική, αλλά στην ηθική και συναισθηματική σχέση. Η στενή σχέση παππούδων – εγγονών και θείων - ανιψιών υπογραμμίζεται από το γεγονός ότι συνήθως τα παιδιά σε μία οικογένεια λάμβαναν το όνομα του παππού και της γιαγιάς και σε κάποιες περιπτώσεις το όνομα του θείου ή τη θείας. Τα αισθήματα αγάπης και φροντίδας υπογραμμίζονται από το ότι οι παππούδες και οι θείοι συχνά κληροδοτούν στα εγγόνια και τα ανίψια τους κινητή και ακίνητη περιουσία τους. Η σχέση ειδικά των θείων με τα ανίψια τους φαίνεται ισχυρή, όχι μόνο όταν τα τελευταία έχουν χάσει τον ένα ή και τους δύο γονείς τους, αλλά και όταν οι ίδιοι δεν έχουν δικά τους παιδιά, οπότε τα ανίψια λειτουργούν ως οι μοναδικοί απόγονοι. Οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου και τα αρχεία των μονών δεν μας δίνουν πληροφορίες, όπως οι πηγές της μεσοβυζαντινής περιόδου, για θείους ή συγγενείς με εξέχουσες θέσεις στην Κωνσταντινούπολη ή άλλα αστικά κέντρα, όπου παιδιά και έφηβοι στέλνονταν από τους γονείς τους συνήθως από την επαρχία, για να διευκολύνουν την εξέλιξη της σταδιοδρομίας τους, μέσω της οποίας θα βοηθείτο και η οικογένειά τους⁸²⁷. Οι παραπάνω διαπιστώσεις για τη στενή σχέση θείων και ανιψιών δεν πρέπει βεβαίως να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα πως αυτές ήταν πάντα σε αυτήν τη βάση. Αντιθέτως, υπάρχουν περιπτώσεις που οι σχέσεις τους οδηγήθηκαν στη ρήξη αναφορικά με διαφορές σε περιουσιακά ζητήματα. Λιγότερο στενές ήταν οι σχέσεις των πρωτοεξαδέλφων και αυτό σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι λίγες είναι οι

⁸²⁷Ariantzi 2018b: 9

περιπτώσεις συνιδιοκτησίας και παρουσίας τους σε διευρυμένα νοικοκυριά. Η μη στενότητα αυτή πρέπει να σήμαινε αναλογικά συχνότερη σε σχέση με τα αδέρφια ρήξη των σχέσεων. Αυτό συνέβαινε, όταν πρωτοεξάδελφοι βρίσκονταν συνιδιοκτήτες ενός ακινήτου ή μία «διαμάχη» μεταξύ αδελφών περνούσε στους άμεσους φυσικούς απογόνους. Συνεπώς, επειδή θεωρείται σχεδόν κοινός τύπος για τους βυζαντινολόγους η λειτουργία της «πυρηνικής» οικογένειας ως κυττάρου της βυζαντινής κοινωνίας, αυτό δεν σημαίνει μη αντίληψη του δεσμού με άλλους συγγενείς. Όταν οι συνθήκες το επέβαλαν, κυρίως με την απώλεια γονέων ή τέκνων, τότε ενεργοποιούνταν οι συγγενικοί αυτοί δεσμοί.

Οι βυζαντινοί του 14^{ου} αι. ανέπτυσαν στενούς δεσμούς όχι μόνο με φυσικούς, αλλά και με τεχνητούς συγγενείς, όπως διαπιστώσαμε. Η αναδοχή ήταν ιδιαίτερο σημαντικός θεσμός τον αιώνα αυτό. Είδαμε μία ανάδοχο να είχε αναλάβει, μετά τον θάνατο των γονέων του αναδεκτού της, χρέη επιτρόπου σε αυτόν και στην αδελφή του, την οποία προίκισε με δικά της πράγματα, ενώ με τον αναδεκτό της ανέπτυξε κοινή επιχειρηματική δράση. Επομένως, η αναδοχή μπορούσε να είχε οικονομική διάσταση, ενώ οι σχέσεις ειδικά των άτεκνων αναδόχων με τους αναδεκτούς τους φαίνεται πως ήταν στενότερη σε σχέση με τους αναδόχους που είχαν δικά τους παιδιά. Πολύ λίγες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για την υιοθεσία. Φαίνεται πως τον 14^ο αι. είχε απλοποιηθεί η διαδικασία με την οποία γινόταν. Αυτό συνδέεται άμεσα με το πνεύμα της Εξαβίβλου, της οποίας, όπως σημειώσαμε, οι σχετικές διατάξεις είναι όχι μόνο λιγότερες σε σχέση με τα Βασιλικά, αλλά δεν αναφέρουν τίποτα για αυτή καθαυτή τη διαδικασία της υιοθεσίας. Είδαμε περιπτώσεις άτυπης υιοθεσίας από γυναίκες εκτός γάμου με σκοπό την απόκτηση απογόνου. Οι γυναίκες αυτές προχώρησαν στην προίκιση των κορών τους. Αν και τυπικά δεν είχαν τέτοια υποχρέωση, ηθικά είχαν και την διάσταση αυτή το πατριαρχικό δικαστήριο την αποδέχεται απολύτως. Δεν είναι, άλλωστε, η πρώτη φορά που το πατριαρχικό δικαστήριο είναι πιο κοντά στην πραγματικότητα της εποχής από ότι η νομοθεσία. Σε σχέση με την αναδοχή η υιοθεσία είχε πολύ μικρότερη διάσταση. Αυτό είναι ως έναν βαθμό απόλυτα αναμενόμενο, διότι η αναδοχή αφορούσε τους πάντες, ενώ η υιοθεσία όχι. Ωστόσο, όπως φανερώνουν οι απογραφές των παροίκων, η υιοθεσία σε πολλές αγροτικές κοινότητες δεν ήταν απλά σπάνια, αλλά ανύπαρκτη. Η εξήγηση, που έχω ήδη αναφέρει, έχει να κάνει με την υπόθεση ότι ένας γάμος που δεν επιτύγχανε τον πρωταρχικό του στόχο, την απόκτηση απογόνων, οδηγούνταν όχι στην απόκτηση θετών παιδιών, αλλά στη λύση του, προκειμένου ο άνδρας και η γυναίκα να

προχωρήσουν σε άλλον. Αυτό δεν χαρακτήριζε μόνο την τάξη των παροίκων, αλλά γενικότερα τη βυζαντινή κοινωνία. Οι περιπτώσεις θετών τέκνων ανάμεσα σε βιολογικά τέκνα σε οικογένειες παροίκων οδηγούν στην υπόθεση πως πρόκειται για παιδιά συγγενικά, εγγόνια ή ανίψια κυρίως, που έχοντας μείνει ορφανά υιοθετήθηκαν άτυπα. Προς αυτήν την κατεύθυνση οδηγούν και οι περιπτώσεις ανιψιών που καταγράφονται στο νοικοκυριό ενός θείου ή θείας τους, χωρίς να δηλώνεται κάποιος γονέας. Έχουμε δηλ. πάλι να κάνουμε πιθανόν με άτυπη υιοθεσία που αφορούσε σε ανθρώπους που επίσης ήταν άτεκνοι.

Τέλος, αν οι πληροφορίες από τις πηγές για την υιοθεσία είναι λίγες, οι αντίστοιχες για τα νόθα τέκνα είναι ελάχιστες, παρά το γεγονός ότι η βυζαντινή νομοθεσία τους αναγνώριζε κάποια δικαιώματα. Οι όποιες ελάχιστες αναφορές έχουν μόνο αρνητικό πρόσημο. Αυτό βεβαίως δεν σημαίνει ότι τα νόθα παιδιά ήταν ανύπαρκτα στη βυζαντινή κοινωνία του 14^{ου} αι. Γνωρίζουμε λ.χ. την ύπαρξη όχι μίας, αλλά δύο νόθων θυγατέρων του Ανδρόνικου Β'. Εντούτοις, για τη συντριπτική πλειονότητα των νόθων η πραγματικότητα ήταν αμείλικτη. Όντας τέκνα εκτός γαμικής ένωσης, θεωρούνταν ότι υπέσκαπταν τα βασικότερα θεμέλια της κοινωνίας, τον γάμο και κατά συνέπεια την ίδια την Εκκλησία. Για τον λόγο αυτό, ενώ το πατριαρχικό δικαστήριο είναι προστατευτικό απέναντι στα ορφανά, παιδιά δηλ. που γεννήθηκαν στο πλαίσιο του γάμου, ο οποίος έπαψε να υφίσταται με την απώλεια του ενός ή των δύο γονέων, δεν φαίνεται να υιοθετεί μία ανάλογη στάση για τα νόθα. Τα τελευταία, συνεπώς, απουσιάζουν από τις πατριαρχικές αποφάσεις, γιατί δεν θα μπορούσαν να σταθούν και πολύ περισσότερο να προβάλλουν αξιώσεις ενώπιον της συνόδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΕΠΩΝΥΜΟ

Οι πηγές του 14^{ου} αι. αποκαλύπτουν πλήθος ονομάτων και επωνύμων, των οποίων η λειτουργία είναι πολυδιάστατη. Αποκαλύπτουν αξίες, στάσεις και αντιλήψεις της οικογένειας και κατ' επέκταση της κοινωνίας. Ειδικά δε το επώνυμο αποτελεί αναφορά στην οικογένεια όπου ανήκει ένα άτομο και επομένως στην καταγωγή του. Καθώς κάθε κοινωνία έχει τους δικούς της κανόνες ως προς τη χρήση των επωνύμων, η παρούσα μελέτη επιχειρεί να αναλύσει τη χρήση των κανόνων αυτών στη βυζαντινή κοινωνία του 14^{ου} αι.

Α. Το Όνομα

Το πλήθος των μικρών ονομάτων που συναντά ο μελετητής στις πηγές του 14^{ου} αι. δίδει πολλά στοιχεία για τη λειτουργία γενικά της κοινωνίας, στοιχεία που αφορούν τη συγκρότηση της οικογένειας, τις αξίες που αντανακλώνται στα ονόματα, τη κοινωνική διαστρωμάτωση και την εθνοτική σύνθεση κυρίως της Μακεδονίας. Πριν προχωρήσουμε στα στοιχεία αυτά, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη συχνότητα και τη χρήση των ονομάτων⁸²⁸. Τα πιο συνήθη ανδρικά ήταν τα Αθανάσιος, Βασίλειος, Γεώργιος, Δημήτριος, Θεόδωρος, Μιχαήλ και Νικόλαος με την κορυφή να καταλαμβάνουν τα Ιωάννης και Μανουήλ⁸²⁹. Κάποια ονόματα, όπως τα Αντώνιος, Γρηγόριος ή Θεοδόσιος χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά στους μοναστικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους και σπανιότατα από λαϊκούς⁸³⁰. Αποκλειστική χρήση από τους μοναχούς φαίνονταν πως είχαν τα εξής ονόματα: Ανανίας, Γεράσιμος, Διονύσιος, Ησαΐας, Ιάκωβος, Ιγνάτιος, Ιερόθεος, Ιωαννίκος, Κυπριανός, Κύριλλος, Νεόφυτος, Νικάνδρος, Σοφονίας και Φιλήμων. Ανάλογες διαπιστώσεις μπορούν να γίνουν και για τα γυναικεία ονόματα⁸³¹. Τα συχνότερα ήταν τα Άννα, Ειρήνη, Θεοδώρα, Καλή και Σταμ(μ)ατική. Στην κορυφή και σε μεγάλη απόσταση από τα υπόλοιπα βρίσκεται το Μαρία. Συχνή χρήση στους μοναστικούς κύκλους και σπάνια

⁸²⁸ Πλήρης κατάλογος όλων των ονομάτων παρατίθεται στο Παράρτημα.

⁸²⁹ Βλ. σχετικά και Λαΐου 1987: 157

⁸³⁰ Ο Αλέξιος Τζαμπλάκων λ.χ. αποσύρθηκε το 1330 σε μοναστήρι με το όνομα Αντώνιος (Θεοχαρίδης 1961-3: 163). Βλ. και τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αντώνιο (ΜΜ ΙΙ: 469)

⁸³¹ Βλ. σχετικά και Λαΐου – Θωμαδάκη 1987: 157

στους κοσμικούς είχαν τα ονόματα Αικατερίνη, Ανυσία, Μαγδαληνή και Μάρθα, ενώ ονόματα, όπως Αγαθονίκη, Ευλογία και Υπομονή, φαίνονταν πως έφεραν σχεδόν αποκλειστικά οι μοναχές. Ο Δ. Κυρίτσης στη μελέτη του για την αριστοκρατία του 13^{ου} και 14^{ου} αι. ως συνήθη ονόματα των αριστοκρατών έχει καταγράψει τα Ιωάννης, Μιχαήλ, Κωνσταντίνος, Μανουήλ, Αλέξιος, Θεόδωρος, Ισαάκ, Δημήτριος και λιγότερο συνήθη τα Ανδρέας, Βαρθολομαίος, Βασίλειος, Νικηφόρος, Ματθαίος. Το Ανδρόνικος φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν σχεδόν αποκλειστικά στους αριστοκρατικούς κύκλους. Τα αντίστοιχα συνήθη γυναικεία ονόματα ήταν τα Ειρήνη, Θεοδώρα, Μαρία, Άννα, Ευδοκία, Ελένη, Ευφροσύνη και τα λιγότερο συνήθη τα Ευγενία και Σιμωνίς. Σειρά ονομάτων, όπως Γεώργιος, Λέων, Γρηγόριος, Νικόλαος, Καλή, Αργυρή και Αρετή, ενώ είναι συνηθισμένα σε άλλα κοινωνικά στρώματα, απουσιάζουν παντελώς στους αριστοκράτες⁸³².

Αναμφίβολα η συντριπτική πλειοψηφία των ονομάτων ανδρικών αλλά και γυναικείων έχει χριστιανική προέλευση, από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη. Εξάλλου, η Εκκλησία δεν επέτρεπε κανονικά τη βάφτιση με όνομα εκτός της χριστιανικής παράδοσης. Είναι επίσης λογικό ότι δύο κυρίαρχα γυναικεία ονόματα, το Μαρία και το Άννα, έχουν αναφορά στη Μητέρα του Χριστού, την υψηλότερη γυναικεία μορφή της αγιολογικής παράδοσης. Ενδιαφέρον έχει και το όνομα Καλή. Εδώ θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η συχνότατη χρήση του σχετίζεται μάλλον με το σημασιολογικό περιεχόμενο του όρου. Ίσως δηλ. υπήρχε η αντίληψη ότι με την απόδοση του ονόματος αυτού σε μία γυναίκα, αυτή θα έφερε και την ηθική ιδιότητα της «καλοσύνης». Για τους άνδρες δεν υπάρχει κάτι τόσο απόλυτο, όπως το Μαρία. Στην κορυφή βρίσκεται βέβαια το Μανουήλ, αλλά μεγάλη διάδοση, όπως προελέχθη, είχαν και άλλα ονόματα. Η πιθανή αιτία του γιατί στην κορυφή βρίσκονται τα ονόματα Γεώργιος, Δημήτριος και Θεόδωρος παρουσιάζει αναλογίες με την εξήγηση για τη συχνότατη παρουσία του ονόματος Καλή. Ίσως σχετίζεται με ότι προέρχονται από «πολεμιστές» αγίους. Συνεπώς, δεν θα ήταν αβάσιμο να υποστηριχθεί ότι θεωρούνταν πως μεταβιβάζονταν στον άνδρα που έφερε ένα από αυτά τα ονόματα, οι «ανδρικές» ιδιότητες της δύναμης και της γενναιότητας. Η τελευταία παρατήρηση, όπως και η αντίστοιχη για τις γυναίκες, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ονοματοδοσία σχετιζόταν πιθανώς με το πρότυπο του κάθε φύλου. Μία επίσης απάντηση στα αίτια διάδοσης συγκεκριμένων ονομάτων θα μπορούσε να συσχετισθεί

⁸³² Kyritses 1997: 254-255

με τον αντίστοιχο αριθμό ναών στη μακεδονική ύπαιθρο που ήταν αφιερωμένοι στους ομώνυμους αγίους, καθώς ίσως υπήρχε παράδοση σε έναν συγκεκριμένο τόπο πολλοί να λαμβάνουν το όνομα του προστάτη αγίου ή της προστάτιδος αγίας της περιοχής τους.

Σχετικά με την ονοματοδοσία φαίνεται πως υπήρχε η σχετικά διαδεδομένη συνήθεια τα παιδιά να παίρνουν το όνομα του παππού ή της γιαγιάς τους⁸³³. Ενδεικτικά στις αρχές του 14^{ου} αι. σε απογραφή της μονής Μεγίστης Λαύρας ο Γεώργιος Ράπτης, ο γιος του Αθανασίου, είχε γιο Αθανάσιο, η Ειρήνη, χήρα του Γεωργίου Πλατανά, είχε εγγονή Ειρήνη, στο νοικοκυριό του Γεωργίου, γαμβρού του Σωκαρά, καταγράφονται γιος και ο ανιψιός ως Νικόλαος, ο Γεώργιος Στούρος είχε γιο και θυγατέρα Βασίλειο και Ζωράννα, ένας από τους τρεις γιους και η μία θυγατέρα του αδελφού του Δημάνου είχαν το ίδιο όνομα, όπως και ο ένας από τους δύο γιους του τρίτου αδελφού Βασίλειου⁸³⁴. Στην απογραφή της μονής Βατοπεδίου του 1301 η χήρα Μαρία έχει ομώνυμη εγγονή⁸³⁵ και την ίδια χρονιά σε απογραφή παροίκων της μονής Ιβήρων ο Ιωάννης Νεακίτης είχε εγγονό Ιωάννη⁸³⁶. Το 1316 σε απογραφή της ίδιας μονής οι γιοι των Κωνσταντίνου Σπαστρικού, Μιχαήλ Σπαστρικού και Βασιλείου Τζέλη ονομάζονταν Θεόδωρος, Βασίλειος και Δημήτριος, όπως οι παππούδες τους, και ο Θεοφύλακτος είχε στο νοικοκυριό του γιο και ανιψιό με το όνομα Ιωάννης⁸³⁷. Το 1321 σε απογραφή παροίκων της μονής Μεγίστης Λαύρας ο Νικόλαος, γιος του Θεόδωρου Ραβδηνού, είχε γιο Θεόδωρο και ο εγγονός της Καλής, χήρας του Γεωργίου Καρύκη, ονομαζόταν Γεώργιος⁸³⁸. Στην απογραφή του 1341 για τη μονή Ιβήρων ο Λέων και ο γυναικάδελφός του Νικόλαος Κεγχρέας είχαν γιους ονόματι Ιωάννης και ο Νικόλαος Λέμακας είχε στο νοικοκυριό του γιο και ανιψιό με το όνομα Μιχαήλ⁸³⁹. Η συνήθεια αυτή δεν χαρακτηρίζει μόνο την τάξη

⁸³³ Nicol 1984: 84, Λαΐου – Θωμαδάκη 1987: 156

⁸³⁴ Άλλα ενδεικτικά παραδείγματα από την ίδια απογραφή: ο γιος της Άννας και του Δημητρίου Γομαρά, Ιωάννης, είχε τρεις γιους, ένας εκ των οποίων ονομαζόταν όπως ο παππούς του, τρία πρώτα ξαδέλφια, το ένα εκ των οποίων κορίτσι, φέρουν το ίδιο όνομα, Στάνος και Στανία, ο Ιωάννης, γιος του Γεωργίου Κριβαβέτζη, και η αδελφή του Ειρήνη είχαν θυγατέρες με το όνομα Καλή, οι αδελφοί Νικόλαος και Γεώργιος Πίτακας είχαν γιους με το όνομα Ιωάννης και θυγατέρες με το όνομα Άννα, στους εγγονούς του Ιωάννη Κριβέλη και της Κυριακίας συναντάμε δύο με το όνομα Ιωάννης (Lavra II: 91).

⁸³⁵ Vatopédi I: 30

⁸³⁶ Iviron III: 70

⁸³⁷ Iviron III: 74

⁸³⁸ Στην ίδια απογραφή η θυγατέρα του Αθανασίου Γερβασίου είχε το όνομα της γιαγιάς της Μαρίας και δύο προτοεξάδελφοι, εγγονοί της Κυριακίας, χήρας του Ιωαννοτζίστα, έφεραν το όνομα Αθανάσιος (Lavra II: 109).

⁸³⁹ Iviron IV: 87

των παροίκων. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός είχε εγγονό με το ίδιο όνομα⁸⁴⁰. Γενικότερα η επιλογή των ονομάτων και στους αριστοκράτες δεν διέφερε από την υπόλοιπη κοινωνία, καθώς η ονοματοδοσία και εδώ ακολουθούσε τα πρότυπα που υπήρχαν μέχρι τη βάση της κοινωνίας⁸⁴¹. Η επιλογή του ονόματος της γιαγιάς ή του παππού σφυρηλατούσε τους οικογενειακούς δεσμούς και ενίσχυε την αίσθηση της απώτερης γενεαλογικής γραμμής που ένωνε προγόνους και απογόνους εντός μίας οικογένειας. Η αίσθηση αυτή ήταν βεβαίως εντονότερη, όταν υπήρχε το ίδιο επώνυμο, και για αυτό η γενική εντύπωση που αποκομίζει κανείς μελετώντας τις λίστες των παροίκων είναι ότι η συνήθεια αυτή ήταν εντονότερη για τα αρσενικά τέκνα παρά για τα θηλυκά, τα οποία με τον γάμο τους υιοθετούσαν το επώνυμο του συζύγου, αποβάλλοντας το οικογενειακό.

Λιγότερη συχνή, αλλά υπαρκτή ήταν η συνήθεια τα παιδιά να λαμβάνουν το όνομα θείου ή θείας, κυρίως αδελφού ή αδελφής του πατέρα, σπανιότερα αδελφού του παππού, γεγονός που υπογραμμίζει, όπως έχουμε ήδη τονίσει, το πόσο στενή ήταν η συγγενική αυτή σχέση. Ενδεικτικά είναι τα ακόλουθα παραδείγματα: Στις αρχές του 14ου αιώνα ένας από τους τρεις γιους του Θεόδωρου, αδελφού του Δημήτριου Καρβαληνού, ονομαζόταν Δημήτριος, ο Δημάνος, αδελφός του Ιωάννη Στανίλα, είχε έναν εγγονό επίσης Ιωάννη⁸⁴². Το 1316 ο Βασίλειος, γιος του Γεωργίου Δοκειανού, είχε το όνομα του θείου του, αδελφού του πατέρα του, όπως ο Φωτεινός, γιος του Γεωργίου Αρούλη, και ο Ιωάννης, ο οποίος ζούσε με τη θεία του, Ειρήνη, χήρα του Ιωάννου Σπαστρικού⁸⁴³. Το 1317 ο Κωνσταντίνος της Θεοφανούς είχε γιο και εγγονό με το όνομα Καλός⁸⁴⁴. Το 1321 ο Νικόλαος, αδελφός του Δημητρίου Βαγενά, είχε γιο Δημήτριο και η Άννα του Χαλκέως είχε στο νοικοκυριό της ανιψιά με το όνομά της⁸⁴⁵. Το 1341 ο Θεόδωρος Νικήτας είχε στο νοικοκυριό του ανιψιό με το όνομά του και ο Βοΐλας, γαμβρός του Σφιγξομμάτη, είχε γιο και εγγονό με το όνομα Γεώργιος⁸⁴⁶. Η συνήθεια τα παιδιά να λαμβάνουν το όνομα του θείου ή της θείας δεν φαίνεται πως ήταν τυχαία. Κάποια από αυτά καταγράφονται κάτω από την ίδια στέγη με τον θείο ή τη θεία τους. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, πολύ πιθανόν τα παιδιά αυτά είτε ορφάνευσαν και δόθηκαν στους θείους ως πλησιέστερους συγγενείς είτε είχαν

⁸⁴⁰ Vatopédi I: 64

⁸⁴¹ Kyritses 1997: 256

⁸⁴² Lavra II: 91

⁸⁴³ Iviron III: 74

⁸⁴⁴ Lavra II: 104

⁸⁴⁵ Lavra II: 109

⁸⁴⁶ Iviron IV: 87

δοθεί από τους ίδιους τους γονείς σε άτεκνο αδελφό ή αδελφή τους. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με ονοματοδοσία που θα επισφράγιζε μια άτυπη μορφή υιοθεσίας, η οποία θα λάμβανε χώρα σε μικρή ηλικία των παιδιών αυτών πριν από τη βάπτισή τους. Με άλλα λόγια το όνομα ήταν αυτό που επισφράγιζε την εξ αίματος και ταυτοχρόνως τεχνητή συγγένεια, ο θεός ήταν συνάμα και ο «θετός γονέας», χωρίς να χρειάζεται να ακολουθηθεί η τυπική διαδικασία υιοθεσίας.

Η συνήθεια τα παιδιά να παίρνουν το όνομα του παππού ή της γιαγιάς και λιγότερο συχνά ενός θείου ή θείας δεν παρατηρείται μόνο τον 14^ο αι. ούτε καν τη βυζαντινή περίοδο, αλλά αποτελεί αρχαιοελληνικό έθιμο⁸⁴⁷. Ωστόσο, αυτό δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα πως είχε καθολικό χαρακτήρα παρά το γεγονός ότι τονίζει το αίσθημα του ανήκειν σε μία οικογένεια. Υπό την έννοια αυτή η συνήθεια παρατηρείται πιο έντονα στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα από ότι στα κατώτερα, γιατί ακριβώς ο δεσμός ενός ατόμου με μία αριστοκρατική οικογένεια δηλώνεται εμφατικότερα όχι μόνο μέσω του επωνύμου ή των επωνύμων, αλλά και μέσω ενός ονόματος ενός προγόνου, που ήταν παράλληλα προβεβλημένο μέλος της κοινωνίας. Αναφορικά με την τάξη των παροίκων φαίνεται πως υπήρχαν και οικογένειες που δεν ακολουθούσαν αυτή τη συνήθεια. Δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε την ακριβή διάδοσή της, γιατί είναι πρακτικά αδύνατο να διαπιστωθεί ποιο ποσοστό από τα παιδιά που καταγράφονται στις διάφορες απογραφές των μοναστηριών είχαν το όνομα ενός ανιόντος συγγενούς τους. Οι απογραφές υπηρετώντας άλλο σκοπό παραλείπουν να καταγράψουν αρκετές φορές τη συγγένεια των απογραφέντων, όπως και το όνομα του γονέα των αρχηγών των νοικοκυριών. Σπάνια επίσης, όπως έχουμε παρατηρήσει, καταγράφονται πρώτα ξαδέλφια, είτε ζουν στο ίδιο νοικοκυριό είτε όχι, ώστε μέσω αυτών να καταδειχθεί μία σχέση αυτού του είδους με ανιόντα συγγενή.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε πως κάποια άρρενα τέκνα είχαν το όνομα του πατέρα τους. Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση του Δαργάνου Μερζάνου, ο οποίος καταγράφεται ως αρχηγός του νοικοκυριού, στο οποίο ζούσε και ο ομώνυμος γιος του⁸⁴⁸, σε όλες τις υπόλοιπες περιπτώσεις τα παιδιά αυτά καταγράφονται σε νοικοκυριά των οποίων αρχηγός είναι η χήρα μητέρα τους⁸⁴⁹. Πρόκειται προφανώς

⁸⁴⁷ Patlagean 2014: 127

⁸⁴⁸ Iviron III: 77

⁸⁴⁹ Πρόκειται για τους γιους της Άννας, χήρας Γεωργίου, της Θεοδώρας, χήρας Ιωάννου Βουλγάρου (Lavra II: 91), της Μαρίας, χήρας Δημητρίου Κοκκωτού, της Μαρίας, χήρας Ιωάννου Γερσίλα, της Ειρήνης, χήρας Παύλου Δραγάνου (Iviron III: 74), της Μαρίας, χήρας του Φωτεινού (Lavra II: 104), της Καλής, χήρας Γεωργίου, της Άννας, χήρας παπά Νικολάου και της Σωσάννας, χήρας Θεοδώρου

για περιπτώσεις που δόθηκε το όνομα του πατέρα, επειδή ο τελευταίος δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή και έτσι η ανάμνησή του εντός της οικογένειας περνούσε μέσα από το όνομά του. Ο θάνατος του πατέρα πρέπει να είχε συμβεί πριν από τη γέννηση του παιδιού ή λίγο μετά, πάντως πριν από τη βάφτισή του. Σε μία μόνο περίπτωση ο πατέρας – που ζει – είχε το ίδιο όνομα με τη θυγατέρα, ο Ιωάννης Χαλκεύς με την Ιωαννώ⁸⁵⁰ και μόνο μία επίσης περίπτωση μητέρας έχω εντοπίσει που είχε κοινό όνομα με τη θυγατέρα της, η Μαρία, χήρα του Τόμπρου⁸⁵¹. Κρίνω όμως πως δεν αποτελούν παρά σύμπτωση του ονόματος της μητέρας και της γιαγιάς, καθώς το Μαρία είναι σύνηθες όνομα.

Συγκρίνοντας αριθμητικά τα ανδρικά με τα γυναικεία ονόματα παρατηρούμε πως τα πρώτα υπερτερούν σαφώς των δεύτερων. Η εξήγηση αυτού έχει να κάνει βεβαίως με το γεγονός ότι η ονομαστική παρουσία των ανδρών στα σωζόμενα έγγραφα είναι συχνότερη από αυτή των γυναικών, καθώς, όπως θα δούμε εν συνεχεία, οι γυναίκες συχνά δεν δηλώνονταν με το όνομά τους αλλά μόνο με την ιδιότητα της συζύγου, της κόρης ή σπανιότερα της αδελφής. Κατα συνέπεια, ενώ είναι σπάνιο να συναντήσει κανείς έναν άνδρα χωρίς να κατονομάζεται, αυτό συμβαίνει συχνά στις γυναίκες. Επιπλέον, ο μικρότερος αριθμός των γυναικείων ονομάτων έναντι των ανδρικών θα μπορούσε να αποδοθεί και στην κυριαρχία του ονόματος Μαρία. Κάτι αντίστοιχο για τους άνδρες, όπως είδαμε, δεν υφίσταται.

Δεν συναντάμε όμως μόνο ονόματα με χριστιανική καταγωγή. Σλαβική προέλευση έχουν ανδρικά ονόματα, όπως Βελκάνος, Βοϊσθλάβος, Βολογλάβος, Σλάτκος και Τομπρόσθλαβος, και αντίστοιχα σλαβική προέλευση έχουν τα γυναικεία ονόματα, όπως Βέλκα, Δομπράν(ν)α, Δομπρομηρία, Δράζνα, Ζάριτζα, Μπρατιλία, Σθλαβία και Τομπρίτζα⁸⁵². Το πλήθος των σλαβικής προέλευσης ονομάτων και η κοινή παρουσία τους με βυζαντινά (χριστιανικά) στο πλαίσιο οικογενειών έχει οδηγήσει την V. Kravari στο συμπέρασμα ότι αυτό δεν οφείλεται σε κάποια «αντίσταση» των σλαβικών πληθυσμών να ενταχθούν σε ένα περιβάλλον ελληνόγλωσσο, αλλά στη διαρκή εισροή σλαβικών πληθυσμών στην περιοχή της Μακεδονίας καθ' όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αι.⁸⁵³ Παρατηρώντας ειδικότερα τα ονόματα αυτά διαπιστώνουμε ότι είναι πλήρως ενταγμένα στο φωνολογικό και κλιτικό σύστημα της ελληνικής

Κάτου (Lavra II: 109). Σε αυτούς θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τον Ιωάννη, αδελφό του Κωνσταντίνου, που είχε πατέρα τον Ιωάννη Πολίτη (Lavra II: 109).

⁸⁵⁰ Lavra II: 109

⁸⁵¹ Iviron III: 74

⁸⁵² Πλήρης κατάλογος όλων των σλαβικών ονομάτων παρατίθεται στο Παράρτημα.

⁸⁵³ Kravari 1999: 397

γλώσσας. Γι αυτό συναντάμε και παραλλαγές του ιδίου ονόματος, όπως Ραδοσθλάβα και Ραδοσθλαβία. Κανένα σλαβικό όνομα, είτε ανδρικό είτε γυναικείο, δεν γράφεται, όπως ακριβώς θα προφερόταν στη σλαβική. Πρόκειται σε κάποιο βαθμό για μία «ελληνοποίηση» (hellénisation) – για να δανειστούμε τον όρο της V. Kravari - των ονομάτων αυτών. Δεν είμαστε βέβαιοι σε θέση να γνωρίζουμε αν χρησιμοποιούνταν έτσι από τους σλαβικής καταγωγής πληθυσμούς της Μακεδονίας, στοιχείο που σχετίζεται με το αν και σε ποιο βαθμό είχαν υιοθετήσει την ελληνική γλώσσα. Το ότι όμως υπάρχουν γυναικεία ονόματα, όπως τα Νεάζα και Στρούμα, τα οποία συναντώνται και ως Νεάζω και Στρούμω, έχουν δηλ. αποκτήσει την κατάληξη –ω, η οποία συναντάται σε πολλά βυζαντινά γυναικεία ονόματα, όπως Θεοτοκό, Παρασκευώ και Ιωαννώ, ίσως δηλώνει ότι θα πρέπει να παρέμειναν σε χρήση για ένα τουλάχιστον διάστημα και μετά την υιοθέτηση από σλαβικούς πληθυσμούς έστω και σε κάποιο βαθμό της ελληνικής γλώσσας. Συνεπώς, ο μετασχηματισμός σλαβικών ονομάτων επί το «ελληνικότερον» πρέπει να εκληφθεί ως ένδειξη σταδιακής, αλλά βέβαιης ενσωμάτωσης μέρους τουλάχιστον από τους σλαβικούς πληθυσμούς σε ελληνόγλωσσο περιβάλλον χωρίς τη βίαιη αποκοπή από τις προγονικές ρίζες. Όσο όμως η «ελληνοποίηση» προχωρούσε τόσο η ανάμνηση της σλαβικής καταγωγής θα έσβηνε και μαζί της η πλειονότητα των σλαβικών ονομάτων. Τέλος, πρέπει να σημειωθεί ότι δεν συναντάμε κανένα όνομα σλαβικής προέλευσης σε απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου. Και καθώς οι αποφάσεις αυτές έχουν ως «πρωταγωνιστές» κυρίως ανθρώπους με καταγωγή αστική, η παρουσία ονομάτων σλαβικών ή μη τονίζει μία διάσταση μεταξύ υπαίθρου και πόλης.

Οικογένειες με μικτά σλαβικά και χριστιανικά ονόματα συναντάμε στις απογραφές παροίκων όλων των μονών. Η πλειοψηφία όμως των αναφορών αυτού του είδους απαντώνται κυρίως στις μονές Μεγίστης Λαύρας, Ιβήρων και Προδρόμου Σερρών. Ειδικότερα, στις αρχές του 14^{ου} αι. σε απογραφές παροίκων για την πρώτη μονή συναντάμε αρκετές οικογένειες με σλαβική καταγωγή, όπως ενδεικτικά του Ανδρόνικου και της Τομπρίτζας με τέκνα τους Μπράτο, Ειρήνη, Μαρία και Άννα⁸⁵⁴. Σε άλλη οικογένεια παροίκων της ίδιας μονής ως γιοι κατονομάζονται οι Βασίλειος, Τομπρηνός, Δραζίλας, Μιχαήλ και Γεώργιος⁸⁵⁵. Σλαβικά ονόματα καταγράφονται με πολύ μεγαλύτερη συχνότητα σε οικογένειες παροίκων των δύο άλλων μονών. Ενδεικτικά τέτοιες οικογένειες ήταν της χήρας Μερζάνη με τέκνα τους Κωνσταντίνο,

⁸⁵⁴ Lavra II: 91

⁸⁵⁵ Lavra II: 112

Θεόδωρο, Γερίλα και Τομπρίτζα⁸⁵⁶, του Δρατζίλα και της Ζωρίτζας με κόρη τη Τομπρίτζα⁸⁵⁷, του Μομτζίλα και της Δραγούσας με γιο τον Μπορίλα και προγονό τον Δραγάνο⁸⁵⁸, της Σλαβίτζας με τέκνα τους Δημήτριο και Τομπρίτζα⁸⁵⁹, του Ιωάννη, γιου του Στανισθλάβου, και της Άννας με τέκνα τους Δραγάνο, Βασίλειο και Άννα⁸⁶⁰, της χήρας Ζούζας με γιους τους Κόμανο και Δραγάνο και νύμφη τη Σλάτκα⁸⁶¹ και, τέλος, του Ιωαννάκιου Ροδοσφύρου και της Ρωσάννας με γιους τους Νικόλαο και Ούρεσι⁸⁶². Οι οικογένειες αυτές εντοπίζονται κατά κύριο λόγο στο χωριό Μονόσπητα για τη μονή Προδρόμου και Στρούμιτσα για τη μονή Ιβήρων.

Εκτός των Σλάβων στη Μακεδονία υπήρχαν οι εβραϊκές κοινότητες των λεγόμενων «Ρωμανιτών» Εβραίων. Οι τελευταίοι γενικά ζούσαν εντός των ορίων του βυζαντινού κράτους της μέσης και ύστερης περιόδου με ρίζες που ανάγονται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή⁸⁶³. Η δε εβραϊκή παρουσία σε πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη, είναι πιθανόν αποτέλεσμα των προσπαθειών του Μιχαήλ Η' για την οικονομική αναζωογόνηση των βυζαντινών πόλεων⁸⁶⁴. Όπως παρατηρεί ο Κ. Μουστάκας, η εβραϊκή παρουσία στη βυζαντινή κοινωνία, χαρακτηρίζεται από μία παραδοξότητα, καθώς από τη μία υπήρχε ο ισχυρός αντι-εβραϊκός λόγος με κύριο φορέα του την Εκκλησία, από την άλλη η νομική αναγνώριση από το κράτος⁸⁶⁵. Αν και δεν γνωρίζουμε ουσιαστικά τίποτα για το είδος των εγκαταστάσεων και τις ασχολίες ειδικότερα της εβραϊκής κοινότητας της Ζίχνας⁸⁶⁶, υπάρχουν δύο έγγραφα της μονής Προδρόμου Σερρών, το χρυσόβουλλο του Ανδρονίκου Γ' του 1328, με το οποίο στην εν λόγω εβραϊκή κοινότητα – η οποία πρέπει να αριθμούσε γύρω στα σαράντα με πενήντα νοικοκυριά, αν και καταγράφονται μόνο δώδεκα - ορίζεται

⁸⁵⁶ Prodrome: 167

⁸⁵⁷ Prodrome: 179

⁸⁵⁸ Ένα άλλο παράδειγμα είναι του Δραγάνου Κωστική και της Άννας με γιο τον Μπορίλα και προγονό τον Δραγάνο (Prodrome: 181).

⁸⁵⁹ Prodrome: 183. Στην ίδια απογραφή συναντάμε και τον Κωμάνο Πιτζινόκη με γιους τους Γερίλα, Θεόδωρο και Τόμπρο και τον Ιωάννη Κάισαρι και τη Δραγάνα με γιο τον Δραγινό, του Ιωάννη και

⁸⁶⁰ Iviron III: 74

⁸⁶¹ Iviron III: 77. Επίσης στην ίδια απογραφή καταγράφονται ο Μιχαήλ Καλλιμάνης και η Θεοδώρα με τέκνα τους Καλλιμάνη, Δραγάνο και Στρούμα, και ο Δραγοσθλάβος Βογδάνος και η Θεοδώρα με τέκνα τους Βογδάνο και Στάνα.

⁸⁶² Iviron III: 87

⁸⁶³ Μουστάκας 2004: 87

⁸⁶⁴ Οι εβραίοι υπήκοι, αν και υφίστανται μερικούς νομικούς και κοινωνικούς περιορισμούς, συμμετέχουν πλήρως στην οικονομική ζωή του βυζαντινού κράτους. Βλ. Dölger 1953, Matschke 2006α: 159. Ο D. Jacoby υποστηρίζει πως υπήρχε στο Βυζάντιο βαθιά ριζωμένη και εκτεταμένη εχθρότητα απέναντι στους Εβραίους (Jacoby 1993). Για τους εβραίους γενικά στο Βυζάντιο βλ. επίσης ενδεικτικά Charanis 1947, Bowman 1985, Bonfil κ.ά. 2012.

⁸⁶⁵ Μουστάκας 2004: 94-95

⁸⁶⁶ Matschke 2006α: 160

φόρος είκοσι νομισμάτων για δύο χριστιανικά ιδρύματα, τη μονή της Παναγίας και τον ναό της αγίας Αναστασίας, και η φορολογική απόγραφή των νοικοκυριών της κοινότητας λίγα χρόνια αργότερα⁸⁶⁷. Τα δύο αυτά έγγραφα παρέχουν πληροφορίες για τη λειτουργία των ονομάτων. Δίπλα στα ανδρικά ονόματα Σταμάτης, Ευθύμιος, Καλός, Ηλίας και Λέων, ονόματα που έφεραν και χριστιανοί, καταγράφονται και τα καθαρά εβραϊκά Μωυσής, Δαβίδ, Σαμπάτις και Σολομών, που δεν απαντώνται σε καμία άλλη φορολογική απογραφή. Και για τα γυναικεία ονόματα μπορούν να γίνουν ανάλογες παρατηρήσεις, καθώς, έχουμε και εδώ ονόματα γυναικεία που συναντάμε για πρώτη φορά, όπως Φράγκα και Αρχόντισσα, αλλά και ονόματα με συχνότατη χρήση από Χριστιανές, όπως Άννα, Ευδοκία και Καλή. Ο Κ. Μουστάκας αναφέρει σχετικά πως από τα 34 καταγεγραμμένα πρόσωπα διαθέτουμε το όνομα για τα 23, εκ των οποίων τα δέκα είναι ελληνικά, τα έντεκα εβραϊκά, ενώ ειδικά για το Σαμπάτις και το Φράγκα σημειώνει πως το πρώτο παραπέμπει στην εβραϊκή ρίζα του ονόματος και όχι στην εξελληνισμένη εκδοχή του, ενώ το δεύτερο δεν απαντά σε καμία άλλη απογραφή, όπως ήδη έχει σημειωθεί. Η δε εξελληνισμένη εκδοχή των εβραϊκών ονομάτων, σύμφωνα με τον ιστορικό, δεν αποτελεί αυθαίρετη καταγραφή των απογραφών, αλλά πρέπει να εκληφθεί ως αποτέλεσμα της ελληνοφωνίας των Εβραίων του Βυζαντίου⁸⁶⁸. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε σχετικά πως οι Εβραίοι, ζώντας δίπλα στο σαφώς υπέρτερο πληθυσμιακά χριστιανικό στοιχείο, επέλεξαν συχνά ονόματα από την Παλαιά Διαθήκη, που χρησιμοποιούνταν και από Χριστιανούς. Αυτή η στενή σχέση υπογραμμίζεται emphatically από το μόνο μη παλαιοδιαθηκικό όνομα που καταγράφεται, το Καλή, όνομα κοινότοπο στις χριστιανές.

Τέλος, υπάρχει στα μοναστικά έγγραφα ένας μικρός, αλλά υπαρκτός αριθμός ονομάτων με δυτική προέλευση. Πρόκειται για τα ονόματα Αμινσέλης, Βαλδουβίνος, Γουλιέλμος, Δομένικος, Λουμπέρτος, Μπεβενέτος και Μπέρον. Μπορούμε ως προς τα αίτια της παρουσίας τους στη Μακεδονία του 14^{ου} αι. να υποθέσουμε ότι είτε προήλθαν από τη λατινική κατάκτηση της περιοχής τον 13^ο αι. είτε από την εγκατάσταση εκεί βενετών και γενοβέζων εμπόρων. Απόδειξη της προέλευσης αυτών των ονομάτων αποτελεί το γεγονός ότι με το μοναδικό μη εξελληνισμένο όνομα Μπέρον ονομαζόταν κάποιος με το επώνυμο Φράγγος⁸⁶⁹. Επίσης, ο Γουλιέλμος

⁸⁶⁷ Prodrôme: 125, 154, Μουστάκας 2004: 91

⁸⁶⁸ Μουστάκας 2004: 87

⁸⁶⁹ Iviron III: 70

αναφέρεται στα έγγραφα ως Καβαλάριος Γουλιέλμος Ντελακαβρίας ή απλά Καβαλάριος Γουλιέλμος⁸⁷⁰. Με δεδομένο ότι η οικογένεια αυτή θεωρείται αριστοκρατική το «Καβαλαρίας» παρέμεινε όχι ως τίτλος βεβαίως ευγενείας, αλλά ως επώνυμο, που παρέπεμπε ως ανάμνηση σε ευγενική καταγωγή. Από τα γυναικεία ονόματα με δυτική προέλευση θα μπορούσαμε να σημειώσουμε τα Ανέζα και Ρήγενα. Πάντως, η συντριπτική αριθμητική υπεροχή των σλαβικών έναντι των δυτικών ονομάτων δείχνει το σαφές αποτύπωμα της σλαβικής παρουσίας στη Μακεδονία και τον 14^ο αι.

⁸⁷⁰ Prodrôme:74, 102, 111

Β. Το Επώνυμο

Τα επώνυμα αποκαλύπτουν περισσότερα στοιχεία για την κοινωνία του 14^{ου} αι. σε σχέση με τα ονόματα. Καθώς δηλώνουν όχι μόνο το άτομο, όπως το όνομα, αλλά και την οικογένεια προέλευσης, φωτίζουν πτυχές της συγκρότησης του θεσμού της οικογένειας. Τον 14^ο αι. υπήρχε επίσης πλήθος επωνύμων. Ως προς τη συχνότητα τα ανδρικά επώνυμα υπερτερούν σαφώς των γυναικείων. Προφανώς το τελευταίο σχετίζεται με την κοινωνική θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία και με το πώς αυτή αντικατοπτρίζεται στις πηγές μας. Δεν είναι, συνεπώς, τυχαίο ότι η παρουσία αριστοκρατικών επωνύμων είναι πολύ ισχυρότερη στα γυναικεία επώνυμα από ότι στα ανδρικά, καθώς, παρά τις πολλές εξαιρέσεις, ο κανόνας θέλει τις γυναίκες των υπολοίπων τάξεων να μην δηλώνονται με το επώνυμό τους παρά με αυτό του συζύγου.

Αναφορικά με την ετυμολογική προέλευση των επωνύμων ένεκα ακριβώς του πλήθους τους απαιτείται μία ενδελεχέστερη γλωσσολογική και ιστορική μελέτη⁸⁷¹. Μπορούμε, εντούτοις, στην παρούσα έρευνα να προβούμε σε γενικές διαπιστώσεις. Ενώ είμαστε σχεδόν βέβαιοι ότι μετά το όνομα ακολουθεί η επαγγελματική ιδιότητα και εν συνεχεία το επώνυμο σε αναφορές του τύπου «Βασίλειος τζαγκάριος ο υιός Χρύσου του Πασχάλη»⁸⁷², «Νικόλαος ιερέυς ο Μωμάτης», «ο υιός Ιωάννου ράπτου του Μαύρου», «Ιωάννης ράπτης ο Χριστόδουλος» και «Δημήτριος τζαγκάρης ο Τομάχης»⁸⁷³, δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για αναφορές, όπως «Δράζος ο Χοιροβοσκός έχει ...»⁸⁷⁴. Για αναφορές, όπως αυτές, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε στην πραγματικότητα με βεβαιότητα αν αυτό που έπεται του ονόματος, όπως το «Χοιροβοσκός», ταυτίζεται με επώνυμο ή με επάγγελμα. Εντούτοις, στην αναφορά αυτή, όπως και σε άλλες αντίστοιχες, θα λέγαμε ότι το ουσιαστικό που δηλώνει επαγγελματική ιδιότητα πρέπει να εκληφθεί ως επώνυμο, καθώς η επαγγελματική ενασχόληση καθιερώθηκε κάποια στιγμή ως τέτοιο. Τα επώνυμα που δηλώνουν επάγγελμα έχει υποστηριχθεί ότι αποτελούν δείκτη δημογραφικής αύξησης, η οποία οδήγησε σε καταμερισμό εργασίας και σχετική βελτίωση του επιπέδου ζωής των

⁸⁷¹ Βλ. επ' αυτού και Λαΐου 1987: 165 – 178, Κιουσοπούλου 1990: 151 -2, Patlagean 2014: 128. Βλ. επίσης στο Παράρτημα πίνακα με ειδικές κατηγορίες επωνύμων.

⁸⁷² Iviron III: 74

⁸⁷³ Lavra II: 109

⁸⁷⁴ Iviron III: 77

αγροτικών πληθυσμών⁸⁷⁵. Μία άλλη δυσκολία που συναντά ο ερευνητής αναφορικά με τα επώνυμα τον 14^ο αι. είναι η ακόλουθη: Δεν γνωρίζουμε αν μία γενική κυρίου ονόματος δίπλα σε ένα άλλο κύριο όνομα, όπως στην αναφορά «Τομπρένος ο του Προκοπίου», ταυτίζεται με το πατρώνυμο ή αποτελεί επώνυμο. Αν αποδεχθούμε το πρώτο, τότε το καταγεγραμμένο πρόσωπο δηλώνεται χωρίς επώνυμο. Και εδώ όμως φαίνεται να υιοθετήθηκε ένα πατρώνυμο κάποια χρονική στιγμή ως επώνυμο.

Σε άμεση σχέση με την προηγούμενη διαπίστωση, αναφορικά με την ετυμολογική προέλευση των επωνύμων παρατηρούμε πως πολλά ταυτίζονται πλήρως με ονόματα, είτε κυρίως σε πτώση ονομαστική είτε σπανιότερα σε γενική, όπως τα Αδάμ, Αιμηλιανός, Λέων, Μαρίνος, Φίλιππος και Φωκάς. Μία μικρή, αλλά υπαρκτή κατηγορία επωνύμων αυτής της κατηγορίας είναι όσα ταυτίζονται με ονόματα αρχαιοελληνικής προέλευσης, όπως Ασκληπιός, Ερμογένης και Ορέστης, τα οποία εντούτοις δεν χρησιμοποιούνται καθόλου ως μικρά ονόματα. Επίσης, ενδιαφέρον είναι ότι πολλά από τα επώνυμα αυτής της κατηγορίας καταγράφονται στη δημόσια εκδοχή τους, όπως Αποστόλης και Αναστάσης, φανερώνοντας πως η γένεση των επωνύμων ήταν σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό μία διαδικασία που «γενήθηκε» από τις κατώτερες τάξεις. Στο πλαίσιο αυτό δεν προξενεί εντύπωση ότι πολλά επώνυμα ταυτίζονται με ονόματα σλαβικής καταγωγής, όπως Δραγοσθλάβος, Τομπρίλας και Ζλάτος, είτε με ονόματα δυτικής προέλευσης, όπως Γουλιέλμος, Γυράρδος, και Δομέστικος. Τα περισσότερα από τα επώνυμα αυτά συνηθίζονταν στο θέμα Στρυμόνος και ειδικότερα στη Στρωμνίτσα, όπου υπήρχαν και οι περισσότερες οικογένειες με μικτά ονόματα, όπως είδαμε. Στην ίδια κατηγορία πρέπει να ενταχθούν και όσα προέρχονται μέσω παραγωγής ή σύνθεσης με ονόματα, όπως Αναστασόπουλος, Δημητράς, Δημητρόπουλος, Θωμόπουλος, Ιακωβίτζης. Χαρακτηριστικότερα σχετικά παραδείγματα αποτελούν τα πολλά σε αριθμό επώνυμα παράγωγα ή σύνθετα με τα Ιωάννης και Θεόδωρος: Ιωαννάκης, Ιωαννάκιος, Ιωαννηλάς, Ιωαννίλας, Ιωαννιτζάνης, Ιωαννίτζης, Ιωαννήτζιστος, Ιωαννίκας, Ιωαννιτζόπουλος, Ιωαννόπουλος, Ιωαννοτζίστας, Ιωαννούδαρος, Ιωαννούδης και Ιωαννούλης και Θεοδωράκης, Θεοδωρίτζης, Θεοδωρόπουλος. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι και τα ονόματα Θεόδωρος και Ιωάννης βρίσκονται στην κορυφή των ονομάτων από άποψη χρήσης, όπως έχουμε ήδη δει.

⁸⁷⁵ Kaplan 2009: 158

Όπως επίσης αναφέρθηκε, κάποια επώνυμα ταυτίζονται με σλαβικά ή δυτικής προέλευσης ονόματα. Τα επώνυμα αυτά δεν αποτελούν τα μόνα δηλωτικά εθνοτικής προέλευσης. Σλαβική προέλευση έχουν και τα ακόλουθα επώνυμα: Νεαγοσθλάβος, Σλάτκος, Σθλάβος και Σμάτκος, ενώ δυτική τα Αλδουβίνος, Ιντάλκος και Αμίσελος. Σαφή εθνοτική προέλευση δηλώνουν επώνυμα, όπως Αλαμάνος, Αιγύπτιος, Βλάχος, Βούλγαρος, Ρώσος, Σαρακηνός, Τούρκος και Φράγκος. Δηλωτικά κοινωνικής καταγωγής έχουν τα επώνυμα Πάροικος και Νεοπάροικος. Τοπωνυμική προέλευση έχουν επώνυμα, όπως Αδριανουπολίτης, Αντιοχ(ε)ίτης, Αρτηνός, Βερροιώτης, Βοδενιώτης, Έδεσ(σ)ηνός, Θεσσαλονικαίος, Θηβαίος, Θηριανός, Καλαβρός, Καλπαδόκης, Μακεδών, Μιτυληναίος, Μονεμβασιώτης και Χιώτης. Σε αυτά θα μπορούσαν να προστεθούν και τα Νησιώτης και Ποτάμιος. Όλα τα παραπάνω επώνυμα απαντώνται στη Μακεδονία του 14^{ου} αι. αναδεικνύουν έτσι ένα ψηφιδωτό της με ποικιλία εθνοτική και όχι μόνο.

Πολλά επώνυμα παραπέμπουν σε «επαγγελματική», όπως προελέχθη, και άλλα σε ανθρώπινη σωματική ιδιότητα. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν επώνυμα, όπως Αλετράς, Αμαξάς, Γουναράς, Κηπουρός, Κρασοπώλης, Κρασάς, Μαρμαράς, Ναυπηγός, Χρυσοχόος, Ψωμάς και Ψαράς, και στη δεύτερη επώνυμα, όπως Ασπρόφρυς, Ζαγαρομμάτης, Καστανός, Κεφαλάς, Κοντός, Κωφός, Μελαχρηνός, Μικροκέφαλος, Ποδαράς, Σπανός, Σκυλομίτης και Τραυλός, ενώ σε ηθική ή πνευματική ιδιότητα παραπέμπουν επώνυμα, όπως Αναπαυμένος, Καλοήθης, Κακός, Πονηρός, Φιλόξενος και Φρόνιμος. «Υλική» ιδιότητα φέρουν τα επώνυμα Γλυκύς, Δρυίνος και Αργυρένος. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφέρουμε τα επώνυμα που φαίνεται πως λειτουργούσαν ως παρωνύμια, όπως τα Αλληλούιας, Αρκοφαγωμένος και Βήγας. Τέλος, κάποια επώνυμα θα μπορούσαν να ενταχθούν σε δύο άλλες κατηγορίες, όσα παραπέμποταν σε τίτλους είτε βυζαντινούς, όπως Δούκας, Καίσαρ, Κουροπαλάτης, Λογοθέτης και Στρατηγός, είτε μη, όπως Καβαλλάριος, Καβαλλαρόπουλος, Σουλτάνος και Γαζής, και όσα προέρχονται από τον αγιολογικό κύκλο, όπως Αγιοαθανασίτης, Αγιοαναστασίτης, Αγιοβαρβάτας, Αγιοβλασίτης, Αγιογεωργίτης, Αγιοδημητρίτης, Αγιοθεοδωρίτης, Αγιοκλασίτης, Αγιονικολάτης, Αγιοσοφίτης και Αγιοστρατηγήτης. Τα τελευταία θα μπορούσαν βέβαια να παραπέμπουν και σε αντίστοιχα τοπωνύμια.

Μία εικόνα για τη «γένεση» και τη διαδρομή ενός επωνύμου μας δίδει η απογραφή του 1409 της μονής Δοχειαρίου⁸⁷⁶. Σε αυτήν αρχικά καταγράφεται ο Κώνστας Πρατηκαρόπουλος, εν συνεχεία «ο έτερος Πρατηκάρης Κώνστας» και τέλος ο «Δημήτριος ο υιός της Πρατηκαραίας». Έχουμε συνεπώς τρεις παραλλαγές του ίδιου στην πραγματικότητα επωνύμου, οι δύο, «Πρατηκαρόπουλος» και «Πρατηκάρης», με αναφορά σε άνδρα και η τρίτη, «Πρατηκαραία», με αναφορά σε γυναίκα. Οι δύο πρώτες χρησιμοποιούνται από τον απογραφέα προφανώς, για να μην υπάρξει σύγχυση για το ποιο πρόσωπο ακριβώς καταγράφεται ως επικεφαλής του αντίστοιχου νοικοκυριού, καθώς και τα δύο φέρουν το ίδιο όνομα Κώνστας. Το πιθανότερο επίσης είναι να πρόκειται για συγγενικά πρόσωπα, καθώς η καταγραφή των τριών αυτών νοικοκυριών είναι συνεχής. Φυσικά είναι αδύνατο να εξακριβωθεί ο βαθμός συγγενείας τους. Το αν όμως τα συγκεκριμένα πρόσωπα στην καθημερινότητά τους χρησιμοποιούσαν με ανάλογο τρόπο τα επώνυμά τους είναι κάτι που αγνοούμε. Οι καταγραφές αυτές μας οδηγούν επιπλέον στο συμπέρασμα πως κάποια επώνυμα ακόμα και στις αρχές του 15^{ου} αι. δεν είχαν παγιωθεί ως προς την οριστική τους μορφή, παρά την ευρεία χρήση τους ήδη από τον προηγούμενο αιώνα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις αναφορικά με την ετυμολογική προέλευση των επωνύμων καταδεικνύει τον βαθμό διάδοσης τους τον 14^ο αι., όχι μόνο στις ανώτερες τάξεις, κάτι που ίσχυε πολύ πριν από αυτόν τον αιώνα, αλλά και στις κατώτερες, ειδικά στους παροίκους. Πρόκειται για την κατάληξη μίας μακράς διαδικασίας που είχε ξεκινήσει πολύ νωρίτερα από την κορυφή της βυζαντινής κοινωνίας και κατέληξε αιώνες μετά, τον 14^ο αι., να ορίζει συνολικά τη βυζαντινή κοινωνία. Μπορούμε δε να υποθέσουμε πως κλάδοι επιφανέστατων οικογενειών των προηγούμενων αιώνων είχαν εκπέσει κοινωνικά, χωρίς να απολέσουν το επώνυμό τους. Υπό την έννοια αυτή γίνεται κατανοητή η χρήση λ.χ. του επωνύμου Κομνηνός τον 14^ο αι. όχι μόνο σε αριστοκρατικές οικογένειες, αλλά και σε οικογένειες παροίκων ή αγροτών, όπως στην περίπτωση του Ιωάννη Κομνηνού, αγρότη στην περιοχή των Σερρών⁸⁷⁷.

Η διαδικασία γέννησης των επωνύμων και της επικράτησής τους τον 14^ο αι. είναι άμεσα συνδεδεμένη με τη σύνθετη γραφειοκρατική κρατική μηχανή που χαρακτήριζε γενικά τη βυζαντινή διοίκηση. Όπως έχουμε ήδη δει, στα φορολογικά κατάστιχα

⁸⁷⁶ Docheiariou: 53

⁸⁷⁷ Prodrome: 178

ορίζονται με σχετική σαφήνεια η ακίνητη περιουσία ενός νοικοκυριού, κάποιες φορές μέρος και της κινητής, τα πρόσωπα που περιλαμβάνονται σε αυτό, το επάγγελμα του επικεφαλής και ο αναλογούν φόρος, καθώς το κάθε νοικοκυριό αποτελεί συνάμα εκτός από κοινωνική και οικονομική/φορολογική μονάδα⁸⁷⁸. Αυτή η διαδικασία για είναι έγκυρη και πλήρης και επομένως χρηστική δεν μπορεί παρά να βασίζεται στα διακριτικά χαρακτηριστικά του κάθε νοικοκυριού. Το τελευταίο μας οδηγεί στον σαφή προσδιορισμό των νοικοκυριών μέσω της δήλωσης όχι μόνο του ονόματος και του πατρώνυμου, αλλά κυρίως μέσω του επωνύμου των επικεφαλής είτε άμεσα είτε έμμεσα. Συχνά μάλιστα συναντάμε πέραν του ονόματος και του επωνύμου του επικεφαλής ενός νοικοκυριού και άλλα στοιχεία, προκειμένου να προσδιοριστεί με απόλυτη ακρίβεια, όπως «Μανουήλ τζαγκάρης Κουτζουβέλης ο γαμβρός του Γαβρά»⁸⁷⁹, «Γεώργιος ο γαμβρός του Χαρακά ήτοι ο Καθαροψωμάς», «Καλή χήρα η Σιλιγουδία ήτοι η νύμφη του Μακρού», «Μιχαήλ ο γαμβρός της Κοπανήνας ήτοι ο Λαπαρός», «Δημήτριος ο υιός Βασιλείου του Κριβέλη ήτοι ο Πράσνικας», «Μαρία χήρα η θυγάτηρ Βασιλείου του Ρώσου ήτοι η Κωνστία» και «Νικόλαος ο υιός Ιωάννου Παγάνου του της Βουτουλίας ήτοι ο Μπεατίτζας»⁸⁸⁰.

Επιπλέον, ένα συμβολαίο αγοραπωλησίας ή δωρεάς για να έχει εγκυρότητα και να μην εγείρονται διεκδικήσεις για το ακίνητο που αφορά, δεν μπορεί παρά να αναφέρει με σαφήνεια τα συμβαλλόμενα μέρη και, συνεπώς, τα ονοματεπώνυμα τους. Η διαπίστωση αυτή σχετίζεται με την ακόλουθη: στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση όλων των μελών της οικογένειας για την πώληση ενός περιουσιακού στοιχείου, ακόμα και αν αυτό αποτελούσε προικώο της γυναίκας⁸⁸¹. Τέλος, το επώνυμο μπορεί να δηλώσει εμφατικά ποια είναι τα πρόσωπα και ποιοι οι δεσμοί αίματος στο πλαίσιο μιας οικογένειας και, συνεπώς, ποια τα δικαιώματα ενός προσώπου σε περιουσιακά στοιχεία ενός συγγενούς του, δικαιώματα καταχρωμένα και από τη νομοθεσία. Για τον λόγο αυτό καταγράφονται τα επώνυμα των ανδρών κυρίως, όπως έχουμε δει, πρωταγωνιστών στις αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί απόφαση που επέλυε θέματα προίκας το 1400⁸⁸². Σε αυτήν αναφέρονται αρχικά ο κατήγορος Ιωάννης Χρυσάφης, εν συνεχεία

⁸⁷⁸ Λαΐου 1987: 102

⁸⁷⁹ Esphigménou: 68

⁸⁸⁰ Lavra II: 109

⁸⁸¹ Γετίμη 2016: 324

⁸⁸² MM II: 587/Regestes: 3146

ο κατηγορούμενος γαμβρός του Φωκάς - χωρίς να γίνεται κατανοητό αν το «Φωκάς» αποτελεί όνομα ή επώνυμο - και τέλος η σύζυγός του, η θυγατέρα του Χρυσάφη, χωρίς καμία αναφορά στο όνομά της. Μια όμως προσεκτικότερη ανάγνωση θα μας οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι σε περιπτώσεις, όπως αυτές, κρίθηκε περιττή από τον συντάκτη η αναφορά του ονόματος και του επωνύμου και των δύο αντίδικων, καθώς έχει δηλωθεί η στενή τους συγγένεια και, επομένως, δεν δημιουργείται ζήτημα ταυτοποίησης. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια, όπως αναλυτικότερα θα δούμε εν συνεχεία, ότι τηρείται πάντα από τους συντάκτες των αποφάσεων μία ακρίβεια ή έστω μία ανάλογη τακτική στη δήλωση της ταυτότητας των προσώπων, όπως αυτή που περιγράψαμε.

Στο πλαίσιο, όπως ορίστηκε, επιστρατεύονται είτε από τη διοίκηση είτε υιοθετούνται από τους ίδιους τους φέροντες επώνυμα, τα οποία χαρακτηρίζονται από ποικιλία ετυμολογικής προέλευσης. Τα δε επώνυμα που σχετίζονται με εθνοτική ή άλλη καταγωγή, επάγγελμα ή ακόμα και τα παρωνύμια είναι τα πιο εύκολα που θα μπορούσε είτε η διοίκηση είτε ο ίδιος οι φέροντες να υιοθετήσουν, καθώς αποτελούν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ταυτότητας ενός ανθρώπου. Υπό αυτήν την έννοια γίνεται κατανοητή και η χρήση των επωνύμων Πάροικος και Νεοπάροικος, προφανώς από οικογένειες που είχαν ίσως μόλις εισέλθει σε μία αγροτική κοινότητα και δεν είχαν ακόμα υιοθετήσει ένα ιδιαίτερο επώνυμο.

Ειδικότερα, στις απογραφές των μοναστικών παροίκων οι τελευταίοι καταγράφονται σε γενικές γραμμές είτε με το ονοματεπώνυμό τους είτε απλά με το όνομα, αλλά με ταυτόχρονη αναφορά στη στενή συγγένεια με πρόσωπο που έχει προηγουμένως καταγραφεί με όνομα και επώνυμο. Σε σημείο της απογραφής του 1300 για τη Μεγίστη Λαύρα αναφέρεται ο «Κυριακός ο Κουρουπής» και τα στοιχεία του νοικοκυριού του και εν συνεχεία το νοικοκυριό του «Κωνσταντίνου, του γαμβρού του»⁸⁸³. Υποθέτουμε ότι και ο δεύτερος θα έφερε επώνυμο, αλλά για τον απογραφέα θεωρείται περιττή η αναφορά του, καθώς έχει δηλωθεί η συγγενική του σχέση με τον Κυριακό Κουρουπή και το νοικοκυριό του έχει περιγραφεί επαρκώς και διακριτά από τα υπόλοιπα. Αντίστοιχα και σε απογραφή για τη μονή Ιβήρων του 1316 διαβάζουμε αρχικά για το νοικοκυριό του «Βασίλειου τζαγκάριου υιού Χρύσου του Πασχάλη» και ακολούθως για τα νοικοκυριά των τριών αδελφών του, Χρύσου, Κωνσταντίνου και Μιχαήλ, χωρίς αναφορά εκ νέου του επωνύμου Πασχάλης, καθώς κάτι τέτοιο

⁸⁸³ Lavra II: 91

κρίνεται από τον απογραφέα περιττό⁸⁸⁴. Η πρακτική αυτή των απογραφών δεν περιορίζεται μόνο στους άμεσους συγγενείς, τέκνα, γαμβρούς ή αδέρφια, αλλά περιλαμβάνει κάποιες φορές θείους ή ξαδέλφια. Στην ίδια απογραφή του 1316 για τη μονή Ιβήρων καταγράφεται αρχικά το νοικοκυριό του Μιχαήλ, γιου του Χρύσου Βορίλα και αμέσως μετά το νοικοκυριό του θείου του, Βασιλείου, χωρίς επώνυμο, ενώ στην απογραφή του 1321 για τη μονή Ξενοφώντος μετά το νοικοκυριό του Παγκάλλου Οστρίδη παρατίθεται αυτό του Θεοδοσίου, εξαδέλφου του, χωρίς επώνυμο επίσης⁸⁸⁵. Σπανίως συμβαίνει το αντίστροφο, να καταγράφεται δηλ. κάποιος χωρίς επώνυμο, το οποίο εννοείται, επειδή αναφέρεται εν συνεχεία μέσω της καταγραφής νοικοκυριού ενός στενού συγγενούς, τέκνου ή αδελφού, όπως στην περίπτωση της «χήρας της του παπά Βασιλείου», της οποίας το επώνυμο δηλώνεται έμμεσα και εν συνεχεία μέσω της καταγραφής του νοικοκυριού ενός εκ των υιών της, του Δημητρίου Μύαρι («Δημήτριος ο έτερος υιός αυτής ήτοι ο Μύαρις»)⁸⁸⁶. Μία ανάλογη περίπτωση είναι αυτή του «Κωνσταντίνου ... υιού του παπά Ιωάννου», χωρίς επώνυμο, το οποίο δηλώνεται ακολούθως από την περιγραφή του Κροκκά Γεώργιου, αδελφού αυτού⁸⁸⁷. Η τελευταία αυτή διαπίστωση μας οδηγεί και σε μία άλλη: Φαίνεται πως κάποιες φορές δεν γίνεται αναφορά σε επώνυμο, όταν καταγράφεται νοικοκυριό που σχετίζεται με ιερέα. Έτσι, ενώ το 1301 στην απογραφή των παροίκων της μονής Βατοπεδίου του χωρίου Κρυμωτά ο Μιχαήλ καταγράφεται ως «υιός Ιωάννου ιερέως και νομικού του Κοντοστεφανίτου», με επώνυμο δηλαδή⁸⁸⁸, στην απογραφή για τη μονή Εσφιγμένου τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1320, καταγράφεται ο «Ιωάννης ο υιός του παπά Δημητρίου» χωρίς επώνυμο⁸⁸⁹.

Είναι γνωστό ότι οι ανήκοντες στην αριστοκρατική τάξη καταγράφονται με παραπάνω από ένα επώνυμο, όπως ο Μανουήλ Δούκας Ταρχανειώτης ή ο Δημήτριος Δουκόπουλος Μανικαΐτης, και πως τα επώνυμα τους προέρχονταν και από τους δύο γονείς, προκειμένου να οριστεί η υψηλή καταγωγή μέσω του πατρός αλλά και της μητρός, ορίζοντας έτσι ένα πλαίσιο «ισότητας» για την τάξη αυτή⁸⁹⁰. Πρόκειται για μία πρακτική που ήταν πλήρως εξελιγμένη μετά την πρώτη δεκαετία του 14^{ου} αι.⁸⁹¹

⁸⁸⁴ Iviron III: 74

⁸⁸⁵ Xénophon: 16

⁸⁸⁶ Esphigménou: 14

⁸⁸⁷ Iviron III: 74

⁸⁸⁸ Vatopédi I: 30

⁸⁸⁹ Esphigménou: 14

⁸⁹⁰ Λαΐου 2009: 59

⁸⁹¹ Kyritses 1997: 232

Φαίνεται επίσης πως κάποιες φορές τα παιδιά επέλεγαν το επώνυμο της μητέρας και όχι του πατέρα, εφόσον αυτό θεωρούνταν ως ιδιαίτερα λαμπρό, όπως συνέβη με τον γιο του Φωκά Μαρουλή, Ιωάννη Συναδηνό, και τον δεύτερο γιο του Θεόδωρου Παδύατη, Ιωάννη Λάσκαρη. Οι άνδρες αυτοί προέρχονται από γάμους, όπως έχουμε δει, επιφανών γυναικών με λιγότερο επιφανείς άνδρες. Επομένως, η επιλογή του μητρικού επωνύμου έναντι του ανδρικού δεν ήταν κανόνας και κυρίως στις περιπτώσεις, όπως τις προαναφερθείσες, δείχνει τη θέληση όσων τα φέρουν να δηλώνουν μία υψηλή καταγωγή⁸⁹². Ωστόσο, υπάρχουν και λίγες περιπτώσεις ατόμων που ανήκαν σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα και έχουν την ίδια συμπεριφορά. Ο Δημήτριος Νομικός λ.χ. καταγράφεται ως υιός του πρωτοπαπά Ζαμπίτιλβα⁸⁹³. Αν υποθέσουμε ότι εδώ το Ζαμπίτιλβα είναι επώνυμο και όχι όνομα, τότε σε περιπτώσεις, όπως αυτές, που το επώνυμο παραπέμπει σε σλαβική καταγωγή, ίσως η επιλογή ενός άλλου επωνύμου να φανερώνει την ένταξη της οικογένειας σε ελληνόγλωσσο περιβάλλον.

Παρατηρείται ότι κάποιοι πάροικοι καταγράφονται με δύο επώνυμα, όπως ο Βασίλειος Μωραΐτης Διαβατηνός και ο Νικόλαος Σκιαδάς Τομάχης. Πρόκειται για έναν πολύ μικρό αριθμό σε σχέση με το πλήθος των υπόλοιπων παροίκων, αλλά υπαρκτό⁸⁹⁴. Προφανώς τα δύο επώνυμα στους παροίκους έχουν διαφορετική λειτουργία από ό,τι στους αριστοκράτες, καθώς φαίνεται πως το δεύτερο επώνυμο είχε υιοθετηθεί για τη διάκρισή τους από άλλους που έφεραν το ίδιο επώνυμο. Γι αυτό ο Γεώργιος Βλαχιώτης και ο Ιωάννης Βλαχιώτης έφεραν επιπρόσθετα τα επώνυμα Ρερρογευμένος και Βαμβακορράβδης αντίστοιχα, ενώ σε ένα ακόμα συνεπώνυμό τους, τον Συμεών Βλαχιώτη καταγράφεται ο προσδιορισμός «της Χιονούς». Και οι τρεις αυτοί πάροικοι, προφανώς συγγενείς, δηλώνονται συνεχόμενα από τον απογραφέα. Η ίδια παρατήρηση ισχύει για τον Ιωάννη Κορώνη, τον «έτερο

⁸⁹² Kyritses 1997: 266

⁸⁹³ Prodrome: 145

⁸⁹⁴ Αυτοί ήταν οι Μιχαήλ Πασχάλης ή Ρωμαιοί (Iviron III: 74), Βασίλειος Μωραΐτης Διαβατηνός, Ιωάννης Κακοϊωάννης Κομπουδούκης (Esphigménou: 14), Θεόδωρος Ανίτζης Κεραμεύς, Μανουήλ Κύναμος Κληζομενίτης, Κασανδρηνή ή Παπαβασιλώ, Θειοτόκιος Καματηρός Παπαδόπουλος, Ιωάννης Κραούνης Δούκας, Ιωάννης Κεγρηνός Λαγωγένης, Νικόλαος Βούλγαρος Βαμβακάς, Κωνσταντίνος Ρωμανός Κουρσάρης, Μιχαήλ Θηβαίος Κουρκουνάκης, Γεώργιος Δημητράς Κατζυλάκης, Νικόλαος Σκιαδάς Τομάχης, Νικόλαος Τορνάρης Γαβανάρης, Δημήτριος Κριβέλης Πράσνικας, Ιωάννης Παγάνος ή Χραμπέρης, Νικόλαος Παγάνος Μπεατίτζας (Lavra II: 109), Γεώργιος Βλαχιώτης Ρερρογευμένος, Ιωάννης Βλαχιώτης Βαμβακορράβδης, Συμεών Μυτηληναίος Κουκκουράκης, Ιωάννης Κορώνης Χαρμαινίτης (Docheiariou: 19), Κωνσταντίνος Ράπτης Ταταρόπουλος, Κωνσταντίνος Πεπλεγμένος Ανατολικός (Prodrome: 167), Ιωάννης Τζερινέας Ποταμίτης, Θεόδωρος Τζερινέας Κορασής (Iviron III: 87), Λέων Ράπτης Τζηφνάκης, Ιωάννης Διδυμοτειχέτης Γοβερός (Prodrome: 178), Ιωάννης Υφαντής Ανατολικός (Prodrome: 181).

Χαρμαινίτη», όπως χαρακτηριστικά δηλώνεται από τον απογραφέα, καθώς έχει ήδη καταγραφεί ο Γεώργιος Χαρμαινίτης, τον Μιχαήλ Πασχάλη, «έτερο» επίσης αδελφών Βασιλείου, Χρύσου και Κωνσταντίνου Πασχάλη, και τέλος τους Θεόδωρο Τζερνέα Κορασή και Ιωάννη Τζερμνέα Ποταμίτη⁸⁹⁵. Υποθέτουμε ότι για τους υπόλοιπους παροίκους με διπλό επώνυμο πρέπει να ίσχυε ο ίδιος λόγος, παρά το γεγονός ότι δεν βρίσκονται δίπλα σε συνεπώνυμους τους στα φορολογικά κατάστιχα. Στο πλαίσιο αυτό πρέπει μάλλον να αναζητηθεί η αιτία, γιατί ο αδελφός του Δημήτριου Μασθλάρη καταγράφεται ως Ιωάννης Μαδαρός. Το να προταθεί ως αιτία ότι προέρχονταν από διαφορετικό πατέρα πρέπει μάλλον να απορριφθεί, καθώς και οι δύο είχαν γιους με το όνομα Κωνσταντίνος, όνομα του πατέρα τους⁸⁹⁶. Συνεπώς, τα δύο επώνυμα σε παροίκους επικεφαλής νοικοκυριών έχει να κάνει με αυτό που έχουμε ήδη διαπιστώσει, την προσπάθεια δηλ. του απογραφέα να ορίσει με όση ακρίβεια γίνεται τα διάφορα νοικοκυριά, εργασία που ενέχει μεγαλύτερο βαθμό δυσκολίας, όταν πρόκειται για νοικοκυριά που καταγράφονται διαδοχικά και έχουν επικεφαλής άνδρες με το ίδιο επώνυμο.

Ενδιαφέρον είναι ότι κάποιοι τουλάχιστον από τους προαναφερθέντες δεν διατηρούν και τα δύο επώνυμα, αλλά μόνο το ένα, ακόμα και αν αυτό σημαίνει την απώλεια της αίσθησης της συγγενικής σχέσης. Έτσι, από τους τρεις Βλαχιώτηδες του 1338, οι δύο καταγράφονται το 1341 πλέον μόνο με το δεύτερο επώνυμό τους, δηλ. ως Γεώργιος Ρερρογευμένος και Ιωάννης Βαμβακορράβδης⁸⁹⁷. Το τελευταίο μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα επώνυμα παρά την ευρεία χρήση τους σε κάποιες περιπτώσεις ήταν μεταβλητά. Η παρατήρηση αυτή σχετίζεται με αυτό που έχουμε ήδη αναφέρει πως κάποια δηλ. επώνυμα δεν είχαν παγιωθεί ως προς την οριστική τους μορφή ακόμα και στις αρχές του 15^{ου} αι.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις για την ευρεία πλέον διάδοση γενικά του επωνύμου τον 14^ο αι. δεν σημαίνει, όπως προελέχθη, ότι απουσιάζουν στις αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου αναφορές σε άτομα χωρίς επώνυμο, με χαρακτηριστικότερο δύο άδειες τέλεσης γάμου, που εκδόθηκαν το 1399 και το 1400⁸⁹⁸. Σε αυτές, όπως έχουμε ήδη δει, καταγράφονται 77 πρόσωπα που πρόκειται να παντρευτούν. Σε 15 όμως μόνο από αυτά δηλώνεται το επώνυμό τους. Αυτό αντανακλά μία αδιαφορία συχνά των συντακτών να είναι απόλυτα ακριβείς, παρότι η τελική εντύπωση, όπως

⁸⁹⁵ Εδώ τα «Τζερνέας» και «Τζερμνέας» πρέπει να θεωρηθούν ως ένα.

⁸⁹⁶ Iviron III: 70

⁸⁹⁷ Docheiariou: 20

⁸⁹⁸ MM II: 522 και 527

είδαμε, τουλάχιστον αναφορικά με τους άνδρες δεν είναι αυτή, καθώς κατά κανόνα δηλώνονται με το ονοματεπώνυμό τους. Στις δύο αποφάσεις, όπου καταγραφονται τα ζευγάρια που πρόκειται να παντρευτούν, η αναφορά των ιερέων στους οποίους δίνεται άδεια να τελέσουν το μυστήριο γίνεται με το όνομα και το επώνυμό τους. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της αμέλειας που δείχνουν οι συντάκτες να ορίσουν με σαφήνεια τους πρωταγωνιστές κάποιων υποθέσεων είναι οι αποφάσεις για την ακύρωση του δεύτερου γάμου του Ιωάννη Γραμματά και την καθαίρεση του ιερέα Καβάσιλα⁸⁹⁹. Μόνο σε μία από τις τρεις από αυτές κατονομάζεται ο κύριος πρωταγωνιστής και «πέτρα του σκανδάλου» Γραμματάς. Φυσικά καμία από τις δύο γυναίκες δεν δηλώνονται ούτε ονομαστικά.

Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα αρχεία των μονών. Στα φορολογικά κατάστιχα ο μελετητής απαντά καταγεγραμμένους παροίκους χωρίς επώνυμο με αναφορά μόνο στο όνομα τους, συχνά και στο πατρώνυμο ή, αντιθέτως, παροίκους καταγεγραμμένους μόνο με το επώνυμο τους και απουσία του μικρού ονόματος ή του πατρωνύμου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το ακόλουθο χωρίο από την απογραφή παροίκων της μονής Ξενοφώντος του 1321: «Ο Ποδαράς, έχει γυναίκα Μαρίαν, υιούς Νικόλαον και Ιωάννην, θυγατέρα Άνναν... Ο Τζερεμεντής, έχει γυναίκα Άνναν ... ο Αντώνιος, έχει γυναίκα Καλήν, υιόν Νικόλαον...»⁹⁰⁰. Από τους τρεις αυτούς διαδοχικά καταγεγραμμένους παροίκους οι δύο πρώτοι καταγράφονται μόνο με το επώνυμο, ενώ ο τρίτος μόνο με το όνομα. Και πάλι ενδεικτικά το 1318 και 1321 σε απογραφές παροίκων των μονών Χιλανδαρίου και Μεγίστης Λαύρας αντίστοιχα, η Ανδρονικέα καταγράφεται χωρίς επώνυμο ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο της ταυτότητάς της, ενώ το όνομα του Τζερνάτου αποσιωπάται⁹⁰¹, όπως και των χήρων Κοδρέσας⁹⁰², Σκολαρικούς, και Τραναβιώτισσας⁹⁰³. Δεν γνωρίζουμε από την άλλη το επώνυμο του Γεωργίου, «επί θυγατρί» γαμβρού της Γεωργίας, του Δημητρίου «του της Σοφίας»⁹⁰⁴, του Ιωάννη της Ευφημίας⁹⁰⁵ και της χήρας Νικηφορίας⁹⁰⁶. Χωρίς καταγραφή επωνύμου περιγράφονται λίγα νοικοκυριά σλαβικής καταγωγής, όπως του Ιωάννη και της

⁸⁹⁹ MM II: 361 I–IV/Regestes: 2756, 2757, 2778, 2791

⁹⁰⁰ Xénophon: 13

⁹⁰¹ Chilandar I: 39

⁹⁰² Chilandar I: 40

⁹⁰³ Lavra II: 109

⁹⁰⁴ Lavra II: 109

⁹⁰⁵ Lavra III: 139

⁹⁰⁶ Iviron III: 74

Σλαβίζτας με τέκνα τους Δημήτριο και Τομπρίτζα⁹⁰⁷, του Ιωάννη, γιου του Στανισθλάβου, και της Άννας με τέκνα τους Βασίλειο, Δραγάνο και Άννα⁹⁰⁸, του Ανδρόνικου και της Τομπρίτζας με τέκνα τους Μπράτο, Ειρήνη, Μαρία και Άννα⁹⁰⁹. Όπως όμως και στις αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου, οι αναφορές με τα χαρακτηριστικά που μόλις περιγράψαμε είναι πολύ λιγότερες συγκριτικά με το πλήθος των καταγεγραμμένων νοικοκυριων και, συνεπώς, δεν είναι σε θέση να ανατρέψουν τα συμπεράσματά μας. Ίσως μάλιστα, ειδικά για τους καταγεγραμμένους χωρίς επώνυμο παροίκους σλαβικής καταγωγής να υποθέσουμε πως η σταδιακή ένταξή τους στη βυζαντινή πραγματικότητα να τους οδήγησε στην υιοθέτηση οικογενειακού επωνύμου. Παρατηρείται δηλ. και στην περίπτωση αυτή κάτι ανάλογο με τη διαδικασία υιοθέτησης βυζαντινών ονομάτων εις βάρος των προγονικών τους σλαβικών, όπως έχουμε ήδη παρατηρήσει.

⁹⁰⁷ Prodrôme: 183

⁹⁰⁸ Iviron III: 74

⁹⁰⁹ Lavra II: 91

Γ. Η διάσταση του Φύλου

Ιδιαίτερα συμπεράσματα μπορούν να εξαχθούν μέσα από τη μελέτη του επωνύμου για την κοινωνική θέση των γυναικών τον 14^ο αι. Όπως μπορεί κανείς να παρατηρήσει από τους πίνακες των μνηστευμένων και παντρεμένων ζευγαριών, που παρατίθενται στο Παράρτημα, απουσιάζει συχνά το όνομα και ακόμα συχνότερα το επώνυμο των γυναικών. Συνεπώς, δεν καταγράφονται ως αυτόνομες προσωπικότητες, αλλά ετεροπροσδιορίζονται μέσω του ονόματος και του επωνύμου συζύγων, πατέρων ή άλλων ανδρών συγγενών. Σε απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου του 1315 αναφέρεται ότι η θυγατέρα του Κουρουλάκη είχε παντρευτεί αρχικά τον Μαγατηνό, με τον οποίο απέκτησε μία κόρη, που δεν κατονομάζεται, και κατόπιν, μετά τον θάνατο αυτού, παντρεύτηκε τον Πατρίκιο. Ο τελευταίος, μετά το θάνατο της συζύγου και των τέκνων που απέκτησαν μαζί, παντρεύτηκε τη θυγατέρα του σεβαστού κυρ Γρηγόριου Μοσχόπουλου⁹¹⁰. Η απόφαση είναι ενδεικτική της αδιαφορίας που έδειξαν οι συντάκτες να δηλωθεί η πλήρης ταυτότητα των γυναικών ή έστω το μικρό τους όνομα. Ενώ ο Γρηγόριος Μοσχόπουλος δηλώνεται με το ονοματεπώνυμο και τον τίτλο του, οι δύο σύζυγοί του ετεροπροσδιορίζονται, η πρώτη μέσω του επωνύμου του πατέρα και η δεύτερη μέσω του ονόματος και του επωνύμου επίσης του πατέρα⁹¹¹. Επιπλέον, δεν κατονομάζεται ούτε η θυγατέρα του Μαγατηνού. Και για άλλες αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου μπορούν να γίνουν ανάλογες παρατηρήσεις. Ενδεικτικά αναφέρουμε την αδελφή του Ιωάννη και Κωνσταντίνου Αγγέλου, σύζυγο του Φωκά Σπαντουή⁹¹², τη θεία του Ματθαίου Συναδηνού και σύζυγο του Συρόπουλου⁹¹³, αλλά και την κόρη του Ναυπηγού, σύζυγο του Ισαάκιου Ευθειοτόκιου⁹¹⁴. Σε όλες απουσιάζει επώνυμο και όνομα. Ενδεικτικά είναι και τα ακόλουθα παραδείγματα: καμία γυναίκα, ούτε η νόμιμη, ούτε η μη νόμιμη, του Ιωάννη Γραμματά δεν κατονομάζεται⁹¹⁵, όπως καμία από τις τρεις συζύγους ή η αρραβωνιαστικιά του Λαγκιδά⁹¹⁶, η γυναίκα που θέλει να παντρευτεί ο καβαλλάριος κυρ Ιωάννης Κουτρούλης το 1394⁹¹⁷ και η σύζυγος του ιερέα Θεόδωρου Σισίνιου,

⁹¹⁰ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

⁹¹¹ «η κόρη του Κουρουλάκη», «την κόρη του σεβαστού κυρ Γρηγόριου Μοσχόπουλου»

⁹¹² MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

⁹¹³ MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109

⁹¹⁴ MM I: 57-IV/ PRK I: 76/Regestes: 2114

⁹¹⁵ MM II: 361 I-IV/Regestes: 2756, 2757, 2778, 2791

⁹¹⁶ MM II: 403/Regestes: 2828

⁹¹⁷ MM II: 463-I/Regestes: 2960 και MM II: 463-II/Regestes: 2961

που αποτελούσε παράλληλα αδελφή του πρεσβυτέρου Νικολάου Χρήσιμου⁹¹⁸. Επομένως, παρά το γεγονός ότι σε πάνω από το 1/3 των αποφάσεων του συνοδικού δικαστηρίου υπάρχει η παρουσία γυναικών⁹¹⁹, οι αποφάσεις, όπως οι προαναφερθείσες, δεν αντανakλούν παρά τις αξίες της εποχής τους, σύμφωνα με τις οποίες για την ταυτότητα μιας γυναίκας ήταν αρκετή η καταγραφή του ονόματος ή και του επωνύμου του πατρός, του συζύγου, του αδελφού ή σπανίως του ανιψιού, ανάλογα με το ποιον είχε προστάτη, συχνά χωρίς καν να δηλώνεται το μικρό της όνομα. Ανάλογες διαπιστώσεις κάνουμε μελετώντας τα αρχεία των μονών, ακόμα και όταν οι γυναίκες έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Αν και καταγράφονται μόνο με το όνομά τους, συχνά το επώνυμό τεκμαίρεται, καθώς έπονται ή προηγούνται τα ονοματεπώνυμα συζύγων, πατέρων και σπανιότερα αδελφών, κυρίως στα συμβόλαια αγοραπωλησίας. Ενδεικτικές και πάλι είναι οι ακόλουθες περιπτώσεις: Το 1308 συναντάμε τις αδελφές Ειρήνη και Ζωή, θυγατέρες του πρωτόπαπα της Ιερισσού Γεωργίου⁹²⁰, έναν χρόνο αργότερα την Ειρήνη, θυγατέρα του Ιωάννη Κολοκυνθά και σύζυγο του Γεωργίου Γούναρη⁹²¹ και το 1336 την Ειρήνη, σύζυγο του Λέοντος Παυλή⁹²². Συχνά, συνεπώς, οι γυναίκες παρουσιάζονται ως ειδική κοινωνική κατηγορία, αιώνια ανήλικες, που είχαν πάντοτε ανάγκη την κηδεμονία του ανδρός προστάτη τους. Πρόκειται βεβαίως για μία πρακτική που συνάδει με το γενικότερο πνεύμα με το οποίο η βυζαντινή νομοθεσία αντιμετωπίζει τις γυναίκες⁹²³.

Η «μη αυτόνομη» καταγραφή των γυναικών δεν αποτελεί γενικό και απόλυτο κανόνα, καθώς υπάρχουν και περιπτώσεις όπου αναφέρονται γυναίκες με το όνομα και το επώνυμό τους. Τέτοια περίπτωση ήταν η Άννα Παξαμαδώ το 1320⁹²⁴. Ενδεικτικό του γεγονότος ότι δεν τηρούνταν σταθεροί και ενιαίοι κανόνες σε όλα τα συμβόλαια αναφορικά με την ταυτότητα των γυναικών αποτελεί το συμβόλαιο πώλησης οικήματος στη συνοικία των Ασωμάτων της Θεσσαλονίκης στον Κρηνίτη

⁹¹⁸ MM II: 576/Regestes: 3135

⁹¹⁹ Η Α. Λαΐου έχει μετρήσει τον αριθμό των αποφάσεων του συνοδικού δικαστηρίου όπου εμπλέκονται γυναίκες. Αυτές φθάνουν στο 35% και στο 42% για τον πρώτο και δεύτερο τόμο των MM αντίστοιχα (Λαΐου 1981: 234)

⁹²⁰ Vatorédi I: 43-IV

⁹²¹ Vatorédi I: 43-I

⁹²² Χένορπον: 24. Ενδεικτικές είναι επίσης οι περιπτώσεις της Άννας, συζύγου του Κωνσταντίνου Κορμού (Vatorédi I: 43-XXII), της Μαρίας, συζύγου του Νικηφόρου Κλάδωνα (Χένορπον: 10), της Θεοδώρας, συζύγου του Κωνσταντίνου Σταβέλη (Prodrome: 40), της Καλής, συζύγου του Γεωργίου Φραγκοπούλου (Prodrome: 112), της Ξενίας (Chilandar I: 125), της Ιερακίνας, θυγατέρας του Ιωάννου Μαγηδιώτου (Χένορπον: 28) και της μοναχής Θάμαρις (Lavra III: 136).

⁹²³ Βακαλούδη: 1998: 33

⁹²⁴ Iviron III: 78

Ξένο το 1309⁹²⁵. Ενώ ως πωλητές αναφέρονται ο Μιχαήλ Καπιτωνάιτης και η σύζυγός του Ξένη, ένα γειτονικό οίκημα δηλώνεται ότι ανήκε στη Θεοδώρα Γώργαινα. Στο συμβόλαιο η πρώτη γυναίκα, η Ξένη, ετεροπροσδιορίζεται, υπακούοντας στον γενικό κανόνα, ενώ τον κανόνα σπάει η δεύτερη γυναίκα, η Θεοδώρα Γώργαινα. Πάντως η αναφορά και στο όνομα και στο επώνυμο γυναικών φαίνεται πως αποτελεί εξαίρεση.

Η εξαίρεση αυτή αφορά κυρίως - και όχι τυχαία - γυναίκες εκπροσώπους της αριστοκρατικής τάξης, διαπίστωση προφανώς που έχει να κάνει με την κοινωνική λειτουργία του οικογενειακού ονόματος, καθώς, όπως έχουμε σημειώσει, η υψηλή κοινωνική θέση δεν καθοριζόταν μόνο από τον πατέρα, αλλά και από τη μητέρα. Ενδεικτικές είναι οι περιπτώσεις της θείας του αυτοκράτορα, μεγάλης παπιάνας, «ευγενεστάτης κυράς» Ευδοκίας Νεστογγόνισσας⁹²⁶, της κυράς Θεοδώρας της Καντακουζηνής το 1329⁹²⁷, η οποία υπογράφει τον Οκτώβριο του 1338 ως «δούλη και θεία του κραταιού και αγίου ημών αυθέντου και βασιλέως Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα η Καντακουζηνή»⁹²⁸ και της Άννας Τορνικίνας, «πιγκέρνισσας» το 1358⁹²⁹. Τέλος, ο Θεόδωρος Σαραντηνός στη διαθήκη του, το 1324, ενώ αναφέρεται στη γυναίκα του με το ονοματεπώνυμό της, κυρά Ευδοκία Κομνηνή Αγγελίνα, δεν παραθέτει το όνομα της θυγατέρας του, της μόνης από τα πολλά παιδιά που επέζησε και την οποία πάντρεψαν με τον «ευγενέστατο κυρ Μιχαήλ Δούκα Αριανίτη»⁹³⁰. Οι παραπάνω γυναίκες παρουσιάζονται να έχουν οι ίδιες την πρωτοβουλία των πράξεων τους, χωρίς να αποτελούν «υποχείρια» ενός άνδρα. Συνεπώς, η καταγωγή, υψηλή ή χαμηλή, όριζε ανίστοια σε κάποιον βαθμό το πεδίο ελευθερίας δράσεων των γυναικών, ειδικά στο ζήτημα της διαχείρισης των περιουσιακών τους στοιχείων. Το τελευταίο καθιστούσε τις αριστοκρατικής καταγωγής γυναίκες σημαντικό παράγοντα της οικονομικής και πολιτικής ζωής του βυζαντινού κράτους⁹³¹, για το οποίο θα επανέλθουμε στο 6^ο Κεφάλαιο.

Η διαθήκη του Σαραντηνού μας οδηγεί στη διαπίστωση πως δεν λείπουν οι περιπτώσεις γυναικών που, αν και ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη, εμπíπτουν στον γενικό κανόνα, που αφορούσε γυναίκες λιγότερο επιφανείς, δηλώνονται δηλ. στα

⁹²⁵ Xénophon: 8

⁹²⁶ MM I: 9/PRK I: 14

⁹²⁷ Vatopédi I: 68

⁹²⁸ Kutlumus: 18

⁹²⁹ Pantéléèmon: 12

⁹³⁰ Vatopédi I: 64.

⁹³¹ Λαΐου 1981: 243, 251

έγγραφα μέσω του ονόματος και του επωνύμου του πατέρα ή του συζύγου, με ή χωρίς αναφορά στο δικό τους βαπτιστικό όνομα, όπως της Μαρίας, κόρη του «οικείου ... τω βασιλεί» κυρ Δημητρίου Σπαρτηνού και δεύτερης συζύγου του μακαρίτη «πανευγενέστατου» Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα το 1304⁹³², είκοσι χρόνια αργότερα, της Ειρήνης, συζύγου του Ιωάννη Δούκα Μασγιδά⁹³³ και το 1364 της Ευδοκίας, θυγατέρας του Κομνηνουτζίκου και δεύτερης συζύγου του κυρού Δημήτριου Καλυγοπούλου⁹³⁴. Να σημειωθεί πως συναντώνται περιπτώσεις γυναικών που δεν προσδιορίζονται από άνδρα, σύζυγο, πατέρα ή αδελφό, αλλά από γυναίκα συγγενή. Τέτοια περίπτωση αποτελεί η Μαρία, εγγονή της Ζωής⁹³⁵. Συναντώνται όμως και γυναίκες της υψηλής αριστοκρατίας με αντίστοιχη καταγραφή, όπως η θυγατέρα της Θεοδώρας Παλαιολογίνας Δερμοκαίτισσα⁹³⁶ και η θυγατέρα της κυράς Άννας Παλαιολογίνας⁹³⁷. Προφανώς ο τρόπος αυτός καταγραφής έχει να κάνει με το γεγονός ότι επιλέγεται να δηλωθεί ο δεσμός με την αυτοκρατορική οικογένεια.

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μνεία και στις χήρες παροίκους επικεφαλής ενός νοικοκυριού. Ενώ στις απογραφές συναντάμε συχνά τις διατυπώσεις, «Χήρα η γυνή Βελκάνου του Κοστρεάνου, έχει υιόν ...», «Χήρα Καλή η νύμφη αυτού, έχει υιούς ...» και «Χήρα Μαρία η γυναικάδελφη αυτού, έχει υιούς ...», διατυπώσεις που παραπέμπουν στο γενικό κανόνα ετεροπροσδιοσμού της γυναικείας ταυτότητας, δεν λείπουν οι διατυπώσεις, όπως «Χήρα Άννα η Κουτζελία, η θυγάτηρ του Σκοριβά, έχει υιόν ...»⁹³⁸. Τα παραπάνω υπογραμμίζουν το δικαίωμα μιας χήρας να ηγείται ενός νοικοκυριού με τις γηραιότερες να ηγούνται συνήθως νοικοκυριών με διευρυμένη σύνθεση και τις νεότερες νοικοκυριών ταυτόσημων με τις πυρηνικές οικογένειες⁹³⁹.

Πρέπει βέβαια να τονισθεί ότι δεν απουσιάζουν οι άνδρες που καταγράφονται με αναφορά τη μητέρα τους και όχι τον πατέρα τους. Αυτούς τους συναντάμε σχεδόν αποκλειστικά στις απογραφές των παροίκων. Ενδεικτικά παραδείγματα αποτελούν ο «Ιωάννης ο υιός της Πεστιαρίας», ο «Βασίλειος ο της Βασταϊωάννου», ο «Ιωάννης ο Χαλκεύς ήτοι ο υιός της Θεσσαλονικέας⁹⁴⁰ και ο «Δημήτριος ο της Κανακούς⁹⁴¹».

⁹³² Lavra II: 98

⁹³³ Ivíron III: 81

⁹³⁴ Xénophon: 30

⁹³⁵ Lavra III: 136

⁹³⁶ MM II: 592/Regestes: 3152

⁹³⁷ MM II: 595/Regestes: 3155

⁹³⁸ Lavra II: 91

⁹³⁹ Λαΐου 1987: 130

⁹⁴⁰ Esphigménou: 14

⁹⁴¹ Lavra II: 109

Στις περιπτώσεις αυτές δεν έχουμε να κάνουμε στην πραγματικότητα με μία «εξυψωμένη» θέση της γυναίκας. Σε προηγούμενες απογραφές οι γυναίκες αυτές, χήρες προφανώς, θα είχαν καταγραφεί ως επικεφαλής νοικοκυριών, στα οποία περιλαμβάνονταν και οι γιοι, όπως ο Ιωάννης και ο Βασίλειος, οι οποίοι δηλώνονται πλέον ως επικεφαλής των δικών τους νοικοκυριών μετά τον θάνατο των μητέρων τους. Η επιλογή δε να ετεροπροσδιοριστεί ο άνδρας επικεφαλής πλέον του νοικοκυριού μέσω της νεκρής μητέρας σχετίζεται με την πρόθεση του απογραφέα να δηλωθεί μία συνέχεια του νοικοκυριού με προηγούμενες απογραφές, επομένως και του αναλογούντος φόρου. Ως προς δε τους άνδρες επικεφαλής νοικοκυριών που καταγράφονταν με αναφορά την πεθερά τους η Ζ. Γετίμη θεωρεί πως πρόκειται για γαμβρούς οι οποίοι είτε βρίσκονταν σε χειρότερη οικονομική κατάσταση από τη νύφη είτε η γενέθλια οικογένειά τους ήταν από άλλη περιοχή και πήγαιναν να ζήσουν με την οικογένεια των γυναικών τους⁹⁴².

⁹⁴² Γετίμη 2016: 329

Δ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάστηκε η λειτουργία του ονόματος και του επωνύμου, η οποία φανερώνει πτυχές της κοινωνίας. Υπάρχει πλήθος ανδρικών και γυναικείων ονομάτων με ποικίλη ετυμολογική προέλευση, παρά το γεγονός ότι σαφώς υπερτερούν όσα προέρχονται από τον αγιολογικό κύκλο. Επίσης προτιμούνται κάποια ονόματα έναντι άλλων, ενώ κάποια άλλα έχουν αποκλειστική ή σχεδόν αποκλειστική χρήση στους μοναστικούς κύκλους. Επιπλέον, είδαμε πως συναντώνται συχνά ονόματα εξελληνισμένα, με εβραϊκές ή δυτικές ρίζες, κυρίως όμως σλαβικές. Το τελευταίο είναι δηλωτικό της μετακίνησης σλαβικών πληθυσμών στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας τον 14^ο αι. και της σταδιακής ενσωμάτωσης τους στο βυζαντινό σύστημα. Αναφορικά με την ονοματοδοσία διαπιστώσαμε πως υπήρχε η συνήθεια, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον βαθμό διάδοσής της, τα παιδιά να παίρνουν το όνομα της γιαγιάς και του παππού. Υπάρχουν και περιπτώσεις παιδιών που είχαν το όνομα του θείου ή της θείας, γεγονός που φαίνεται να συνδέεται, όπως ήδη ελέχθη, με μία άτυπη μορφή υιοθεσίας. Τέλος, υπήρχε η συνήθεια γιοι να λαμβάνουν το όνομα του πατέρα τους μετά τον θάνατο του τελευταίου. Η ονοματοδοσία, όπως περιγράφηκε, χαρακτήριζε το σύνολο της βυζαντινής κοινωνίας, ακόμα και την ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια.

Τα επώνυμα ετυμολογικά συνδέονται με τοπωνύμια, καταγωγή, σωματικά χαρακτηριστικά και στοιχεία του χαρακτήρα, τη φύση και το επάγγελμα⁹⁴³, ενώ αναφορικά με τη χρήση τους έχουν γενικευθεί πλέον τον 14^ο αι. σε όλη σχεδόν τη βυζαντινή κοινωνία, παρά τις όποιες εξαιρέσεις και παρά το γεγονός ότι κάποια δεν είχαν ακόμα παγιωθεί ως προς την οριστική τους μορφή. Ο μεγάλος βαθμός διάδοσης των επωνύμων οφείλεται στις ανάγκες της γραφειοκρατικής μηχανής, που επιδίωκε πλέον τη σαφή διάκριση του κάθε νοικοκυριού στις διάφορες φορολογικές απογραφές. Αν και στα φορολογικά κατάστιχα των μονών τηρείται σε γενικές γραμμές μια τυπικότητα στην καταγραφή των νοικοκυριών, ανάλογη ακρίβεια δεν παρατηρείται από τους συντάκτες των αποφάσεων του συνοδικού δικαστηρίου. Επιπλέον, διαπιστώσαμε πως, παρά τις όποιες εξαιρέσεις, η χρήση ή μη του ονόματος και του επωνύμου για τις γυναίκες σχετίζεται άμεσα με την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν. Όσες ανήκαν στην αριστοκρατία δηλώνονταν με το όνομα και το

⁹⁴³ Patlagean 2014: 128

επώνυμό τους, ενώ οι γυναίκες των υπολοίπων τάξεων κατά κύριο λόγο αναφέρονται μόνο με το όνομά τους και συχνά με την ιδιότητα της συζύγου, θυγατέρας ή αδελφής, ετεροπροσδιορίζονταν δηλ. μέσω του άνδρα προστάτη τους. Φυσικά, οι εξαιρέσεις αυτού του κανόνα είναι πολλές. Η καταγραφή των αριστοκρατισσών με επώνυμο σχετίζεται άμεσα με αυτό που έχουμε ήδη διαπιστώσει μελετώντας τον γάμο, τον βαθμό αυτοσυνειδησίας της αριστοκρατικής τάξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4**Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας:
Ο Θεσμός της Προίκας και οι Προγαμιαίες Δωρεές του άνδρα****Α. Η προίκα**

Η προίκα υπό συγκεκριμένο και αυστηρό νομικό πλαίσιο συνιστούσε υποχρέωση της οικογένειας της νύφης στο νέο νοικοκυριό, που δημιουργούνταν μέσω του γάμου, και παράλληλα την οικονομική βάση, όπου αυτό θεμελιωνόταν. Επειδή, συνεπώς, η βάση της ήταν υλική, αλλά και επειδή εμπλέκονταν τρεις οικογένειες – οι γενέθλιες της νύφης και του γαμβρού και η νέα οικογένεια από την ένωση του γαμβρού και της νύφης - τα ζητήματα που σχετίζονται με την προίκα αποτελούν βασικό πυρήνα της νομολογίας του συνοδικού δικαστηρίου τον 14^ο αι., το οποίο άλλωστε γενικά δίνει ύψιστη σημασία σε θέματα περιουσίας.

Οι αποφάσεις που παρέχουν πληροφορίες για την προίκα υπερβαίνουν τις 80. Πρόκειται για ένα σημαντικό αριθμό, ο οποίος καταδεικνύει το γιατί έχουν μελετηθεί περισσότερο σε σχέση με άλλες. Αν προχωρήσουμε σε μία χρονολογική κατάταξη των υποθέσεων⁹⁴⁴, διαπιστώνουμε ότι δεκατέσσερις υποθέσεις τοποθετούνται το διάστημα 1315 - 1317⁹⁴⁵, επτά τη διετία 1324 - 1325⁹⁴⁶, τρεις τη διετία 1329 - 1330⁹⁴⁷, τέσσερις το 1348⁹⁴⁸, μία το 1351⁹⁴⁹, δύο για κάθε μία από τις διετίες 1359-1360⁹⁵⁰ και 1365 - 1366⁹⁵¹ και μία το 1387⁹⁵². Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η

⁹⁴⁴ Για ειδολογική κατάταξη των αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου με περιεχόμενο την προίκα βλ. Macrides 1992: 89-90.

⁹⁴⁵ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039, MM I: 9/PRK I: 14, MM I 16-I/PRK I: 21/Regestes: 2047, MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048, MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049, MM I: 20/PRK I: 9/Regestes: 2037, MM I: 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065, MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066, MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067, MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073, MM I: 36-I/PRK I: 45/Regestes: 2074, MM I: 36-II/PRK I: 46/Regestes: 2075, MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076, MM I: 42/PRK I: 53/Regestes: 2083

⁹⁴⁶ MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109, MM I: 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111, MM I: 57-IV/PRK II: 76/Regestes: 2114, MM I: 57-V/PRK II: 77/Regestes: 2115, MM I: 63-I/PRK II: 89/Regestes: 2122, MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123, MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125

⁹⁴⁷ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153, MM I: 70-I/PRK I: 101/Regestes: 2155, MM I: 70-I/PRK I: 101/Regestes: 2156

⁹⁴⁸ MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2195, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301, MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

⁹⁴⁹ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

⁹⁵⁰ MM I: 170/PRK III: 216/Regestes: 2409, MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

⁹⁵¹ MM I: 222/Regestes: 2503, MM II: 225/Regestes: 2513

⁹⁵² MM II: 395 - I

μεγαλύτερη συγκέντρωση υποθέσεων σχετικών με την προίκα, 51 τον αριθμό, τοποθετείται χρονικά την περίοδο της πατριαρχίας του Ματθαίου Α', δηλ. τα έτη 1394 – 1401, την περίοδο της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης από τον Βαγιαζίτ Α', οπότε η πατριαρχική σύνοδος διαδραμάτισε καίριο ρόλο στο κοινωνικό γίνεσθαι της πόλης⁹⁵³. Σύμφωνα με τον Ch. Malatras 28 δικαστικές αποφάσεις προ του 1399 ήτοι το 61% των υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με την προίκα, ενώ την περίοδο 1399-1402 οι σχετικές αποφάσεις είναι 37, αντιπροσωπεύοντας το 40% των υποθέσεων ιδιωτικού δικαίου⁹⁵⁴. Πέραν του αρχειακού υλικού του πατριαρχείου πληροφορίες αποκομίζουμε από τα μοναστικά έγγραφα.

A.1. Το νομικό καθεστώς της προίκας

Σε αντίθεση με τις δωρεές του άνδρα, στις πατριαρχικές αποφάσεις οι αναφορές στην προίκα γίνονται με μεγαλύτερη σαφήνεια. Αναφορικά με τη νομική βάση της, αν και από τέλη του 9^{ου} αι. ως τη βασιλεία του Αλεξίου Κομνηνού η εκκλησία και το κράτος ασχολούνται συστηματικά με θέματα που αφορούν τα συνοικέσια, τα περιουσιακά ζητήματα, στα οποία περιλαμβάνεται η προίκα, καίτοι στενά συνδεδεμένα με τον γάμο, δεν αποτελούν κύριο στόχο αυτής της νέας νομοθεσίας. Εξάιρεση αποτελεί η Νεαρά 20 του Λέοντος Στ' με περιεχόμενο την τύχη της προίκας και της προγαμιαίας δωρεάς μετά τη λύση ενός γάμου⁹⁵⁵. Θεωρητικά, σύμφωνα με τη βυζαντινή νομοθεσία, η οποία απηχεί την ελληνιστική και όχι την κλασική ρωμαϊκή αντίληψη, η προίκα αποτελούσε ιδιοκτησία της γυναίκας και ο άνδρας ήταν απλός

⁹⁵³ MM II: 471/Regestes: 2967, MM II: 483/Regestes: 2986, MM II: 485/Regestes: 2988, MM II: 503/Regestes: 3023, MM II: 523/Regestes: 3084, MM II: 528/Regestes: 3076, MM II: 536, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 538/Regestes: 3093, MM II: 541/Regestes: 3096, MM II: 544/Regestes: 3100, MM II: 545/Regestes: 3103, MM II: 547/Regestes: 3104, MM II: 549/Regestes: 3061, MM II: 550/Regestes: 3063, MM II: 555/Regestes: 3111, MM II: 557/Regestes: 3113, MM II: 558/Regestes: 3114, MM II: 559/Regestes: 3115, MM II: 562/Regestes: 3118, MM II: 563/Regestes: 3119, MM II: 564/Regestes: 3120, MM II: 565/Regestes: 3122, MM II: 566/Regestes: 3123, MM II: 569/Regestes: 3126, MM II: 570/Regestes: 3128, MM II: 577/Regestes: 3136, MM II: 580/Regestes: 3139, MM II: 581/Regestes: 3140, MM II: 582/Regestes: 3141, MM II: 587/Regestes: 3146, MM II: 589/Regestes: 3148, MM II: 590/Regestes: 3150, MM II: 595/Regestes: 3155, MM II: 606/Regestes: 3166, MM II: 608/Regestes: 3168, MM II: 617/Regestes: 3179, MM II: 622/Regestes: 3183, MM II: 632/Regestes: 3194, MM II: 633/Regestes: 3195, MM II: 638, MM II: 646/Regestes: 3208, MM II: 652/Regestes: 3213, MM II: 656/Regestes: 3217, MM II: 666/Regestes: 3233, MM II: 674/Regestes: 3237, MM II: 676/Regestes: 3238, MM II: 677/Regestes: 3239, MM II: 678/Regestes: 3240, MM II: 679/Regestes: 3241, MM II: 684/Regestes: 3247

⁹⁵⁴ Malatras 2017: 173-174 (πίνακες 3 και 4)

⁹⁵⁵ Λαΐου 1986: 280

διαχειριστής και επικαρπωτής της⁹⁵⁶. Στα Βασιλικά, όπως και στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου ορίζεται με σαφήνεια και με σχεδόν κατηγορηματικό τρόπο πως «ει και εν τη ουσία του ανδρός εστιν η προίξ, όμως της γυναικός εστί»⁹⁵⁷. Καθώς, σύμφωνα με τα Βασιλικά, «όπου τα βάρη του γάμου, εκεί και η προίξ οφείλει είναι»⁹⁵⁸, οι καρποί της εκμετάλλευσης της προικώας περιουσίας λαμβάνονταν από τον άνδρα «δια τα βάρη του γάμου»⁹⁵⁹, προορίζονταν δηλ. για την οικογένεια στο σύνολό της και ειδικότερα για τη συντήρηση των παιδιών. Υποχρέωση βεβαίως του άνδρα ήταν η διατήρηση της προίκας στο ακέραιο και για τον λόγο αυτό είχε υποχρέωση να συμπληρώσει τις τυχόν απώλειες της από τη δική του περιουσία⁹⁶⁰. Ο άνδρας όφειλε, συνεπώς, να φροντίζει την προικώα περιουσία σαν να ήταν δική του, διότι, σύμφωνα με τη βυζαντινή γενικά νομοθεσία, χρέος του συζύγου ήταν να επιδεικνύει «επί τοις προικιμαίοις πράγμασι επιμέλειαν, οίαν εν τοις ιδίοις πράγμασιν»⁹⁶¹ και «φυλάττειν γαρ ο ανήρ την προίκα δαπανήμασιν ιδίοις»⁹⁶². Ό,τι αγοραζόταν με χρήματα που προέρχονταν από την προίκα, θεωρείτο κομμάτι της προίκας, καθώς «τα εκ των προικιμαίων χρημάτων αγορασθέντα προικιμαία εισίν»⁹⁶³.

A.2. Η σύσταση της προίκας

Το πρώτο ερώτημα σχετικά με την προίκα είναι από τι αποτελείται. Πιστές οι αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου στη γενικότητα και την ασάφεια, όπως έχουμε δει και για άλλες περιπτώσεις, δεν κάνουν εξαίρεση στις υποθέσεις προίκας. Ενδεικτικές είναι οι ακόλουθες περιπτώσεις, όπου δεν υπάρχει καμία νύξη για το περιεχόμενο της προικώας περιουσίας. Για τη «θετή» κόρη της Ευδοκίας Νεστογγόνισσας και την τύχη της προίκας της αποφασίζεται πως, αν αποδεικνύονταν αληθείς οι ισχυρισμοί της Νεστογγόνισσας, «απολαβείν αυτήν και όσα εις προίκα

⁹⁵⁶ Παπαγιάννη 1997: 96. Για την επίδραση της ελληνιστικής αντίληψης και όχι της ρωμαϊκής ως προς την κυριότητα της προίκας βλ. επίσης Χριστοφιλόπουλο 1939: 194-195, όπου γίνεται λόγος για «ελληνική αντίληψη περί της γυναίκας ως κυρίας της προικός», Μάτση 1962: 89-92 και Simon 1986: 205-213.

⁹⁵⁷ B. 29.1.71. Στον Αρμενόπουλο 4.8.50 η εν λόγω διάταξη επαναλαμβάνεται ελαφρώς παραλλαγμένη «ει και εν τη εξουσία του ανδρός εστί η προίξ, όμως της γυναικός εστι».

⁹⁵⁸ B. 29.1.52

⁹⁵⁹ B. 29.1.3. Βλ. επίσης B. 29.1.71 «Και εν όσω δε παρά τω ανδρί εστί η γυνή, το κέρδος αυτού έχει, δι' ων ο ανήρ τα βάρη του γάμου υπέχει».

⁹⁶⁰ Laiou 1981: 237, Παπαγιάννη 2010: 190

⁹⁶¹ B. 28.1.13

⁹⁶² B. 28.10.15. Η φράση αυτή επαναλαμβάνεται και στην Εξάβιβλο (Αρμενόπουλος 4.8.53).

⁹⁶³ B. 29.1.50. Βλ. επίσης Αρμενόπουλο 4.8.25.

δούναι προς εκείνην προέθετο»⁹⁶⁴, ο Κωνσταντίνος του Πρίγγιπος «επροίκισε την εαυτού θυγατέρα δις ήδη και τρις προς δεύτερον και τρίτον χωρήσασαν συνοικέσιον»⁹⁶⁵, ενώ το χρέος του Στυλιανού Χαλκεόπουλου προς τους Νικόλαο Μακρυδούκα και Λουκά Λινάρδο θα καλυπτόταν από την προίκα της συζύγου του, χωρίς να ορίζεται ποια ήταν αυτή⁹⁶⁶. Επίσης, ο Ιωάννης, ο γιος του Κωνσταντίνου, στην έγγραφη υποσχρησή του δηλώνει κατηγορηματικά, ανάμεσα στα άλλα, ότι θα επιστρέψει στη σύζυγό του «πάσαν την προίκα αυτής», αν επανερχόταν «εις την θρησκείαν των Λατίνων»⁹⁶⁷, τα παιδιά του Σπαταλά από τον πρώτο τους γάμο, «καίπερ έχοντες την μητρικήν αυτών προίκα, όμως, προφασιζόμενοι εκείνης αποστερείσθαι, κατέσχον πάντα τα πατρώα τούτων πράγματα»⁹⁶⁸, ο ιερέας Μιχαήλ έχοντας χάσει τη σύζυγό του, αφού είχαν αποκτήσει μαζί τρία παιδιά, εγκαλεί τον πεθερό του πρωτοπαπά Βλακά ότι «έλαβε τα πράγματα τα προικώα»⁹⁶⁹ και ο Βλάσιος Τζάκαλις δεν μπορούσε να επιστρέψει στον Χρυσάφη το ποσό των πενήντα υπερπύρων προβάλλοντας ως αιτία «πενίαν και ένδειαν και φθοράν της προικός της γυναικός αυτού»⁹⁷⁰. Σε δύο άλλες αποφάσεις ορίζεται «ανενόχλητον μένειν την Μαρίαν (θυγατέρα του Στεφάνου και σύζυγο του Γεωργίου) από του ... Σγουροπούλου ως προτιμωμένην νομίμως ικανωθήναι εις την προίκα αυτής προ παντός άλλου χρέους»⁹⁷¹ και να λάβει «κρίσεως ενωμένης συνοδικής και νομίμου ... η γυνή του Χρυσολωρά την προίκαν πάσαν»⁹⁷². Τέλος, η Θεοδώρα Παλαιολογίνα κατηγορείται από τη συμπεθέρα της Θεοδώρα Τρυχάδαινα ότι όχι μόνο κρατούσε την προίκα της θυγατέρας της, αλλά και ότι «ποριζόταν εκ των της προικός»⁹⁷³.

Οι γενικές και αόριστες αναφορές στην προίκα, ακόμα και όταν αυτές αποτελούν τον κεντρικό άξονα μιας απόφασης, δεν σημαίνει ότι δεν ήταν διατιμημένες. Αντιθέτως οι διατιμημένες προίκες αποτελούσαν τον κανόνα, διότι το πρώτο κιόλας στάδιο του γάμου, η μνηστεία, θεωρείτο ολοκληρωμένη, μόνο εφόσον υπήρχε συμφωνία από όλες τις πλευρές για το ύψος της προίκας, η οποία κατοχυρωνόταν με

⁹⁶⁴ MM I: 9/PRK I: 14/Regestes: 2043

⁹⁶⁵ MM II: 471/Regestes: 2967

⁹⁶⁶ MM II: 617/Regestes: 3179

⁹⁶⁷ MM II: 545/Regestes: 3103

⁹⁶⁸ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

⁹⁶⁹ MM II: 538/Regestes: 3093

⁹⁷⁰ MM II: 587/Regestes: 3146

⁹⁷¹ MM II: 547/Regestes: 3104

⁹⁷² MM II: 503/Regestes: 3023

⁹⁷³ MM II: 656/Regestes: 3217

τη σύνταξη γαμήλιου συμβολαίου⁹⁷⁴. Το γαμήλιο συμβόλαιο λειτουργούσε προς όφελος της γυναίκας, αφού η νομική υποχρέωση διαφύλαξης στο ακέραιο της προίκας από τον άνδρα είχε ουσιαστικό περιεχόμενο, όταν είχε συμφωνηθεί η αξία της. Για τον λόγο αυτό στα Βασιλικά ορίζεται πως «ο ανήρ διατιμημένην προίκα λαβών την διατίμησιν πιστεύεται έχειν εν προικί, και ουχί τα πράγματα όθεν διαλυομένου του γάμου δύναται μη τα πράγματα αυτά, αλλά την διατίμησιν αυτών αποδιδόναι»⁹⁷⁵ και πως «η διατίμησις ... γέγονεν, ίνα, εάν συμβεί τινα των πραγμάτων απομειωθήναι ή απολέσθαι, δήλον είη το υπέρ αυτών οφείλον καταβληθήναι τίμημα»⁹⁷⁶. Επιπλέον, στην Εξάβιβλο ορίζεται «η διατιμημένη προίξ τω ανδρί κινδυνεύεται ... την αποτίμησιν αυτών δίδωσι· της δε αδιατιμήτου, και η αύξησις και η μείωσις την γυναίκα ορά»⁹⁷⁷. Βεβαίως το γαμήλιο συμβόλαιο, για να μπορεί να θεωρηθεί έγκυρο, έπρεπε να τηρεί κάποιες ουσιώδεις προϋποθέσεις. Τον Δεκέμβριο του 1315 η Θεοδώρα Βαλσαμίνα αντιδίκησε με τη νύφη της Ευδοκία Φιλανθρωπινή για ένα ζευγηλατείο⁹⁷⁸. Ενώ η δεύτερη προσκόμισε τη διαθήκη του Άγγελου Βαλσάμη, με την οποία επικυρωνόταν ο χαρακτηρισμός του ήμισυ αυτού ως προικώου της εγγονής του και θυγατέρας της Φιλανθρωπινής, η Θεοδώρα «ενεφάνισεν ... σύμφωνον», το γαμήλιό της συμβόλαιο, «φέρον μεν προταγάς άνωθεν γεγραμμένας του τε πατρός και λοιπών προσγενών, ώσπερ είθισται, πλην αμάρτυρον κάτωθεν και αβέβαιον και μήτε υπογραφή τινος ετέρου πιστούμενον, μήτε αυτού δη του γράψαντος ταβελίωνος», γεγονός που οδήγησε το δικαστήριο να το χαρακτηρίσει πλαστό και να δικαιώσει τη Φιλανθρωπινή. Συνεπώς, ένα γαμήλιο συμβόλαιο (ή διαφορετικά «προικοσύμφωνο», «προικοσυμβόλαιο» ή «πράξις νυμφαγωγίας»), στο οποίο καταγράφονταν το μέγεθος και το περιεχόμενο της προίκας, αλλά και οι προγαμιαίες δωρεές του γαμβρού προς τη νύφη κατ' αναλογία της προίκας, έπρεπε να είναι συμβολαιογραφικό, συντασσόταν δηλ. από «νοτάριους», και να φέρει όχι μόνο την υπογραφή των γονέων - ή έστω ενός γονέα - ή άλλων συγγενών, αλλά και την υπογραφή τρίτων, που λειτουργούσαν ως μάρτυρες⁹⁷⁹.

Φαίνεται πως τα μέλη της συνόδου, όταν εκδίκαζαν υποθέσεις προίκας, θα είχαν στη διάθεσή τους τα αντίστοιχα προικοσύμφωνα και γι αυτό ο συντάκτης θεώρησε περιττό να εντάξει τις καταγραφές αυτές στις αποφάσεις. Αν αυτό υποθέτουμε ότι

⁹⁷⁴ Παπαγιάννη 1997: 52

⁹⁷⁵ B. 29.1.92

⁹⁷⁶ B. 29.1.108

⁹⁷⁷ Αρμενόπουλος 4.8.1

⁹⁷⁸ MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049

⁹⁷⁹ Παπαγιάννη 1997: 35-36, Γκιρτζή 2009: 54

συνέβη στις προαναφερθείσες περιπτώσεις, είμαστε βέβαιοι ότι ισχύει στις ακόλουθες, οι οποίες, αν και χαρακτηρίζονται από γενικές επίσης αναφορές στην προίκα, εντούτοις αναφέρουν ρητά την ύπαρξη γαμήλιου συμβολαίου. Στο διαζύγιο του Παλάτη με τη θυγατέρα της Αλαμανίνας ζητείται από τον πρώτο να επιστρέψει όσα «των καταγεγραφέντων εις προίκα πραγμάτων, εν τη αποφυγή αυτού συνεπιφερόμενος ανάλωσε»⁹⁸⁰, ο Διοσερηνός είχε δώσει προίκα στον γαμβρό του Γεώργιο Παπαδόπουλο, που είχε καταγραφεί⁹⁸¹, η θεία του Συναδηνού «συνεζεύχθη κατά πρώτον συνοικέσιον νομίμως ανδρί τω Συροπούλω, έχουσα και προικός χάριν πράγματα, όσα και τω συμφώνω αυτής περιείληπται»⁹⁸², η Μαρία, θυγατέρα του Κηφή, έλαβε για τον γάμο της με τον Μαγιδιώτη «πράγματα προικός χάριν, όσα δη και τω συμφώνω αυτής περιείληπται»⁹⁸³, ενώ στο διαζύγιο του γιου του Αργυρού και της θυγατέρας του Μαγκλαβίτη καλείται ο τελευταίος να παραλάβει «πάντα τα προικός χάριν καταγεγραφέντα»⁹⁸⁴. Επιπλέον, η Ευδοκία Γλύκαινα είχε δώσει στον γαμβρό της «προικός χάριν ... πράγματα, όσα και εν των γεγονότι συμφώνω περιλαμβάνονται»⁹⁸⁵ και η γυναίκα του Μανουήλ Εγκαρδίου «έγκλησιν εποιήσατο κατά των επιτρόπων του ανδρός αυτής ... απαιτούσα εξ αυτών την προίκα αυτής πολλήν ούσαν, ως αύτη δι' ειδών απηριθμείτο»⁹⁸⁶. Κάποιες φορές το προικοσύμφωνο ήταν απολύτως απαραίτητο στη διαδικασία μιας δίκης. Στην αντιδικία μεταξύ του Κοντοδούκα και της μοναχής Πουζουλού για τη μη παράδοση όλης της συμφωνημένης προίκας, «απητήθη» από το πατριαρχικό δικαστήριο, «ο Κοντοδούκας εμφανίσει το γαμικόν σύμφωνον αυτού, ως αν γνω η μετριότης ημών, τίνα μεν των ειδών είληφε, τίνα δε τούτω λείπονται, ίνα ικανώση τούτον η μοναχή»⁹⁸⁷.

Το ύψος της προίκας καταγράφεται σε κάποιες αποφάσεις και ποίκιλε από λίγες εκατοντάδες μέχρι και τρεις χιλιάδες υπέρπυρα⁹⁸⁸. Το τελευταίο αφορά σε μία μόνο περίπτωση, στην προίκα της Άννας Παλαιολογίνας, όταν παντρεύτηκε τον Κομνηνό

⁹⁸⁰ MM I: 6/PRK I: 11

⁹⁸¹ MM I: 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065: «πράγματα συνεφώνησε προικός χάριν, όσα δήτα κατεγράφετο»

⁹⁸² MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109

⁹⁸³ MM I: 57-V/PRK I: 76

⁹⁸⁴ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122

⁹⁸⁵ MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123

⁹⁸⁶ MM II: 544/Regestes: 3100

⁹⁸⁷ MM II: 652/Regestes: 3213

⁹⁸⁸ Macrides 1992: 90

Βρανά⁹⁸⁹. Η προίκα αυτή έχει αναφορά, συνεπώς, στην ανώτερη αριστοκρατία. Η προικώα περιουσία της θυγατέρας του Κουρουλάκη εκτιμείτο σε δεκαέξι λίτρα υπερπύρων⁹⁹⁰, η Μαρία Καλοθετίνα «κατά το πρώτον συνοικέσιον συνεζεύχθη τω Μαρμαρά Θεοδώρω, έχουσα και προικός χάριν πράγματα, ποσότητος λιτρών δεκαοκτώ, καθώς εν τω συμφώνω ταύτης περιλαμβάνονται»⁹⁹¹, ο Γεώργιος Στρατηγός έδωσε στον γαμβρό του Γεώργιο Παδυάτη «προικός πράγματα, ποσότητος όντα υπερπύρων λιτρών λς'»⁹⁹². Επιπλέον, στα χίλια υπέρπυρα ήταν το ύψος αρχικά της προίκας της Μαρίας, θυγατέρας της Ειρήνης Σιδηριώτισσας, το οποίο όμως λόγω οικονομικών δυσκολιών του πατέρα της έπεσε στα οκτακόσια. Χίλια υπέρπυρα άξιζε και η προίκα της Πελαγίνας, αδελφής του Δημήτριου Αντιοχείτη⁹⁹³. Η προίκα της θυγατέρας της μοναχής Υπομονής ήταν πολύ μεγαλύτερη, διότι η αξία της έφθανε τα 2200 υπέρπυρα⁹⁹⁴. Εκατό υπέρπυρα περισσότερο άξιζε η προίκα της Κουμουσίνας⁹⁹⁵. Πολύ υψηλή, 1800 υπέρπυρα, ήταν η προίκα της Ευδοκίας Εσκαματισμένης, μέρος της οποίας, το 1/3, δηλ. εξακόσια υπέρπυρα, επέστρεψε στον πατέρα της μέσω διαθήκης⁹⁹⁶. Οι προίκες της θυγατέρας του Ζαραχούνη και της συζύγου του Δημήτριου Αλιάτη ήταν αξίας εξακοσίων και τετρακοσίων υπερπύρων αντίστοιχα⁹⁹⁷. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις, όπου δηλώνεται μόνο ένα μέρος της αξίας της προίκας. Όπως έχουμε ήδη δει, η προικώα περιουσία της πρώην συζύγου του Ιωάννη Καλεστή, που είχε κατηγορηθεί για μοιχεία, είχε περάσει στην κυριότητά του («παρ' αυτού τα διαφέροντα προικόθεν αυτή λήψεται») με απόφαση πιθανόν ενός επισκοπικού δικαστηρίου, ενώ πλέον η σύνοδος ζητά από τον Ιωάννη να της επιστρέψει μέρος αυτής αξίας είκοσι υπερπύρων («ετέρων προικώων αυτής υπερπύρων είκοσι»), χωρίς να ορίζεται ποια πράγματα ακριβώς συνιστούσαν το μερίδιο αυτό⁹⁹⁸. Σε άλλες αποφάσεις διαβάζουμε ότι «επει από της προικός ης συνεφώνησεν ο πρεσβύτερος Μιχαήλ τω γαμβρώ αυτώ Μανουήλ δούναι ... οφείλει αυτώ υπέρπυρα εκατόν είκοσιν»⁹⁹⁹, ο Χριστόφορος χρωστούσε στον γαμβρό του

⁹⁸⁹ MM II: 537/Regestes: 3092

⁹⁹⁰ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048: «πράγματα προικός χάριν αυτώ κατεγράφατο υπερπύρων τιμώμενα λιτρών δεκαέξι».

⁹⁹¹ MM I: 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111

⁹⁹² MM I: 70-I/PRK I: 101/Regestes: 2155

⁹⁹³ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

⁹⁹⁴ MM II: 549/Regestes: 3061

⁹⁹⁵ MM II: 566/Regestes: 3123: «δύο χιλιάδες και τριακόσια υπέρπυρα αναφάνη ούσα η προίξ».

⁹⁹⁶ MM II: 633/Regestes: 3195

⁹⁹⁷ MM II: 582/Regestes: 3141, MM II: 666/Regestes: 3233

⁹⁹⁸ MM I: 16-I/PRK I: 21/Regestes: 2047

⁹⁹⁹ MM II: 541/Regestes: 3096

Θεοδωράκη από την συμφωνηθείσα προίκα 44 υπέρπυρα¹⁰⁰⁰ και, τέλος, ο Δημήτριος Σκουταριώτης απολογούμενος «περί των σλ' (υπερπύρων) των εν καταστίχῳ της μάμμης των παίδων έλεγε διαβιβασθήναι ταύτα εις την λοιπάδα της προικός της συμφωνηθείσης αυτώ τῷ Σκουταριώτη»¹⁰⁰¹.

Λίγες σχετικά είναι οι περιπτώσεις όπου αναφέρονται συγκεκριμένα πράγματα ως προικῶα. Ο Ναυπηγός παρέλαβε από τον πεθερό του Ευθειοτόκιο προίκα που περιλάμβανε «πράγματα υπερπύρων διακοσίων», αλλά και ένα οίκημα «προς τούτοις αδιατίμητον»¹⁰⁰², στην προίκα της Ευφροσύνης του Χύτου «κατεγράφησαν ... πράγματα, όσα δήτα και κατεγράφησαν, κατεγράφη δε αυτή και τι αμπέλιον»¹⁰⁰³, ο Μανουήλ Βουζηνός, ενώπιον της συνόδου, ισχυρίστηκε ότι εξαιτίας της ένδειας και της «εσχάτης απορίας» «δια τον εκ της μάχης αποκλεισμόν», την πρώτη δηλ. οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, «πάντα, όσα είχε, προικῶα τε και πατρικά, τα μεν πεπρακώς, τα δε ενεχυρασάμενος, ουδέν έτερον είχεν ειπείν, ει μη τα προικῶα αυτού οσπήτια»¹⁰⁰⁴. Επίσης, η Ειρήνη Συναδηνή ανέφερε στη σύνοδο ότι «ο ανήρ αυτής διέφθειρε την προίκα πάσαν αυτής, και ουδέν έτερον περιελείφθη» παρά ένα οίκημα¹⁰⁰⁵, ο Νοστόγγος είχε καταναλώσει «τα πλείονα των προικοδοτηθέντων αυτώ πραγμάτων, εν οίς και αμπέλιον ην και οικήματα»¹⁰⁰⁶ και ο Γαβριήλ Παλαιολόγος, θέλοντας να αγοράσει το μερίδιο του αδελφού του σε ένα κτήμα, χωρίς όμως να διαθέτει μετρητά, με τη συναίνεση των συγγενών της ανήλικης συζύγου του, ζήτησε άδεια να παραδώσει ενέχυρο προικῶα κινητά και συγκεκριμένα «κατασειστά»¹⁰⁰⁷. Μια πιο σαφή εικόνα για το τι συνιστούσε προικῶα περιουσία μάς δίδει η απόφαση με αντιδίκους τον Θεόδωρο Βαρζάνη και την πεθερά του Καλοειδίνα «περί των δισχιλίων διακοσίων πενήκοντα υπερπύρων της προικός της θυγατρός αυτής, άπερ εκείνη αποθνήσκουσα διέθετο μερισθήναι εις τρία μέρη», το καθένα εκ των οποίων προοριζόταν για τον σύζυγο, τα παιδιά και τη μητέρα της¹⁰⁰⁸. Υπάλληλοι του πατριαρχείου καταμέτρησαν τα είδη που είχε ήδη στην κυριότητά του ο Βαρζάνης. Αυτά ήταν ένα αμπέλι, οικήματα σε διάφορα μέρη, ένα μαγκιπείο και εργαστήρια. Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν αυτά ήταν ακριβώς προίκα ή είχαν

¹⁰⁰⁰ MM I: 36-I/PRK I: 45/Regestes: 2074

¹⁰⁰¹ MM II: 606/Regestes: 3166

¹⁰⁰² MM I: 57-IV/PRK I: 76/Regestes: 2114

¹⁰⁰³ MM I: 170/PRK III: 216/Regestes: 2409

¹⁰⁰⁴ MM II: 646/Regestes: 3208

¹⁰⁰⁵ MM II: 577/Regestes: 3136

¹⁰⁰⁶ MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067

¹⁰⁰⁷ MM II: 679/Regestes: 3241

¹⁰⁰⁸ MM II: 550/Regestes: 3063

αγορασθεί με χρήματα της προίκας ή με εκποίηση άλλων προικώων πραγμάτων κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου. Επιπλέον, δικαιώνοντας το 1401 τον «γαμβρό» Κοντοδούκα έναντι της ανάδοχης ή ψυχικής μητέρας της συζύγου του, της μοναχής Πουζουλού, η οποία λειτούργησε ως προικοδότης, η σύνοδος αποφάσισε να του δοθεί το υπόλοιπο χρωστούμενο από την προίκα, το οποίο συνίστατο σε «σινδόνιν, χάλκωμα λίτρων ιδ', κρυντήριν τέταρτον, χρυσάφιν ουγγίας β', εικόνισμα υπερπύρων δέκα, βιβλίον συναξάριν, προσόψια γ', υπέρπυρα χρυσά εικοσιπέντε»¹⁰⁰⁹.

Μεμονωμένα προικώα ακίνητα δηλώνονται και σε άλλες αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου, οι οποίες είχαν πυρήνα την τύχη των ακινήτων αυτών, όπως και σε μοναστικά αρχεία. Τα καταγεγραμμένα προικώα ακίνητα είναι τα εξής: κτήματα¹⁰¹⁰, περιβόλια¹⁰¹¹, ζευγηλατεία¹⁰¹², αμπέλια¹⁰¹³, κήποι¹⁰¹⁴, «οσπιτοτόπια»¹⁰¹⁵, οικήματα¹⁰¹⁶ και εργαστήρια¹⁰¹⁷. Μία μόνο αναφορά έχουμε για ναό που δόθηκε ως προίκα¹⁰¹⁸. Επειδή οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου έχουν να κάνουν με ανθρώπους κυρίως της Κωνσταντινούπολης, δεν πρέπει να δοθεί η εντύπωση πως τα ακίνητα αυτού του είδους αφορούσαν μόνο στους κατοίκους της πρωτεύουσας, με εξαίρεση ίσως τα εργαστήρια, τα οποία στις υστεροβυζαντινές πόλεις συνέχισαν να λειτουργούν ως κέντρα παραγωγής και διακίνησης υλικών αγαθών σε δρόμους, πλατείες και λιμάνια¹⁰¹⁹. Επιπλέον, η συχνή αναφορά στα αμπέλια ως περιουσία αστική δεν πρέπει να μας ξενίζει - ούτε να θεωρηθεί κατ' ανάγκην σημείο παρακμής της πόλης -, γιατί την ύστερη βυζαντινή περίοδο αμπελώνες, χωράφια, τόποι βοσκής και χερσότοποι βρίσκονταν εντός των τειχών της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης αποτελώντας καλή πηγή εσόδων¹⁰²⁰. Στα ακίνητα περιουσιακά στοιχεία, που δίδονταν ως προίκα, πρέπει να προστεθούν και κινητά, όπως

¹⁰⁰⁹ MM II: 652/Regestes: 3213

¹⁰¹⁰ MM I: 20/PRK I: 9/Regestes: 2037, MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153, MM 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM II: 677, Prodrome: 84, Prodrome: 86, Chilandar (Petit): 112, Pantéléèmon: 12

¹⁰¹¹ Prodrome: 61, Kutlumus: 19

¹⁰¹² MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049, Lavra II: 98

¹⁰¹³ MM II: 57-V/PRK I: 76/Regestes: 2115, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM I: 222/Regestes: 2503, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 557/Regestes: 3113, MM II: 595/Regestes: 3155, Prodrome: 80

¹⁰¹⁴ MM II: 559/Regestes: 3115, MM II 565/Regestes: 3122

¹⁰¹⁵ Prodrome: 72

¹⁰¹⁶ MM I: 36-II/PRK I: 46/Regestes: 2075, MM II: 57-V/PRK I: 77/Regestes: 2115, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM I: 222/Regestes: 2503, MM II: 537/Regestes: 3092, MM II: 570/Regestes: 3128, MM II: 590/Regestes: 3150, MM II: 684/Regestes: 3247, MM II: 590/Regestes: 3150, MM II: 677/Regestes: 3239, Xénophon: 7

¹⁰¹⁷ MM II: 589/Regestes: 3148

¹⁰¹⁸ MM II: 677/Regestes: 3239

¹⁰¹⁹ Matschke 2006a: 148

¹⁰²⁰ Matschke 2006a: 148, Laiou 2009a: 69

κοσμήματα και μετρητά, τα οποία θεωρούνται τον 14^ο αι. βασικό συστατικό της προίκας των αριστοκρατισσών¹⁰²¹. Συνεπώς, μία ποικιλία κινητών και ακίνητων πραγμάτων μπορούσαν να αποτελέσουν την προίκα μιας γυναίκας¹⁰²².

Τρία έγγραφα από τα αθωνικά αρχεία ειδικότερα δίδουν επιπρόσθετα στοιχεία για την προίκα ως προς το περιεχόμενό της. Η εικόνα αυτή μπορεί βέβαια να παραπλανήσει με την έννοια ότι οι γυναίκες και στις τρεις περιπτώσεις ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Τα δύο από αυτά τα έγγραφα τα έχουμε ήδη δει σε προηγούμενα κεφάλαια. Πρόκειται για τις διαθήκες του Θεόδωρου Καραβά¹⁰²³ και του Θεόδωρου Σαραντηνού¹⁰²⁴. Το τρίτο αποτελεί καταγραφή από αξιωματούχους της μητρόπολης Θεσσαλονίκης της προικώας περιουσίας της κυράς Μαρίας, συζύγου του κυρ Μανουήλ Δοβλυτζηνού¹⁰²⁵.

Όπως έχουμε ήδη δει, ο Θεόδωρος Καραβάς ανήκε στα επιφανή μέλη της Θεσσαλονίκης. Ίσως λόγω επωνύμου η οικογένειά του να είχε σχέση με το εμπόριο¹⁰²⁶. Η σημαντική του περιουσία γύρω και εντός της Θεσσαλονίκης προήλθε, προφανώς μέσω κληρονομιάς, αλλά και μέσω των δύο γάμων του, καθώς, όπως αναφέρει στη διαθήκη, «προικίσθηκε» δύο φορές. Η διαθήκη αυτή χαρακτηρίζεται ως έγγραφο διάλυσης «εταιρείας» (partnership) από την Α. Λαΐου. Η «εταιρεία», ειδικότερα, με την πρώτη σύζυγο διαλύθηκε εν μέρει, όταν αυτή πέθανε, και ολοκληρωτικά με τον γάμο των δύο παιδιών τους. Παρουσιάζεται μάλιστα η προίκα της πρώτης συζύγου και μητέρας των παιδιών του να μεταβιβάζεται σε αυτά ως μέρος της δικής του περιουσίας. Η «εταιρεία» με τη δεύτερη σύζυγο θα λυνόταν επίσης εν μέρει με τον θάνατό του. Με τα παιδιά του, σύμφωνα πάντα με την Α. Λαΐου, δεν υπάρχει καμιά εταιρική σχέση, καθώς είχαν ήδη λάβει την περιουσία που ο πατέρας τους θεωρούσε ότι δικαιούνταν. Ως ιδιαίτερα προσεκτικός και τυπικός ο Καραβάς είχε καταγράψει στα γαμήλια συμβόλαια των παιδιών του όλη αυτήν την περιουσία¹⁰²⁷. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει «την γε μην άπασαν προίκα της κατά πρώτον συζευχθείσης μοι γάμον, όση δηλ. δια γαμηλίου παρεδόθη μοι συμφώνου,

¹⁰²¹ Laiou 1981: 238, Laiou 1998: 139. Ειδικά για τα κοσμήματα βλ. ενδεικτικά Prodrôme: 60. Για τα μετρητά η Α. Κιουσοπούλου σημειώνει πως «στο Βυζάντιο είναι γνωστό ότι το “esprit lignagère” καλλιεργείται στις αριστοκρατικές οικογένειες κατά τη φάση της ανόδου της αριστοκρατίας και τον 14^ο αι. είναι πλέον ένα από τα χαρακτηριστικά της» (Κιουσοπούλου 1989: υποσημείωση 32 σελ. 272).

¹⁰²² Macrides 1992: 90

¹⁰²³ Chilandar I: 30

¹⁰²⁴ Vatopédi I: 64

¹⁰²⁵ Docheiariou: 49

¹⁰²⁶ Magdalino 1984: 99

¹⁰²⁷ Laiou 1998: 147-148

έφθασα δούναι κατά το απαράλειπτον προς τους εξ εκείνης αποτεχθέντας μοι δύο παίδας, την τε σύζυγον δηλαδή του Κολοκυνθά εκείνου και τον περιόντα υιόν μου Ιωάννην, καθώς διαλαμβάνουσιν οι παρ' αυτών προεκτεθείσαι μοι αποδείξεις έγγραφοι». Δυστυχώς δεν αναφέρονται ποια πράγματα αποτελούσαν την προικώα περιουσία της πρώτης συζύγου παρά μόνο το μερίδιο σε ένα αμπέλι έκτασης πέντε μοδίων. Μία λίγο όμως καλύτερη εικόνα έχουμε για τη σύσταση της προικώας περιουσίας της δεύτερης συζύγου. Αυτή αποτελούνταν από αμπέλια και οικήματα. Στη δεύτερη σύζυγο, η οποία ορίζεται διαχειριστής της διαθήκης, δίδεται ο κύριος όγκος της σημαντικής του περιουσίας αξίας χιλίων υπερπύρων, γιατί η προίκα της με ενέργειες του Καραβά είχε απαλλοτριωθεί. Όντας υποχρεωμένος, όπως έχουμε τονίσει, να διαφυλάξει τουλάχιστον την αξία αυτής, ζητά να δοθούν δικά του ακίνητα, οικήματα και αμπέλια, στη θέση των προικώων ακινήτων που είχε εκποιήσει¹⁰²⁸.

Ο Θεόδωρος Σαραντηνός στη δική του διαθήκη κάνει λόγο για την προίκα της γυναίκας του και της θυγατέρας του¹⁰²⁹. Στην πρώτη ανήκε «το ζευγηλατείον ... το του Κομανίτζη μετά πάντων των δικαίων τε και προνομίων, του ευρισκομένου λόγγου και των υλοκοπίων», το οποίο βρέθηκε στα χέρια του Σαραντηνού «δια γυναικείας προικός». Από αυτό το ακίνητο εν συνεχεία ο Σαραντηνός δηλώνει πως είχε δώσει «εις προίκα την μακαρίτιδα θυγατέρα μου γην μοδίων εξακοσίων και λόγγων εις υπερπυρα τριακόσια», που πλέον βρίσκονταν στην κυριότητα των παιδιών της. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός ενεπλάκη σε δίκη με τους συγγενείς της συζύγου του αδελφού του Ιωάννη, ο οποίος «προ του φονευθήναι» είχε ζητήσει από τον ίδιο «ανακτίσασθαι» τη μονή του Προδρόμου Ιωάννη στη Βέροια. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη οι γυναικάδελφοί του διεκδίκησαν την «αυλή», στην οποία είχε ορίσει ο Ιωάννης να κτισθεί το μοναστήρι, τα ζευγηλατεία και «τα έτερα γυναικεία εκείνου πράγματα», από τα οποία δικαστικώς ο Θεόδωρος απέκτησε το 1/3 «ως η ενταύθα συνήθεια». Χωρίς να δηλώνεται ρητώς τα ακίνητα αυτά πρέπει να ήταν προικώα περιουσία της κουνιάδας του Θεόδωρου.

Τέλος, εικόνα για το περιεχόμενο μιας - και πάλι μεγάλης - προίκας μας δίδει η καταγραφή από αξιωματούχους της μητρόπολης Θεσσαλονίκης της προίκας της συζύγου του Μανουήλ Δοβλυτζηνού¹⁰³⁰. Η καταγραφή μας δίνει την εικόνα μίας

¹⁰²⁸ Laiou 1998: 148-149

¹⁰²⁹ Vatopédi I: 64

¹⁰³⁰ Docheiariou: 49. Βλ και Παπαγιάννη 1997: 70.

προίκας που να αποτελείτο όχι μόνο από οικήματα, οικόπεδα, γη, κτήματα, αμπέλια ή κοσμήματα, πράγματα σχετικά μεγάλης αξίας, αλλά και από κινητά πράγματα μικρότερης αξίας, όπως κλινοσκεπάσματα¹⁰³¹. Η καταγραφή από εκκλησιαστικούς αξιωματούχους δεν πρέπει να μας παραξενεύσει. Ήδη έχουμε δει τον ενεργό ρόλο που είχαν εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι στην πώληση ακινήτων που ανήκαν σε ανήλικες. Όπως θα δούμε, μπορούσαν οι αξιωματούχοι της Εκκλησίας να καθοδηγήσουν τις γυναίκες αναφορικά με τα δικαιώματά τους στην προίκα και να καταγράψουν την περιουσία αυτών και των συζύγων τους μετά τον θάνατο των τελευταίων, όπως στην περίπτωση του Δοβλυτζηνού¹⁰³².

Στις παραπάνω διαθήκες μπορούμε να προσθέσουμε τη διαθήκη του Φίλιππου Αραβαντηνού¹⁰³³. Ο Φίλιππος αναφέρει αρχικά πως «από των τετρακοσίων υπερπύρων των συμφωνηθέντων δούναί μοι χάριν προικός, δεδώκασί μοι σξ', α δη και κατηναλώθησαν» και εν συνεχεία πως «εναπελείφθησαν δε μόνον από των προικών μοι πραγμάτων δακτυλίδια χρυσά γ', κομβοθυλέαι β', η μεν μία χρυσή, η δε ετέρα διάχρυσος, κούπα αργυρή και μαργαριτάριν (εξάγια) δ'»¹⁰³⁴.

Α.3. Οι προικοδότες και οι αποδέκτες της προίκας

Την υποχρέωση της προίκησης, σύμφωνα παντοτε με τη βυζαντινή νομοθεσία, είχε ο πατέρας ή κάποιος ανιών συγγενής, ο οποίος προικοδοτούσε με βάση τη θέληση του πατέρα και από την πατρική περιουσία. «Η προίξ ή από πατρός δίδοται, ή από εξωτικού. Από πατρός προίξ εστίν η από ανιόντος τινός διδομένη εκ της ουσίας αυτού ή εξ επερωτήσεως αυτού» ορίζουν τα Βασιλικά¹⁰³⁵. Ρόλο στην προίκηση είχαν βεβαίως και οι μητέρες. Ενδεικτικά στον Αρμενόπουλο ορίζονται «πατήρ και μήτηρ προικίζοντας παιδιά», αλλά και «ου μόνον ουκ αναγκάζεται η μήτηρ προικίσαι την θυγατέρα αυτής αλλ' ουδέ ανήρ εκ των πραγμάτων αυτής μη θελούσης»¹⁰³⁶. Σε κάποιες δωρεές δηλώνεται ρητά ότι ο δωρητής ή η δωρήτρια έχει επιτελέσει το χρέος του/της απέναντι στα παιδιά, στο οποίο περιλαμβάνεται η προικοδότηση. Είναι

¹⁰³¹ «το βαμβίκινον πλωτοπροσκεφάλαιον ... το μεταξωτόν διπρόσωπον εφάπλωμα ... το σάβανον». Για τα κλινοσκεπάσματα βλ. αναλυτικότερα Κουκουλές 1948β: 33, 55, 74.

¹⁰³² Macrides 1992: 89

¹⁰³³ Prodrome: 60

¹⁰³⁴ Η Μ. Γ. Parani δίδει στον όρο «κομβοθυλέαι» την ερμηνεία «καρφίτσα» (brooches ή clasps). Θεωρεί μάλιστα ότι θα μπορούσε να αποτελεί στοιχείο της αντρικής ενδυμασίας (Parani2015: 420).

¹⁰³⁵ Β. 29.1.1

¹⁰³⁶ Αρμενόπουλος 4.8.41 και 44

προφανές βέβαια ότι η δήλωση αυτή είχε να κάνει πρωτίστως με τη διασφάλιση των συμφερόντων του αποδέκτη της δωρεάς. Ενδεικτικά η μοναχή Υπομονή, μετά τον θάνατο του συζύγου της σακελλάριου Μουρμουρά προβαίνει το 1339 με τη συγκατάθεση των παιδιών της Ξανθής και Ξένου Μουρμουρά, αλλά και του εγγονού της Θεόδωρου Δαμασκηνού, στη δωρεά στη μονή Προδρόμου μίας άλλης μονής, αυτής του αγίου Γεωργίου του Κρυονερίτη που είχε χτίσει η οικογένειά της με όλη την περιουσία της¹⁰³⁷. Η δωρεά αυτή έρχεται μόνο μετά την κληροδότηση και προικοδότηση των τέκνων της¹⁰³⁸. Η περίπτωση της Άννας Παλαιολογίνας, συζύγου του Κομνηνού Βρανά, η οποία προικοδότησε την πρώτη της θυγατέρα με δικά της προικώα ακίνητα, αποδεικνύει πως, παρά τους σχετικούς νομικούς περιορισμούς, «ήταν σύνηθες να προικίζονται οι θυγατέρες με ακίνητα που είχαν αποτελέσει προίκα της μητέρας τους»¹⁰³⁹.

Η μεγάλη πλειοψηφία των σχετικών υποθέσεων του συνοδικού δικαστηρίου αναφέρει ως προικοδότη κυρίως τον πατέρα, χωρίς να απουσιάζει η μητέρα. Όπως έχουμε όμως ήδη σημειώσει, τα συγγενικά ή μη πρόσωπα που σήκωναν το βάρος της ανατροφής ενός κοριτσιού, είχαν δηλ. τον ρόλο του επιτρόπου ή κηδεμόνα μετά τον θάνατο του ενός και κυρίως των δύο γονέων, αναλάμβαναν την προίκισή του. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για τον παππού ή τη γιαγιά, χωρίς να απουσιάζουν ο θείος και η θεία. Κατ' εξαίρεση στα Βασιλικά διαβάζουμε πως «η από του προς πατρός πάππου δεδομένη προίξ ουκ έστιν ως από πατρός δοθείσα και ουχ υποστρέφει προς αυτόν»¹⁰⁴⁰. Τα προικώα προερχόνταν βέβαια από την περιουσία του κοριτσιού, η οποία περνούσε στη διαχείριση των επιτρόπων ή κηδεμόνων, και όχι αναγκαστικά από τη δική τους προσωπική περιουσία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εγγονή του Κουρουλάκη, η οποία μετά τον θάνατο και των δύο γονέων της ανατράφηκε από τη γιαγιά της, αλλά η προίκα της αξίας «υπερπύρων λιτρών επτά» προερχόταν από την προίκα της μητέρας της¹⁰⁴¹. Η σχετική φράση στην απόφαση «περιήν έτι τω βίω η μάμμη, η του Κουρουλάκη ... γυνή, μετά το τελευτήσαι τους παίδας, προσεπιφέρει και ως από των τοιούτων πραγμάτων (δηλ. της προικώας περιουσίας της μητέρας) έφθασεν αποδοθήναι ποσότης υπερπύρων λιτρών επτά τη εγγονή του Κουρουλάκη, μεθ' ων και έτεραν ποσότητα λαβούσα συνεζεύχθη κατά

¹⁰³⁷ Prodrôme: 162

¹⁰³⁸ «τα ημών αυτών απάντων πράγματα ... τοις τοιούτοις ημών παισίν διενείμαμεν και εις προίκα κατά το πάντη ανελλιπές απεδεδώκαμεν»

¹⁰³⁹ MM I: 537/Regestes: 3092, Κιουσοπούλου 1989: 267

¹⁰⁴⁰ B. 29.1.75

¹⁰⁴¹ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

νόμους ανδρί» δείχνει πως στην προικοδότηση της κοπέλας συνέβαλε η γιαγιά της και με δικά της πράγματα.

Με ιδιαίτερο τρόπο προέκυψε η προίκιση της ανιψιάς του Στυλιανού Χαλκεόπουλου¹⁰⁴². Όπως έχουμε ήδη δει, ο Χαλκεόπουλος όφειλε τριακόσια υπέρπυρα στους Νικόλαο Μακροδούκα και Λουκά Λινάρδο. Η σύνοδος θέλησε να αποκαταστήσει την προίκα της συζύγου και της ανιψιάς του Χαλκεόπουλου. Μετά την παραίτηση της πρώτης από το προνόμιο της πρωτοπραξίας, η σύνοδος αποφάσισε μέρος της αξίας των αποθηκευμένων οικημάτων του να δοθεί προίκα στην ανιψιά. Πρόκειται για μια μοναδική στην εκκλησιαστική νομολογία περίπτωση προνομιακής μεταχείρισης υπεσχημένης προίκας και μάλιστα όχι σε θυγατέρα¹⁰⁴³. Στην περίπτωση βέβαια αυτή ο θεός είχε προφανώς διασπαθίσει, εκτός της περιουσίας του και της συζύγου του, και αυτή της κηδευομένης του ανιψιάς. Η στενή σχέση θείου και ανιψιάς με αναφορά στην προίκα υπογραμμίζεται και από την απόφαση, όπως επίσης έχουμε ήδη δει, του Πέτρου Παλαιολόγου να δώσει ενέχυρο ένα δικό του αμπέλι, προκειμένου να βοηθήσει την αδελφή του Θεοδώρα Παλαιολογίνα, η οποία δεν μπορούσε να καταβάλει τα τετρακόσια υπέρπυρα που υπολείπονταν από την προίκα στον γαμβρό της Τρυχά¹⁰⁴⁴.

Οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου μάς πληροφορούν και για αδέρφια που ανέλαβαν την προικοδότηση, παρά το γεγονός ότι ο νόμος δεν το προβλέπει¹⁰⁴⁵. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, όπως έχουμε δει, έτσι και εδώ η σύνοδος δεν μένει στο γράμμα του νόμου, αποδεχόμενη τις πράξεις αυτές. Οι πληροφορίες αφορούν γυναίκες που παντρεύονταν για δεύτερη φορά, αποτελούν δηλ. περιπτώσεις αλλεπάλληλης προίκισης, και για αυτό τις έχουμε ήδη δει στο πλαίσιο της ανάλυσης του δεύτερου γάμου. Η πρώτη ήταν η αδελφή των Θεόδωρου, Στέφανου και Μανουήλ Στρογγύλου, η οποία παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο τον Καλομίσειδο¹⁰⁴⁶. Η απαίτηση του τελευταίου για μεγαλύτερη προίκα από αυτή του πρώτου γάμου οδήγησε τα αδέρφια να δώσουν επιπλέον ως προίκα γη τριακοσίων μοδίων, ένα αμπέλι και ένα οίκημα «πλησίον της Κυλίστρας». Μία ανάλογη περίπτωση ήταν η Άννα Σαραντηνή, η οποία προικίστηκε τη δεύτερη φορά από την αδελφή της Ελαιοδώρα Σαραντηνή Τζυμπίνισσα, όπως είχε απαιτήσει ο δεύτερος σύζυγός της

¹⁰⁴² MM II: 617/Regestes: 3179

¹⁰⁴³ Παπαγιάννη 1997: 60

¹⁰⁴⁴ MM II: 580/Regestes: 3139

¹⁰⁴⁵ Παπαγιάννη 1997: 48

¹⁰⁴⁶ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

Δεβλιτζηνός¹⁰⁴⁷. Η Ελαιοδώρα έδωσε επιπρόσθετα στην αδελφή της «εξώπροικα» αξίας δύο λίτρων χρυσού. Συνεπώς, ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι οι παροχές από τα αδέρφια για τον δεύτερο γάμο των αδελφών τους δεν αποτελεί προίκα με την τεχνική έννοια του όρου¹⁰⁴⁸, η «προίκιση» αυτού του είδους είχε διαμορφωθεί εθιμικά. Αυτό συνέβαινε, για να διευκολύνεται ο δεύτερος ή ακόμα και ο τρίτος γάμος θυγατέρας ή, εν προκειμένω, αδελφής¹⁰⁴⁹, παρά τη σχετική διάταξη του νόμου ότι «η προίξ του πρώτου γάμου στρέφεται εις τον δεύτερον, ει μη το εναντίον συνεφωνήθη»¹⁰⁵⁰.

Στο πλαίσιο της προικοδοσίας από φυσικούς συγγενείς υπάρχουν δύο αναφορές από υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου για εξαδέλφους. Η πρώτη αποτελεί ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς οι εξαδέλφοι είναι το αυτοκρατορικό ζεύγος, ο Ιωάννης Ζ' Παλαιολόγος και η σύζυγός του Ειρήνη, οι οποίοι δίνουν προίκα στη θυγατέρα της Θεοδώρας Παλαιολογίνας¹⁰⁵¹. Αυτό έγινε, γιατί το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας – συμπεριλαμβανομένης της προικώας - της Θεοδώρας και του συζύγου της Κομνηνού Βρανά είχε χαθεί, όπως είχε γενικά συμβεί με τις περιουσίες πολλών αριστοκρατικών οικογενειών στα τέλη του 14^{ου} αι. Το αυτοκρατορικό ζεύγος προέβη στην πράξη αυτή ενεργώντας τόσο ως προστάτες των πολιτικών υποστηρικτών τους όσο και ως μέλη της εκτεταμένης οικογένειας¹⁰⁵². Η δεύτερη σχετική περίπτωση ήταν η Βρυνίσσα, η οποία είχε αναθρέψει την πρώτη εξαδέλφη της, Μαγιστρίνα, προικοδοτώντας της με οικήματα¹⁰⁵³. Η περίπτωση αυτή όμως εμπίπτει στο πεδίο των τεχνητών συγγενειών, καθώς έχουμε να κάνουμε, όπως έχουμε σημειώσει, με άτυπη υιοθεσία.

Ανάλογη περίπτωση άτυπης υιοθεσίας ήταν της κόρης που είχε αναθρέψει η θεία του αυτοκράτορα Ευδοκία Νεστογγόνισσα και στην οποία έδωσε «ουκ ολίγα πράγματα ... τα μεν εις παρακαταθήκην, τα δε ... υπέρ προικός¹⁰⁵⁴. Και εδώ παρά τον άτυπο χαρακτήρα της η υιοθεσία ως προς τα αποτελέσματα που παράγει αναφορικά με την προίκα δεν διαφέρει από μία τυπική υιοθεσία. Με λίγα λόγια σε κανένα σημείο των δύο προηγούμενων αποφάσεων δεν υπάρχει νύξη διαφορετικής προσέγγισης από τα μέλη της συνόδου των ζητημάτων της προίκας. Η σύνοδος αποδέχεται απόλυτα τη

¹⁰⁴⁷ MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

¹⁰⁴⁸ Παπαγιάννη 1997: 49

¹⁰⁴⁹ Παπαγιάννη 1997: 47

¹⁰⁵⁰ B. 29.1.26

¹⁰⁵¹ MM I: 537/Regestes: 3092

¹⁰⁵² Malatras 2013: 300

¹⁰⁵³ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

¹⁰⁵⁴ MM I: 9/PRK I: 14

διαδικασία προικοδότησης, αντιμετωπίζοντας τη Νεστογγόνισσα και τη Βρυέννισσα ως μητέρες και τα κορίτσια που ανέθρεψαν ως θετές κόρες. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητό γιατί η σύνοδος, ενώ ζήτησε την άμεση επιστροφή των πραγμάτων που είχαν δοθεί από τη Νεστογγόνισσα ως παρακαταθήκη, για την προίκα επιφυλάχθηκε, θεωρώντας ότι πρώτα έπρεπε να ελεγχθεί η αλήθεια των ισχυρισμών της σχετικά με τη «θετή» της κόρη και, μόνο εφόσον αποδεικνύονταν ορθοί οι ισχυρισμοί της, τότε θα ήρετο η υποχρέωση προίκισης.

Μία ακόμα πνευματική συγγένεια που μπορούσε να οδηγήσει στα ίδια αποτελέσματα ήταν, όπως έχουμε ήδη δει, η αναδοχή, παρά το γεγονός ότι η προικοδότηση δεν αποτελούσε επίσης νομική υποχρέωση του αναδόχου προς τον αναδεκτό. Η Άννα προικίσθηκε από την ανάδοχο ή θετή της μητέρα, την ομώνυμη Άννα Ασπιέτισσα, η οποία φαίνεται να μην είχε βιολογικά παιδιά¹⁰⁵⁵. Το 1377 ο Μανουήλ Χαλκεόπουλος ή Μανασσής, αφού είχε γίνει μοναχός, δηλώνει στη διαθήκη του την επιθυμία του να πάει στην πόλη, πιθανότατα στη Θεσσαλονίκη, για να διευθετήσει τα χρέη του και να φροντίσει τον γάμο της αναδεκτής του¹⁰⁵⁶. Νομίζω πως και εδώ έχουμε να κάνουμε με μία μορφή προίκισης, που ίσως μάλιστα να μην αφορούσε σε ακίνητα, τα οποία θα δηλώνονταν στη διαθήκη, αλλά σε πράγματα κινητά, όπως μετρητά, κοσμήματα ή ακόμα και ρούχα ή κλινοσκεπάσματα. Ως ανάδοχη ή «ψυχική» μητέρα ανέλαβε τον ρόλο της προικοδότριας και η μοναχή Καλλονή Πουζουλού¹⁰⁵⁷. Η Μαρία Τζελεβού προίκισε όχι κάποια αναδεκτή της, αλλά την αδελφή του αναδεκτού της Ιωάννη¹⁰⁵⁸. Η προίκα περιλάμβανε περιουσιακά στοιχεία της νεκρής μητέρας, αλλά και πράγματα της Τζελεβού.

Τέλος, η ίδια η γυναίκα θα μπορούσε να «παράσχει» προίκα στον άνδρα της αρκεί βεβαίως να ήταν αυτεξούσια. Στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλο ορίζεται σχετικά ότι «εάν γνώμη της αυτεξουσίας μου θυγατρός, επιδώ τα δωρηθέντα αυτή παρ' εμού, ουκ εγώ, αλλ' αυτή δεδωκέναι δοκεί»¹⁰⁵⁹. Μία τέτοια περίπτωση ήταν η σύζυγος του Δημήτριου Αλυάτη, για την οποία ο γάμος αυτός ήταν ο δεύτερος. Η γυναίκα αυτή ως αυτεξούσια¹⁰⁶⁰, σύμφωνα με την απόφαση, έδωσε προίκα τετρακοσίων υπερπύρων¹⁰⁶¹.

¹⁰⁵⁵ MM II: 583/Regestes: 3142

¹⁰⁵⁶ Kutlumus: 35: «τη πνευματική μου θυγατρί υπανδρεύσω».

¹⁰⁵⁷ MM II 652/Regestes: 3213

¹⁰⁵⁸ MM II: 632/Regestes: 3194

¹⁰⁵⁹ B. 4.8.23

¹⁰⁶⁰ Παπαγιάννη 1997: 48

¹⁰⁶¹ MM II: 666/Regestes: 3233

Η μη καταβολή της υπεσχημένης προίκας μπορούσε να οξύνει τη σχέση πεθερών και γαμβρών με τελικό διαμεσολαβητή το δικαστήριο. Ο Γεώργιος Παπαδόπουλος ισχυρίστηκε το 1316 ενώπιον της συνόδου πως το διαζύγιο του είχε αιτία τη μη καταβολή της υπεσχημένης προίκας, αν και ο πρώην πεθερός του Διοσερηνός το αντέκρουσε, προβάλλοντας ως λύση του γάμου όχι την «ένδειαν της προικός», αλλά τη «μοχθηράν γνώμην» για το πρόσωπό του λόγω του έκλυτου βίου του¹⁰⁶². Την ίδια χρονιά ο Θεοδωράκης κατηγορήσε τον πεθερό του Χριστόφορο ότι δεν του είχε αποδώσει όλη την προίκα που είχε υποσχεθεί, κρατώντας την για τον εαυτό του¹⁰⁶³. Ο Χριστόφορος ενημέρωσε μέσω επιστολής τη σύνοδο πως μόνο 44 υπέρπυρα ήταν το υπόλοιπο της χρωστούμενης προίκας και αυτό λόγω της δεινής οικονομικής του θέσης. Υποσχόταν να τα δώσει, μόλις η οικονομική του κατάσταση βελτιωνόταν, ειδάλλως αυτό θα συνέβαινε μετά τον θάνατό του και σε προτεραιότητα έναντι των υπολοίπων. Αυτή η προνομιακή ικανοποίηση της απαίτησης του Θεοδωράκη, που δέσμευε προκαταβολικά τους κληρονόμους του Χριστόφορου από την κληρονομιά του, έγινε δεκτή από τη σύνοδο¹⁰⁶⁴. Πενήντα χρόνια αργότερα, το 1366, ο Βασίλειος ήθελε να λυθεί η μνηστεία του με τη θυγατέρα του ιερέα Παγκρατίου, όχι μόνο επειδή η μνηστή ήταν άρρωστη, αλλά και επειδή ο πεθερός του δεν είχε δώσει την προίκα που είχαν συμφωνήσει¹⁰⁶⁵. Η απάντηση ήλθε από την πεθερά, η οποία ενώπιον της συνόδου υποσχέθηκε ότι η ίδια θα μεριμνούσε να δοθεί η υπεσχημένη προίκα.

Μία ακόμα υπόθεση μερικής παρακράτησης προίκας¹⁰⁶⁶ χρονολογείται πολύ αργότερα, γύρω στο 1400, επί πατριαρχίας του Ματθαίου Α'¹⁰⁶⁷. Ο πρεσβύτερος Μιχαήλ χρωστούσε και αυτός στον γαμβρό του Μανουήλ 120 υπέρπυρα από την προίκα. Ο Μιχαήλ είχε στην απόλυτη κυριότητά του ένα οίκημα αξίας μόλις 24 υπερπύρων, ενώ ένα δεύτερο «εκτήσατο αρτίως από του Φραγγαλέξι», εύπορου τραπεζίτη με δραστηριότητα στην Κωνσταντινούπολη, «συμφωνήσας, ίνα ψάλλη την εκκλησίαν αυτού χρόνους τρεις, αφ' ων διεβίβασε τον ένα, οφείλει δε έτι τους δύο»¹⁰⁶⁸. Όπως παρατηρεί η Ε. Παπαγιάννη, ο πατριάρχης Ματθαίος έχει μια αρκετά

¹⁰⁶² MM I 30-II/PRK I: 37/Regestes: 2065

¹⁰⁶³ MM I: 36- I/PRK I: 45/Regestes: 2074

¹⁰⁶⁴ Παπαγιάννη 1997: 57

¹⁰⁶⁵ MM I: 225/Regestes: 2513

¹⁰⁶⁶ Παπαγιάννη 1997: 57

¹⁰⁶⁷ MM II: 541/Regestes: 3096

¹⁰⁶⁸ Ο Φραγγαλέξις ή Manoli Franfalexi, εύπορος τραπεζίτης, είχε αναπτύξει δραστηριότητα μεταξύ 1391 και 1402 στην Κωνσταντινούπολη και το Πέραν. Το σπίτι του φαίνεται πως είχε ιδιωτικό ναό ή παρεκκλήσι, ιερέας του οποίου ήταν ο Μιχαήλ, στον οποίο ο Franfalexi είχε παραχωρήσει το οίκημα

ευνοϊκή μεταχείριση για τον πρεσβύτερο Μιχαήλ, καθώς επικυρώνει το οίκημα των 24 υπερπύρων στον Μανουήλ, μόνο εφόσον περνούσε στην πλήρη κυριότητά του Μιχαήλ το οίκημα του Φραγγαλέξι. Επομένως, ο Μανουήλ θα έπρεπε να αρκεσθεί σε αυτό και τα υπόλοιπα 96 υπέρπυρα θα του τα κατάβαλε ο πεθερός του, όταν ευπορούσε, ίσως δηλ. και ποτέ¹⁰⁶⁹. Η βάση της απόφασης του δικαστηρίου συμπεκνώνεται στο ότι θα ήταν «ασύμπαθές» η απουσία στέγης για τα παιδιά του Μιχαήλ. Ο Ν. Μάτσης θεωρεί πως ο πεθερός απολαμβάνει του ευεργετήματος της ευπορίας, δηλ. θα έδιδε προίκα, μόνο όταν θα ήταν σε θέση να το κάνει, ανεξάρτητα του τι είχε υποσχεθεί στον γαμβρό του¹⁰⁷⁰. Από την άλλη η R. Macrides διατυπώνει το ερώτημα σε ποιους νόμους βασίζονται αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου, όπως αυτή, δίδοντας συνάμα την απάντηση πως οι λύσεις αυτού του είδους εκδίδονταν «κατ' οικονομίαν», βασίζονταν δηλ. στη διεσταλμένη ερμηνεία του νόμου¹⁰⁷¹. Δεν πρέπει όμως να λησμονούμε ότι η απόφαση αυτή πάρθηκε σε συνθήκες εξαθλίωσης πολλών κατοίκων της Κωνσταντινούπολης εξαιτίας της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας. Συνεπώς, ο πατριάρχης δεν θα ήθελε να συμβάλει στην περαιτέρω εξαθλίωση οικογένειας με μία απόφαση που θα την καθιστούσε κατ' ουσίαν άστεγη.

Τέλος, σε μακρόχρονη δικαστική διαμάχη είχαν βρεθεί ο διάκονος Κοντοδούκας με την ανάδοχο ή «ψυχική» μητέρα της συζύγου του Πουζουλού και συνάμα προικοδότριας, επειδή του είχε παραδοθεί μέρος της υπεσχημένης προίκας¹⁰⁷². Ο Κοντοδούκας δικαιώθηκε από τοπικό δικαστήριο στη Σηλυβρία και το 1401 από το πατριαρχικό δικαστήριο, παρά το γεγονός της απώλειας του γαμήλιου συμφώνου. Η «πεθερά» υποχρώθηκε, υπό την απειλή του αφορισμού και επειδή αποδείχθηκε ότι – σε αντίθεση με τον πρεσβύτερο Μιχαήλ - είχε την οικονομική άνεση¹⁰⁷³, να αποδώσει στον γαμβρό χρυσάφι, νομίσματα και άλλα πολύτιμα προικώα αντικείμενα που παρακρατούσε.

έναντι των υπηρεσιών του (Mastchke 2006a: 172). Στην Κωνσταντινούπολη συνεχίζονταν να κτίζονται πολυτελή σπίτια και τον τελευταίο βυζαντινό αιώνα, τα οποία εντυπωσίαζαν τους συγχρόνους τους. Πολλά από αυτά βρισκόνταν στο Πέραν και ανήκαν σε γενοβέζους εμπόρους (Κιουσοπούλου 2007: 34-35).

¹⁰⁶⁹ Πολύ πιθανό, όπως σημειώνει η ερευνήτρια, αν δεν εκληρωνόταν αυτή η προϋπόθεση, ο Μανουήλ να έμενε μόνο με την προσδοκία της είσπραξης όλου του ποσού από τον τελείως άπορο ή νεκρό πρεσβύτερο (Παπαγιάννη 1992: 28-29 και Παπαγιάννη 1997: 57).

¹⁰⁷⁰ Μάτσης 1962: 81-83

¹⁰⁷¹ Macrides 1992: 92-93

¹⁰⁷² MM II: 652/Regestes: 3213

¹⁰⁷³ «είπερ ευπορίαν είχαν η μοναχή»

Με αφετηρία τις παραπάνω περιπτώσεις πρέπει να σημειώσουμε ότι γενικότερα το γραπτό δίκαιο δεν περιλάμβανε διάταξη ή διατάξεις για το τι θα συνέβαινε σε περίπτωση που ο γονέας ή τρίτος που είχαν υποσχεθεί προίκα δεν ήταν σε θέση να την καταβάλει¹⁰⁷⁴. Για τον λόγο αυτό η διαφορά αυτή μπορούσε να οδηγήσει στο διαζύγιο. Όπως και να έχει, οι παραπάνω υποθέσεις δείχνουν ίσως μια τάση για ευνοϊκή μεταχείριση από το πατριαρχικό δικαστήριο των πεθερών που δεν απέδιδαν τα υπεσχημένα¹⁰⁷⁵. Πάντως φαίνεται πως η μείωση της υπεσχημένης προίκας δεν οδηγούσε πάντα τα πεθερικά και τον γαμβρό στο δικαστήριο. Οι γονείς της Μαρίας, η Ειρήνη Σιδηριώτισσα και ο άνδρας της, ενώ υποσχέθηκαν αρχικά, όπως πληροφορούμαστε από πατριαρχική απόφαση του 1348, στον γαμβρό τους Δημήτριο Αντιοχείτη προίκα που άγγιζε τα χίλια υπέρπυρα, στη συνέχεια «δια τινά ζημίαν απελθούσαν τω ανδρί αυτής γέγονεν ύφεσις της προικός, αποκαταστάσης εις ποσότητα υπερπύρων οκτακοσίων, καταδεξαμένου ταύτην τούδε του Αντιοχείτου και απολειπτικήν πεποιηκότως απόδειξιν»¹⁰⁷⁶. Αυτή η σημαντική μείωση της αξίας της προίκας φαίνεται πως έγινε αποδεκτή από την πλευρά του Αντιοχείτη χωρίς τη μεσολάβηση κάποιας δικαστικής αντιπαράθεσης. Ενώ, συνεπώς, άλλοι γαμβροί δεν έδειχναν κατανόηση για θέματα προίκας, εδώ ο Δημήτριος Αντιοχείτης δείχνει¹⁰⁷⁷. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν στους γαμβρούς αυτούς θα μπορούσαμε να εντάξουμε τους Πατρίκιο και Φίλιππο Αραβαντηνό. Όπως έχουμε δει ήδη, η θυγατέρα του Κουρουλάκη είχε αρχικά παντρευτεί τον Μαγατηνό με προίκα που ορίστηκε σε δεκαέξι λίτρα, η οποία αυξήθηκε κατά τέσσερα λίτρα στον δεύτερο γάμο της με τον Πατρίκιο¹⁰⁷⁸. Από τα είκοσι λίτρα στην πραγματικότητα ο τελευταίος έλαβε μόνο τα πέντε, στοιχείο που αποδεικνύει ότι συχνά παιζόταν ένα «παιχνίδι» με την προίκα, προκειμένου αυτή να λειτουργήσει ως μέσο πίεσης για τη διατήρηση του γάμου ή ως τρόπος ελέγχου των προθέσεων του γαμβρού¹⁰⁷⁹. Αυτό το «παιχνίδι» ίσως να παίχθηκε και με τον Αραβαντηνό, ο οποίος στη διαθήκη του το 1334 δηλώνει πως, ενώ του είχε δοθεί υπόσχεση για προίκα τετρακοσίων υπερπύρων, τελικά έλαβε πολύ μικρότερης αξίας, 260 υπερπύρων¹⁰⁸⁰.

¹⁰⁷⁴ Παπαγιάννη 1997: 59

¹⁰⁷⁵ Παπαγιάννη 1997: 57

¹⁰⁷⁶ MM I: 126-II/PRK II: 152/Regestes: 2301

¹⁰⁷⁷ Παπαγιάννη 1997: 56-57

¹⁰⁷⁸ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

¹⁰⁷⁹ Παπαγιάννη 1997: 55

¹⁰⁸⁰ Prodrome: 60

Κανονικά η προίκα κατέληγε στο νέο ζευγάρι, καθώς, όπως είδαμε, αποτελούσε την οικονομική βάση του νέου νοικοκυριού. Φαίνεται όμως πως σε περίπτωση ανηλικότητας του άνδρα, τη διαχείριση αυτής μπορούσε να έχει στενός συγγενής του. Η Λιγαταραία αναφέρεται ως «προικανάδοχος» από τον συμπέθερό της Τζυμίδα, αν και η ίδια απορρίπτει αυτήν την ιδιότητα¹⁰⁸¹. Μία άλλη γυναίκα με την ίδια ιδιότητα ήταν η θεία του Ιωάννη Ζαραχούνη, η οποία μετά την ακύρωση του γάμου του ανιψιού της με τη θυγατέρα του ιερέα Μιχαήλ Χούμνο καλείται να τού επιστρέψει την προίκα στο ακέραιο¹⁰⁸². Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση είναι του Θεόδωρου Παδυάτη, ο γιος του οποίου Γεώργιος είχε παντρευτεί τη θυγατέρα του Γεωργίου Στρατηγού¹⁰⁸³. Ο Θεόδωρος Παδυάτης σε αντίθεση με τη θεία του Ζαραχούνη κατασπατάλησε, όπως εν συνεχεία θα δούμε, όλη την προίκα της νύφης του.

Ο όρος «προικανάδοχος» έχει προκαλέσει συζήτηση στην επιστημονική κοινότητα. Ο Ν. Μάτσης θεωρεί πως αποτελεί αναφορά στο πρόσωπο στο οποίο αρχικά δίδοταν η προίκα, για να παραδοθεί εν καιρώ από αυτόν στον σύζυγο, όταν αυτός θα ενηλικιωνόταν. Εναλλακτικά χρησιμοποιούνται οι όροι «προικοανάδοχος» ή απλά «ανάδοχος»¹⁰⁸⁴. Η R. Macrides επεκτείνοντας τη σκέψη του Ν. Μάτση θεωρεί πως αποτελούσε μία αναγκαία πρακτική να μην δέχεται την προίκα ο σύζυγος, όταν ήταν ανήλικος, αλλά ένας άρρενας συγγενής του, κατά κύριο λόγο ο πατέρας. Η λέξη αυτή, αν και νέα, περιγράφει στην πραγματικότητα, πάντα σύμφωνα με τη R. Macrides, μία πρακτική αιώνων, που συνίστατο όχι απλά στη λήψη, αλλά και στη διαχείριση της προίκας από κάποιον από την πλευρά του άνδρα, μέχρι την ενηλικίωσή του¹⁰⁸⁵. Η Ε. Παπαγιάννη διατηρεί αμφιβολίες για τις απόψεις αυτές, αν και τις θεωρεί ενδιαφέρουσες, χωρίς, ωστόσο, να τις απορρίπτει συλλήβδην. Οι αμφιβολίες της στηρίζονται στο γεγονός ότι αυτές δεν θεμελιώνονται πλήρως από τις πηγές μας, καθώς δεν γίνεται καμία μνεία για τη σχέση του προικοαναδόχου προς τη προίκα όσο διαρκούσε ο γάμος¹⁰⁸⁶.

¹⁰⁸¹ MM I: 563/Regestes: 3119

¹⁰⁸² MM II: 582/Regestes: 3141

¹⁰⁸³ MM I: 70- I/PRK I: 101/Regestes: 2155

¹⁰⁸⁴ Μάτσης 1962: 84

¹⁰⁸⁵ Macrides 1992: 95

¹⁰⁸⁶ Παπαγιάννη 1997: 62-63

Α.4. Προίκα και Κληρονομικό Μερίδιο

Ένα σημαντικό ερώτημα σχετικά με την προίκα είναι σε ποιο μερίδιο της πατρικής και μητρικής περιουσίας αναλογούσε και κατά πόσο ήταν μία τελική συμφωνία ή προσωρινή, η οποία θα ξαναμελετούνταν και αναθεωρούνταν με τον θάνατο των γονέων της νύφης, καθώς μάλιστα οι νόμοι προέβλεπαν τη δυνατότητα επιστροφής της προίκας στην οικογένεια για τελικό διαμοιρασμό¹⁰⁸⁷. Με άλλα λόγια το ερώτημα είναι αν μετά τον θάνατο των γονέων της νύφης η προίκα επέστρεφε στη γενέθλια οικογένεια, προκειμένου να μοιραστεί το σύνολο της πατρικής περιουσίας εκ νέου και οριστικά σε όλους τους απογόνους ή αν αυτή παρέμεινε στο νέο νοικοκυριό και με τον τρόπο αυτό σήμαινε πως - λίγο πολύ - ταυτιζόταν με το μερίδιο της κληρονομιάς που αναλογούσε σε κάθε γυναίκα που παντρευόταν. Στα ερωτήματα αυτά ερευνητές, όπως η Α. Λαΐου και η Α. Κιουσοπούλου, έχουν καταλήξει πως δεν υπάρχει γενικός κανόνας. Σύμφωνα με την Α. Λαΐου, αν και φαίνεται πως η πιο σημαντική διανομή της οικογενειακής περιουσίας λάμβανε χώρα όχι τη στιγμή του θανάτου των γονέων, αλλά τη στιγμή του γάμου των παιδιών μέσω του γαμήλιου συμβολαίου, πράγμα που σημαίνει ότι το μερίδιο που δίδοταν σε κάθε παιδί – στα θηλυκά τέκνα με τη μορφή προίκας - διέφερε και, συνεπώς, ίσως αυτή η διαφορά να οφειλόταν όχι μόνο σε αντικειμενικούς παράγοντες, που είχαν να κάνουν με τυχόν αλλαγές στην οικογενειακή περιουσία τον χρόνο της κάθε διανομής, αλλά και σε υποκειμενικούς, που σχετιζόνταν με την πρόθεση των γονέων¹⁰⁸⁸. Και η Α. Κιουσοπούλου, μελετώντας τις δικαστικές αποφάσεις των Αποκαύκου και Χωματηνού του 13^{ου} αι. συμπεραίνει πως η προίκα εν τη πράξει αντιστοιχούσε στο κληρονομικό μερίδιο της θυγατέρας, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι ο κανόνας αυτός ήταν αναγκαστικός ή είχε κάποια εθιμική βάση¹⁰⁸⁹.

Για το αν αντιστοιχούσε η προίκα με το κληρονομικό μερίδιο της θυγατέρας τον 14^ο αι., η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί πως, παρά τις λίγες σχετικές πληροφορίες από τον πατριαρχικό κώδικα, πιθανότατα τον αιώνα αυτό η παράδοση του κληρονομικού μεριδίου κατά τη στιγμή του γάμου τόσο των κοριτσιών όσο και των αγοριών ήταν διαδεδομένη¹⁰⁹⁰. Οι δύο υποθέσεις στις οποίες βασίζεται η Ε. Παπαγιάννη είναι οι ακόλουθες: Αν και είχε ήδη προικισθεί τρεις φορές για τους ισάριθμους γάμους της,

¹⁰⁸⁷ Laiou 2009a: 55

¹⁰⁸⁸ Laiou 1998: 134, 140, Laiou 2009a: 55, 65-66

¹⁰⁸⁹ Κιουσοπούλου 1990: 84

¹⁰⁹⁰ Παπαγιάννη 2010: 48

το 1394 η θυγατέρα του Κωνσταντίνου Πρίγγιπος μετά τον θάνατο του τελευταίου διεκδίκησε κληρονομικό μερίδιο σε αμπέλι, το οποίο ο αδελφός της Γεώργιος θεωρούσε δικό του λόγω της προσωπικής του εργασίας και της μη καταβολής της δικής του «προίκας» στο παρελθόν¹⁰⁹¹. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1401, αδέρφια πάλι αντιδικούν πάνω σε κτήμα, κληρονομιά της μητέρας τους. Ένας εξ αυτών προέβαλε το επιχείρημα ότι μόνο τα παιδιά που ακόμα ζούσαν στο πατρικό σπίτι είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά των γονέων, ενώ τα «εξώπρροικα» αποκλείονταν¹⁰⁹². Η R. Macrides διαφοροποιείται ελαφρώς, κρίνοντας με βάση την πρώτη υπόθεση ότι η προίκηση δεν σήμαινε αποκλεισμό από την κληρονομιά ενός γονέα μετά τον θάνατό του¹⁰⁹³. Ωστόσο, και η ίδια κρίνει πως αυτό δεν έρχεται σε αντίφαση με την ιδέα ότι η προίκα αποτελούσε πράγματι το κύριο κληρονομικό μερίδιο ενός τέκνου¹⁰⁹⁴.

Δύο ακόμα έγγραφα, και τα δύο της μονής Βατοπεδίου, οδηγούν, κατά την άποψή μου, στο να θεωρήσουμε την προίκα ταυτόσημη με το κληρονομικό μερίδιο. Το πρώτο από αυτά αποτελεί δωρεά στη μονή Βατοπεδίου το 1356¹⁰⁹⁵. Η δωρεά έγινε από τον Αρσένιο Τζαμπλάκωνα και είχε να κάνει με οικήματα στη Θεσσαλονίκη και κτήματα κοντά σε αυτή, ενώ ειδική μνεία γίνεται για ένα κτήμα στον Γαλλικό ποταμό, το οποίο μοιραζόταν με τους αδελφούς του, «στρατοπεδάρχη» κυρ Δημήτριο Τζαμπλάκωνα και «μεγάλο δούκα» – μακαρίτη πλέον - Ασωματιανό Τζαμπλάκωνα. Και η αδελφή τους Τορνικίνα όμως είχε λάβει το δικό της μερίδιο από το εν λόγω κτήμα, αλλά ως προίκα¹⁰⁹⁶. Όλοι ήταν παιδιά του Αλέξιου Τζαμπλάκωνα¹⁰⁹⁷. Το δεύτερο του 1380 αποτελεί την απόφαση της δικαστικής διένεξης μεταξύ των Κωνσταντίνου Λάσκαρι και Ανδρόνικου Παλαιολόγου και του Μανουήλ Δεβλιτζηνού¹⁰⁹⁸. Οι Λάσκαρις και Παλαιολόγος, που είχαν παντρευτεί τις δύο αδελφές του Δεβλιτζηνού, διεκδικούσαν ένα πατρικό κτήμα «εις της Ερμουλείας (sic)

¹⁰⁹¹ MM II: 471/Regestes: 2967

¹⁰⁹² MM II: 674/Regestes: 3237

¹⁰⁹³ Macrides 1998: 184

¹⁰⁹⁴ Macrides 1992: 96

¹⁰⁹⁵ Vatorédi II: 107

¹⁰⁹⁶ «της δι' εγγράφου συμφώνου προεκπροικισθείσης μερίδος προς την αυταδέλφην μου εκείνην παρακοιμωμένην την Τορνικίναν».

¹⁰⁹⁷ Η παρουσία των Τζαμπλακώνων στη Δυτική Μακεδονία φαίνεται ότι ήταν αποτέλεσμα της υποστήριξης του Αλέξιου Τζαμπλακώνα στον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' στον εμφύλιο πόλεμο κατά του Ανδρόνικου Γ'. Η δε υποστήριξη του Αρσένιου στον Ιωάννη Καντακουζηνό κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου εναντίον του Ιωάννη Ε' είχε ως αποτέλεσμα την ένταξη της οικογένειας των Τζαμπλακώνων στους μεγάλους γαιοκτήμονες του βυζαντινού κράτους. Παρά ταύτα, στο έγγραφο αυτό, όπως και σε άλλα έγγραφα δωρεάς επίσης στη μονή Βατοπεδίου, αποτυπώνεται μία εικόνα καταστροφής της περιουσίας της οικογένειας μετά τους εμφυλίους πολέμους (Gomez 2008: 149-156, Gomez 2014b: 286-302).

¹⁰⁹⁸ Vatorédi III: 162

του Αγίου Νικολάου εποναζομένου», καθώς θεωρούσαν ότι αυτό ανήκε «εξ αδιαθέτου δε πάσιν εις κληρονομίαν κοινώς», παρά το γεγονός ότι είχαν οι σύζυγοί τους λάβει προίκα. Ο Δεβλιτζηνός, ο οποίος τελικά δικαιώθηκε, ανάμεσα στα άλλα επιχειρήματά του ανέφερε τα εξής: «Οι γαμβροί μου δια τας γυναίκας αυτών τα αδελφάς μου συμερίζασθαι το γονικόν ημών κτήμα, ζητώ και αυτός γενέσθαι συνεισφοράν των πραγμάτων των προικών των αδελφών μου και ούτως μερίσωμεν πάντα κοινώς». Με άλλα λόγια ο Δεβλιτζηνός θεωρούσε πως η προίκα που είχαν λάβει οι δύο αδελφές του τους στερούσε από το δικαίωμα να διεκδικήσουν και άλλο μερίδιο από την εναπομείνασα πατρική περιουσία.

A.5. Η ρευστοποίηση της προίκας

Η προίκα, όπως έχουμε επισημάνει, ακόμα και αν υπήρχε συναίνεση της ίδιας της γυναίκας¹⁰⁹⁹, δεν μπορούσε να εκποιηθεί παρά μόνο σε συνθήκες εξαιρετικής πενίας. Είναι τόσο αυστηρό το νομικό πλαίσιο προστασίας της, ώστε η δήμευσή της διατασσόταν μόνο «δια καθοσίωσιν, δια βίαν δημοσίαν, δια πατροκτονίαν, δια φαρμακειάν και δι ανδροφονίαν»¹¹⁰⁰. Ωστόσο, η απόσταση μεταξύ νόμου και πραγματικότητας τον 14^ο αι., διαπιστωμένη και σε άλλα πεδία των ανθρώπινων σχέσεων και της καθημερινότητας, είναι εμφανής και εδώ, καθώς σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου γίνεται σαφής αναφορά σε εκποίηση ή ενεχυρίαση προίκας με ενέργειες πρωτίστως των συζύγων, αλλά και των ίδιων των γυναικών, σπανιότερα άλλων συγγενών. Πληροφορίες για ρευστοποίηση προίκας παίρνουμε και από μοναστικά έγγραφα. Αν και εκτείνονται σε όλο τον 14^ο αι., αναμφίβολα η πλειοψηφία των πληροφοριών ανάγεται στα τέλη του αιώνα και σχετίζεται με την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης.

Στη διαθήκη του 1314 ο Θεόδωρος Καραβάς ορίζει, όπως έχουμε ήδη δει και σε άλλα σημεία της μελέτης, τη δεύτερη σύζυγο του διαχειριστή της διαθήκης του¹¹⁰¹. Το σκεπτικό πίσω από αυτήν την απόφαση είναι ότι η προίκα της με ενέργειες του «κεκαινοτόμηται και ουδέν εξ αυτής περισώζεται», είχε δηλ. ρευστοποιηθεί, καθώς ρητά δηλώνεται πως είχε πουλήσει οικήματα καταγεγραμμένα στο γαμήλιο συμβόλαιο. Ο Καραβάς αναφέρει σχετικά: «θέλω τοίνυν και διορίζομαι ... ίνα έχη η

¹⁰⁹⁹ Αρμενόπουλος 4.8.19: «.. τα της προικός πράγματα ου δε συναινούσης της γυναικός εκποιείται, ουδέ ενεχυριάζεται».

¹¹⁰⁰ Αρμενόπουλος 4.8.11

¹¹⁰¹ Chilandar I: 30

... κατά τον δεύτερον γάμον σύζυγός μου ανθ' ων διεπώλησα οικήματα αυτής, τα ... εξωνηθέντα μοι αναγεγραμμένα άπαντα οικήματα». Η διατύπωση του εγγράφου δεν επιτρέπει να είμαστε απόλυτα βέβαιοι πως με το τίμημα από την πώληση των προικίων οικημάτων αγοράστηκαν τα οικήματα που κληροδοτεί στη δεύτερη σύζυγό του, αν και φαίνεται πως αυτό συνέβη. Η πηγή δεν δίδει καμία πληροφορία για τους λόγους που οδήγησαν τον Καραβά σε αυτήν την ενέργεια. Έχουμε πάντως να κάνουμε με οικήματα, τα οποία, αντί να θεωρηθούν περιουσία της συζύγου, εγγράφονται στη διαθήκη του, δηλ. ο Καραβάς τα θεωρεί δικά του. Την ίδια στάση έχει, όπως σημειώσαμε, και με την προικία περιουσία της πρώτης συζύγου, την οποία κληροδοτεί στα παιδιά του ως δική του. Δεν γνωρίζουμε επίσης τι συμφωνία είχε γίνει μεταξύ του Καραβά και της δεύτερης συζύγου. Αν υπήρξε συμφωνία, αυτή θα πρέπει να περιλάμβανε τη διαθήκη του, με την οποία εκπληρώνει την υποχρέωσή του, όπως δηλώνει, να αναπληρώσει με δική του περιουσία τις απώλειες της προίκας. Με τη διαθήκη του ο Καραβάς ορίζει να παραχωρηθούν στη σύζυγό του, εκτός των οικημάτων, το ήμισυ ενός αμπελιού του αντί ενός δικού της αντίστοιχα, την τύχη του οποίου αγνοούμε.

Όπως και ο Καραβάς, έτσι και ο Φίλιππος Αραβαντηνός είκοσι χρόνια αργότερα, το 1334, με τη διαθήκη του παρέχει στη σύζυγό του Άννα το ήμισυ ενός ζευγηλατείου, οικήματα και το υπόλοιπο της περιουσίας του, που δεν είχε κληροδοτήσει στη μονή Προδρόμου και στον ανιψιό του¹¹⁰². Αυτή η παροχή γίνεται, γιατί ο Αραβαντηνός είχε καταναλώσει σχεδόν όλη την προικία περιουσία, καθώς «από των τετρακοσίων υπερπύρων των συμφωνηθέντων χάριν προικός» δόθηκαν 260, «α δη και κατηναλώθησαν» και «επαναλείφθησαν δε μόνον από των προικίων (sic) ... πραγμάτων δακτυλίδια χρυσά γ', κομβοθυλέαι β', η μεν μία χρυσή, η δε έτερα διάχρυσος, κούπα αργυρή και μαργαριτάριν (εξάγια) δ'». Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με μία δεύτερη περίπτωση άνδρα που λαμβάνει πρόνοια με τη διαθήκη του να αναπληρώσει την προικία της συζύγου του, την οποία είχε καταναλώσει. Δεν είμαστε όμως σε θέση να γνωρίζουμε αν και σε τι επενδύθηκε η προικία αυτή περιουσία.

Το γεγονός ότι ο Κωνσταντίνος Παλάτης δεν είχε συζήσει με τη θυγατέρα της Αλαμανίνας, καθώς έλειπε εκτός των ορίων του βυζαντινού κράτους για μία τετραετία πριν από το 1315, δεν στάθηκε εμπόδιο στη διασπάθιση μέρους της

¹¹⁰² Prodrome: 60

προίκας της¹¹⁰³. Πρόκειται για προικώα αγαθά που είχε προλάβει να αποσπάσει, όταν βρισκόταν στο σπίτι της τελευταίας¹¹⁰⁴. Κατανάλωση προίκας αναφέρεται σε πατριαρχική υπόθεση του 1316¹¹⁰⁵. Πρόκειται για την προικώα περιουσία της πρώτης συζύγου του Θεόδωρου Σπαταλά, ο οποίος είχε δύο γάμους στο ενεργητικό του και παιδιά από κάθε γάμο. Τα παιδιά από τον πρώτο γάμο, «καίπερ έχοντες ... προφασιζόμενοι εκείνης αποστερείσθαι, κατέσχον πάντα τα πατρώα τούτων πράγματα», αρνούμενοι να δώσουν στα ετεροθαλή αδέρφια τους το ανήκον σε αυτά νόμιμο κληρονομικό μερίδιο από την πατρική περιουσία, γιατί θεωρούσαν ότι αυτή έπρεπε να αναπληρώσει την προίκα της μητέρας τους. Σύμφωνα πάντα με τους ισχυρισμούς τους αυτή είχε καταναλωθεί από τον Σπαταλά. Πάντως η έρευνα που διέταξε το πατριαρχείο απέδειξε πως ο ισχυρισμός αυτός δεν είχε περιεχόμενο, διότι «ηναγκάσθησαν και ανωμολόγησαν οι τοιούτοι παίδες έχουν ανελλιπή τη μητρικήν αυτών προίκα».

Αν η περίπτωση του Καραβά ρίχνει αμυδρό φως για τον δρόμο που ακολουθούσε μία προίκα που ρευστοποιείτο, περισσότερο φως δίδει η περίπτωση του Νοστόγγου. Πριν από το 1316 ο Νοστόγγος είχε προχωρήσει στην εκποίηση του μεγαλύτερου μέρους της προίκας της συζύγου του, στο οποίο ανήκε ένα αμπέλι και διάφορα οικήματα, τα οποία είχε δώσει ως ενέχυρο για δάνειο διακοσίων υπέρπυρων και με τα οποία απέκτησε οικόπεδα με οικήματα¹¹⁰⁶. Ο πεθερός του Κίνναμος δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται τόσο για αυτήν την απώλεια όσο για την εγκατάλειψη της θυγατέρας του από τον σύζυγό της. Όπως παρατηρεί η Α. Κιουσοπούλου, η απαλλοτρίωση της προίκας δεν αποτελεί τον παράγοντα εκείνο που οδήγησε την πλευρά του Κίνναμου στο δικαστήριο, η οποία «μοιάζει να μην ενδιαφέρεται να κατοχυρώσει τα δικαιώματά της με τον τρόπο που προέβλεπε ο νόμος»¹¹⁰⁷. Για τον λόγο αυτό ο Κίνναμος πρωτίστως ζήτησε από το δικαστήριο την επιστροφή του γαμβρού στη συζυγική εστία και, μόνο εφόσον αυτό δεν επιτυγχανόταν, να δοθούν στη θυγατέρα του όσα ακίνητα είχε αποκτήσει ο Νοστόγγος με ενέχυρο την προικώα περιουσία. Το δικαστήριο δικαίωσε τον Κίνναμο, δίδοντάς του την άδεια να πουλήσει τα εν λόγω ακίνητα.

¹¹⁰³ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039

¹¹⁰⁴ Παπαγιάννη 1997: 10

¹¹⁰⁵ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

¹¹⁰⁶ MM I: 30-IV/PRK I: 38/ Regestes: 2067

¹¹⁰⁷ Κιουσοπούλου 1989: 273

Την ίδια περίοδο ρευστοποιήθηκε σημαντικό μέρος της προικώας περιουσίας της Μαρίας Καλοθετίνας από τον σύζυγό της, ο οποίος το 1324 δεν βρισκόταν στη ζωή¹¹⁰⁸. Ο Θεόδωρος Μαρμαράς - με τον οποίο η Καλοθετίνα είχε αποκτήσει έναν γιο και μία θυγατέρα – στη διάρκεια του έγγαμου βίου «κατηνάλωσε πάσαν σχεδόν» την προίκα της αξίας «ποσότητος λιτρών δεκαοκτώ», «πλην τινων σχολαρικίων και αργύρου περισταμένου εις λίτρας δεκαοκτώ», τα οποία είχε δώσει στον Κεφαλά ως ενέχυρο για δάνειο τριακοσίων υπέρπυρων. Έχουμε δηλ. να κάνουμε με μία δεύτερη περίπτωση προικίων αγαθών που δίδονται ως ενέχυρο για απόκτηση δανείου. Ο Κεφαλάς δεν είναι μόνο ο μόνος πιστωτής του Μαρμαρά ούτε τα προίκια τα μόνα που δίδονται ως εγγύηση. Ο Μαρμαράς είχε δώσει και σε άλλους πιστωτές δικά του ακίνητα, στον οικείο του αυτοκράτορα Δισύπατο «γονικόθεν» οικήματά του ως ενέχυρο για δάνειο 325 υπέρπυρων και στον Ανδρέα Αντιοχείτη ένα αμπέλι του για δάνειο διακοσίων υπέρπυρων. Αυτά ήταν, άλλωστε, τα μόνα ακίνητα που ο Μαρμαράς είχε κληροδοτήσει στην οικογένειά του, έχοντας προλάβει να εξοφλήσει μόνο εκατό υπέρπυρα στον Δισύπατο. Η Καλοθετίνα, αν και κατάφερε μετά τον θάνατο του Μαρμαρά να εξοφλήσει το κεφάλαιο και των τριών δανείων, καλείται πλέον από τους δανειστές να καταβάλει τόκους. Συμπεραίνουμε, συνεπώς, ότι ούτε και εδώ γίνεται διάκριση της προικώας περιουσίας από την υπόλοιπη οικογενειακή περιουσία και μάλιστα από αυτήν που ανήκε στον άνδρα. Επιπλέον, η Καλοθετίνα δεν αποφεύγει, επικαλούμενη την προστασία που απολάμβανε η προίκα από τον νόμο, να πληρώσει το κεφάλαιο του δανείου που βασίστηκε σε προίκια της αγαθά. Η σύνοδος την δικαίωσε κρίνοντας πως όχι μόνο «οι θείοι νόμοι παντός χρέους το της προίκας τιθέασι προτιμότερον», φράση που συναντάμε και σε άλλες υποθέσεις, αλλά και ότι οι τόκοι αποτελούσαν στοιχείο «απηγορευμένον τοις αυτοίς θείοις νόμοις», πίσω από τους οποίους ίσως βρίσκεται στην πραγματικότητα η Αγία Γραφή¹¹⁰⁹. Βασική αντίληψη του πατριαρχικού δικαστηρίου ήταν ότι η τοκοληψία ήταν παράνομη και για τον λόγο αυτό, όταν ερχόταν αντιμέτωπο με περιπτώσεις έντοκου δανεισμού, όπως εδώ, εξέδιδε αποφάσεις για τον δανειολήπτη με πνεύμα

¹¹⁰⁸ MM I: 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111

¹¹⁰⁹ Το ποιοι είναι οι νόμοι που απαγορεύουν τον έντοκο δανεισμό έχει ήδη απασχολήσει ερευνητές. Ο Ν Μάτσης θεωρεί πως στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για νομοθεσία, αλλά για την Αγία Γραφή (Μάτσης 1962: 144). Η Ε. Παπαγιάννη διαφωνεί υποστηρίζοντας πως, λαμβάνοντας υπόψη ότι η μέθοδος της εργασίας των τότε δικαστών και η έννοια του ισχύοντος δικαίου διέφεραν πολύ απ' ότι ισχύει σήμερα, οι θείοι αυτοί νόμοι θα μπορούσαν να είναι οποιοσδήποτε απαγορευτικός νόμος που ο πατριάρχης έκρινε πως τον βοηθούσε στη θεμελίωση της απόφασής του, χωρίς όμως να δίδει μια πιο συγκεκριμένη αναφορά από τη βυζαντινή νομοθεσία (Παπαγιάννη 1992: 44-46).

επιείκεια¹¹¹⁰. Μία ακόμα περίπτωση συζύγου που εκποιεί την προίκα ή μέρος αυτής ήταν ο Χρυσολωράς από τη Λήμνο, ο οποίος την είχε καταναλωθεί πριν το 1395 και μάλλον το διάστημα της μεταξύ τους διάστασης¹¹¹¹.

Αναφορά σε εκποίηση προίκας υπάρχει σε απόφαση του 1394, όταν τα δύο τέκνα του Κωνσταντίνου Πρίγγιπος, ο γιος του Γεώργιος και η θυγατέρα του αντιδίκησαν για ένα αμπέλι, καθώς η δεύτερη διεκδικούσε κληρονομικό μερίδιο σε αμπέλι που είχε κληροδοτηθεί στον πρώτο από τον πατέρα τους¹¹¹². Μία από τις τρεις προϋποθέσεις που θέτει ο Γεώργιος, προκειμένου να ικανοποιηθεί το αίτημα της αδελφής του είναι «ικανωθῆναι πρώτον εκ του τοιούτου αμπελίου την μητέρα αυτού εις την εαυτής προίκας, εἴτιπερ ἔχει εκ τε της ανδρός ουσίας και από των προικῶων αυτής πραγμάτων», δηλ. να λάβει μερίδιο και η εν ζωή μητέρα τους από το αμπέλι και με τον τρόπο αυτό να αποκατασταθεί η προίκα της ή μέρος αυτής. Άλλωστε η προίκα φαίνεται πως είχε ουσιαστικά χαθεί, διότι το ζευγάρι κατέληξε να ζει στην ένδεια. Η απώλεια αυτή πρέπει να είχε γίνει με ενέργειες του συζύγου, καθώς από την περιουσία του τελευταίου θα προέκυπτε η – έστω εν μέρει - αποκατάσταση. Το γεγονός ότι αυτό το επιχείρημα λειτουργούσε υπέρ του Γεωργίου στην αντιδικία του με την αδελφή του δηλοί πως η ρευστοποίηση γενικά της προίκας ήταν μία συνήθης πρακτική, ώστε η πλευρά της αδελφής του να μην προνοήσει ότι η προίκα της μητέρας τους έπρεπε να αποκατασταθεί πριν από όποια εκ μέρους της διεκδίκηση.

Τον τρόπο με τον οποίο μπορούσε να εκποιηθεί η προικῶα περιουσία το δίδει η περίπτωση της μοναχής Ευλογίας, παρά το γεγονός ότι η περιουσία της δεν χαρακτηρίζεται ως τέτοια, αλλά ως «πατρική»¹¹¹³. Το έγγραφο της μονής Χιλανδαρίου του 1327, στο οποίο η μοναχή Ευλογία δρα ως αδελφή – η ίδια φαίνεται πως δεν είχε παντρευτεί ποτέ - ρίχνει φως – περισσότερο από αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου - στη διαδρομή που μπορούσε να ακολουθήσει περιουσία γυναικών, την οποία διαχειρίζονταν άνδρες, διαδρομή που κατέληγε στο να καταλήξει σε ξένα χέρια. Η μονή Χιλανδαρίου το 1325 είχε δανείσει την οικογένεια της Ευλογίας, τους Πετζικόπουλους, «εγγράφως πενήντα υπέρπυρα ... μεθ' υποθήκης ρητής και ικανοδοσίας των κατά την γειτονίαν του αγίου Παραμόνου»¹¹¹⁴ και εν

¹¹¹⁰ Κιουσοπούλου 1994: 34

¹¹¹¹ MM I: 503/Regestes: 3023

¹¹¹² MM II 471/Regestes: 2967

¹¹¹³ Petit Chilandar: 112

¹¹¹⁴ Το γεγονός ότι τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες είχαμε δώδεκα γειτονίες στην Κωνσταντινούπολη και την ύστερη βυζαντινή περίοδο πλέον δέκα εξηγείται από την πτώση του αστικού πληθυσμού από το 1204 και εξής και την αντίστοιχη συρρίκνωση του κατοικημένου χώρου

επικοινωνώ αυλή μετά των δικαίων της ... μονής τριών μεγάλων μονορρύτων οικημάτων εις κλήρον πατρικόν ... τη Ευλογία διαφερόντων». Το συμβόλαιο του δανεισμού, το οποίο δεν σώζεται, όριζε πως, αν η οικογένεια αποτύγχανε να αποπληρώσει το δάνειο εντός ενός έτους, η μονή θα μπορούσε να αγοράσει τα ακίνητα δίνοντας επιπλέον ενενήντα υπέρπυρα, συνολικά δηλ. 140, «άπερ η τούτων αρτίως ανεφάνη τιμή από εκτιμήσεως ακριβούς». Καθώς πέρασαν όχι ένα, αλλά δύο έτη, χωρίς να έχει αποπληρωθεί το δάνειο, ο πατέρας της Ευλογίας Δημήτριος και ο αδελφός της αποφάσισαν να παραχωρήσουν πλήρως τα οικήματα στη μονή. Εκτός των οικημάτων η μονή απέκτησε έναν «άνετον τόπο ελεύθερον», επίσης κτήση της Ευλογίας, ο οποίος συνόρευε με περιουσία της. Είναι ενδιαφέρον πως οι μοναχοί εδώ χωρίς ενδοιασμό έχουν τον ρόλο του δανειστή¹¹¹⁵. Οι κανόνες της Εκκλησίας στο Βυζάντιο απαγόρευαν τον έντοκο δανεισμό στους κληρικούς· για τον δανεισμό στους λαϊκούς η Εκκλησία αποδεχόταν τους νόμους του κράτους¹¹¹⁶. Το ότι η μονή Χιλανδαρίου ενεπλάκη σε μία υπόθεση τέτοια έχει να κάνει ίσως με το γεγονός ότι η περιουσία της Ευλογίας δεν είχε τον χαρακτήρα της προίκας, δεν προστατευόταν δηλ. από τον βυζαντινό νόμο, παρά την εν τοις πράγμασι χαλάρωση του. Άλλωστε η Ευλογία ήταν μοναχή ήδη. Η διαδρομή όμως της περιουσίας της Ευλογίας, η οποία αρχικά ενεχυριάσθηκε, για να μπορέσουν να δανεισθούν χρήματα οι άρρενες συγγενείς της, καταλήγοντας στα χέρια τρίτων, φαίνεται πως δεν διέφερε από τη διαδρομή που ακολούθησαν προικώες περιουσίες με ενέργειες από τους συζύγους.

Δεν έδειχναν όμως πάντα οι γυναίκες θετική ή παθητική στάση στις ενέργειες των συζύγων τους, όταν αυτοί εκποιούσαν προικώα περιουσία τους. Δυναμική αντίδραση είχαμε από τη σύζυγό του Νικόλαου Δούκα Συναδηνού, «δούλου του βασιλέως», ο οποίος πριν από το 1341 είχε πουλήσει στη μονή Προδρόμου προικώα «οσπιτοτόπια»¹¹¹⁷. Η γυναίκα κατέφυγε στο δικαστήριο των καθολικών κριτών, για να ακυρώσει την πράξη αυτή, και τελικά δικαιώθηκε από τον δικαστή Ματαράγκο. Η απόφαση όριζε τη ματαίωση της αγοραπωλησίας, την απαναφορά των ακινήτων στην κυριότητά της και από τον σύζυγο την επιστροφή στη μονή του αντιτίμου της αγοράς. Βέβαια το ερώτημα που προκύπτει είναι αν πράγματι η αγοραπωλησία έγινε κρυφά ή αν η ίδια η γυναίκα - ή το ζευγάρι - στην πορεία μετάνιωσε και επικαλέστηκε τις

εντός των τειχών. Παρά ταύτα, οι δέκα αυτές γειτονίαι ήταν μεγάλες περιφέρειες (Magdalino 2016: 26).

¹¹¹⁵ Δανείζομαι τη φράση από την Α. Κιουσοπούλου για ανάλογη περίπτωση (Κιουσοπούλου 1994: 42).

¹¹¹⁶ Laiou 1991: 267

¹¹¹⁷ Prodrome: 72

ευνοϊκές διατάξεις του νόμου, για να ακυρώσει τη συμβολαιογραφική πράξη. Το ενδιαφέρον ότι υπάρχει ρήτρα στην απόφαση, κατόπιν αιτήματος της μονής, που όριζε το εξής: αν ο Συναδηνός κάποια στιγμή αποφάσιζε να πουλήσει εκ νέου τα ακίνητα, η μονή θα είχε την απόλυτη προτεραιότητα ως αγοραστής. Έχουμε, δηλ., να κάνουμε με μία δικαστική απόφαση που από τη μία, βασιζόμενη στον νόμο, ακυρώνει την πώληση, από την άλλη τον παρακάμπτει, καθώς ορίζει εκ των προτέρων το πλαίσιο μιας νέας τυχόν αγοραπωλησίας των προικίων αυτών ακινήτων, θέλοντας να διασφαλίσει προφανώς τα συμφέροντα της μονής Προδρόμου. Συνεπώς, στην πραγματικότητα δεν έχουμε να κάνουμε με μία οριστική και αμετάκλητη ακύρωση από το δικαστήριο, η οποία θα συμφωνούσε απόλυτα με την ισχύουσα βυζαντινή νομοθεσία. Η απόφαση με άλλα λόγια ακολουθεί το πνεύμα της εποχής ως προς το πώς βλέπει την προίκα.

Πίσω από τη ρευστοποίηση της προίκας της θυγατέρας του κυρ Γεωργίου Στρατηγού δεν βρίσκεται ο σύζυγός της κυρ Γεώργιος Παδυάτης, αλλά ο πεθερός της Θεόδωρος Παδυάτης¹¹¹⁸. Πριν από το 1330 ο πεθερός «αναδέεται μεν τα της προικός πράγματα ... και τα μεν αυτών εις οικείας χρήσεις καταναλίσκει, τα δε εις ενέχυρα δίδωσι, και υπέρπυρα δανεισάμενος κατά τον όμοιον τρόπον και αυτά αναλώσας». Πιστή στην ασάφεια της διατύπωσης και αυτή η απόφαση, όπως γενικά οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, δεν δίδει περισσότερα στοιχεία για το περιεχόμενο του όρου «οικείας χρήσεις». Ωστόσο, είναι προφανές ότι οι «χρήσεις» αυτές δεν ήταν προς όφελος του νεαρού ζευγαριού, αλλά είχαν να κάνουν με το πρόσωπό του. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με μία ακόμα προίκα από την οποία μετά κάποιο χρονικό διάστημα δεν μένει τίποτα. Ο Θεόδωρος Παδυάτης πράττει όπως οι σύζυγοι στις προαναφερθείσες περιπτώσεις: ξοδεύει μεγάλο μέρος της προίκας άγνωστο σε τι και ένα άλλο μέρος της το ενεχυριάζει, προκειμένου να λάβει δάνειο. Όλα αυτά τα κάνει μάλιστα χωρίς κάποια φανερή ή δεδομένη άδεια. Το γιατί δόθηκε η προίκα από τον Στρατηγό όχι στον γαμβρό, αλλά στον συμπέθερό του έχει να κάνει, όπως έχουμε σημειώσει, με το γεγονός ότι ο τελευταίος είχε την επιμέλεια του ανδρόγυνου λόγω του νεαρού της ηλικίας του άνδρα, ήταν δηλ. κάτω των 25 ετών. Ο Θεόδωρος ως «προικανάδοχος δεν εκτέλεσε με ορθό τρόπο την αποστολή του, γεγονός που αποδεικνύει γενικότερα ότι η διαχείριση από τους γονείς ή τους στενούς συγγενείς των ανηλίκων συζύγων δεν αποτελούσε πάντα εχέγγυο για τη διατήρηση της

¹¹¹⁸ MM I: 70- I/PRK I: 101/Regestes: 2155

περιουσίας τους και ειδικότερα της προίκας¹¹¹⁹. Η επιθυμία του να αποκαταστήσει έστω εν μέρει την προίκα με κτήμα του τον οδήγησε σε σύγκρουση με τον έτερο γιο του Ιωάννη Λάσκαρι. Ωστόσο, το επιχείρημα του ότι πίσω από την ενεχυρίαση βρισκόταν ο κυρ Γεώργιος Παδυάτης και όχι ο πατέρας τους δεν επιβεβαιώθηκε από τρίτους.

Δεν ήταν όμως μόνο οι άνδρες που εκποιούσαν την προίκα συζύγων ή νυφάδων, αλλά και οι ίδιες οι γυναίκες, γεγονός που υπογραμμίζει το ότι η προίκα είχε απωλέσει στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής το ειδικό βάρος της νομικής προστασίας. Οι γυναίκες που κατά κύριο λόγο εκποιούσαν τις προίκες τους ήταν οι χήρες, που επέλεγαν να μην ξαναπαντρευτούν και οι οποίες μπορούσαν να διαθέσουν την περιουσία τους με περισσότερη ελευθερία, ειδικά όταν δεν υπήρχαν παιδιά¹¹²⁰. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της χήρας του ιερέα Καραμβούλη, Μαρίας, η οποία με τις κόρες της Άννα, Ξένη και Ειρήνη πούλησαν το 1329 στη μονή Προδρόμου προικώ της χωράφι¹¹²¹. Οι υπογραφές των δύο θυγατέρων της Μαρίας έχει να κάνει με τη διασφάλιση των συμφερόντων της μονής. Συχνά άλλωστε στα έγγραφα αυτά καταγράφεται η γραμμή ιδιοκτησίας των ακινήτων, ώστε οι συναλλαγές να μην αμφισβητούνται¹¹²².

Φυσικά δεν είναι μόνο οι χήρες που προβαίνουν σε τέτοιες πράξεις, αλλά και γυναίκες που δεν καταγράφονται ως τέτοιες, συχνά δε με καταγωγή αριστοκρατική. Το 1322 ή 1337 ο δούλος του αυτοκράτορα Αναστάσιος Δούκας και η σύζυγός του Θεοδώρα πουλούν στη μονή Καρακάλλου ένα χωράφι λίγο έξω από τη Θεσσαλονίκη στην τοποθεσία του Αγίου Θωμά. Το μισό από αυτό το χωράφι ήταν προίκα της Θεοδώρας και το άλλο μισό είχε αγοραστεί από τον «προς πατρός» θείο της, πρωτοέκδικο της μητρόπολης Θεσσαλονίκης, κυρ Δημήτριο Καβάσιλα. Η πώληση έχει μάλιστα τη συναίνεση του πατέρα της Θεοδώρας, κυρ Ανδρονίκου Καβάσιλα, προφανώς επειδή η Θεοδώρα δεν ήταν ακόμα ενήλικη¹¹²³. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1349, η «πρωταλλαγατωρέσα» Μαρία Βασιλική ανταλλάσσει την προίκα της, χωράφια, αυλοτόπια και αμπελοτόπια, με την παροχή από τη μονή Προδρόμου σε ετήσια βάση και εφ' όρου ζωής στην ίδια ή τη θεία της, επίσης μοναχή,

¹¹¹⁹ Παπαγιάννη 1997: 165

¹¹²⁰ Stathakopoulos 2014: 386

¹¹²¹ Prodrome: 84

¹¹²² Gerstel – Kalopissi 2014: 200

¹¹²³ Karakallou: 3

συγκεκριμένων ποσοτήτων τροφίμων και ξύλων¹¹²⁴. Την ίδια χρονιά ο πρωταλλαγάτωρ «δούλος .. του βασιλέως» Κωνσταντίνος Τρυπομμάτης με τη σύζυγό του δώρισαν στη ίδια μονή το σπίτι της μητέρας της, το οποίο, αν και δεν χαρακτηρίζεται προικώο, θα πρέπει να ήταν «χάριν ταφιατικού» αυτής και άλλων συγγενών¹¹²⁵. Το 1358 η Άννα Τορνικίνα, «πιγκέρνισσα», «συναινέσει και όλη γνώμη ... του συζύγου και των φιλάτων ... παιδων Ιωάννου, Ανδρονίκου, Μαρίας και Ειρήνης» δώρισε στη μονή του αγίου Παντελεήμονος το ήμισυ ενός προικώου κτήματος στη Μακεδονία¹¹²⁶. Η Τορνικίνα αφηγείται με λεπτομέρειες την ιστορία του κτήματος. Αρχικά ανήκε στον πατέρα της – η κυριότητα του είχε επικυρωθεί με αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο - και εν συνεχεία πέρασε στην Τορνικίνα ως προίκα. «Είτα τη του καιρού ανωμαλία και πολλή συγχύσει» το ακίνητο, όπως και άλλα της οικογένειάς της, χάθηκε στην ουσία από την κυριότητά της λόγω της σερβικής κατάκτησης, κατάσταση που δεν είχε μεταβληθεί μέχρι τη στιγμή σύνταξης του εγγράφου. Ωστόσο, η δωρήτρια εκφράζει την ευχή και την πεποίθησή της πως με τη βοήθεια του Θεού ο βυζαντινός στρατός θα νικούσε άμεσα τους Σέρβους και έτσι η περιοχή, όπου βρισκόταν και το κτήμα της, θα επανερχόταν στη βυζαντινή διοίκηση. Η δωρήτρια στο τέλος του εγγράφου ζητά από τον σύζυγο, τα παιδιά ή όποιον άλλον εξ αίματος συγγενή της¹¹²⁷ να μην προσβάλει την επιθυμία της στο μέλλον και ειδικότερα από όποιον κληρονομήσει το άλλο ήμισυ του κτήματος να μην προβεί σε καμία αγωγή προσβολής της δωρεάς.

Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, το 1373, η Άννα πούλησε με συναίνεση του συζύγου της, μεγάλου δομεστίχου Δημήτριου Παλαιολόγου, αφού εδιδάχθη «τον βοηθούντα αυτή νόμον», προικώο κτήμα της στην Καλαμαριά¹¹²⁸. Η διδαχή του βοηθούντος νόμου αποτελούσε υπηρεσία που παρείχετο στη γυναίκα από αξιωματούχους και συνοψιζόταν στην ενημέρωσή της ως προς τα δικαιώματά της πάνω στην προίκα, πριν δώσει της συγκατάθεσή της σε κάθε μορφής απαλλοτρίωση ή επιβάρυνση προικώου πράγματος¹¹²⁹. Οι αξιωματούχοι αυτοί μπορεί να ήταν εκκλησιαστικοί άρχοντες, κυρίως στενοί συνεργάτες του πατριάρχη, ή κοσμικοί, μέλη του αυτοκρατορικού δικαστηρίου, γεγονός που σημαίνει πως οι δύο δικαιοδοσίες δεν

¹¹²⁴ Prodrôme: 171

¹¹²⁵ Prodrôme: 80

¹¹²⁶ Pantéléèmon: 12

¹¹²⁷ «των καθ' αίμα μοι προσωκειωμένων»

¹¹²⁸ Docheiariou: 42

¹¹²⁹ Macrides 1998: 180, Παπαγιάννη 2010: 199

οριοθετούνταν με απόλυτη αυστηρότητα και σαφήνεια¹¹³⁰. Η διαδικασία υπογραμμίζει την απόλυτη προτεραιότητα που απολάμβανε η προίκα, πριν ικανοποιηθεί οποιαδήποτε άλλη απαίτηση.

Η Ζ. Γετίμη, με βάση έγγραφο της μονής Βατοπεδίου, έχει προβεί στη διαπίστωση πως, «όταν το αγαθό που εκποιείται ανήκει στην προίκα της γυναίκας, τότε εκείνη εμφανίζεται ως διαχειρίστρια της προίκας της και ο σύζυγός της ως συναινέτης». Η ίδια ερευνήτρια επισημαίνει «την περίπτωση παντρεμένης γυναίκας που προέβη στην εκποίηση δύο οικημάτων, στη γειτονιά του Ιπποδρόμου της Θεσσαλονίκης, που ανήκαν «δεσποτικώς» στον σύζυγό της». Ο όρος «δεσποτικώς» δηλώνει «πως ο σύζυγος είχε αγοράσει τα οικήματα με χρήματα που είχε αποκτήσει εκποιώντας μέρος της προίκας της συζύγου του»¹¹³¹.

Η παραπάνω διαπίστωση μπορεί να ερμηνεύσει τη στάση κάποιων γυναικών απέναντι στους πιστωτές των συζύγων τους αναφορικά με τις διεκδικήσεις των τελευταίων σε προικώα πράγματά τους. Ενώ υπάρχουν γυναίκες που ζητούν τη παρέμβαση του πατριαρχείου για την προστασία της προίκας τους – ή καλύτερα ό,τι είχε απομείνει από αυτήν – από δανειστές των συζύγων τους, υπήρχαν και λίγες περιπτώσεις γυναικών που έθεταν σε προτεραιότητα όχι την ακεραιότητα της προίκας, αλλά την ικανοποίηση των δανειστών. Ο Σγουρόπουλος, δανειστής του συζύγου της Μαρίας, παρουσίασε ενώπιον της συνόδου πλαστό έγγραφο με το οποίο παραιτούνταν η σύζυγος από όλα τα προνόμια του νόμου που απολάμβανε ως προς την προίκα της. Και αν στην περίπτωση αυτή η γυναίκα δεν είχε στην πραγματικότητα καμία τέτοια διάθεση, δεν συνέβη το ίδιο με τη σύζυγο του Κωνσταντίνου Περδικάρη, όπως δεικνύουν δύο υποθέσεις από το πατριαρχικό δικαστήριο του 1399 και του 1400¹¹³². Δανειστής του συζύγου ήταν ο κυρ Θωμάς Καλοκύρης, πολύ σημαντικός άνθρωπος της Κωνσταντινούπολης της περιόδου, ο οποίος, εξαιτίας της οικονομικής του σχέσης με τους αντιδίκους του, ήταν ίσως

¹¹³⁰ Παπαγιάννη 2015: 258

¹¹³¹ Γετίμη 2016: 324-5. Το έγγραφο της μονής Βατοπεδίου στο οποίο βασίζεται η ερευνήτρια είναι το Vatorédi I: 65: «Θεοδότη η σύζυγος του περιόντος κυρ Ιωάννου του Φάλκωνος ... πιπράσκω και αποδίδωμι, συναίνεσι και συμπράξει και του τοιούτου συζύγου μου το γονικοπροικιμαίον μου ήτοι πατρικόν μου δίρρυτον καλαμόστεγον υποκέραμον ανωγεωκατώγειον οίκημα, προς άρκτον κείμενον της αυλής ...». Η περίπτωση της παντρεμένης αναφέρεται σε έγγραφο της μονής Ξενοφώντος (Χένορρον: 24): «Ειρήνη η σύζυγος του Παυλή κυρού Λέοντος, Άννα, Ιωάννης και Χριστοφόρος, οι αυτάδελοι και γνήσιοι παίδες αυτής, πιπράσκομεν συναίνεσι και συμπροτάξει του ρηθέντος αυθέντου και συζύγου εμού της Ειρήνης, πατρός δ' ημών των παίδων, προς σε τον τιμώτατον ιερομόναχον κυρ Ιγνάτιον τον Συραλήν και το μέρος σου τὰ κατὰ τὴν γειτονίαν του Ιπποδρόμου δεσποτικώς προσόντα τω τοιούτω συζύγω μου δύο δίρρυτα οικήματα ... άτινα υπέκειντο πρὸς με εις αντίχρησιν των προικῶν μου πραγμάτων».

¹¹³² MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 562/Regestes: 3118

τοκογλύφος¹¹³³. Οι δύο αυτοί άνδρες είχαν συνάψει «συντροφία επί τη τέχνη και τω πεταρarikώ εργαστηρίω του Περδικάρη», μία εταιρεία που αφορούσε στη χρήση ενός σιδηρουργείου ή εργαστηρίου παραγωγής σανιδών ή αγγειοπλαστικής¹¹³⁴. Προέκυψε όμως χρέος του Περδικάρη στον συνέταιρό του πεντακοσίων υπερπύρων, τα μισά από τη μεταξύ τους εταιρεία και τα άλλα μισά από δάνειο του Καλοκύρη στο πρώην συνέταιρό του. Ο διακανονισμός μεταξύ των ανδρών για την αποληρωμή του χρέους, που είχε συμφωνηθεί μεταξύ τους επτά μήνες πριν, όριζε ότι ο Περδικάρης θα έδιδε δέκα υπέρπυρα μηνιαίως στον Καλοκύρη, «μέχρις αν αποφλήση αυτά». Υπήρχε όμως η εξής ρήτρα: «ει δε συμβή αυτώ (δηλ. στον Περδικάρη) θάνατος ή άλλο τι των τυχηρών», τότε ο Καλοκύρης θα ικανοποιούνταν «από της περιουσίας του Περδικάρη, κινητής τε και ακινήτου, προτιμώμενος και αυτής της γυναίκας αυτού, ως αναδιδαχθείς εις τούτο τον βοηθόντα αυτή νόμου εξ αποστολής ... εκκλησιαστικών αρχόντων». Συνεπώς, η σύζυγος του Περδικάρη με πλήρη βούληση και ελευθερία και κατόπιν της διδασχής του βοηθόντος νόμου παραιτήθηκε από την υποθήκη και το προνόμιο πρωτοπραξίας που απολάμβανε αναφορικά με την προίκα¹¹³⁵, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι απαιτήσεις του δανειστή του συζύγου της, μόνο όμως σε περίπτωση που ο τελευταίος πέθαινε ή αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του. Ενδεικτικά ως προ το προνόμιο που απολάμβανε η προίκα ως προς τους δανειστές του συζύγου σχετική διάταξη των Βασιλικών διευκρίνίζεται πως η γυναίκα έχει «μη μόνον την περί της δεσποτείας αγωγήν, αλλά και την υποθηκαρίαν προτιμότερα υπάρχουσα πάντων των του ανδρός δανειστών»¹¹³⁶, ενώ και στην Εξάβιβλο με σαφήνεια ζητείται από τους τελευταίους,

¹¹³³ Κιουσσοπούλου 1994: 37

¹¹³⁴ Ο συνήθης χώρος εργασίας του τεχνίτη ή του εμπόρου παραμένει κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο το εργαστήριον. Οι πρόσθετοι προσδιορισμοί ή συγκεκριμένα προσηγορικά, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση το «πεταρarikώ», επιτρέπουν τη διάκριση ως τόπων κατασκευής ή πώλησης προϊόντων (Matschke 2006a: 154). Ειδικά για τον δυσνόητο αυτόν όρο και τις ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς προταθεί η Ε. Mitsiou παραθέτει σε υποσημείωση όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Ο Κ.-Ρ. Matschke έχει μεταφράσει τον όρο ως σιδηρουργείο ή εργαστήριο αγγειοπλαστικής, ενώ η Ε. Mitsiou προτείνει ως ερμηνεία «εργαστήριο παραγωγής σανίδας» ταυτιζόμενη κυρίως με τον Ν. Oikonomides, ο οποίος, όμως, αρχικά υποστήριξε ότι πρόκειται για όνομα καταστήματος, του οποίου η σημασία μας διαφεύγει (Oikonomides 1979a: 101). Βλ. υποσημείωση 104 στο Mitsiou 2008: 41. Στους όσους ερευνητές αναφέρει η Ε. Mitsiou θα μπορούσαμε να προσθέσουμε και τον Ε. Werner, ο οποίος, αναφερόμενος στις εταιρείες που γίνονται με τη σύμπραξη δανειστών και τεχνιτών την περίοδο αυτή στο Βυζάντιο, παραθέτει χωρίο του συγκεκριμένου εγγράφου. Συγκεκριμένα διαβάζουμε τα εξής: «So ist in den Quellen die Rede von Gesellschaften, bei denen sich Finanzkräftige an Handwerksstätten beteiligen, wenn ein Geldgeber mit einem Handwerker eine συντροφία επί τη τέχνη και τω πεταρarikώ εργαστηρίω schließt». Ωστόσο, ο Ε. Werner δεν παραθέτει καμία ερμηνεία για τον συγκεκριμένο όρο (Werner 1974: 100).

¹¹³⁵ Μάτσης 1962: 112, Παπαγιάννη 1997: 101, Lemerle 1950: 321

¹¹³⁶ Β. 29.1.117

«ει τινας νομίζουσι ἔχειν αγωγάς, ταύτας ... κινήσαι κατά του ανδρός»¹¹³⁷. Μετά το πέρας των επτά μηνών, τον Δεκέμβριο του 1399, ο Καλοκύρης ζητά από τη σύνοδο να γίνει πράξη η ρήτρα αυτή, καθώς ο Περδικάρης ήταν συνεπής μόνο τους τρεις μήνες. Ο τελευταίος απολογούμενος δεν το αρνήθηκε, αλλά το απέδωσε στην αρρώστεια που στο μεταξύ τον ταλαιπωρούσε¹¹³⁸. Η σύνοδος του έδωσε διορία δύο μόλις μηνών, μέχρι τον Φεβρουάριο του επόμενου έτους, για να εξοφλήσει τα 250 υπέρπυρα, διαφορετικά ο Καλοκύρης θα μπορούσε να απαιτήσει αγαθά «της προικός της γυναικός αυτού, ως αναδιδαχθείσης ταύτης και αποβαλλομένης την οικειαν βοήθειαν». Τελικά ο Περδικάρης τον Φεβρουάριο του 1400 απέδειξε πως είχε επιστρέψει τα 250 υπέρπυρα, ζητώντας από τη σύνοδο να δεχθεί «χρυσάφιον και μάλαγμα λευκόν» που είχε καταβάλει ως τόκους για το δάνειο των 250 επίσης υπερπύρων στον Καλοκύρη «λογαριασθήναι και διαβιβασθήναι εις το κεφάλαιον», στοιχείο τελικά αποδεκτό από τη σύνοδο, με αποτέλεσμα το δάνειο να μειωθεί στα 180 υπέρπυρα. Αυτή η απόφαση υπέρ του Περδικάρη λήφθηκε, γιατί, όπως αναφέρεται, όλη η περιουσία όχι μόνο της γυναίκας, αλλά και της πεθεράς του ήταν υποθηκευμένη στο δάνειο. Παρατηρείται δηλ. μια σαφής πρόθεση του πατριάρχη να διασώσει την προίκα των δύο αυτών γυναικών. Έτσι, πλέον υποθηκεύεται μόνο ένα κτήμα του Περδικάρη «το εν τη Χαρσού πύλη» και παράλληλα δίδεται στον Περδικάρη διορία τεσσάρων μηνών για την εξόφληση του εναπομείναντος χρέους. Η Α. Κιουσοπούλου βλέπει πίσω από την εταιρεία Καλοκύρη – Περδικάρη μία «πρακτική των δανειστών ή των τοκογλύφων να κατοχυρώνουν τις απαιτήσεις τους έναντι των οφειλετών τους με τους κανόνες λειτουργίας μιας συντροφιάς», η οποία νοείται ως επακόλουθο της αντίθεσης του πατριαρχικού δικαστηρίου στην τοκοληψία, όπως σημειώθηκε, αντίθεση που ήταν γνωστή «στους αστικούς κύκλους της πρωτεύουσας»¹¹³⁹.

Η σύζυγος του Αραμωνίτη αποτελεί «περίπτωση γυναίκας που δεν παραιτείται καθ' ολοκληρίαν της προικώας υποθήκης, αλλά δέχεται δανειστές του άνδρα της να ικανοποιηθούν από την περιουσία του, μη λαμβανομένης υπόψη της προικώας υποθήκης»¹¹⁴⁰. Η γυναίκα στήριξε την επιλογή του συζύγου να λάβει δάνειο είκοσι υπερπύρων από τον Γεώργιο Γουδέλη, ο οποίος εδώ λειτουργεί ως τραπεζίτης¹¹⁴¹. Το

¹¹³⁷ Αρμενόπουλος: 4.8.34

¹¹³⁸ «ως δε συνέβη μοι το νόσημα, ο και νυν έχω, τι έμελλον ποιήσιν;»

¹¹³⁹ Κιουσοπούλου 1994: 37

¹¹⁴⁰ MM II: 581/Regestes: 3140, Μάτσης 1962: 112.

¹¹⁴¹ Oikonomides 1979a: 68

δάνειο θα έπρεπε να αποπληρωθεί εντός τριών μηνών. Ενώπιον δε της συνόδου δήλωσε πως αυτό είχε προτεραιότητα έναντι της προίκας και της υποθήκης που απολάμβανε στην περιουσία του συζύγου¹¹⁴². Αυτή η επιλογή της γυναίκας του Αραμωνίτη φαίνεται πως είχε να κάνει με το ότι ο δανειστής δεν ήταν κάποιος τυχαίος. Η τρίτη περίπτωση ήταν η σύζυγος Στυλιανού Χαλκεόπουλου, ο οποίος όφειλε στους δανειστές του, Νικόλαο Μακροδούκα και Λουκά Λινάρδο, τριακόσια υπέρπυρα¹¹⁴³. Για το δάνειο αυτό «υπέθηκεν ... εις ενέχυρον τα ... καπηλικά εργαστήρια ... και ... πάντα, όσα έχει» στην περιοχή του Κυνηγού, η οποία συνδέεται με την ύπαρξη αρωματοποιίων και καπηλειών¹¹⁴⁴. Μετά την παρέλευση χρονικού διαστήματος μεγαλύτερου της διορίας των τριών ετών οι δανειστές απαίτησαν από τη σύνοδο την αποζημίωσή τους, προσκομίζοντας συνάμα «το της συμφωνίας αυτών γράμμα, διαλαμβάνον το τοιούτον χρέος, εις ο και η γυνή αυτού εδιδάχθη τον βοηθούντα αυτή νόμον επί τη ίδια προικί, και παρητήσατο παν, ει τι είχεν εις ταύτα δίκαιον, και έστερξε προτιμάσθαι το τοιούτον χρέος και της ίδιας προικός». Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η σύνοδος αποφάσισε πως πρώτα έπρεπε να καταβληθεί η προίκα της ανιψιάς του Χαλκεόπουλου και μετά να ικανοποιηθούν οι δανειστές.

Μία ακόμα περίπτωση γυναίκας που προτιμά την αποπληρωμή του χρέους από την προίκα της ήταν η Θεοδώρα, σύζυγος του Αστραπύρη¹¹⁴⁵. Η περίπτωση όμως αυτή παρουσιάζει ιδιαιτερότητες σε σχέση με τις προηγούμενες, διότι η οικογένεια Αστραπύρη είχε δοκιμασθεί από μία περιπέτεια. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του Γεωργίου Αληθινού Χρυσοβέργη, μετά τον δανεισμό του γιου Αστραπύρη από τον ίδιο με 55 υπέρπυρα ο πατέρας Αστραπύρης «φυλακίσθηκε εις τον Γαλατάν υπό Φράγκου τινός». Για την απελευθέρωση αυτού και του γιου της η Θεοδώρα αναγκάστηκε να ζητήσει ένα επιπλέον δάνειο τριάντα υπερπύρων από αυτόν, «διδασθείσης πρότερον τον βοηθούντα αυτή νόμον επί τη ίδια προικί και παραιτησαμένης αυτήν» και «υποσχεθείσης δούναι ταύτα (τα χρήματα και από τα δύο δάνεια) εντός μηνών εξ ανθ' ων υπέθηκεν εις ενέχυρον την περιουσίαν αυτής πάσαν, και ιδίως το περί τον Βλάγκα καπηλικόν αυτής εργαστήριον». Η Θεοδώρα δεν αρνήθηκε τους ισχυρισμούς του Χρυσοβέργη, συμπληρώνοντας πως με τα χρήματα των δανείων «ηλευθέρωσε ... τον άνδρα αυτής φυλακισθέντα δι' εγγύην, εις ην

¹¹⁴² «έστερξε προτιμάσθαι εις τοιούτο χρέος τον Γουδέλην και αυτής της προικός αυτής εις πάσαν την περιουσίαν του ανδρός αυτής κινητήν τε και ακίνητον»

¹¹⁴³ MM II: 617/Regestes: 3179

¹¹⁴⁴ Mitsiou 2008: 35. Εργαστήρια αρωμάτων βρίσκονταν και κατά μήκος της Μέσης Οδού, της κεντρικότερης αρτηρίας της Κωνσταντινούπολης (Κιουσοπούλου 2007: 30-32)

¹¹⁴⁵ MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 558/Regestes: 3114

υπέθηκε και αυτός εαυτόν υπέρ του υιού αυτού». Ζήτησε όμως διορία από το δικαστήριο, προκειμένου να αποπληρώσει το χρέος, αίτημα που έγινε δεκτό. Αν εντός τεσσάρων μηνών, δεν αποπληρωνόταν το χρέος, σύμφωνα με το διατακτικό της απόφασης, «προτιμώμενος λαμβάνη ο Χρυσοβέργης τα υπέρπυρα αυτού, ει δε μη, ίνα έχη το εργαστήριο αυτός, επεί χρέος εξ υποστάσεως δίδοται». Αν δε η αξία της ταβέρνας ήταν μικρότερη των 85 υπερπύρων, τότε ο Χρυσοβέργης είχε δικαίωμα και στην υπόλοιπη περιουσία της Θεοδώρας.

Το ότι η προίκα αντιμετωπίζεται τον 14^ο αι. ως κεφάλαιο που μπορούσε να εκποιηθεί ή να ενεχυριασθεί, δεν διακρινόταν δηλ. από την υπόλοιπη οικογενειακή περιουσία, τεκμαίρεται και από το γεγονός ότι, όπως έχει τονισθεί, συχνά οι πρωταγωνιστές των αποφάσεων δεν οδηγούνται ενώπιον της συνόδου τόσο για την αποκατάσταση της, όσο για τη σωτηρία του γάμου. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Νοστόγγου, που έχουμε εξετάσει. Μία ανάλογη περίπτωση ήταν του Ιωάννη Λινεπόλη, η άσωτη ζωή του οποίου είχε οδηγήσει τον γάμο του σε κρίση¹¹⁴⁶. Ο ιερέας με τις πράξεις του, στις οποίες καταλέγεται και η πλήρης «κατανάλωση» της προίκας, είχε οδηγήσει τη γυναίκα του να εγκαταλείψει τη συζυγική εστία, αναζητώντας καταφύγιο στο πατρικό της σπίτι, δίπλα στον πατέρα της πρεσβύτερο Μανουήλ Λεονταρίτη. Εδώ είναι ο Ιωάννης - και όχι ο πεθερός, όπως ο Κίνναμος - που ζητά την επιστροφή της γυναίκας του. Πάντως, στην απόφαση καθαίρεσης του Λινεπόλη το 1387 δεν γίνεται καμία μνεία σε αποκατάσταση της προίκας ή σε προσφυγή του πεθερού για αναπλήρωση της.

Τομή στο θέμα της ρευστοποίησης της προίκας αποτελεί η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης, όταν οι συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη ήταν εξαιρετικά δύσκολες. Αποτυπώνουν, ωστόσο, καθαρά τον προσανατολισμό της οικονομίας του βυζαντινού κράτους, το οποίο ουσιαστικά είχε μεταβληθεί σε πόλη-κράτος. Οι υποθέσεις των ετών 1397 ως 1401 παρέχουν αρκετές πληροφορίες σχετικές με εκποίηση ή ενεχυρίαση προικώας περιουσίας από τους συζύγους, αλλά και τις γυναίκες. Μόλις παρουσιάσαμε τις περιπτώσεις γυναικών, όπως οι σύζυγοι του Αραμωνίτη και του Αστραπύρη, που θέτουν σε δεύτερη μοίρα τα προνόμια της προίκας. Το 1400 η Ειρήνη Συναδηνή κατέφυγε στο δικαστήριο μόνη της, χωρίς να δηλώνεται η παρουσία του συζύγου της, αν και ήταν αυτός που «διέφθειρε την

¹¹⁴⁶ MM II: 395-I

προίκα πάσαν αυτής», ζητώντας την αποκατάσταση της¹¹⁴⁷. Το ίδιο είχε πράξει λίγο νωρίτερα, το 1399, η Μαρία Αγιοπετρήτισσα Γάβρινα, της οποίας ο σύζυγος είχε περιπέσει σε πολλά χρέη¹¹⁴⁸. Χωρίς να δηλώνεται ρητά σε τι οφειλόταν η απώλεια της προίκας, αυτή θα πρέπει να σχετιζόταν με τη δράση του συζύγου, για την οποία δυστυχώς η απόφαση δεν αναφέρει παρά μόνο τον δανεισμό. Η απελπιστική κατάσταση οδήγησε τη γυναίκα να ζητήσει τη συνδρομή της συνόδου, προκειμένου η περιουσία του συζύγου της να αναπληρώσει τη δική της και οι δανειστές να αρκεστούν σε ό,τι θα απέμενε από αυτήν.

Το 1400 ο Ιωάννης Αντιοχείτης Καλοειδής και η μοναχή Υπομονή Χρυσοκεφαλίνα Καυκανίνα – αγνοούμε αν τα δύο αυτά πρόσωπα είχαν κάποιον συγγενικό δεσμό - θέλησαν να πουλήσουν το «μυρεψικόν» εργαστήριο που είχαν απο κοινού, ενός δηλ. αρωματοπωλείου από τα πολλά της Κωνσταντινούπολης της παλαιολόγειας περιόδου¹¹⁴⁹. Αγοραστής ήταν ο κυρ Νικόλαος Σοφιανός, μέλος, όπως έχουμε ήδη δει, επιφανούς οικογένειας, που αναδείχθηκε τον τελευταίο βυζαντινό αιώνα. Ο Σοφιανός, θέλοντας να διασφαλίσει τα οικονομικά του συμφέροντα («εις ασφάλειαν αυτού») και πριν προχωρήσει στην αγορά, κατέφυγε στην ιερά σύνοδο δηλώνοντας πως ο «αφήλικας» Ιωάννης όφειλε μέρος της προίκας της γυναίκας του. Κατόπιν τούτου η σύνοδος απαίτησε πρώτα την πλήρη αποκατάσταση της προίκας με τρόπο που θα αναλύσουμε σε άλλο σημείο. Η πηγή δεν μας διαφωτίζει γιατί υπήρξε αυτή η απώλεια. Δεν θα ήταν άτοπο, ωστόσο, να υποθέσουμε πως και εδώ η προίκα επενδύθηκε στη βιοτεχνία του συζύγου, όπως έγινε και με τις προίκες των συζύγων των Περδικάρη και Χαλκεόπουλου.

Εάν οι επιλογές των γυναικών προσδιορίζονται από τη δράση των συζύγων, υπάρχουν γυναίκες που με τρόπο δυναμικό όχι απλά εκποιούν την προίκα τους, αλλά την επενδύουν σε επιχειρηματικές δραστηριότητες με πιο χαρακτηριστική την περίπτωση των δύο συμπεθέρων, της κυράς Θεοδώρας Παλαιολογίνας και της κυράς Θεοδώρας Τρυχάδαινας. Οι δύο γυναίκες επένδυσαν, μάλλον με περιορισμένη

¹¹⁴⁷ MM II: 577/Regestes: 3136. Πρόκειται για τις υποθέσεις εκείνες όπου δεν είναι σαφές εάν ο εναγόμενος καλείτο ακόμη και στη διαδικασία (Malatras 2017: 164).

¹¹⁴⁸ MM I: 523/Regestes: 3084

¹¹⁴⁹ MM II: 555/Regestes: 3111, Oikonomides 1979a: 101. Η πωλήτρια ταυτίζεται προφανώς με τη μοναχή Υπομονή, τη χήρα του Καλοειδή, πεθερά και αντίδικο του Θεόδωρου Βαρζάνη. Ο Καλοειδής δεν πρέπει να ήταν κάποιο από τα τέσσερα εν ζωή παιδιά του Βαρζάνη, καθώς όχι μόνο δεν φέρει το επώνυμο, αλλά και γιατί τα παιδιά του Βαρζάνη φαίνεται πως ήταν πολύ μικρότερα από την ηλικία των 23 ετών του Ιωάννη. Ίσως να επρόκειτο για τέκνο της Υπομονής και του Καλοειδή, αν και παραξενεύει πως δεν υπάρχει σχετική νύξη, χωρίς να αποκλείεται να είναι ανιψιός του Καλοειδή.

επιτυχία, μέρους της προίκας της θυγατέρας της πρώτης σε εμπορική επιχείρηση¹¹⁵⁰. Για την προίκα αυτή, όπως είδαμε, δανείστηκε έναν χρόνο ωριότερα από τον αδελφό της Πέτρο Παλαιολόγο το ποσό των τετρακοσίων υπερπύρων¹¹⁵¹. Με τη σύμφωνη γνώμη της Τρυχάδαινας το δάνειο των τριακοσίων υπερπυρών που έλαβε η Παλαιολογίνα από την ενεχυρίαση της προίκας θα τοποθετούνταν σε ναυτική επιχείρηση του γαμβρού της δεύτερης Ιωάννη Γουδέλη. Οι δύο γυναίκες είχαν συμφωνήσει, «ίνα κρατή την προίκα η Παλαιολογίνα και τρέφη χρόνον ολόκληρον τα παιδιά αυτής». Η δύσκολη οικονομική κατάσταση της Παλαιολογίνας αποδεικνύεται και από, όπως είδαμε, ότι δανείστηκε από τον αδελφό της Πέτρο, για να προικοδοτήσει τη θυγατέρα της. Επειδή το εμπορικό ταξίδι είχε σχετική επιτυχία και «των παιδίων εξελθόντων εκ των χειρών της Παλαιολογίνης», το ερώτημα που καλείται η σύνοδος να αποφασίσει είναι αν τα κέρδη ανήκουν σε αυτήν, όπως η ίδια υποστήριζε, ή στα παιδιά, «ων ην και η προιξ», σύμφωνα με την Τρυχάδαινα¹¹⁵². Η απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου ήταν ουσιαστικά υπέρ της Παλαιολογίνας και βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη συμφωνία μεταξύ των δύο γυναικών. Όπως σημειώνει η Ε. Παπαγιάννη, η συνοδική απόφαση δεν είναι διαφωτιστική ως προς το περιεχόμενο αυτής της συμφωνίας, το οποίο είχε συνέπεια οι ζημιές από τη διαχείριση των παιδιών να βαρύνουν και τις δύο συμπεθέρες, ενώ τα κέρδη να ανήκουν μόνο στη Θεοδώρα Παλαιολογίνα¹¹⁵³.

¹¹⁵⁰ MM II: 656/Regestes: 3217

¹¹⁵¹ MM II: 580/Regestes: 3139

¹¹⁵² Στη θέση της Τρυχάδαινας προσήλθε ο γαμβρός της Γουδέλης, ο οποίος απάντησε στο άνω ερώτημα με το εξής υποθετικό επίσης ερώτημα: Αν η επένδυση των τριακοσίων υπερπυρών δεν επέφερε κέρδος, αλλά ζημία, τότε αυτήν θα την επωμίζονταν οι δύο συμπεθέρες που είχαν συμφωνήσει σε αυτήν την επένδυση; Σύμφωνα με τον Γουδέλη θετική απάντηση στο δικό του ερώτημα σημαίνει πως το κέρδος ανήκει στις δύο γυναίκες ή στο νέο ζευγάρι. Εν συνεχεία η απόφαση έχει ως ακολούθως: «τα παιδιά, ήκουσεν, ότι τοις μεν παισίν ουκ ανήκει το κέρδος, δια το μετά τοιαύτης συμφωνίας καταδέξασθαι την Παλαιολογίναν τρέφειν τα παιδιά, ώστε κατέχειν και κινείν τα προικώα αυτών πράγματα, το δε κέρδος ει και μετά την παραδρομήν ήλθε εκείνου του χρόνου, και οφείλει τούτο αφοράν εις την Παλαιολογίναν, ένθα γαρ ήσαν τα βάρη, εκεί και τα κέρδη· το δε ταις δυσίν ανήκειν, ουκ έδοξεν εύλογον, ει γαρ ζημία συνέβαινε, πάντως αν εις τα τούτο ποιησάσας εώρα· επει δε κέρδος ευρέθη, εις την παρελθούσαν διατροφήν των παιδίων δοθήσεται τη Παλαιολογίνη, κατά την συμφωνίαν».

¹¹⁵³ Παπαγιάννη 1997: 162. Η απόφαση δεν κλείνει με την απόδοση απλά του δικαίου στη μία ή στην άλλη πλευρά. Επειδή ο Γουδέλης ανέφερε επιπλέον ότι είχαν δοθεί ενέχυρο και άλλα «είδη και κόσμια», τα οποία αρχικά είχαν επίσης δοθεί στο νέο ζευγάρι από την Τρυχάδαινα «κατεπέκεινα των προικών», ορίστηκε «την επικερδείαν εκείνων είναι των παιδίων». Αυτό θα γινόταν, αφού αρχικά παραδίδονταν τα κέρδη και απελευθερώνονταν τα προικώα. Τα κέρδη, όπως και η προίκα, θα παραδίδονταν μετά στην Τρυχάδαινα, η οποία είχε «αρτίως» παραλάβει το νέο ζευγάρι. Τα χρήματα αυτά δεν θα ανήκαν στην ίδια, αλλά στα παιδιά, επειδή αποτελούσαν προϊόν δωρεάς. Αν και η Θεοδώρα Παλαιολογίνα θα εισέπραττε τα υπόλοιπα κέρδη, όπως προελέχθη, και όσα είχε προσθέσει στο ενέχυρο, έπρεπε να καταβάλει τα 400 υπερπύρα της προίκας που εξακολουθούσε να οφείλει, «επει ο της συμφωνίας και της των παιδων διατροφής χρόνος ετελειώθη» (Παπαγιάννη 1997: 163-164. Βλ. επίσης Μάτση 1962: 84-86).

Περισσότερα στοιχεία για την κατανόηση αυτής της – εκ πρώτης τουλάχιστον όψεως παράδοξης – απόφασης υπέρ της Παλαιολογίνας δίδει μια δεύτερη σχετική απόφαση επίσης του 1401, όπου πληροφορούμαστε γιατί το δικαστήριο συντάχθηκε με την Παλαιολογίνα και όχι με την Τρυχάδαινα¹¹⁵⁴. Η πρώτη «μετά τοιαύτης συμφωνίας έλαβε τα παιδιά, ώστε τρέφειν αυτά χρόνον ολόκληρον, ίνα κρατή και την προίκα αυτών και κινεί εις ακίνδυνα συναλλάγματα». Σύμφωνα με τα σχόλια της Ε. Παπαγιάννη, η υποχρέωση της Παλαιολογίνας να καλύπτει τις δαπάνες διαβίωσης του ζευγαριού από τα δικά της εισοδήματα, εξηγεί και την απόρριψη από τη σύνοδο του επιχειρήματος του Γουδέλη ότι οι νεαροί σύζυγοι είχαν δικαίωμα στα κέρδη της επένδυσης, καθώς αυτοί είχαν ήδη κερδίσει την επί ένα χρόνο κάλυψη των εξόδων της διατροφής τους. Και ενώ η συμφωνία μεταξύ των δύο συμπεθερών όριζε ότι η Παλαιολογίνα είχε την εξουσία να επενδύει προικώα κεφάλαια, χωρίς όμως να θέτει σε κίνδυνο τη διατήρηση του αρχικού ύψους της προίκας, η συμφωνία με τον Γουδέλη μόνο «ακίνδυνο συνάλλαγμα» δεν ήταν. Για τον λόγο αυτό ήταν απαραίτητη η συναίνεση της Τρυχάδαινας, που θα συμμετείχε στην κάλυψη ενδεχόμενων ζημιών¹¹⁵⁵. Ωστόσο, το νέο αυτό έγγραφο δεν συντάχθηκε απλά, για να επαναλάβει το διατακτικό της προηγούμενης απόφασης, η οποία φαίνεται πως προκάλεσε την αντίδραση της Τρυχάδαινας να αρνηθεί να παραλάβει το νέο ζευγάρι στη δική της στέγη¹¹⁵⁶, συνέπεια της αδυναμίας της να ανταπεξέλθει στα έξοδα διατροφής λόγω της οθωμανικής πολιορκίας¹¹⁵⁷. Η Παλαιολογίνα παρουσίασε νέα στοιχεία από την εμπορική συμφωνία των δύο γυναικών με τον Γουδέλη και συγκεκριμένα ότι τα κέρδη τελικά «από τινων πλημμελειών» ήταν λιγότερα κατά ογδόντα υπέρπυρα. Βλέπουμε δηλ. πως και οι αριστοκράτες δεν ήταν σε θέση να αποφύγουν τον κίνδυνο αποτυχίας σε επιχειρήσεις αυτού του είδους¹¹⁵⁸. Η Παλαιολογίνα, επιπλέον, δήλωσε πως, έχοντας εκ νέου αναλάβει το ζευγάρι, είναι υποχρεωμένη να καλύψει τις ανάγκες τους από την προίκα. Ο πατριάρχης θεώρησε δεδομένη την τελευταία αυτή υποχρέωση της Παλαιολογίνας και για αυτό της ζήτησε να «εξαγοράση τα προικώα είδη τα τεθέντα εις ενέχυρον και φυλάσση, ώστε αποδούναι ταύτα εν καιρώ τω προσήκοντι», μέχρι δηλ. την ενηλικίωσή τους. Τα έξοδα διατροφής θα καλύπτονταν

¹¹⁵⁴ MM II: 676/Regestes: 3238. Στην αρχή της δεύτερης απόφασης τονίζεται πως τα προικώα είδη «αμφότεραι (η Παλαιολογίνα και η Τρυχάδαινα) εις ενέχυρα θείσαι εδανείσαντο υπέρπυρα και έδωκαν τω κυρ Ιωάννη τω Γουδέλη εις ταξείδιον απερχομένω».

¹¹⁵⁵ Παπαγιάννη 1997: 162-163

¹¹⁵⁶ «η μεν Τρυχάδαινα τα παιδιά ου παρέλαβεν, αλλά παρητήσατο την μετ' αυτών συνοίκησιν»

¹¹⁵⁷ Malatras 2013: 299

¹¹⁵⁸ Malatras 2013: 297

από πόρους τους ζεύγους («από των αυτού»), τα οποία η Παλαιολογίνα θα κατέγραφε «δια καταστίχου». Τέλος, επαναλαμβάνεται πως, αν αποδεικνυόταν πως η εμπορική επιχείρηση της Παλαιολογίνας με τον Γουδέλη είχε παρουσιάσει ζημιά, αυτή θα βάρυνε και τις δύο γυναίκες¹¹⁵⁹.

Ενώ εκποίηση και ενεχυρίαση προίκας συναντάμε σε όλη τη διάρκεια του 14^{ου} αι., τα τελευταία χρόνια υπάρχει σε έγγραφα άμεσα ή έμμεσα κάτι που απουσιάζει εντελώς προηγουμένως: ο λόγος της εκποίησης, δηλ. οι έκτακτες συνθήκες από την πρώτη πολιορκία της βυζαντινής πρωτεύουσας. Αυτές παρουσιάζονται πλέον ως η «νομμοποιητική» βάση, χωρίς, ωστόσο, αυτό να σημαίνει ότι υπάρχουν ενδείξεις ότι ακολουθούνται οι σύννομες σχετικές διαδικασίες. Η θυγατέρα της Υπομονής με διαθήκη άφηνε από 1/3 της προικώας της περιουσίας στον σύζυγό της Θεόδωρο Βαρζάνη, στα παιδιά τους και στη μητέρα της μοναχή Υπομονή αντίστοιχα¹¹⁶⁰. Ο Βαρζάνης υποστήριξε ενώπιον της συνόδου ότι η διαθήκη ουσιαστικά δεν μπορούσε να εκτελεσθεί, διότι τα προικώα αγαθά της γυναίκας του «κατηναλώθησαν ... υπό της του καιρού ανωμαλίας και συγχύσεως, και πλην ολίγων τινών κτημάτων εναπελείφθη αυτώ ουδέν».

Πολύ έντονα είναι αποτυπωμένες οι συνθήκες από την οθωμανική πολιορκία στην υπόθεση με τον Μανουήλ Βουζηνό¹¹⁶¹. Το 1399 κατέφυγε στη σύνοδο αναφέροντας «ως τη ενδεία και τη του καιρού ανάγκη δια τον αποκλεισμόν εις εσχάτην απορίαν συνελαθείς και πάντα, όσα είχε, προικώα τε και πατρικά, τα μεν πεπρακώς, τα δε ενεχυρασάμενος, ουδέν έτερον έχειν είπεν, ει μη τα προικώα αυτού οσπήτια, α και εζήτει ένδοσιν λαβείν, δια το έτι αφήλικά είναι την γυναίκα αυτού και πωλήσαι ...». Έχουμε δηλ. και εδώ να κάνουμε με φθορά προίκας που παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των ακραίων συνθηκών, αλλά και με μία στάση - που έχουμε ξανασυναντήσει - να αντιμετωπίζεται η προικώα περιουσία ως όχι κάτι ιδιαίτερο και διακριτό από την υπόλοιπη οικογενειακή περιουσία. Και εδώ, όπως και στις προηγούμενες υποθέσεις, δεν δίδεται κανένα πρόσθετο στοιχείο για τη διαδικασία εκποίησης ή ενεχυρίασης των προικώων πραγμάτων. Πλέον ο Βουζηνός ζητά άδεια από τη σύνοδο για την πώληση των εναπομείναντων προικώων οικημάτων, αφού είχε έλθει σε μια πρώτη προφορική συμφωνία με τον Αργυρόπουλο να τα αγοράσει στην τιμή των 270 υπέρπυρων, τιμή μάλλον κατώτερη της πραγματικής τους αξίας λόγω

¹¹⁵⁹ Μάτσης 1962: 86, Παπαγιάννη 1997: 164-165

¹¹⁶⁰ MM II: 549/Regestes: 3061

¹¹⁶¹ MM I: 646/Regestes: 3208. Για την υπόθεση αυτή βλ. επίσης Lemerle 1950: 322, Μάτση 1962: 92, 102 και Παπαγιάννη 1997: 103-104

των συνθηκών¹¹⁶². Η άδεια ζητείται, επειδή η Θεοδώρα ήταν «αφήλιξ» και δεν μπορούσε να εκφράσει έγκυρα τη δικαιοπρακτική της βούληση. Η άδεια αυτή, επομένως, στόχευε και στην προστασία του αγοραστή. Η σύνοδος προχώρησε, πριν από την παραχώρηση της άδειας, σε έρευνα για την αλήθεια των ισχυρισμών του Βαρζάνη «και ει περίεστιν αυτοίς άλλος τις πόρος». Η ίδια, κρίνοντας εν τέλει πως θα ήταν «άτοπον» «αντιποιείσθαι μεν του κτήματος της αφήλικος, αυτήν δε και τον άνδρα λιμώ διαφθαρήναι και τα κινητά αυτών απωλέσαι και τόκων παρανάλωμα γενέσθαι», δίδει τη συγκατάθεσή της. Η πώληση όμως θα έπρεπε να γίνει σε πλαίσιο που η ίδια ορίζει. Ζητά «ταύτα διαπραθῆναι πλην επί δικαίω τιμήματι και, όσο εστί δυνατόν, το πλείον ευρείν», δηλ. να ακολουθηθεί η διαδικασία της δημοπρασίας σε διάστημα οκτώ ημερών. Αν και αρχικά κανείς άλλος δεν πλειοδότησε και ο πρώτος αγοραστής αποσύρθηκε, τελικά έδειξε ενδιαφέρον ο κυρ Θωμάς Καλοκύρης, ο οποίος προφανώς πίεζε τον Βουζηνό, γιατί και αυτός με τη σειρά του ακούσε πίεση στα μέλη της συνόδου λέγοντας ότι τα οικήματα βρίσκονταν από τη μία σε τέτοια κατάσταση που κινδύνευαν με κατάρρευση, από την άλλη προσδοκούσε από την πώλησή τους «τραφήσεσθαι ... και τα ενέχυρα ελευθερώσαι». Το πατριαρχείο όχι μόνο προεδρεύει στην καταβολή του ποσού, αλλά λειτουργεί, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ως εγγυητής στη πώληση αυτή ενάντια σε κάθε μεταγενέστερη απαίτηση της Θεοδώρας σε περίπτωση που η ίδια, θέλοντας στο μέλλον να πετύχει την ακύρωση της πώλησης, επικαλείτο την ανηλικιότητά της.

Με βάση την παραπάνω απόφαση μπορούμε να προβούμε στα ακόλουθα συμπεράσματα: Το πατριαρχείο αποδέχεται ως τεκμήριο τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες γενικά και την κατάσταση ειδικά του ζεύγους και εξ αυτού δεν φέρει κατ' αρχήν αντίρρηση στο να πωληθεί προικώα περιουσία. Ενώ, ωστόσο, φαίνεται πως δεν απομακρύνεται από τον νόμο, που, όπως είδαμε, επιτρέπει την πώληση προικώων αγαθών, όταν το ζευγάρι ζει σε συνθήκες απόλυτης στέρησης και ανέχειας, δεν επικαλείται καθόλου τη σχετική βυζαντινή νομοθεσία. Παρά ταύτα, η διαδικασία που επιλέγεται με την επίβλεψη του πατριαρχείου για την πώληση είναι προφανώς σχολαστική. Εντούτοις παραμένει το ερώτημα αν προηγήθηκε μία ανάλογη διαδικασία για τα υπόλοιπα ακίνητα που είχαν ήδη εκποιηθεί. Αν όχι, στην περίπτωση αυτή, όπως και σε άλλες παρόμοιες, το πατριαρχείο αδιαφορεί για το πώς έγινε αυτή η εκποίηση, αποδεχόμενο προφανώς την πραγματικότητα της εποχής ως

¹¹⁶² Necipoğlu 1995: 164-165

προς την προίκα. Επιπλέον, η σχολαστικότητα συνδέεται με το γεγονός ότι ο αγοραστής δεν ήταν κάποιος τυχαίος. Έχουμε δει ήδη το πατριαρχικό δικαστήριο να είναι ιδιαίτερα προσεκτικό στην αντιδικία του Καλοκύρη με τον Περδικάρη, προσπαθώντας και τα συμφέροντα του πρώτου να μην βλάψει, αλλά και την προίκα της συζύγου του δευτέρου να διασώσει. Στην παρούσα πηγή ο Καλοκύρης καταγράφεται ως «ος από των της πολιτείας αρχόντων». Αν και πρόκειται για δυσνόητο ως προς το περιεχόμενο όρο, ως πλούσιος κάτοικος της Κωνσταντινούπολης και με την ιδιότητα του «οικείου», το οποίο τους εξασφάλιζε την αυτοκρατορική υποστήριξη, πρέπει να ήταν μέλος ενός είδους «δημοτικής αρχής»¹¹⁶³. Η οικονομική του επιφάνεια πρέπει να οδήγησε κάποια από τα μέλη της συνόδου ή ακόμα και τον ίδιο τον πατριάρχη να μεσολαβήσουν, για να ορισθεί ως αγοραστής, ο οποίος δέχθηκε ζητώντας την απόλυτη διασφάλιση των δικών του συμφερόντων.

Φθορά παρουσιάζεται το 1400 και στην προίκα της συζύγου του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος είχε δανεισθεί από τον κυρ Μιχαήλ Μάγιστρο Πόθο, εκπρόσωπο της μεσαίας τάξης με σημαντική περιουσία¹¹⁶⁴, 75 υπέρπυρα με ενέχυρο αμπέλι του υποθηκευμένο στην προίκα της συζύγου, η οποία παρουσιάζεται σε κάποιον βαθμό καταναλωμένη¹¹⁶⁵. Ο Μιχαήλ πρωταγωνιστεί με τον αδελφό του σε δύο ακόμα υποθέσεις. Επειδή προφανώς συνέχιζε να έχει χρέη, ζήτησε το 1401 άδεια από το πατριαρχείο λόγω της προικώας υποθήκης να πουληθεί αμπέλι του¹¹⁶⁶ και αγοραστής προέκυψε ο αδελφός του Γαβριήλ Παλαιολόγος¹¹⁶⁷. Τα δύο αδέλφια ταυτίζονται πιθανότατα με τους αδελφούς Λαμπαδηνούς, που έχουμε ήδη δει στο Κεφάλαιο για τη συγγένεια¹¹⁶⁸. Ούτε ο Γαβριήλ δεν μπορούσε να ενεργήσει άμεσα και ελεύθερα, διότι, όπως και ο αδελφός του, πιεζόταν οικονομικά. Για τον λόγο αυτό ζήτησε τη συναίνεση των συγγενών της γυναίκας του¹¹⁶⁹, καθώς και αυτή ήταν ανήλικη - να δώσει ενέχυρο κινητά προικώα κοσμήματα («κατασειστά») αξίας 150 υπέρπυρων. Με τον τρόπο αυτό θα έπαιρνε δάνειο και με τα χρήματα του δανείου θα προέβαινε στην αγορά. Η σύνοδος το αποδέχθηκε υπό προϋποθέσεις, όπως θα δούμε εν συνεχεία.

¹¹⁶³ Κιουσοπούλου 2007: 132-136

¹¹⁶⁴ Malatras 2013: 321

¹¹⁶⁵ MM II: 569/Regestes: 3126

¹¹⁶⁶ MM II: 678/Regestes: 3240

¹¹⁶⁷ MM II: 679/Regestes: 3241, Malatras 2013: 300-301

¹¹⁶⁸ MM II: 554/Regestes: 3109. Βλ. επίσης Malatras 2013: 300-301

¹¹⁶⁹ «άπαν το μέρος της αυτού γυναικός»

Απώλεια προίκας συνέβη και σε ένα ακόμα μέλος της οικογένειας των Παλαιολόγων την παραγμένη αυτή περίοδο. Το 1393 πουλήθηκε στον Γεώργιο Γουδέλη ένα αμπέλι εντός της Κωνσταντινούπολης που ανήκε στον σύζυγο της Άννας Ασασίνας Παλαιολογίνας¹¹⁷⁰. Όπως δήλωσε στο δικαστήριο η τελευταία, το «ανδρών» κτήμα «υποκείσθαι αυτή ... αντί της καταφθαρείσης προικός αυτής πολλής ούσης» και πως «ουδέν έτερον περιελείφθη μοι ή μόνον το αμπέλιον τούτο, όπερ ην εμοί υποτεθείμενον αντί της καταφθαρείσης προικός μου». Αγοραστής δεν ήταν κάποιος τυχαίος, αλλά ο Γεώργιος Γουδέλης, ο οποίος εδώ αναφέρεται ως «αδελφός» του Παλαιολόγου. Το γιατί ο Γουδέλης περιγράφεται ως «αδελφός», γεγονός που το δίδει το δικαίωμα να χαρακτηριστεί από τον νόμο «προτιμώμενος αγοραστής» έναντι τρίτων¹¹⁷¹, δεν δηλώνεται ούτε με έμμεσο τρόπο. Χωρίς να αποκλείουμε συγγενικούς δεσμούς μεταξύ των οικογενειών Παλαιολόγου και Γουδέλη, ο χαρακτηρισμός «αδελφός» μάλλον δεν χρησιμοποιείται κυριολεκτικώς, αλλά στόχο έχει να τονισθεί η σχέση του ζεύγους με τον Γουδέλη, η ένταξή τους σε μία - όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο K.-P. Matschke - «exklusiven Gruppe» και ότι ήταν το μόνο στενό πρόσωπο, στο οποίο μπορούσαν να βασισθούν τη δύσκολη αυτή περίοδο¹¹⁷². Ο Γουδέλης ισχυρίσθηκε ότι στην πραγματικότητα πιέστηκε όχι μόνο από τον Παλαιολόγο, αλλά και τρίτα άτομα, όπως τον Αστρά, να αγοράσει το αμπέλι, το οποίο βρισκόταν σε άσχημη κατάσταση. Τελικά το έπραξε, αφού η Ασασίνα είχε διδαχθεί «τον βοηθούντα αυτή νόμον» και είχε παραιτηθεί από «την υποθηκαρίαν αγωγήν και ο έχει δίκαιον εις το αμπέλιον». Το συμβόλαιο έφερε όχι μόνο τη δική της υπογραφή, αλλά και την επικύρωση του ίδιου του πατριάρχη, προφανώς για τη διασφάλισή του ως αγοραστή¹¹⁷³. Το πατριαρχικό δικαστήριο αποφάνθηκε τελικά υπέρ του, δεχόμενο ως ανυπόστατη την ένσταση της Ασασίνας ότι δεν είχε δώσει εγγράφως την παραίτησή του από το δικαίωμα προτίμησης αποθαρρύνοντας τρίτους αγοραστές, γεγονός που οδήγησε σε χαμηλή τιμή την πώληση του ακινήτου¹¹⁷⁴. Δεν

¹¹⁷⁰ MM II: 557/Regestes: 3113, Η Άννα Ασασίνα Παλαιολογίνα δεν ταυτίζεται με την ομόνυμη και ομοεπίθετή της, που αντιδίκησε, όπως έχουμε ήδη δει, με τους τρεις γιους της αναφορικά με τον χαρακτηρισμό ακινήτων ως προικώα ή όχι, διότι η τελευταία, προερχόταν από την οικογένεια των Παλαιολόγων, ήταν σύζυγος του Κομνηνού Βρανά και δεν έφερε δεύτερο επώνυμο. Η Άννα Ασασίνα Παλαιολογίνα, προφανώς προερχόταν από την αριστοκρατική οικογένεια Ασάν ή Ασάνη και, όπως δηλώνεται στην απόφαση, ήταν σύζυγος ενός από την οικογένεια των Παλαιολόγων. Επομένως, δεν αποκλείεται μεταξύ των δύο προσώπων μία εξ αγχιστείας συγγένεια.

¹¹⁷¹ Παπαγιάννη 1992: 229-230

¹¹⁷² Matschke 2013: 66

¹¹⁷³ Παπαγιάννη 1997: 101

¹¹⁷⁴ «ην τούτου η τιμή επί το διπλάσιον της καταβληθείσης, τούτο δε συνήγον αφ' ετέρου αμπελίου πλησίον αυτού, κατά τον αυτόν καιρόν πωληθέντος, το δε εαυτών πωληθήναι εις ολίγον από του μη

δέχθηκε επίσης το επιχειρήματά της ότι, όταν υπέγραφε, φώναζε «υπογράφω, το δε αμέλιον μου ουδέν παραιτούμαι, αλλ' ως ίδιον πάντοτε μέλλω ζητείν αυτό» και ότι η υπογραφή της δεν ήταν γνήσια. Καθώς η απόφαση τοποθετείται χρονικά το 1400, όταν δηλ. ήταν εμφανείς οι επιπτώσεις της πολύχρονης πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, δεν γνωρίζουμε αν αυτή η ρευστοποίηση της προίκας συνέβη τότε ή ήταν έστω εν μέρει πραγματικότητα τον χρόνο πώλησης, πριν δηλ. από την πολιορκία. Το γεγονός όμως ότι η Παλαιολογίνα κατέφυγε στο δικαστήριο το 1400 και όχι αμέσως μετά την πώληση δίδει περισσότερες πιθανότητες στο δεύτερο. Η απόφαση δεν εξαιρείται από τις υπόλοιπες σχετικές αποφάσεις και δεν δίδει κανένα στοιχείο για το πώς ακριβώς μία προίκα, η οποία θα ήταν μεγάλης αξίας, «χάθηκε» πλήρως.

Δύο δικαστικές αποφάσεις δείχνουν πώς μία προίκα μπορούσε να συρρικνωθεί εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών στα τέλη του 14^{ου} αι., οι οποίες οδήγησαν στη δραματική συρρίκνωση της περιουσίας γενικά πολλών οικογενειών των ανώτερων στρωμάτων. Η προίκα της θυγατέρας του Μανουήλ Πάπυλα, η οποία συνίστατο σε «κινητά πράγματα» αξίας χιλίων υπερπύρων, οφειλόταν στην υποτίμηση («δια χαράγματος») του νομίσματος τα τελευταία χρόνια του 14^{ου} αι.¹¹⁷⁵ Και εδώ αναφέρεται πως επήλθε επιπλέον φθορά «τη του καιρού ανωμαλία τε και ενδεία», χωρίς να δίδεται κάποιο σχετικό πρόσθετο στοιχείο. Ανάλογη απώλεια προικώας περιουσίας συνέβη και στην Άννα Παλαιολογίνα¹¹⁷⁶. Η Άννα, όταν παντρεύτηκε τον Κομνηνό Βρανά, είχε προίκα τριών χιλιάδων υπερπύρων. Από αυτά δεν είχε μείνει το 1400 σχεδόν τίποτα. Η απώλεια παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των πολιτικών επιλογών της οικογένειας, καθώς αναμείχθηκε ενεργά στις εμφύλιες διαμάχες πριν την άνοδο του Μανουήλ Β' στον θρόνο το 1391, εξαιτίας των οποίων «εξορίστηκε» ένα διάστημα στη Σηλυμβρία¹¹⁷⁷. Μαζί με την προίκα χάθηκε και το προικοσύμφωνο¹¹⁷⁸, συνέπεια και αυτό των καιρών, όπως η απώλεια γενικότερα

θελήσαι τον Γουδέλην έγγραφον δούναι την ιδίαν καταδοχήν, επεί δε και εις τούτο ήκουσαν, ως ουκ ώφειλεν ο Γουδέλης δούναι καταδοχήν, ουδ' ηναγκάζετο τούτο ποιήσαι, μηδενός έξωθεν ευρεθέντος αγοραστού, απεκλείετο γαρ αν τριακονθημέρου διωρίας δοθείσης αυτώ, αγοραστού, ως είρηται, έξωθεν ευρεθέντος»

¹¹⁷⁵ MM II: 565/Regestes: 3122

¹¹⁷⁶ MM I: 537/Regestes: 3092

¹¹⁷⁷ Malatras 2013: 299

¹¹⁷⁸ «του χρόνου δε και των πραγμάτων ανωμάλως εις αυτούς έχοντος και ζημίας ουκ ολίγας αυτοίς προξενήσαντος ου μόνον άπαντα διεφθάρησαν, αλλά και το γαμήλιον αυτών απώλετο σύμφωνον ταις πυκναίς αυτών μεταβάσεσι ταις από τόπου εις τόπου και τοις του βίου τούτων μεταγισμοίς»

επίσημων εγγράφων¹¹⁷⁹. Αυτή η απώλεια θα οδηγήσει την Άννα Παλαιολογίνα, όπως θα δούμε σε άλλο σημείο, στη σύγκρουση με τους ίδιους τους γιους της.

Οι παραπάνω περιπτώσεις αποδεικνύουν πως η προικώα περιουσία ακολουθούσε τη μοίρα της οικογενειακής γενικά περιουσίας και πως λειτουργούσε ως ρευστό κεφάλαιο, το οποίο και οι ίδιες οι γυναίκες είχαν πλέον τη δυνατότητα να εκμεταλλευθούν. Βέβαια η πρακτική αυτή είναι η ακραία κατάληξη μιας διαδικασίας σιωπηρής εκποίησης των προικώων αγαθών, η οποία ξεκινά από τον 12^ο αι.¹¹⁸⁰ Ο ρευστός χαρακτήρας της προίκας τον 14^ο αι. έχει ήδη καταδειχθεί από τη μέχρι στιγμής έρευνα¹¹⁸¹. Όπως αναφέρει ειδικότερα η Α. Λαΐου, η μεγαλύτερη ευκολία με την οποία εκποιούνταν ή υποθηκευόταν η προίκα κατά τους παλαιολόγειους χρόνους συνδέεται με την ενίσχυση του εμπορίου στις πόλεις και, επιπλέον, αν και η προίκα διατήρησε τον προστατευόμενό της χαρακτήρα μέχρι το τέλος του βυζαντινού κράτους, στην πράξη η χρήση και οι λειτουργίες της άλλαξαν. Ειδικά για τη συμμετοχή των ίδιων των γυναικών στη ρευστοποίηση της προίκας τους, η ιστορικός σημειώνει πως πρόκειται για φαινόμενο ορατό και πάλι κυρίως την παλαιολόγεια περίοδο, ίσως ένεκα των πηγών, της γενικότερης συμμετοχής του αστικού πληθυσμού με το εμπόριο ή του γεγονότος ότι τμήματα του γυναικείου πληθυσμού πήραν μεγαλύτερες από ότι στο παρελθόν πρωτοβουλίες λόγω της κρίσης των τελευταίων ειδικά χρόνων του 14^{ου} αι.¹¹⁸² Συνεπώς, από τη μία η προίκα ως βασικός οικονομικός πυρήνας της οικογένειας έπαυσε να αποτελεί κάτι το «αερό» και «απαραβίαστο», καθώς ήταν πολύ λιγότερο σταθερός στην πράξη από ότι στη θεωρία¹¹⁸³, από την άλλη η εκποίηση της συνδέεται με έναν μεγαλύτερο βαθμό ελευθερίας ως προς τη διαχείριση της δικής τους περιουσίας που απολάμβαναν πολλές πλέον γυναίκες τον 14^ο αι. και ειδικότερα οι χήρες¹¹⁸⁴. Πολύ πριν την Α. Λαΐου, ο Α. Χριστοφιλόπουλος είχε παρατηρήσει πως ακόμα και η διαδικασία της *permutatio dotis* - τις σχετικές με αυτήν αποφάσεις θα τις δούμε εν συνεχεία - αποτελεί στην πραγματικότητα παραδοχή από το πατριαρχικό δικαστήριο ότι οι νόμοι για την προστασία της προίκας

¹¹⁷⁹ Macrides 1992: 91

¹¹⁸⁰ Κιουσοπούλου 1989: 274

¹¹⁸¹ Βλ. ενδεικτικά Λαΐου – Θωμαδάκη 1981, Κιουσοπούλου 1989, Macrides 1992, Laiou 2009a.

¹¹⁸² Laiou 1981: 238-241

¹¹⁸³ Laiou 1998: 135

¹¹⁸⁴ Laiou 1981: 239, Νικολάου 1993: 25-26, Γετίμη 2016: 323-324

ήταν εν τέλει υπέρ το δέον δεσμευτικοί και για αυτό αυτή συνιστά ουσιαστικά επαναφορά του προϊουστινιάνειου δικαίου¹¹⁸⁵.

Όπως θα καταδειχθεί εν συνεχεία, η στάση του πατριαρχικού δικαστηρίου, όταν βρισκόταν αντιμέτωπο με περιπτώσεις εκποίησης ή ενεχυρίασης προίκας δεικνύει πως, αν και το ίδιο είχε αποδεχθεί ότι είχε εν τοις πράγμασι «σπάσει» η αυστηρή από τον νόμο προστασία της προίκας, δεν επικύρωνε τη μεταβίβαση προικίων ακινήτων δίχως τη συναίνεση των γυναικών, όταν οι ίδιες προσέφευγαν σε αυτό, καθώς οι αποφάσεις του όριζαν ότι ο σύζυγος ή οι κληρονόμοι του παρέμεναν υπόχρεοι για την αποκατάσταση της προίκας¹¹⁸⁶. Δεν διασώζονται αποφάσεις των κοσμικών δικαστηρίων που θα μας διαφώτιζαν για τη στάση τους. Η πληροφορία όμως που παρέχει έγγραφο της μονής Προδρόμου για δικαίωση της συζύγου του Νικόλαου Δούκα Συναδηνού από τους καθολικούς κριτές στην αντιδικία της με την εν λόγω μονή μάς οδηγεί σε ανάλογα συμπεράσματα και για τα κοσμικά δικαστήρια. Με άλλα λόγια μία δικαστική αρχή δεν μπορούσε παρά να ζητήσει την εφαρμογή κατά περίπτωση ενός νόμου που σε μεγάλο βαθμό είχε περιπέσει σε αχρηστία, αλλά παρέμενε τυπικά σε ισχύ, ενώ ειδικά το πατριαρχικό δικαστήριο στόχευε μέσω των αποφάσεων αποκατάστασης προίκας στην προστασία του θεσμού της οικογένειας.

Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το πατριαρχείο εμφανίζεται πιο υποχωρητικό σε κάποιον βαθμό ως προς την απόλυτη προστασία της προίκας, αποδεχόμενο ακόμα περισσότερο την νέα οικονομική και κοινωνική πραγματικότητα της Κωνσταντινούπολης και με διάθεση προσαρμογής σε αυτήν, παρά την όποια έντονη ρητορική του απέναντι σε συγκεκριμένες ομάδες που πλούτισαν την περίοδο αυτή. Με την απαραίτητη βεβαιώς προϋπόθεση της διδαχής του βοηθούτος νόμου, έστω και αν αυτό γίνεται με απλή προφορική κατάθεση των γυναικών, δίδει προτεραιότητα στην αποπληρωμή των δανείων του Γ. Γουδέλη, των Ν. Μακροδούκα και Λ. Λινάρδου και του Γ. Αληθινού Χρυσοβέργη έναντι της προστασίας της προίκας των συζύγων του Αραμωνίτη, του Χαλκεόπουλου και του Αστραπύρη αντίστοιχα. Είδαμε επίσης ότι με τη προστασία

¹¹⁸⁵ Ο Ιουστινιανός με τη Νεαρά 61 του έτους 537 απαγόρευσε την εκποίηση ή υποθήκευση προικίων, επιτρέποντας αυτήν σε εξαιρετικές περιπτώσεις, μόνο αν η γυναίκα είχε και αρχικώς συναινέσει και επαναλάμβανε μετά διαιτία τη συγκατάθεσή της. Και πάλι αυτό δεν αρκούσε, καθώς προϋπόθεση ήταν ο σύζυγος να είχε ικανή δική του περιουσία προς εξασφάλιση της γυναίκας του. Η Νεαρά αυτή περιήλθε και στο νομοθετικό έργο των Μακεδόνων αυτοκρατόρων (Χριστοφιλόπουλος 1939: 186-190).

¹¹⁸⁶ Macrides 1992: 94, Παπαγιάννη 1992: 79, Laiou 1998: 144, Macrides 1998: 180, Παπαγιάννη 2010: 199

πρώτα της ακεραιότητας της προίκας της συζύγου του Καλοειδά διασφαλίζεται η αγορά του εργαστηρίου του από τον Ν. Σοφιανό και στην αντιδικία του Γ. Γουδέλη με την Ασασίνα Παλαιολογίνα αποφασίζει ευνοϊκά υπέρ του πρώτου, ενώ πράττει αναλόγως και για τον Καλοκύρη, στον οποίο καταλήγουν τα οικήματα της συζύγου του Βουζηνού, αποδεχόμενο την απαλλοτρίωση τους. Όλα αυτά ήταν άτομα με κοινωνική και οικονομική ισχύ, τα οποία, εκμεταλλευόμενα τις ακραίες συνθήκες της οθωμανικής πολιορκίας, πλούτισαν μέσω εμπορικών, τραπεζικών, κτηματομεσιτικών και επιχειρηματικών δραστηριοτήτων¹¹⁸⁷ τόσο, ώστε η οικογένεια Γουδέλη να μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις νέες αρχοντικές οικογένειες, όπως έχουμε επισημάνει, ενώ τα υπόλοιπα θα μπορούσαν να περιγραφούν ως η ανώτερη μεσαία τάξη¹¹⁸⁸. Όσοι πλούτισαν τη δύσκολη αυτή περίοδο φαίνεται πως κρύβονται στα λόγια του πατριάρχη Ματθαίου Α' το 1401 ως «αδικούντες και ψευδόμενοι και επιορκούντες και παν είδος κακίας απηρυθριασμένως μεταχειριζόμενοι, ταις συμφοραίς των αδελφών επιτιθέμενοι, τα αυτών επιζαίνοντες πράγματα, έτοιμοι της μερίδος αυτών επιβαίνουν και καταπατείν και κατεσθίειν τους πένητας, φιλονεικούντες, οίον υπερβαλέσθαι αλλήλους εν τη κακία»¹¹⁸⁹. Η σχέση του πατριαρχείου με τις νέες αρχοντικές οικογένειες παρουσιάζεται εδώ συγκρουσιακή. Η έρευνα μάλιστα έχει δείξει πως οι οικογένειες αυτές «διέκειντο εχθρικά απέναντι» στους οφφικιάλιους, τους ανώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους δίπλα στον πατριάρχη¹¹⁹⁰.

Το ότι το πατριαρχείο εξέδωσε αποφάσεις σε σημαντικό βαθμό ευνοϊκές για εκπροσώπους των εν λόγω οικογενειών αποτελεί αντίφαση που δεν ερμηνεύεται μόνο στο ότι άνθρωποι, όπως τον Γουδέλη και τον Χρυσοβέργη, υπερείχαν κοινωνικά και οικονομικά έναντι των αντιδίκων τους, δηλ. εκπροσωπούσαν συμφέροντα που δύσκολα μπορούσε να παρακάμψει το πατριαρχείο ή ήταν πιο ισχυρά ακόμη και από τη ίδια τη βούλησή του να υποστηρίξει τις γυναίκες και την περιουσία τους, και σε τυπική αποδοχή από το ίδιο της εθιμικής αντίληψης για την προίκα, η οποία άλλωστε απουσιάζει από άλλες σχετικές αποφάσεις του της ίδιας περιόδου, αν και σιωπηρά φαίνεται πως η εθιμική αντίληψη ήταν σε κάποιον βαθμό αποδεκτή από το ίδιο το πατριαρχείο. Κατά τη γνώμη μου, η πατριαρχική στάση μπορεί να οριστεί στο πλαίσιο μιας δύσκολης ισορροπίας δυνάμεων μεταξύ πατριαρχείου και επιχειρηματικής τάξης. Με άλλα λόγια κρίνω ότι το πατριαρχείο με τις ευνοϊκές

¹¹⁸⁷ Matschke 1971: 75, Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 48-49, Necipoğlu 1995: 166-167

¹¹⁸⁸ Malatras 2013: 320

¹¹⁸⁹ MM I: 626, Necipoğlu 1995: 167

¹¹⁹⁰ Κιουσοπούλου 2007: 74

αυτές αποφάσεις ήθελε να έχει έναν δεσμό με ανθρώπους, με τους οποίους σε άλλα επίπεδα – κυρίως στην προσέγγιση των δύο εκκλησιών - συγκρούστηκε σφοδρά. Η Α. Κιουσοπούλου επισημαίνει πως «το δικαστήριο με τις αποφάσεις του φροντίζει να συντηρήσει την υφιστάμενη οικονομική και κοινωνική ισορροπία, που απειλείται από εξωτερικά γεγονότα και από την ανάμειξη των αριστοκρατών», όπως του Αργυρόπουλου, «σε εμπορικές δραστηριότητες», υποστηρίζοντας τις δραστηριότητες των τελευταίων, «χωρίς να διακυβεύει ... την ύπαρξη άλλων μικροεπιχειρηματιών»¹¹⁹¹. Ωστόσο, η θέληση του πατριαρχείου να προστατέψει την προίκα, μη παρεκκλίνοντας από τις βασικές αρχές του, είναι έκδηλη στην αντιπαράθεση του Καλοκύρη με τον Περδικάρη, όπου τηρώντας ισορροπίες προσπαθεί από τη μία να διασώσει την προίκα της συζύγου του Περδικάρη, από την άλλη να μην βλάψει τα συμφέροντα του Καλοκύρη. Αυτός ο διττός στόχος στην προκειμένη περίπτωση φαίνεται να επιτυγχάνεται.

Α.6. Δικαστική προστασία και αναπλήρωση της προίκας

Ενώ η μελέτη αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου δημιουργεί την ισχυρή αίσθηση ρευστότητας της προίκας καθόλη τη διάρκεια του 14^{ου} αι., παράλληλα αντίστοιχη είναι αίσθηση πως το πατριαρχικό δικαστήριο έδειχνε ενδιαφέρον για προστασία του θεσμού. Στο πλαίσιο αυτό παρατηρείται ότι πολλές αποφάσεις του εκδίδονται με την πρωτοβουλία γυναικών, οι οποίες, αισθανόμενες ότι η περιουσία τους απειλείτο, προσέτρεχαν σε αυτό, συχνά χωρίς τη βοήθεια του συζύγου ή κάποιου άλλου άνδρα συγγενή, ζητώντας τη βοήθειά του¹¹⁹². Όπως έχουμε τονίσει, η προστασία γενικά της προίκας ήταν νομική υποχρέωση του συζύγου. Για τον λόγο αυτό οι αυθαίρετες πράξεις του ως προς την προίκα αντιμετωπίζονταν με μία ολόκληρη σειρά μέτρων, βασισμένων άμεσα ή έμμεσα σε νόμους¹¹⁹³. Σε κάποιες υποθέσεις, όπου συναντάμε εκποίηση ή ενεχυρίαση προίκας, το πατριαρχικό δικαστήριο προβαίνει σε αποκατάστασή της. Επειδή τις έχουμε σε κάποιον βαθμό ήδη αναλύσει, θα σταθούμε ακολούθως στο πώς το πατριαρχικό δικαστήριο προστατεύει ή αποκαθιστά προίκες που έχουν εκποιηθεί και ενεχυριασθεί.

¹¹⁹¹ Κιουσοπούλου 1994: 30

¹¹⁹² Lemerle 1950: 322, Malatras 2017: 165

¹¹⁹³ Παπαγιάννη 1997: 98

Η πρώτη σχετική απόφαση ανάγεται μόλις το 1315, όταν, όπως έχουμε δει, ζητά από τον Κωνσταντίνο Παλάτη, μηνηστήρα ή σύζυγο της θυγατέρας της Αλαμανίνας, έχοντας ικανοποιήσει το αίτημά του για έκδοση διαζυγίου, να αποκαταστήσει όση προίκα «ανάλωσε», επιδικάζοντας στην πλευρά της γυναίκας και την προγαμιαία δωρεά¹¹⁹⁴. Η «κατά το ανελλιπές» αποκατάσταση της προίκας θα γινόταν «παρά των ανηκόντων αυτώ πραγμάτων». Πρόκειται για απόφαση ρύθμισης οικονομικών σχέσεων του ζευγαριού¹¹⁹⁵. Έναν χρόνο αργότερα στην περίπτωση της προίκας της θυγατέρας του Κίνναμου, η οποία είχε καταναλωθεί και ενεχυριασθεί από τον Νοστόγγο, το πατριαρχικό δικαστήριο λειτουργεί, λαμβάνοντας υπόψη πως το ζευγάρι ουσιαστικά βρισκόταν σε διάσταση, διότι ο άνδρας είχε εγκαταλείψει δύο χρόνια πριν τη σύζυγο, χωρίς να έχει προηγηθεί διαζύγιο¹¹⁹⁶. Έχω την αίσθηση ότι η αποκατάσταση της προίκας βασίζεται και στο εξής: Το δικαστήριο πράττει θεωρώντας υπαίτιο του χωρισμού τον άνδρα, ο οποίος αρνείται να επιστρέψει στη συζυγική εστία παρά τις εκκλήσεις της οικογένειας της νύφης. Με την απόφαση αυτή δηλ. το συνοδικό δικαστήριο αποκαθιστά την προίκα, «τιμωρώντας» συνάμα, όπως υπογραμμίστηκε, τον υπαίτιο της «λύσης» του γάμου. Αφού ο Θεόδωρος Παδυάτης εκποίησε μεγάλο μέρος της προίκας της νύφης του και το υπόλοιπο ενεχυρίασε, για να λάβει δάνειο, προχώρησε σε μία εν μέρει αποκατάστασή της το 1330 δίδοντας ένα κτήμα του¹¹⁹⁷. Αν και η πράξη του επικυρωμένη με «σεπτό πρόσταγμα» αναπλήρωνε μέρος της χαμένης προίκας, καθώς υπολείπονταν το μεγάλο ποσό των 1792 υπέρπυρων, αντιρρήσεις εξαρχής διατύπωσε ο έτερος γιος του Ιωάννης Λάσκαρις, υποστηρίζοντας πως ο αδελφός του Γεώργιος Παδυάτης, ο σύζυγος δηλ., ήταν εκείνος που ενεχυρίασε την προίκα. Τον ισχυρισμό αυτό απέρριψε το πατριαρχικό δικαστήριο επικυρώνοντας εκ νέου την πράξη του Παδυάτη. Για την αποκατάσταση της προίκας της συζύγου του Χρυσολωρά, κατοίκου της Λήμνου, μετά τον θάνατό του το δικαστήριο ζητά το 1394 από τις τοπικές εκκλησιαστικές αρχές να μεριμνήσουν για την πώληση όλων των περιουσιακών στοιχείων του, το ποσό από τα οποία θα στέλνονταν στην Κωνσταντινούπολη και, επιπλέον, ζητά να κατατεθεί ενώπιον του τυχόν διαθήκη του¹¹⁹⁸. Όπως είναι φανερό, τα κληροδοτήματα

¹¹⁹⁴ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039

¹¹⁹⁵ Παπαγιάννη 1997: 10

¹¹⁹⁶ MM I: 30-IV/PRK I: 38/Regestes: 2067

¹¹⁹⁷ MM I: 70- I/PRK I: 101/Regestes: 2155

¹¹⁹⁸ MM I: 503/Regestes: 3023

βαρύνονταν με την υποχρέωση για απόδοση της προίκας και όλων των νόμιμων «γαμικών κερδών» της γυναίκας¹¹⁹⁹.

Στις γυναίκες που ζήτησαν προστασία έναντι των πιστωτών του συζύγου τους συγκαταλέγεται, όπως είδαμε, η Μαρία Αγιοπετρήτισσα Γάβραινα, η οποία ζήτησε τη συνδρομή της συνόδου το 1399¹²⁰⁰. Επειδή όλη σχεδόν η προίκα είχε καταναλωθεί από τον Γαβρά λόγω χρεών, το αίτημα δεν έχει να κάνει τόσο με την προστασία όσο με την αποκατάσταση της προίκας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η Γάβραινα «εζήτησεν ουν δια ταύτα την νόμιμον και συνήθη βοήθειαν από της εκκλησίας Χριστού επί τω προτιμάσθαι αυτήν εις την προίκα αυτής πάντων χρεών εις την περιουσία του ανδρός αυτής ...», επικαλούμενη «θείους και φιλευσεβείς νόμους», οι οποίοι «διαγορεύουσι, προτιμότεραν είναι την της γυναικός προίκα εις την περιουσία του ανδρός αυτής πάντων των άλλων χρεών, των τε προγενεστέρων της προικός και των μεταγενεστέρων». Πίσω από τη φράση αυτή κρύβεται η Σύνοψη, καθώς αποτελεί σχεδόν αντιγραφή διάταξης της¹²⁰¹. Το πατριαρχικό δικαστήριο ήταν θετικό στο αίτημα της γυναίκας και γι αυτό ορίζει να αποχωρισθεί από την περιουσία του Γαβρά τμήμα ίσης αξίας με την προίκα, ενώ οι δανειστές θα ικανοποιούνταν από το υπόλοιπο¹²⁰².

Η λύση που προκρίθηκε στην παραπάνω υπόθεση παραπέμπει στο προληπτικό μέτρο της *permutatio dotis* (εναλλαγή προίκας), της μετατροπής δηλ. ακίνητης περιουσίας του άνδρα σε προικώα. Η πράξη αυτή συνέβαινε κυρίως την ύστατη ώρα, όταν πλέον κινδύνευε η γυναίκα να στερηθεί κάθε προικώου πράγματος και στόχο είχε την εξασφάλιση των συμφερόντων των ανήλικων γυναικών και όχι ενήλικων, όπως η Γάβραινα. Για τις ενήλικες, όπως είδαμε, ίσχυε η ενημέρωση με επίσημο τρόπο για την προστασία που τους παρείχαν οι νόμοι και κατόπιν τούτης, ήταν σε θέση να αποφασίσουν ελεύθερα. Η *permutatio dotis*, αν και εμφανίζεται στα τέλη του 14ου αι., είναι παλαιότερη. Η πατριαρχική σύνοδος ακολουθούσε τη διαδικασία αυτή, όταν ο άνδρας επιδίωκε την πώληση ακινήτου του, επειδή η πώληση σήμαινε αυτόματα μείωση της περιουσίας στην οποία η γυναίκα είχε την προτιμώμενη

¹¹⁹⁹ Παπαγιάννη 2010: 101

¹²⁰⁰ MM I: 523/Regestes: 3084

¹²⁰¹ JGR 5: 29. 20: «Εχέτω δε η γυνή μη μόνον την περί της δεσποτείας αγωγήν, αλλά και την υποθηκαρίαν, προτιμότερα υπάρχουσα πάντων των του ανδρός δανειστών των μεταγενεστέρων και των προγενεστέρων». Βλ. επίσης Macrides 1992: 92.

¹²⁰² «διαγιγνώσκει και αποφαινεται η μετριότης ημών, ικανωθήναι πρώτον αυτήν εις τα επτακόσια δύο υπέρπυρα αυτής από της περιουσίας του ανδρός αυτής νομίμως προ πάντων των άλλων χρεών του ανδρός αυτής»

υποθήκη της¹²⁰³. Αυτή η ιδιαίτερη διαδικασία πρέπει να νοηθεί στο γενικότερο πλαίσιο της συνέπειας που χαρακτηρίζει όλη την πατριαρχική νομολογία, σύμφωνα με την οποία η εκποίηση των ακινήτων όλων των ανηλίκων λαμβάνει χώρα μόνο κατόπιν δικαστικής έγκρισης¹²⁰⁴. Οι σχετικές με την *permutatio dotis* αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου ανάγονται στα πολύ δύσκολα χρόνια της πρώτης πολιορκίας της πρωτεύουσας και σε αυτές εμπλέκονται μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων, γεγονός που φανερώνει πως οι ακραίες αυτές συνθήκες είχαν αγγίξει την υψηλή αριστοκρατία¹²⁰⁵. Το 1399 ο κυρ Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ, για να πουλήσει κτήμα του στη μονή του αγίου Μάμαντος, χρειάστηκε άλλο ακίνητό του να χαρακτηριστεί προικώο, καθώς η σύζυγος του ήταν ανήλικη¹²⁰⁶. Όπως είδαμε, η πράξη έγινε ενώπιον του Μακρυδούκα, του πεθερού, στον οποίο κατέληξε το τίμημα.

Ανάλογη ήταν η περίπτωση του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ο οποίος, όπως έχουμε δει, για να αποληρώσει ένα δάνειο στον Μάγιστρο Πόθο, θέλησε να του πουλήσει αμπέλι που είχε δοθεί ως ενέχυρο, αλλά ήταν «σιωπηρώς υποθεθείμενο τη προικί της αυτού γυναικός»¹²⁰⁷. Ο Μιχαήλ ζήτησε από τη σύνοδο, τον Απρίλιο του 1400, άδεια για την πώληση. Για να γίνει αυτό, έπρεπε πρώτα να του δοθεί «συγγνώμη ηλικίας», γιατί ο Μιχαήλ ήταν είκοσι ετών. Αν η παροχή συγγνώμης δόθηκε άμεσα, το ίδιο δεν έγινε με τη δεύτερη προϋπόθεση, την αποκατάσταση της προίκας. Αυτή έγινε με απόλυτη ακρίβεια και με τη συνδρομή εκκλησιαστικών αξιωματούχων, οι οποίοι κατέληξαν τι είχε μείνει πλέον από την αρχική προικία περιουσία. Αποφασίσθηκε, «γνώμη και του ανδρός αυτής Παλαιολόγου», η αποκοπή «από της κτηματικής περιουσίας αυτού» ενός αμπελιού «τιμής άξιον ου προς τα καταφθαρέντα μόνον προικία είδη, αλλά και της καθόλου προικός». Ο Μιχαήλ Παλαιολόγος τον Νοέμβριο του 1401, «ως ανάγκη πιεζόμενος και χρέεσι ποικίλοις περπεσών», ζήτησε εκ νέου τη συνδρομή της Συνόδο¹²⁰⁸. Και εδώ η επιθυμία του ήταν η πώληση ενός αμπελιού. Και πάλι η πώληση δεν μπορούσε να γίνει άμεσα, γιατί η σύζυγος παρέμενε ανήλικη, γεγονός που οδήγησε τη σύνοδο την αποκοπή από την περιουσία του συζύγου ακινήτου ίσης αξίας. Όπως στην προηγούμενη απόφαση, έτσι και σε αυτήν εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι κατέγραψαν με λεπτομέρεια τις απώλειες από την προίκα, οι οποίες συνίσταντο σε 250 υπέρπυρα. Για τον λόγο αυτό χαρακτηρίστηκαν προικία δύο

¹²⁰³ Παπαγιάννη 1997: 100, 104-105

¹²⁰⁴ Χριστοφιλόπουλος 1939: 188

¹²⁰⁵ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 45-46, Malatras 2013: 299

¹²⁰⁶ MM II: 528/Regestes: 3076

¹²⁰⁷ MM II: 569/Regestes: 3126

¹²⁰⁸ MM II: 678/Regestes: 3240

ακίνητα του Μιχαήλ, ένα χωράφι οκτώ τετραγωνικών μέτρων αξίας 160 υπερπύρων και ένα όμορο μερίδιο ενός αμπελιού αξίας 120 υπερπύρων¹²⁰⁹. Ήταν, συνεπώς, προφανής η επιδίωξη της συνόδου να βγει κερδισμένη από τη διαδικασία η σύζυγος του Μιχαήλ κατά τριάντα υπέρπυρα.

Οι δύο αυτές αποφάσεις προκαλούν ερωτήματα. Αφού ήδη τον Απρίλιο του 1400 η σύνοδος είχε αποφασίσει με την *permutatio dotis* να αποκοπεί αμπέλι του Μιχαήλ αξίας ίσης με το σύνολο της αξίας της προίκας, συνδέεται δηλ. με μια πολιτική πρόληψης από το πατριαρχείο να καλυφθούν οι τυχόν μελλοντικές απώλειες προικίων πραγμάτων της γυναίκας, γιατί είκοσι μήνες μετά προβαίνει σε αυτήν την πράξη; Ήταν με άλλα λόγια αναγκαία η δεύτερη προσφυγή του συζύγου στη σύνοδο, αφού η πρώτη απόφαση, με την οποία διασφαλιζόνταν τα συμφέροντα της γυναίκας του, του έδινε ουσιαστικά, αλλά και τυπικά την άδεια να προβεί στην πώληση του ακινήτου του; Θα μπορούσε βεβαίως να υποστηρίξει κανείς ότι δεν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, αλλά για συνονόματους. Αν όμως δεχθούμε ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, τότε μπορούμε να προβούμε στις ακόλουθες υποθέσεις: Η πρώτη απόφαση της συνόδου έμεινε για κάποιους - άγνωστους σε μας λόγους - ανεφάρμοστη ή η αξία του αμπελιού που δόθηκε στη σύζυγο ήταν τελικά μικρότερη από τη συνολική αξία της προίκας. Προκαλεί βέβαια εντύπωση ότι στη δεύτερη απόφαση δεν υπάρχει έστω και η ελάχιστη νύξη για την πρώτη.

Ο αδελφός του Μιχαήλ, ο Γαβριήλ, έσπευσε, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Ch. Malatras, τον επόμενο μήνα, τον Δεκέμβριο να είναι αυτός ο αγοραστής, γιατί διαφορετικά το αμπέλι θα κινδύνευε να βρεθεί στα χέρια ενός τρίτου¹²¹⁰. Ούτε ο Γαβριήλ δεν μπορούσε να ενεργήσει άμεσα και ελεύθερα, διότι, όπως και ο αδελφός του, πιεζόταν οικονομικά. Για τον λόγο αυτό ζήτησε τη συναίνεση των συγγενών της γυναίκας του¹²¹¹, καθώς και αυτή ήταν ανήλικη - να δώσει ενέχυρο κινητά προικία κοσμήματα («κατασειστά») αξίας 150 υπέρπυρων. Με τον τρόπο αυτό θα έπαιρνε δάνειο και με τα χρήματα του δανείου θα προέβαινε στην αγορά. Η σύνοδος έδωσε τη συγκατάθεσή της και προνόησε για την προίκα ορίζοντας «καταλογίζεσθαι ως προικίων το καθόλον χωράφιον», χωρίς να μπορεί ο Παλαιολόγος «εις αυτό διαπράξεσθαι τι», μέχρι την εξαγορά από τον ίδιο των προικίων κοσμημάτων.

¹²⁰⁹ Οι αξίες αυτές φανερώνουν τις πληθωριστικές πιέσεις του 14^{ου} αι., οι οποίες προφανώς λόγω της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης στα τέλη του αιώνα έγιναν ακόμα εντονότερες (Κωνσταντέλος 1994: 42).

¹²¹⁰ MM II: 679/Regestes: 3241: «εκινδύνευσεν άλλος τις εξωτερικός εισαχθήναι εις την τούτου εξώνησιν», Malatras 2013: 300-301.

¹²¹¹ «άπαν το μέρος της αυτού γυναικός»

Ορίζεται, τέλος, ότι «ο δε τα ρηθέντα υπέρπυρα δανείσας, είτε ανήρ εστίν, είτε γυνή, οφείλει ικανωθῆναι από των ρηθέντων κατασειστών ευλόγως και επί συμφερόντι της Παλαιολογίνης της αφηλίκος της εχούσης ταύτα εις ενέχυρον και εκβληθέντων και από της προικός ον είρηται τρόπον».

Τον Απρίλιο του 1400 το πατριαρχικό δικαστήριο προέβη σε αποκατάσταση της προίκας της θυγατέρας του Πάπυλα παρέχοντας ακίνητα της «προίκας» του συζύγου Αλέξιου Παλαιολόγου, προκειμένου ο γαμβρός του ελεύθερος να πράξει ό,τι επιθυμεί με «τα εναπολειφθέντα προικώα εγκόσμια αυτού»¹²¹². Το πατριαρχικό δικαστήριο δέχθηκε, προχωρώντας με προσεκτικά βήματα στον ορισμό των ακινήτων του άνδρα που θα μετατρέπονταν σε προικώα. Αυτό έγινε με τη σύσταση επιτροπής από εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, οι οποίοι τελικά όρισαν ένα αμπέλι, οικήματα με γειτονικό ναό και «μαγκιπικόν εργαστήριον» να περάσουν στα χέρια της γυναίκας, την εποπτεία διαχείρισης και φύλαξη των οποίων θα ασκούσε ο πατέρας της¹²¹³.

Δεν ήταν μόνο μέλη της ευρύτερης οικογένειας των Παλαιολόγων που αντιμετώπισαν οικονομικά προβλήματα τα χρόνια της πρώτης πολιορκίας, όπως έχουμε επίσης δει. Η προίκα της Ειρήνης Συναδηνής είχε εκποιηθεί από τον άνδρα της και γι αυτό το 1400 ζήτησε από τη σύνοδο την αποκατάστασή της με οίκημά του «από γονικότητος»¹²¹⁴. Το αίτημα κρίθηκε από τη σύνοδο «δίκαιο» και «νόμιμον» και με την εφαρμογή και πάλι της *permutatio dotis* το ακίνητο κρίθηκε «προικώο», για το οποίο «ουχ ἔξει ο ανήρ αυτής άδειαν πάποτε εξαργυρίσασθαι τούτο ή ενεχυριάσαι». Τετρακόσια υπέρπυρα έλειπαν το 1400 από την αρχική προίκα της συζύγου του Ιωάννη Αντιοχείτη Καλοειδά και αυτά έπρεπε να επιστραφούν πριν από την αγορά από τον Νικόλαο Σοφιανό του εργαστηρίου που μοιραζόταν με την Υπομονή¹²¹⁵. Ως προς την ανηλικότητα του Ιωάννη η σύνοδος «συγγνώμην ηλικίας δέδωκε», απαιτώντας παράλληλα την πλήρη αποκατάσταση της προίκας μέσω της *permutatio dotis*. Διαφορετικά η αγορά δεν θα μπορούσε να λάβει χώρα. Η αποκατάσταση θα γινόταν με τη συμβολή εκκλησιαστικών αξιωματούχων και με τον χαρακτηρισμό ενός αμπελιού και διπλανών οικημάτων ως προικώων¹²¹⁶. Ωστόσο, η

¹²¹² MM II: 565/Regestes: 3122. Η *permutatio dotis* ορίζεται στην ακόλουθη φράση: «αφ' ων έδωκεν η Παλαιολογίνα ακινήτων τω ρηθέντι υιό μεν αυτής, γαμβρώ δε αυτού, ισόποσα κτήματα των της προικός χιλίων αφαιρεθώσι και παραδοθώσι ταύτα τη θυγατρί μεν αυτού, γυναικί δε του Παλαιολόγου».

¹²¹³ Παπαγιάννη 1997: 166

¹²¹⁴ MM II: 577/Regestes: 3136

¹²¹⁵ MM II: 555/Regestes: 3111, Oikonomides 1979a: 101

¹²¹⁶ «το τε αμπέλιον και τα ανώγεω κατώγαια αυτού»

αξία τους, εξακόσια υπέρπυρα, υπερέβαινε τα τετρακόσια υπολειπόμενα. Πάνω σε αυτό βασιζόμενη η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί πως ήταν πιθανόν κατά την εναλλαγή να δινόταν στη σύζυγο περιουσία ίση με τις απώλειες της προίκας της, επαυξημένες με ποσό που ίσως αντιστοιχούσε στην αξία του ακινήτου που εκποιούσε ο σύζυγος της, αν και αμφιβάλλει αν αυτό θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένας γενικός κανόνας¹²¹⁷. Η παρατήρηση αυτή της Παπαγιάννη έχει ενδιαφέρον. Επειδή όμως το ακίνητο δεν ανήκε στο σύνολό του στον Ιωάννη, αλλά μόνο κατά τα 2/3, υποθέτω ότι η επαύξηση δεν θα έπρεπε να ήταν της τάξεως των διακοσίων υπερπύρων, αλλά των 134 υπερπύρων περίπου.

Δεν είναι όμως μόνο οι παραπάνω περιπτώσεις στις οποίες η σύνοδος προβαίνει σε πράξη προστασίας ή αποκατάστασης προίκας. Σε δύο αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου λαμβάνονται μέτρα για προστασία προικών, οι οποίες, ωστόσο, παρουσιάζονται ακέραιες. Το 1324 ο Ματθαίος Συναδηνός υπερασπίστηκε την προικώα περιουσία της θείας του έναντι των απαιτήσεων των δανειστών του συζύγου της¹²¹⁸. Οι τελευταίοι, ζητώντας την επιστροφή των οφειλομένων, «πειρώνται ... κατασχείν και διαπωλήσαι τα προικόθεν αυτή διαφέροντα πράγματα». Στην απόφαση δηλώνεται με έμφαση πως «οι θείοι νόμοι παντός χρέους το της προικός τιθέασι προτιμότερον, φύλακα γαρ αυτής εφιστώσι τον άνδρα, ουχ ίνα παν το κατά γνώμην επί ταύτη ποιή, αλλά ... επί τω ανελάττωτον και αμείωτον αυτήν συντηρείν, ώστε δη και πάλιν ... αντιστρέφειν τοις κληρονόμοις» και για αυτό αποφασίζεται η προίκα να παραμείνει «ανελλιπής» και οι δανειστές του Συρόπουλου «αφέζονται δι' όχλου γίνεσθαι ταύτη χάριν των προικώων πραγμάτων αυτής, ως μηδεμίαν μετοχήν επί τούτοις έχοντος εκ των νόμων τούδε του Συροπούλου». Σχεδόν την ίδια διατύπωση συναντάμε σε μία ακόμη απόφαση επίσης του 1324¹²¹⁹. Η Μαρία, θυγατέρα του Κηφή, είχε ανάλογα προβλήματα με τους δανειστές του συζύγου της Γεωργίου Μαγιδιώτη. Ο τελευταίος δανείστηκε 1079 υπέρπυρα και κατάφερε να εξοφλήσει ένα μέρος τους. Για τον λόγο αυτό «πειρώνται κατασχείν οι δανεισταί το τε οίκημα και το αμπέλιον αυτής», τα οποία αποτελούσαν προίκα της. Οι απαιτήσεις των δανειστών – οι οποίοι, αν και κλήθηκαν, δεν παρέστησαν στο δικαστήριο - δημιούργησαν προβλήματα στις δύο θυγατέρες της, τις οποίες δεν μπορούσε «ετέρω τρόπω ανδράσι

¹²¹⁷ Παπαγιάννη 1997: 104-105

¹²¹⁸ MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109

¹²¹⁹ MM I: 57-V/PRK I: 77/Regestes: 2115: «οι θείοι νόμοι παντός χρέους το της προικός τιθέασι προτιμότερον, φύλακα γαρ αυτής εφιστώσι τον άνδρα, ουχ ίνα παν το κατά γνώμην επί ταύτη ποιή, αλλά ... επί τω ανελάττωτον και αμείωτον αυτήν συντηρείν, ώστε δη και πάλιν ... αντιστρέφειν τοις κληρονόμοις»

... συζεύξαι». Με κριτήριο και εδώ την προστασία της προίκας από τους «θείους» νόμους αποφασίζεται ότι «έσται επειλημμένη η τοιαύτη γυνή του τε οικήματος και του αμπελίου, προσκτηθέντων εκ των προικίων ταύτης πραγμάτων».

Η R. Macrides σχετίζει τους «θείους νόμους» των παραπάνω υποθέσεων με διάταξη της Σύνοψης των Βασιλικών, που έχουμε ήδη προαναφέρει, αν και υπάρχει άμεσος συσχετισμός με διάταξη των Βασιλικών¹²²⁰. Βέβαια πολύ πιθανόν τα μέλη της συνόδου να είχαν τη Σύνοψη. Η Σύνοψη, αν και δεν εξαντλούσε το περιεχόμενο των Βασιλικών, περιοριζόμενη στις βασικότερες ρυθμίσεις, θεωρείτο πολύ εύχρηστη και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ευρεία διάδοσή της τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες, υποκαθιστώντας σχεδόν το πλήρες κείμενο των Βασιλικών¹²²¹. Και οι δύο αυτές υποθέσεις φανερώνουν, πρώτον, εμμονή του συνοδικού δικαστηρίου στον νόμο και κατ' επέκταση στην αντίληψη ότι μετά τον γάμο η γυναίκα είναι κύρια της προίκας της και ο άνδρας διαχειριστής και επικαρπωτής της, καθώς δεν προκύπτει με βεβαιότητα σε καμία από τις υποθέσεις αυτές η αφαίρεση της διαχειριστικής εξουσίας από τον άνδρα και η μετάθεσή της στη γυναίκα¹²²², και, δεύτερον, ότι τα προικώα πράγματα απολάμβαναν το προνόμιο της πρωτοπραξίας έναντι άλλων κτήσεων ή αμφισβητήσεων¹²²³.

Την περίοδο της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας η Μαρία, θυγατέρα του Στεφάνου, ζήτησε την συνδρομή της συνόδου, για να σώσει την προίκα της από τον Ιάκωβο Σγουρόπουλο¹²²⁴. Ο τελευταίος είχε δανείσει τον νεκρό πλέον άνδρα της και ζητούσε να λάβει πίσω τα χρήματα από την προικώα περιουσία. Η Μαρία ζήτησε «κατά τους φιλευσεβείς νόμους προτιμηθῆναι την προίκα αυτής του τοιούτου χρέους», παρουσιάζοντας το προικοσύμφωνο, όπου αναγραφόταν η αξία της προίκας (144 υπέρπυρων). Έχουμε και εδώ να κάνουμε με μία προίκα που παρουσιάζεται ακέραιη. Ο Σγουρόπουλος παρέστη στο δικαστήριο και «ενεφάνισε γράμματα, βουλαρικόν, διαλαμβάνον, ως παραιτείται η ρηθείσα Μαρία την προίκα αυτής, και στέργει, προτιμότερον αυτής είναι χρέος του Σγουροπούλου». Το έγγραφο αυτό αποδείχθηκε άκυρο, διότι η Μαρία «ουδέ εδιδάχθη τον βοηθόντα αυτή νόμον επί τη ίδια προικί ή παρά των καθολικών κριτών ... ή δια τινος των τιμιωτάτων εξωκατακήλων». Κατόπιν τούτου το πατριαρχικό δικαστήριο καταλήγει στην

¹²²⁰ Β. 29.1.117

¹²²¹ Παπαγιάννη κ. ά. 2015: 135

¹²²² Μάτσης 1962: 89-90, Παπαγιάννη 1997: 109

¹²²³ Χριστοφιλόπουλος 1939: 188-189, Lemerle 1950: 321, Παπαγιάννη 2010: 196

¹²²⁴ ΜΜ ΙΙ: 547/Regestes: 3104

προστασία της προίκας της Μαρίας από όποια στο μέλλον απαιτήση των δανειστών του συζύγου¹²²⁵. Αναμφισβήτητα οι τότε δύσκολες συνθήκες θα πρέπει να λειτούργησαν υπέρ της Μαρίας.

Όπως έχει ήδη συμπεράνει ο Ν. Μάτσης, λόγω της προνομιάς υποθήκης της γυναίκας επί της περιουσίας του άνδρα, οι δανειστές του δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν από την περιουσία του, αν η αξία αυτής ήταν ίση ή μικρότερη της προίκας. Όπως έχουμε δει επανειλημμένως, προκειμένου να απελευθερωθεί από την προικώα υποθήκη ακίνητο που επιθυμούσε ο άνδρας να εκποιήσει, έπρεπε να αποχωρισθεί από την περιουσία του άλλο ή άλλα ακίνητα ίσης αξίας. Συνεπώς, όποιος δανειστής δεχόταν από έναν άνδρα υποθήκη ακίνητα ή κινητά της προίκας της γυναίκας του, θα μπορούσε να ήταν εξασφαλισμένος μόνο με τη συγκατάθεση της τελευταίας, καθώς σε περίπτωση λύσης του γάμου με οποιονδήποτε τρόπο η γυναίκα θα έκανε χρήση των νομίμων δικαιωμάτων της¹²²⁶. Βέβαια, όπως είδαμε, μία γυναίκα ήταν σε θέση να κάνει χρήση των δικαιωμάτων της αυτών, χωρίς να προϋπάρχει διαζύγιο ή θάνατος του συζύγου. Τη νομική προστασία των προικώων πραγμάτων εκμεταλλεύτηκε και ένας άνδρας, ο Καλομίσειδος, το 1348 με το εξής τέχνασμα: ισχυριζόταν στους δανειστές του ότι τα 72 υπέρπυρα για την αγορά μερίδας από σπίτι που ανήκε στην αδελφή του προέρχονταν από την προίκα της γυναίκας τους¹²²⁷. Ωστόσο, το επιχείρημα της προικώας υποθήκης στην περιουσία του άνδρα φαίνεται πως δεν λειτουργούσε πάντα. Αυτό συνέβη με την Άννα Ασασίνα Παλαιολογίνα, η οποία, όπως είδαμε, συνυπόγραψε το 1393 την πώληση ενός αμπελιού του συζύγου της στον Γεώργιο Γουδέλη¹²²⁸. Η Παλαιολογίνα υποστήριξε ότι το ακίνητο λειτουργούσε ως υποθήκη για την προίκα της, η οποία είχε εκποιηθεί, επιχείρημα που, όπως έχουμε ήδη δει, απορρίφθηκε από τη σύνοδο.

Το 1400 αποκαλύπτεται η μυστική συμφωνία μεταξύ του Αλεξίου Παλαιολόγου και της μητέρας του Ειρήνης Παλαιολογίνας για τα έσοδα εκμετάλλευσης από έναν κήπο, τα οποία θα καρπωνόταν η δεύτερη, αν και ο κήπος αποτελούσε μέρος της «προίκας» του γιου¹²²⁹. Η συμφωνία μεταξύ μητέρας και γιου αφορούσε σε γη, που θα μπορούσε να θεωρηθεί επικερδής για την πρώτη, καθώς γενικά οι κήποι απαιτούσαν λίγο σχετικά χώρο και τα προϊόντα τους ήταν πιο κοντά στους

¹²²⁵ «ανενόχλητον μένειν την Μαρίαν από του ... Σγουροπούλου ως προτιμωμένην νομίμως ικανωθήναι εις την προίκα αυτής προς παντός άλλου χρέους»

¹²²⁶ Μάτσης 1962: 100-108, 124

¹²²⁷ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

¹²²⁸ MM II: 557/Regestes: 3113, Μάτσης 1962: 111-112.

¹²²⁹ MM II: 559/Regestes: 3115

καταναλωτές¹²³⁰. Ο διακανονισμός αυτός, προφανώς για την ενίσχυση του εισοδήματος της μητέρας, δεν ήταν ο μοναδικός την περίοδο της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης, με την πλειοψηφία των συμφωνιών αυτού του είδους να είναι ανεπίσημες, όπως η συγκεκριμένη¹²³¹. Επειδή θεωρήθηκε ότι έβλαπτε τα συμφέροντα της συζύγου και θυγατέρας του Πάπυλα, η σύνοδος αποφάσισε την «αποκοπή» ενός «ισόποσου» κτήματος του Αλεξίου και την παράδοσή του, όχι ακριβώς στη σύζυγό του, επειδή ήταν προφανώς ανήλικη, αλλά στον πατέρα της, ως κουράτορά της. Για την Ε. Παπαγιάννη πρόκειται για ένα προληπτικής φύσης μέτρο που στόχο είχε την αποφυγή περαιτέρω προστριβών σε περίπτωση απαλλοτρίωσης ακινήτων του άνδρα ή επιστροφής των προικίων στη γυναίκα λόγω λύσης του γάμου¹²³².

Η προικία περιουσία της Άννας Παλαιολογίνας, συζύγου του Κομνηνού Βρανά, το 1400 είχε δραματικά συρρικνωθεί, όπως είδαμε¹²³³. Στα ελάχιστα ακίνητα που είχαν σωθεί ήταν τρία αμπέλια στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης, τα οποία είχε κάποτε αγοράσει ο Βρανάς. Η πολιορκία του Βαγιαζίτ Α' ανάγκασε την οικογένεια ξανά σε «εξορία» και τα τρία αμπέλια βρέθηκαν στη φύλαξη του Αστρά, συζύγου της πρώτης θυγατέρας¹²³⁴. Μετά το τέλος της πολιορκίας και την επιστροφή για δεύτερη φορά της οικογένειας στην Κωνσταντινούπολη και αφού είχε πεθάνει «αδιαθέτως» ο Βρανάς, η Άννα επιθυμεί να εντάξει στην προίκα της δεύτερης κόρης, συζύγου Φίλιππου Τζυκανδήλη, τα τρία αμπέλια, στερώντας από τους τρεις γιους της τη δυνατότητα να αποκτήσουν μερίδιο από την περιουσία που θεωρούσαν ότι ανήκε στον πατέρα τους. Η επιθυμία της μητέρας θα οδηγήσει στην οικογένεια σε αναταραχή, καθώς οι τρεις γιοι ήταν σφόδρα αντίθετοι, θεωρώντας τα αμπέλια πατρική και όχι μητρική περιουσία και άρα ότι δικαιούνταν μερίδιο¹²³⁵. Όπως παρατηρεί ο R. Estangüi Gomez, η Άννα μέσω αυτής της δικαστικής διαμάχης δεν προσπαθεί μόνο να αναπληρώσει την προίκα της, αλλά να διατηρήσει την κοινωνική της θέση¹²³⁶. Στην απόφαση διαβαζουμε πως «απήτησεν ικανωθήναι

¹²³⁰ Kyritses 1997: 155

¹²³¹ Macrides 1998: 183-184

¹²³² Παπαγιάννη 1997: 104-105

¹²³³ MM I: 537/Regestes: 3092

¹²³⁴ «του γουν καιρού και των πραγμάτων αύθις αυτούς αναγκάσαντος, όπως εξέλθωσι των ενταύθα και απέλθωσιν έξω μετά των λοιπών, ει βούλονται συν ασφαλεία ζην, κατέλιπον τα κτήματα ταύτα τα περιλειφθέντα αυτοίς των γαμβρώ αυτών τω Αστρά, λόγω παρακαταθήκης»

¹²³⁵ «ότι πατρικά εσιν αυτών τάδε τα κτήματα, και βούλονται και ούτοι το ανήκον αυτοίς έχειν εκ τούτων»

¹²³⁶ Gomez 2014a: 187

πρώτον αυτήν εις την προίκα αυτής και ούτω το περιττεύον λαβείν αυτούς». Οι γιοι αντέκρουσαν πως αυτό δεν μπορούσε να ισχύσει, επειδή η ίδια είχε διδαχθεί «τον βοηθούντα αυτή νόμον». Το δικαστήριο δεν δέχθηκε τους ισχυρισμούς τους και με βάση ότι η διαδικασία της διδασκαλίας του νόμου δεν είχε τηρηθεί, έκρινε πως ο σύζυγος και οι κληρονόμοι του, εν προκειμένω τα παιδιά της, παρέμεναν υπόχρεοι για την αποκατάσταση της προίκας¹²³⁷. Όλα αυτά βεβαίως σημαίνουν πως τα αμπέλια, τα οποία θεωρούνταν πατρική περιουσία μεταβλήθησαν σε προικώα και κατά συνέπεια η Άννα Παλαιολογίνα είχε πλέον κάθε δικαίωμα να τα διαθέσει, όπως επιθυμούσε. Η παραπάνω απόφαση, συνεπώς - δια της πλαγίας οδού - συνιστά μία απόφαση αποκατάστασης, έστω μερικής, προίκας που είχε σε μεγάλο βαθμό χαθεί¹²³⁸.

Όπως έχουμε ήδη πει, το γενικό συμπέρασμα από τη μελέτη των παραπάνω υποθέσεων είναι η προνομιακή αντιμετώπιση της προίκας από το πατριαρχείο τον 14^ο αι., αν και αυτή ατόνισε σε κάποιον βαθμό την περίοδο της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Το συμπέρασμα αυτό είναι σχετικό με αυτό που έχουμε τονίσει σε άλλο σημείο της παρούσας μελέτης, την προστασία του θεσμού του γάμου γενικά, στο πλαίσιο του οποίου νοείται και η προίκα. Το πατριαρχικό δικαστήριο δεν ήταν η μονή δικαστική αρχή του 14^{ου} αι. που προστάτευε την προίκα. Η περίπτωση του Νικόλαου Δούκα Συναδηνού δείχνει μία ανάλογη – αν και με πολλούς αστερίσκους – στάση και από τα κοσμικά δικαστήρια¹²³⁹. Την εν μέρει αλλαγή στάσης του πατριαρχικού δικαστηρίου ως προς την προστασία της προίκας κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας δεν φανερώνουν μόνο υποθέσεις, όπως του Βουζηνού, ή η προτεραιότητα στην αποπληρωμή των δανείων των Γουδέλη, Μακροδούκα, Λινάρδου και Χρυσοβέργη έναντι της προστασίας της προίκας των συζύγων των Αραμωνίτη, Χαλκεόπουλου και Αστραπύρη, όπως έχουμε ήδη αναλύσει. Αυτή η εν μέρει αλλαγή είναι έκδηλη και σε υπόθεση του 1400 με διάδικους τον Ανδρέα Αργυρόπουλο και Θεόδωρο Μάμαλη¹²⁴⁰, δύο εκπροσώπους του ανώτερου στρώματος

¹²³⁷ Παπαγιάννη 1992: 199

¹²³⁸ Αν όλα αυτά έγιναν τον Ιανουάριο του 1400, τον Αυγουστο του ίδιου έτους η Άννα Παλαιολογίνα ενώπιον της συνόδου «πάντα ταναντία διηγήσατο ων είπε πρότερον, ότι τε τα προικώα οικήματα και το αμπέλιον αυτή εξέδοτο προς την θυγατέρα αυτής, την του Αστρά εκείνου γυναίκα, και ουχ ο ανήρ αυτής ... και ότι τα ρηθέντα αμπέλια πατρικά εισι των παιδων αυτής, και καταλύσαι διετείνετο, ο εποίησε προς τον Τζυκανδήλην, και δούναι ταύτα τοις υιοίς» (MM I: 595 / Regestes: 3155). Το συνοδικό δικαστήριο, ωστόσο, απέρριψε τους ισχυρισμούς της, «επει ουν απόδειξιν μεν ουδεμίαν είχαν ων είπε νυν», με τελικό νικητή τον Τζυκανδήλη (Macrides 1998: 186).

¹²³⁹ Prodrôme: 72

¹²⁴⁰ MM I: 564/Regestes: 3120

της μεσαίας τάξης με στενή σχέση με τον αυτοκράτορα¹²⁴¹. Τον Αργυρόπουλο συναντάμε ως συνétairo σε πολλές εταιρείες και με διαφορετική κάθε φορά σύνθεση. Μία από αυτές ήταν με τον αδελφό του Μάμαλη, Ιωάννη, η οποία περιγράφεται με τον δημώδη όρο «συντροφία» και «κοινότητα»¹²⁴². Ο Αργυρόπουλος «χάριν παρακαταθήκης» είχε δώσει στον Θεόδωρο Μάμαλη «γούνας βερβερίτζας από της Βλαχίας» και άλλα είδη ρουχισμού, τα οποία μετά τον θάνατο του Θεόδωρου κατέληξαν στον Ιωάννη, ο οποίος δεν το αρνήθηκε, αλλά ισχυρίστηκε ότι τα είχε ήδη πουλήσει για 587 υπέρπυρα, διατυπώνοντας εν συνεχεία το ερώτημα «ει τι δίκαιον έχει η γυνή του αδελφού αυτού ... προτιμάσθαι εις ταύτα χάριν προικός αυτής». Με άλλα λόγια ισχυρίστηκε ότι, πριν αποζημιωθεί ο αντίδικός του, έπρεπε να επιστραφεί στη γυναίκα του νεκρού αδελφού η προίκα ως προτιμώμενο χρέος¹²⁴³. Το πατριαρχικό δικαστήριο, ωστόσο, μη δεχόμενο ότι τα ρούχα συνιστούσαν περιουσιακό στοιχείο του νεκρού συζύγου, αποφάσισε να επιστραφεί το ποσό των 587 υπερπύρων στον Αργυρόπουλο με τη μορφή ποσοτήτων σίτου και άλλων ειδών.

Μία ακόμα απόφαση που δεν δίδει προτεραιότητα στην προίκα νοείται σε διαφορετικό πλαίσιο από αυτές που έχουμε ήδη μελετήσει. Η διένεξη μεταξύ συγγενών, του Ιωάννη Χρυσάφη και του γαμβρού του πρεσβύτερου Φωκά, αφορούσε την απόδοση του χρηματικού κληροδοτήματος από τον δεύτερο στον πρώτο¹²⁴⁴. Το κληροδοτήμα αυτό προερχόταν από τον παππού του Χρυσάφη, μοναχό Βλάσιο Τζάκαλι, και δεν είχε δοθεί εξ αρχής στον ίδιο, γιατί ήταν ανήλικος, αλλά στον γυναικάδελφό του Φωκά για φύλαξη. Από τα πενήντα υπέρπυρα ο τελευταίος μπόρεσε να δώσει μόνο τα δέκα, προβάλλοντας ως αιτία τη φτώχεια του. Το δικαστήριο, υπερασπιζόμενο με θέρμη τα συμφέροντα ενός ανηλίκου, έδωσε διορία τεσσάρων μηνών στον Φωκά και τη γυναίκα του για την απόδοση και των υπολοίπων. Προνοώντας για την περίπτωση που το ζεύγος Φωκά δεν θα έχει καταφέρει να συγκεντρώσει όλο το απαιτούμενο ποσό δηλώνει πως το οίκημα τους θα δοθεί στον Ιωάννη και, αν πάλι αυτό είναι λίγο, τότε ο τελευταίος θα έχει το δικαίωμα να ικανοποιηθεί από την υπόλοιπη περιουσία του Φωκά. Το πατριαρχικό δικαστήριο αποφασίζει προκαταβολικά να μην δεχθεί κανένα αίτημα της συζύγου του Φωκά που θα είχε να κάνει με την προστασία της προίκας της, γιατί και οι δύο δεν έλαβαν κάποιο δάνειο, αλλά την υποχρέωση να διαφυλάξουν χρήματα που ανήκαν σε

¹²⁴¹ Oikonomides 1979a: 79, Malatras 2013: 318

¹²⁴² Oikonomides 1979a: 69

¹²⁴³ Παπαγιάννη 1992: 107

¹²⁴⁴ MM I: 587/Regestes: 3146

απροστάτευτο ανήλικο συγγενή τους¹²⁴⁵. Η απόφαση κλείνει με τη διαπίστωση ότι «ταις απατωμέναις γαρ ο νόμος και ου ταις πανουργοίς βοηθεί».

Συνοψίζοντας, στις αποφάσεις όπου προτατεύεται η προίκα ορίζεται η διαχείρισή της, με τη μορφή του χωρισμού της από την περιουσία του συζύγου, να βρίσκεται στα χέρια των γυναικών. Η αρχή αυτή έβρισκε την εφαρμογή της, όχι μόνο όταν η οικονομική κατάσταση του άνδρα ήταν τέτοια που κινδύνευε η διατήρηση της προίκας, αλλά και στις περιπτώσεις που οι δανειστές του επιδίωκαν ικανοποίηση των αιτημάτων τους¹²⁴⁶. Επιπλέον, οι αποφάσεις αυτές έχουν το εξής κοινό: το πατριαρχικό δικαστήριο αναγνώριζε ότι η γυναίκα είχε νόμιμη, σιωπηρή και προτιμώμενη υποθήκη επί της περιουσίας του άνδρα για την εξασφάλιση της προίκας, γεγονός που μεταφράζεται στο εξής: περιουσία του συζύγου αντικαθιστά όση περιουσία της γυναίκας είχε καταναλωθεί από αυτόν, δηλ. η περιουσία του αυτή περνά πλέον στην απόλυτη κυριότητα της γυναίκας¹²⁴⁷. Στα Βασιλικά υπάρχει ανάλογη διάταξη όπου ορίζεται με σαφήνεια ότι «γυνή ..., εάν άπορον ορά τον άνδρα, δύναται υπέρ προικός και προγαμιαίας δωρεάς και προγαμιαίας δωρεάς και εξωπροίκων διακρατήσαι την αυτού ουσίαν ως από υποθήκης»¹²⁴⁸. Το ερώτημα, συνεπώς, που βγαίνει αβίαστα από τη μελέτη των αποφάσεων αυτών, αλλά και των σχετικών διατάξεων του νόμου είναι το ακόλουθο: η δικαική πραγματικότητα σήμαινε και αναβαθμισμένο ρόλο και θέση των γυναικών τον 14^ο αι.; Η R. Macrides διατηρεί αμφιβολίες κατά πόσο η προστασία της προίκας απέναντι στους πιστωτές του συζύγου σημαίνει στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο, θεωρώντας πως το μέτρο αυτό αποτελούσε πιθανότατα αντιστάθμισμα για τα γενικότερα πλεονέκτημα που απολάμβαναν οι άνδρες στο πλαίσιο του γάμου¹²⁴⁹. Η J. Beaucamp θεωρεί επίσης πως οι ευνοϊκές αυτές πρόνοιες αίρονται σε μεγάλο βαθμό από τις πολλές διατάξεις του νόμου που περιόριζαν τη ζωή των γυναικών, αλλά και από τη θέση της προίκας σε σχέση με ολόκληρη την κληρονομιά μιας γυναίκας¹²⁵⁰. Αναμφίβολα το δικαίωμα των γυναικών στην προίκα τους από μόνο του δεν σήμαινε σχέση ισοτιμίας ανάμεσα στα δύο φύλα την εποχή αυτή.

¹²⁴⁵ «μηδένα λόγον εχούσης της γυναικός αυτού προβαλέσθαι υπέρ της προικός δήθενα αυτής, ουδέ γαρ δανειακώς έλαβε ταύτα και απλώς, ιν' η προτομοτέρα η ταύτης προίξ των υπερπύρων τούτων, αλλ' ενεχειρίσθησαν ταύτα προς φυλακήν, αφήλικος όντος ... του Χρυσάφη, όθεν ουχ έξει ποτέ την οϊανδήτινα πρόφασιν προβαλέσθαι»

¹²⁴⁶ Παπαγιάννη 1997: 108-109

¹²⁴⁷ Μαριδάκης 1922: 167-179, Μάτσης 1962: 102-106, Παπαγιάννη 1997: 99

¹²⁴⁸ Β. 29.1.116

¹²⁴⁹ Macrides 1992: 94

¹²⁵⁰ Beaucamp 1977: 176

Οι αποφάσεις σχετικά με την προστασία της προίκας μας οδηγούν σε συμπέρασμα που έχουμε δει επίσης και προηγουμένως. Το πατριαρχικό δικαστήριο στα χρόνια της πρώτης πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης σε λεκτικό επίπεδο δεν έχει απομακρυνθεί από το δικαίωμα της γυναίκας στην προστασία της προίκας. Έτσι, προβαίνει σε αναπλήρωση των προικών, όταν έχουν χαθεί με υπαιτιότητα του συζύγου, όπως κάνει στην περίπτωση της Ειρήνης Συναδηνής. Όταν, όμως, εμπλέκονται άνθρωποι με χρήμα και δύναμη, όπως ο Καλοκύρης και ο Γουδέλης, τότε αναγκαστικά δεν μπορεί να παρακάμψει τα συμφέροντα των ανθρώπων αυτών. Αυτό βεβαίως το κάνει εύσχημα και όχι με τρόπο προκλητικό. Κάποιες δε φορές φαίνεται πως προσπαθεί να συμβιβάσει τους δύο αυτούς στόχους, όπως στην περίπτωση του Περδικάρη.

A.7. Η προίκα μετά τη λύση ενός συνοικεσίου

Η βυζαντινή νομοθεσία ήταν σαφής ως προς την τύχη της προίκας μετά από διαζύγιο. Στα Βασιλικά ορίζουν σχετικά πως «η γυνή διαλυομένου του γάμου δύναται εκδικείν τα εις προίκα επιδοθέντα παρ' αυτής πράγματα ... ως έτι δέσποινα αυτών είναι νομιζομένη και γαρ και αυτής υπήρχεν εξ αρχής τα πράγματα, και νυν η του νόμου ακρίβεια μετήγαγεν αυτά προς τον άνδρα, επειτίοιγε έτι δοκούσιν είναι»¹²⁵¹. Η προίκα, συνεπώς, παραμένει περιουσία της γυναίκας και μετά από ένα διαζύγιο. Οι πληροφορίες από το πατριαρχικό δικαστήριο για το πώς αντιμετώπιζε την προίκα μετά τη λύση ενός συνοικεσίου, είτε γάμου είτε μνηστείας, δεν ξεφεύγουν από το σχετικό νομικό πλαίσιο. Τα συνοικέσια που οδηγήθηκαν σε λύση τα αναλύσαμε στο 1^ο Κεφάλαιο. Εδώ θα σταθούμε στη διάσταση των σχετικών αποφάσεων που έχει να κάνει με την προίκα.

Ο Κωνσταντίνος Παλάτης είχε λάβει προίκα από την πεθερά του Αλαμανίνα καταγεγραμμένη σε προικοσύμφωνο, σημαντικό μέρος της οποίας είχε καταναλώσει¹²⁵². Ενώ το πατριαρχικό δικαστήριο δέχθηκε το 1315 τα επιχειρήματά του για την έκδοση του διαζυγίου, ήταν απόλυτο στο θέμα της προίκας: η πρώην σύζυγος ή μνηστή έπρεπε να αποζημιωθεί στο ακέραιο. Η απόφαση αυτή αποδεικνύει ότι για το πατριαρχικό δικαστήριο ο Παλάτης δεν ήταν απαλλαγμένος ευθυνών,

¹²⁵¹ Β. 29.1.117. Και στην Εξάβιβλο διαβάζουμε σχετικά πως η γυναίκα «λαμβάνει τα πράγματα (προίκα, προγαμιαία δωρεά και εξώπροικα), ων ει διελύθη ο γάμος και ήρμοσεν αυτή η περί προικός απαίτησις» (Αρμενόπουλος: 4.7.34).

¹²⁵² MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039

καθώς με τη θέλησή του είχε προχωρήσει σε αυτήν την ένωση, οπότε υποχρεούται σε αποζημίωση, η οποία περιλαμβάνει και την απόδοση πιθανότατα της προγαμιαίας δωρεάς¹²⁵³. Ανάλογα αποτελέσματα ως προς την προίκα έχουμε δέκα χρόνια αργότερα και στο διαζύγιο του γιου του Αργυρού και της θυγατέρας του Ιωάννη Μαγκλαβίτη, ο οποίος ως αποζημίωση για την ηθική της βλάβη λαμβάνει όσα προικώα αγαθά, καταγεγραμμένα στο προικοσύμφωνο, είχε δώσει και το «κατά νόμους θεωρετροϋπόβολον»¹²⁵⁴. Ενώ, όπως είδαμε, με σαφήνεια ορίζονται τα αίτια του διαζυγίου μεταξύ της θυγατέρας της Αποστολίνας και του Θεόδωρου Διακονίτη, η σαφήνεια απουσιάζει στα αποτελέσματα που αυτό παράγει, καθώς αναφέρεται μόνο το εξής: «απολαβείν, ει τι και όσον θάτερον θατέρου κατέχει πράγμα παρ' εαυτώ»¹²⁵⁵. Η Ε. Παπαγιάννη συμπεραίνει ότι είναι αδύνατη μια ασφαλής εξαγωγή συμπεράσματος, για το κατά πόσο είχε καταβληθεί προίκα και προγαμιαία δωρεά, γιατί με τη φράση αυτή μπορεί απλώς να εννοείται η αναταλλαγή δώρων μεταξύ των αρραβωνιασμένων¹²⁵⁶. Διαζύγιο δεν είχαμε στην περίπτωση του Ιωάννη, γιου του Κωνσταντζου¹²⁵⁷. Ωστόσο, ο πρώην καθολικός υπόσχεται το 1400 γραπτώς πως, αν εγκατέλειπε το ορθόδοξο δόγμα, όχι μόνο θα λυόταν αυτόματα ο γάμος του με τη θυγατέρα του Σιταρούδη, αλλά θα θα επέστρεφε την προίκα ακέραιη. Τα αποτελέσματα ως προς την προίκα δεν διαφέρουν, όταν έχουμε να κάνουμε με γάμο «αθέμιτο». Ως «μοιχοζευξία κακίστη» χαρακτηρίζει το 1400 το πατριαρχικό δικαστήριο τον γάμο μεταξύ του Ιωάννη Ζαραχούνη και της θυγατέρας του ιερέα Μιχαήλ Χούμνου¹²⁵⁸. Και εδώ ζητείται η επιστροφή της προίκας στο ακέραιο επαυξημένης με τριακόσια υπέρπυρα, στα οποία περιλαμβάνονταν το θεώρητρο και τα έξοδα συντήρησης ενός προικώου οικήματος που είχε καταβάλει ο Ιωάννης.

Διαφορετική σαφώς είναι η προσέγγιση του πατριαρχικού δικαστηρίου ως προς τη μοιχεία. Μελετώντας το διαζύγιο αναφερθήκαμε στην Νεαρά 32 του Λέοντος Στ', η οποία ορίζει την απόδοση όλης της προίκας της μοιχαλίδος στον σύζυγο¹²⁵⁹, αλλά και σε διάταξη των Βασιλικών, σύμφωνα με την οποία, μετά την υποχρεωτική ή εθελοντική κουρά της μοιχαλίδος, η εξώπροικη περιουσία της θα μοιραζόταν με τα 2/3 να προορίζονται για τους κατιόντες συγγενείς και το υπόλοιπο για το μοναστήρι,

¹²⁵³ Μάτσης 1962: 50-53, 150-151

¹²⁵⁴ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122, Μάτσης 1962: 53-54, Παπαγιάννη 1997: 128

¹²⁵⁵ MM I: 63-IV/PRK I: 92/Regestes: 2125

¹²⁵⁶ Παπαγιάννη 1997: 8

¹²⁵⁷ MM II: 545/Regestes: 3103

¹²⁵⁸ MM II: 582/Regestes: 3141

¹²⁵⁹ Τρωιάνος 2007: 130-133

όπου θα μόναζε, ενώ σε περίπτωση απουσίας κατιόντων συγγενών αποδέκτες ορίζονται οι ανιόντες, οι οποίοι μπορούσαν να προσφέρουν το μερίδιο τους στο μοναστήρι¹²⁶⁰. Έχουμε επίσης υπογραμμίσει την αυστηρότητα με την οποία αντιμετωπίζει το συνοδικό δικαστήριο τις μοιχαλίδες, η οποία ορίζεται στο γενικότερο πλαίσιο προστασίας του γάμου και της οικογένειας. Προίκα μοιχαλίδος που είχε αποδοθεί στον σύζυγο ήταν η περίπτωση του Ιωάννη Καλεστή, καθώς το διαζύγιο του εκδοθέν από κατώτερη εκκλησιαστική αρχή βασιζόταν στη μοιχεία¹²⁶¹. Τον Δεκέμβριο του 1315 η πρώην σύζυγος αιτείται από τη σύνοδο επιστροφή μέρους της προίκας είκοσι υπερπύρων ζητώντας επανεξέταση της υπόθεσης. Προβάλλοντας την αθωότητά της και εξαπάτηση του κατώτερου εκκλησιαστικού δικαστηρίου από τον Καλεστή, πέτυχε τη δικαίωσή της από το πατριαρχικό δικαστήριο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι γιατί δεν ζήτησε πίσω όλη την προίκα της, αλλά μόνο μέρος της.

Σχετική με τα αποτελέσματα πάνω στην προίκα, τα οποία επιφέρει διαζύγιο λόγω μοιχείας είναι και η υπόθεση με τον Εξάκουστο Μανουήλ¹²⁶². Και σε αυτήν την περίπτωση η προίκα της μοιχαλίδος κατέληξε στον σύζυγο με τη σφραγίδα του ίδιου του πατριάρχη. Η διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο πατέρας της μοιχαλίδος Πανωραίος Τζυμισχής ζητά από το δικαστήριο την απόσπαση μέρους αυτής, οικήματα αξίας πενήντα υπερπύρων, και την απόδοσή του στο μοναστήρι, όπου είχε σκοπό η θυγατέρα του να μονάσει. Η σύνοδος κάνει δεκτό το αίτημά του με τη αυστηρή προϋπόθεση να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή της γίνει μοναχή. Διαφορετικά το σύνολο των οικημάτων θα συνεχίζονταν να βρίσκονται στην πλήρη κυριότητα του Εξάκουστου. Όπως παρατηρεί η Ε. Παπαγιάννη, η Νεαρά του Λέοντος Στ' όριζε ότι σε περίπτωση επιλογής του μοναχικού βίου το μερίδιο της μονής λαμβανόταν από την εξώπροικη περιουσία και όχι από την προίκα και διατυπώνει την υπόθεση πως εδώ ίσως να μην υπήρχε τέτοια¹²⁶³. Ίσως βέβαια η ποινή αυτή να σχετίζεται με τη διάθεση της Εκκλησίας να ωφεληθεί, μια και, όπως φαίνεται, δεν υπήρχε εξώπροικη περιουσία.

Η τρίτη σχετική υπόθεση του πατριαρχικού δικαστηρίου έχει ιδιαιτερότητες που έχουμε επισημάνει, καθώς περιλαμβάνει διαζύγιο μετά θάνατον. Η Καλοθετίνα είχε

¹²⁶⁰ Β. 28.7.1. («ει μεν είσω διετίας ο ανήρ αυτήν βουληθείη, εξουσίαν αυτό δίδομεν τούτο ποιείν και συνοικείν αυτή ... ει δε ο προειρημένος χρόνος παρέλθοι, ή ο ανήρ, πριν αναλαβείν την γυναίκα, τελευτησεί, κελεύομεν κουρεύεσθαι αυτήν, και το μοναχικόν σχήμα λαμβάνειν»).

¹²⁶¹ ΜΜ Ι: 16-Ι/ΡΚ Ι: 21/Regestes: 2047

¹²⁶² ΜΜ Ι: 36-ΙΙ/ΡΚ Ι: 42/Regestes: 2075

¹²⁶³ Παπαγιάννη 1997: 115

επίσης κατηγορηθεί από τον σύζυγό της Θεόδωρο Καλόθετο για μοιχεία¹²⁶⁴. Τον Μάιο του 1395 χήρα και μοναχή πλέον με το όνομα Υπομονή παρουσίασε στη σύνοδο «σεκρετικόν γράμμα, ο διελάμβανε την τε της εκκλησίας διάγνωσιν την περί του συνοικεσίου ερρώσθαι και αδιάζευκτον μένειν το συνοικέσιον, ως μη δυναθέντος του Καλοθέτου παραστήσαι δι' απόδειξιν, όσα κατηγόρει της αυτού γυναίκος». Για τον λόγο αυτό της παρασχέθηκε από τον σύζυγο διατροφή ενός έτους. Πλέον ζητά από τη σύνοδο, αν και ο Καλόθετος δεν ήταν πλέον στη ζωή, διαζύγιο με βάση την ψευδή κατηγορία για μοιχεία με παράλληλη ικανοποίηση οικονομικών αιτημάτων που απορρέουν από ένα διαζύγιο αυτού του είδους, την επιστροφή της προίκας, αλλά και την κυριότητά της στην προγαμιαία δωρεά επαυξημένη κατά το 1/3. Το δικαστήριο το αποδέχθηκε υπογραμμίζοντας πως όχι μόνο «παρ' όσον χρόνον αδιάσπαστον υπήρχε το συνοικέσιον, δίκαιον έχειν λαμβάνειν ... κατ' έτος από του ανδρός αυτής, όσα ανωτέρω διείληπται και ων δείται».

Με βάση υπόθεση του ίδιου έτους εικάζουμε πως ήταν δυνατόν ένας άνδρας να παρακρατεί την προίκα της γυναίκας του, όταν το ζευγάρι ήταν σε διάσταση, χωρίς ο γάμος να έχει λυθεί τυπικά¹²⁶⁵. Αυτό είχε πράξει ο Χρυσολωράς, «επειδή απέλυσεν αυτήν (τη σύζυγο) επί χρόνοις πολλοίς και αφήκεν ανεπιμέλητον».

A.8. Η προίκα μετά τον θάνατο της γυναίκας

Ένα επιπλέον ερώτημα είναι η τύχη της προίκας - όπως και των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα - μετά τον θάνατο της γυναίκας, ειδικά όταν δεν υπάρχουν παιδιά, το οποίο σχετίζεται με τα ακόλουθα: Μέχρι ποιου βαθμού ο πυρήνας της οικογενειακής περιουσίας γίνεται αυτόνομη μονάδα και μέχρι ποιου βαθμού οι γενέθλιες οικογένειες, οι οικογένειες δηλ. από τις οποίες προέρχονται ο άνδρας και η γυναίκα, έχουν δικαιώματα σε αυτήν¹²⁶⁶;

Οι Νεαρές του Λέοντος Στ', όπως έχουμε ήδη τονίσει, ενώ ασχολούνται με συστηματικό τρόπο με θέματα που έχουν να κάνουν με τον γάμο, ουσιαστικά αποφεύγουν να καταπιαστούν με τα ζητήματα αυτά. Υπάρχει, εντούτοις, η εξαίρεση της Νεαράς 20¹²⁶⁷. Είναι ενδιαφέρον ότι ο συντάκτης της δεν αναφέρεται απλά στη ρύθμιση της τύχης της προίκας και του υποβόλου μετά τον θάνατο του άνδρα ή της

¹²⁶⁴ MM II: 485/Regestes: 2988

¹²⁶⁵ MM I: 503/Regestes: 3023

¹²⁶⁶ Laiou 1998: 135

¹²⁶⁷ Τρωιάνος 2007: 92-97

γυναίκας, εφόσον δεν υπήρχαν παιδιά, διαθήκη ή γραπτή συμφωνία μεταξύ των δύο, αλλά κάνει μία σύντομη αναδρομή στο τι ίσχυε νομικά και εθιμικά παλαιότερα. Υπαινισσόμενη Νεαρά του Ιουστινιανού αναφέρει πως επιβαλλόταν ήδη από τη σύσταση του γάμου η ισότητα της συνεισφοράς του άνδρα και της γυναίκας. Μετά τον θάνατο του ενός, και πάλι δεν υπήρχε διάκριση μεταξύ άνδρα και γυναίκας, γιατί επιστρεφόταν «εκάστω τα οικεία». Όπως όμως με έμφαση τονίζεται στη συνέχεια, «ταύτα μεν τοις αρχαιοτέροις δόξαντα τοις μεταγενεστέροις απήρесе» και έτσι οι μεταγενέστεροι «αντινομοθετούσιν ουκ ορθώς ποιούντες». Με προφανή αναφορά στην Εκλογή των Ισαύρων η «αντινομοθεσία» αυτή έγκειται στο ότι η γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου λάμβανε την προίκα της, το υπόβολο και επιπλέον από την περιουσία του μερίδιο που αντιστοιχούσε στο ¼ από το άθροισμα της προίκας και του υποβόλου, ενώ ο άνδρας μετά τον θάνατο της συζύγου έπρεπε να αρκεσθεί μόνο στο τελευταίο. Πολύ ενδιαφέρον βρίσκω το εξής στοιχείο της Νεαράς: Με μία φιλοσοφική διάθεση προσπαθεί να ερμηνεύσει γιατί κάτι που θεωρείται παράλογο μπορεί να επικρατήσει εν τέλει στην κοινωνία: «πολλάκις τη μακρά ομιλία ως πήξιιν λαβόν εν ταις ανθρώποις γνώμαις άτοπον δόγμα, και μάλιστα όσοις μη ορθώ κριτηρίω επιμέλεια τόδε συνοράν, ουκ εθέλει ραδίως εκμοχλεύεσθαι, την φθάσασαν πρόληψιν καν άτοπος η αγαπώντων και μη βουλομένων ακολουθείν τοις αμείνοσιν». Ενώ η Νεαρά καταλήγει πως δεν στοχεύει στην ισότητα αναφορικά με την καταβολή των προγαμιαίων δωρεών, η προίκα δηλ. θα εξακολουθήσει να είναι μεγαλύτερη του υποβόλου, ορίζει ότι μετά τον θάνατο του συζύγου η γυναίκα θα πρέπει να αρκείται στην προίκα και το υπόβολο «και μηδέν έτι πλέον». Στα Βασιλικά και στον Αρμενόπουλο ορίζεται επίσης μετά τον θάνατο της γυναίκας η επιστροφή της προίκας στην οικογένεια της¹²⁶⁸. Η Α. Laiou στη μελέτη της για τον βυζαντινό γάμο τον 13^ο αι. σημειώνει πως, εφόσον δεν υπάρχουν αντίθετες συμφωνίες και η γυναίκα πέθαινε χωρίς διαθήκη, η προίκα επέστρεφε στη γενέθλια οικογένειά της όχι ακέραιη, γιατί ένα μερίδιό της κατέληγε στον σύζυγο, το οποίο στις αρχές του 13ου αι. συμφωνείτο με γαμήλιο συμβόλαιο και εθιμικά μπορούσε να φθάσει το 1/3 της¹²⁶⁹.

¹²⁶⁸ «Ει εν αιχμαλωσία η γυνή τελευτήση, λαμβάνει ο πατήρ αυτής την υπ' αυτού δεδομένην προίκα, καν αυτεξουσία τελευτήση» Β. 28.8.10, «Είτε πατήρ, είτε τις άλλος επιδούς προίκα συμφωνήσει, από μόνης τελευτής ή μόνου διαζυγίου, από του μη συμφωνηθέντος αποτελέσματος τη γυναικί αρμόζει η προίξ» Β. 28.8.22, «Η παρά του πατρός δεδομένη προίξ τελευτησάσης εν τω γάμω της θυγατρός τω πατρί αποκαθίσταται» Β. 28.8.68. «Της θυγατρός αποθανούσης αποδίδοται τω πατρί η παρ' αυτού δοθείσα προίξ» Αρμ. 4.8.48, . «... τελευτήσαντος του ανδρός αυτής ή διαζυγίου γενομένου, θελήση η θυγάτηρ εις δεύτερον γάμον ελθείν, ου δύναται ο πατήρ ελαττώσαι την προίκα, και δούναι τη θυγατρί ολιγώτερον», Αρμ. 4.8.47.

¹²⁶⁹ Laiou 1998: 146

Σειρά αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου, που εκτείνονται όλο τον 14^ο αι., έχουν να κάνουν με την τύχη της προίκας μετά τον θάνατο της γυναίκας¹²⁷⁰. Μόλις το 1317 ο μητροπολίτης Ατταλείας ζήτησε από τη σύνοδο την καταδίκη μιας, όπως χαρακτηρίζει, παράλογης και παράνομης πρακτικής των ανδρών να καρπώνονται μέρος της προικώας περιουσίας των συζύγων τους¹²⁷¹. Πολλοί άνδρες της περιοχής ανάγκαζαν με τη βία την οικογένεια της μέλλουσας συζύγου τους κάποια από «τα προικιμαία πράγματα» να περάσουν σε αυτούς «κατά λόγον ξενίου», ως άτυπης δηλ. προγαμιαίας δωρεάς της γυναίκας προς τον άνδρα¹²⁷². Συνεχίζοντας ο μητροπολίτης ανέφερε πως, εάν πέθαινε πρώτα η γυναίκα, προφανώς χωρίς παιδιά, οι συγγενείς της που ζητούσαν την προίκα, λάμβαναν «μόνον το καταγραφέν υπέρ προικός, το δε επέκεινα πράγμα εναπομένη αυτοίς αναπαίτητον ως ξενίου λόγου δοθέν προς αυτούς». Η συνήθεια αυτή υπογραμμίζει μία αστάθεια της οικογένειας η οποία, κατά τη γνώμη μου, συσχετίζεται με την αποξένωση από το πατριαρχείο των χριστιανικών πληθυσμών που βρίσκονταν πλέον υπό οθωμανική διοίκηση. Όπως επισημαίνει η Ε. Παπαγιάννη, «τέτοιου είδους πρακτικές όχι μόνο δεν εξαφανίσθηκαν, αλλά μάλλον διευρύνθηκαν στο μέλλον»¹²⁷³.

Η προικώα περιουσία μπορούσε να καταλήξει στα χέρια τρίτων, όταν η γυναίκα είχε στο ενεργητικό της δύο γάμους, παιδιά από τους δύο γάμους και η οικογένειά της χτυπούσαν από διαδοχικούς θανάτους. Μία τέτοια περίπτωση ήταν της θυγατέρας του Κουρουλάκη, που είχε αρχικά παντρευτεί τον Μαγατηνό, με τον οποίο είχε αποκτήσει μία κόρη, και μετά τον θάνατό του παντρεύτηκε τον Πατρίκιο - στον οποίο δόθηκε μόνο το ¼ της προίκας, αν και είχε αυξηθεί κατά 4 λίτρες χρυσού σε σχέση με τον πρώτο γάμο φθάνοντας τις είκοσι – με τον οποίο απέκτησε δύο παιδιά¹²⁷⁴. Η οικογένεια αυτή ξεκληρίστηκε, καθώς αρχικά πέθανε η μητέρα και κατόπιν τα δύο παιδιά. Από τον θάνατο δεν γλίτωσε ούτε ο Πατρίκιος, ο οποίος, ωστόσο, πρόλαβε να

¹²⁷⁰ Σε αντίθεση με τις σωζόμενες αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων του προηγούμενου αιώνα, του μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου και του αρχιεπισκόπου Αχρίδας Δημήτριου Χωματιανού, δεν συναντάμε υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου με θέματα τον άνδρα, που έχει παντρευτεί δύο φορές, να παρακρατεί την προίκα της νεκρής πρώτης συζύγου εις βάρος των παιδιών από τον πρώτο γάμο ή τον άνδρα να προσφεύγει στη δικαιοσύνη, γιατί θεωρεί τη σύζυγό του αδικημένη σε σχέση με τις αδελφές της (Κιουσοπούλου 1990: 55-56).

¹²⁷¹ MM I: 42/PRK I: 53/Regestes: 2083: «επεκράτησεν η τοιαύτη συνήθεια και ενεργείται παραλόγως ... παρά την των νόμων διαταγήν».

¹²⁷² Ήδη ο Ν. Μάτσης είχε παρατηρήσει πως το «ξένιον» της πηγής πιθανόν ταυτίζεται με το τράχωμα της μεταβυζαντινής περιόδου (Μάτσης 1962: 129-131). Πολύ αργότερα και οι ερευνήτριες Ε. Παπαγιάννη και Ε. Κύρτση-Νάκου διαπίστωσαν πολλά κοινά σημεία μεταξύ των δύο, θεωρώντας μάλιστα το τράχωμα εξέλιξη του ξενίου. Βλ. Παπαγιάννη 1997: 75-76.

¹²⁷³ Παπαγιάννη 1997: 74-75

¹²⁷⁴ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

παντρευτεί για δεύτερη φορά, την κόρη του Μοσχόπουλου, χωρίς να αφήσει κάποιο τέκνο. Η προσφυγή του Μοσχόπουλου εναντίον της οικογένειας Κουρουλάκη για τη διεκδίκηση το υποβόλου του Πατρικίου οδήγησε στη δικαίωσή του. Η απόφαση της συνόδου δεν παρέβλεψε τα έννομα δικαιώματα της εν ζωή θυγατέρας του Μαγατινού στην περιουσία, δηλ. την προίκα, της νεκρής μητέρας της. Έλαβε υπόψη ότι ήδη της είχαν δοθεί επτά λίτρα χρυσού από τη γιαγιά της, τη σύζυγο του Κουρουλάκη, για τη σύσταση της δικής της προίκας, η προέλευση των οποίων ήταν η προίκα της μητέρας της. Το μερίδιο αυτό από την προικώα περιουσία θεωρήθηκε από το δικαστήριο ως αρκετό¹²⁷⁵. Συνεπώς στην ουσία η απόφαση δέχεται τη μη επιστροφή της προικώας περιουσίας στο σύνολό της στη γενέθλια οικογένεια της νύφης, αλλά μέρος αυτής. Αυτό επίσης σημαίνει πως μέσω των δύο παιδιών που πέθαναν μετά τη μητέρα τους, αλλά πριν από τον πατέρα τους, μέρος της προικώας αυτής περιουσίας πέρασε στον τελευταίο, ως κληρονόμο πλέον των παιδιών του, και έτσι, αφού έγινε δική του περιουσία, μέσω του δικού του θανάτου στη δεύτερη γυναίκα του και κατ' επέκτασιν στη γενέθλια της οικογένεια. Προικώα, συνεπώς, περιουσία, μέσω του καναλιού που μόλις περιγράψαμε και στο οποίο θα επανέλθουμε μελετώντας το κληρονομικό σύστημα, μπορούσε να περάσει στα χέρια τρίτων.

Ανάλογη φαίνεται πως ήταν η περίπτωση της θυγατέρας του Φαρμάκη¹²⁷⁶. Αν και δεν δηλώνεται ρητά το πώς, μέρος της προίκας της, το 1/6, κατέληξε στα χέρια μίας τρίτης, της Μαρίας, θυγατέρας του κυρ Δημητρίου Σπαρτηνού, το οποίο δωρίζει στη Μεγίστη Λαύρα το 1304. Το κοινό στοιχείο που ένωνε τις δύο γυναίκες ήταν ότι είχαν υπάρξει σύζυγοι του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα, αρχικά η κόρη του Φαρμάκη και μετά τον θάνατό της η Μαρία. Το μέρος της προικώας περιουσίας της πρώτης αποτελούσε κληρονομιά στη Μαρία από τον σύζυγό της. Αυτό μας κάνει να υποθέσουμε πως είτε υπήρχε διαθήκη της πρώτης συζύγου, με την οποία κληροδότησε μέρος της προίκας της στον Μιχαήλ είτε, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, ο τελευταίος είχε αποκτήσει παιδί μαζί της, το οποίο, αφού κληρονόμησε την μητέρα του μετά τον θάνατό της, πέθανε επίσης και η περιουσία του πέρασε στα χέρια του πατέρα του ως κληρονόμου του με τελικό αποτέλεσμα το 1/3 αυτού που αρχικά αποτελούσε προίκα της πρώτης συζύγου να καταλήξει μέσω του Δούκα στη δεύτερη σύζυγο, τη Μαρία.

¹²⁷⁵ «επειδή τη του Κουρουλάκη εγγονή τη εκ του πρώτου ανδρός της θυγατρός αυτού έφθασε δοθήναι η ανήκουσα μερίς ανελλιπώς, μάλλον δε και μετά πλεονασμού τινος από των μητρώων αυτής πραγμάτων»

¹²⁷⁶ Lavra II: 98

Προίκα που μοιράζεται ανάμεσα στη γενέθλια οικογένεια και στον σύζυγο μετά τον θάνατο της κατόχου της ήταν και η προίκα της θυγατέρας του κυρ Νικηφόρου¹²⁷⁷. Η υπόθεση αναλυτικά έχει ως εξής: Η θυγατέρα του άρχοντος κυρ Νικηφόρου είχε παντρευτεί τον «πρωτοκυνηγό» Αλυάτη και, πέθανε έχοντας αφήσει άγνωστο πόσα παιδιά, τα οποία αργότερα πέθαναν. Από την προίκα της, επειδή προφανώς δεν ζούσαν οι γονείς, τα αδέρφια της έλαβαν περισσότερο του 1/3 της. Πλέον το 1348, έχοντας πεθάνει και αυτοί, τα ανίψια της διεκδικούν τα 2/3 της προίκας της θείας τους, προβάλλοντας σχετική απόφαση του πατριάρχη Αθανασίου. Η αντίπαλη πλευρά απάντησε, προσκομίζοντας γράμμα «διαγορεύον», που την δικαίωσε, και επικαλούμενη τους νόμους και ειδικότερα τη Νεαρά 26 του 1304/6 του πατριάρχη Αθανασίου και του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β', σύμφωνα με την οποία «ως των τον περιλειφθέντα των γονέων δικαιούντων επί τη κληρονομιά αυτών, ότε μετά θάνατον του πατρός ή της μητρός και οι εξ αυτών παίδες τελευτήσουσι τον βίον»¹²⁷⁸. Επιπλέον, προσκόμισε «και ετέραν έγγραφον δικαίωσιν των καθολικών κριτών», που αναγνώριζε δικαιώματα του Αλυάτη «εις πάντα τε τα προικώα αυτού πράγματα», καθώς και «αποδείξεις» των επιτρόπων των αδελφών της νεκρής, σύμφωνα με τις οποίες αποδέχονταν μόνο το 1/3 της προικώας περιουσίας της, «ότε το της φυγοδικίας γράμμα των καθολικών κριτών εγένετο προς αυτούς». Το πατριαρχικό δικαστήριο τελικά αποφάσισε, ακολουθώντας τη μέση οδό, αποδεχόμενο τις αποδείξεις και των δύο πλευρών, παρά την αντιφατικότητά τους. Έκρινε πως ούτως ή άλλως η προικώα περιουσία είχε εν τοις πράγμασι χωρισθεί σε δύο «ίσα» μέρη, γιατί από τη μία τα αδέρφια είχαν λάβει πάνω από το 1/3 της προίκας της αδελφής τους και από την άλλη ο σύζυγος είχε λάβει λιγότερο από τα 2/3 και είχε ξοδεύσει σημαντικό μέρος της για την κηδεία και τα μνημόσυνα της γυναίκας και των παιδιών του. Έτσι προτρέπει τα ανίψια να μην προχωρήσουν σε καμία εκ νέου αγωγή, ειδάλλως θα έπρεπε να επιστρέψουν στην αντίπαλη πλευρά όσα είχαν ήδη λάβει από την προίκα. Επιπλέον, η πλευρά του πρωτοκυνηγού έχει δικαίωμα να εκμεταλλευθεί, όπως η ίδια επιθυμούσε, τα κάποτε προικώα οικήματα στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς να έχει τη δυνατότητα να σταθεί εμπόδιο η πλευρά της συζύγου.

Η απόφαση του 1329 με αντίδικους τον Θεόδωρο Βρανά και την πεθερά του Ευφροσύνη Πετραλειφίνα παρουσιάζει αναλογίες με τις δύο προηγούμενες

¹²⁷⁷ MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2296

¹²⁷⁸ Για την Νεαρά αυτή θα επανέλθουμε εκτενέστερα στο Κεφάλαιο για το κληρονομικό σύστημα.

αποφάσεις¹²⁷⁹. Το δικαστήριο, απορρίπτοντας τις σοβαρές ενστάσεις της μητέρας, αποφάσισε ο σύζυγος να λάβει τα 2/3 της προίκας και η μητέρα το 1/3 και μόνο μετά την επιθυμία του πρώτου να αναλάβει λόγω των πολλών και σημαντικών του υποχρεώσεων τη διαχείριση της προικώας περιουσίας η δεύτερη το δικαστήριο τελικά τροποποίησε ελαφρώς την αρχική του απόφαση. Η μητέρα θα αρκούταν και πάλι στο 1/3 της προικώας περιουσίας, όπως όμως και ο Βρανάς, ενώ το υπόλοιπο 1/3 θα ισούτο με τα έξοδα της κηδείας και των μνημοσύνων και με όσα θα αναλάμβανε να δώσει η Πετραλειφίνα σε πτωχούς.

Οι παραπάνω αποφάσεις δεν είναι οι μοναδικές που έχουν να κάνουν με τη διεκδίκηση προίκας μετά τον θάνατο της γυναίκας. Στην υπόθεση του Αλυάτη αυτοί που διεκδίκησαν την προίκα ήταν οι αδελφοί αρχικά και κατόπιν – προφανώς μετά τον θάνατό τους – τα παιδιά τους. Οι επίσης αδελφοί Στρόγγυλοι το 1348 διεκδίκησαν την προίκα της αδελφής τους, Μαρίας, από τον δεύτερο σύζυγό της Καλομίσειδο, μετά τον θάνατό της, χωρίς να έχει αποκτήσει παιδιά σε κανένα γάμο¹²⁸⁰. Η προίκα που είχε λάβει η αδελφή των Στρογγύλων από τον πατέρα της για τον πρώτο της γάμο περιλάμβανε το ήμισυ ενός αμπελιού σε ένα κοντινό στην Κωνσταντινούπολη χωριό και οικήματα εντός της πρωτεύουσας. Για τον δεύτερο γάμο της και κατ' απαίτησιν του νέου τους γαμβρού Καλομείσιδου έλαβε από τα αδέρφια της, όπως έχουμε ήδη δει, επιπλέον «προίκα», γη τριακοσίων μοδίων, ένα αμπέλι και ένα οίκημα «πλησίον της Κυλίστρας». Πλέον μετά τον θάνατό της δεν διεκδικούσαν μόνο όσα είχαν δώσει στην αδελφή τους, αλλά και όλη εν γένει την προικώα περιουσία της. Τα επιχειρήματά τους ήταν ότι αυτοί την φρόντισαν τις τελευταίες της μέρες και όχι ο σύζυγός της, αλλά και ότι αποτελούσε γραπτή επιθυμία της ίδιας. Τα δύο αντίδικα μέρη παρουσίασαν έγγραφα της Μαρίας ως αποδείξεις, τα οποία, ωστόσο, κρίθηκαν άκυρα. Παρά ταύτα, το περιεχόμενο του «διαθηκώοντος γράμματος» που προσκόμισε ο Καλομίσειδος και με το οποίο του παραχωρούνταν μέρος της προικώας περιουσίας, τα μισά από τα οικήματα, το μισό αμπέλι και το 1/3 της γης των τριακοσίων μοδίων, έγινε αποδεκτό ως «άγραφο διαθήκη», διότι το επιβέβαιωσαν μάρτυρες. Οι αδελφοί της Μαρίας δεν έμειναν άπραγοι. Βάσει της αντίληψης πως ό,τι αγοράζεται με προικώα χρήματα έχει προικώα ιδιότητα¹²⁸¹ διεκδίκησαν αυτή τη φορά όχι από τον γαμβρό τους, αλλά από την αδελφή του

¹²⁷⁹ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153

¹²⁸⁰ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

¹²⁸¹ Μάτσης 1962: 93

μέρους οικήματος που είχε αγοράσει η ίδια με 72 υπέρπυρα προερχόμενα από την προίκα της Μαρίας, προσκομίζοντας «αποληπτικήν έγγραφον απόδειξιν» από την αδελφή του Καλομείσιδου, καθώς και μάρτυρες. Ωστόσο, όπως έχουμε δει, το έγγραφο αποδείχθηκε πλαστό και σκοπό είχε να προστατευτεί το οίκημα ως προικώο. Κατόπιν αυτού το δικαστήριο αποφάσισε να αποδοθεί στους Στρογγύλους όλη η γη τριακοσίων μοδίων «και της από ταύτης διαπραθείσης και ούσης υποτελούς», ενώ δίδεται η δυνατότητα στους ίδιους να δώσουν γη εξήντα μοδίων στον γαμβρό τους, αρκεί να λάβουν αντίστοιχο μερίδιο από την υπόλοιπη περιουσία της αδελφής τους, που είχε περάσει σε αυτόν. Η R. Macrides ερμηνεύοντας την απόφαση αυτή καταλήγει – κατά τη γνώμη μου – σε δύο αντιφατικά μεταξύ τους συμπεράσματα. Από τη μία θεωρεί πως τα πρώτα παντρεμένα και προικισθέντα παιδιά, όπως η Μαρία, οφελούνταν σε σχέση με τα υπόλοιπα, από την άλλη πως, αν και η κόρη έπαιρνε ακίνητα ως προίκα, οι γιοι κρατούσαν την πιο σημαντική γη¹²⁸². Πάντως, όπως θα καταδειχθεί εν συνεχεία, τείνω προς την άποψη της ότι η ροή της περιουσίας ήταν υπέρ του άνδρα¹²⁸³. Πρέπει όμως να σημειωθεί πως και σε αυτήν την περίπτωση ο Καλομείσιδος καρπώνεται σημαντικό μέρος της προίκας μετά τον θάνατο της γυναίκας του, αλλά σε σχέση με τις άλλες υποθέσεις η περίπτωσή του διαφέρει ουσιαστικά στην ύπαρξη διαθήκης, η οποία υπερισχύει έναντι των άλλων διατάξεων σχετικά με την τύχη της προίκας μετά τον θάνατο μιας άτεκνης γυναίκας.

Όπως καταδείχθηκε - και επισημαίνει η Α. Λαΐου -, διακρίνονται δύο αντιθετικές δυναμικές που αναπτύσσονται γύρω από το θέμα της ιδιοκτησίας της προίκας, παρά το γεγονός ότι το βυζαντινό δίκαιο με έμφαση ορίζει ότι αυτή ανήκει στη νύφη και αποτελεί απλά αντικείμενο διαχείρισης από τον άνδρα. Οι δύο αυτές αντίθετες μεταξύ τους δυνάμεις συγκρούονται, όταν μία γυναίκα πεθάνει χωρίς παιδιά και διαθήκη. Αυτός, άλλωστε, είναι και ο μοναδικός έννομος τρόπος για τη γενέθλια οικογένεια της νύφης να επαναφέρει στους κόλπους της την προίκα. Η μία δυναμική έχει αναφορά στη γενέθλια οικογένεια της γυναίκας, η οποία διατηρεί σταθερές αξιώσεις στην προίκα της, απαιτώντας στην περίπτωση αυτή να της επιστραφεί. Η άλλη δυναμική έχει αναφορά στον γαμβρό και την δική του γενέθλια οικογένεια, καθώς με το πέρασμα του χρόνου η νέα οικογένεια, που έχει προέλθει από την ένωση γαμβρού και νύφης, επιτυγχάνει έναν βέβαιο βαθμό αυτονομίας και αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μία τάση να θεωρηθεί η προίκα ως κοινή περιουσία του νέου

¹²⁸² Macrides 1998: 185

¹²⁸³ Macrides 1992: 93

νοικοκυριού, με αποτέλεσμα ο γαμβρός και η δική του γενέθλια οικογένεια να μην δέχονται τις αξιώσεις της γενέθλιας οικογένειας της γυναίκας πάνω στην προίκα, όταν πλέον η γυναίκα δεν βρίσκεται στη ζωή¹²⁸⁴. Οι παραπάνω υποθέσεις δεικνύουν, επιπλέον, πως οι βάσει του νόμου κληρονόμοι αρκούνται σε ένα μέρος της προίκας μετά τον θάνατο των ιδιοκτητριών τους, συχνά μικρότερο σε σχέση με το μερίδιο του συζύγου, ο οποίος τυπικά δεν ανήκε στους κληρονόμους. Βέβαια αυτό μπορούσε να ξεπεραστεί με τη σύνταξη διαθήκης από τις γυναίκες, κάτι στο οποίο θα επανέλθουμε. Δεν μας προξενεί, συνεπώς, εντύπωση και το εξής κοινό στοιχείο των παραπάνω υποθέσεων: σε όλες λίγο πολύ ο νικητής είναι η πλευρά του συζύγου, είτε αυτή εκπροσωπείται από τον ίδιο είτε από συγγενείς του.

Ωστόσο, υπάρχουν υποθέσεις, όπου η πλευρά του συζύγου δεν είναι ακριβώς κερδισμένη, όπως στην περίπτωση του Δημητρίου Αντιοχείτη, συζύγου της Μαρίας, θυγατέρας της Ειρήνης Σιδηριώτισσας¹²⁸⁵. Ο γάμος τους τοποθετείται αρκετά χρόνια πριν από το 1348, έτος έκδοσης της απόφασης. Η αρχική συμφωνία μεταξύ του Αντιοχείτη και της πεθεράς του Σιδηριώτισσας για την αξία της προίκας ήταν στα χίλια υπέρπυρα, η οποία έπεσε στα οκτακόσια. Κοινό στοιχείο της υπόθεσης αυτής με με άλλες, που έχουμε ήδη αναλύσει, δεν είναι απλά η τύχη της προίκας μετά τον θάνατο της γυναίκας, αλλά ότι δεν υπήρξε παιδί από τον γάμο. Η προίκα, ενώ θα έπρεπε βάσει του νόμου να επιστραφεί στη γενέθλια οικογένεια της Μαρίας, κρατείτο από τον Αντιοχείτη. Λόγω της νόσου του τελευταίου, οι θείοι της Μαρίας, ο «ορφανοτρόφος» κυρ Αλέξιος και ο «στρατοπεδάρχης» κυρ Δημήτριος, συμφώνησαν και έλαβαν μέρος της προίκας, πεντακόσια υπέρπυρα. Οι κινήσεις αυτές έγιναν εν αγνοία της μητέρας τους, γιαγιάς της Μαρίας, επειδή εκείνο το διάστημα ήταν επίσης άρρωστη. Μετά την ανάρρωσή της η Ξανθοπουλίνα δήλωσε emphaticά πως δεν αποδεχόταν τη συμφωνία διεκδικώντας μέσω της δικαστικής οδού όλη την προίκα της εγγονής της. Μετά τον θάνατο του Αντιοχείτη και των δύο γιων της, τα δύο αντίδικα μέρη ήταν ουσιαστικά δύο γυναίκες, η Ξανθοπουλίνα, ως η πλησιέστερη κληρονόμος της εγγονής της¹²⁸⁶, και η Συριάνα, η μητέρα του Αντιοχείτη. Στην υπόθεση ενεπλάκησαν και ο επ' αδελφή γαμβρός του Αντιοχείτη και ο αδελφός του, οι Μερκούριοι, οι οποίοι ισχυρίστηκαν ότι η συμφωνία μεταξύ των τριών ανδρών ήταν έγκυρη, γιατί είχε δώσει τη συγκατάθεσή της η Ξανθοπουλίνα. Ωστόσο, οι

¹²⁸⁴ Laiou 1998: 135, 144

¹²⁸⁵ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

¹²⁸⁶ Παπαγιάννη 2010: 201

μάρτυρες της συμφωνίας, τους οποίους κάλεσε το δικαστήριο, κατέθεσαν πως η Ξανθοπουλίνα είχε άγνοια του γεγονότος. Η υπόθεση δεν τελειώνει εδώ, γεγονός που καταδεικνύει την εμμονή της οικογένειας Αντιοχείτη να μην παραδώσει τα τριακόσια υπέρπυρα από την προίκα. Η πλευρά αυτή ισχυρίστηκε πως η Ξανθοπουλίνα είχε στην κατοχή της κρυφά «προικιμαία πράγματα». Σε αυτό η τελευταία απάντησε πως δεν είχε παρά μόνο τα λεγόμενα «κατασειστά», αξίας 25 υπερπύρων, τα οποία είχαν δοθεί αρχικά από την ίδια στη θυγατέρα της και από την τελευταία στην εγγονή της και τα οποία εν τέλει ξοδεύθηκαν από τους γιους της για την κηδεία και τα μνημόσυνα της τελευταίας. Στο δε επιχείρημα της Συριάνας ότι οι γιοι της Ξανθοπουλίνας δέχθηκαν την ύφεση της προίκας για τη βελτίωση «επί τοις προικώοις οικήμασιν» που είχε επιφέρει ο γιος της η απάντηση της Ξανθοπουλίνας ήταν δεν μπορούσε κατ' ουσίαν να γνωρίζει τους όρους της συμφωνίας. Τότε η Συριάνα είπε πως ο γιος της βρισκόταν στο σπίτι της πεθεράς του μέχρι το τέλος της ζωής του, εκεί έκανε τη διαθήκη του και η Ξανθοπουλίνα δεν προέβαλε καμία απαίτηση για την προίκα. Η τελευταία αντείπε ότι δεν θα μπορούσε να συζητήσει με τον σύζυγο της εγγονής της το θέμα της προίκας, όταν αυτός έπνεε τα λούσθια. Στο σημείο αυτό της υπόθεσης εμφανίζεται ο «μέγας διερμηνευτής» κυρ Νικόλαος Σιγηρός, γαμβρός της Ξανθοπουλίνας, που κατέθεσε ότι πολλά από τα προικώα είδη βρίσκονταν στα σπίτια της Συριάνας. Ο θάνατος επιπλέον πέντε αδελφών του Αντιοχείτη πριν από αυτόν, λόγω της πανώλης¹²⁸⁷, που είχε συνέπεια μέρος της περιουσίας τους να κληροδοτηθεί ενδιαθήκως και με άλλους τρόπους, οδήγησε το δικαστήριο τελικά στην απόφαση πως η «έγγραφος ύφεσις της προικός» ήταν «ανατετραμμένη και καταλελυμένη», καθώς δεν είχε γνώση του θέματος η Ξανθοπουλίνα, η οποία δικαιούται «επί τη της εγγονής κληρονομία». Η Συριάνα έπρεπε να επιστρέψει όσα προικώα αγαθά βρίσκονταν στο σπίτι της και το υπόλοιπο της προίκας θα προερχόταν από την περιουσία του Αντιοχείτη, ακόμα και από αυτή που είχε κληρονομήσει από τα αδέρφια του, τα οποία είχαν προαποβιώσει¹²⁸⁸. Ωστόσο, το δικαστήριο έκανε αποδεκτό το επιχείρημα από την πλευρά του Αντιοχείτη, ότι με δικά του έξοδα βελτιώθηκε μέρος της προικώας περιουσίας και για τον λόγο αυτό προβλέπει έκπτωση ανάλογη από το συνολικό ποσό που πρέπει να επιστρέψει στην οικογένεια

¹²⁸⁷ Kyritses 1997: 208

¹²⁸⁸ «οφείλει πρότερον ικανωθήναι από των λεγγάτων εξ ολοκλήρου η της προικός ... και ειθ' ούτω τους λεγαταρίους λαμβάνειν χρέος γαρ απαραίτητον η προτίμησις της προικός»

της Ξανθοπουλίνας, χωρίς καμία επιπλέον μνεία για εισοδήματα από την προικώα περιουσία, επειδή ίσως αυτά να μην υπήρχαν¹²⁸⁹.

Η περίπτωση Ισαάκιου Παλαιολόγου Ασάνη δείχνει ποιους τρόπους σκαρφίζονταν κάποιες φορές άνδρες, για να έχουν τη διαχείριση της προίκας των συζύγων τους, όταν αυτές πέθαιναν¹²⁹⁰. Ο Ασάνης και η Θεοδώρα Αραχαντλούν δεν είχαν αποκτήσει παιδιά. Η Θεοδώρα είχε τη διοίκηση της μονής της Θεοτόκου της Παναγιωτίσσης στην Κωνσταντινούπολη, την οποία, όπως θα δούμε, είχε ιδρύσει η Μαρία Παλαιολογίνα. Μετά τον θάνατό της Θεοδώρας - πριν το 1351 - ο Ασάνης ορίστηκε έφορος της μονής με αυτοκρατορικό χρυσόβουλο. Έχοντας πεθάνει η Θεοδώρα αδιάθετη, ο Ασάνης πέτυχε να προσκυρωθεί στη μονή όλη η προικώα περιουσία της και με την ιδιότητα του εφόρου κατασπατάλησε την προίκα και μεγάλο μέρος της μοναστικής περιουσίας συνολικά. Βεβαίως στην περίπτωση εδώ δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως πρόκειται για αριστοκράτες, η δράση των οποίων ούτως ή άλλως τοποθετείται σε ένα εν πολλοίς διαφορετικό πλαίσιο από αυτό των υπολοίπων.

Αν τα πράγματα είναι σχετικά σύνθετα με την τύχη της προίκας μετά τον θάνατο των άτεκνων και αδιάθετων γυναικών, φαίνεται πως η πραγματικότητα είναι πιο «καθαρή», όταν μία γυναίκα πεθάνει και από τον γάμο υπάρχουν παιδιά. Έχουμε ήδη δει πως το παιδί του Μανουήλ Βαϊοφόρου είχε στη δική του κυριότητα αμπέλι από τη νεκρή μητέρα του, το οποίο ήταν προικώο της¹²⁹¹. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε κάτι αντίστοιχο και για τα παιδιά του ιεροδιάκονου Ιωάννη, αν και η διατύπωση του εγγράφου είναι μάλλον προβληματική¹²⁹². Όπως επίσης έχουμε αναλύσει, ο Ιωάννης είχε χάσει προσωρινά την επιμέλεια των παιδιών του μέχρι την έκδοση της οριστικής απόφασης το 1395 που τον απάλλαξε από την κατηγορία του φόνου της συζύγου. Η απόφαση όχι μόνο του επικυρώνει τα παιδιά, αλλά ορίζει την τύχη της προίκας. Στο σημείο αυτό η διατύπωση του εγγράφου είναι προβληματική. Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα: «οφείλει τοιγαρούν ούτως ... και τους παίδας αυτού λαβείν από του πενθερού αυτού του Σερμοκαΐτου και την προίκα της μητρός αυτού και επιμελείσθαι αυτών, ως γνησίων αυτού παίδων». Νομίζω πως η μητέρα που αναφέρεται στο απόσπασμα δεν είναι ούτε η μητέρα του Σερμοκαΐτου ούτε του Ιωάννη, όπως με μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσε να συμπεράνει κάποιος. Φαίνεται πως εκ παραδρομής

¹²⁸⁹ Παπαγιάννη 2010: 202

¹²⁹⁰ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

¹²⁹¹ MM I: 222/Regestes: 2503

¹²⁹² MM I: 483/Regestes: 2896

του συντάκτη γράφθηκε «και την προίκα της μητρός αυτού» αντί «και την προίκα της μητρός αυτών». Η μητέρα προφανώς ήταν η νεκρή σύζυγος του Ιωάννη, η μητέρα των παιδιών του, και ο Ιωάννης, απαλλασσόμενος της κατηγορίας, είχε δικαίωμα να λάβει την προικία περιουσία που ανήκε πλέον στα παιδιά του, για να μπορεί να έχει την επικαρπία της, μέχρι την ενηλικίωση τους, όπως και πάλι στο τέλος της απόφασης δηλώνεται¹²⁹³. Η προικία περιουσία της μητέρας τους είχε περιέλθει και στα παιδιά από τον πρώτο γάμο του Θεόδωρου Σπαταλά, αν και αυτά το 1316 ισχυρίζονταν ότι αυτή είχε σπαταληθεί από τον πατέρα τους¹²⁹⁴.

Το ότι η προικία περιουσία ουσιαστικά μετά τον θάνατο της γυναίκας περνούσε στα χέρια των παιδιών της τεκμαίρεται και από απόφαση του 1400¹²⁹⁵. Το δικαστήριο ουσιαστικά επιτάσσει την επιστροφή των προικίων πραγμάτων της θυγατέρας του πρωτοπαπά Βλακά και συζύγου του πρεσβύτερου Μιχαήλ στα τρία παιδιά τους. Τα πράγματα αυτά τα είχε ουσιαστικά ιδιοποιηθεί χωρίς κανένα λόγο ο Βλακάς μετά τον θάνατο της θυγατέρας του. Το συνοδικό δικαστήριο φαίνεται, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, πολύ ευαίσθητο σε θέματα που αφορούσαν στα δικαιώματα των ορφανών. Ορφανό εκ μητρός παιδί με δικαιώματα στη μητρική περιουσία – η οποία πριν τον θάνατο της μητέρας του ήταν προικία – είχε και ο γιος από τον πρώτο γάμο του Ιωάννη Σοφιανού¹²⁹⁶. Όπως και σε αυτήν την περίπτωση έχουμε δει, το παιδί είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του το ήμισυ ενός – κάποτε προικίου- σπιτιού.

A.9. Η προίκα μετά τον θάνατο του άνδρα

Βάσει του βυζαντινού δικαίου οι χήρες σε διάστημα μόλις τριών ημερών από τον θάνατο του συζύγου έπρεπε να προχωρήσουν σε απογραφή της προίκας, της προγαμιαίας δωρεάς και της λοιπής περιουσίας του νεκρού, προκειμένου να είναι σε θέση να κρατήσουν τα δύο πρώτα¹²⁹⁷. Δύο σχετικές αποφάσεις του συνοδικού δικαστηρίου, η μία στην αρχή και η άλλη στα τέλη του 14^{ου} αι., δείχνουν πως δεν ήταν αυτονόητο ότι οι χήρες λάμβαναν την προγαμιαία δωρεά, αλλά και την ίδια την προίκα τους, πράγμα το οποίο ενισχύει το συμπέρασμα που μόλις είδαμε, ότι η οικογένεια του γαμβρού μπορούσε να αποκτήσει μία αίσθηση ιδιοκτησίας της

¹²⁹³ «οφείλει λαβείν και τους παίδας αυτού και τα πράγματα και χρήσθαι αυτοίς, ως αν βούληται και αποδέχεται»

¹²⁹⁴ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

¹²⁹⁵ MM I: 538/Regestes: 3093

¹²⁹⁶ MM I: 570/Regestes: 3128

¹²⁹⁷ Λαΐου–Θωμαδάκη 1987: 125

προίκας, παρά τα αντίθετα κελεύσματα του βυζαντινού νόμου. Το 1325 πεθερός παρακρατούσε μέρος της προίκας της νύφης μετά τον θάνατο του γιου του¹²⁹⁸. Η θυγατέρα της Ευδοκίας Γλύκαινας και ο Κωνσταντίνος Ασπρόφρυις είχαν αποκτήσει έναν γιο. Οι δύο τελευταίοι, όμως, πέθαναν, αρχικά ο σύζυγος και ενάμιση χρόνον αργότερα ο γιος. Ο πεθερός έβλαπτε τα οικονομικά της νύφης συμφέροντα με διττό τρόπο: Πρώτον «εκράτησεν και από των προικόθεν ανηκόντων τη γυναικί πραγμάτων υπέρπυρα τριάκοντα» και δεύτερον «υπεποιήσατο και πάντα τα διαφέροντα τω υιώ». Το δικαστήριο δικαίωσε απόλυτα τη γυναίκα, καθώς, εκτός του ότι όρισε «ικανωθήναι τη ρηθείση γυναικί πάσαν την προίκα ταύτης ανελλιπή» και τις προγαμιαίες δωρεές του άνδρα, της επιδίκασε και 24 υπέρπυρα ως διατροφή «τον πένθιμον χρόνον», την οποία δικαιούταν «κατά νόμους εντεύθεν επί τοσούτον εκ των εκείνου». Ως προς τη διατροφή φαίνεται πως ήταν προσδιορισμένη αυστηρά ως προς τον χρόνο, είχε δηλ. διάρκεια ένα μόνο έτος μετά τον θάνατο του συζύγου, αλλά και ως προς το ποσό, το οποίο καθοριζόταν με βάση το ύψος της κληρονομιάς που δικαιούτο από τον σύζυγο¹²⁹⁹. Το δικαστήριο αναγνώρισε, όπως θα δούμε εν συνεχεία, δικαιώματα στη γυναίκα και στην υπόλοιπη περιουσία του άνδρα μέσω του παιδιού τους. Η γυναίκα του Χρυσολωρά επίσης ζήτησε το 1395 την προίκα της μετά τον θάνατό του¹³⁰⁰. Το δικαστήριο έκανε δεκτό το αίτημά της. Καθώς αναφέρονται τυχόν κληρονόμοι του Χρυσολωρά, ίσως η προίκα – ή καλύτερα ό,τι είχε απομείνει από αυτήν - να παρακρατείτο από συγγενείς του άνδρα ή να είχε κληροδοτηθεί σε αυτούς ως δική του περιουσία. Για τον λόγο αυτό καλούνται αυτοί, όπως σημειώσαμε, να αναπληρώσουν την προίκα από τυχόν κληροδοτήματά του.

Οι δύο παραπάνω περιπτώσεις δεν πρέπει να μας κάνουν να θεωρήσουμε ότι πάντα υπήρχε θέμα επιστροφής της προίκας στη γυναίκα μετά τον θάνατο του συζύγου. Η Κουμουσίνα και τα έξι παιδιά της ζήτησαν τη συνδρομή του πατριάρχη Αντωνίου στην απόδοση του καθενός του μεριδίου που του αναλογούσε από την περιουσία του συζύγου και πατέρα που είχε πεθάνει¹³⁰¹. Η πατριαρχική απόφαση δεν έρχεται τόσο να υπερασπισθεί τα δικαιώματα της μητέρας στην προίκα της έναντι των παιδιών, αλλά να διευθετήσει ζητήματα κληρονομιάς από τον μετέπειτα θάνατο των δύο παιδιών και τον επιμερισμό των δικών τους μεριδίων στα υπόλοιπα συγγενικά μέλη, τη μητέρα και τα τέσσερα παιδιά. Πριν από αυτό πάντως η απόφαση προτάσσει την

¹²⁹⁸ MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123

¹²⁹⁹ Παπαγιάννη 2010: 195

¹³⁰⁰ MM I: 503/Regestes: 3023

¹³⁰¹ MM I: 566/Regestes: 3123

επιστροφή της προίκας, όπως και των προγαμιαίων δωρεών, στο ακέραιο. Στο έγγραφο δηλώνεται ότι η μητέρα επιθυμεί να παραιτηθεί από μέρος των δικαιωμάτων της προς όφελος των παιδιών της. Η Ε. Παπαγιάννη παρατηρεί ότι εν τέλει τα γαμικά κέρδη μιας χήρας μπορούσαν να αποβούν στην πράξη αρκετά περιορισμένα. Στην περίπτωση της γυναίκας του Κουμούση της δόθηκαν τρεις χιλιάδες υπέρπυρα, ενώ η προίκα της έφθανε τις 2300 υπέρπυρα. Αν, ωστόσο, αναλογισθεί κανείς πως μόνο τα τρίτα θα πλησίαζαν τα οκτακόσια υπέρπυρα και ότι στα συνήθη, εκτός από τα τροφεία θα περιλαμβανόταν και το θεώρητρο, τα επτακόσια υπέρπυρα που της καταβλήθηκαν από την περιουσία του άνδρα της κάθε άλλο παρά αρκούσαν για την ικανοποίησυν¹³⁰².

A.10. Προίκα και διαθήκη

Η διαθήκη αποτελούσε τον τρόπο για να καταλήξει η προίκα σε όποιον αποδέκτη επιθυμούσε μία γυναίκα. Αυτό έπραξε η σύζυγος του Θεόδωρου Βαρζάνη¹³⁰³. Όπως έχουμε δει, η προικώα της περιουσία μοιράστηκε σε τρία μερίδια με αποδέκτες τον σύζυγο, τη μητέρα της, μοναχή Υπομονή Καλοειδά, και τα τρία παιδιά της. Το συνοδικό δικαστήριο δεν συγκαλείται, γιατί κάποιος από τους δύο ενήλικες προσέβαλε τη διαθήκη, αλλά γιατί η Υπομονή διαπίστωσε πως μεγάλο μέρος της προίκας είχε ουσιαστικά χαθεί «υπό της καιρού ανωμαλίας και συγχύσεως». Μία άλλη γυναίκα που όρισε με διαθήκη τα προικώα της πράγματα ήταν η Ευδοκία Εσκαματισμένη¹³⁰⁴. Ο πατέρας της, κύριος Σίμων, «έγκλησιν εποιήσατο κατά του γαμβρού αυτού, του Καππαδόκος Χαρσειανίτου, του ιατρού» ζητώντας μετά τον θάνατο της θυγατέρας να του αποδοθεί «ει τι περιέρχεται αυτό δίκαιον, κατά νόμους από τε της προικός αυτής αφιέναι προς τον πατέρα ... και άλλου βίου και δικαίων αυτής». Ωστόσο, ο Χαρσειανίτης ενεφάνισε διαθήκη της συζύγου του, συμφωνα με την οποία κληροδοτούσε το ένα τρίτο της προίκας στο πατέρα, δηλ. διακόσια υπέρπυρα. Ενώ όμως το μερίδιο του ο Χαρσειανίτης το έλαβε σε χρήμα, απαιτούσε το μερίδιο του ο πεθερός του να το λάβει σε πράγματα, η αξία των οποίων είχε υποτιμηθεί. Ως προς αυτό το δικαστήριο δικαίωσε τον πατέρα ζητώντας επανεκτίμηση τη περιουσίας συνολικά της γυναίκας.

¹³⁰² Παπαγιάννη 2010: 196

¹³⁰³ MM I: 549/Regestes: 3061

¹³⁰⁴ MM II: 633/Regestes: 3195

A.11. Η ανδρική προίκα

Πρέπει να σημειώσουμε καταρχήν ότι η προίκα βάσει του βυζαντινού δικαίου αφορούσε αποκλειστικά τη γυναίκα. Ωστόσο, αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου σε όλον τον 14^ο αι. αναφέρονται σε «ανδρική προίκα». Σε απόφαση του Δεκεμβρίου του 1315 έχουμε την πρώτη σχετική αναφορά¹³⁰⁵. Ο Άγγελος Βαλσάμης «προικοδότησε» τον γιο του με διάφορα ακίνητα, ανάμεσα στα οποία και το ήμισυ ενός ζευγηλατείου. Λίγους μήνες αργότερα, τον Αύγουστο του 1316, η μητέρα Αυτωρειανή «προικοδοτεί» στον γιο της οικήματα, πράξη που είχε καταγραφεί σε σύμφωνο μεταξύ των δύο¹³⁰⁶. Σε απόφαση του 1394 αναφέρεται πως ο Κωνσταντίνος Πρίγγιψ είχε υποσχεθεί στον γιο του Γεώργιο «δούναι χάριν προικός εν τω γαμικώ αυτού συναλλάγματι υπέρπυρα πολιτευόμενα τ' και είδη τινά»¹³⁰⁷. Τέσσερις αναφορές σε «ανδρική προίκα» εντοπίζονται σε αποφάσεις των ετών 1400-1401. Στην πρώτη ο Γεώργιος Γουδέλης «προικοδότησε» τον γιο του Ιωάννη με ένα αμπέλι εντός της Κωνσταντινούπολης, το οποίο, όπως έχουμε παρουσιάσει ήδη, διεκδικούσε η Άννα Ασασίνα Παλαιολογίνα¹³⁰⁸. Η δεύτερη περίπτωση αφορά και πάλι εκπροσώπους της αριστοκρατικής τάξης και μάλιστα μελών συγγενών της αυτοκρατορικής οικογένειας¹³⁰⁹. Πρόκειται για μητέρα και γιο, την Ειρήνη Παλαιολογίνα και τον Αλέξιο Παλαιολόγο. Η Ειρήνη προικοδότησε ανάμεσα στα άλλα και έναν κήπο στην Κωνσταντινούπολη. Το ακίνητο αυτό, όπως και τα άλλα πράγματα, σημειώνεται ότι είχε καταγραφεί σε γαμήλιο σύμφωνο. Η τρίτη απόφαση κάνει λόγο για ένα «μικρόν ξυλοοίκημα», το οποίο η Λιγαταραία δεν προικοδότησε στον γιο της, όπως όφειλε, «αλλά παρεκράτησε τούτο δι' εαυτήν» και, επομένως, δεν μπορούσε να συμβάλει «εις ικάνωσιν της ... προικός της θυγατρός του Τζυμίδη», δηλ. της νύφης της¹³¹⁰. Τέλος, τον Δεκέμβριο του 1401 η Άννα κατηγόρησε την πεθερά της, μοναχή Ζενοβία, ότι ενώ «έδωκεν» στον γιο της, Ιωάννη Φιαλίτη, ο οποίος ήταν αιχμάλωτος των Τούρκων, «λόγω προικός το από του πατρός αυτού και αυτής αγοράσθαι οίκημα», τον πάνω όροφο του οποίου κατά το ήμισυ είχε κτίσει αυτός,

¹³⁰⁵ MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049

¹³⁰⁶ MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073: «τα ήμισυ των τοιούτων οικημάτων του υιού της αυτής ετύγγανεν Αυτωρειανής, εις προίκα ταύτα καταγραψαμένης αυτής».

¹³⁰⁷ MM II 471/Regestes: 2967

¹³⁰⁸ MM I: 557/Regestes: 3113

¹³⁰⁹ MM I: 559/Regestes: 3115

¹³¹⁰ MM I: 563/Regestes: 3119

τελικά η ίδια με διαθήκη της το άφηνε στον εγγονό της¹³¹¹. Στις παραπάνω περιπτώσεις πρέπει να προσθέσουμε και μία από έγγραφο της μονής Βατοπεδίου. Πρόκειται για την απόφαση της δικαστικής διένεξης του 1380 μεταξύ του Μανουήλ Δεβλιτζηνού και των συζύγων των δύο αδελφών του, Κωνσταντίνου Λάσκαρι και Ανδρόνικου Παλαιολόγου, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος¹³¹². Οι δύο τελευταίοι, διεκδικώντας μερίδιο σε πατρικό κτήμα, το οποίο βρισκόταν στην κυριότητα του Δεβλιτζηνού, ανέφεραν πως ο πατέρας του τού είχε δώσει «πράγματα προικός χάριν».

Σχολιάζοντας τις αναφορές σε ανδρική «προίκα» η Ε. Παπαγιάννη από τη μία αναφέρει πως αυτή αποτελείται από ακίνητα, χωρίς να αποκλείονται και τα κινητά πράγματα, από την άλλη θεωρεί ότι εκφράζουν «μάλλον τις απλοϊκές περί δικαίου αντιλήψεις των ανθρώπων, ακόμα και των επιφανών δικαστών, σχετικά με το ό,τι κάθε περιουσία που δίνεται στο παιδί ενόψει γάμου αποτελεί προίκα» και, επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθεί προίκα με τη στενή έννοια του όρου¹³¹³. Η R. Macrides δεν προχωρά σε αξιολόγηση αυτού του είδους αναφέροντας τα εξής: «Στο πατριαρχικό δικαστήριο χρησιμοποιείται η λέξη προίξ και για το μερίδιο του άνδρα στον γάμο. Δυστυχώς οι υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου δεν δίνουν συνήθως ενδείξεις για την αξία της περιουσίας αυτής σε σχέση με τη γυναικεία προίκα. Εξαίρεση η απόφαση του 1400 που υποστηρίζει την ιδέα πως η ανδρική προίκα έπρεπε να είναι τουλάχιστον ίση με την αξία της γυναικείας»¹³¹⁴. Η απόφαση στην οποία αναφέρεται η R. Macrides είναι αυτή με πρωταγωνιστές τη μητέρα και γιο Παλαιολόγου.

Η συμβολή μου στον διάλογο για το περιεχόμενο του όρου αυτού είναι η ακόλουθη: Η ανδρική «προίκα» δεν είχε περιεχόμενο νομικό και το βυζαντινό δίκαιο είναι απόλυτα σαφές ως προς αυτό. Επιπλέον, οι αναφορές είναι πραγματικά πολύ λιγότερες σε σχέση με τη γυναικεία προίκα. Ωστόσο, αυτές - οι οποίες δεν εντοπίζονται μόνο στα 1400, αλλά και στις αρχές του αιώνα - σηματοδοτούν την αλλαγή που σε μεγάλο βαθμό έχει συντελεσθεί στη βυζαντινή κοινωνία. Η αλλαγή αυτή αφορά σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και σχετίζεται με την αντίληψη ίσης συμβολής του άνδρα και της γυναίκας στον γάμο. Αυτή η ίση συμβολή στην περιουσία του νέου ζευγαριού είναι επιβεβλημένη για τα ανώτερα στρώματα για δύο λόγους: πρώτον, ο γάμος αποτελεί συμφωνία μεταξύ επιφανών οικογενειών με στόχο την περαιτέρω εδραίωση και των δύο και κατά συνέπεια αυτό μπορεί να γίνει με

¹³¹¹ MM I: 684/Regestes: 3247

¹³¹² Vatopédi III: 162

¹³¹³ Παπαγιάννη 1997: 88-89

¹³¹⁴ Macrides 1992: 94

όρους ισοτιμίας, και, δεύτερον, με το να έχει η γυναίκα, όπως είδαμε, υποθήκη για την προστασία της προίκας της στην περιουσία του συζύγου η τελευταία δεν μπορούσε να υστερεί από αυτήν της γυναίκας. Για τον λόγο αυτό οι δύο από τις τέσσερις περιπτώσεις αφορούν σε προίκα ανδρών επιφανών. Νομίζω, συνεπώς, πως η ανδρική προίκα δεν υποδηλώνει παρά με έμφαση την ισότιμη - και ως προς την αξία - με τη γυναίκα συμβολή του άνδρα στον γάμο. Επιπλέον, οι αναφορές σε ανδρική προίκα συνάδουν με αυτό που έχουμε συμπεράνει για την προίκα και την αντιμετώπισή της ως κεφαλαίου μη διακριτού από την υπόλοιπη οικογενειακή περιουσία, που μπορούσε να απαλλοτριωθεί ή να ενεχυριασθεί, παρά τις αντίθετες επιταγές του νόμου. Τον 14^ο αι. η προίκα είχε πλέον απολέσει το περιεχόμενο με το οποίο οριζόταν παλαιότερα και συνέχιζε να ορίζεται μόνο από τον νόμο. Με άλλα λόγια σε εθιμικό επίπεδο σε μεγάλο βαθμό ούτε καθαρά γυναικεία υπόθεση ήταν ούτε έχαιρε προστασίας. Στο πλαίσιο αυτό η αντινομία της εν τοις πράγμασιν ανδρικής «προίκας» και της μη αποτύπωσής της στο βυζαντινό δίκαιο είναι ερμηνεύσιμη. Εξάλλου ανάλογες αντινομίες έχουμε δει και σε άλλα σημεία της μελέτης αυτής.

Β. Οι προγαμιαίες δωρεές του άνδρα

Β.1. Το νομικό πλαίσιο και η σύσταση των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα

Νομική υποχρέωση προσφοράς στο νέο νοικοκυριό δεν υπήρχε μόνο από την οικογένεια της νύφης, αλλά και από την οικογένεια του γαμβρού και αυτή ήταν το υπόβολο. Ωστόσο, οι σχετικές με αυτό πληροφορίες που μας παρέχουν οι βυζαντινές πηγές, αν και είναι αρκετές, δεν φθάνουν τις σχετικές με την προίκα. Ο Ν. Μάτσης έχει επισημάνει πως δεν υπάρχει στις συνοδικές αποφάσεις καμία αναφορά σε προγαμιαίο συμβόλαιο στις ανδρικές προγαμιαίες δωρεές και το έχει ερμηνεύσει με την υπόθεση ότι δεν γινόταν στα γαμήλια συμβόλαια ειδική ρύθμιση της τύχης τους, αλλά το θέμα αφηνόταν στις διατάξεις του νόμου¹³¹⁵. Ήδη αναφέρθηκε πως το υπόβολο ισοδυναμούσε στο 1/3 της προίκας και αποδιδόταν στη γυναίκα μετά τον θάνατό του. Στον Αρμενόπουλο διαβάζουμε σχετικά: «Υπόβολον καλούσιν, το επί τη ποσότητι της προικός ... ήγουν υποτιθέμενον ... ως ολιγώτερον παρά ταύτην τιθέμενον Όταν γουν γένηται γάμος, και συμφωνίαν από τα δύο μέρη του υποβόλου ποιήσωσιν, ίνα εις την απόδοσιν της προικός προστεθή, και τόσον υπόβολον, κατά τη συμφωνίαν αποδίδεται το υπόβολον ... απαιτείται ο την προίκα αποδιδούς, επιδιδόναι και χάριν υποβόλου, και τρίτον της ποσότητος όλης εις ην η προίξ περιίσταται». Σημειώνεται ως προς το μέγεθος του υποβόλου ότι «παρά δε τοις παλαιοίς το υπόβολον έως του ημίσεως της προικός εψηφίζετο»¹³¹⁶. Οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου δεν είναι πάντοτε ακριβείς – στον βαθμό που θα θέλαμε – όταν αναφέρονται σε αυτό. Ειδικότερα οι φράσεις που ορίζουν καθαρά ή λιγότερο καθαρά το υπόβολο είναι οι εξής: «τα κατά νόμους τη γυναικί ανήκοντα επί τη προικί»¹³¹⁷, «τα εκτός της προικός ανήκοντα ταύτη κατά νόμους»¹³¹⁸, «μετά των ανηκόντων αυτή κατά νόμους δικαίων»¹³¹⁹, «την προγαμιαίαν δωρεάν»¹³²⁰, «τι

¹³¹⁵ Μάτσης 1962: 146-147

¹³¹⁶ Αρμενόπουλος 4.10.1

¹³¹⁷ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039

¹³¹⁸ MM I 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

¹³¹⁹ MM I 56/PRK I: 72/Regestes: 2109

¹³²⁰ MM II 485/Regestes: 2988

δίκαιον κατά τους νόμους»¹³²¹, «πάντα τα δίκαια»¹³²², «τα τρίτα»¹³²³, «το τρίτον της προικός αυτής το αντί υποβόλου»¹³²⁴.

Εκτός του υποβόλου η οικογένεια του γαμβρού ήταν υποχρεωμένη να δώσει στη νύφη και το λεγόμενο θεώρητρο, εφόσον πρόκειται για τον πρώτο της γάμο. Σύμφωνα με τον νόμο, «η παρθένος έχει το θεώρητρον δια την τιμήν της παρθενίας», ενώ «η χήρα ουκ έχει τούτο», αρκούμενη στο υπόβολο και τον αρραβώνα¹³²⁵. Όπως έχει ήδη λεχθεί, το θεώρητρο, σε αντίθεση με το υπόβολο, είχε εθιμική προέλευση και ισούτο τουλάχιστον με το 1/12 της προίκας. Οι ειδικές αναφορές στο θεώρητρο, όπως τις συναντάμε στις αποφάσεις του εκκλησιαστικού δικαστηρίου, είναι ακόμα λιγότερες σε σχέση με το υπόβολο. Πέραν των όρων «θεώρητρα»¹³²⁶ ή «θεώρετρα»¹³²⁷, πιθανόν να εννοείται το θεώρητρο πίσω από τη φράση «τι έτερον εκ των του ανδρός πραγμάτων»¹³²⁸. Αξίζει να γίνει μνεία για δύο περιπτώσεις, όπου το θεώρητρο ταυτίζεται με συγκεκριμένο αντικείμενα. Στην πρώτη περίπτωση το αντικείμενο ήταν μία «τραχηλέα μητρική» και στη δεύτερη τρία δακτυλίδια¹³²⁹. Για κάποιους μελετητές οι δύο δωρεές του άνδρα αποτελούσαν ενιαία, το λεγόμενο «προικοϋπόβολο», ενώ για άλλους όχι¹³³⁰. Πάντως σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου γίνεται λόγος για «το κατά νόμους θεωτροϋπόβολο»¹³³¹. Οι προγαμιαίες δωρεές του γαμβρού και βεβαίως η προίκα αποτελούσαν την «ενιαία» πλέον περιουσία του νέου ζευγαριού, η οποία βεβαίως θα μπορούσε να αναπτυχθεί μέσω της αγοράς ή της κληρονομιάς¹³³².

B.2. Οι προγαμιαίες δωρεές του άνδρα μετά τη λύση ενός συνοικεσίου

Η βυζαντινή νομοθεσία όριζε πως «τας αιτίας, δι ων ευλόγως δύναται η γυνή του ανδρός χωρισθήναι και εξ ων δύναται την προίκα λαμβάνειν και την δια τους γάμους

¹³²¹ MM II 503/Regestes: 3023

¹³²² MM II: 545/Regestes: 3103

¹³²³ MM II 566/Regestes: 3123, MM II 608/Regestes: 3168

¹³²⁴ MM II 622/Regestes: 3183

¹³²⁵ Αρμενόπουλος 4.10.7

¹³²⁶ MM II 608/Regestes: 3168, MM II 652/Regestes: 3213

¹³²⁷ MM II: 582/Regestes: 3141, MM II: 633/Regestes: 3195

¹³²⁸ MM II: 544/Regestes: 3100

¹³²⁹ MM I 30-II/PRK I: 36/Regestes: 2065, MM II 652/Regestes: 3213

¹³³⁰ Ενδεικτικά υποστηρικτές του πρώτου είναι οι J. Beaucamp και L. Burgmann και του δεύτερου ο A. Schminck. Για όλη αυτή τη σχετική επιστημονική αντιπαράθεση βλ. Παπαγιάννη 1997: 95

¹³³¹ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122, MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123

¹³³² Laiou 1998: 135

απαιτείν δωρεάν»¹³³³. Οι αποφάσεις που παρέχουν πληροφορίες για την τύχη της προίκας μετά τη λύση ενός συνοικεσίου είναι αυτές που μας πληροφορούν και για την αντίστοιχη τύχη των ανδρικών προγαμιαίων δωρεών. Ο Παλάτης μετά το διαζύγιο υποχρεώνεται να επιστρέψει όχι μόνο την προίκα στο ακέραιο, αλλά «τα κατά τους νόμους τη γυναικί ανήκοντα επί τη προικί», κατά πάσα πιθανότητα την προγαμιαία δωρεά¹³³⁴. Σε περίπτωση διαζυγίου του Ιωάννη Κωνσταντζου θα επιστρεφόταν μαζί με την προίκα πιθανότατα και η πρόγαμη δωρεά του («πάντα τα δίκαια αυτής»)¹³³⁵. Με απόλυτη σαφήνεια ορίζεται «το κατά νόμους θεωρετροϋπόβολο» που παραλαμβάνει ο Ιωάννης Μαγκλαβίτης μαζί με την προίκα μετά το διαζύγιο της κόρης του¹³³⁶. Η «μοιχοζευξία κακίστη» μεταξύ του Ιωάννη Ζαραχούνη και της θυγατέρας του ιερέα Μιχαήλ Χούμνου λύνεται, όπως είδαμε, με την απαίτηση για επιστροφή της προίκας στο ακέραιο επαυξημένης με τριακόσια υπέρπυρα¹³³⁷. Ωστόσο, ενώ εκ πρώτης όψεως η απόφαση φαίνεται απόλυτα καταδικαστική για τον άνδρα, μια δεύτερη ματιά αποκαλύπτει τις αντινομίες της, καθώς σε αυτά υπολογίζονταν το θεώρητρο και τα έξοδα συντήρησης ενός προικώου οικήματος που είχε καταβάλει ο Ιωάννης. Η αιτία που προβάλλεται για αυτήν την απόφαση είναι αξιοπερίεργη: «ου δίκαιον γαρ ηγούμεθα από τοιούτου παρανόμου γάμου και αθεμίτου αποκερδανάι τινα εξ αυτών το τυχόν». Η Ε. Παπαγιάννη αναρωτιέται αν μπορεί κανείς με βεβαιότητα να αποφανθεί, για τον αν τελικά θα εισέπραττε έστω και μέρος της αποζημίωσης των τριακοσίων υπερπύρων η πλευρά της νύφης. Η ερευνήτρια θεωρεί πιθανό η καταβολή του παραπάνω ποσού να αποφασίστηκε απλώς, για να διευκολυνθεί η ρύθμιση των οικονομικών σχέσεων του ζευγαριού και όχι ως πραγματική αποζημίωση για ηθική βλάβη. Με βάση τη σκέψη αυτή καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το μόνο κέρδος της γυναίκας από αυτόν τον ατυχή γάμο θα ήταν τελικά το θεώρητρο, καθώς μάλιστα ως δώρο παρθενίας δεν θα έπαιρνε άλλο από έναν τυχόν δεύτερο γάμο της¹³³⁸.

Στο ιδιότυπο διαζύγιο του Θεόδωρου Καλόθετου και της Υπομονής Καλοθετίνας έχουμε ήδη αναφερθεί και σε άλλα σημεία της μελέτης¹³³⁹. Η γυναίκα δικαιώθηκε μετά θάνατον του συζύγου και έλαβε όλες τις πρόνοιες που θα μπορούσε να λάβει μία

¹³³³ Αρμενόπουλος 4.14.14

¹³³⁴ MM I: 6/PRK I: 11/Regestes: 2039, Μάτσης 1962: 50-53, 150-151

¹³³⁵ MM II: 545/Regestes: 3103, Μάτσης 1962: 152

¹³³⁶ MM I: 63-I/PRK I: 89/Regestes: 2122, Μάτσης 1962: 53-54, Παπαγιάννη 1997: 128

¹³³⁷ MM II: 582/Regestes: 3141

¹³³⁸ Παπαγιάννη 1997: 124-126

¹³³⁹ MM II: 485/Regestes: 2988

γυναίκα έχοντας λάβει διαζύγιο. Εδώ θα σταθούμε στο εξής σημείο της απόφασης που σχετίζεται με την τύχη των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα: «επει δε νόμιμόν εστιν, είπερ τις μοιχείαν κατηγορήσει της αυτού γυναικός, και μη δυνειθείη την κατηγορίαν συστήσαι, άδειαν έχειν την τε προίκα αυτής και την προγαμιαίαν δωρεάν αυτής, αλλά δη και έτερον τρίτον της προγαμιαίας δωρεάς επί ταύτη». Κατά τον Ν. Μάτση, η απαίτηση της Καλοθετίνας βασίζεται σε νόμο ακόμα παλαιότερο, στη Νεαρά 117 του Ιουστινιανού¹³⁴⁰. Στην ουσία η απόφαση στο σημείο αυτό συμφωνεί απόλυτα με το εξής σχετικό χωρίο από τον Αρμενόπουλο: «Εάν ο ανήρ περί μοιχείας της αυτού γυναικός εγγράφηται, και την μοιχείαν μη αποδείξη, εξείναι τη γυναικί βουλομένη και υπέρ ταύτης της αιτίας χωρίζεσθαι του ανδρός, και απολαμβάνειν μεν την ιδίαν προίκα, κομίζεσθαι δε και εκ πάσης της ουσίας του ανδρός αυτής, και την προγαμιαίαν δωρεάν, και υπέρ ταύτης της συκοφαντίας ει μη παίδας έχοι εκ του αυτού συνοικεσίου, τοσούτον λαμβάνειν αυτήν εκ της άλλης της περιττεουσής, μετά την ικάνωσιν της τε προικός αυτής και της προγάμου δωρεάς, του ανδρός περιουσίας, όσον της προγαμιαίας δωρεάς το τρίτον μέρος είναι γινώσκεται»¹³⁴¹. Για την Ε. Παπαγιάννη η εν λόγω απόφαση συνιστά μια αναλυτική αναφορά στα περιουσιακά αποτελέσματα της διάζευξης εξαιτίας ψευδούς κατηγορίας γυναίκας για μοιχεία. Η γυναίκα είχε δικαίωμα στη λήψη της πρόγαμης δωρεάς επαυξημένης κατά το 1/3 από την περιουσία του συζύγου, επειδή δεν υπήρχαν παιδιά. Ειδάλλως θα λάμβανε μόνο την πρόγαμη δωρεά και μάλιστα κατ' επικαρπία¹³⁴². Αυτός είναι, συνεπώς, ο λόγος για τον οποίο η Καλοθετίνα ζήτησε διαζύγιο, ενώ ο σύζυγός της είχε ήδη πεθάνει. Αν αυτό δεν υπήρχε και επειδή προφανώς το ζευγάρι δεν είχε παιδιά, η ίδια, πέραν της προίκας της, θα έπαιρνε μετά τον θάνατο του συζύγου μόνο το υπόβολο, το οποίο, αν είχε οριστεί συμβατικώς, μπορούσε να περιέλθει και σε άτεκνη χήρα¹³⁴³.

Η μοναδική περίπτωση όπου το πατριαρχικό δικαστήριο συνεδρίασε με αποκλειστικό αντικείμενο την τύχη του υποβόλου μετά τη λύση γάμου ήταν το 1401, όταν αντιδίκησαν με σφοδρότητα οι μοναχοί Γερόντιος Πρώξιμος και Πεπαγωμένη¹³⁴⁴. Όπως έχουμε, οι δύο αυτοί πρώην σύζυγοι ακολούθησαν τον μοναστικό βίο, αν και η γυναίκα επανήλθε την κοσμική ζωή. Ως λαϊκή διεκδικούσε από τον Πρώξιμο το υπόβολο, με το επιχείρημα ότι ο μοναστικός βίος ισοδυναμεί με

¹³⁴⁰ Μάτσης 1962: 169-170

¹³⁴¹ Αρμενόπουλος: 4.12.14

¹³⁴² Παπαγιάννη 1997: 116-117

¹³⁴³ Παπαγιάννη 1997: 79-80, Παπαγιάννη 2010: 193

¹³⁴⁴ ΜΜ ΙΙ: 622/Regestes: 3183

θάνατο και, επομένως, η ίδια ως «χήρα», το δικαιούτο. Όπως έχουμε σημειώσει, το υπόβολο ουσιαστικά γινόταν κτήμα μιας γυναίκας σε περίπτωση που χήρευε. Αυτό είχε γίνει αρχικά δεκτό από το αυτοκρατορικό δικαστήριο. Στην υπόθεση ενεπλάκη ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ζ', ο οποίος ορίστηκε από τον Πρώξιμο εγγυητής για την καταβολή του υποβόλου. Το πατριαρχικό δικαστήριο είχε αντίθετη άποψη, καθώς έκρινε ότι δεν υπήρχε «θάνατος» και ότι είχε μεσολαβήσει συναινετικό διαζύγιο λόγω κοινής επιλογής των συζύγων για τον μοναχισμό και κατά συνέπεια η λύση του γάμου δεν είχε οικονομικές συνέπειες. Τελικά, ενώ συνεχιζόταν η πολιορκία και η «αποδημία του βασιλέως», γεγονός που δημιούργησε κενό στην κρατική δικαιοσύνη και επιβράδυνε το έργο της¹³⁴⁵, η Πεπαγωμένη «πάλιν το μοναχικόν ενεδύσατο σχήμα» και παραδέχθηκε στον πατριάρχη ότι είχε προβεί σε αυτήν τη διεκδίκηση «υπό δε των συγγενών και της μητρός αυτής, αλλά δη και των καθολικών κριτών παραπεισθείσα». Αυτό οδήγησε εν τέλει στην αποδέσμευση και του Πεπαγωμένου και του αυτοκράτορα ως εγγυητή από την καταβολή υποβόλου. Παρά το γεγονός ότι η σύγκρουση μεταξύ των αυτοκρατορικών και των εκκλησιαστικών δικαστηρίων δεν ήταν κοινή – αντιθέτως φαίνεται πως υπήρχε συνεργασία μεταξύ τους¹³⁴⁶, η υπόθεση αυτή υπογραμμίζει μία διάσταση ανάμεσα στο αυτοκρατορικό και πατριαρχικό δικαστήριο. Η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί μάλιστα πως το προσωπικό ενδιαφέρον του ίδιου του αυτοκράτορα ίσως ανάγκασε τον πατριάρχη να κινηθεί με προσεκτικά βήματα, ώστε να μην έλθει σε ευθεία ρήξη με την πολιτειακή εξουσία. Σε αυτή την προσωπική ανάμειξη του Ιωάννη Ζ' και στη βεβαιότητα που αυτή προκαλούσε ως προς την απόδοση του υποβόλου μπορούν να αποδοθούν οι προτροπές του συγγενικού περιβάλλοντος της Πεπαγωμένης να αποβάλει το μοναχικό σχήμα και να προσφύγει κατά του συζύγου της στο αυτοκρατορικό δικαστήριο¹³⁴⁷.

Β.3. Οι ανδρικές προγαμιαίες δωρεές μετά τον θάνατο του άνδρα ή της γυναίκας

Έχουμε επισημάνει πως το υπόβολο μετά τον θάνατο του άνδρα περιερχόταν στη χήρα του. Μαζί με την προικία περιουσία της μητέρας τους τα παιδιά από τον πρώτο γάμο του Σπαταλά, παρακρατούσαν το υπόβολο και το θεώρητρο που κανονικά

¹³⁴⁵ Malatras 2013: 292-293

¹³⁴⁶ Malatras 2017: 164

¹³⁴⁷ Papagianni 2015: 257-258

ανήκε στη μητριά τους, καθώς με τις φράσεις «όσα είχεν έτερα επέκεινα της προικός ανήκοντα κατά νόμους ταύτη» και «τα παρά του ανδρός αυτή χαρισθέντα» εννοούνται πιθανότατα το υπόβολο και το θεώρητρο αντίστοιχα, τα οποία διατάχθηκαν να επιστραφούν στη νόμιμη ιδιοκτήτριά τους, τη δεύτερη σύζυγο του Σπαταλά¹³⁴⁸. Στην αντιδικία της θυγατέρας της Γλύκαινας με τον πεθερό της το 1325 μετά τον θάνατο του συζύγου και του γιου της, όπως είδαμε, η γυναίκα αποζημιώθηκε ως προς την προίκα, ενώ επιπλέον το δικαστήριο αναγνώρισε τα δικαιώματά της ως προς τις πραγμαμιαίες δωρεές του άνδρα, «το κατά νόμους θεωροτροϋπόβολον»¹³⁴⁹. Στη θεία του Ματθαίου Συναδηνού μετά τον θάνατο του άνδρα της περιήλθε και το υπόβολο, καθώς ο ανιψιός της τον Μάιο του 1324 πέτυχε την προστασία από τους δανειστές του νεκρού συζύγου όχι μόνο της προίκας, αλλά και των «κατά νόμους δικαίων», φράση η οποία υπονοεί την προγαμιαία δωρεά¹³⁵⁰. Αντιστοίχως στη σύζυγο του Χρυσολωρά το δικαστήριο, με τον τρόπο που έχουμε ήδη σημειώσει, επαναφέρει το 1395 όχι μόνο την προίκα της, αλλά και ό,τι άλλο «δίκαιον αυτή κατά τους νόμους», την προγαμιαία δωρεά του άνδρα¹³⁵¹. Περισσότερα στοιχεία για το υπόβολο και το θεώρητρο και την τύχη τους μετά τον θάνατο του άνδρα παρέχει απόφαση του Οκτωβρίου του 1400¹³⁵². Η χήρα Ειρήνη Γάβραινα στράφηκε κατά του πεθερού της Μιχαήλ Μονεμβασιώτου, γιατί δεν είχε προχωρήσει στην εκτέλεση της διαθήκης του συζύγου της, με την οποία θα γινόταν η αποκατάσταση της προίκας της και θα της αποδίδονταν η προγαμιαία δωρεά και το θεώρητρο, κατηγορία που έπεσε στο κενό, όπως θα δούμε¹³⁵³. Όπως στις περιπτώσεις της Κουμουσίνας και της Πεπαγωμένης, εδώ ορίζεται με σαφήνεια το ύψος του υποβόλου - αντιστοιχούσε στο 1/3 της προίκας. Η Ε. Παπαγιάννη αναφέρει σχετικά πως δικαίωμα στο υπόβολο είχαν οι γυναίκες των οποίων η προίκα ήταν διατιμημένη, αλλά και πάλι τα γαμικά κέρδη θα μπορούσαν να ήταν λιγότερα από αυτά που θα έπρεπε να ήταν βάσει δικαίου. Η λύση που προκρίνεται στην υπόθεση της Γάβραινας με τον χαρακτηρισμό ως προικίων κινήτων και ακίνητων περιουσιακών στοιχείων, ανάμεσα στα οποία ήταν και ένα «καπηλικόν μέγα εργαστήριο», το οποίο πριν τη δύσκολη περίοδο που περνούσε η Κωνσταντινούπολη άξιζε 130 υπέρπυρα, θυμίζει

¹³⁴⁸ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066, Μάτσης 1962: 142-143, Παπαγιάννη 2010: 91

¹³⁴⁹ MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123, Μάτσης 1962: 141

¹³⁵⁰ MM I: 56/PRK I: 72/Regestes: 2109, Μάτσης 1962: 90

¹³⁵¹ MM I: 503/Regestes: 3023, Μάτσης 1962: 151-152

¹³⁵² MM I: 608/Regestes: 3168

¹³⁵³ «τα προικώα αυτής τριακόσια υπέρπυρα και τα εκατό των τρίτων και τα θεώρητρα αυτής»

την επιλογή της Κουμουσίνας να ζημιωθεί έναντι των παιδιών της¹³⁵⁴. Η τελευταία μετά τον θάνατο του δικού της συζύγου, εκτός της προίκας της, θα λάμβανε «και τα τρίτα, αλλά δη και τα άλλα συνήθη», δηλ. την προγαμιαία δωρεά, κάνοντας αρκετές τελικά υποχωρήσεις προς όφελος των παιδιών της¹³⁵⁵. Συνεπώς, φαίνεται πως τουλάχιστον το υπόβολο περνούσε στην κυριότητα της χήρας, είτε υπήρχαν είτε δεν υπήρχαν παιδιά, γεγονός που σημαίνει ότι τα γαμικά κέρδη ήταν οπωσδήποτε περισσότερα για τη γυναίκα παρά για τον άνδρα¹³⁵⁶.

Εκτενώς ασχολήθηκε το δικαστήριο όχι μόνο με την τύχη του υποβόλου του Πρωξίμου, αλλά και του Πατρικίου. Το πώς ένας τρίτος, ο Γρηγόριος Μοσχόπουλος, διεκδίκησε το 1315 το υπόβολο από την οικογένεια Κουρουλάκη το έχουμε δει ήδη¹³⁵⁷. Οι δύο γάμοι της θυγατέρας του Κουρουλάκη, ο δεύτερος με τον Πατρίκιο και ο δεύτερος γάμος του τελευταίου με τη θυγατέρα του Μοσχόπουλου έφερε τις δύο άσχετες μεταξύ τους οικογένειες στο δικαστήριο. Η προσφυγή του Μοσχόπουλου εναντίον της οικογένειας, στην οποία αρχικά ο Πατρίκιος ήταν γαμβρός, έχει στόχο τη διεκδίκηση του υποβόλου του τελευταίου υπολογιζομένου βάσει της επαυξημένης προίκας της πρώτης συζύγου του και θυγατέρας του Κουρουλάκη στα επτά λίτρα, θεωρώντας ότι κακώς αυτό κρατείται από την οικογένεια Κουρουλάκη, καθώς πλέον δεν υπάρχει εν ζωή κανένα παιδί του Πατρικίου από τον γάμο αυτό, για να θεωρηθεί ότι τού ανήκει. Το γιατί το υπόβολο διεκδικήθηκε από τον πεθερό του Πατρικίου έχει να κάνει προφανώς με το ότι αυτό θεωρούνταν μετά τον θάνατό του κτήμα της δεύτερης συζύγου του και θυγατέρας του Μοσχόπουλου. Η απόφαση της συνόδου όφειλε να λάβει υπόψη και τα έννομα δικαιώματα της εν ζωή θυγατέρας του Μαγατηνού στην περιουσία της νεκρής μητέρας της. Με βάση ότι της ήδη είχαν δοθεί επτά λίτρα χρυσού από τη γιαγιά της, τα οποία προέρχονταν από την προίκα της μητέρας της, αλλά και του ότι μόνο το ¼ της προίκας που είχε συμφωνηθεί για τον δεύτερο γάμο τελικά δόθηκαν στον Πατρίκιο αποφασίσθηκε «τα εναπολειφθέντα από των αυτών πραγμάτων της θυγατρός του Κουρουλάκη και ευρισκόμενα παρά τω μερεί αυτού ενωθήναι μετά της ποσότητας των πέντε λιτρών, αι τω Πατρικίω εδόθησαν ... διαίρεσιν γενέσθαι εις μερίδας τρεις ... κατά την διαταγήν της νεαρής». Μία από αυτές τις μερίδες θα περιερχόταν στον Μοσχόπουλο αντί του υποβόλου.

¹³⁵⁴ Παπαγιάννη 2010: 195-198, Malatras 2013: 321

¹³⁵⁵ MM I: 566/Regestes: 3123

¹³⁵⁶ Παπαγιάννη 2010: 204

¹³⁵⁷ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

Φαίνεται πάντως πως υπήρχαν γυναίκες που ήταν αδύνατο να λάβουν μετά τον θάνατο του συζύγου τους την προγαμιαία δωρεά. Η προίκα της Μαρίας Καλοθετίνας ή ό,τι είχε μείνει από αυτήν τυγχάνει προστασίας από το δικαστήριο, όπως έχουμε ήδη δει, αλλά αυτή η προστασία δεν περιλαμβάνει την πρόγαμη δωρεά, ίσως επειδή αυτή πλέον να είχε σπαταληθεί¹³⁵⁸. Η Μαρία, η σύζυγος του Εγκαρδίου, έλαβε από τον άνδρα μέσω διαθήκης, εκατό υπέρπυρα, εκ των οποίων στην πραγματικότητα τα μισά αντιστοιχούσαν στη δική της προίκα, ενώ τα άλλα μισά αποτελούσαν κληροδοτήμα του, το οποίο ενεγράφη στη διαθήκη κατόπιν πίεσης των επιτρόπων και εκτελεστών της διαθήκης του¹³⁵⁹. Η ίδια επιχείρησε μέσω της αγωγής κατά των τελευταίων να διεκδικήσει πολλά περισσότερα, ανάμεσα στα οποία και το έμμεσα διατυπωμένα θεώρητρο («τι έτερον εκ του ανδρός αυτής»)¹³⁶⁰, αλλά, επειδή δεν είχε ούτε γαμήλιο σύμφωνο ούτε προφορικές μαρτυρίες, αυτό στάθηκε αδύνατο.

Ένα ερώτημα είναι ποια ήταν η τύχη του υποβόλου μετά τον θάνατο της γυναίκας. Η Νεαρά 20 του Λέοντος Στ' ορίζει επ' αυτού ότι μετά τον θάνατο της γυναίκας, εφόσον δεν υπάρχουν τέκνα, «τω ανδρί .. μη γινέσθω των ιδίων (δηλ. του υποβόλου) στέρησις, αλλ' αυτός εχέτω»¹³⁶¹. Το θεώρητρο πάντως δεν επανέρχεται αυτόματα στον Καππάδοκα Χαρσειανίτη μετά τον θάνατο της συζύγου του Ευδοκίας Εσκαματισμένης¹³⁶². Αντιθέτως αποτελεί κομμάτι της περιουσίας της που μέσω διαθήκης κληροδοτεί στον σύζυγο και τον πατέρα το 1401.

¹³⁵⁸ MM I: 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111

¹³⁵⁹ MM I: 544/Regestes: 3100

¹³⁶⁰ Μάτσης 1962: 153

¹³⁶¹ Τρωιάνος 2007: 92-97

¹³⁶² MM II: 633/Regestes: 3195

Γ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Στο τέταρτο κεφάλαιο καταδείχθηκαν βασικές πτυχές της προίκας και των ανδρικών προγαμιαίων δωρεών. Είδαμε πως μία προίκα μπορούσε να ήταν μικρότερης ή μεγαλύτερης αξίας και φυσικά αυτό συσχετίζεται με την κοινωνική καταγωγή της νύφης. Επιπλέον, η προίκα δεν αποτελούνταν κατ' ανάγκην μόνο από ακίνητα, οικήματα, εργαστήρια, ή κτήματα, αλλά μπορούσε να περιλαμβάνει χρήματα, κοσμήματα ακόμα και λινοσκεπάσματα, αν και η προίκα στις αγροτικές κοινωνίες περιλάμβανε χρήμα σε πολύ μικρότερο βαθμό από τις αστικές¹³⁶³. Το αν η προίκα ισοδυναμούσε ή όχι με το κληρονομικό μερίδιο των γυναικών στη μητρική και πατρική τους περιουσία είναι ερώτημα που δεν μπορεί να απαντηθεί με ασφάλεια με όσες πηγές διαθέτουμε από τον 14^ο αι. Βασιζόμενες οι ερευνήτριες, όπως οι Α. Laiou, Α. Κιουσοπούλου, και Ε. Παπαγιάννη σε πηγές προγενέστερες του 14^{ου} αι., σημειώνουν ότι υπήρχε μεν ως αντίληψη η προίκα να αντιστοιχεί στο κληρονομικό μερίδιο μιας γυναίκας¹³⁶⁴, ήταν όμως σε κάποιον βαθμό ιδανική, διότι οι ατομικές αποφάσεις ποικίλαν ανάλογα με τα χαρακτηριστικά της κάθε γαμικής ένωσης και ο γάμος του κάθε παιδιού άλλαζε τις παραμέτρους αναφορικά με τα υπόλοιπα παιδιά¹³⁶⁵.

Παρατηρήσαμε επίσης πως, παρά το γεγονός ότι το βυζαντινό δίκαιο θέλει τον πατέρα ή τον εκ πατρός παππού να προικίζει, συναντήσαμε τη μητέρα και άλλους φυσικούς συγγενείς να το πράττουν, όπως τη γιαγιά, τον θείο, τη θεία, ακόμα και ξαδέλφια. Οι τελευταίοι αναλαμβάνουν τέτοιον ρόλο, όταν δεν ζει ο πατέρας ή και οι δύο γονείς. Πρόκειται για συγγενικά πρόσωπα που ανέπτυσαν στενή σχέση με τα ορφανά. Έχουμε, συνεπώς, και εδώ να κάνουμε με μία πρακτική η οποία δεν είναι σύννομη, ωστόσο, είναι αποδεκτή από το πατριαρχικό δικαστήριο. Το ενδιαφέρον είναι ότι υπάρχουν νύξεις για προικώα που δεν προέρχονταν μόνο από την περιουσία του νεκρού γονέα, η διαχείριση της οποίας περνούσε στους φυσικούς συγγενείς μαζί με την υποχρέωση της επιτροπείας ή κηδεμονίας. Σε κάποιες περιπτώσεις φρόντιζαν οι κηδεμόνες να εντάσσουν στην προίκα δικά τους περιουσιακά στοιχεία, ακόμα και αν δεν ήταν υποχρεωμένοι. Αυτό φυσικά έχει να κάνει με τον δεσμό που ένωνε προικοδότη και αποδέκτη της προίκας. Δεν ήταν όμως μόνο οι φυσικοί συγγενείς που

¹³⁶³ Κιουσοπούλου 1990: 54

¹³⁶⁴ Κιουσοπούλου 1990: 54, Παπαγιάννη 2010: 164

¹³⁶⁵ Laiou 1998: 143

αναλάμβαναν να προικίσουν ορφανές κοπέλες με ή χωρίς δική τους περιουσία. Το αναλάμβαναν και θετές μητέρες ή ανάδοχοι, παρόλο που η προίκιση από αναδόχους δεν προβλέπεται επίσης στο βυζαντινό δίκαιο. Επιπλέον, ακόμα και αν επρόκειτο για άτυπη υιοθεσία, το πατριαρχικό δικαστήριο μένει στην ουσία του δεσμού που υπήρχε ανάμεσα στη «μητέρα» και τη «θετή» κόρη, στοιχείο καθοριστικό και για την τύχη της προίκας. Στο βυζαντινό δίκαιο η αθέτηση ή μη πλήρους προικοδότησης από τον υπόχρεο δεν υφίσταται ως εύλογη αιτία διαζυγίου. Λίγες είναι και οι σχετικές περιπτώσεις που έφθασαν στην ανώτερη ιεραρχία, δηλ. το πατριαρχείο, γεγονός που ερμηνεύεται ως εξής: πριν από τη σύναψη προικοσύμφωνου οι δύο πλευρές, της νύφης και του γαμβρού, ήλεγχαν αν οι εκατέρωθεν υποχέσεις είχαν υπόσταση. Επιπλέον, αν προέκυπταν στην πορεία διαφορά, θα διευθετείτο με τη μεσολάβηση τρίτων προσώπων, συγγενών ή μη, ή ακόμα και εκπροσώπων της τοπικής εκκλησίας. Τέλος, υπήρχαν περιπτώσεις γαμβρών που έδειχναν κατανόηση στην αδυναμία των πεθερών τους να τους παρέχουν το σύνολο της υπεσχημένης προίκας.

Η βυζαντινή νομοθεσία δεν έπαυσε ποτέ να προστατεύει την προίκα, καθώς βάσει νόμου, προικώα αγαθά μπορούσαν να πουληθούν ή δωρηθούν μόνο σε ακραίες συνθήκες. Ωστόσο, από τη μελέτη των πατριαρχικών αποφάσεων και των μοναστηριακών εγγράφων συνάγεται το ακόλουθο συμπέρασμα: Η εκποίηση της προίκας ήταν κάτι το σύνηθες. Συνδέεται δε με την ανάπτυξη του εμπορίου στις βυζαντινές πόλεις, ιδιαίτερα μετά το δεύτερο μισό του 14^{ου} αι. Η εκποίηση αυτή δεν γινόταν μόνο από τους άνδρες, αλλά και από τις ίδιες τις γυναίκες - ειδικά όταν είχαν χηρεύσει – οι οποίες αποτελούσαν θεωρητικά τις θεματοφύλακες της προίκας τους. Η ανάμειξη των γυναικών στο εμπόριο μπορούσε να γίνει μέσω της προίκας, η οποία επενδυόταν σε εμπορικές δραστηριότητες. Η Α. Λαΐου έχει ήδη σημειώσει σχετικά: «ο διαχωρισμός ανάμεσα στην προίκα και την υπόλοιπη περιουσία τείνει να εκλείψει» και η διάκριση ανάμεσα στην πατρική και την προικώα περιουσία είχε γίνει σε μεγάλο βαθμό θολή. Με άλλα λόγια η προίκα, χωρίς να απολέσει τον προστατευόμενο εκ του νόμου χαρακτήρα της μέχρι και το τέλος της βυζαντινής περιόδου, στην πράξη άλλαξε ως προς τη χρήση και τις λειτουργίες της, δηλ. «χρησιμοποιείται, όπως και η υπόλοιπη περιουσία»¹³⁶⁶. Στο ίδιο πνεύμα και η Ζ. Γετίμη, επισημάνει πως στις απογραφές των νοικοκυριών των παροίκων «δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ των περιουσιακών στοιχείων του συζύγου και της προίκας της

¹³⁶⁶ Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: 28, Laiou 1981: 238-239, 241

συζύγου» με ελάχιστες εξαιρέσεις¹³⁶⁷. Η πρακτική αυτή κατέστησε, συνεπώς, ουσιαστικά νεκρό γράμμα το βυζαντινό δίκαιο¹³⁶⁸. Οι περιπτώσεις εκποίησης ή ενεχυρίασης προικίων αγαθών διατρέχουν όλον τον 14^ο αι., αν και η πλειοψηφία των σχετικών πληροφοριών προέρχονται από την τραγική περίοδο της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης τα έτη 1393 – 1402. Πρόκειται, συνεπώς, για χαρακτηριστικό που επιτάθηκε στα τέλη του 14^{ου} αι. λόγω των έκτακτων συνθηκών. Αντανακλούν όμως και τις οικονομικές συνθήκες των χρόνων εκείνων, διότι οι πληροφορίες σχετίζουν την επένδυση της προίκας σε εταιρείες ή εργαστήρια. Η Κωνσταντινούπολη άλλωστε, λειτουργώντας κατ' ουσίαν ως πόλη-κράτος, γνώρισε σημαντική αύξηση της εμπορικής κίνησης την περίοδο της πολιορκίας, καθώς το λιμάνι της δεν αποκλείστηκε.

Με δεδομένο ότι το πλέγμα προστασίας συνέχιζε να υφίσταται η προίκα δεν έπαυσε ποτέ να αποτελεί το πιο σταθερό μέρος της οικογενειακής περιουσίας¹³⁶⁹. Αυτό το ευνοϊκό νομοθετικό πλαίσιο έκανε και την πατριαρχική σύνοδο υποστηρικτική σε όσες γυναίκες κατέφευγαν σε αυτήν, ζητώντας προστασία της προίκας τους από αυθαιρέσεις των συζύγων τους ή από τις διαθέσεις των πιστωτών και πάλι των συζύγων, είτε αυτοί ζούσαν είτε είχαν αποβιώσει. Έχει δύο βασικά εργαλεία, την *permutatio dotis* για τις ανήλικες και τη «διδασκαλία του βοηθούτος νόμου» για τις ενήλικες. Αυτό το κάνει όχι μόνο τηρώντας το βυζαντινό δίκαιο, αλλά κατ' ουσίαν θέλοντας να προστατεύσει τον θεσμό της οικογένειας. Και αυτό το συμπέρασμα δίνει με τα όσα έχουμε ήδη διαπιστώσει ως προς τη γενικότερη στάση του πατριαρχείου απέναντι στον θεσμό του γάμου. Η στάση του αυτή ανιχνεύεται σε όλο τον 14^ο αι. και δεν διακρίνει τις γυναίκες σε αυτές που ανήκουν σε ανώτερα στρώματα και σε αυτές με ταπεινότερη προέλευση. Ωστόσο, στα τέλη του 14^{ου} αι. εξαιτίας της ανάδυσης σημαντικών επιχειρηματιών, όταν αυτοί εμπλέκονται σε υποθέσεις προίκας, το πατριαρχείο διαφοροποιείται από τον γενικό αυτό κανόνα, διότι δεν εμφανίζεται αδιάφορο για τα συμφέροντά τους. Στις περιπτώσεις αυτές η σύνοδος επικαλείται τη φτώχεια του ανδρόγυνου, προκειμένου να στηρίξει «νομικά» μια διαδικασία εκποίησης προικίων, στοιχείο που απουσιάζει σε αντίστοιχες περιπτώσεις πριν από την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Εδώ διαπιστώσαμε μίαν αντίφαση, γιατί άλλες μαρτυρίες υπογραμμίζουν μία κακή σχέση

¹³⁶⁷ Γετίμη 2016: 322-323. Οι εξαιρέσεις έχουν να κάνουν αποκλειστικά με προικία αμπέλια, τα οποία εκμεταλλεύονταν οι σύζυγοι.

¹³⁶⁸ Χριστοφιλόπουλος 1939: 193

¹³⁶⁹ Laiou 2003: 29

του πατριαρχείου με επιχειρηματικές οικογένειες. Υποθέσαμε ότι αυτή η αντίφαση ερμηνεύεται όχι τόσο στην αδυναμία του πατριαρχείου απέναντι στην οικονομική και κοινωνική επιφάνεια των ανθρώπων αυτών, αλλά σε μία προσπάθεια μην αποκοπούν οι γέφυρες μεταξύ των δύο πλευρών.

Όπως έχει ήδη επισημάνει η Ε. Παπαγιάννη, «οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου είναι πλούσιες σε ειδήσεις σχετικά με την επιστροφή της προίκας και την απόδοση των γαμικών κερδών»¹³⁷⁰. Είδαμε τις οικογένειες της νύφης και του γαμβρού να συγκρούονται με σφοδρότητα διεκδικώντας την προικώα περιουσία μετά τον θάνατο γυναικών και ότι συχνά σημαντικό μέρος της κατέληγε στην πλευρά του άνδρα, παρά τα όσα ισχύουν στη βυζαντινή νομοθεσία για την ιδιοκτησία της προίκας και τον αποδέκτη της μετά τον θάνατο της ιδιοκτήτριας, εφόσον δεν υπήρχαν παιδιά. Πάντως αυτή η μεταβίβαση μπορούσε να συμβεί νόμιμα με δύο τρόπους: εάν υπήρχαν παιδιά, αυτά κληρονομούσαν την προίκα ως μητρική περιουσία και, όταν πέθαναν μετά τη μητέρα τους, την κληροδοτούσαν στον πατέρα ως πλησιέστερο συγγενή, μπορούσε όμως προικώα περιουσία να καταλήξει στον σύζυγο και μέσω διαθήκης. Πολύ λιγότερες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για τις δωρεές του άνδρα στον γάμο και αυτές προέρχονται αποκλειστικά από το πατριαρχικό δικαστήριο. Φαίνεται πάντως ότι οι γυναίκες τις λάμβαναν, όταν χήρευαν. Για τον άνδρα είδαμε ότι υπάρχουν αναφορές σε δική του «προίκα». Προφανώς με τον όρο αυτό εννοείται το μερίδιο του από τη γονική περιουσία που περνούσε στο νέο νοικοκυριό μετά τον γάμο του. Το αν ήταν ίσο με τη γυναικεία προίκα, η σιωπηρή υποθήκη της τελευταίας στη ανδρική περιουσία και η *permutatio dotis* δείχνουν προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό με τη σειρά του οδηγεί στο γενικό συμπέρασμα πως η γαμική ένωση προϋπέθετε και ο άνδρας και η γυναίκα να έχουν την ίδια οικονομική δύναμη, να προέρχονται δηλ. από το ίδιο κοινωνικό στρώμα, διαπίστωση που συμφωνεί με όσα έχουμε διαπιστώσει για τις γαμήλιες στρατηγικές της άρχουσας τάξης. Η ανδρική «προίκα» συσχετίζεται, επιπλέον, με αυτό που έχουμε τονίσει: Τον 14^ο αι. η προίκα είχε πλέον απολέσει το περιεχόμενο με το οποίο οριζόταν παλαιότερα και συνέχιζε να ορίζεται μόνο νομικά, διότι σε εθιμικό επίπεδο δεν θεωρείτο ούτε καθαρά γυναικεία υπόθεση ούτε έχαιρε προστασίας.

¹³⁷⁰ Παπαγιάννη 2010: 191

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

**Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας:
Το Κληρονομικό Σύστημα**

Οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου που παρέχουν πληροφορίες για το κληρονομικό σύστημα είναι λιγότερες από τις σχετικές με την προίκα. Παρά ταύτα, υπερβαίνουν τις εξήντα. Όπως και οι αποφάσεις για την προίκα έτσι και οι αποφάσεις που επιλύουν κληρονομικές διαφορές ή απλά παρέχουν στοιχεία για το κληρονομικό σύστημα της εποχής εκτείνονται από το 1315 μέχρι και το 1401 με τη μεγαλύτερη πυκνότητα να εντοπίζεται και εδώ την περίοδο της πατριαρχείας του Μαθαίου Α'. Αναλυτικότερα στο διάστημα 1315-1316 εκδόθηκαν εννέα σχετικές αποφάσεις¹³⁷¹, στο διάστημα 1324-1325 τέσσερις¹³⁷², μία λιγότερη τα έτη 1329-1330¹³⁷³, μία απόφαση το 1338¹³⁷⁴, δύο τα έτη 1341-1342¹³⁷⁵, τέσσερις το 1348¹³⁷⁶, μία το 1351¹³⁷⁷, δύο τα έτη 1360 και 1361¹³⁷⁸ και τριάντα έξι το διάστημα 1394-1401¹³⁷⁹. Όπως και στην προίκα, πρόσθετες πληροφορίες για το κληρονομικό σύστημα παίρνουμε από τα μοναστηριακά έγγραφα.

¹³⁷¹ MM I 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048, MM I 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049, MM I 20/PRK I: 9/Regestes: 2037, MM I 24/PRK I: 28/Regestes: 2056, MM I 30-I/PRK I: 35/Regestes: 2064, MM I 30-III/PRK I: 36/Regestes: 2066, MM I 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2072, MM I 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073, MM I 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

¹³⁷² MM I 57-II/PRK I: 74/Regestes: 2111, MM I 57-VI/PRK I: 78/Regestes: 2116, MM I 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123, MM I 63-V/PRK I: 93/Regestes: 2126

¹³⁷³ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153, MM I: 70-II/PRK I: 102/Regestes: 2156, MM I: 70-III/PRK I: 103

¹³⁷⁴ MM I: 78/PRK II: 112

¹³⁷⁵ MM I: 98/PRK II: 135/Regestes: 2207, MM I: 102/PRK II: 139/Regestes: 2234

¹³⁷⁶ MM I: 123/PRK I: 173/Regestes: 2296, MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300, MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301, MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

¹³⁷⁷ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

¹³⁷⁸ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424, MM I: 182/PRK III: 258/Regestes: 2433

¹³⁷⁹ MM II 471/Regestes: 2967, MM II 503/Regestes: 3023, MM II 530, MM II 533, MM II 537/Regestes: 3092, MM II 544/Regestes: 3100, MM II 549/Regestes: 3061, MM II 550/Regestes: 3063, MM II 554/Regestes: 3109, MM II 555/Regestes: 3111, MM II 566/Regestes: 3123, MM II 571/Regestes: 3129, MM II 575/Regestes: 3133, MM II 576/Regestes: 3135, MM II 583/Regestes: 3142, MM II 587/Regestes: 3146, MM II 590/Regestes: 3150, MM II 591/Regestes: 3151, MM II 592/Regestes: 3152, MM II 597/Regestes: 3157, MM II 601/Regestes: 3161, MM II 607/Regestes: 3167, MM II 608/Regestes: 3168, MM II 609/Regestes: 3169, MM II 612/Regestes: 3172, MM II 621/Regestes: 3182, MM II 630, MM II 631/Regestes: 3193, MM II 633/Regestes: 3195, MM II 635/Regestes: 3197, MM II 638/Regestes: 3198, MM II 650/Regestes: 3211, MM II 655/Regestes: 3216, MM II 658/Regestes: 3219, MM II 674/Regestes: 3237, MM II 684/Regestes: 3247

Α. Κληρονομιά και συγγένεια

Το σύστημα της κληρονομικής διαδοχής συνδέεται άμεσα με τον θεσμό της οικογένειας. Το πώς είναι η οικογένεια ιεραρχημένη ως προς τα μέλη της και πώς είναι οργανωμένη η οικονομική της βάση καθορίζονται εν πολλοίς από το κληρονομικό σύστημα. Ως προς το τελευταίο το μερίδιο από τη γενέθλια οικογένεια που λαμβάνουν ή κληρονομούν ο άνδρας και η γυναίκα – η τελευταία κυρίως με τη μορφή της προίκας – αποτελούν, όπως είναι φυσικό την υλική βάση πάνω στην οποία στηρίζεται το νέο νοικοκυριό. Το ποιοι ορίζονται αποδέκτες μιας κληρονομιάς ορίζεται με τη σειρά του ποιοι θεωρούνται συγγενείς είτε – προφανώς - από τον κληροδότη είτε από τον νόμο, στην τελευταία περίπτωση εφόσον δεν υπάρχει η τελευταία βούληση του κληροδότη. Συνεπώς, το σύστημα της κληρονομικής διαδοχής είναι αλληλένδετο με τη συγγένεια. Για τον λόγο αυτό στα δύο βασικά βυζαντινά νομικά κείμενα, τα Βασιλικά και την Εξάβιβλο, οι δύο έννοιες της συγγένειας και της κληρονομιάς είναι αλληλένδετες. Στα Βασιλικά υπάρχει μάλιστα ο όρος «συγγενική κληρονομία», όπου ως συγγενείς – κληρονόμοι θεωρούνται «ως εξ ενός τεχθέντες ή ότι κοινήν αρχήν της γενέσεως εσχίκασιν»¹³⁸⁰. Η συγγένεια, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, δεν είναι απεριόριστη. Ως απώτατο όριο της στα Βασιλικά ορίζεται ο έβδομος βαθμός, δηλ. «ο τικτόμενος από δισεξαδέλφου ή δισεξαδέλφης», γιατί «εν τη φυσική συγγενεία τον έβδομον βαθμόν ου παρεξερχόμεθα. Ου γαρ η φύσις ανέχεται υπέρ τούτον τον βαθμόν την ζωήν των ανθρώπων επεκτείνεσθαι»¹³⁸¹. Σε άλλο σημείο των Βασιλικών το όριο εκτείνεται κατά έναν βαθμό, καθώς και ο «ογδού βαθμού συγγενής καν μη υπεισέλθη την κληρονομίαν, έχει την εκ του νόμου βοήθειαν»¹³⁸², διάταξη που επαναλαμβάνεται στην Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου¹³⁸³. Αν η μία παράμετρος καθορισμού της συγγενικής σχέσης είναι ο βαθμός, η έτερη παράμετρος που το βυζαντινό δίκαιο θέτει είναι η κάθετη και οριζόντια γραμμή που ενώνει ένα πρόσωπο με τους συγγενείς του. Με βάση τις δύο αυτές γραμμές οι συγγενείς ορίζονται ως «κατιόντες», «ανιόντες» και «εκ πλαγίου». Η κάθε μία από αυτές τις «ομάδες» των συγγενικών προσώπων έχει διαφορετικά δικαιώματα στην περιουσία του κληροδότη. Τέλος, πρέπει να τονίσουμε πως δεν υπάρχει νομική διάκριση

¹³⁸⁰ Β. 45.2.6

¹³⁸¹ ό.π., Β. 45.3.2

¹³⁸² Β. 45.2.14

¹³⁸³ «Ότι και ογδού βαθμού συγγενής, μη όντων πλησιεστέρων, καλείται εις κληρονομίαν, κατά τον λέγοντα νόμον, και ογδού βαθμού συγγενής, καν μη υπεισέλθη την κληρονομίαν, έχει την εκ του νόμου βοήθειαν» (Αρμενόπουλος: 5.8.27).

ανάμεσα στα δύο φύλα ως προς την ιδιοκτησία. Καμία νομική διάταξη δεν περιορίζει τα δικαιώματα κληρονομιάς των γυναικών και δεν θέτει περιορισμούς στη διάθεση της περιουσίας τους. Οι γυναίκες νομικά είναι ελεύθερες να κάνουν συμβόλαια και διαθήκες, όπως οι άνδρες¹³⁸⁴.

¹³⁸⁴ Beaucamp 1977: 176

Β. Η σύσταση της κληρονομιάς

Το τι κληροδοτείται δεν διαφέρει από αυτά που συναντήσαμε ως προικώα πράγματα. Αμπέλια, γη, οικήματα και εργαστήρια, αλλά και τιμαλφή περνούσαν από γενιά σε γενιά με τον τρόπο αυτό. Είναι όλα αυτά που συναντάμε στα συμβόλαια αγοραπωλησίας και δωρεάς, καθώς και σε απογραφές των παροίκων και αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου ως ακίνητα που ανήκαν στον πωλητή ή δωρητή, στον πάροικο ή απλά στον ιδιοκτήτη τους «εκ γονικότητας», «από γονικότητας», «κατά λόγον γονικότητας», με «δίκαιον γονικότητας». Συχνά τα ακίνητα δηλώνονται απλά ως «γονικά» ή «μητρώα», αν κληροδοτούνταν προφανώς από τη μητέρα, όπως το «μητρώον» οίκημα του Μανουήλ Κατζά¹³⁸⁵. Σε περιπτώσεις δε, όπως αυτή του Νικήτα Ξιφία και της συζύγου του Άννας, οι οποίοι έδωσαν στις αρχές του 14^{ου} αι. κατά το ήμισυ με πώληση και κατά το άλλο ήμισυ με δωρεά «γονικόθεν από κληρονομικής διαδοχής» χωράφι στην Κόσνα, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αυτή η κληρονομική διαδοχή ποιον από τους δύο αφορά¹³⁸⁶. Ο χαρακτηρισμός ενός ακινήτου ως «γονικού» φαίνεται πως χρησιμοποιείται καταχρηστικά, καθώς πολύ λιγότερο συναντάμε τον χαρακτηρισμό «προικώο», δείκτης μιας προφανούς σύγχυσης των ακινήτων εν τη πράξει¹³⁸⁷. Σε ελάχιστες περιπτώσεις μπορούμε να δούμε τη διαδοχή ιδιοκτησίας στον χρόνο, όπως στο εργαστήριο εντός των Σερρών, δίπλα στη βασιλική πύλη, το οποίο πέρασε πιθανώς το 1348 στην κυριότητα της μονής Προδρόμου από το ζεύγος Αλέξιο Ασάνη και Μαρία Ασανίνα, οι οποίοι το είχαν κληρονομήσει από τη μητέρα τους – τίνος από τους δύο δεν διευκρινίζεται – η οποία με τη σειρά της το είχε κληρονομήσει από τη δική της μητέρα Δούκαινα Τρουληνή¹³⁸⁸.

Στο σημείο αυτό θα σταθούμε σε κινητά ή ακίνητα περιουσιακά στοιχεία που αναφέρονται σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου και σε μοναστικά έγγραφα ως κληρονομιά και τα οποία δεν συναντήσαμε μελετώντας τον θεσμό της προίκας και των προγαμιαίων δωρεών του άνδρα. Η μοναχή Ευφροσύνη Μαρινία από την περιοχή της Σπάρτης είχε από κοινού με τον επίσκοπο Κερνίτζης, τον Μαλωταρά, «εκ γονικότητας» μία εικόνα της Θεοτόκου της Οδηγήτριας. Η εικόνα αυτή είχε επιφέρει στα δύο αυτά πρόσωπα σημαντική περιουσία σε χρήμα και ακίνητα, την οποία οι

¹³⁸⁵ MM II: 530/Regestes: 3072

¹³⁸⁶ Prodrome: 17

¹³⁸⁷ Laiou 1998: 145. Για τα «γονικά» ακίνητα βλ. είσης Patlagean 2003.

¹³⁸⁸ Prodrome: 63

συνιδιοκτήτες μοιράζονταν ισόποσα¹³⁸⁹. Η πηγή δεν μας διαφωτίζει αν τα δύο πρόσωπα είχαν συγγενική σχέση, πολύ περισσότερο δεν διαφωτίζει τίνι τρόπο κατέληξε στα χέρια τους. Πάντως ο τρόπος αυτός όριζε την ισότητα στην ιδιοκτησία και την εκμετάλλευση, γιατί κάποια στιγμή πριν το 1316, όταν ο Μαλωταράς αποπειράθηκε να παραβιάσει το σχήμα αυτό, τα δύο πρόσωπα κατέληξαν σε δίκη, την οποία κέρδισε η γυναίκα. Εικόνημα είχε κληρονομήσει και από τη γιαγιά της η Άννα Βαταζίνα¹³⁹⁰. Πέραν των εικονισμάτων κληροδοτούνταν και ακίνητα, που σχετιζόνταν με την αγροτική παραγωγή, όπως μύλοι. Από έγγραφο της μονής Βατοπεδίου του 1394 πληροφορούμαστε πως ο Ιωάννης Μυλωνάς «επαφύκε μονομύλιν προς την εκείνου θυγατέρα». Η εν λόγω διατύπωση δεν ξεκαθαρίζει, ωστόσο, αν ο μύλος περιήλθε στην κυριότητά της ως κληρονομιά ή ως προίκα¹³⁹¹.

Ναοί, μοναστήρια και μονύδρια, μικρά δηλ. μοναστήρια, θεωρούνταν περιουσιακά στοιχεία¹³⁹². Με εξαίρεση μιας αναφοράς για ναό, που μαζί με γειτονικά οικήματα είχε δοθεί ως προίκα¹³⁹³, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα αναφέρονται κυρίως ως κληροδοτήματα. Από την ιστορία της μονής της Θεοτόκου, όπως αυτή καταγράφεται σε σιγλλιώδες γράμμα του πατριάρχη Νίφωνος του 1310, μαθαίνουμε πως είχε κληροδοτηθεί από τον κτήτορά της, τον ιερομόναχο Γεράσιμο, στον γιο του Θεόδωρο, ο οποίος προχώρησε σε βελτιώσεις «οικείους κόποις και αναλώμασι» και, επειδή ήταν άτεκνος, μέρος της δικής του περιουσίας αφιέρωσε σε αυτή και το υπόλοιπο στα ανίψια του, «επιτρέψας εκείνοις μετ' αυτόν εφορεύειν ... των προσόντων πραγμάτων αυτού»¹³⁹⁴. Δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα ο μοναχός Νεόφυτος «κατέλιπεν», μετά τον θάνατό του, στον ανιψιό του Θεόδωρο τη μονή της αγίας Άννας στον ποταμό Στρυμμόνα¹³⁹⁵. Το 1333 ο επίσκοπος Φερμών, Κυπριανός, την αφιέρωσε μαζί με τα υπ' αυτήν μετόχια της Θεοτόκου του Τζέρνη και του Γραδιστού στη μονή Προδρόμου¹³⁹⁶. Το πώς όμως είχαν περιέλθει όλα αυτά στον Κυπριανό κρύβεται στη φράση «δια το οικείως έχειν με κατά συγγένειαν προς αυτόν και το πατρικό φίλτρον» με αναφορά στο πρόσωπο του αρχιεπισκόπου Φιλίππων.

¹³⁸⁹ MM I: 30-I/PRK I: 35/Regestes: 2064, «των προσόδων των εκ ταύτης ... εικόνας και των ανατεθειμένων κτημάτων αυτή». Βλ. επίσης και Oikonomides 1991a: 40.

¹³⁹⁰ MM II: 658/Regestes: 3219

¹³⁹¹ Vatopédi III: 171

¹³⁹² Kyritses 1997: 190. Από άποψη ορολογίας ο όρος *μονύδριον* μαζί με τους αντίστοιχους *μοναστήριον*, *μονή*, *φροντιστήριον* και *καθίσματα* συναντώνται στις πατριαρχικές αποφάσεις και ορίζουν τα μοναστήρια γενικά (Mitsiou 2013: 163).

¹³⁹³ MM II 677/Regestes: 3239.

¹³⁹⁴ Prodrome: 135

¹³⁹⁵ Iviron III: 68

¹³⁹⁶ Prodrome: 134

Δυστυχώς, το έγγραφο δεν αναφέρει ποια ακριβώς ήταν η συγγενική σχέση μεταξύ των δύο ανώτερων αξιωματούχων της Εκκλησίας, ούτε αν επρόκειτο για δωρεά ή κληροδότημα. Σε απόφαση του 1324 αναφέρεται ο ναός του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, ο οποίος αρχικώς κατασκευάστηκε από τον σεβαστό κυρ Βασίλειο Σεβαστιανό. Με διαθήκη ο τελευταίος το κληροδότησε στον γιο του και αυτός με τη σειρά του στα ανίψια του ένεκα έλλειψης δικών του τέκνων¹³⁹⁷. Έναν χρόνο αργότερα συντάσσεται πατριαρχική απόφαση στην αρχή της οποίας αναφέρεται πως ο πατέρας του οικείου του αυτοκράτορα κυρ Ιωάννη Τριακονταφύλλου είχε στην κατοχή του ένα μονύδριο «εκ γονικότητας περί το κάστρον του Εξαμιλίου εις όνομα τιμώμενον της υπεράγνου και θεομήτορος και επικεκλημένης Παχνωτίσσης»¹³⁹⁸. Μονύδριο αφιερωμένο επίσης στην Παναγία ανήκε σε κατώτερους ιερείς, τον πρεσβύτερο Μανουήλ Αρτανά και τον αναγνώστη Μιχαήλ, «ως από γονικότητας αυτοίς διαφέροντος»¹³⁹⁹. Μονύδριο του αγίου Παντελεήμονος, αλλά και διάφορα άλλα μικρότερα μονύδρια, που δεν κατονομάζονται, κατείχε το 1342 ο πανσέβαστος σεβαστός οικείος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος Πράσιнос στη Χίο, τα οποία είχε κληρονομήσει («εφ' οίς έχει δίκαιον γονικότητος»)¹⁴⁰⁰. Ναό αφιερωμένο στον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο «περί τον αιγιαλόν της βασιλικής πύλης», δίπλα δηλ. στα τείχη της Κωνσταντινούπολης, μαζί με δύο «οικοτόπια» εντός των τειχών κληροδότησε ο Νικόλαος Χρήσιμος στα δύο του παιδιά και αυτοί στα δικά τους¹⁴⁰¹.

Θεωρητικά τα εκκλησιαστικά ιδρύματα δεν μπορούσαν να πουληθούν ούτε από τους ιδρυτές τους ούτε από τους κληρονόμους τους¹⁴⁰². Μπορούσαν, ωστόσο, να πουληθούν υπό πολύ συγκεκριμένες συνθήκες τα κτητορικά δικαιώματα. Ο Νικόλαος Μακροδούκας είχε κληρονομήσει – μέσω της γυναίκας του; - το ήμισυ της μονής της Θεοτόκου της Ευεργέτιδος στη Λήμνο¹⁴⁰³. Η μονή είχε ιδρυθεί από τον πεθερό του Λέοντα Μοδά. Το άλλο ήμισυ ανήκε στον Αστρά. Επειδή ο τελευταίος, αλλά και οι μοναχοί της μονής δεν ήταν τυπικοί στις υποχρεώσεις τους, αυτή παραμελήθηκε και γι αυτό ο Μακροδούκας αγόρασε τα δικαιώματά του Αστρά στη μονή, αναστήλωσε το καθολικό και τα κελλιά της και όρισε ιερέα για τις λειτουργίες. Ο πατριάρχης

¹³⁹⁷ MM I: 57-VI/PRK I: 76/Regestes: 2116

¹³⁹⁸ MM I: 63-V/PRK I: 93/Regestes: 2126

¹³⁹⁹ MM I: 78/PRK II: 112/Regestes: 2157

¹⁴⁰⁰ MM I: 102/PRK II: 139/Regestes: 2234

¹⁴⁰¹ MM II: 576/Regestes: 3135

¹⁴⁰² Thomas 1987: 258-261

¹⁴⁰³ MM II: 533/Regestes: 3082

δέχθηκε την αγορά των δικαιωμάτων και όχι του ίδιου του ιδρύματος¹⁴⁰⁴, ζητώντας συνάμα από τους «εξ οσφύος ... παίδας, τους κληρονόμους δηλονότι και διαδόχους» του Μακροδούκα, να είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, όταν θα περάσουν η μονή και τα δικαιώματά της ως κληροδότημα στα χέρια τους¹⁴⁰⁵.

Οι ναοί και τα μικρά μοναστήρια δεν ήταν τα μόνα ιερά ιδρύματα που συνιστούσαν κληρονομιά. Η Μαρία Παλαιολογίνα, μέλος της οικογένειας των Παλαιολόγων, κληροδότησε, όπως έχουμε ήδη δει, στην κόρη που ανέθρεψε, τη Θεοδώρα Αραχαντλούν, μία πολύ πλούσια μονή εντός της Κωνσταντινούπολης, την οποία είχε η ίδια ιδρύσει¹⁴⁰⁶. Για να κατανοήσουμε το μέγεθος της κληρονομιάς της παραθέτουμε εν συντομία την ιστορία της μονής. Η Παλαιολογίνα είχε αγοράσει από την κυρά Μαρία Δούκαινα Ακροπολίτισσα, τον γαμβρό της κυρ Δημήτριο Κοντοστέφανο και την κόρη της οικήματα μικρά και μεγάλα στην περιοχή Παναγία, στο Φανάρι της Κωνσταντινούπολης, μία εκκλησία, ένα λουτρό, περιβόλια και αμπελώνες. Η αγορά είχε επικυρωθεί με «πρατήριο έγγραφο ... ταβελλιώνι πεπιστωμένον» και το αντίτιμό της έφθασε τα τέσσερις χιλιάδες υπέρπυρα. Η Παλαιολογίνα όλα τα έτρεψε σε μονή κτίζοντας παράλληλα εκ βάθρων κελλιά. Όπως έχει δείξει η μέχρι τώρα έρευνα, η ίδρυση της συγκεκριμένης μονής ακολουθεί το σύνηθες μοντέλο για την ίδρυση γενικά μονών την περίοδο αυτή, μία δηλ. μοναχή ή μία γυναίκα κοσμική και ευκατάστατη, η οποία συχνά γίνεται και η ίδια μοναχή, χτίζει ή ξαναχτίζει μία μονή. Μάλιστα οι ιδρυτές ή οι προστάτες μονών, όπως η Παλαιολογίνα, επιδίωκαν να έχουν οικονομικά κέρδη από τα έσοδα των μονών¹⁴⁰⁷. Για τον λόγο αυτό η περιουσία της μονής της Παναγιωτίσσης εμπλουτίστηκε και με όσα η κτητόρισσά δώρισε επιπλέον, ιερά κειμήλια, πολύτιμα σκεύη, βιβλία και σημαντική ακίνητη περιουσία, «κτηματικές υποστάσεις, «μαγκικεΐον μετά μουτρίων δύο», δύο αμπέλια εντός της Κωνσταντινούπολης, μία εκκλησία, σπίτια και «έτερον μαγκικεΐον «μετά μουτρίων και τούτου δύο». Λόγω των πολλών εσόδων της μονής, τα οποία σε ετήσια βάση έφθαναν τα τριακόσια υπέρπυρα, αγοράστηκαν χωράφια στο Μαυροπόταμο, στη Ραιδεστό «ζευγηλατεΐον μετά ζευγαρίων δύο, αμπέλια και οικήματα στη Μήδεια και «αλλαχού διάφορα». Μία ακόμα σημαντική μονή, αυτή της

¹⁴⁰⁴ Thomas 1987: 267-268

¹⁴⁰⁵ MM II: 533/Regestes: 3082

¹⁴⁰⁶ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330. Μέχρι και σχετικά πρόσφατα η έρευνα αμφέβαλε αν η Μαρία Παλαιολογίνα ήταν όντως η ιδρύτρια της μονής και η ίδρυσή της συνδεόταν με τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Για τη σχετική έρευνα και τα νεότερα πορίσματα της βλ. Mitsiou 2013: 163 και υποσημείωση 20.

¹⁴⁰⁷ Mitsiou 2013: 162, 164

Βεβαίας Ελπίδος, όπως είδαμε, κληροδότησε στη θυγατέρα της Ευφροσύνη η μητέρα της Ειρήνη Κομνηνή Βράναινα Παλαιολογίνα¹⁴⁰⁸.

Κληροδοτήματα δεν συνίσταντο μόνο σε ακίνητα, αλλά και χρήματα. Η χήρα του Μανουήλ Εγκαρδίου άσκησε αγωγή κατά των τριών εκτελεστών της διαθήκης του συζύγου της απαιτώντας τα εκατό υπέρπυρα, που ισχυριζόταν ότι της είχε κληροδοτήσει ο σύζυγός της¹⁴⁰⁹. Και η Σκαματισμένη είχε κληροδοτήσει στον σύζυγό της, τον ιατρό Καππάδοκα Χαρσειανίτη, διακόσια υπέρπυρα¹⁴¹⁰. Κληροδοτήματα σε χρήμα συναντάμε και σε εγγονούς και ανιψιούς. Ο Δημήτριος Κυδώνης «αποθνήσκων επαφήκεν ενδιαθήκως προς ανεψιόν αυτού, Ιωάννην ..., υπέρπυρα πενήκοντα χάριν λεγάτου»¹⁴¹¹. Από τον παππού του, τον μοναχό Βλάσιο Τζάκαλι, ο Ιωάννης Χρυσάφης είχε επίσης κληρονομήσει πενήντα υπέρπυρα¹⁴¹².

¹⁴⁰⁸ Delehaye 1921

¹⁴⁰⁹ MM II: 544/Regestes: 3100

¹⁴¹⁰ MM II: 638

¹⁴¹¹ MM II: 575/Regestes: 3133

¹⁴¹² MM II: 587/Regestes: 3146

Γ. Οι κληρονόμοι

Αναμφισβήτητα η πιο στενή συγγενική σχέση ήταν αυτή μεταξύ του γονέα και του τέκνου. Σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο πρώτοι στην τάξη κληρονόμοι ήταν τα τέκνα. Ενδεικτικά το χρυσόβουλλο του 1378, με το οποίο ο Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος αποδίδει το χωριό Λαυρωτού στην κυριότητα του Μανουήλ Ταρχανειώτη, αναφέρει τον γιο του Ιωάννη ως «γνήσιο» κληρονόμο του¹⁴¹³. Στα Βασιλικά διαβάζουμε πως «πρώτη των εξ αδιαθέτου κλήσις εστιν η των κατιόντων, δευτέρα η των ανιόντων, τρίτη η εκ των πλαγίου, τετάρτη η του ανδρός και της γυναικός» και σε άλλη διάταξη πως «και οι μεν ανιόντες και οι κατιόντες από πρώτου βαθμού άρχονται. Οι δε εκ πλαγίου δε πρώτον ουκ έχουσιν, αλλ' από δευτέρου άρχονται»¹⁴¹⁴. Άλλη διάταξη είναι ακόμα πιο αναλυτική: «Επειδή πάσα η του γένους εξ αδιαθέτου διαδοχή τρισί γνωρίζεται τάξεσι ... τη των ανιόντων και τη των κατιόντων και τη των εκ πλαγίου, πρώτην είναι διατυπούμεν την των κατιόντων διαδοχήν. Ει τις των κατιόντων υπείη τω αδιαθέτως τελευτήσαντι ... είτε εξ αρρενογονίας είτε εκ θηλυγονίας καταγόμενος ... πάντων των ανιόντων και των εκ πλαγίου συγγενών προτιμάσθω»¹⁴¹⁵. Συνοψίζοντας στην εξ αδιαθέτου διαδοχή στην πρώτη τάξη καλούνται οι κατιόντες, στη δεύτερη οι ανιόντες, τα αμφιθαλή αδέρφια και τα τέκνα όσων αμφιθαλών αδελφών έχουν ήδη πεθάνει, στην τρίτη τα ετεροθαλή αδέρφια και τα τέκνα όσων ετεροθαλών αδελφών δεν υπάρχουν στη ζωή και, τέλος, στην τέταρτη οι λοιποί συγγενείς κατά σειρά εγγύτητας¹⁴¹⁶. Σύμφωνα επίσης με το βυζαντινό δίκαιο, δεν υφίσταται καμία διάκριση μεταξύ αρσενικών και θηλυκών τέκνων, ούτε μεταξύ πρωτότοκων και μη¹⁴¹⁷. Η περιουσία ενός γονέα μετά τον θάνατό του κατέληγε, συνεπώς, σε όλα τα τέκνα του, εκτός αν με διαθήκη του όριζε άλλα. Είδαμε, άλλωστε, πως η προγαμιαία δωρεά του άνδρα περνούσε στην

¹⁴¹³ Lavra III: 149

¹⁴¹⁴ B. 45.2.28, B. 45.3.1

¹⁴¹⁵ B. 45.3.8

¹⁴¹⁶ Η Ε. Παπαγιάννη αναφέρει για τις τάξεις στην εξ αδιαθέτου διαδοχή και το περιεχόμενο αυτών τα εξής: «Στην πρώτη τάξη καλούνται οι κατιόντες, στη δε δεύτερη οι ανιόντες μαζί με τους αμφιθαλείς αδελφούς και τα παιδιά των αμφιθαλών αδελφών που είχαν προαποβιώσει και όταν δεν υπήρχαν ανιόντες οι αμφιθαλείς αδελφοί μαζί με τα παιδιά αδελφών που δεν ζούσαν πλέον, ενώ μόνο αν δεν υπήρχε κανένα από τα παραπάνω πρόσωπα κληρονομούσαν στην τρίτη τάξη οι ετεροθαλείς αδελφοί και τα παιδιά τους, οι δε υπόλοιποι εκ πλαγίου συγγενείς, χωρίς περιορισμό, αλλά κατά κεφαλές και κατά σειρά εγγύτητας καλούνταν στην τέταρτη τάξη» (Παπαγιάννη 2010: 128-129). Για την εξ αδιαθέτου διαδοχή κατά τάξεις βλ. επίσης Λαΐου – Θωμαδάκη 1987: 110, 146 και Λαΐου 1998: 137.

¹⁴¹⁷ B. 45.3.8: «Ουδεμίαν δε είναι βουλόμεθα διαφοράν εν οιαδήποτε διαδοχή ή κληρονομία μεταξύ των προς την κληρονομίαν καλουμένων αρρένων ή θηλειών, ους προς την κληρονομίαν κοινώς ορίσαμε καλείσθαι».

κυριότητα της χήρας, μόνο εφόσον δεν υπήρχαν παιδιά. Η κυριότητά που είχαν τα τέκνα πάνω στην κληροδοτηθείσα από τους γονείς τους ακίνητη περιουσία ήταν πλήρης¹⁴¹⁸.

Οι πληροφορίες από τα μοναστικά αρχεία που αφορούν την κληροδότηση γονέων σε τέκνα είναι πολυάριθμες. Σημαντική συνέπεια το κληρονομικού συστήματος, το οποίο είχε, όπως είδαμε, ως βασική αρχή την ισότητα των αγοριών και των κοριτσιών στην πατρική και τη μητρική περιουσία, ήταν ουσιαστικά ο κατακερματισμός της περιουσίας της γενέθλιας οικογένειας. Η Μαρία Μαβδελίνα με την αδελφή της Άννα μοιράζονταν ένα «γονικόθεν οίκημα εργαστηριακόν», το οποίο πούλησαν το 1330 στη μονή Προδρόμου¹⁴¹⁹. Την ίδια χρονιά τα αδέλφια, ο Δημήτριος και ο «σεβαστός» Μιχαήλ Μυρής, πούλησαν στην ίδια μονή το «περιελθόν ημίν χωράφιον από τον πατέρα ημών»¹⁴²⁰. Κτήματα που πουλήθηκαν στη μονή Βατοπεδίου στις αρχές του αιώνα είχαν τα αδέλφια Δημήτριος, Φωτεινή και Άννα Σωκαρά, τα αδέλφια Νικόλαος, Ιωάννης, Δημήτριος και Μαρία Γούναρη και τα αδέλφια Ιωάννης, Κυριάκος και Ειρήνη Θεοφυλάκτου με τον ανιψιό τους Ιωάννη, προφανώς τέκνο αδελφού ή αδελφής που δεν βρισκόταν πλέον στη ζωή¹⁴²¹.

Τον Μάρτιο του 1327 τρία αδέλφια, οι Δημήτριος, Μανουήλ και Μιχαήλ Καλλαμάνος πούλησαν στη μονή Ζωγράφου ένα «ανωγεωκατώγεων οίκημα δίρρυτον λιθοπλινθόκτιστον ιδιοτετράτοιχον εστεγασμένον και υποκεράμιον» και τα 2/3 ενός «ασκεπούς τρικλίνου» στο ανατολικό μέρος της ίδιας αυλής με το πρώτο οίκημα¹⁴²². Το 1/3 του δευτέρου οικήματος, αν και καταγράφεται ως ιδιοκτησία του γαμβρού τους Δημήτριου Καβάσιλα, στην πραγματικότητα ανήκε στην αδελφή τους. Έχουμε δηλ. να κάνουμε με μία πατρική κληρονομιά - έτσι άλλωστε δηλώνονται στο έγγραφο και τα δύο οικήματα - που ανήκε και στα τέσσερα αδέλφια. Η διαμοίραση έγινε με τέτοιον τρόπο, ώστε το ένα οίκημα και τα 2/3 του δευτέρου να περάσουν στην κυριότητα των αγοριών με το υπόλοιπο 1/3 να καταλήγει πιθανότατα ως προίκα στη θυγατέρα. Πλέον με την πώληση αυτή μία ιδιοκτησία, που ανήκε αρχικώς σε ένα φυσικό πρόσωπο και ακολούθως σε τέσσερα, σπάει σε δύο μέρη, το μεγαλύτερο εκ των οποίων στην κυριότητα της μονής Ζωγράφου και μόνο ένα μικρό μέρος μένει σε απόγονο του αρχικού ιδιοκτήτη.

¹⁴¹⁸ Κιουσοπούλου 1990: 80

¹⁴¹⁹ Prodrôme: 65

¹⁴²⁰ Prodrôme: 104

¹⁴²¹ Vatopédi I: 43-VII, 43-IX, 43-XXIII

¹⁴²² Zographou: 27

Τον Δεκέμβριο του 1327 η Θεοδότη πούλησε στον μοναχό της μονής Βατοπεδίου Ιωαννίκιο Παιζό πατρικό της οίκημα στη συνοικία του Ιπποδρόμου στη Θεσσαλονίκη «εν επικοίνω αυλή μετά των δικαίων της τοιαύτης μονής»¹⁴²³. Τα «δίκαια» αυτά ήταν ακίνητα που είχε επίσης αγοράσει λίγο νωρίτερα η μονή από τον θείο της Θεοδότης, Νικόλαο Αγαπητό. Έχουμε, συνεπώς, και εδώ να κάνουμε με κληρονομιά από γονείς σε τέκνα. Αρχικά από τους γονείς του Νικόλαου Αγαπητού και του αδελφού ή της αδελφής του, ενός δηλ. γονέα της Θεοδότης. Η περιουσία αυτή αυτή, επειδή ήταν οικήματα, προφανώς δεν θα κληροδοτήθηκε ενιαία, αλλά τα δύο αδέρφια θα έλαβαν συγκεκριμένο μερίδιο. Κατόπιν το μερίδιο του γονέα της Θεοδότης πέρασε σε αυτήν μετά τον θάνατό του ή με τον γάμο της ως προίκα. Αναλογίες έχουμε και στο ιδιοκτησιακό καθεστώς ενός μύλου που ανήκε κατά το ¼ στον Ιωάννη Σισύνιο και κατά τα ¾ στον θείο του¹⁴²⁴. Προφανώς ο μύλος θα είχε κληροδοτηθεί από τον γονέα στο τέκνο, ενώ σε προγενέστερη φάση θα ανήκε στον παππού ή γιαγιά του Σισυνίου. Το 1322 ή το 1337, όπως είδαμε, πουλήθηκε στη μονή Καρακάλλου ένα χωράφι έξω από τη Θεσσαλονίκη, το ήμισυ του οποίου ήταν προίκα της Θεοδώρας, συζύγου του Αναστάσιου Δούκα και το άλλο μισό κάποτε ιδιοκτησία του θείου της από την πλευρά του πατέρα της, Δημήτριου Καβάσιλα¹⁴²⁵. Έχουμε και εδώ, συνεπώς, δύο αδέρφια, πατέρα και θείο της Θεοδώρας να κατέχουν εξ ημισείας ένα ακίνητο, πιθανώς γονική κληρονομιά.

Το γεγονός ότι ο Θεόδωρος Καραβάς είχε έξι οικήματα στη συνοικία του αγίου Μηνά στη Θεσσαλονίκη στην ίδια αυλή με οικήματα του ανιψιού Ατταλειώτη και δύο ακόμα επίσης σε κοινή αυλή με οικήματα ενός άλλου ανιψιού του, του Μουλάκη, οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα, οι αυλές αυτές με το σύνολο των οικημάτων να ανήκαν σε κάποιον ή κάποιους κοινούς προγόνους, δηλ. ένας κοινός οίκος διαρέθηκε, χωρίς βέβαια να αποκλείεται να είναι αποτέλεσμα επιγαμιών με τους γείτονες¹⁴²⁶. Από κοινό πρόγονο, πιθανότατα τον σεβαστοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, αδελφό του Μιχαήλ Η', προήλθε η γη πάνω στην οποία χτίστηκε η μονή της Βεβαίας Ελπίδος, που ιδρύθηκε από τη θυγατέρα του Κωνσταντίνου. Μέρος της γης αυτής, γειτονικά της μονής, κατέληξαν στα τέκνα της τελευταίας, Ιωάννη και Θεοδώρα Σαραντηνή¹⁴²⁷.

¹⁴²³ Vatopédi I: 65

¹⁴²⁴ Kutlumus: 13

¹⁴²⁵ Karakallou: 3

¹⁴²⁶ Chilandar I: 30, Magdalino 1984: 99

¹⁴²⁷ Kyritses 1997: 99

Ο μοναχός Νείλος στη δωρεά της ακίνητης περιουσίας του στη μονή Βατοπεδίου το 1370 δηλώνει πως η περιουσία του προερχόταν από τους γονείς του και για αυτό τη μοιραζόταν με τα άλλα δύο αδέρφια του, τον μοναχό Μακάριο και τον Διονύσιο¹⁴²⁸. Η δωρεά αυτή έπεται της πώλησης από τους τελευταίους στην ίδια μονή των δικών τους μεριδίων, με εξαίρεση το 1/3 ενός οικήματος στη Θεσσαλονίκη, που είχε παραμείνει στην κυριότητα του Διονύσιου, ο οποίος «κατείχε ενέμετο την εν αυτής πρόσδοτον εφ' όρω αντί της ζωής αυτού ως οικοκύριος». Προφανώς ο καθένας ο Νείλος και ο Μακάριος θα είχαν ομοίως από 1/3 του ίδιου οικήματος έκαστος.

Οι πληροφορίες που λαμβάνουμε από αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου αναφορικά με την κληρονομική διαδοχή των γονέων δεν είναι όσες θα θέλαμε, καθώς εκλείπουν από αυτές οι εκτενείς αναφορές στο νομικό υπόβαθρο της κληρονομικής διαδοχής κατά τάξεις¹⁴²⁹. Ωστόσο, δεν είναι ανεπαρκείς. Το 1324 ή λίγο πρωτότερα ο Θεόδωρος Μαρμαράς είχε κληροδοτήσει στα δύο τέκνα του οικήματα και ένα χωράφι¹⁴³⁰. Ο ιερέας Νικόλαος Χρήσιμος είχε κληροδοτήσει τον ναό του αγίου Ιωάννη Προδρόμου λίγο έξω από την Κωνσταντινούπολη, τον οποίο ο ίδιος είχε αναγείρει, «εις τους εξ αυτού γενησομένους παίδας και κληρονόμους και διαδόχους, τον Γεώργιο Μοσχόπουλο και τον Γαβρά»¹⁴³¹. Τα δύο αδέρφια «κατείχον επ' ίσης τον τε ναόν και τας εξ αυτού προσόδους μερίζοντες εαυτοίς». Στη συνέχεια ο Μοσχόπουλος «παίδας εγέννησε δύο, Άνναν την Τορναραίαν και Μιχαήλ τον Μοσχόπουλον, καταλιπών επ' ίσης το ίδιον δίκαιον». Μέσα από αυτήν την απόφαση του 1400 σχηματίζεται μια καθαρή εικόνα για την εξ αδιαθέτου διαδοχή της πρώτης τάξης. Η Ε. Παπαγιάννη έχει σημειώσει σχετικά: «Τα ίσα μερίδια των αμφιθαλών αδελφών ανοίγονται μέσω δικών τους ριζών στους δικούς τους κατιόντες που εν καιρώ μοιράζονται κατά κεφαλές το μερίδιο του αρχηγού της ρίζας»¹⁴³². Ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για μέλη της οικογένειας των Παλαιολόγων που συνδέονταν επίσης με ναό¹⁴³³. Τα δύο αδέρφια, ο κυρ Δαβίδ Παλαιολόγος και η κυρά Θεοδώρα Παλαιολογίνα, είχαν εξ ίσου κληρονομήσει τον ναό της Παναγίας της Αμολύντου. Όταν η Θεοδώρα πέθανε αδιάθετη «απέμεινε το ανήκον αυτή κληρονομικόν δίκαιον προς τους γνησίους παίδας αυτής, τον τε Παλαιολόγον κυρ Ανδρόνικον και την γνησίαν αδελφήν αυτού, κυράν Ειρήνην την Παλαιολογίνα».

¹⁴²⁸ Vatorédi II: 132

¹⁴²⁹ Παπαγιάννη 2010: 133

¹⁴³⁰ MM II: 57-II/PRK I: 74 /Regestes: 2111

¹⁴³¹ MM II: 576/Regestes: 3135

¹⁴³² Παπαγιάννη 2010: 147-148

¹⁴³³ MM II: 621/Regestes: 3182

Κληρονόμος της τελευταίας ήταν ο γιος της Αλέξιος Παλαιολόγος. Το 1400 οι δύο επίσης αδελφοί Περδικάροι κατείχαν από κοινού ένα οίκημα¹⁴³⁴. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιπτώσεις τα δύο αδέλφια δεν κατείχαν το ακίνητο επ' ίσοις όροις, καθώς ο ένας είχε τα 2/3 και ο άλλος το 1/3. Δεν δίδεται καμία πληροφορία για αυτήν την ανισοκατανομή. Πιθανόν το οίκημα κληροδοτήθηκε με τους όρους αυτούς με διαθήκη ή αγοράσθηκε κάποια στιγμή μέρους του μεριδίου του ενός αδελφού από τον άλλο ή υπήρχε τρίτος αδελφός, το μερίδιο του οποίου με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πέρασε σε έναν μόνο από τους δύο αδελφούς.

Συγκληρονόμοι ήταν οι τρεις αδελφοί Λαμπαδηνοί, ο Μιχαήλ Ραούλ, ο Γαβριήλ Παλαιολόγος και ο «αφήλιξ» Ιωάννης Παλαιολόγος, σε «από γονικότητας περιελθόντα τούτοις οικήματα», τα οποία απειλούνταν με κατάρρευση¹⁴³⁵. Και τα τρία αδέλφια είχαν ίσο μερίδιο στη γονική αυτή κληρονομιά, καθώς υπό την επίβλεψη του πατριάρχη - όπως έχει κάνει και σε ανάλογες περιπτώσεις όπου εμπλέκεται ανήλικας - η αξία της περιουσίας εκτιμήθηκε στα 330 υπέρπυρα και, συνεπώς, το μερίδιο του κάθε αδελφού ήταν 110. Εξαιτίας των δύσκολων συνθηκών της εποχής τα τρία αυτά αδέλφια θέλησαν να πουλήσουν την περιουσία τους. Η επιθυμία του πατριάρχη ήταν να μην καταλήξει σε ξένα χέρια. Για τον λόγο αυτό, εφαρμόζοντας συνάμα το δίκαιο της προτίμησης¹⁴³⁶, ρώτησε τα αδέλφια αν επιθυμούσαν να αγοράσουν ένα μέρος των ακινήτων, φροντίζοντας παράλληλα να μην αδικηθεί κανένας¹⁴³⁷. Οι δύο ενήλικες αδελφοί απάντησαν θετικά μόνο για το λεγόμενο «χαμαιπάλατον», το οποίο είχε εκτιμηθεί στα 120 υπέρπυρα. Στην πρόταση του Γαβριήλ να δώσει τα δέκα υπόλοιπα υπέρπυρα στα δύο αδέλφια του και να μην λάβει τίποτα προφανώς από την πώληση των άλλων δύο ακινήτων, ο Ραούλ απαντά με αύξηση της προσφοράς του στα 160, γεγονός που οδήγησε τον Γαβριήλ στην προσφορά του ίδιου ποσού. Μπροστά σε αυτήν την προφανή ένταση που πήγε να δημιουργηθεί ανάμεσα στα αδέλφια, η παρέμβαση του πατριάρχη ήταν καταλυτική. Ο πατριάρχης, αν και αναφέρει πως ο Ραούλ ήταν πρωτότοκος, εντούτοις επιλέγει τον Γαβριήλ με το επιχείρημα ότι αυτός ζούσε ήδη εκεί, αναγνωρίζοντας παράλληλα στα

¹⁴³⁴ MM II: 607/Regestes: 3167

¹⁴³⁵ MM II: 554/Regestes: 3109

¹⁴³⁶ Παπαγιάννη 1992: 238

¹⁴³⁷ «η γουν μετριότης ημών διωρίσατο, ως είπερ εθέλει τις εξ αυτών δέξασθαι ταύτα εις την δηλωθείσαν τιμήν, αποδότω τοις αδελφοίς αυτού το ανήκον αυτοίς, ει δ' ουν, λαβέτω ταύτα εξωτερικός, και μερισάτωσαν αυτοί τα υπέρπυρα ανά εκατόν δέκα»

αδέλφια την ισότητα στη νομή της περιουσίας που κληρονομούν από τους γονείς¹⁴³⁸. Πρόκειται ουσιαστικά για τη μοναδική υπόθεση που άμεσα αναδεικνύει το ζήτημα του μεγαλύτερου αδελφού και την ευνοϊκή του μεταχείριση σε ζητήματα ιδιοκτησίας¹⁴³⁹.

Υπήρχαν περιπτώσεις στις οποίες η γυναίκα περιόριζε τα δικά της κέρδη, όταν πέθαινε ο άνδρας της προς όφελος των παιδιών της, τα οποία κληρονομούν τον πατέρα τους λαμβάνοντας το καθένα ίσο κληρονομικό μερίδιο, έχουμε δηλ. και πάλι να κάνουμε ουσιαστικά με εξ αδιαθέτου διαδοχή της πρώτης τάξης. Μία τέτοια γυναίκα ήταν η σύζυγος του Κουμούση, η οποία ζήτησε τη συνδρομή του πατριαρχείου στην καταγραφή της συζυγικής περιουσίας, «ως αν δήλων τούτων γενομένων λάβη έκαστος αυτών το ανήκον μέρος εξ αυτών»¹⁴⁴⁰. Το ύψος της περιουσίας εκτιμήθηκε στα 7.300 υπέρπυρα. Όπως έχουμε ήδη δει, ενώ δηλώνεται ότι πρώτα η γυναίκα θα λάμβανε την προίκα της «και τα τρίτα, αλλά δη και τα άλλα συνήθη», τελικά έλαβε ακέραιη μόνη την πρώτη, που εκτιμάτο σε 2300 υπέρπυρα και επτακόσια μόνο για όλα τα υπόλοιπα, την προγαμιαία δωρεά, το θεώρητρο και τα τροφεία. Άλλωστε, αν η γυναίκα του Κουμούση ικανοποιούνταν στο ακέραιο, τότε τα παιδιά της θα λάμβαναν μόνο 414 υπέρπυρα έκαστο¹⁴⁴¹, από τα οποία στην πραγματικότητα θα κατέληγαν σε αυτά λιγότερα, καθώς αποφάσισε το δικαστήριο ότι έπρεπε πρώτα να καλυφθούν τα χρέη που είχε αφήσει πίσω του ο πατέρας τους. Το ίδιο έπραξε το 1400 η Ειρήνη Γάβραινα¹⁴⁴². Η προίκα της, επίσης, διατιμημένη, όπως της Κουμουσίνας, πολύ χαμηλότερης, ωστόσο, αξίας, έφθανε στο ύψος των τριακοσίων υπέρπυρων. Από τη συζυγική περιουσία είχε, συνεπώς, λαμβάνειν εκτός από τα τριακόσια, εκατό υπέρπυρα ως προγαμιαία δωρεά και ό,τι αντιστοιχούσε στο θεώρητρο. Ενώ έλαβε 75 υπέρπυρα σε είδη, για τα υπόλοιπα δέχθηκε, εκτός των άλλων, ένα «καπηλικόν μέγα εργαστήριον», το οποίο εκτιμάτο πλέον σε 130 υπέρπυρα από διακόσια ένεκα της κρίσης των καιρών¹⁴⁴³, «άπερ έχρηζεν εις καιρόν αφθονίας». Αυτό έγινε, γιατί η «Γάβραινα ηθέλησεν υπέρ βοηθείας των παιδιών αυτής, του μη ταύτα άπορα πάντα γενέσθαι». Τα παιδιά έπρεπε να έχουν κάτι και από την περιουσία του πατέρα τους ως κληρονομιά. Στο τέλος της απόφασης δηλώνεται

¹⁴³⁸ «οθεν και προετιμήθη ο κυρ Γαβριήλ, ως καταμένων εν αυτοίς, ει γαρ και πρώτος αδελφός εστιν ο Ραούλ, αλλ' αδελφοί πάντες εισι δεσπότηι της των γονέων περιουσίας»

¹⁴³⁹ Macrides 1998: 182

¹⁴⁴⁰ MM II: 566/Regestes: 3123

¹⁴⁴¹ Παπαγιάννη 2010: 198

¹⁴⁴² MM II: 608/Regestes: 3168

¹⁴⁴³ «κατά καιρόν και πράγματα»

με σχεδόν εμφατικό τρόπο ότι όποια περιουσία περιήλθε πλέον στη μητέρα έπρεπε να κληροδοτηθεί στα παιδιά χωρίς να υποστεί φθορά¹⁴⁴⁴.

Στις παρακάτω υποθέσεις γίνεται επίσης αναφορά σε κληρονομική διαδοχή γονέων. Οικήματα που είχε αγοράσει μοναχός Γρηγόριος «κατ' επιτροπήν της αδελφής αυτού» από την Αυτωρειανή κατέληξαν στον γιο της «προίκα». Αυτό έφερε τους δύο ενώπιον του δικαστηρίου. Στην προσπάθειά της η τελευταία να πείσει ότι αυτή ήταν που εξαπατήθηκε δήλωσε τα οικήματα αυτά είχε σκοπό να τα κληροδοτήσει στη θυγατέρα της μετά τον θάνατό της, επιχείρημα όμως που απορρίφθηκε, όπως και τα υπόλοιπα, από το δικαστήριο¹⁴⁴⁵. Όπως είδαμε, η Μαρία Παλαιολογίνα είχε συστήσει με δική της περιουσία τη μονή της Θεομήτορος της Παναγιωτίσσης στην Κωνσταντινούπολη, την οποία κληροδότησε στη «θετή» της κόρη Θεοδώρα Αραχαντλούν¹⁴⁴⁶. Η τελευταία είχε παντρευτεί τον Ισαάκιο Παλαιολόγο Ασάνη, με τον οποίο δεν απέκτησε παιδί. Μετά τον θάνατό της, χωρίς διαθήκη, η μονή πέρασε στη διαχείριση του άνδρα της, ο οποίος, αφού κατασπατάλησε μεγάλο μέρος της περιουσίας, «εξέδετο ... δια οικείων γραμμάτων» στην κόρη του, κυρά Ειρήνη Ασανίνα Φιλανθρωπηνή, «το αυτό μοναστήριον» και στον γιο του, τον «μεγάλο πριμικήριο» κυρ Ανδρόνικο Ασάνη, σπίτια επίσης της μονής, που γειτόνευαν με δικά του οικήματα. Στην αντιδικία του 1400 μεταξύ του πρεσβύτερου Μιχαήλ και του γαμβρού του Μανουήλ, γιατί ο πρώτος χρωστούσε στον δεύτερο το μεγαλύτερο μέρος της προίκας, το δικαστήριο αποφασίζει ότι μόνο τα τέκνα του Μιχαήλ ως άμεσοι κληρονόμοι θα είχαν δικαίωμα μετά τον θάνατό του στο μοναδικό οίκημα που κατείχε, ενώ ο Μανουήλ αποκλείστηκε από κάθε είδους σχετική απαίτηση στο μέλλον¹⁴⁴⁷. Ο Δημήτριος Πηγωνίτης είχε καταστήσει κληρονόμους τη γυναίκα και τον γιο του Κωνσταντίνο¹⁴⁴⁸. Περιουσία - χωρίς να γνωρίζουμε το μέγεθος ή το περιεχόμενό της - κληροδοτήθηκε από τη μητέρα, θυγατέρα της Θεοδώρας Παλαιολογίνας Δερμοκαίτισσας, στο παιδί της¹⁴⁴⁹. Ο Μανουήλ Χρυσοβέργης είχε αγοράσει πριν τον Οκτώβριο του 1400 ένα οίκημα από τη γυναικεία μονή «της κυράς Μάρθας»¹⁴⁵⁰. Βασικός όρος του συμβολαίου ήταν μετά

¹⁴⁴⁴ «οφείλει η Γάβραινα ταύτα φυλάσσειν αμείωτα, μέχρις αν μερισθώσιν εις τα παιδιά αυτής»

¹⁴⁴⁵ MM I: 35-II/PRK I: 44/Regestes: 2073

¹⁴⁴⁶ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

¹⁴⁴⁷ MM II: 541/Regestes: 3096

¹⁴⁴⁸ MM II: 571/Regestes: 3129

¹⁴⁴⁹ MM II: 592/Regestes: 3152

¹⁴⁵⁰ MM II: 609/Regestes: 3169

τον θάνατο αυτού και της συζύγου του το οίκημα να το κληρονομούσε το παιδί τους, ειδάλλως θα επέστρεφε στη μονή.

Αξίζει επίσης να σταθούμε ιδιαίτερα σε μία απόφαση, διότι δείχνει την ευαισθησία του πατριαρχείου προς τα ορφανά και την προστασία που επιδείκνυε αναφορικά με την κληρονομιά που είχαν από τον νεκρό γονέα τους. Την απόφαση αυτή του 1397 την έχουμε δει και αλλού¹⁴⁵¹. Η θυγατέρα της Υπομονής και σύζυγος του Θεόδωρου Βαρζάνη πέθανε, έχοντας αφήσει διαθήκη με την οποία μοίρασε την προικώα περιουσία της σε τρία ίσα μέρη, στον σύζυγο, τα παιδιά και τη μητέρα της. Όταν ο σύζυγος δήλωσε στο δικαστήριο ότι η διαθήκη δεν είχε περιεχόμενο, γιατί η αναφερόμενη σε αυτή περιουσία ουσιαστικά είχε καταναλωθεί, τότε, βασιζόμενο στην αρχή ότι η περιουσία του άνδρα ήταν βεβαρυμένη με την προικώα υποθήκη της γυναίκας του, απαίτησε να αποχωρισθεί τμήμα της περιουσίας του Βαρζάνη που αντιστοιχούσε με το μερίδιο των παιδιών στην περιουσία της μητέρας τους. Με τον τρόπο αυτό είναι φανερό ότι το πατριαρχικό δικαστήριο θέλησε πρωτίστως να διασφαλίσει ότι τα ορφανά δεν θα στερούνταν την περιουσία που είχαν κληρονομήσει από τη μητέρα τους για τον επιπρόσθετο λόγο ότι δεν ήταν καθόλου βέβαιο ότι η περιουσία του πατέρα τους θα κατέληγε κάποια μέρα σε αυτά.

Με πατριαρχική απόφαση του 1400 προστατεύονται τα δικαιώματα του παιδιού από τον πρώτο γάμο του Ιωάννη Σοφιανού¹⁴⁵². Το παιδί είχε κληρονομήσει από τη μητέρα του, τη θυγατέρα της Πεπαγωμένης, το ήμισυ ενός προικώου της σπιτιού, το οποίο «τω χρόνω και τη αμελεία αυτού» είχε καταστραφεί. Το δικαστήριο, έχοντας και τη σύμφωνη γνώμη της Πεπαγωμένης, προχώρησε σε εξασφαλιστικά μέτρα υπέρ της μητρικής περιουσίας του ανήλικου τέκνου συνολικά¹⁴⁵³. Από τα πεντακόσια υπέρπυρα της συνολικής αξίας αυτής αφαιρέθηκαν εκατό, η αξία ενός αμπελιού που είχε χαθεί λόγω της ανώμαλης πολιτικής κατάστασης. Από τα εναπομείναντα τετρακόσια τα μισά αντιστοιχούσαν στην αξία του σπιτιού και για τα υπόλοιπα διακόσια θα ήταν επιβαρυμένη η περιουσία του πατέρα και θα καταβάλλονταν, όταν χρειαζόταν, πριν από κάθε άλλο χρέος¹⁴⁵⁴. Η παρέμβαση του πατριαρχείου υπέρ των δικαιωμάτων του πρώτου τέκνου συνοψίζονται στην ακόλουθη φράση: «επειδή ο ρηθείς Σοφιανός προς δευτέρους εχώρησε γάμους, και ήδη των ενδεχομένων εστί και παίδαξ εξ αυτού σχειν, ενομίσαμεν ου μόνον περί του ρηθέντος οσπητίου φροντίσαι

¹⁴⁵¹ MM II: 549/Regestes: 3061

¹⁴⁵² MM II: 570/Regestes: 3128

¹⁴⁵³ Χριστοφιλόπουλος 1946α: 58, Μάτσης 1962: 183

¹⁴⁵⁴ Παπαγιάννη 1997: 42

υπέρ Σοφιανού παιδός, αλλά και περί πάντων των μητρικών αυτού, πόσα ήσαν, ως αν έχη ταύτα ο παις από του πατρικού βίου προ των ίσως γενησομένων ετεροθαλών αδελφών».

Θα μπορούσε η μητρική ή πατρική περιουσία, μετά τον θάνατο του τέκνου, που την κληρονόμησε, να καταλήξει όχι σε κάποιο συγγενικό πρόσωπό του, αλλά στον πατριό ή τη μηριά. Ο Ιάνουλος είχε κληρονομήσει την περιουσία της μητέρας του, θυγατέρας της Κεχορτασμένης¹⁴⁵⁵. Μετά τον θάνατό του αποδέκτης της περιουσίας ορίστηκε ο Πεπαγωμένος, δεύτερος σύζυγος και πατριός του Ιανούλου. Σημαντικό μέρος της περιουσίας της Κεχορτασμένης είχε, πριν από τον θάνατο της, περάσει σε ένα τρίτο, μη συγγενικό πρόσωπο, τον κάποτε δούλο της και πλέον απελεύθερο Γεώργιο. Ο Πεπαγωμένος όφειλε, σύμφωνα με το δικαστήριο, να αποδώσει όσα ο προγονός του όφειλε στον Γεώργιο, «ήμισυ οσπήτιον, εν ω και νυν φούρνός εστι, και από του αμπελίου του Καρφά μέρος χιλιαδών εξ και κρεβατοστρώσιν, α και αφήκε λεγάτον η κυρία αυτού προς αυτόν, ότε ελευθέρωσε αυτόν». Τα δύο αυτά πρόσωπα είχαν από κοινού συνάψει μια εταιρεία, η οποία πλέον δεν υφίστατο και στην οποία είχε αφήσει χρέη ο Γεώργιος¹⁴⁵⁶. Να σημειώσουμε παρενθετικά ότι οι δύο αυτές αποφάσεις μας πληροφορούν ότι ο κληρονόμος μπορούσε να αποποιηθεί την κληρονομιά, καθώς το δικαστήριο έδωσε το 1401 στον Πεπαγωμένο δεκαπενθήμερη προθεσμία, για να αποφασίσει αν θα αποδεχόταν την κληρονομιά, αναλαμβάνοντας έτσι την ευθύνη και για τα χρέη¹⁴⁵⁷. Οι δύο αυτές αποφάσεις δεν μας διαφωτίζουν επίσης τίни τρόπω ο Πεπαγωμένος ορίστηκε «κληρονόμος του προγόνου αυτού του Ιανούλου αποθνήσκοντος», πολύ περισσότερο το γιατί δεν κλήθηκαν στην αποδοχή της κληρονομιάς εξ αίματος συγγενείς, όπως όριζε το βυζαντινό δίκαιο. Υποθέτω, συνεπώς, ότι αυτό θα έγινε μέσω διαθήκης ή εξαιτίας της έλλειψης στενών συγγενών.

Ο θάνατος υπάρχει σε πολλά έγγραφα της εποχής. Όπως έχουμε ήδη επισημάνει, η παιδική θνησιμότητα κάθε άλλο παρά σπάνια ήταν. Για τον λόγο αυτό ως προς την κληρονομική διαδοχή συχνά συναντάμε μια αντίστροφη πορεία, γονέα να κληρονομεί το παιδί ή τα παιδιά του, εφόσον βέβαια αυτό ή αυτά είχαν δική τους περιουσία ένεκα προηγηθέντος θανάτου του έτερου γονέα. Τέτοια περίπτωση ήταν η Ευδοκία Εσκαμματισμένη που, όπως είδαμε, όρισε με διαθήκη κληρονόμους της τον πατέρα

¹⁴⁵⁵ MM II 631/Regestes: 3193, MM II 635/Regestes: 3197

¹⁴⁵⁶ Πρόκειται για τον τύπο αυτό της εταιρείας, που αφορούσε σε εκμετάλλευση ενός καταστήματος ή εργαστηρίου, όπου ο χρηματοδότης παρείχε, κεφάλαιο στον ιδιοκτήτη του εργαστηρίου και ο τελευταίος προσέφερε επίσης κεφάλαιο μαζί με την προσωπική του εργασία (Oikonomides 1979a: 73)

¹⁴⁵⁷ Παπαγιάννη 2010: 10

και τον σύζυγό της. Συναντάμε μάλιστα πρόσωπα με διττή ή τριπλή ιδιότητα, όπως τη θυγατέρα της Υπομονής, η οποία συντάσσει διαθήκη με την ιδιότητα της μητέρας, της θυγατέρας και της συζύγου. Ως μητέρα κληροδοτεί στα παιδιά της το 1/3 της προικώας περιουσίας της, ως τέκνο το άλλο 1/3 στη δική της μητέρα, ενώ το τελευταίο 1/3 αφήνει στον σύζυγο. Σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο η περιουσία των παιδιών μετά τον θάνατό τους περιερχόταν στους γονείς και τα αδέρφια τους. Το τελευταίο ορίζει, όπως ήδη έχουμε σημειώσει, ότι «ει τοίνυν ο τελευτήσας κατιόντας μεν μη καταλίποι κληρονόμους, πατήρ δε ή μήτηρ αυτώ επιζήσουσι πάντων των εκ πλαγίου συγγενών τούτους προτιμάσθαι θεσπίζομεν, εξηρημένων μόνων αδελφών και αδελφοπαίδων εξ εκατέρου γονέως συναπτομένων τω τελευτήσαντι» και, επομένως, η κληρονομιά μοιράζεται με τρόπο τέτοιο, ώστε «και των ανιόντων και των αδελφών έκαστος ίσην έχοι μοίραν»¹⁴⁵⁸.

Στοιχεία για γονείς που κληρονομούν τα παιδιά τους μας κομίζει και πάλι η υπόθεση με αντίδικους την Ξανθοπουλίνα και τη Συριάνα, τα οποία συμπλέκονται με όσα σχετίζονται με την τύχη της προίκας γυναικών που πέθαναν άτεκνες και αδιάθετες¹⁴⁵⁹. Η Συριάνα δεν έχασε μόνο τον Αντιοχείτη, αλλά και πέντε παιδιά της πριν από αυτόν. Η προίκα της πρώτης θυγατέρας Πελαγίνας αξίας χιλίων υπερπύρων – ή τουλάχιστον ένα σημαντικό μέρος αυτής - μετά τον θάνατό της πέρασε στη γενέθλια οικογένεια της, όπως και της έτερης θυγατέρας συζύγου Μερκούριου μέσω διαθήκης. Δεν γνωρίζουμε τι ακριβώς περιήλθε στη Συριάνα από τις δύο αυτές κόρες. Οι δύο γιοι κληροδότησαν στη μητέρα τους πεντακόσια υπέρπυρα έκαστος, ενώ η τελευταία αδελφή, η οποία πέθανε άγαμη, επέστρεψε και αυτή την περιουσία της, που έφθανε τα χιλια υπέρπυρα, στη γενέθλια οικογένεια.

Στις γυναίκες, στις οποίες περιήλθε περιουσία των παιδιών της μετά τον θάνατό τους, καταλέγεται η Κουμουσίνα, η οποία, όπως είδαμε, μετά τον θάνατο του συζύγου της ζήτησε συνδρομή του πατριάρχη Αντωνίου αρχικά στην απόδοση στην ίδια της προίκας της και των προγαμιαίων δωρεών και ακολούθως στην απόδοση των κληρονομικών μεριδίων από το υπόλοιπο της πατρικής περιουσίας στα έξι παιδιά της¹⁴⁶⁰. Όταν αργότερα πέθαναν δύο από τα παιδιά της, τότε «η τούτων περιουσία κατά των φιλευσεβών νόμων παρακέλευσιν διεμερίσθη εις τα εκείνων ψυχικά και εις την μητέρα και εις τους δ' παίδας, ήτις ην υπέρπυρα εξακόσια εβδομήκοντα». Η

¹⁴⁵⁸ B. 45.3.8. Βλ. επίσης Κιουσοπούλου 1990: 90

¹⁴⁵⁹ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

¹⁴⁶⁰ MM II: 566/Regestes: 3123

απόφαση δίδει περισσότερες λεπτομέρειες για αυτόν τον διαμοιρασμό της περιουσίας των δύο αδελφών: Το ένα τρίτο, «υπέρπυρα διακόσια είκοσι και κεράτια η΄» «υπέρ των ψυχών εξωδιάσθησαν», «τα δε λοιπά διμερίσθησαν εις ε΄ μεριδικά, εις τε την μητέρα και εις τους λοιπούς δ΄ αδελφούς, ώστε είναι εκάστου αδελφού μεριδικόν από τε κληρονομίας, από τε λεγάτων υπέρπυρα τετρακόσια». Η Ε. Παπαγιάννη πίσω από τους φιλευσεβείς νόμους βλέπει δύο νομικά κείμενα, την Νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, που όριζε ότι από την περιουσία όποιου πέθαινε αδιάθετου και άτεκνου τα 2/3 θα περιέρχονταν στους κληρονόμους του και το 1/3 θα πήγαινε για «ψυχικά», και την εξής διάταξη της Εξαβίβλου: «Των αδιαθέτως τελευτώντων εκ πλαγίου συγγενείς έχόντων ... δίδοται και το τρίτον της υποστάσεως εις ψυχικόν εκ συνηθείας», πίσω από την οποία κρύβεται, σύμφωνα πάντα με την ιστορικό, χωρίο της Πείρας με παραπλήσιο περιεχόμενο¹⁴⁶¹. Πάντως η απόφαση δεν παρεκκλίνει από το γενικό πνεύμα της βυζαντινής νομοθεσίας και τα όσα όρίζει για την εξ αδιαθέτου διαδοχή κατά τη δεύτερη τάξη.

Η κληρονομήση της περιουσίας ενός παιδιού από τους γονείς του δεν ήταν κάτι το ασύνηθες, προφανώς λόγω της υψηλής θνησιμότητας την εποχή εκείνη. Για τον λόγο αυτό υπάρχει σχετική πρόνοια στην τελική συμφωνία του 1390 μεταξύ της μονής Βατοπεδίου και του Μανουήλ Κανναβούτζη και του γιου του, η οποία αφορούσε την επιδιόρθωση και την εκμετάλλευση ενός μύλου κοντά στη Θεσσαλονίκη¹⁴⁶². Η πρόνοια αυτή όριζε τα ακόλουθα: Μόνο ο γιος – και όχι και ο πατέρας, όπως αρχικά είχε συμφωνηθεί - θα είχε τον μύλο «κατά τελείαν δεσποτείαν και κυριότητα», δίδοντας στη μονή ετήσιο ενοίκιο δώδεκα υπερπύρων. Αν όμως πέθαινε νωρίτερα ο γιος από τον πατέρα, ο τελευταίος δεν θα προέβαλε κανένα δικαίωμα στον μύλο.

Ακολουθώντας την κάθετη γραμμή που ενώνει τους γονείς με τα παιδιά και εν συνεχεία με τα παιδιά των τελευταίων, η βυζαντινή νομοθεσία όριζε ότι τα εγγόνια είχαν πλήρη δικαιώματα στο κληρονομικό δικαίωμα του νεκρού γονέα τους. Διαβάζουμε σχετικά στα Βασιλικά πως «εάν τις τελευτήσει επί υιώ και εκγόνω εξ υιού προτελευτήσαντος, ομοίως εκάτεροι κληρονομούσιν»¹⁴⁶³. Μία ανάλογη σχετική διάταξη υπάρχει στον Αρμενόπουλο: «Εάν ο πάππος τελευτήσει επί υιώ και εγγόνις από άλλου παιδός, οι έγγονοι υπεισέρχονται το πρόσωπον του ιδίου γονέως ... λαμβάνοντες, είτι έμελλε λαμβάνειν ει περιήν ο πατήρ αυτών, καν άρρενες καν

¹⁴⁶¹ Παπαγιάννη 2010: 256, 260

¹⁴⁶² Vatorédi III: 168

¹⁴⁶³ B. 45.2.17

θήλειαι ώσιν, είτε υπεξούσιοι εισίν είτε αυτεξούσιοι»¹⁴⁶⁴. Με άλλα λόγια τα εγγόνια θεωρούνταν επίσης κατιόντες συγγενείς, εφόσον ο γονέας τους και συνάμα τέκνο του κληροδότη δεν υπήρχε πλέον στη ζωή. Δεν γνωρίζουμε αν αυτό ίσχυε στην περίπτωση του Βλάσιου Τζάκαλι, που κληροδότησε, όπως είδαμε, στον εγγονό του Ιωάννη Χρυσάφη το ποσό των πενήντα υπερπύρων¹⁴⁶⁵. Δεν δηλώνεται αν πρόκειτο για το μοναδικό εγγόνι και απόγονο του Τζάκαλι, που θα δικαιολογούσε ίσως την απόφασή του αυτή. Εκτός από τον Χρυσάφη η Άννα Βατατζίνα είχε κληρονομήσει «ενδιαθήκως» ένα «γονικόν» εικόνισμα από τη γιαγιά της, την Καλή Γάβραινα¹⁴⁶⁶. Κληρονόμος της γιαγιάς της, Αϊτανίνας, ήταν και η θυγατέρα του Γεωργίου Κοντοκρυθάρη¹⁴⁶⁷. Σε έγγραφο του 1379 της μονής Βατοπεδίου διαβάζουμε πως ο Κωνσταντίνος Ανατολικός, η μητέρα του οποία ήταν η θυγατέρα του σεβαστού Κωνσταντίνου Αμασειανού, είχε κληρονομήσει «υδρομύλωνα έξωθεν της βασιλικής πόρτης» της Βέροιας από αυτόν τον παππού¹⁴⁶⁸. Η σχέση παππούδων – εγγονών ως προς την κληρονομική διαδοχή θα μπορούσε να ειδωθεί και αντίστροφα, δηλ. να ξεκινά από τον εγγονό ή την εγγονή και καταλήγει στον παππού ή τη γιαγιά, οπότε μιλάμε για κληρονομική διαδοχή κατά τη δεύτερη τάξη. Η μοναχή Υπομονή Χρυσοκεφαλίνα Καυκανίνα ήταν γιαγιά που είχε κληρονομήσει από τον εγγονό της πριν το 1400 το 1/3 ενός «μυρεψικού» εργαστηρίου¹⁴⁶⁹.

Πληροφορίες παρέχονται από τις πατριαρχικές αποφάσεις και τα μοναστικά αρχεία και για την κληρονομική διαδοχή λοιπών συγγενών. Ως λοιποί συγγενείς, ωστόσο, καταγράφονται μόνο αμφιθαλή αδέρφια και τα τέκνα αυτών, τα ανίψια. Έχουμε, συνεπώς, να κάνουμε με συγγενείς της δεύτερης τάξης. Ο Δημήτριος Αντιοχείτης ρητά έλαβε από την νεκρή αδελφή του, τη σύζυγο του Μερκουρίου, «το από κληρονομίας το επιβάλλον»¹⁴⁷⁰. Ο Αντιοχείτης επωφελήθηκε από τον θάνατο και άλλων τεσσάρων αδελφών του με διαθήκη ή χωρίς. Δεν γνωρίζουμε το μέγεθος των μεριδίων αυτών, αλλά ήταν αρκετό, ώστε να επιβαρυνθεί και η δική του κληρονόμος, η μητέρα του, με την υποχρέωση της απόδοσης της προίκας στην Ξανθοπουλίνα. Τα τέσσερα παιδιά της Κουμουσίνας κληρονόμησαν μαζί με τη μητέρα τους τα δύο αδέρφια τους. Η περίπτωση της κληροδότησης ενός εικονίσματος από την Καλή

¹⁴⁶⁴ Αρμενόπουλος: 5.8.5

¹⁴⁶⁵ MM II: 587/Regestes: 3146

¹⁴⁶⁶ MM II: 658/Regestes: 3219

¹⁴⁶⁷ MM II: 590/Regestes: 3150

¹⁴⁶⁸ MM II: 590/Regestes: 3150

¹⁴⁶⁹ Vatopédi III: 160

¹⁴⁷⁰ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

Γάβραινα στην εγγονή της, συνιστά παράδειγμα, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η R. Macrides, για τον σχηματισμό πλήρους εικόνας πως μεταβιβαζόταν οικογενειακή περιουσία¹⁴⁷¹. Το κληροδότημα αρχικά ανήκε στη θεία της Βατατζίνας, την αδελφή της γιαγιάς της. Έχουμε δηλ. κληροδότηση από αδελφή σε αδελφή. Καθώς ήταν ένα διάσημο «προσκύνημα» που απέφερε κέρδη από τους προσκυνητές¹⁴⁷², υπήρχε πρόνοια στη διαθήκη της αδελφής της Καλής να επιμερίζονται τα κέρδη σε τρία ίσα μέρη: «υπέρ της εκκλησίας, εν η ευρίσκετο τότε η αγία εικόν, το δε έτερον μεριδικόν έχη ο αδελφός αυτών, ιερεύς τις Γαυράς, το δε τρίτον μεριδικόν ένα έχη η Καλή, η αδελφή αυτής». Συνεπώς, μπορεί η ιδιοκτησία της εικόνας να ανήκε σε ένα μόνο πρόσωπο, τα εισοδήματα όμως από αυτήν τα καρπώνονταν και τα άλλα δύο αδέρφια. Πληροφορίες για κληρονομική διαδοχή μεταξύ αμφιθαλών αδελφών έχουμε και από έγγραφα των μονών. Ενδεικτικά αναφέρουμε και τις ακόλουθες σχετικές περιπτώσεις: Ο μοναχός Νείλος στη δωρεά ακίνητης περιουσίας του στη μονή Βατοπεδίου το 1370, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος, δηλώνει ότι «κατέστη κληρονόμος» ενός «τρίτου μεριδικού ... τρικλίνου», ενός δηλαδή οικήματος στη Θεσσαλονίκη, το οποίο ανήκε στον αδελφό του Διονύσιο¹⁴⁷³ και ο Κωνσταντίνος Αμασειανός είχε κληρονομήσει από τον αδελφό του Μανουήλ Αλληλούια έναν μύλο λίγο έξω από τη Βέροια, όπως καταγράφεται σε έγγραφο του 1379¹⁴⁷⁴.

Ο δεσμός θείων και ανιψιών μπορούσε να είχε σαφές αποτύπωμα στη διαμοίραση της οικογενειακής περιουσίας, καθώς πολλά ακίνητα κληροδοτούνταν από άτεκνους θείους σε ανίψια. Τον θείο από τη μεριά της μητέρας της είχε κληρονομήσει η Ευφροσύνη πριν το 1299¹⁴⁷⁵, ενώ ο Δημήτριος Κυδώνης αφήνει στον ανιψιό του κληροδότημά πενήντα υπερπύρων, μικρής σχετικά αξίας, αλλά σημαντικό για έναν άνθρωπο που χαρακτηρίζεται «πτωχός» και «άπορος»¹⁴⁷⁶. Να επαναλάβουμε στο σημείο αυτό ότι η βυζαντινή νομοθεσία καθορίζει με σαφήνεια τα κληρονομικά δικαιώματα των ανιψιών, αρκεί βεβαίως ο κληρονομούμενος να μην είχε στενότερους ανιόντες ή κατιόντες συγγενείς, δηλ. τέκνα, εγγόνια, γονείς και παππούδες, αλλά και

¹⁴⁷¹ MM II: 658/Regestes: 3219, Macrides 1998: 181-182. Για την υπόθεση αυτή βλ. επίσης ενδεικτικά Mastchke 1971: 75-76, Oikonomides 1991a: 41-42, Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 43, Κιουσοπούλου 2007: 153-154, Malatras 2013: 296.

¹⁴⁷² Oikonomides 1991a: 41

¹⁴⁷³ Vatopédi II: 132

¹⁴⁷⁴ Vatopédi III: 160. Για το οικογενειακό δένδρο της οικογένειας αυτής βλ. Gomez 2008: 128-129.

¹⁴⁷⁵ Vatopédi I: 64

¹⁴⁷⁶ MM II: 575/Regestes: 3133

αδέλφια ως πλαγίους συγγενείς¹⁴⁷⁷. Για τον λόγο αυτό, όταν ο Γεώργιος, ιερέας και σκευοφύλακας της επισκοπής Ιερισσού, προχωρά το 1309 στη δωρεά ενός κτήματός του στη μονή Βατοπεδίου, το κάνει με τις ανιψιές του, προφανώς για την προστασία της αθωνικής μονής, καθώς δύσκολα η πράξη του αυτή θα μπορούσε να αμφισβητηθεί από τις κληρονόμους του¹⁴⁷⁸. Η ίδια λογική κρύβεται πίσω από την αγορά ενός κτήματος που πραγματοποιεί ξανά η μονή Βατοπεδίου δύο χρόνια αργότερα. Το χωράφι ανήκε στον Ιωάννη Θεοφύλακτο και στα αδέλφια του Κυριακό και Ειρήνη και πιθανόν στον ανιψιό του Ιωάννη¹⁴⁷⁹.

Τον Απρίλιο του 1330 η μοναχή Αγαθονίκη διεκδίκησε από τον Γεώργιο Κουνάλη και πέτυχε την επιστροφή του μονυδρίου της Παναγίας της Κριονερίτισσας στην οικογένειά της¹⁴⁸⁰. Η υπόθεση αυτή έχει ως ακολούθως: Η Αγαθονίκη «δια την των εχθρών βαρβάρων επίθεσιν» είχε εγκαταλείψει τη Σκάμανδρο μαζί με τη μητέρα της, μοναχή Αναστασία, και τον θείο, αδελφό της μητέρας της, μοναχό Θεοδόσιο, και εγκαταστάθηκαν στην Ηράκλεια, όπου ο θείος ανήγειρε τη μικρή μονή. Ο θείος θέλησε, πριν πεθάνει, να τους την κληροδοτήσει με διαθήκη, η σύνταξη της οποίας τοποθετείται πριν από το 1327¹⁴⁸¹. Με δόλιες ενέργειες του ο Γεώργιος Κουνάλης, με την εμφάνιση κυρίως μιας πλαστής διαθήκης, «επαφήκε ... το μονύδριον τόδε παρά τον σκοπόν και τη θέλησιν του δομήτορος προς το μέρος του περιποθήτου συμπενθέρου του ... αυτοκράτορος του επί του κανικλείου εκείνου, παρ' ου δη και κατεσχέθη έκτοτε και ημελήθη, και κατήντησεν εις ερήμωσιν πολλήν». Η μοναχή Αγαθονίκη ζήτησε το 1330 – ίσως επειδή τότε, μετά την πτώση του Ανδρόνικου Β', προσδοκούσε σε ευνοϊκή μεταχείριση υπό το νέο καθεστώς¹⁴⁸² - ο ναός να επανέλθει στη κυριότητα της ίδιας και της μητέρας της. Ο Κουνάλης όμως όχι μόνο αρνείτο ότι η διαθήκη ήταν πλαστή, αλλά υποστήριζε πως η μητέρα της Αγαθονίκης συμφωνούσε με το περιεχόμενο της, κάτι το οποίο η μοναχή Αναστασία αρνήθηκε. Τελικά το δικαστήριο έκρινε πως η μονή έπρεπε να βρίσκεται στην κυριότητα των

¹⁴⁷⁷ Β. 45.3.8: «Ει τοίνυν ο τελευτήσας μηδέ κατιόντας μηδέ ανιόντας καταλείψη, πρώτους μεν προς την κληρονομίας καλούμεν τους αδελφούς και τας αδελφάς ... ομοίως και τους αδελφοπαίδας ... ει δε των τελευτήσαντι υπείψαν και ετέρου αδελφού ή αδελφής προτελευτησάντων παίδες, κληθήσονται προς την κληρονομίαν ούτοι μετά των προς πατρός και προς μητρός θείων αρρένων τε και θηλειών, και οσοιδήποτε και να ώσι, τσοούτον εκ της κληρονομίας λήγονται μέρος όσον ο αυτών γονεύς ήμελλε λαμβάνειν, ει επέζησεν».

¹⁴⁷⁸ Vatopédi I: 43-V

¹⁴⁷⁹ Vatopédi I: 43-XXIII

¹⁴⁸⁰ MM I: 70-III/PRK I: 103/Regestes: 2157

¹⁴⁸¹ Mitsiou 2013: 164, Mitsiou 2017: 109

¹⁴⁸² Mitsiou 2013: 164

δύο γυναικών, δεχόμενο πως η πραγματική βούληση του θείου ήταν το μερίδιό του να περάσει στις δύο στενές του συγγενείς.

Απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου μιλά για το κληρονομικό δικαίωμα των αδελφοπαίδων, όπως σημειώνει η Ε. Παπαγιάννη¹⁴⁸³. Με την απόφαση αυτή του 1400 επιλύθηκαν ζητήματα που αφορούσαν σε συμφωνία μεταξύ της μικρής γυναικείας μονής της Παναγίας της Πausολύπης και δύο αδελφών, του Μανουήλ και του Σπυρίδωνος. Η συμφωνία, υπογεγραμμένη πριν από το 1400, είχε να κάνει με την καλλιέργεια ενός αμπελιού της μονής από τους δύο άνδρες και τον ίσο καταμερισμό των εσόδων του. Κάποια στιγμή ο Μανουήλ πέθανε και «ο κληρονόμος αυτού έξω ευρίσκεται, και άδηλόν εστιν, είτε εν τοις ζώσιν ευρίσκεται, είτε και τέθηκε» «δια τον εκ της μάχης αποκλεισμόν». Για τον λόγο αυτό διαβάζουμε στο διατακτικό της απόφασης «ίνα το μεν αμπέλιον άπαν καλλιεργή ο περιειληφθείς αυτού εις αδελφός, ο Σπυρίδων ... και ει μεν επανέλθοι ο του αδελφού αυτού κληρονόμος, ίνα λαμβάνη αυτό, ει δε κακείνος το χρεών αποτίσει, ίνα λαμβάνη το μεν μονύδριον το διμοίριον αμπέλιον τε και εισόδημα του ανήκοντος εκείνω, και ποιή τούτο υπέρ των ψυχών εκείνων, το δε τρίτον ο Σπυρίδων, ως κληρονόμος του παιδίου του αδελφού αυτού». Κληρονόμος, επομένως, του Μανουήλ ήταν ο γιος του, ενώ σε περίπτωση που και αυτός ήταν νεκρός τότε τον κληρονομούσε, σύμφωνα πάντα με το δικαστήριο και προφανώς λόγω μη ύπαρξης πατέρα ή γιου ο αδελφός του Σπυρίδων.

Δεν γνωρίζουμε τη συγγένεια που ένωνε τον επίσκοπο Φερμών Κυπριανό και τον αρχιεπίσκοπο Φιλίππων, αν και ο πρώτος φαίνεται να κληρονομεί τον δεύτερο¹⁴⁸⁴. Ο Κυπριανός δώρισε στη μονή Προδρόμου μία άλλη μονή, αυτή της Θεοτόκου του Δεμπελάκη στο Τριλίσιο μαζί με δύο υπ' αυτήν μετόχια, της Θεοτόκου του Τζέρνη και του Γραδιστού. Τα μοναστικά ιδρύματα περιήλθαν στον Κυπριανό από τον αρχιεπίσκοπο Φιλίππων «δια το οικείως έχειν με κατά συγγένειαν προς αυτόν και το πατρικό φίλτρον». Νομίζω πως πίσω από τη φράση αυτή νοείται μεταξύ των δύο ιερωμένων φυσική συγγένεια και όχι μόνο πνευματική. Η δε όποια συγγένεια δεν θα ήταν πατέρα – τέκνου, γιατί θα είχε δηλωθεί. Ίσως και εδώ να κρύβεται μία συγγένεια θείου – ανιψιού.

Κληρονομικό δικαίωμα στην περιουσία του συζύγου δεν υπήρχε. Χήρες, όπως η Κουμουσίνα, δεν λάμβαναν από την περιουσία του συζύγου κληρονομικό μερίδιο. Μία απόφαση, ωστόσο, του 1400, την οποία έχουμε επίσης δει, δημιουργεί την

¹⁴⁸³ MM II: 650/Regestes: 3211, Παπαγιάννη 2010: 134

¹⁴⁸⁴ Prodrome: 133, 134

εντύπωση, όπως παρατηρεί η Ε. Παπαγιάννη, ότι, όταν υπήρχαν παιδιά, ο σύζυγος είχε δικαίωμα σε κληρονομικό μερίδιο από την περιουσία της γυναίκας του, χωρίς να αναφέρεται αν ένας δεύτερος γάμος διαφοροποιούσε την έκταση του δικαιώματος αυτού¹⁴⁸⁵. Ο Νικόλαος Βρανάς αναφέρεται στην καταγγελία της πεθεράς του ότι είχε κατασπαταλήσει μεγάλο μέρος της περιουσίας που είχε κληροδοτήσει η σύζυγος στον ίδιο και στο παιδί τους¹⁴⁸⁶. Όπως περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μετά τον θάνατο κάποιων γυναικών μεγάλο μέρος της προίκας τους κυρίως μέσω διαθήκης ή άλλης συμφωνίας μεταξύ των δύο συζύγων δεν επέστρεφε στη γενέθλια οικογένεια τους, αλλά γινόταν κτήμα των ανδρών. Με τον τρόπο αυτό, όπως σημειώνει και η Ε. Παπαγιάννη, μπορεί ο σύζυγος «να μην ανήκε τυπικά στους εξ αδιαθέτου κληρονόμους σύμφωνα με το σύστημα των τάξεων, αλλά ουσιαστικά απεκόμιζε τις περισσότερες φορές οικονομικό όφελος από την περιουσία του νεκρού συντρόφου»¹⁴⁸⁷.

¹⁴⁸⁵ ΜΜ ΙΙ: 592/Regestes: 3152, Παπαγιάννη 2010: 201

¹⁴⁸⁶ «φθάρη ... και όσα περιήλθεν αυτό τε και τω παιδίω από κληρονομίας της αυτού γυναικός»

¹⁴⁸⁷ Παπαγιάννη 2010: 184, όπου στην υποσημείωση 1 παρατίθεται όλη η σχετική βιβλιογραφία.

Δ. Συγκρούσεις με επίκεντρο την κληρονομιά

Τα ζητήματα κληρονομιάς μπορούσαν να προκαλέσουν σοβαρές εντάσεις στις σχέσεις των παιδιών με τον εν ζωή γονέα. Αυτό συνέβη μεταξύ της Άννας Παλαιολογίνας και των δύο γιων της¹⁴⁸⁸. Το πατριαρχικό δικαστήριο κλήθηκε το 1400 να απαντήσει αν στα όσα λίγα είχαν διασωθεί από την πατρική περιουσία είχαν προτεραιότητα οι γιοι, ως τέκνα του Κομνηνού Βρανά και άρα κληρονόμοι του¹⁴⁸⁹ ή η σύζυγος, προκειμένου να αναπληρωθεί η δική της απωλεσθείσα προίκα. Η απάντηση ήταν υπέρ της συζύγου και έτσι ουσιαστικά οι γιοι αποκλείστηκαν από την πατρική περιουσία. Ενδιαφέρον έχει για τα θέματα κληρονομιάς το εξής σημείο της απόφασης: «μέχρις αν ο πατήρ εν τοις ζώσι διατελεί, άδειαν έχει εις τους εαυτού παίδας υπεξουσίας όντας τα κατά βούλησιν διαπράξασθαι, τελευτών δε το τρίτον του βίου τοις παισίν αυτού διανείμαι».

Μία ακόμα απόφαση δίνει αρχικά την εντύπωση πως μητέρα στέρησε από τον γιο της ένα πατρικό κτήμα, στο οποίο θεωρούσε ότι είχε αποκλειστικό κληρονομικό δικαίωμα¹⁴⁹⁰. Ο Δημήτριος Παλαιολόγος Κάλλιστος «έγκλησιν εποίησατο» όχι κατά της μητέρας του, αλλά «κατά των μοναζουσών των ενασκουμένων τη σεβασμία και θεία μονή» της Θεοτόκου Ευεργέτιδος της Σεβαστοκρατόρισσας, στην οποία ο πατέρας του είχε «κτητορικά δίκαια». Η κατηγορία είχε να κάνει με το γεγονός ότι, ενώ το κτήμα προοριζόταν για τον ίδιο, μετά τον θάνατο του πατέρα του «επώλησεν προς την μονήν η μήτηρ αυτού αμετόχως». Εντούτοις οι μοναχές απέδειξαν πως το κτήμα πουλήθηκε κοινή συναινέσει μητέρας και γιου. Η υπόθεση αυτή εντάσσεται σε αυτόν το είδος των υποθέσεων, όπως έχει επισημάνει η R. Macrides, όπου μητέρες και γιοι ή οι σύζυγοι μεταξύ τους προχωρούσαν σε συμφωνίες να πουλήσουν περιουσία, γεγονός το οποίο αργότερα ένας από τους δύο αρνιόταν σαν να έπασχε από αμνησία¹⁴⁹¹. Προφανώς οι αμφισβητήσεις αυτού του είδους αποτελούσαν μία απέλπιδα προσπάθεια να επιστρέψει ακίνητο στον παλιό ιδιοκτήτη, ο οποίος είχε μετανιώσει για την πώλησή του, ειδικά όταν οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα πιεστικές, όπως στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια της πολιορκίας από τον Βαγιαζίτ Α'. Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να καταλάβουμε τον πατριάρχη Ματαθαίο Α', ο οποίος,

¹⁴⁸⁸ MM II: 537/Regestes: 3092

¹⁴⁸⁹ «πατρικά εισιν αυτών τάδε τα κτήματα, και βούλονται και ούτοι το ανήκον αυτοίς έχειν εκ τούτων, ως υιοί γνήσιοι του πατρός αυτών»

¹⁴⁹⁰ MM II: 601/Regestes: 3161

¹⁴⁹¹ Macrides 1998: 188

συναισθανόμενος τη δύσκολη οικονομική του κατάσταση του Δημήτριου, ζήτησε από τη μονή να του δώσουν «μέτρα οίνου τρία». Πρόκειται βεβαίως για μικρή ποσότητα στην οποία, ωστόσο, ο πρώην ιδιοκτήτης όφειλε να αρκεστεί¹⁴⁹².

Όπως επισημάναμε, και οι ίδιοι οι γονείς μπορούσαν να κληρονομήσουν τα ίδια τα παιδιά τους, αν βεβαίως τα τελευταία είχαν στην κυριότητά τους περιουσία. Σειρά αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου αποδεικνύει ότι μπορούσε να δημιουργήσει εντάσεις ο θάνατος παιδιού, όταν προηγείτο αυτού ο θάνατος ενός γονέα, γιατί αυτό είχε επιπτώσεις στην τύχη της περιουσίας που αρχικά ανήκε στον νεκρό γονέα και εν συνεχεία είχε περάσει στην κυριότητα του παιδιού. Ως επίλυση του ζητήματος θεσπίστηκε η Νεαρά 26 του 1304/6, που εισηγήθηκαν από κοινού ο πατριάρχης Αθανάσιος με τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' και προέβλεπε τον τριμερή χωρισμό της περιουσίας του ή της συζύγου, όταν ο θάνατός τους ακολουθείτο πολύ σύντομα από τον θάνατο του παιδιού του/της, με το ένα μέρος να πηγαίνει στον/στην εν ζωή σύζυγο, το δεύτερο στον γονέα ή τον παππού/γιαγιά του αποθανόντος και το τρίτο για μνημόσυνο¹⁴⁹³.

Μία σχεδόν δεκαετία μετά τη σύνταξη της Νεαράς έχουμε την πρώτη εφαρμογή της στην υπόθεση του 1315 με ενάγοντα τον Γρηγόριο Μοσχόπουλο, ο οποίος διεκδικούσε το υπόβολο του γαμβρού του από την οικογένεια Κουρουλάκη¹⁴⁹⁴. Στην απόφαση δεν κατονομάζεται η Νεαρά, παρά το γεγονός ότι γίνεται διπλή αναφορά, κάτι που δεν πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς οι φειδωλές αναφορές των αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου στους νόμους χαρακτηρίζονται, όπως έχει ήδη λεχθεί, από ασάφεια¹⁴⁹⁵. Δεν θα σταθούμε στην ανάλυση της υπόθεσης, καθώς την έχουμε ήδη παραθέσει. Στεκόμαστε μόνο στον διαμερισμό της περιουσίας της θυγατέρας του Κουρουλάκη. Το δικαστήριο αποφάσισε «τα εναπολειφθέντα από των αυτών πραγμάτων της θυγατρός του Κουρουλάκη και ευρισκόμενα παρά τω μερεί αυτού ενωθήναι μετά της ποσότητας των πέντε λιτρών, αι τω Πατρικίω εδόθησαν ...

¹⁴⁹² Malatras 2013: 299, 302

¹⁴⁹³ Μάτσης 1962: 94-95, Macrides 1992: 89. Για το ακριβές περιεχόμενο του εν λόγω νόμου βλ. JGR 1: 534. Η Ε. Παπαγιάννη με τρόπο συνοπτικό έχει παραθέσει τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας αναφορικά με τη δικαιολογητική βάση της Νεαράς αυτής (αρχή *paterna paternis, maternis*, δημόδες βυζαντινό δίκαιο, προσπάθεια για δικαιότερη ρύθμιση της κληρονομικής διαδοχής στην ειδική περίπτωση των αλληπάληλων θανάτων γονέα και παιδιού), τα θέματα που αυτή γεννά και έχουν να κάνουν με το ζήτημα του χρόνου του παιδιού τόσο ως προς την ηλικία όσο και ως προς τη χρονική σχέση με τον θάνατο του γονέα και το κατά πόσον οι διατάξεις της αφορούσαν όλη την περιουσία του παιδιού ή μόνον εκείνη που είχε «γονική» προέλευση, και, τέλος, αν η Νεαρά έτυχε συστηματικής εφαρμογής στη βυζαντινή πρακτική ή όχι και αν επικυρώθηκε νομοθετικά. Εντοπίζει επίσης σχέση με Νεαρά του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, που μόλις είδαμε (Παπαγιάννη 2010: 256-258).

¹⁴⁹⁴ MM I: 16-II/PRK I: 22/Regestes: 2048

¹⁴⁹⁵ Macrides 1992: 89, Τρωιάνος 2007: 428

διαίρεσιν γενέσθαι εις μερίδας τρεις ... κατά την διαταγήν της νεαράς». Το ένα μέρος θα ανήκε στον δευτερο σύζυγο, τον Πατρίκιο, ως κληρονομιά των νεκρών παιδιών του, «ώστε από της τοιαύτης μερίδος και των ετέρων ιδίων αυτού πραγμάτων και την ικάνωσιν του υποβόλου γενέσθαι τω μέρει της γυναικός αυτού», δηλ. της θυγατέρας του Μοσχόπουλου. Το δεύτερο μέρος θα περιερχόταν στη μοναδική, ως φαίνεται, ανιόντα συγγενή της γυναίκας, τη μητέρα της και γιαγιά των παιδιών του Πατρικίου και το τρίτο θα δινόταν για το μνημόσυνο των δύο παιδιών και της μητέρας. Η Ε. Παπαγιάννη εντοπίζει στο διατακτικό αυτής της απόφασης μια ουσιαστική αλλαγή στο δίκαιο της εξ αδιαθέτου διαδοχής ως προς το κληρονομικό δικαίωμα των γονέων στην περιουσία των παιδιών τους, καθώς προκαλεί έκπληξη το γεγονός πως στην περίπτωση εδώ υπάρχουν δύο παιδιά, πράγμα που έρχεται σε αντίθεση με τη γενικώς κρατούσα άποψη πως αυτή εφαρμοζόταν, όταν υπήρχε ένα μόνο τέκνο, αλλά συνάμα σημαίνει ότι στην ειδική περίπτωση θανάτου όλων των κατιόντων, όπως εδώ, η Νεαρά επανευρίσκει πεδίο εφαρμογής¹⁴⁹⁶.

Δέκα χρόνια αργότερα, το 1325, είδαμε ότι η Ευδοκία Γλύκαινα δικαιώθηκε ως προς τις προγαμιαίας δωρεές και την προίκα, που την παρακρατούσε ο πεθερός της μετά τον θάνατο του συζύγου¹⁴⁹⁷. Το δικαστήριο αναγνώρισε δικαιώματα της Γλύκαινας στην περιουσία του άνδρα της μέσω του παιδιού τους, το οποίο πέθανε μετά από αυτόν, γιατί αυτό την καθιστούσε κληρονόμο του. Η περιουσία του Κωνσταντίνου Ασπροφρύη χωρίστηκε σε τρία ίσα μέρη, το ένα θα κατέληγε στη χήρα του, το άλλο στον πατέρα του και το τρίτο προοριζόταν για τα μνημόσυνα συζύγου και γιου και, εφόσον θα υπήρχε υπόλοιπο, θα μοιραζόταν εξίσου σε χήρα και πατέρα. Πρόκειται για τη δεύτερη περίπτωση εφαρμογής της Νεαράς 26.

Η τρίτη εφαρμογή βρίσκεται στην απόφαση του 1348 με την οποία επιλύεται η διένεξη μεταξύ του Αλυάτη και των ανιψιών της πρώτης συζύγου, θυγατέρας του κυρ Νικηφόρου¹⁴⁹⁸. Τα ανίψια θεωρούσαν εαυτούς μοναδικούς και γνήσιους κληρονόμους της προικίας περιουσίας, καθώς και εδώ τα παιδιά από τον γάμο πέθαναν μετά τη μητέρα τους. Όπως είδαμε, το πατριαρχικό δικαστήριο ακολούθησε τη μέση οδό. Η προίκα ούτως ή άλλως είχε εν τοις πράγμασι χωρισθεί σε δύο «ίσα» μέρη, γιατί από τη μία τα αδέρφια είχαν λάβει πάνω από το 1/3 της και από την άλλη ο σύζυγος είχε λάβει λιγότερο από τα 2/3 και είχε ξοδεύσει σημαντικό μέρος τους για

¹⁴⁹⁶ Παπαγιάννη 2010: 263

¹⁴⁹⁷ MM I: 63-II/PRK I: 90/Regestes: 2123

¹⁴⁹⁸ MM I: 123/PRK II: 173/Regestes: 2296

την κηδεία και τα μνημόσυνα των νεκρών. Η R. Macrides και η E. Παπαγιάννη έχουν προβεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η R. Macrides θεωρεί ότι, με δεδομένο ότι η απόφαση του πατριάρχη Αθανασίου δεν ήταν πλαστή, καθώς δεν δηλώνεται καν σχετική υποψία, η απόφασή του έρχεται σε αντίθεση με τον ίδιο του τον νόμο¹⁴⁹⁹. Σύμφωνα με την E. Παπαγιάννη, η απόφαση αποτελεί ουσιαστικά παρερμηνεία ή διευρυμένη εφαρμογή της Νεαράς, με βάση τις προσωπικές αντιλήψεις και το περί δικαίου αίσθημα του ίδιου του πατριάρχη ή τις εθιμικές επιρροές, χωρίς τελικά να μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο να προέβη ο πατριάρχης στην κατανομή αυτή με επιχειρήματα ανεξάρτητα από αυτήν. Επιπλέον, κρίνει πως η σύνοδος θα επηρεάστηκε και από τον δεύτερο γάμο του Αλυάτη, η επίδραση του οποίου στο κληρονομικό δικαίωμα του χήρου γονέα σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο είναι αρνητική¹⁵⁰⁰.

Οι παραπάνω υποθέσεις δείχνουν το πώς εφαρμόστηκε η Νεαρά 26 κάποια χρόνια μετά τη δημοσίευσή της και αφορά στην πραγματικότητα περιουσία του προαποβιώσαντος γονέα, η οποία είχε κληροδοτηθεί στο τέκνο του¹⁵⁰¹. Η Νεαρά συνέβαλε στην επίλυση δυσεπίλυτων θεμάτων σχετικών με την κληρονομική αυτή διαδοχή με άξονα την τριμοιρία, τον χωρισμό της περιουσίας σε τρία μέρη. Οι αποφάσεις αυτές θέτουν, επιπλέον, το ζήτημα των ψυχικών. Φαίνεται πως την ευθύνη για την εκπλήρωση της σχετικής υποχρέωσης είχε η τοπική εκκλησιαστική αρχή, η οποία είτε προέβαινε απευθείας στην εκτέλεση των μνημοσύνων είτε επόπτευε τις σχετικές ενέργειες των κληρονόμων¹⁵⁰².

Απόφαση στην οποία εφαρμόζεται η αρχή της τριμοιρίας, χωρίς να υπάρχει η προϋπόθεση για κάτι τέτοιο, είναι αυτή του 1329 με αντίδικους τον κυρ Θεόδωρο Βρανά και την πεθερά του μοναχή κυρά Ευφροσύνη Πετραλειφίνα¹⁵⁰³. Η σύζυγος του Βρανά είχε πεθάνει αδιάθετη και άτεκνη, αλλά, σύμφωνα με τον ίδιο, ενώπιον μαρτύρων και μητέρας τού παραχώρησε την κατοχή και τη διοίκηση της προίκας, αναθέτοντάς του «και την φροντίδα της οικείας ψυχής». Μετά την παρέλευση τριών μηνών, στη διάρκεια των οποίων ο Βρανάς μερίμνησε για την κηδεία και τα μνημόσυνα, χωρίς καμία αντίδραση της πεθεράς του, η τελευταία «αντιποιείται της των πραγμάτων ολότητος», ισχυριζόμενη ότι η κόρη της λόγω ηλικίας δεν είχε τη

¹⁴⁹⁹ Macrides 1992: 92

¹⁵⁰⁰ Παπαγιάννη 2010: 265-266

¹⁵⁰¹ Macrides 1992: 92

¹⁵⁰² Παπαγιάννη 2010: 263

¹⁵⁰³ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153

δυνατότητα να συντάξει διαθήκη. Το δικαστήριο, απορρίπτοντας τον ισχυρισμό της, αποφάσισε ο Βρανάς να λάβει τα 2/3 της προίκας και η μητέρα το 1/3. Επειδή, ωστόσο, ο ίδιος ο σύζυγος ζήτησε να αναλάβει τη διαχείριση της προικώας περιουσίας η Πετραλειφίνα¹⁵⁰⁴, διότι «ούτος μη ευπετώς έλεγεν έχειν και ευκόλως εις την διοίκησιν των ανηκόντων τη ψυχή δια το εις βασιλικάς ασχολείσθαι», το δικαστήριο τροποποίησε ελαφρώς την αρχική του απόφαση. Η μητέρα θα αρκούταν και πάλι στο 1/3 της προικώας περιουσίας, όπως και ο Βρανάς, ενώ το υπόλοιπο 1/3 θα ισούτο με τα έξοδα της κηδείας και των μνημοσύνων και όσα θα αναλάμβανε να δώσει η Πετραλειφίνα σε πτωχούς. Την απόφαση αυτή λίγους μήνες μετά, τον Απρίλιο του 1330, η Πετραλειφίνα θα επιχειρήσει να αναιρέσει, προσκομίζοντας νέα στοιχεία¹⁵⁰⁵. Η Ε. Παπαγιάννη παρατηρεί ότι, αν και η θεμελίωση της απόφασης έχει να κάνει πάλι με τη Νεαρά 26 των Αθανασίου και Ανδρονίκου Β', δεν συνέτρεχε καμία προϋπόθεση, καθώς σε κανένα σημείο της απόφασης δεν υπάρχει ο υπαινιγμός για υπάρξη παιδιών. Ακόμα όμως και αν η απόφαση είχε βασισθεί σε τη Νεαρά του Κωνσταντίνου Προφυρογέννητου, αυτό θα έγινε παρερμηνεύοντάς την, διότι όριζε πως η μητέρα είχε, ως μόνη εξαδιαθέτου κληρονόμος, δικαίωμα στα 2/3 της κληρονομιάς της θυγατέρας της¹⁵⁰⁶. Συνεπώς, προκύπτει το ερώτημα αν έχουμε να κάνουμε εδώ με έμμεση επίδραση της Νεαράς 26 που κατέληξε σε ιδιόμορφη εφαρμογή της ειδικής τριμερούς κατανομής, όπως αναφέρει ο Γ. Νάκος¹⁵⁰⁷ ή σε παντελή άγνοια του πνεύματος του νόμου. Νομίζω πως το πατριαρχικό δικαστήριο, υιοθετώντας την ιδέα της τριμερούς κατανομής από τη Νεαρά, αποφασίζει εν τέλει να δώσει δύο ίσα μερίδια σε μητέρα και σύζυγο και το τρίτο, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται τα έξοδα της κηδείας και των μνημοσύνων, να καταλήξει σε αγαθοεργίες. Αυτό φυσικά απέχει από τη διασταλτική ερμηνεία του νόμου, την οποία έχουμε συναντήσει σε άλλα σημεία της μελέτης.

¹⁵⁰⁴ «εζήτησεν επιτραπήναι μάλλον την αυτών διοίκησιν την εκείνης μητέρα»

¹⁵⁰⁵ Η Πετραλειφίνα τον Απρίλιο του 1330 ενόχλησε εκ νέου την σύνοδο ζητώντας αναψηλάφηση της υπόθεσης, προσκομίζοντας «γράμμα» της θυγατέρας της, υπογεγραμμένο από τον γαμβρό της Βρανά, όπου ορίζεται ότι η τελική βούληση της ήταν, μετά τη βελτίωση των μεταξύ τους σχέσεων, όλη η προίκα, πλην των οικημάτων στην Αδριανούπολη, να επιστρέψει μετά τον θάνατό της σε αυτήν. Η Πετραλειφίνα ισχυρίστηκε ότι είχε μάρτυρες που πιστοποιούσαν τους ισχυρισμούς της. Το πατριαρχικό δικαστήριο απέφυγε να πάρει αμέσως θέση. Ανέθεσε «τω την κεφαλήν ευρισκομένω κατά τόπον και τοις προκρίτοις τοπικοίς άρχουσιν», «τοις την ενοχήν των εκκλησιαστικών δικαίων ανατεθειμένοις» και στους κληρικούς την περαιτέρω διερεύνηση της υπόθεσης (MM I: 70-II / Regestes: 2156).

¹⁵⁰⁶ Παπαγιάννη 2010: 63-64, 261-262

¹⁵⁰⁷ Νάκος 1988, Παπαγιάννη 2010: 260

Μία άλλη υπόθεση σχετική με τα κληρονομικά δικαιώματα που προκύπτουν ένεκα των διαδοχικών θανάτων γονέα και παιδιού επιλύθηκε χωρίς την επίκληση της Νεαράς. Η Μαρία του Γαβριήλ ζήτησε τη συνδρομή του συνοδικού δικαστηρίου, για να προστατευτεί από τους ανδράδελφούς της¹⁵⁰⁸. Η Μαρία ήταν χήρα του Θεόδωρου Μαμάτζη. Μετά τον θάνατό του δεν προχώρησε σε δεύτερο γάμο, γιατί ήθελε να αφοσιωθεί στην ανατροφή του παιδιού τους, το οποίο δεκαπέντε χρόνια μετά τον πατέρα του πέθανε. Πλέον «πειρώνται οι ανδράδελφοι ταύτην αφελέσθαι, ην εκείνω δη τω υιώ αυτής ανήκουσαν μερίδα παρέσχον εκ του περιελθόντος τούτοις κτήματος από κληρονομιάς του πατρός αυτών, αδιαθέτου το χρεών λειτουργήσαντος». Ενώπιον της συνόδου οι κατηγορούμενοι απήντησαν ότι είναι δίκαιο να έχουν το μερίδιο του ανιψιού τους στο πατρικό κτήμα, το οποίο άλλωστε του το είχαν παραχωρήσει. Με άλλα λόγια δεν επιθυμούσαν ένα τρίτο πρόσωπο, όπως ήταν πλέον η Μαρία, καθώς ο δεσμός που ένωνε τα δύο μέρη μετά τον θάνατο του παιδιού δεν υφίστατο πλέον, να ήταν συγκύριο σε ένα κτήμα που είχε κληροδοτηθεί από τον πατέρα τους. Το δικαστήριο δεν έκανε αποδεκτό το επιχείρημά τους¹⁵⁰⁹, θεωρώντας ότι το μερίδιο στο πατρικό κτήμα που αντιστοιχούσε αρχικά στον αδελφό τους, κληροδοτήθηκε στον γιο του και μετά τον θάνατο και αυτού στον μοναδικό εν ζωή γονέα. Η Μαρία θα μπορούσε να έχει στο εξής «την τούτου κληρομίαν εις αναφαίρετον». Στο διατακτικό της απόφασης απουσιάζει οποιαδήποτε μνεία στο ότι υπέρ της Μαρίας λειτούργησε ότι δεν είχε προχωρήσει σε δεύτερο γάμο¹⁵¹⁰.

Εμπόδιο στην κληρονομική διαδοχή των γονέων μπορούσε να σταθεί ο πατριός ή η μητριά. Όπως έχουμε ήδη δει, αυτό συνέβη στα ανίψια της κυράς Ελαιοδώρας Σαραντηνής Τζυμπίνισσας, δύο αγόρια και ένα κορίτσι, παιδιά της νεκρής αδελφής της, κυράς Άννας Σαραντηνής Ιντανίνας¹⁵¹¹. Το 1348 παρουσιάζεται στο πατριαρχικό δικαστήριο ζητώντας από τον δεύτερο σύζυγο της αδελφής της Δεβλιτζηνό και πατριό των ανιψιών της να τους παραδώσει τη μητρική περιουσία, που είχαν κληρονομήσει, καθώς και τα επιπλέον περιουσιακά στοιχεία που είχε δώσει η ίδια για τον δεύτερο γάμο, διότι τα παιδιά ζούσαν πλέον «ενδεώς και απόρως». Προστατεύοντας και εδώ τα συμφέροντα των ανηλίκων ορφανών, το δικαστήριο αποφάσισε όλα όσα ανήκαν στη μητέρα, προίκα, εξώπροικη περιουσία και «βιωτική ύλη», το υπόλοιπο δηλ. των αποθηκευμένων καρπών που είχε βρει ο Δεβλιτζηνός στο

¹⁵⁰⁸ MM I: 24/PRK I: 28/Regestes: 2056

¹⁵⁰⁹ «ουχ ούτοι δίκαιοί εισι κατ'αυτούς τους θείους νόμους αναζητείν τούτο κληρονομείν»

¹⁵¹⁰ Παπαγιάννη 2010: 180

¹⁵¹¹ MM I: 126-III/PRK II: 150/Regestes: 2304

σπίτι της Άννας από την κτηματική της περιουσία, να περάσουν στην κυριότητα των παιδιών, ενώ σε περίπτωση που βρισκόταν διαθήκη της νεκρής ο σύζυγος θα λάμβανε μόνο μέρος των εισοδημάτων που προέκυψαν από τα κτήματα της γυναίκας του.

Σφοδρότατες ήταν συχνά οι συγκρούσεις μεταξύ αδελφών για θέματα κληρονομιάς. Ειδικότερα, οι αποφάσεις γονέων να κληροδοτήσουν αγαθά σε ένα παιδί τους, αποκλείοντας τα υπόλοιπα, μπορούσε να προκαλέσει αντιδράσεις, αν θεωρούνταν ότι με τον τρόπο αυτό αδικούνταν. Είδαμε ήδη πως το 1394 τα δύο τέκνα του Κωνσταντίνου Πρίγγιπος, ο γιος του Γεώργιος και η θυγατέρα του, αντιδίκησαν για ένα αμπέλι¹⁵¹². Η αντιδικία αφορούσε στη διεκδίκηση εκ μέρους της θυγατέρας κληρονομικού μεριδίου στο αμπέλι, που «αδιαθέτως» είχε περάσει αποκλειστικά στον αδελφό της. Βεβαίως η ίδια δεν είχε αποκλειστεί από την πατρική περιουσία, καθώς είχε προικιστεί όχι μία, αλλά τρεις φορές για τους ισάριθμους γάμους της. Το γιατί είχε περάσει το ακίνητο στην ιδιοκτησία μόνο του Γεωργίου είχε να κάνει με το γεγονός ότι η «προίκιση» του με τριακόσια υπέρπυρα και «είδη τινά» δεν είχε πραγματοποιηθεί λόγω ένδειας του πατέρα.

Στην περίπτωση των αδελφών Μάμαλη η μητέρα δεν ευνόησε κάποιο παιδί της έναντι ενός άλλου¹⁵¹³. Η μητέρα είχε κληροδοτήσει ένα κτήμα της και στα πέντε παιδιά της μέσω διαθήκης. Ο Γεώργιος Μάμαλης, ένας εξ αυτών, κατέληξε να έχει τα 3/5 του, το δικό του μερίδιο, του νεκρού αδελφού του Κωνσταντίνου, που το είχε πάρει ως αντάλλαγμα για κάποιο χρέος του και του αδελφού του Νικόλαου, που είχε αγοράσει. Ενώ η αδελφή είχε δηλώσει παραίτηση από την προτίμηση για την αγορά του κλήρου, ο άλλος αδελφός, ο Ανδρέας Δούκας Μάμαλης προέβαλε είκοσι χρόνια μετά σχετικό δικαίωμα, ισχυριζόμενος άγνοια για την αγορά αυτή. Ωστόσο, ο Γεώργιος θεωρούσε πως δεν μπορούσε ο συγκεκριμένος αδελφός να διεκδικεί μερίδιο στο κτήμα, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι μόνο τα παιδιά που ακόμα ζούσαν στο πατρικό σπίτι είχαν δικαίωμα στην κληρονομιά των γονέων και αυτοί εν προκειμένω ήταν ο ίδιος και ο νεότερος αδελφός του Νικόλαος. Οι δύο άλλοι, ανάμεσα στους οποίους ο Δούκας και η αδελφή τους, ήταν εξώπρικοι, δηλ. είχαν λάβει προίκα πριν από τον θάνατο των γονεών.

Μιλώντας για την προίκα αναφερθήκαμε στη σχέση προίκας και κληρονομικού μεριδίου. Είδαμε πως σημαντικοί ερευνητές θεωρούν πως σε γενικές γραμμές τα δύο αυτά ταυτίζονται, χωρίς αυτό να σημαίνει πως δεν υπήρχαν περιπτώσεις γυναικών,

¹⁵¹² MM II: 471/Regestes: 2967

¹⁵¹³ MM II: 674/Regestes: 3237

όπως της αδελφής του Γεωργίου Πρίγγιπος, που για τους δικούς τους λόγους έκριναν πως οι περαιτέρω διεκδικήσεις στη γονική κληρονομιά δεν ήταν αβάσιμες. Έχουμε ήδη επισημάνει τις δύο διαφορετικές προσεγγίσεις με βάση την υπόθεση αυτή. Η Ε. Παπαγιάννη συμπεραίνει πως οι εξώπρικοι αποκλείονταν από τη συμμετοχή στην κληρονομιά¹⁵¹⁴, ενώ η R. Macrides καταλήγει στο συμπέρασμα πως τα παιδιά που είχαν ήδη προικισθεί δεν αποκλείονταν από την κληρονομιά¹⁵¹⁵. Για τη R. Macrides οι δύο παραπάνω υποθέσεις δείχνουν ότι μία γαμήλια διευθέτηση δεν ήταν ασύμβατη με το να δεχθεί ένας γιος ή μία κόρη περισσότερο μερίδιο ως κληρονομιά μετά τον θάνατο των γονέων είτε μέσω διαθήκης είτε ως άμεση διαδοχή, χωρίς αυτό, όπως ήδη σημειώσαμε, να αναιρεί τον γενικό κανόνα ότι η προίκα αποτελούσε πράγματι το κύριο κληρονομικό μερίδιο ενός παιδιού¹⁵¹⁶. Ως γενικό πάντως συμπέρασμα παραθέτω την άποψη της Α. Λαΐου: οι προικισθείσες δεν αποκλείονταν από την κληρονομιά και μπορούσαν να πιέσουν για τα αιτήματά τους, αν και η εν τοις πράγμασι συνήθεια ήθελε τα αγόρια και τα κορίτσια που είχαν λάβει γαμήλια δώρα και δεν ζούσαν πλέον στο πατρικό σπίτι να μην έχουν πλέον δικαίωμα στην απομείνασα γονική περιουσία¹⁵¹⁷. Σχετική με την άνω διαπίστωση είναι και η δικαστική διένεξη μεταξύ των Κωνσταντίνου Λάσκαρι και Ανδρόνικου Παλαιολόγου και του Μανουήλ Δεβλιτζηνού, για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος¹⁵¹⁸.

Η κληρονομική διαδοχή αδελφού από αδελφό μπορούσε επίσης να προκαλέσει συγκρούσεις μεταξύ αδελφών. Το 1316 συγκρούστηκαν δύο αδέρφια, ο Ιωάννης Άγγελος και η αδελφή του, η οποία εκπροσωπήθηκε στο δικαστήριο από τον σύζυγό της Φωκά Σπαντουνή, για ένα αμπέλι που ήταν αρχικά μέρος της μητρικής περιουσίας και εν συνεχεία βρέθηκε στην κυριότητα του νεκρού αδελφού τους¹⁵¹⁹. Όταν πέθανε η μητέρα, «διέθετο και διένειμε τα καθευρεθέντα αυτή πράγματα» στα παιδιά της, αφήνοντας το αμπέλι στον Κωνσταντίνο Άγγελο, ο οποίος με τη σειρά του κληροδότησε ενώπιον μαρτύρων, επειδή δεν είχε σύζυγο και τέκνα, στον αδελφό του Ιωάννη¹⁵²⁰. Ο Φωκάς Σπαντουνής, ωστόσο, δεν αναγνώριζε την πράξη αυτή, «συγκληρονομειν διατεινόμενος». Το δικαστήριο τελικά δικαίωσε τον Ιωάννη,

¹⁵¹⁴ Παπαγιάννη 2010: 48

¹⁵¹⁵ Macrides 1998: 184

¹⁵¹⁶ Macrides 1992: 96

¹⁵¹⁷ Laiou 1998: 134, 140, Laiou 2009a: 55, 65-66

¹⁵¹⁸ Vatopédi III: 162

¹⁵¹⁹ MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

¹⁵²⁰ ««μήτε γυναίκα μήτε παιδάς έχων επαφήκε προς τούτον (δηλ. τον Ιωάννη) το τοιούτον αμπέλιον ... υπό μάρτυσι»

αποδεχόμενο τη διαθήκη του Κωνσταντίνου και απορρίπτοντας τον ισχυρισμό του Φωκά ότι το αμπέλι θα έπρεπε να θεωρήθει εξόφληση δανείου εκατό υπερπύρων από τη σύζυγό του στη μητέρα της.

Άλλες φορές τα αδέλφια παρουσιάζονται ενωμένα, όταν διεκδικούν από κοινού περιουσία, την οποία θεωρούν κτήμα τους. Αυτό έγινε το 1348, όταν οι αδελφοί Στρόγγυλοι διεκδίκησαν την περιουσία της νεκρής αδελφής τους από τον γαμβρό τους, Καλομίσειδο, δεύτερο σύζυγο της αδελφής τους Μαρίας¹⁵²¹. Με κύριο επιχείρημα ότι η Μαρία δεν είχε απογόνους από κανέναν σύζυγο γεγονός που καθιστούσε, όπως είδαμε, τα αδέλφια τους μόνους νόμιμους κληρονόμους, καθώς προφανώς οι γονείς δεν ήταν στη ζωή, οι Στρόγγυλοι διεκδίκησαν όλη την προικώα περιουσία της αδελφής τους. Όμως, όπως ο Φωκάς Σπαντούνης, μη αρκούμενος στη διαθήκη του αδελφού του προβάλλει και άλλο επιχείρημα, για να στηρίξει τη διεκδίκησή του, έτσι και οι Στρόγγυλοι στήριζαν το αίτημά τους με τα εξής επιπλέον επιχειρήματα: αυτοί φρόντισαν την αδελφή τους τις τελευταίες μέρες της και όχι ο σύζυγός της και, επιπλέον, αποτελούσε γραπτή επιθυμία της αδελφής τους να διαθέσει την περιουσία της σε αυτούς. Δύο διαθήκες παρουσιάστηκαν ενώπιον της συνόδου, όπως είδαμε. Η πρώτη των αδελφών από το δικαστήριο θεωρήθηκε άκυρη, ενώ έγινε δεκτή αυτή που προσκόμισε ο σύζυγός μόνο όμως μετά την πιστοποίησή της από μάρτυρες. Όπως επίσης είδαμε, στην υπόθεση ενεπλάκη και η αδελφή του Καλομίσειδου, εναντίον της οποίας στράφηκαν οι Στρόγγυλοι διεκδικώντας μέρος οικήματος που είχε αγοράσει με χρήματα που προέρχονταν από την προίκα της Μαρίας, προσκομίζοντας και πάλι σχετική έγγραφη απόδειξη. Αν και το τελευταίο αποδείχθηκε ότι δεν ίσχυε, το δικαστήριο ουσιαστικά δικαίωσε τους Στρογγύλους.

Σε πολλές περιπτώσεις στη μεταβίβαση της περιουσίας που κληρονομούσαν τα παιδιά από τους γονείς τους εμπόδιο έβαζαν άλλοι συγγενείς. Τότε οι κληρονόμοι ή στενοί συγγενείς τους, αν ήταν ανήλικες, προσέφευγαν στο πατριαρχικό δικαστήριο ζητώντας την παρέμβασή του για την εφαρμογή της νομιμότητας. Οι άλλοι συγγενείς που μπορούσαν να δημιουργήσουν προβλήματα ήταν τα ετεροθαλή αδέλφια και οι θείοι. Τα παιδιά του Θεόδωρου Σπαταλά από τους δύο γάμους ενεπλάκησαν σε δικαστική σύγκρουση το 1316¹⁵²². Όπως έχουμε δει, τα παιδιά από τον πρώτο γάμο όχι μόνο δεν επέτρεπαν στα ετεροθαλή αδέλφια τους να λάβουν το μερίδιο που δικαιούνταν από την πατρική κληρονομιά, αλλά παρακρατούσαν και την προικώα

¹⁵²¹ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

¹⁵²² MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

περιουσία της μητριάς τους. Οι κατηγορούμενοι ισχυρίστηκαν ότι κράτησαν την πατρική περιουσία «υπέρ αναπληρώσεως των μητρώων αυτών πραγμάτων» και όσα ανήκαν στη μητριά τους «ως υποκείμενα τη παρ' αυτοίς ευρισκομένη προνοία και δουλείαν οφείλοντα». Το πατριαρχικό δικαστήριο, κρίνοντας πως όλα τα παιδιά είχαν νόμιμο και ίσο δικαίωμα στην περιουσία του πατέρα, ζητά από τους κατηγορούμενους να μοιραστούν από κοινού την πατρική περιουσία, ακόμη και τη δουλεία¹⁵²³. Η απόφαση συμφωνεί με τον νόμο, που όριζε ότι τα παιδιά από διαφορετικούς γάμους είχαν το ίδιο δικαίωμα είτε στην πατρική είτε στη μητρική περιουσία. Επ' αυτού στα Βασιλικά διαβάζουμε πως «της μητρός εξ αδιαθέτου κληρονομούσι πάντες οι παίδες, ει και εκ διαφόρων εισί γάμων», χωρίς μάλιστα να γίνεται διάκριση σε βιολογικά και θετά τέκνα¹⁵²⁴.

Συχνότερα παρουσιάζονται οι θείοι να εμπλέκονται στην κληρονομική διαδοχή γονέων προς τέκνα. Το 1305 ή 1306 ο ίδιος ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β' ζητά από τον Δούκα του θέμματος Βολερού, Μονυσοπόλεως, Σερρών και Στρυμόνος να επικυρώσει στον Συμεών Μαδαρίτη γη του στη Ζίχγα την οποία αμφισβητούσε ένας θείος του¹⁵²⁵. Προφανώς η ακίνητη αυτή περιουσία θα είχε προέλθει από γονέα, αδελφό του θείου. Η αμφισβήτηση από τους συγγενείς μπορούσε να γίνει με προσχηματικό τρόπο, όπως είχε πράξει ο Βασίλειος Καβαλλάριος¹⁵²⁶. Οι δύο συμπέθεροι, ο οικείος του αυτοκράτορα κυρ Θεόδωρος Βαβουσκωμίτης και ο αδελφός του νεκρού γαμβρού του Ιωάννη, ο κυρ Βασίλειος Καβαλλάριος, βρέθηκαν αντίδικοι, γιατί μετά τον θάνατο της θυγατέρας του πρώτου αρχικά και του Ιωάννη αργότερα, ο Βασίλειος Καβαλλάριος διακρατούσε το μερίδιο του νεκρού αδελφού του σε κοινό τους κτήμα, το οποίο είχε κληροδοτηθεί στα τρία «αφήλικα» ανίψια του. Στην απολογία του ο Βασίλειος Καβαλλάριος αντέτεινε πως το έκανε, για να αποτρέψει τον Βαβουσκωμίτη να ξοδεύει, όπως εκείνος επιθυμούσε, τα κέρδη από την εκμετάλλευση του κτήματος, προστατεύοντας με τον τρόπο αυτό τα ανίψια του. Ζήτησε, επιπλέον, να αφαιρεθεί η μητρική περιουσία τους από τον παππού και να παραδοθεί σε άλλο συγγενή. Όπως έχουμε δει, το δικαστήριο αποφάσισε να κατέχει ο Βαβουσκωμίτης το «πατρικόν κτήμα των εγγονών αυτού», κρίνοντας τον ως

¹⁵²³ «τα λοιπά δε, ει μιν ελεύθερά εισιν εκ δουλείας, διαβήναι κατά λόγον κληρονομίας και επιμερησθήναι προς τους ετεροθαλείς αδελφούς, ..., ει δε υποκείμενα δουλεία, κατέχειν και ούτως εκείνα επ' ίσης αυτούς, και αποδιδόναι εξ ίσου την ανήκουσαν δουλείαν υπέρ αυτών»

¹⁵²⁴ Β. 45.1.29 και 30

¹⁵²⁵ Prodrôme: 26

¹⁵²⁶ MM I: 30-I/PRK I: 35/Regestes: 2072

στενότερο συγγενή των παιδιών βάσει του βυζαντινού δικαίου¹⁵²⁷. Φαίνεται πάντως πως οι ισχυρισμοί του Καβαλλάριου δεν ήταν εντελώς αβάσιμοι, γιατί το δικαστήριο ανέθεσε στον «εν πατριαρχικούς άρχουσιν άρχοντα των μαναστηρίων τον Παράδεισον και τον εντιμότατον διάκονον τον Σέμωνος» τη διαφύλαξη των εσόδων από την εκμετάλλευση του κτήματος. Το δικαστήριο προνόησε και για τη μητρική κληρονομιά των παιδιών, αναθέτοντας «τα ευρισκόμενα μητρικά τούτων πράγματα» στη «σεβαστή» Ευφημιανή μέχρι την ενηλικίωση τους. Είναι προφανές, συνεπώς, ότι ο ορισμός των δύο εφόρων στη μητρική και πατρική περιουσία των τριών αυτών ανήλικων έχει να κάνει με τη γενικότερη στάση του πατριαρχείου να υπερασπίζεται τα συμφέροντα των ορφανών¹⁵²⁸.

Η ρίζα κάποιων διενέξεων βρισκόταν στις επιλογές των θείων, οι οποίες δημιουργούσαν προβλήματα στις σχέσεις πρωτοεξαδέλφων. Η πώληση ενός κτήματος στη μονή Προδρόμου Σερρών από τον Συμεών Μαδαρίτη, ο οποίος είχε, όπως σημειώσαμε, προβλήματα με τον δικό του θείο, προκάλεσε μία νέα διένεξη αυτή τη φορά μεταξύ των παιδιών και των ανιψιών του, καθώς οι τελευταίοι αμφισβητώντας την πώληση και θεωρώντας πως είχαν προφανώς κληρονομικά δικαιώματα στο κτήμα, κατέφυγαν στους καθολικούς κριτές στην Κωνσταντινούπολη¹⁵²⁹. Το αποτέλεσμα τελικά ήταν η αποδοχή και η επικύρωση της αγοραπωλησίας γύρω στα 1335, αφού όμως τα ανίψια του έλαβαν άλλο κτήμα. Ο Αλέξιος Κομνηνός Μασγιδάς το 1374 με ένα «διαλυτέον έγγραφον» έκλεισε μια πολυετή διένεξη με τη μονή της Μ. Λαύρας, η οποία δεν περιλάμβανε μόνο «φιλονεικίας», αλλά είχε φθάσει και αυτή σε «κρίσιν», δηλ. το δικαστήριο¹⁵³⁰. Αιτία αυτής της διένεξης στάθηκε και εδώ η πράξη του θείου του και συγκεκριμένα η διαθήκη του, με την οποία «διεπώλησε» στη μονή «γέννημα» τετρακοσίων υπερπύρων. Για να τερματισθεί η διένεξη, ο Μασγιδάς δέχθηκε από τη μονή σαράντα υπέρπυρα. Η παρουσία στο έγγραφο των υπογραφών των γιων του Κωνσταντίνου Μασγιδά, καθώς και της Ειρήνης Σφραντζένης και του Ιωάννου Σφραντζή, τέκνων προφανώς του θείου, πέραν ότι διεσφάλιζε τα συμφέροντα της μονής, δηλοί πως θα

¹⁵²⁷ «κατέχειν μεν τον δηλωθέντα Βαβουσκωμίτην τον πατρικόν κτήμα των εγγονών αυτού προτιμότερον και δικαιοτέρον παρά των νόμων κρινόμενον επί τη διεξαγωγή τούτου και διοικήσει, ως καθ' αίμα πλέον του Καβαλλαρίου αυτοίς προσήκοντα, και νησίως υπερπονείν της εκείνου συστάσεως»

¹⁵²⁸ Lemerle 1950: 322

¹⁵²⁹ Prodrome: 21, 22

¹⁵³⁰ Lavra III: 145

πρέπει να είχε διαρραγεί η σχέση του Αλέξιου Κομνηνού Μασγιδά με τους πρωτοεξαδέλφους του.

Πολύ σφοδρή ήταν η σύγκρουση των επίσης πρωτοεξαδέλφων Μαγιστρίνας και Τριφυλλίνας, η οποία θίγει συνάμα πολλά θέματα που έχουν να κάνουν με το κληρονομικό σύστημα¹⁵³¹. Η Βρυένισσα είχε κληρονομήσει τους αδιάθετους και «άπαιδους» θείους της. Όπως έχουμε δει, η Βρυένισσα είχε αναθρέψει τη Μαγιστρίνα, πρώτη επίσης εξαδέλφης της, ως «γνήσια θυγατέρα» και μετά τον γάμο της με τον κυρ Μιχαήλ Μαγίστρο, της έδωσε ως προίκα - καταγεγραμμένη σε σύμφωνο - οικήματα που είχε λάβει κληρονομιά από τους θείους της. Μετά τον θάνατο της Βρυένισσας η Μαγιστρίνα είχε πλέον στην κυριότητά της και άλλα «οσπήτια, τα τε από του μαγκιπείου, του περιβολίου και της αυλής και των τριών εργαστηρίων» στην Κωνσταντινούπολη. Όταν κάποια περίοδο βρισκόταν εκτός της πόλης, η Τριφυλλίνα, αδελφή της Βρυένισσας, ισχυριζόμενη ότι η Μαγιστρίνα είχε πεθάνει «επ' αλλοδαπής», «επελάβετο» όσα εργαστηριακά οικήματα της είχε δώσει η Βρυένισσα, τα οποία «εκδίδωσι» στη μονή του οσίου Παύλου του Λάτρου. Βλέπουμε δηλ. τη μία αδελφή να κληρονομεί την άλλη σύμφωνα με τα όσα έχουμε ήδη δει για τη δεύτερη εξ αδιαθέτου διαδοχή τάξη. Οι μοναχοί εν συνεχεία τα πούλησαν στη Συναδηνή μαζί με τα τρία «τούτοις» εργαστήρια και την αυλή, τα οποία έδωσε στον γαμβρό της Περδικάρη ως προίκα. Η Μαγιστρίνα, έχοντας μαζί της το σύμφωνο που της είχε παραχωρήσει η «θετή» της μητέρα, επιθυμούσε «αντικριθίηναι περί τούτου τοις μοναχοίς». Οι τελευταίοι, μη γνωρίζοντας πως είχε στην κατοχή της η Τριφυλλίνα τα ακίνητα, δεν εμφανίστηκαν ποτέ στο δικαστήριο. Καθώς δεν είχαν ούτε «δικαίωμα έγγραφον ή μάρτυρας», «κατεδικάσθησαν συνοδικώς, της Μαγιστρίνης δικαιωθείσης». Η Μαγιστρίνα δεν έμεινε όμως ικανοποιημένη με αυτήν την απόφαση. Για τον λόγο αυτό προχώρησε σε δεύτερη αγωγή» «κατά του έχοντος αρτίως το δηλωθέν μαγκιπείον», θεωρώντας το κληρονομιά από τη Βρυένισσα. Στη διάρκεια της «εξέτασης» οι μάρτυρες της αγοραπωλησίας δήλωσαν ότι, αν και η Μαγιστρίνα με τον σύζυγό της «παρήσαν ... καθ' ον καιρόν εγεγόνει η πράσις ... και οικούντες εκ γειτόνων και την πράσιν βεβαίως γνωρίσαντες», δεν προέβαλαν καμία αντίρρηση ούτε κίνησαν αγωγή επ' αυτού. Οι μαρτυρίες αυτές οδήγησαν αυτή τη φορά σε καταδίκη τη Μαγιστρίνα. Οι περιπέτειες της δεν τελειώσαν με τη δεύτερη αυτή απόφαση, καθώς, ο Περδικάρης, ο γαμβρός της Συναδηνής, «εύρε ... έγγραφα

¹⁵³¹ MM II: 575/Regestes: 3133

δικαιώματα και μάρτυρας αξιοπίστους υπέρ του μέρους της Τριφυλλίνης», ζητώντας από το συνοδικό δικαστήριο να εκδικασθεί εκ νέου η πρώτη υπόθεση, θεωρώντας πως «μη εξετάσει ακριβεί δοθείσης της υποθέσεως τη των μοναχών αμελεία» είχε δικαιωθεί η Μαγιστρίνα. Μετά από πολλές κλήσεις η τελευταία τελικά παρουσιάστηκε με τον άνδρα της ενώπιον της συνόδου. Εκεί ο Περδικάρης ισχυρίστηκε ότι, ενώ η Βρυέννισσα βρισκόταν στη ζωή, «κατείχε και ενέμετο τα τοιαύτα εργαστήρια η Τριφυλλίνα», γιατί η αδελφή της (δηλ. η Βρυέννισσα) είχε κληρονομήσει άλλη μερίδα. Όπως είδαμε αναλύοντας το θέμα των νόθων τέκνων, ο πατέρας της Μαγιστρίνας, Κεκαλεσμένος, και ο άνδρας της είχαν κάποτε διεκδικήσει δικαστικώς το μερίδιο της Τριφυλλίνας από την πατρική της κληρονομιά, προβάλλοντας ως επιχείρημα ότι δεν ήταν γνήσιο τέκνο του αδελφού του Κεκαλεσμένου, αλλά νόθη κόρη, εγχείρημα που έπεσε στο κενό. Κατόπιν αυτών, σύμφωνα πάντα με τους ισχυρισμούς του Περδικάρη, η Βρυέννισσα στο τέλος της ζωής της, έχοντας γίνει μοναχή, είχε αφήσει με διαθήκη στη μονή της Παναγίας δικά της ακίνητα και οικήματα που δεν ανήκαν στην ίδια, αλλά στην αδελφή της Τριφυλλίνα. Για την υπόθεση αυτή η Βρυέννισσα είχε κατηγορηθεί από την Τριφυλλίνα και είχε δικαιωθεί. Της είχε επιδικασθεί όχι μόνο να κατέχει τα εν λόγω οικήματα, αλλά «αναζητείν και λαμβάνειν και τα ανήκοντα αυτή κατά λόγον κληρονομιάς από των θείων αυτής». Τέλος, ο Περδικάρης ανέφερε ότι ο Μάγιστρος «και βασιλικής ευμένειας τυγχάνων» δεν κίνησε καμία αγωγή για τα εργαστήρια που είχε στην κατοχή της η Τριφυλλίνα, για τα οποία, αφού έλαβε από την αυτήν είκοσι υπέρπυρα, «συνήνεσε και απεβάλετο εγγράφως». Επιπλέον, η υπογραφή του βρισκόταν στο πωλητήριο έγγραφο ανάμεσα στους μοναχούς και στην πεθερά του, προκειμένου να μην ασκήσει στο μέλλον «μηδεμίαν δικαίωσιν αγωγής». Κατόπιν το δικαστήριο ζήτησε την απολογία της Μαγιστρίνας, η οποία, αφού προσκόμισε «το σύμφωνο αυτής», όπου καταγράφονταν τα οικήματα που είχε κληρονομήσει από τη Βρυέννισσα, προσκόμισε «έτερον παρηλλαγμένον και ανόμοιον τω προτέρω», το οποίο έκρινε το δικαστήριο από την ποιότητα και το υλικό κατασκευής ως «παντάπασιν αλλοίον ... παρά το πρότερον». Θεωρώντας τα, συνεπώς, πλαστά το δικαστήριο αποφάσισε την καταδίκη της Μαγιστρίνας. Θέλοντας, ωστόσο, να εξετάσει περισσότερο την υπόθεση, ζήτησε να επανέλθει ο Περδικάρης με μάρτυρες που βεβαίωναν πως η Τριφυλλίνα κατείχε οικήματα, όταν ζούσε η Βρυέννισσα, για 34 χρόνια τουλάχιστον. Μάλιστα ο μοναχός Γαβράς δήλωσε ότι αυτή τα έδωσε στον γαμβρό της Συρόπουλο, «έτι τω βίω περιούσης της Βρυεννίσσης». Η Μαγιστρίνα,

κατόπιν τούτων, αν και δήλωσε ότι θα προσκόμιζε και αυτή μάρτυρες, τελικά δεν το έπραξε. Κατόπιν όλων αυτών το δικαστήριο έκρινε έγκυρη την πώληση των οικημάτων από τη μονή του οσίου Παύλου στη Συναδηνή.

Τέλος, έχουμε την περίπτωση γιαγιάς που προέβαλε κληρονομικά δικαιώματα στην προικώα περιουσία της εγγονής της. Πρόκειται για την Ξανθοπουλίνα, που ενεπλάκη το 1348 σε σφοδρότατη δικαστική αντιπαράθεση με την πεθερά της εγγονής της Μαρίας, τη Συριάνα, η οποία διακρατούσε την προίκα μετά και τον θάνατο του γιου της και συζύγου της Μαρίας Δημήτριου Αντιοχείτη¹⁵³². Στην αντιπαράθεση αυτή ενεπλάκησαν πολλά πρόσωπα και από τις δύο οικογένειες, αλλά και τρίτοι. Η γιαγιά πέτυχε την επιστροφή της προίκας της εγγονής, προβάλλοντας εαυτήν ως μοναδική κληρονόμο, γιατί οι δύο γονείς είχαν πεθάνει - αν και αναφέρεται ο θάνατος μόνο της μητέρας της Μαρίας Ειρήνης Σιδηριώτισσας -, ενώ από τον γάμο αυτό δεν υπήρχαν παιδιά.

Οι πατριάρχες του 14ου αι. είχαν ενεργό ρόλο στην οργάνωση των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων της Κωνσταντινούπολης. Καθόλη τη διάρκεια του αιώνα δέχονταν αιτήματα από μέλη της αριστοκρατίας ή κληρικούς και μοναχούς, που επιθυμούσαν τον ορισμό τους ως έφορων ή επίτιμων κτητόρων όσων ιδρυμάτων βρίσκονταν σε ανάγκη. Τα αξιώματα του εφόρου και του κτήτορα είχαν διακριτό περιεχόμενο. Το πρώτο σήμαινε προστασία και υποστήριξη ενός ιδρύματος, χωρίς θεωρητικά δικαίωμα σε ιδιοκτησία, ενώ ο κτήτωρ σήμαινε ουσιαστικά τον ιδιοκτήτη, τίτλος που μπορούσε να κληροδοτηθεί στους απογόνους και θεωρητικά απαγορευόταν να πουληθεί. Οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να μεταβάλουν το τυπικό της μονής που είχαν κληρονομήσει ή τους κανόνες λειτουργίας της. Η κληροδότηση των κτητορικών δικαιωμάτων, το «δίκαιον της γονικότητας», γινόταν χωρίς εμπόδια και με απαραίτητη έγκριση από τις εκκλησιαστικές αρχές¹⁵³³. Το τελευταίο μπορούσε να προκαλέσει όχι μόνο την πολλαπλή ιδιοκτησία ενός εκκλησιαστικού ιδρύματος, αλλά, όπως είναι φυσικό, και πολλές διενέξεις. Σειρά αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου επιλύουν διενέξεις αυτού του είδους. Πρόκειται για μία παράμετρο των σχετικών με τα κληρονομικά ζητήματα αποφάσεων του πατριαρχικού δικαστηρίου, πτυχές της οποίας θα αναλύσουμε ακολούθως.

Πολύ πριν το 1324 ο σεβαστός κυρ Βασίλειος Σεβαστιανός ανήγειρε τον ναό του αγίου Ιωάννη με διάφορα γύρω από αυτόν οικήματα, τα «δίκαια» του οποίου

¹⁵³² MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

¹⁵³³ Thomas 1987: 252, 254, 259

επικύρωσε με αυτοκρατορικά χρυσόβουλα¹⁵³⁴. Τα ακίνητα μετά τον θάνατό του κληροδοτήθηκαν με διαθήκη στον γιο του, τα οποία ο τελευταίος επίσης με διαθήκη του κληροδότησε στους ανιψιούς του, τα παιδιά του Βουρδή και τον Βασίλειο Σεβαστειανό, όπως έχουμε ήδη σημειώσει. Η αλληπάλληλη αυτή κληροδότηση φαίνεται, ωστόσο, πως έδωσε το δικαίωμα στον ιερέα του ναού, τον Γεώργιο Νίκα, να τον διεκδικήσει το 1324. Στο δικαστήριο ο Νίκας ως μόνο επιχείρημα προέβαλε «το του χρόνου εις δικαίωσιν εαυτού», με συνέπεια οι ιδιοκτήτες και εγγονοί του κτήτορα όχι μόνο να δικαιωθούν, αλλά και τους παρέχεται το δικαίωμα να αντικαταστήσουν τον Νίκα. Μία ανάλογη διένεξη επιλύθηκε το 1338¹⁵³⁵. Αντίδικοι ήταν ο επίσκοπος του Εξαμιλίου με τον ιερέα Μανουήλ Αρτανά και τον αναγνώστη Μιχαήλ Κρυονερίτη αναφορικά με το εμπράγματο δικαίωμα των τελευταίων σε μία μικρή μονή αφιερωμένη στην Παναγία. Καθώς οι Αρτανάς και Κρυονερίτης δεν είχαν να παρουσιάσουν κάποιο σχετικό έγγραφο, «προέτειναν δε μαρτυρίας εγγράφους των τοπικών μαρτυρούντων και γονικόθεν αυτοίς τούτο δη το μονύδριον ανήκειν και παρά του μέρους αυτών και πρότερον και μετά τα ειρημένα δικαιώματα κατέχεσθαι». Από την άλλη ο επίσκοπος «αντεπήγεν ως εξεδόθη φθάσαν εις πρόσωπον έτερον παρά του αυτού επισκόπου ... επειράτο τον τρόπον τούτον αμετόχους αυτού τούτους δεικνύειν». Τελικά το δικαστήριο επιχείρησε να βρει μια μέση οδό, από τη μία αναγνωρίζοντας «το της γονικότητος δίκαιον επί τω τοιούτω μονυδρίω» στους δύο άνδρες, αλλά και αποδίδοντας στον επίσκοπο «τα εξ αυτού τούτω ανήκοντα κανονικά δίκαια».

Τέσσερα χρόνια αργότερα μία ακόμα διένεξη απασχόλησε τη σύνοδο, αυτή τη φορά με αντικείμενο δύο ιερά ιδρύματα στη Χίο¹⁵³⁶. Ο μητροπολίτης του νησιού κατηγορήθηκε από τον «οικείο του αυτοκράτορα», κυρ Κωνσταντίνο Πράσινο, για τη μονή του αγίου Παντελεήμονος και για τον ναό του αγίου Νικολάου, «εφ' οίς έχει δίκαιον γονικότητος». Ο μητροπολίτης κατηγορούσε τον Πράσινο ότι λάμβανε όλα τα εισοδήματα των ναών αυτών, ενώ ο τελευταίος αντέτεινε ότι τα χρήματα δεν προορίζονταν για τον ίδιο, αλλά για τις ανάγκες των ναών. Είναι προφανές, συνεπώς, ότι η εγκυρότητα των κτητορικών δικαιωμάτων του Πρασίνου δεν τέθησαν σε αμφισβήτηση, αλλά μάλλον η χρήση των προερχομένων από αυτά εισοδημάτων¹⁵³⁷. Τελικά το δικαστήριο λαμβάνοντας υπόψη μαρτυρίες μοναχών και αντρών κατέληξε

¹⁵³⁴ MM I: 57-IV/PRK I: 76/Regestes: 2116

¹⁵³⁵ MM I: 78/PRK II: 112/Regestes: 2182

¹⁵³⁶ MM I: 102/PRK II: 139/Regestes: 2234

¹⁵³⁷ Thomas 1987: 260

στην απόφαση ότι τα όποια εισοδήματα θα προορίζονταν για τη συντήρηση των ναών. Η απόφαση προχωρά ένα βήμα παραπάνω σε σχέση με τις άλλες δύο: Ορίζει πως όσοι έχουν «κτητορικά δίκαια» σε ναούς ή μονές, πρέπει το «ανήκον μόνον έχειν μνημόσυνον» και να απέχουν «των παντάπασι πραγμάτων των εντεύθεν εισοδημάτων τε και καρποφοριών των τοιούτων πανσέπτων ναών».

Η ιερά σύνοδος ασχολήθηκε και το 1361 με υπόθεση γύρω από τη διεκδίκηση της κυριότητας ιερού ιδρύματος από κληρονόμους¹⁵³⁸. Πρόκειται για τη μικρή μονή της αγίας Σοφίας της Βαραγγιωτίσσης. Η μονή βρισκόταν στα χέρια της μοναχής κυράς Μαρουλίνας και το διεκδικούσαν οι εγγονοί του Γυραιού Μικροκεφάλου. Ο τελευταίος είχε τη μονή «προ χρόνων ικανών δι' εκδοτηρίου γράμματος από της σεβασμίας μονής των Πλυναραίων, εφ' ω συστήσαι και βελτιώσαι αυτό». Μετά τον θάνατό του και χωρίς να έχει καταφέρει να εκπληρώσει το έργο του, «είληφε το τοιούτον μονύδριον» η Μαρουλίνα, «ώστε το δέον αύτη αναπληρώσαι, ως εφικτόν, βελτιώσαι και συστήσαι αυτό εξ οικείων αύτης πραγμάτων». Με την αλλαγή της σκυτάλης οι απόγονοι του Μικροκεφάλου το διεκδικούσαν, «προβαλόμενοι δήθεν κτητορικόν δίκαιον» έχειν επί τούτω από της διαδοχής του πάππου αυτών». Τα δικαιώματα αυτά απορρίφθηκαν από το πατριαρχικό δικαστήριο, θεωρώντας ότι η ανάληψη ενός ιδρύματος από ένα πρόσωπο με σκοπό τη βελτίωσή του δεν σήμαινε και απόκτηση κυριότητας.

Πολύ αργότερα, το 1401, κληρονόμοι του ναού της Παναγίας της Αμολύντου με όλη την κτηματική του περιουσία ήταν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας των Παλαιολόγων. Αρχικά ο ναός ανήκε στα αδέρφια Δαυίδ και Θεοδώρα – ο Δαυίδ ήταν μοναχός - και μετά τον θάνατο της το μερίδιό της πέρασε στα παιδιά της Ανδρόνικο και Ειρήνη, της οποίας κληρονόμος ήταν ο γιος της Αλέξιος Παλαιολόγος¹⁵³⁹. Η Ειρήνη απευθύνθηκε στη σύνοδο, επειδή της αμφισβητήθηκε το δικαίωμά της στην κτητορεία και διοίκηση του ναού, καθώς οι συνιδιοκτήτες είχαν προβεί σε πράξεις σχετικά με την ακίνητη περιουσία του ναού χωρίς τη σύμφωνη γνώμη της. Η κτητορεία ήταν, συνεπώς, τόσο μοιρασμένη, ώστε ήταν δύσκολο να υπάρξει σωστή και ικανή διοίκηση του ναού, με αποτέλεσμα τις διενέξεις των πολλών κτητόρων και την προσπάθεια του καθενός να εκμεταλλευθεί τη θέση του προς ίδιον όφελος¹⁵⁴⁰. Έχουμε με άλλα λόγια να κάνουμε με περίπτωση όπου κτήτορες, συγγενείς μεταξύ

¹⁵³⁸ MM I: 182/PRK III: 258/Regestes: 2433

¹⁵³⁹ MM II: 621/Regestes: 3182

¹⁵⁴⁰ Thomas 1987: 268-269

τους, μπορούσαν να επωφεληθούν από τα έσοδα ενός θρησκευτικού ιδρύματος, χωρίς απαραίτητα να είναι μοναχοί ή ιερείς, παράλληλα όμως το καθεστώς αυτό μπορούσε να προκαλέσει σύγχυση και συγκρούσεις¹⁵⁴¹. Ο πατριάρχης αποφάσισε με γνώμονα της διατήρησης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος ως είχε.

¹⁵⁴¹ Kyritses 1997: 191

Ε. Η διαθήκη

Πολλές υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου φανερώνουν μια σημαντική παράμετρο του κληρονομικού συστήματος, τη διαθήκη. Είναι τόσο μεγάλος ο αριθμός των καταγεγραμμένων διαθηκών στις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου και στα μοναστικά αρχεία, ώστε, η διαπίστωση της Α. Κιουσοπούλου στη μελέτη της για την οικογένεια στην Ήπειρο τον 13^ο αι. πως πιστοποιούν «τις κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονταν από μια μακρά νομική παράδοση ισχυρή»¹⁵⁴² έχει προφανή ισχύ και για τον 14^ο αι. Εξετάζοντας διάφορες υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου είδαμε ότι ο Βασίλειος Σεβαστιανός κληροδότησε με διαθήκη τον ναό του αγίου Ιωάννη και τα γύρω από αυτόν οικήματα στον γιο του, ο οποίος επίσης με διαθήκη τα κληροδότησε στους ανιψιούς του¹⁵⁴³. Με διαθήκη επίσης κατέστησε κληρονόμους του ο Δημήτριος Πηγωνίτης τη γυναίκα και τον γιο του Κωνσταντίνο¹⁵⁴⁴, η σύζυγος του Θεοδώρου Βαρζάνη μοίρασε με διαθήκη στα τρία την προικιά περιουσία της με αποδέκτες σύζυγο, παιδιά και μητέρα¹⁵⁴⁵, ενώ το ίδιο ποσοστό από την περιουσία της άφησε μέσω διαθήκης η Ευδοκία Εσκαμματισμένη στον πατέρα της¹⁵⁴⁶. Έχουμε ήδη δει επίσης τον Ρουχά να παραδέχεται ότι η ζώνη που διεκδικούσε ο αντίδικός του είχε καταγραφεί ως ενέχυρο στη διαθήκη του πατέρα του¹⁵⁴⁷, ενώ ιδιαίτερα σταθήκαμε στην Καλή Γάβραινα η οποία κληροδότησε με διαθήκη στην εγγονή της Άννα Βαταζζίνα το εικόνισμα της Παναγίας της Κουβουκλαραίας, το οποίο είχε παλαιότερα κληροδοτηθεί επίσης με διαθήκη στην ίδια από την αδελφή της¹⁵⁴⁸.

Ενώ οι αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου δίδουν μόνο τις πληροφορίες εκείνες από τις διαθήκες που είναι απαραίτητες για την υπόθεση, σαφή εικόνα όχι μόνο για το πλήρες περιεχόμενο μιας διαθήκης, αλλά και το πώς συντασσόταν παρέχουν τα αρχεία των μονών. Σε αυτά σώζονται πλήρεις διαθήκες, όπως του Θεόδωρου Καραβά του 1314¹⁵⁴⁹. Με αυτήν, όπως έχουμε ήδη δει, άφησε περιουσία στον γιο του και στα πνευματικά του τέκνα, μικρά κληροδοτήματα στα δύο του

¹⁵⁴² Κιουσοπούλου 1990: 94

¹⁵⁴³ MM I: 57-VI/PRK I: 78/Regestes: 2116

¹⁵⁴⁴ MM II: 571/Regestes: 3129

¹⁵⁴⁵ MM II: 549/Regestes: 3061

¹⁵⁴⁶ MM II: 633/Regestes: 3195

¹⁵⁴⁷ MM II: 591/Regestes: 3151

¹⁵⁴⁸ MM II: 658/Regestes: 3219

¹⁵⁴⁹ Chilandar I: 30

εγγόνια, στα ανίμια του και σε όλους τους εξ αίματος συγγενείς, σε ιερείς και εκκλησίες. Βεβαίως το μεγαλύτερο της περιουσίας του πήγε στη δεύτερη σύζυγό ως αναπλήρωση της καταναλωθείσας από αυτόν προίκας της. Πολύ σημαντική, όπως επίσης έχουμε δει, ήταν η διαθήκη του Θεόδωρου Σαραντηνού, με την οποία όριζε το 1324 αποδέκτες όσης περιουσίας δεν θα περνούσε στην κυριότητα της μονής Προδρόμου στη Βέροια, που είχε ιδρύσει μαζί με τον αδελφό του Ιωάννη, τους εγγονούς του Νικηφόρο, Κωνσταντίνο και Θεόδωρο Σαραντηνό – ο τελευταίος πιθανότατα ήταν και θετός γιος - και τους ανιψιούς του, Γεώργιο και Λούβρο Σαραντηνό¹⁵⁵⁰. Με την ίδια διαθήκη αποδέκτες κινητών πραγμάτων ήταν και τρία μη συγγενικά πρόσωπα, ενώ όριζε ηγούμενο της μονής τον αδελφό του Γεράσιμο. Εκτός από τη διαθήκη του Σαραντηνού, έχουμε ήδη σταθεί αρκετά σε αυτή του Φίλιππου Αραβαντηνού, με την οποία δέκα χρόνια αργότερα όριζε κληρονόμους, τη σύζυγό του Άννα και τον ανιψιό του, κυρ Ιωάννη Δούκα Μελισσηνό¹⁵⁵¹. Το 1330 οι αδελφές Σαραντηνή, Ειρήνη και Σωφροσύνη, μοναχές, πουλούν στη μονή Ζωγράφου ακίνητη περιουσία τους στον Στρυμμώνα, την οποία είχαν αποκτήσει «ενδιαθίκως» από την αδελφή τους, Άννα, σύζυγο του κυρ Μανουήλ Διπλοβατάτζη¹⁵⁵². Στη διαθήκη του 1340 του μοναχού Μακάριου Κοζεάκου αποδέκτες ορίζονται, εκτός του ναού της Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας, που είχε ανεγερθεί από τον ίδιο και ενός μετοχίου, οι δύο πνευματικοί αδελφοί, η γυναίκα και ο εγγονός του¹⁵⁵³. Πολύ περισσότεροι αποδέκτες ορίζονται στη διαθήκη ενός άλλου μοναχού, του Ιάκωβου Μπαλαή¹⁵⁵⁴. Εκτός της μονής Προδρόμου κληρονόμοι του ήταν οι δύο αδελφοί του Κωνσταντίνος και Δημήτριος, η νύμφη του Καλή, η «υποχειρία» Μαρία, οι ανιψιοί του Δημήτριος και Κωνσταντίνος, ο γαμβρός του Καρυώτης και η ανιψιά του Μαρία. Χαρίζει δε τα δάνεια που έλαβαν από αυτόν οι Καθαρός, Στασηνός και Συκέτζης «δια την ψυχήν του» και αφήνει διάφορα κινητά πράγματα στον μητροπολίτη και διάφορους κατώτερους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, ενώ, τέλος, ζητά να δοθούν «μουζούρια» σε «πτωχούς». Το 1365 ο Καπαδόξ κληροδότησε στη μονή Εσφιγμένου τον ναό του αγίου Γεωργίου που είχε αναγείρει «μετά και εγγράφου και εμμαρτύρου διαθηκώου γράμματος»¹⁵⁵⁵.

¹⁵⁵⁰ Vatopédi I: 64

¹⁵⁵¹ Prodrome: 60

¹⁵⁵² Prodrome: 60

¹⁵⁵³ Zographou: 32

¹⁵⁵⁴ Prodrome: 159

¹⁵⁵⁵ Esphigménou: 27

Έχουμε κάνει ήδη μία νύξη για το πότε θεωρείτο κανείς ικανός, σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο, για τη σύνταξη διαθήκης. Η έναρξη της εφηβείας ήταν το συμβατικό όριο, δηλ. τα 12 έτη για τα κορίτσια και τα 14 για τα αγόρια. Στα Βασιλικά η σχετική διάταξη αναφέρει: «Ο μείζων των ιδ' ετών και ουχ ο ήττων καλώς διατίθεται» και στον Αρμενόπουλο: «ο άρρην πληρώσας τα ιδ' έτη διατίθεται· η δε θήλεια τα ιβ'»¹⁵⁵⁶. Η διαθήκη επίσης, εκτός από γραπτή μπορούσε να είναι προφορική. Και οι δύο τύποι διαθηκών, για να μπορούν να χαρακτηριστούν έγκυρες, έπρεπε να βασίζονται σε συγκεκριμένα στοιχεία¹⁵⁵⁷.

Πάνω σε αυτά προσπαθεί να δομήσει τα επιχειρήματά της η Πετραλειφίνα εναντίον του γαμβρού της Θεόδωρου Βρανά το 1329¹⁵⁵⁸. Πρόκειται για υπόθεση όπου γίνεται εκτενής αναφορά στα ηλικιακά όρια σύνταξης διαθήκης και στα είδη αυτής. Την απόφαση αυτή έχουμε ήδη δει ως πεδίο εφαρμογής της αρχής της τριμοιρίας. Το τελευταίο προήλθε βάσει της προφορικής τελευταίας βούλησης της συζύγου του Βρανά, η οποία πέθανε στα 22 της. Η Πετραλειφίνα θεώρησε πως αυτή δεν είχε ισχύ, πρώτον γιατί η κόρη της δεν είχε συμπληρώσει τα 25 έτη, δεν ήταν δηλ. ενήλικη, και δεύτερον γιατί ήταν προφορική και όχι γραπτή. Το δικαστήριο απέρριψε τους ισχυρισμούς αυτούς, κρίνοντας ότι, αν και η γυναίκα δεν είχε συμπληρώσει τα 25 έτη, είχε εκ του νόμου κάθε δικαίωμα να προχωρήσει σε διαθήκη, καθώς ήταν «αυτεξούσια» - στο διατακτικό της απόφασης αναφέρεται πως ο νόμος έδιδε τη δυνατότητα της σύνταξης διαθήκης σε πολύ μικρότερη ηλικία από αυτήν των 22 ετών, τα 14 έτη - και, επιπλέον, αποδέχεται την προφορική διαθήκη, διότι μπορούσε να βεβαιωθεί από παρόντες μάρτυρες. Οι σχετικές παρατηρήσεις της Ε. Παπαγιάννη είναι εύστοχες. Ως προς το νόμιμο ηλικιακό όριο σύνταξης διαθήκης, την *testamenti factio activa*, το νόμιμο όριο που εμφανίζεται στην απόφαση δεν συνάδει απόλυτα με αυτό που ορίζεται ως όριο από το βυζαντινό δίκαιο, την είσοδο δηλ. στην εφηβεία, που συμπίπτει με το 12ο έτος για τις γυναίκες και το 14ο για τους άνδρες, ενώ, επιπλέον, παραλείπεται το γεγονός ότι ως αυτεξούσια η θυγατέρα της Πετραλειφίνας, επειδή δεν είχε πατέρα, είχε το νόμιμο δικαίωμα να συντάξει διαθήκη. Το δικαίωμα αυτό προβλέπεται από το βυζαντινό δίκαιο και για τους υπεξούσιους αναφορικά με τα

¹⁵⁵⁶ Β. 35.3.4, Αρμενόπουλος 5.1.3. Βλ. επίσης Παπαγιάννη 2010: 63-64.

¹⁵⁵⁷ Για τους δύο αυτούς τύπους των διαθηκών και τις μαρτυρίες τους σε αποφάσεις γενικά των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής περιόδου βλ. Παπαγιάννη 2010: 66-89 και ειδικότερα για τις επιμέρους διακρίσεις τους τη βιβλιογραφία υποσημείωσης 1.

¹⁵⁵⁸ MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153

«αιδιόκτητα πεκούλια» τους¹⁵⁵⁹. Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να δούμε και τη διαθήκη της Ευδοκίας Εσκαματισμένης, η οποία όριζε κληρονόμους τον πατέρα και τον σύζυγό της και για την οποία ο Ν. Μάτσης, αναρρωτώμενος κατά πόσο ως υπεξούσια είχε τη δυνατότητα να συντάξει διαθήκη, παραπέμπει στην Πείρα, που επέτρεπε¹⁵⁶⁰. Ως άγραφη διαθήκη θα πρέπει να εκλάβουμε την επιθυμία του Ιωάννου Μαγηδιώτου να δωρίσει ένα αμπέλι στη μονή Ξενοφώντος. Στο δωρητήριο συμβόλαιο του 1348 η θυγατέρα του αναφέρει επ' αυτού: «Επεί γαρ αποθνήσκων ο ρηθείς πατήρ μου διέθετο αγράφως ενώπιον εμού και ετέρων προσώπων και αφιέρωσε μνήμης ένεκεν αυτού προς την τοιαύτην σεβάσμιαν μονήν»¹⁵⁶¹.

Οι αυστηρές κατά τον νόμο προϋποθέσεις σύνταξης μιας διαθήκης φαίνεται πως κάποιες φορές παραβλέπονταν. Αυτό ήδη αναφέρθηκε ότι συνέβη στην υπόθεση της αντιδικίας των αδελφών Μάμαλη για ένα μητρικό κτήμα¹⁵⁶². Το κτήμα αυτό η μητέρα το είχε κληροδοτήσει εξίσου στα πέντε της τέκνα με διαθήκη, η οποία, ωστόσο, δεν πληρούσε τις τυπικές προδιαγραφές που έθετο ο νόμος. Της έλειπαν οι υπογραφές της ίδιας και των μαρτύρων. Το γιατί έγινε δεκτή από τη σύνοδο είχε πιθανόν να κάνει με το γεγονός ότι ο συντάκτης ήταν ιερέας¹⁵⁶³.

Το αυστηρό σχετικά πλαίσιο ορισμού της διαθήκης δεν έχει να κάνει μόνο με τον συντάκτη, αλλά και με τους αποδέκτες. Οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να αποδεχθούν μερικώς την κληροδότηση, καθώς έπρεπε να την δεχθούν ή να την απορρίψουν στο σύνολό της. Ο Δημήτριος Βουλλωτής και η σύζυγός του αρνήθηκαν να περιθάψουν την Αποκαύχισσα, πρώτη εξαδέλφη της δεύτερης, η οποία τους είχε ορίσει κληρονόμους της, επειδή πιθανόν ήταν οι στενότεροι συγγενείς της¹⁵⁶⁴. Η περιθάψη της στη γυναικεία μονή του αγίου Κυπριανού σήμαινε πως το ζευγάρι απέρριψε τα προνόμια της διαθήκης, σύμφωνα πάντα με τη μαρτυρία της ηγουμένης της μονής Μάρθας¹⁵⁶⁵. Η Αποκαύχισσα με την είσοδό της στη μονή συνέταξε νέα διαθήκη, με την οποία οριζόταν η τελευταία η αποκλειστική κληρονόμος της. Ο Βουλλωτής, στην προσπάθεια αναζήτησης εικόνων για την εκκλησία του, που θα του επέφεραν εισόδημα¹⁵⁶⁶, εξέφρασε επιφυλάξεις σχετικά με ένα μόνο αγαθό από το σύνολο της

¹⁵⁵⁹ Παπαγιάννη 2010: 63-64

¹⁵⁶⁰ MM II: 633/Regestes: 3195, Μάτσης 1962: 188-190

¹⁵⁶¹ Χένοφρον: 28

¹⁵⁶² MM II: 674/Regestes: 3237

¹⁵⁶³ Παπαγιάννη 2010: 70-71

¹⁵⁶⁴ MM II: 655/Regestes: 3216

¹⁵⁶⁵ «είπεν ο Βουλλωτής μετά της αυτού γυναικός, ως ου δύνανται ταύτην παραλαβείν και τα αυτής, αλλ' όπου βούλεται ταύτα αφείναι»

¹⁵⁶⁶ Macrides 1998: 182

περιουσίας της Αποκαύχισσας, την εικόνα της Παναγίας της Βλαχερνίτισσας. Η διεκδίκηση μόνο του εικονίσματος σήμαινε κατ' ουσίαν μερική παραίτηση από τη διαθήκη. Η σύνοδος αποφάσισε ότι δεν ήταν δυνατόν να έχει επιβληθεί στην Αποκαύχισσα περιορισμός στη διάθεση της περιουσίας της, αν και αναγνώρισε στον Βουλλωτή το δικαίωμα να αποδείξει την κυριότητα που ενδεχομένως είχε στην εικόνα¹⁵⁶⁷. Μέχρι το τότε το αίτημα του ενάγοντος δεν θεωρείτο δεκτό.

Άλλες διαθήκες δεν είχαν την τύχη της διαθήκης της μητέρας των αδελφών Μάμαλη. Βεβαίως έχουμε ήδη δει και θα δούμε εμπλεκομένους στις υποθέσεις να προσκομίζουν στο δικαστήριο έγγραφα και να απορρίπτονται ως πλαστά - ή τουλάχιστον μη πληρούντα τις τυπικές προϋποθέσεις εγκυρότητας - και άλλου είδους έγγραφα, όπως γαμήλια συμβόλαια. Αν και οι προφορικές μαρτυρίες μαρτύρων ήταν σημαντικές και αποδεκτές, όπως έχουμε δει, από το πατριαρχικό δικαστήριο για την αποκάλυψη της αλήθειας, η γραπτή κουλτούρα του Βυζαντίου και η γραφειοκρατική της παράδοση, σύμφωνα με τον Ch. Malatras, έκαναν τα έγγραφα την πιο σημαντική απόδειξη¹⁵⁶⁸. Για τον λόγο αυτό βλέπουμε πολλούς να παραθέτουν ως αποδεικτικά στοιχεία των ισχυρισμών τους έγγραφα πλαστά ή με παρατυπίες. Είναι τόσο πολλές οι σχετικές πληροφορίες, ώστε οι δύο τελευταίοι αιώνες του βυζαντινού κράτους (οι 14^ο και 15^ο αι.) έχουν χαρακτηριστεί ως «η εποχή των πλαστών». Το φαινόμενο έχει συνδεθεί με τη σταδιακή παράλυση της κρατικής μηχανής και της συνακόλουθης άσκησης ελέγχου, κυρίως στις επαρχίες που δεν βρίσκονταν πλέον υπό βυζαντινή διοίκηση, με αποτέλεσμα τον ανενεργό προληπτικό ή κατασταλατικό έλεγχο της γνησιότητας των επίσημων εγγράφων¹⁵⁶⁹.

Το «προνόμιο» των πλαστών διαθηκών φαίνεται πως είχαν άνθρωποι με κοινωνική επιφάνεια. Πλαστή διαθήκη παρουσιάστηκε στο δικαστήριο από έναν αριστοκράτη το 1341¹⁵⁷⁰. Πρόκειται για τον πρωτοϊερακάριο κυρ Ιωάννη Συναδηνό, ο οποίος προσκόμισε μία διαθήκη «του πατρός δήθεν». Πατέρας ήταν ο δομέστικος κυρ Φωκάς Μαρούλης, κτήτορας της γυναικείας μονής των αγίων Μηνωδώρας, Νυμφοδώρας και Μητροδώρας. Η μονή βρισκόταν εντός της Κωνσταντινούπολης, στη συνοικία της πύλης του αγίου Ρωμανού, κοντά σε δική του ιδιοκτησία - εν προκειμένω οικήματα - κάτι που άλλωστε συνηθιζόταν από πολλούς κτήτορες την

¹⁵⁶⁷ Παπαγιάννη 1997: 21

¹⁵⁶⁸ Malatras 2017: 166

¹⁵⁶⁹ Πιτσάκης 1997: 361-362

¹⁵⁷⁰ MM I: 37/PRK I: 48/Regestes: 2207

εποχή εκείνη¹⁵⁷¹. Θέλοντας να μετατρέψει τη μονή σε αντρική, «κατέπεισε συνεργούσαν εις τούτο φανήναι και συμπράττουσαν και την αυτού μητέρα», παρουσίασε την πλαστή διαθήκη μαζί με ένα «ενώμοτον οικείον γράμμα», επίσης του πατέρα, «δι' ου κατησφαλίσατο και πεπληροφόρηκεν, ως έλεγε προς εκείνον εις τέλος αγαγείν την ην έσχεν εκείνου ανάθεσιν, ώστε εις ανδρώαν ταύτην ματαποιήσαι». Αρχικά η αποκάλυψη της αλήθειας από τη μητέρα και συνακόλουθη μετάνοια του γιου δεν έπεσυραν καμία ποινή ή άλλου είδους τιμωρία. Εξάλλου η πλαστή διαθήκη φαίνεται πως ήταν δευτερεύον ζήτημα για τη σύνοδο, η οποία πρωτίστως ενδιαφερόταν στο να παραμείνει γυναικείο το εν λόγω μοναστήρι¹⁵⁷².

Περίπτωση πλαστής διαθήκης συναντάμε και στην υπόθεση με πρωταγωνίστρια τη μοναχή Αγαθονίκη¹⁵⁷³. Τον Απρίλιο του 1330 ζήτησε και πέτυχε, όπως είδαμε, την επαναφορά στην κυριότητα της οικογένειάς της της μονής της Παναγίας της Κριονερίτισσας, που είχε αναγείρει με δικά του έξοδα ο θείος της. Όπως αναφέρει η Ε. Παπαγιάννη, «όταν ο θείος της, μοναχός Θεοδοσίος, ασθένησε, ζήτησε να δει τον επίσκοπο Δανείου, για να εξομολογηθεί, αλλά και για να διατυπώσει ενώπιον αυτού και των κληρικών του την τελευταία του βούληση, και ο επίσκοπος ικανοποίησε την επιθυμία του. Με τρόπο που δεν διευκρινίζεται κάποιος Γεώργιος Κουνάλης παρεμπόδισε την καταγραφή της διαθήκης και, όταν ο Θεοδοσίος πέθανε, υπαγόρευσε στον γιο του διάταξη τελευταίας βούλησης με άλλο περιεχόμενο και πλαστογράφησε τις υπογραφές του επισκόπου και των άλλων μαρτύρων»¹⁵⁷⁴.

Στην υπόθεση του 1348 με αντίδικους τους αδελφούς Στρογγύλους και τον γαμβρό τους Καλομίσειδο, την οποία έχουμε ήδη αναλύσει, προσκομίζονται στη σύνοδο όχι ένα, αλλά δύο πλαστά έγγραφα¹⁵⁷⁵. Τα αδέρφια της Μαρίας έφεραν «γράμμα», το οποίο δεν χαρακτηρίζεται διαθήκη. Απορρίφθηκε όμως, επειδή «ουδεμίαν είχεν ισχύν από τινος παραστάσεως μαρτύρων». Αντιθέτως, το «γράμμα», που προσκόμισε ο Καλομίσειδος και με το οποίο σημαντικό μέρος της προικώας περιουσίας της Μαρίας περνά στα χέρια του, καταγράφεται ως «διαθηκώον». Και αυτό το έγγραφο, αν και συμβολαιογραφικό, είχε την ίδια τύχη με το «γράμμα» των Στρογγύλων, κρίθηκε δηλ. από το δικαστήριο ως «απαράδεκτον», «δια το μη το πιστόν έχειν από ευλόγου και νομίνου τινός παραστάσεως». Το περιεχόμενό του, ωστόσο, έγινε αποδεκτό ως

¹⁵⁷¹ Mitsiou 2013: 162

¹⁵⁷² Mitsiou 2017: 110

¹⁵⁷³ MM I: 70-III/PRK I: 103/Regestes: 2157

¹⁵⁷⁴ Παπαγιάννη 2010: 74

¹⁵⁷⁵ MM I: 126-I/PRK II: 150/Regestes: 2300

«άγραφο διαθήκη», διότι οι μάρτυρες, οι οποίοι είχαν παραστεί, κλήθηκαν να δώσουν κατάθεση και «υπό τω ... βάρει του επιτιμίου» πιστοποίησαν πως όσα καταγράφονταν σε αυτό ήταν η πράγματι η βούληση της Μαρίας. Βλέπουμε λοιπόν τη Μαρία να συντάσσει έγγραφα πότε προς τα αδέρφια της και πότε προς τον σύζυγό της. Η Α. Λαΐου κρίνει πως η εικόνα της Μαρίας δεν είναι επαρκής για τον σχηματισμό μιας γενικότερης εικόνας ως προς τον γυναικείο αλφαριθμητισμό την περίοδο αυτή. Ο αλφαριθμητισμός, ενώ αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των γυναικών της αριστοκρατίας, είναι άγνωστο αν αφορούσε και τις γυναίκες των πόλεων που δεν ανήκαν στην τάξη αυτή, στις οποίες η ερευνήτρια εντάσσει και την αδελφή των Στρογγύλων¹⁵⁷⁶. Παραθέτω δε τα δύο συμπεράσματα της Ε. Παπαγιάννη ως προς τα δύο είδη διαθηκών: Ακόμα και αν μία γραπτή διαθήκη είχε συνταχθεί από συμβολαιογράφο και ενώπιον μαρτύρων, έπρεπε να είναι επικυρωμένη από την αρμόδια αρχή, ειδάλλως θα μπορούσε να θεωρηθεί άκυρη, ενώ για την άγραφη διαθήκη αρκούσε η βεβαίωση μαρτύρων για την απόδειξη του περιεχομένου της¹⁵⁷⁷.

Σε κάποιες περιπτώσεις η ύπαρξη διαθήκης είναι καθοριστική για την τελική απόφαση. Τον Δεκέμβριο του 1315 παρουσιάστηκαν ενώπιον της πατριαρχικής συνόδου η κυρά Θεοδώρα Δούκαινα Βαλσαμίνα και η νύφη της, η κυρά Ευδοκία Φιλανθρωπηνή, με διεκδικούμενο ένα ζευγηλατείο, το οποίο ανήκε στον πατέρα της πρώτης¹⁵⁷⁸. Αν και ο Άγγελος Βαλσάμης το είχε αρχικά παραχωρήσει ως προίκα στη θυγατέρα του, επειδή εν συνεχεία βρέθηκε σε οικονομική στενότητα, η Θεοδώρα αποφάσισε να του δώσει τη νομή κατά το ήμισυ. Πρόκειται για έναν - κατά βάση σε ανεπίσημο επίπεδο - διακανονισμό, όπως έχουμε δει και σε άλλα σημεία, μεταξύ γονέα και τέκνου, που στόχο έχει την παροχή στον πρώτο εισοδήματος ένεκα του μειωμένου εισοδήματος του γονέα¹⁵⁷⁹. Ο Βαλσάμης, «ώσπερ επιλαθόμενος», το παραχώρησε ως προίκα στην εγγονή του, την κόρη της Φιλανθρωπηνής. Η τελευταία δεν αρνήθηκε ότι ο πεθερός της είχε αρχικά υποσχεθεί όλο το ζευγηλατείο στη Θεοδώρα. Καθώς όμως το συνοικέσιό της δεν προχώρησε, έδωσε το ήμισυ, αυτό που νεμόταν, «προίκα» στον γιο του, δηλ. τον άνδρα της. Επειδή η οικονομική στενότητα του Βαλσάμη συνεχίστηκε, αργότερα συμφώνησε εγγράφως με τον Χειλά να περιληφθεί στην προίκα της συζύγου του, της θυγατέρας της Φιλανθρωπηνής. Βάσει της συμφωνίας θα του παρεχόταν οικονομική ενίσχυση από την εκμετάλλευσή του,

¹⁵⁷⁶ Laiou 1981: 257

¹⁵⁷⁷ Παπαγιάννη 2010: 70, 88-89

¹⁵⁷⁸ MM I: 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049

¹⁵⁷⁹ Macrides 1998: 183-184

πράγμα που ίσχυσε μέχρι τον θάνατό του. Η συμφωνία διασφαλίστηκε «και ενδιαθήκως, ίνα μηδείς τω γαμβρώ τώδε γένηται ποτε δι' όχλου επί τη κατοχή της τοιαύτης μερίδος εκείνου και κυριότητι, την μέντοι ετέραν μερίδα προεμαρτύρησε και ησφαλίσατο κατέχεσθαι και αύθις παρά της ειρημένης θυγατρός αυτού». Όπως έχουμε ήδη δει, το γαμήλιο συμβάλλαιο που προσκόμισε η Βαλσαμίνα δεν έγινε αποδεκτό, επειδή δεν πληρούσε τις απαραίτητες προϋποθέσεις, γεγονός που δικαίωσε τη Φιλανθρωπινή.

Αν στην παραπάνω υπόθεση η ύπαρξη διαθήκης ενισχύει τη θέση του εναγόμενου, σε άλλες η μη ύπαρξη διαθήκης αποτελεί στοιχείο καθοριστικό για τη θέση του ενάγοντα. Η δεύτερη σύζυγος του Σπαταλά, υπερασπιζόμενη τα συμφέροντα των τέκνων της στην περιουσία του νεκρού πατέρα τους, κατάφερε να κερδίσει τη δίκη εναντίον των προγόνων της, προβάλλοντας την ανυπαρξία διαθήκης του συζύγου¹⁵⁸⁰. Αυτό το στοιχείο καθόριζε εν τοις πράγμασι πως όλα τα τέκνα του Σπαταλά, και από τον πρώτο και από τον δεύτερο γάμο, είχαν ίσα δικαιώματα στην πατρική περιουσία. Η ανυπαρξία γραπτής διαθήκης έδωσε το δικαίωμα στον Φωκά Σπαντούνη να αμφισβητήσει τη κληροδότηση ενός αμπελιού από τον Κωνσταντίνο Άγγελο στον αδελφό του Ιωάννη, αν και έγινε ενώπιον μαρτύρων¹⁵⁸¹. Ως δικαιολογία για τη μη σύνταξη γραπτής διαθήκης αναφέρεται η αποδημία του κληροδότη¹⁵⁸². Ο Σπαντούνης, σύζυγος της αδελφής των Ιωάννη και Κωνσταντίνου, κατέφυγε στο δικαστήριο, όπως έχουμε δει και σε άλλο σημείο, «συγκληρονομειν διατεινόμενος». Ως αποκλειστική και νόμιμη κληρονόμος της εγγονής της παρουσιάστηκε στο δικαστήριο η Ξανθοπουλίνα με το επιχείρημα της ανυπαρξίας διαθήκης της Μαρίας¹⁵⁸³. Με τον τρόπο αυτό οι κληρονόμοι της συζύγου του Δημητρίου Αντιοχείτη δεν μπορούσαν να στοιχειοθετήσουν κανένα δικαίωμα στην προικωά περιουσία της Μαρίας. Σημειωτέον ότι είδαμε τον Αντιοχείτη να κληρονομεί μετά τον θάνατο της συζύγου την άτεκνη και αδιάθετη αδελφή του, λαμβάνοντας ό,τι του αναλογούσε από την περιουσία της, σύμφωνα με τα όσα όριζε ο νόμος στην περίπτωση μη ύπαρξης απογόνων. Η αυτοκρατορική απόφαση με την οποία οριζόταν έφορος της μονής της Παναγιωτίσσης ο Ισαάκιος Παλαιολόγος Ασάνης στηριζόταν σε μεγάλο βαθμό στο ότι η Θεοδώρα Αραχαντλούν, η δεύτερη σύζυγός του και

¹⁵⁸⁰ MM I: 30-III/PRK I: 37/Regestes: 2066

¹⁵⁸¹ MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

¹⁵⁸² «επαφήκε προς τούτον το τοιούτον αμπέλιον ... υπό μάρτυσι ... επεί ηυρίσκετο εις ταξείδιον εντός ... και ουκ ηδυνήθη ποιήσαι διαθήκην»

¹⁵⁸³ MM I: 126-II/PRK II: 151/Regestes: 2301

έφορος της μονής, πέθανε άτεκνη και χωρίς διαθήκη¹⁵⁸⁴. Πολύ αργότερα, το 1395, το δικαστήριο προβαίνει σε μία απόφαση με κριτήριο τη μη ύπαρξη διαθήκης του Χρυσολωρά, η οποία βασίζεται ένεκα τούτου στα κληροδοτήματα που είχαν διατυπωθεί προφορικά, ζητώντας την καταγραφή αυτών¹⁵⁸⁵.

Η μη ύπαρξη διαθήκης είναι καθοριστική και στη διένεξη του 1348 μεταξύ του Δεβλιτζηνού και των προγονών του, που εκπροσωπούνται από τη θεία τους, Ελαιοδώρα Σαραντηνή Τζυμπίνισσα¹⁵⁸⁶. Ωστόσο, σε αντίθεση με τις άνω περιπτώσεις, στο διατακτικό αυτής περιλαμβάνεται η πρόνοια πιθανής μελλοντικής εύρεσης διαθήκης. Έτσι, ενώ όλη η περιουσία της νεκρής μητέρας, προικώα και εξώπροικη, περνούσε στα ορφανά, σε περίπτωση εύρεσης διαθήκης της νεκρής ο σύζυγος θα λάμβανε μόνο μέρος των εισοδημάτων που είχαν προέλθει από τα κτήματά της.

Οι παραπάνω υποθέσεις δεικνύουν τη σπουδαιότητα της διαθήκης. Κάποιες αγωγές στηρίζονται αποκλειστικά στην προσβολή αυτής. Τέτοιες ήταν ουσιαστικά οι περιπτώσεις πλαστών διαθηκών, τις οποίες έχουμε ήδη μελετήσει. Προσβολή διαθήκης έχουμε από τη Πετραλειφίνα, την οποία επίσης έχουμε ήδη δει. Μία ακόμα προσβολή διαθήκης αποδεικνύει πως η διαθήκη υπερίσχυε έναντι υπόσχεσης προίκας. Η προίκα βέβαια δεν ήταν γυναικεία, αλλά «ανδρική». Την κατηγορία για αθέτηση αυτής της υπόσχεσης διατύπωσε η Άννα Φιαλίτισσα το 1401 και αποδέκτης ήταν η πεθερά της Ζενοβία¹⁵⁸⁷. Όταν η Άννα παντρεύτηκε τον Ιωάννη Φιαλίτη – ο οποίος το 1401 ήταν αιχμάλωτος των Τούρκων – η πεθερά είχε υποσχεθεί στον γιο «προίκα» ένα οίκημα, το οποίο είχε αγοράσει με τον σύζυγό της και στο οποίο αργότερα προστέθηκε όροφος, το ήμισυ του οποίου «ενέκτισεν» ο Ιωάννης. Η Άννα όμως πληροφορήθηκε τη διαθήκη της πεθεράς της, η οποία ήταν πλέον ασθενής, σύμφωνα με την οποία το οίκημα περνούσε στον εγγονό και όχι στον γιο. Η Ζενοβία δεν αρνήθηκε το περιεχόμενό της, αλλά εντέτεινε ότι δεν είχε ποτέ δώσει μία τέτοια υπόσχεση στη νύφη της, η προέκταση του οικήματος έγινε με δικά της έξοδα, όταν ο γιος της ήταν υπεξούσιος της, και, τέλος, ότι ο εγγονός της τής είχε δανείσει δέκα υπέρπυρα και άρα η παραχώρηση του οικήματος μπορεί να εκλειφθεί ως εξόφληση του δανείου αυτού. Τα επιχειρήματα αυτά τελικά έγιναν δεκτά από τη σύνοδο.

¹⁵⁸⁴ MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330. Ο ο Ισαάκιος Παλαιολόγος Ασάνης αποτελεί το χαρακτηριστικότερο, κατά την Ε. Mitsiou, παράδειγμα εφόρου που αποτύγγανε στην αποστολή του (Mitsiou 2017: 110).

¹⁵⁸⁵ MM I: 503/Regestes: 3023

¹⁵⁸⁶ MM I: 126-III/PRK II: 152/Regestes: 2304

¹⁵⁸⁷ MM II: 684/Regestes: 3247

Οι παραπάνω υποθέσεις που αφορούν προσβολή διαθήκης δεν πρέπει να ήταν μεμονωμένες περιπτώσεις. Το αντίθετο. Αν δεχθούμε τα λόγια Ματθαίου, κτήτορα της μονής του Αναπαυσά, την οποία επιθυμεί να ενώσει με τη μονή Κουτλουμουσίου, τότε αυτού του είδους οι υποθέσεις πρέπει να είχαν απασχολήσει πολύ τα δικαστήρια της εποχής και ίσως τελικά το περιεχόμενο των διαθηκών να μην πραγματοποιόταν¹⁵⁸⁸. Ο Ματθαίος αναφέρει το 1330 τα εξής: «Επειδή πολλοί των ανθρώπων αυθαιρέτω γώμη και θελήσει επί τα τέλη του βίου περί των υπάρχοντων αυτοίς διατίθενται, ουκ ασφαλείς δε μετά την αποβίωσιν οι διαθήκαι διατηρούνται κατά πολλές και διαφόρους αιτίας, αλλά τα πλείω των διατιθεμένων ανάγκη τινί ή εξουσία ματαβάλλονται τε και προς τουναντίον της του διατιθεμένου χωρούσι βουλής και θελήσεως, εν δικαστηρίοις μετά θορύβων και ταραχών την διόρθωσιν λαμβανόμενα».

Σε αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου αναδεικνύεται ο ρόλος των εκτελεστών μιας διαθήκης. Ένα ερώτημα που θα μπορούσε να τεθεί είναι με ποια κριτήρια όριζε ο διαθέτης τον ή τους εκτελεστές της διαθήκης. Ήταν άνθρωποι του στενού συγγενικού περιβάλλοντος ή απλά φίλοι ή άνθρωποι άσχετοι με το συγγενικό και φιλικό περιβάλλον, αλλά εγνωσμένου κύρους στην τοπική κοινωνία και βέβαιοι ότι θα έφερναν εις πέρας την αποστολή που είχαν αναλάβει; Οι τελευταίοι θα μπορούσαν να εκτελέσουν τις ρήτρες και τις επιθυμίες του διαθέτη χωρίς κάποιον περιορισμό που θα είχαν ίσως οι φίλοι και πολύ περισσότερο οι συγγενείς, αφού στους τελευταίους θα κατέληγε και η περιουσία του. Από την άλλη ένας στενός συγγενής ή ένας στενός φίλος είναι κατά βάση ένα πρόσωπο εμπιστοσύνης. Αυτή η σχέση εμπιστοσύνης υπογραμμίζεται από το γεγονός, όπως εν συνεχεία θα δούμε, ότι μέρος της περιουσίας δεν καταγραφόταν στη διαθήκη, αλλά άτυπα την είχε στα χέρια του ο εκτελεστής, για να δοθεί «υπέρ της ψυχής» του διαθέτη.

Σε δύο μόνο από τις σχετικές αποφάσεις δηλώνεται η τυχόν συγγενική σχέση του εκτελεστή με τον διαθέτη. Ο Δημήτριος Βουλλωτής είχε ορισθεί εκτελεστής της διαθήκης της Αποκαύχισσας¹⁵⁸⁹. Είχε επιλεγεί με κριτήριο την εξ αγχιστείας συγγένεια που τον συνέδεε με τη διαθέτη και πιθανώς με το γεγονός ότι ο ίδιος με τη σύζυγό του ήταν οι μόνοι αποδέκτες της περιουσίας της και μοναδικοί στενοί συγγενείς; Η δεύτερη περίπτωση ήταν ο Μιχαήλ Μονεμβασιώτης, ο οποίος είχε ορισθεί εκτελεστής της διαθήκης του γιου του¹⁵⁹⁰. Δεν είμαστε σε θέση να

¹⁵⁸⁸ Kutlumus: 16

¹⁵⁸⁹ MM II: 655/Regestes: 3216

¹⁵⁹⁰ MM II: 608/Regestes: 3168

γνωρίζουμε αν στις υπόλοιπες περιπτώσεις η απουσία αναφοράς της σχέσης που συνέδεε τους εκτελεστές με τους διαθέτες οφείλεται στο ότι ο συντάκτης των αποφάσεων τη θεωρούσε δεδομένη ή μη σημαντικό στοιχείο, για να καταγραφεί. Δεν μπορούμε βέβαια να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να μην υπήρχε καμία συγγενική σχέση, οπότε το ερώτημα τίни τρόπω επελέγησαν αυτοί ως εκτελεστές παραμένει αναπάντητο. Πάντως φαίνεται πως η επιλογή ενός συγγενικού προσώπου για τον ρόλο αυτό ίσχυε σε σημαντικό βαθμό.

Παρατηρούμε κάποιες φορές τη προσβολή του ρόλου των εκτελεστών από συγγενικό κυρίως πρόσωπο που έχει οριστεί από τον διαθέτη ως ένας από τους αποδέκτες της περιουσίας του. Η Μαρία, η σύζυγος του Εγκαρδίου ήταν ένα από αυτά¹⁵⁹¹. Άσκησε αγωγή κατά των εκτελεστών της διαθήκης του συζύγου, ιερομόναχου Μαλαχίου, Ιωάννη Αδάμ και Νικολάου Κοντοστεφάνου, γιατί δεν είχε λάβει το κληροδότημα των εκατό υπερπύρων που ισχυριζόταν ότι της είχε κληροδοτηθεί. Η ίδια βεβαίως επιχείρησε, όπως προελέχθη, να διεκδικήσει και την προίκα της και το θεώρητρο, για τα οποία έλαβε μόνο πενήντα υπέρπυρα λόγω της μη ύπαρξης γαμήλιου συμφώνου. Οι εκτελεστές πάντως παρουσιάζονται να ενεργούν υπέρ της Μαρίας, διότι «πολλή επιθέσει και αξιώσει αυτών έστερξε κακείνος (δηλ. ο σύζυγος) αυτήν από των αυτού πραγμάτων και άλλα πενήκοντα υπέρπυρα». Όταν ερωτήθηκαν αν είχαν ήδη δοθεί αυτά στη Μαρία, απάντησαν τα ακόλουθα: «ζώντι τω ανδρί αυτής επίβουλος εφάνη και πολεμία πολλάκις, και αποθανόντος εκείνου ουδόλως αφήκεν τους επιτρόπους αναδέξασθαι τα υπέρπυρα και ποιήσαι αυτά, ως εκείνος διέθετο, και εχώρισε ταύτα, και τα μεν κατέγραψεν εν τη διαθήκη αυτού, τα δε αφήκεν άγραφα και κεχωρισμένως τοις επιτρόποις, ως αν ποιήσωσιν υπέρ της εκείνου ψυχής ... αλλά προ του γνωρισθήναι τοις επιτρόποις τον εκείνου θάνατον, έλαβε πάντα και ήνωσεν ... ύστερον μέντοι της ταφής του ανδρός αυτής ... αντί των γεγραμμένων και τα άγραφα εφανέρωσεν». Φαίνεται, συνεπώς, πως αρκετοί ήταν αυτοί που δεν ενέτασσαν στη διαθήκη τους όλη την περιουσία τους, αλλά άφηναν μέρος, το οποίο διατίθετο από τους εκτελεστές «υπέρ της ψυχής τους». Γι αυτό οι εκτελεστές κατηγορούν τη χήρα του Εγκαρδίου, διότι αποκάλυψε στους φοροεισπράκτορες το σύνολο της κληρονομιάς και με αυτόν τον τρόπο είχε επιβουλευθεί «μετά θάνατον τη ψυχή του ανδρός αυτής». Επιπλέον, από την υπόθεση συνάγεται ότι οι συγγενείς έπρεπε αμέσως μετά τον θάνατο του δικού τους ανθρώπου

¹⁵⁹¹ MM I: 544/Regestes: 3100

να θέσουν στους εκτελεστές της διαθήκης την περιουσία του, την οποία θα μοίραζαν με τα όσα τους είχε ορίσει ο διαθέτης τυπικά και άτυπα¹⁵⁹².

Η ακόλουθη υπόθεση παρουσιάζει ομοιότητες. Το 1400 ο μοναχός Ιωαννίκιος Κληματίδης κατηγόρησε τον Μανουήλ Τουράτζο, «ως η ποτέ συμβία αυτού, η μοναχή Μακαρία, αποθνήσκουσα αφήκε προς τον Τουράτζον ως επίτροπον αυτής πράγματα πολλά και ζωνάρια και δαχτυλίδια και άλλα είδη, ίνα δω αυτά προς αυτόν, και υπέρπυρα, αυτός δε παρυπεκράτησε ταύτα»¹⁵⁹³. Το ότι η Μακαρία δεν όρισε τον κάποτε σύζυγό της εκτελεστή, αλλά τον Τουράτζο - για τον οποίο δεν γνωρίζουμε ποια η σχέση του με τη διαθέτη - είχε ίσως να κάνει με το γεγονός ότι με την είσοδό τους στον μοναχισμό έχει παύσει η συζυγική σχέση, παρά το ότι η μεταξύ τους οικονομική σχέση παρέμεινε. Στις κατηγορίες ο Τουράτζος προσκόμισε τη διαθήκη και «αποφλειτικήν απόδειξιν αυτού του μοναχού» ότι έλαβε πέραν των όσων όριζε η διαθήκη εβδομήντα υπέρπυρα. Απειλούμενος με αφορισμό, ο Τουράτζος υποστήριξε τελικά ότι το ποσό αυτό δόθηκε στον Κληματίδη, όχι επειδή ήταν φορτικός, αλλά «υπέρ της ψυχής εκείνης», ισχυρισμός που έγινε αποδεκτός από τη σύνοδο. Το τελευταίο σημαίνει ουσιαστικά πως, όπως και στην περίπτωση του Εγκαρδίου, έτσι και στην περίπτωση της Μακαρίας, μέρος της περιουσίας δεν είχε καταγραφεί στη διαθήκη και προοριζόταν για «ψυχικά» βάσει άτυπης συμφωνίας μεταξύ διαθέτη και εκτελεστή. Έχουμε, συνεπώς, και εδώ να κάνουμε με τα λεγόμενα «ψυχικά» και το πώς αυτά διευθετούνταν από τους εκτελεστές. Η Ε. Παπαγιάννη συμπεραίνει πως «από την απόφαση αυτή προκύπτει πως όσοι καλούνταν να εκτελέσουν διαθήκες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είχαν σχετικά με τα «ψυχικά» εξουσίες που άγγιζαν τα όρια της αποδεκτής όμως από την Εκκλησία παρανομίας»¹⁵⁹⁴.

Υπόθεση με θέμα την αγωγή κατά εκτελεστών διαθήκης είχε πρωταγωνιστές πεθερό και νύφη. Τον Οκτώβριο του 1400, η Ειρήνη Γάβραινα στράφηκε κατά του πεθερού της Μιχαήλ Μονεμβασιώτου, γιατί δεν είχε προχωρήσει στην εκτέλεση της διαθήκης του νεκρού συζύγου, με την οποία θα λάμβανε την προίκα της, την προγαμιαία δωρεά και το θεώρητρο, κατηγορία που αποδείχθηκε τελικά χωρίς νόημα, γιατί η περιουσία του βρισκόταν στα χέρια της¹⁵⁹⁵. Ενώ η περιουσία έπρεπε να είχε

¹⁵⁹² Παπαγιάννη 2010: 83

¹⁵⁹³ MM II: 612/Regestes: 3172

¹⁵⁹⁴ Παπαγιάννη 2010: 118-119

¹⁵⁹⁵ MM I: 608/Regestes: 3168: «ο πενθερός αυτής ... απολογήσατο, ως ουδέν μικρόν ούτε μείζον εισήλθεν εις τα χείρας αυτού από του βίου αυτού, αλλ' εις πάντα κυρία και εγκρατής εύτη ην· πώς ουν απαιτεί εξ αυτού την προίκα αυτής, μηδ' οτιούν λαβόντος».

δοθεί στον Μιχαήλ Μονεμβασιώτη ως εκτελεστή, τελικά την παρακρατούσε η Ειρήνη, γιατί με αυτήν έτρεφε «τέσσερα βρέφη ..., ων το εν και εθήλαζε».

Η τέταρτη υπόθεση αφορά στην αγωγή του Ανδρέα Αργυρόπουλου - ενός ανθρώπου με οικονομική επιφάνεια, όπως έχουμε σημειώσει - κατά του ιερομόναχου Μακαρίου, εκτελεστή της διαθήκης του Μιχαήλ Απλοραύδη¹⁵⁹⁶. Η αγωγή είχε να κάνει με ένα χάλκινο αντικείμενο, «χάλκωμα», αξίας 120 υπερπύρων, το οποίο ανήκε στον Μιχαήλ Λαχουμαρά. Με το πρόσωπο αυτό, μάλλον σλαβικής καταγωγής, είχε διενέξη ο Αργυρόπουλος, όταν βρισκόταν προφανώς για εμπορικούς λόγους «εν τη Βιδρίνη», πιθανόν την πόλη Βιντίν στον Δούναβη¹⁵⁹⁷, και είχε δοθεί κοινή συναινέσει στον Απλοραύδη, μέχρι «καθαρώς αναφανή το χρέος του Αργυροπούλου». Οι κληρονόμοι, ωστόσο, του Απλοραύδη υποστήριζαν ότι είχε δημευθεί μαζί με άλλα περιουσιακά στοιχεία του Λαχουμαρά και ζήτησαν την απολογία του Μακαρίου¹⁵⁹⁸. Η Ε. Παπαγιάννη αναρωτιέται «πώς ήταν δυνατό ο εκτελεστής να ευθύνεται για ένα γεγονός που είχε συντελεστεί πριν από τον θάνατο του κληρονομούμενου», καθώς «ο Απλαυράς είχε συντάξει τη διαθήκη του πριν από τη δήμευση των πραγμάτων του Λαχουμαρά, αλλά και πριν από την πώληση του χαλκώματος από τον Απλοραύδη». Με δοδομένο της γνώσης του περιεχομένου των διαθηκών και της περιουσιακής κατάστασης των διαθετών, η ερευνήτρια καταλήγει στη διαπίστωση ότι λογικά θα γνώριζε ο ιερομόναχος Μακάριος, «ότι ο Απλοραύδης είχε στην κατοχή του πράγματα ξένα, τα οποία ενδεχομένως να μνημονεύονταν και στη διάταξη τελευταίας βούλησής του. Όταν λοιπόν έκανε, όπως όφειλε, την απογραφή έπρεπε να είχε ελέγξει και τις αποδείξεις των αυτοκρατορικών υπαλλήλων και να είχε ενδιαφερθεί για την τύχη του χαλκώματος. Το γεγονός, άλλωστε, ότι ο Μακάριος δέχθηκε αδιαμαρτύρητα την πατριαρχική απόφαση δείχνει πως είχε εκτελέσει πλημμελώς τα καθήκοντά του»¹⁵⁹⁹.

Η θέση, συνεπώς, του εκτελεστή μιας διαθήκης ήταν πολύ λεπτή και μπορούσε εύκολα να τον οδηγήσει σε αντιπαράθεση ακόμα και δικαστική με συγγενείς του διαθέτη που θεωρούσαν ότι θίγονταν. Για τον λόγο αυτό, σε συνέχεια των όσων έχουμε προαναφέρει, πρέπει να υπήρχε σχέση στενή ή τουλάχιστον εμπιστοσύνη μεταξύ του διαθέτη και του εκτελεστή. Κάποιες φορές υπήρχε πρόνοια να αποφευχθεί

¹⁵⁹⁶ MM I: 630

¹⁵⁹⁷ Matschke 2013: 70

¹⁵⁹⁸ «ο δη χάλκωμα προβάλλονται νυν οι του Απλοραύδη κληρονόμοι, ότι έλαβεν ο βασιλεύς ο άγιος από του Απλοραύδη, ως βίον του Λαχουμαρά»

¹⁵⁹⁹ Παπαγιάννη 2010: 123

η εμπλοκή του ονόματος του εκτελεστή σε τυχόν πλημμελή ασκήση των καθηκόντων του. Έτσι, όταν ο Ιωάννης έλαβε από τον θείο του Δημήτριο Κυδώνη ένα κληροδότημα πενήντα υπερπύρων, επειδή, όπως έχουμε ήδη δει, ήταν ανήλικας, η παράδοση του έγινε το 1400 με πατριαρχική εντολή από εκπρόσωπο του πατριαρχείου, τον διάκονο Μιχαήλ Βαλσαμών, και ενώπιον μαρτύρων, για να είναι απαλλαγμένοι από κάθε ευθύνη οι εκτελεστές της διαθήκης¹⁶⁰⁰. Η εξασφάλιση δε της απαλλαγής αυτής θα γινόταν εγγράφως¹⁶⁰¹.

¹⁶⁰⁰ ΜΜ ΙΙ: 575/Regestes: 3133. Βλ. επίσης Prinzing 2018: 79-80.

¹⁶⁰¹ Παπαγιάννη 1997: 159, Παπαγιάννη 2010: 83, 124

ΣΤ. Συμπεράσματα Κεφαλαίου

Για το κληρονομικό σύστημα είδαμε πως όσα προικοδοτούνται μπορούσαν να κληροδοτηθούν. Με μία μόνο εξαίρεση, τα εκκλησιαστικά ιδρύματα αποτελούσαν κυρίως κληροδοτήματα. Όπως και η προίκα, έτσι και τα κληροδοτήματα ποικίλαν ανάλογα με την κοινωνική καταγωγή του κληροδότη και τον δεσμό που είχε με τον αποδέκτη του κληροδοτήματος. Κληροδότες δεν ήταν μόνο οι γονείς, φυσικοί ή θετοί, αλλά και στενοί συγγενείς, ο παππούς, η γιαγιά και οι θείοι, ειδικά όταν οι τελευταίοι είχαν ως μόνους απογόνους τα ανίψια. Κληροδότηση μπορούσε να υπάρξει και από αναδόχους. Σε άμεση συνάφεια των όσων έχουμε ήδη αναφέρει για τα όρια της συγγένειας η κληροδότηση έφθανε μέχρι τους πρώτους εξαδέλφους. Αυτό συνέβαινε προφανώς, όταν δεν υπήρχε άλλος στενότερος συγγενής. Για τον λόγο αυτό οι υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου, όταν αναφέρονται σε κληρονομικές διαφορές, έχουν να κάνουν μόνο με την πρώτη και τη δεύτερη τάξη της εξ αδιαθέτου διαδοχής. Δεν είδαμε καμία αντιπαράθεση μεταξύ μακρινότερων συγγενών, γεγονός που ήδη επισημάναμε ότι οφείλεται στην πρόνοια των βυζαντινών ένα αγαθό να μην καταλήξει σε πολλούς κατόχους οι οποίοι συνδέονται με μακρινή σχετικά συγγένεια. Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελούν τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, που έφθασαν να έχουν συνιδιοκτήτες εξαδέλφια και τα παιδιά τους, συνιδιοκτησία που αναπόφευκτα οδήγησε τους συνιδιοκτήτες σε μεταξύ τους αντιπαραθέσεις, αλλά και αμφισβητήσεις από τρίτους. Οι κληροδοτήσεις έφερναν συχνά τα συγγενικά μέλη σε αντιπαράθεση, θείους με ανίψια, αδέρφια μεταξύ τους, ακόμα και παιδιά με τους γονείς. Στις αντιπαραθέσεις μεταξύ μελών πυρηνικής οικογένειας ρόλο έπαιζε και η προικοδότηση των θυγατέρων, στοιχείο που καταδεικνύει τη στενή σχέση κληρονομιάς και προίκας. Μία μόνο υπόθεση αφήνει υπόνοια για κληροδότηση σε σύζυγο, αν και βάσει βυζαντινού δικαίου αυτό δεν επιτρεπόταν. Ωστόσο, πολλές γυναίκες με διάταξη τελευταίας βούλησης διέθεσαν μέρος της περιουσίας τους σε χήρους, κάτι που δεν ήταν πάντα αποδεκτό από την οικογένειά της.

Ιδιαίτερα απασχόλησε το πατριαρχικό δικαστήριο η τύχη περιουσίας που ανήκε κάποτε σε γονέα – κυρίως σε γυναίκα - και κατόπιν μετά τον θάνατό του πέρασε στο παιδί του, το οποίο, ωστόσο, έβρισκε και αυτό τον θάνατο αργότερα. Οι οικογένειες από όπου προέρχεται ο γονέας θεωρούσαν πως η περιουσία έπρεπε να τους επιστραφεί, εφόσον δεν υπήρχε πλέον ο απόγονος και νόμιμος ιδιοκτήτης, ενώ η αντίπαλη πλευρά – ο εν ζωή δεύτερος γονέας ή οι δικοί του κληρονόμοι - θεωρούσε

πως της ανήκε ως ο πιο στενής συγγενής σύμφωνα με τη β' τάξη της εξ αδιαθέτου διαδοχής. Το δικαστήριο σε κάποιες από αυτές τις περιπτώσεις εφάρμοσε – κατά το δοκούν – τις διατάξεις της Νεαράς 26 του 1304/6 των πατριάρχη Αθανάσιου και αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β' που προέβλεπε την «τριμοιρία», τον χωρισμό της επίδικης περιουσίας σε τρία ίσα κομμάτια, ένα για κάθε αντίδικο μέρος και ένα τρίτο για μνημόσυνα και δεήσεις. Οι υποθέσεις αυτού του είδους φανερόνουν πως ο συγγενικός δεσμός των χήρων και των οικογενειών των συζύγων έπαυε να υπάρχει μετά τον θάνατο των τέκνων τους.

Σημαντική παράμετρος του κληρονομικού συστήματος αποτελούσε η διαθήκη, η οποία ήταν συχνή, φανερόνοντας υψηλό επίπεδο νομικού πολιτισμού. Από την άλλη πολλές φορές παρουσιάζονται πλαστές διαθήκες. Παρά ταύτα, το πατριαρχικό δικαστήριο δεν προβαίνει σε καμία ποινή των πλαστογράφων. Το περιεχόμενο της διαθήκης αμφισβητούνταν από συγγενείς που θεωρούσαν εαυτούς θιγμένους και τον νόμο με την πλευρά τους, κυρίως τα αδέλφια. Οι σύζυγοι, από την πλευρά τους, συχνά προβάλλουν ως βασικό τους όπλο τη διαθήκη του ή της συζύγου. Συχνά η αγωγή δεν στρεφόταν κατά του περιεχομένου, αλλά κατά των εκτελεστών των διαθηκών. Ως εκτελεστές είδαμε ότι ορίζονταν στενά συγγενικά πρόσωπα, όπως γονείς, αλλά και πρόσωπα, τα οποία αγνοούμε ποιον δεσμό είχαν με τον διαθέτη. Αυτός, ούτως ή άλλως, έπρεπε να ήταν στενός και τα πρόσωπα έπρεπε να ήταν εμπιστοσύνης, γιατί, πέραν του δύσκολου έργου της διανομής της περιουσίας, συχνά καλούνταν να διαχειριστούν χρηματική περιουσία του διαθέτη, η οποία δεν ήταν καταγεγραμμένη στη διαθήκη και προοριζόταν για έξοδα της κηδείας και των μνημοσύνων του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Η Οικονομική Διάσταση της Οικογένειας

Η οικονομική δράση των γυναικών

Ήδη τον 9^ο αι. καταγράφονται στο βυζαντινό δίκαιο παράμετροι που συνοψίζονται στον αποκλεισμό των γυναικών από τη δημόσια ζωή, καθώς τους απαγορευόταν να κατέχουν οποιοδήποτε διοικητικό και στρατιωτικό αξίωμα¹⁶⁰². Τα αναγνωρισμένα δικαιώματα εντός του οικογενειακού βίου, όπως η εκπαίδευση και η έγκριση του γάμου των παιδιών, αλλά και τα ίσα δικαιώματα κληρονομιάς και η ανυπαρξία περιοριστικών όρων στη διάθεση της περιουσίας τους θεωρούνται ένα σχετικά ανεπαρκές αντιστάθμισμα. Επιπλέον, όπως έχουμε σημειώσει, εξετάζοντας τη γαμική ένωση, το διαζύγιο και ο νέος γάμος για τις γυναίκες ήταν λιγότερο ανεκτά από εκείνα των ανδρών και μόνο οι γυναίκες υποχρεώνονταν σε μια αυστηρή περίοδο πένθους¹⁶⁰³. Οι διαπιστώσεις αυτές συνδέονται με τον δεύτερο σημαντικό ρόλο της γυναίκας – πλην αυτής της μητρότητας -, τη διασφάλιση της αυτάρκειας και της οικονομικής αναπαραγωγής του νοικοκυριού, διαπίστωση, αν και κοινότοπη, που προφανώς δεν έχει να κάνει μόνο με τον 14^ο αι. Οι γυναίκες ήταν αυτές που μαγείρευαν και φρόντιζαν για τις προμήθειες και τον ρουχισμό των παιδιών, των συζύγων και των ίδιων, για τον οποίο αφιέρωναν πολύ χρόνο. Ειδικά οι έξοδοι τους, πάντα με την κάλυψη του πέπλου και την απαραίτητη συνοδεία, ήταν περιορισμένες και προορισμένες συνήθως για τις εκκλησιαστικές υποχρεώσεις και για να επισκεφθούν τους γονείς¹⁶⁰⁴. «Σε όλες τις κοινωνικές τάξεις ... η ασχολία που προσιδίαζε στη γυναικεία φύση και συμφωνούσε με την κρατούσα ιδεολογία ήταν το γνέσιμο και η υφαντική, η κατασκευή νημάτων, υφασμάτων και ενδυμάτων»¹⁶⁰⁵.

Η κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής όριζε, συνεπώς, το σπίτι ως το «βασίλειο» των γυναικών, το «ερό» μέρος, το οποίο κυβερνούσαν και όπου υπήρχε ασφάλεια και νομική προστασία¹⁶⁰⁶. Η προϊκα ως νομική υποχρέωση της οικογένειας της νύφης, όπως έχουμε δει, όριζε πως η γυναίκα κανονικά δεν έπρεπε να εργάζεται εκτός σπιτιού και γι αυτό, όταν αυτό γινόταν, θεωρείτο ντροπή για τον σύζυγο, που

¹⁶⁰² Laiou 2003: 24

¹⁶⁰³ Beaucamp 1977: 174-175

¹⁶⁰⁴ Νικολάου 1993: 28, Μουτζάλη 1998: 14, Γκιρτζή 2009: 53

¹⁶⁰⁵ Νυσταζοπούλου 2001-3: 154. Βλ. επίσης και Νικολάου 1993: 27, Μουτζάλη 1998: 11, 14

¹⁶⁰⁶ Rie 1990: 214, Fulghum-Heintz 2003: 140-141, Walker 2003a: 163

αδυνατούσε να παρέχει μέσω της δικής του μόνο εργασίας τα απαραίτητα για την οικογένειά του. Η εργασία εκτός σπιτιού ήταν ντροπή και για την οικογένεια της νύφης, που δεν είχε την οικονομική εκείνη στάθμη να προσφέρει στο νέο νοικοκυριό μια επαρκή προίκα. Συνεπώς, η πραγμάτωση της αυτάρκειας ενός νοικοκυριού γινόταν προφανώς με διαφορετικούς όρους για μία αριστοκράτισσα και μία αγρότισσα. Για τη μεγάλη πλειοψηφία των γυναικών – πλην όσων ανήκαν στην αριστοκρατία – η εργασία εκτός σπιτιού ήταν καθημερινότητα, είτε απλά φέρνοντας νερό στο σπίτι, είτε εργαζόμενες στα κτήματα ή ακόμα και στο εμπόριο¹⁶⁰⁷. Υπήρχαν επίσης περιπτώσεις γυναικών που ασχολούνταν με το εμπόριο και την ιατρική, μαιευτική και νοσηλευτική¹⁶⁰⁸. Βέβαια και οι αριστοκράτισσες έβγαιναν από τον οίκο τους, όχι για να εργαστούν, αλλά κυρίως για την Εκκλησία, την αγορά ή να ασκήσουν φιλανθρωπικό έργο¹⁶⁰⁹.

Για κάποιους ερευνητές η παραπάνω εικόνα είναι σε μεγάλο βαθμό στατική, μη ανταποκρινόμενη στην πραγματικότητα, «τουλάχιστον όχι για όλη τη διάρκεια της χιλιόχρονης ιστορίας του Βυζαντίου ούτε για όλες τις κοινωνικές ομάδες και για όλες τις εκφάνσεις του βίου»¹⁶¹⁰. Κατά συνέπεια ο ρόλος των γυναικών καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο στον οικονομικό τομέα δεν ήταν τόσο περιορισμένος, όπως θα μπορούσε κάποιος να εικάσει. Ενώ, δηλ., «η βυζαντινή κοινωνία φαινόταν πατριαρχική επιφανειακά, οι γυναίκες είχαν σημαντική δύναμη»¹⁶¹¹, με τις γυναίκες της αυτοκρατορικής οικογένειας να επηρεάζουν σε κάποιον βαθμό και τις πολιτικές εξελίξεις την παλαιολόγια περίοδο¹⁶¹². Η αιτία για αυτόν τον σχετικά αναβαθμισμένο ρόλο έγκειται και πάλι στο βυζαντινό δίκαιο που προέβλεπε ισονομία στα δικαιώματα κληρονομιάς και διάθεσης της περιουσίας των γυναικών¹⁶¹³. Προκύπτει, συνεπώς, μία ανακολουθία ανάμεσα στο στερεότυπο της γυναίκας

¹⁶⁰⁷ Laiou 2003: 24-30

¹⁶⁰⁸ Μπουρδάρα 1989, Μουτζάλη 1998: 14-15

¹⁶⁰⁹ Μουτζάλη 1998: 14, Fulghum-Heintz 2003: 139

¹⁶¹⁰ Νυσταζοπούλου 2001-3: 152

¹⁶¹¹ Laiou 2003: 23

¹⁶¹² Η Fr. Schrijver συμπεραίνει ότι, παρά το γεγονός ότι ο σημαντικός στόχος των γυναικών της αυτοκρατορικής οικογένειας παρέμεινε και την παλαιολόγια περίοδο η ανατροφή των παιδιών και η φροντίδα του αυτοκρατορικού νοικοκυριού, εντούτοις ήταν σε θέση να επηρεάζουν τους συζύγους τους και, επομένως, να μετέχουν σε έναν βαθμό στις πολιτικές εξελίξεις, βλ. Schrijver 2018.

¹⁶¹³ Beaucamp 1977: 176

έγκλειστης και σε απόσταση από την πολιτισμική και πολιτική ζωή και της πραγματικότητας ως μία από τις πολλές αντιφάσεις της βυζαντινής κοινωνίας¹⁶¹⁴.

Οι πληροφορίες από τις αποφάσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου και τα μοναστηριακά αρχεία για τις οικονομικές δραστηριότητες των γυναικών του 14^{ου} αι. είναι λίγες και αφορούν κυρίως, όπως θα δούμε, αριστοκρατίσσες. Έτσι, για τις γυναίκες παροίκους μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Η Α. Μουτζάλη υποθέτει πως «οι χωρικές των αγροτικών κοινοτήτων δούλευαν την ημέρα στα χωράφια και τα αμπέλια..., ενώ περνούσαν πολλές ώρες της νυχτερινής ζωής τους γνέθοντας και υφαίνοντας το μαλλί των αιγοπροβάτων. Κουβαλούσαν ξύλα και νερό από το πηγάδι για τις ανάγκες του νοικοκυριού και φρόντιζαν τα ζώα και τον κήπο του σπιτιού». Άλλωστε, όπως σημειώνει η ερευνήτρια, σε αγροτικές κοινωνίες, όπως η βυζαντινή, «το φύλο δεν είχε πρωταρχική σημασία στην κατανομή των οικονομικών ρόλων, αφού η οικογένεια, ως σύνολο, αποτελούσε τη μονάδα παραγωγής»¹⁶¹⁵.

Η υπόθεση ότι οι γυναίκες πάροικοι θα είχαν συμμετοχή στις αγροτικές δραστηριότητες του νοικοκυριού θα ίσχυε ειδικά για τις χήρες επικεφαλής των νοικοκυριών, οι οποίες, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αποτελούν μια ορατή μειονότητα μέσα στις μικρές κοινότητες¹⁶¹⁶, καθώς ο αριθμός των νοικοκυριών τους έφθανε – κάποιες φορές ξεπερνώντας το - στο 1/5 συνολικά των νοικοκυριών στα βυζαντινά χωριά που καταγράφηκαν την παλαιολόγεια περίοδο¹⁶¹⁷. Οι γυναίκες αυτές είχαν την ευθύνη για τους φόρους που αναλογούσαν στο νοικοκυριό τους¹⁶¹⁸. Η καταγραφόμενη περιουσία στα νοικοκυριά με επικεφαλής χήρα δεν διαφέρει ουσιαστικά από εκείνα με επικεφαλής άνδρες. Ωστόσο, στη σύνθεση ως προς τα άτομα, τα συγκεκριμένα νοικοκυριά παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές, καθώς σε όλα σχεδόν υπήρχε ένας τουλάχιστον άρρενας συγγενής, γιος ή εγγονός, που ζούσε στο σπίτι. Σε μεγάλο βαθμό, συνεπώς, η γεωργική εργασία, αναγκαία για τη διατήρηση της γης, αλλά και τη στήριξη της οικογένειας στηριζόταν σε αυτούς, ενώ φαίνεται πως όσες χήρες δεν αναφέρονται ως επικεφαλής νοικοκυριών έβρισκαν στέγη σε άλλους συγγενείς, υποδεικνύοντας, κατά πάσα πιθανότητα, την ανικανότητά τους - οικονομικά ή φυσικά

¹⁶¹⁴ Kazhdan 1998: 4-5, Kazhdan-Constable 1982: 73. Η Ρ. Melichar αποδίδει την έλλειψη πληροφοριών σχετικά με τις πιο δραστήριες γυναίκες εκτός σπιτιού εν μέρει στην έλλειψη ενδιαφέροντος των βυζαντινών συγγραφέων (Melichar 2018: 114).

¹⁶¹⁵ Μουτζάλη 1998: 15-16

¹⁶¹⁶ Gerstel – Kalopissi 2014: 200

¹⁶¹⁷ Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: 30, Laiou 2009a: 60

¹⁶¹⁸ Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: 30

- να διαχειριστούν τα ακίνητά τους¹⁶¹⁹. Εκτός από τις χήρες επικεφαλής νοικοκυριών υπάρχει ένας πολύ μικρός, αλλά υπαρκτός αριθμός γυναικών με επικεφαλής και πάλι γυναίκες, οι οποίες δεν καταγράφονται ως χήρες. Στις περιπτώσεις αυτές πιθανότατα πρόκειται για γυναίκες ανύπαντρες οι οποίες είχαν χάσει και τους δύο γονείς, χωρίς ίσως άλλους συγγενείς, και με έναν γάμο θα έπαυαν να αποτελούν διακριτό νοικοκυριό¹⁶²⁰.

Η F. Kondyli, μελετώντας τον θεσμό της οικογένειας στην υστεροβυζαντινή Λήμνο από τα αθωνικά αρχεία, κρίνει πως η οργάνωση των διευρυμένων νοικοκυριών είχε επίδραση στη συγκρότηση των ρόλων και των ταυτοτήτων των μελών του και πως καθοριστικοί παράγοντες αποτελούσαν το φύλο, η ηλικία και η συζυγική κατάσταση, η συνεισφορά στο οικογενειακό εισόδημα και η συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων, καθώς και ο βαθμός ανεξαρτησίας από τα άλλα οικογενειακά μέλη, η συγκατοίκηση, η κοινή περιουσία και οι κοινές υποχρεώσεις. Η F. Kondyli προχωρά τη σκέψη της αναφέροντας πως ειδικά για τις γυναίκες οι υποχρεώσεις, με τις οποίες ήταν επιφορτισμένες, η οργάνωση δηλ. του οίκου, η οικιακή οικονομία και η ανατροφή των παιδιών, παίρνονταν πιθανότατα από τις μεγαλύτερες και πεπειραμένες και όχι από τις νέες, οι οποίες ίσως αντιμετώπιζονταν ως ξενόφερτες¹⁶²¹.

Ένεκα των πηγών μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε για τις σχέσεις που μπορούσαν να αναπτυθούν ανάμεσα στις γυναίκες συγγενείς ενός διευρυμένου νοικοκυριού. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν η γυναίκα του επικεφαλής ήταν αυτή που καθόριζε όλες τις υπόλοιπες γυναίκες, δηλ. τις θυγατέρες, τις νύφες ή τις αδελφές της, και πως οι νύφες είχαν όντως περιθωριακό ρόλο. Οι διαπιστώσεις αυτές ισχύουν και για τα άρρενα μέλη ενός νοικοκυριού. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε δηλ. αν ο άνδρας που καταγραφόταν ως επικεφαλής όντως λειτουργούσε έτσι στην καθημερινότητα ή αν, αντιθέτως, οι αποφάσεις παίρνονταν σε ένα πιο συλλογικό επίπεδο, με τη συμμετοχή κάποιων ή και όλων των ανδρικών παρουσιών στο νοικοκυριό, δηλ. των γιων, των γαμβρών ή των δικών του αδελφών ή αυτών της συζύγου. Εξάλλου, οι υποθέσεις του πατριαρχικού δικαστηρίου δείχνουν πως ακόμα και οι υπεξούσιοι δεν δίσταζαν όχι απλά να έρχονται σε αντίθεση και ρήξη με τους κηδεμόνες τους, αλλά να ζητούν και τη μεσολάβηση της δικαστικής αρχής.

¹⁶¹⁹ Gerstel – Kalopissi 2014: 199-200

¹⁶²⁰ Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: 131-132

¹⁶²¹ Kondyli 2013: 387

Εκτός από τις γυναίκες παροίκους, γυναίκες των κατώτερων αστικών στρωμάτων αναγκάζονταν να δουλεύουν εκτός σπιτιού, συχνά δε σε εργασίες καθόλου αποδεκτές από την Εκκλησία. Πριν από τα μέσα του 14^{ου} αι. πληροφορούμαστε από απόφαση του πατριαρχικού δικαστηρίου πως μία γυναίκα δούλευε σε καπηλειό ή καλύτερα είχε τρέψει το οίκημά της σε καπηλειό¹⁶²². Πρόκειται για τη Θινιατίσσα, θυγατέρα του Θινιάτου, η οποία είχε καρεί μοναχή. Πριν από την κουρά της, η απόφαση αναφέρει πως ήταν σε όλους γνωστό ότι ζούσε «ασώτως ... ου μονον υπ' ολέθρω της οικείας ψυχής, αλλά και επί λυμή πολλών ψυχών απ' αυτής μαστροπευομένων». Και ως μοναχή δεν σταμάτησε να εργάζεται σε τέτοιου είδους δραστηριότητες, καθώς είχε τρέψει τον οίκο της σε «χαμαιτυπείον» λειτουργώντας, σύμφωνα με την απόφαση, ως «μαστροπός» για τις νεότερες μοναχές. Ο πατριάρχης ζητά από τους μοναχούς και τους ιερωμένους να απέχουν από τα καπηλεία, τη μέθη «και των εκ μέθης επιγινομένων θεοστυγών έργων και ασελγών πράξεων» και να πολιτεύονται «κατά το προσαρμόζον αυτοίς σεβάσμιον σχήμα θεοφιλώς και μετά σεμνότητος». Η εργασία σε καπηλειό ήταν προφανώς ασύμβατη με την αφιέρωση στα θεία, ωστόσο, απέχει πολύ από το να θεωρηθεί πορνεία. Το τελευταίο δείχνει μια αρνητική στάση της Εκκλησίας για κάποιου είδους επαγγέλματα, ειδικά όταν ασκούνταν από γυναίκες. Πληροφορίες για προσφορά αμειβόμενων υπηρεσιών από γυναίκες σε καπηλεία, πανδοχεία και λουτρά υπάρχουν βέβαια και σε πηγές προηγούμενων αιώνων¹⁶²³.

Πιο συχνές είναι οι αναφορές στις πατριαρχικές αποφάσεις σε γυναίκες που λειτουργούσαν ως δανειοδότριες. Πριν από το 1315 η σύζυγος του Φωκά Σπαντούνη είχε δανειοδοτήσει τη μητέρα της με εκατό υπέρπυρα¹⁶²⁴. Πάνω σε αυτό στηρίζει τη διεκδίκησή της στο αμπέλι που είχε κληροδοτήσει ο ένας αδελφός της στον άλλο. Η συμφωνία μεταξύ μητέρας και κόρης όριζε ότι η εξόφληση του δανείου θα γινόταν με περιουσία ανάλογη που θα δινόταν ως προίκα. Αυτό φαίνεται πως ποτέ δεν έγινε πραγματικότητα και πως η θυγατέρα τα επόμενα χρόνια «ουδέν εμνήσθη και περί των τοιούτων υπερπύρων». Ο Φωκάς παρουσίασε στο δικαστήριο, εκπροσωπώντας τη γυναίκα του, γράμμα της πεθεράς του, στο οποίο είχε καταγραφεί η πράξη αυτή, χωρίς να γίνεται αναφορά για ποιο λόγο έγινε. Εκτός αυτού αγνοούμε από πού βρέθηκαν αυτά τα χρήματα.

¹⁶²² MM I: 141/PRK III: 205/Regestes: 2339

¹⁶²³ Μουτζάλη 1998: 15

¹⁶²⁴ MM I: 36-III/PRK I: 47/Regestes: 2076

Λίγα χρόνια αργότερα συναντάμε μία αριστοκράτισσα σε θέση δανειοδότριας. Πρόκειται για την κυρά Μαρία Ασπιέτισσα Χούμναινα, «μεγάλη παπίανα» με αποδέκτες του δανείου κληρικούς της μητρόπολης Διδυμοτείχου¹⁶²⁵. Η συνεδρίαση της πατριαρχικής συνόδου την 9^η Ιουνίου του 1324 ασχολείται με αυτό το θέμα κατόπιν αιτήματος της. Η δανειοδότηση είχε γίνει τριάμισυ χρόνια πριν και το δάνειο - με τη συναίνεση του μητροπολίτη - φαίνεται πως δεν είχε να κάνει με χρήματα, αλλά με «κόσμια τινά ταύτης και λοιπά διάφορα πράγματα», τιμαλφή δηλ. τα οποία ενεχυρίασαν οι δανειολήπτες εξασφαλίζοντας έτσι το αναγκαίο γι αυτούς ποσό¹⁶²⁶. Το δάνειο δόθηκε με εγγύηση «τα προσόντα τούτοις κτήματα και πράγματα» και έπρεπε να αποπληρωθεί σε έναν μόνο μήνα¹⁶²⁷. Βλέπουμε συνεπώς εκπροσώπους της τοπικής εκκλησίας με προεξάρχοντα τον ίδιο τον μητροπολίτη να ζητούν τη συνδρομή μιας επιφανούς γυναίκας, η οποία την περίοδο αυτή πρέπει να βρισκόταν στο Διδυμότειχο. Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε για τι προορίζονταν τα χρήματα. Ίσως είχαν να κάνουν με την ανέγερση ή τη συντήρηση ναού ή μονής, μια και οι δανειολήπτες φαίνεται να ενεργούν ως σύνολο και όχι ως ιδιώτες. Σύμφωνα με την Ε. Παπαγιάννη «η απόφαση του δικαστηρίου απέχει αρκετά από τη συμφωνία όχι μόνο γιατί περιλαμβάνει στους οφειλέτες και τον μητροπολίτη, αλλά και επειδή απλώς περιορίζεται στο να εξασφαλίσει την επιστροφή των τιμαλφών στην Ασπιέτισσα, χωρίς καμιά περαιτέρω ικανοποίησή της»¹⁶²⁸.

Οι επόμενες πληροφορίες ανάγονται στο 1400, σχετίζονται δηλ. με τις τραγικές επιπτώσεις από την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης. Η πρώτη αφορά σε μητέρα και γιο που είχαν τον ρόλο του δανειοδότη και δανειολήπτη αντίστοιχα¹⁶²⁹. Ο γιος Κωνσταντίνος Πηγωνίτης, όπως και η μητέρα του, είχε κληρονομιά από τον πατέρα και σύζυγο Δημήτριο Πηγωνίτη οικήματα σε δύο συνοικίες στην Κωνσταντινούπολη. Ο γιος, αφού σπατάλησε πολλά από αυτά, απέπλευσε εκτός Κωνσταντινούπολης, «λαβών δανειακώς παρά της μητρός αυτού υπέρπυρα λς', συμφωνήσας, ως άμα το τούτον επανελθείν αποδούναι αυτή ταύτα». Πρόκειται για ένα μάλλον απλό δάνειο και άτοκο, επειδή ο δανειζόμενος φέρει το

¹⁶²⁵ MM I: 57-III/PRK I: 75/Regestes: 2113

¹⁶²⁶ Παπαγιάννη 1992: 20

¹⁶²⁷ Ο Ν. Οικονομίδης κατηγοριοποιώντας τις μορφές των δανείων της περιόδου το κατατάσσει στα απλά δάνεια που παραχωρούνταν για περιορισμένο χρόνο έναντι υποθήκης του συνόλου των περυσιακών στοιχείων του δανειολήπτη ή έναντι ενός οικήματος ή μισθών (Οικονομίδης 1979a: 57).

¹⁶²⁸ Παπαγιάννη 1992: 20-21

¹⁶²⁹ MM II: 571/Regestes: 3129

βάρος του ναυτικού ρίσκου¹⁶³⁰. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι η γυναίκα είχε διαθέσιμο καφάλαιο, για να το επενδύσει σε μια ριψοκίνδυνη επιχείρηση¹⁶³¹. Το ταξίδι έγινε, αλλά τελικά ο Κωνσταντίνος επέστρεψε άπραγος «ή μόνον σώμα και τούτο παντάπασι γεγυμνωμένος». Στην προσπάθειά του να εξοφλήσει τους δανειστές του, ανάμεσα σε αυτούς και τη μητέρα του, «προς τα εαυτού οικήματα απείδε, και τα μεν χαμαίγεα πάντα καταχαλάσας διέφθειρε». Το ζήτημα της εύρεσης υλικών κατασκευής χαρακτήριζε την Κωνσταντινούπολη της παλαιολόγιας περιόδου¹⁶³². Ωστόσο, εντάθηκε κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας και γι αυτό πολλοί προχωρούσαν στην κατεδάφιση των οικημάτων τους, για να χρησιμοποιήσουν αλλού τα υλικά της κατεδάφισης, ή, όπως ο Πηγωνίτης, για πώληση¹⁶³³. Το γκρέμισμα του οικήματος θα του προσέδιδε, συνεπώς, ένα εισόδημα, διότι είχε βάσιμες ελπίδες ότι θα έβρισκε αγοραστές για το εμπόρευσμά του¹⁶³⁴. Παρά ταύτα, τα υλικά κατασκευής αποδείχθηκαν ανεπαρκή για την εξόφληση των χρεών του και έτσι άρχισε να κατεδαφίζει τον πρώτο όροφο ενός τελευταίου οικήματος του, που είχε μείνει ακέραιο. Η μητέρα, «υπέρ του μνημοσύνου του ανδρός αυτής λυπηθείσα, και ... υπέρ του δανείου αυτής δείσασα», αποφάσισε την τελευταία στιγμή να το αγοράσει¹⁶³⁵. Όπως έχουμε ήδη δει, επειδή ο γιος ήταν ακόμα «αφήλιξ», η ίδια ζήτησε να λάβει από τη σύνοδο «συγγνώμην ηλικίας»¹⁶³⁶ και συμψήφισε το χρέος του με το τίμημα του οικήματος, το οποίο εκτιμήθηκε στα ογδόντα. Η μητέρα τελικά επήυξησε το τίμημα κατά πέντε υπέρπυρα, έδωσε τα εξήντα πέντε και τα υπόλοιπα είκοσι υπέρπυρα ζήτησε να θεωρηθούν πλήρης εξόφληση του δανείου. Είναι προφανές πως η μητέρα προνόησε για τα δικά της συμφέροντα.

Τουλάχιστον δύο έτη πριν από το 1400 η κυρά Άννα Λασκαρίνα Ταγαρίνα είχε δώσει δάνειο σαράντα πέντε υπερπύρων στον κυρ Φίλιππο Δούκα Απρηνό¹⁶³⁷. Η συμφωνία μεταξύ των δύο επιφανών προσώπων όριζε ότι η εξόφληση του δανείου έπρεπε να γίνει εντός διετίας, ειδάλλως η Λασκαρίνα θα αποκτούσε την κυριότητα ενός αδελφάτου στη μονή της Θεομήτορος του Μαρούλη. Τελικά το αδελφάτο επιδικάστηκε στη Λασκαρίνα με τη βούλα ενός κοσμικού δικαστηρίου. Ενώ όμως

¹⁶³⁰ Oikonomides 1979a: 59

¹⁶³¹ Laiou 2001: 270

¹⁶³² Matschke 2001: 327

¹⁶³³ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 49-50

¹⁶³⁴ Παπαγιάννη 2003: 153

¹⁶³⁵ Παπαγιάννη 1997: 203

¹⁶³⁶ Prinzing 2018: 79

¹⁶³⁷ MM II: 597/Regestes: 3157. Το «Αρχόντισσα» για τον J. Darrouzes αποτελεί όνομα και όχι κάποιον «τίτλο».

βρισκόταν «επί χρόνοις τισίν» στην ιδιοκτησία της, η θυγατέρα του Απρηνού Ιακωβίνα, με την ελπίδα ότι θα επιτύχει καλύτερη μεταχείριση¹⁶³⁸, κατέφυγε στο πατριαρχικό δικαστήριο, διεκδικώντας το αδελφάτο ως «πεκούλιο» «περιελθόν αυτή από λεγάτου του προς πατρός πάππου αυτής και αμετόχως εδόθη τούτο τη ειρημένη Λασκαρίνη», χωρίς, ωστόσο, να δικαιωθεί¹⁶³⁹.

Το 1400 η Θεοδώρα, «η αρχόντισσα», με εντολή του γαμβρού της, κυρ Ιωάννη Σοφιανού, προχώρησε σε αγωγή κατά του άλλου της γαμβρού, Δημητρίου Σκουταριώτη, επειδή της όφειλε «δια γράμματος εμμαρτύρου και κατησφαλισμένου» πεντακόσια υπέρπυρα¹⁶⁴⁰. Σε αυτά θα έπρεπε να προστεθούν και άλλα 230, «α ήσαν καταγεγραμμένα εις κατάστιχον της πενθεράς αυτής», καθώς και 122 υπέρπυρα που του είχε δώσει για την αποπληρωμή παλαιότερου χρέους του. Ο Σκουταριώτης δεν αρνήθηκε το χρέος των πεντακοσίων υπερπύρων, τα 230 υπέρπυρα υποστήριξε ότι ήταν το υπόλοιπο της οφειλομένης σε αυτόν προίκας, επιχείρημα το οποίο το δικαστήριο απέρριψε, και για τα 122 δέχθηκε ότι υπήρχαν απώλειες, για τις οποίες δεν ευθυνόταν ο ίδιος, και έτσι έμειναν μόνο 75 υπέρπυρα για πληρωμή στην πεθερά του. Ο έτερος γαμβρός της Θεοδώρας ήταν ο Ιωάννης Σοφιανός. Ο Ιωάννης καταγόταν από την αρχοντική οικογένεια των Σοφιανών, και, όπως έχουμε σημειώσει, ο γάμος του με τη θυγατέρα της Θεοδώρας ήταν πιθανόν ο δεύτερος. Ήταν ένας πολύ δραστήριος επιχειρηματίας που μετείχε ενεργά, όχι μόνο σε τοπικές εμπορικές υποθέσεις, αλλά και σε εμπόριο μακρινών αποστάσεων¹⁶⁴¹. Αυτές οι δραστηριότητες τον έκαναν να συμβουλεύσει την πεθερά του να καταφύγει στο πατριαρχικό δικαστήριο. Το ερώτημα βέβαια που προκύπτει είναι ποιος ήταν ο ρόλος του στις προαναφερθείσες δοσοληψίες. Μέσω αυτού θα είμασταν σε θέση να γνωρίσουμε με περισσότερη ακρίβεια τον ρόλο και της ίδιας της Θεοδώρας. Δυστυχώς, το έγγραφο δεν δίδει κάποιο στοιχείο. Η υπόθεση, ωστόσο, ότι θα πρέπει

¹⁶³⁸ Malatras 2013: 293

¹⁶³⁹ Ο Αν. Χριστοφιλόπουλος σχολιάζοντας την απόφαση αυτή ως προς τα πεκούλια διαπιστώνει μεγάλη παρανόηση του ιουστινιάνειου δικαίου, διότι διακρίνονται μόνο δύο είδη πεκουλίων, τα ιδιόκτητα, που σχετίζονται με τους κινδύνους και τους μόχθους, και τα παγανικά, τα οποία προέρχονται από κληρονομιά, εκ των οποίων τα δεύτερα δύνανται ο γονείς να πουλήσουν για χρέη και άλλες ανάγκες, όπως ο πατέρας εδώ (Χριστοφιλόπουλος 1946α: 58). Και η Ε. Παπαγιάννη συμφωνεί ότι η απόφαση είναι ανακριβής σχετικά με τις διακρίσεις των χρηματίων, γιατί πέραν των δύο, των «παγανικών» και «αδιόκτητων», υπάρχουν και τα «απροσπόριστα». Σύμφωνα με την ίδια ερευνήτρια, είτε το πατριαρχικό δικαστήριο δεν είχε τον κατάλληλη νομική παιδεία για το πολύπολοκο δίκαιο που δείπε τα πεκούλια, παρερμηνεύοντας έτσι τις έννοιες των «παγανικών» και «απροσπόριστων», είτε απλά ήθελε να δικαιώσει τη Λασκαρίνα (Παπαγιάννη 1997: 135-137).

¹⁶⁴⁰ MM II: 606/Regestes: 3166

¹⁶⁴¹ Βλ. ενδεικτικά: Oikonomides 1979a: 68, Ganchou 2006: 58.

να υπήρχε κάποιου είδους «επαγγελματική» συνεργασία μεταξύ γαμβρού και πεθεράς δεν είναι αβάσιμη.

Γυναίκα σε ρόλο της δανειοδότριας ήταν και η Θεοδώρα Παλαιολογίνα. Όπως έχουμε ήδη δει, τα χρήματα, που ουσιαστικά αποτελούσαν ρευστοποίηση μέρους της προίκας της θυγατέρας της, δόθηκαν με τη σύμφωνη γνώμη της συμπεθέρας της Τρυχάδαινας σε εμπορικό ταξίδι του Ιωάννη Γουδέλη, γαμβρού της τελευταίας¹⁶⁴². Η περίπτωση αυτή αποτελεί την πιο τρανταχτή περίπτωση πως στα τέλη του 14^{ου} αι. η προίκα αποτελούσε ουσιαστικά μία μορφή ρευστού κεφαλαίου, το οποίο επενδύταν σε μια επισφαλή επιχείρηση από τα πρόσωπα εκείνα που θα έπρεπε να είναι οι απόλυτοι προστάτες της, οι ίδιες οι γυναίκες¹⁶⁴³. Η συμφωνία Παλαιολογίνας και Γουδέλη είχε τον χαρακτήρα εταιρικής σχέσης, σύμφωνα δε με τον Ν. Οικονομίδη, τον χαρακτήρα «παραγγελίας». Προκειται για τον τύπο εκείνο της εταιρείας, όπου ο χρηματοδότης – εν προκειμένω οι δύο γυναίκες - εμπιστεύεται ένα ποσό στον έμπορο, του οποίου το εμπορικό ταξίδι γίνεται σε συγκεκριμένη περιοχή και για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, με το ρίσκο του κεφαλαίου και τις ζημιές να βαρύνουν τον δανειστή, ενώ τα κέρδη να μοιράζονται σύμφωνα με μια φόρμουλα που παραχωρεί ορισμένο ποσοστό ως αναταμοιβή για την προσωπική εργασία του εμπόρου¹⁶⁴⁴.

Πολλές γυναίκες είχαν στην κυριότητά τους καταστήματα. Αυτά ήταν μέρος της προικώας περιουσίας ή προέρχονταν από κληρονομιά. Η πιο χαρακτηριστική ίσως περίπτωση ήταν της Θεοδώρας Παλαιολογίνας Αγγελίνας Καντακουζηνής, μητέρας του Ιωάννη Καντακουζηνού, η οποία διέθετε μεταξύ άλλων ακινήτων στην πόλη των Σερρών ένα «μαγκιπέιον» και «εργαστήρια ενοικιακά τρία»¹⁶⁴⁵. Εδώ δηλώνεται καθαρά η εκμετάλλευσή τους μέσω της είσπραξης ενοικίων. Εργαστήρια είχε λάβει προίκα, όπως έχουμε δει, και η Μαγιστρίνα από τους θείους της¹⁶⁴⁶. Και αυτή, ως γυναίκα ανώτερης καταγωγής, θα εισέπραττε προφανώς ενοίκιο. Τη ίδια διαπίστωση

¹⁶⁴² MM II: 656/Regestes: 3217, MM II: 676/Regestes: 3238

¹⁶⁴³ Laiou 2001: 270-271

¹⁶⁴⁴ Oikonomides 1979a: 72. Η Ε. Παπαγιάννη θεωρεί πως η εταιρεία του Γουδέλη και των γυναικών ταυτίζεται με την εισαγόμενη στο Βυζάντιο από Βενετούς και Γενοβέζους εμπόρους commenda. Η commenda ως τύπος θαλάσσιας επιχείρησης όριζε τον socius stans να δίδει ένα κεφάλαιο στον tractator, τον έμπορο, που έπρεπε να αναλάβει εντός προθεσμίας ένα ταξίδι σε προκαθορισμένο μέρος. Σε αυτού του είδους την επιχείρηση δεν έχουμε εξ ημισείας μοίρασμα των κερδών. Ο socius stans έπαιρνε τα ¾ και ο tractator το ¼. Θα μπορούσε, συνεπώς, θεωρητικά η Παλαιολογίνα να είχε δράσει χωρίς τη συγκατάθεση της συμπεθέρας της, αν η επένδυση ήταν ασφαλής. Επειδή όμως το ταξίδι του Γουδέλη δεν είχε χαρακτήρα τέτοιο, ήταν απαραίτητη η συγκατάθεση της, με αποτέλεσμα η ζημία τελικά να βαρύνει και τις δύο γυναίκες (Papagianni 2015: 201-202).

¹⁶⁴⁵ Kutlumus: 18

¹⁶⁴⁶ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

μπορούμε να κάνουμε και για την Ειρήνη Κομνηνή Καρδαμίνα, η οποία είχε εργαστήριο στις Σέρρες¹⁶⁴⁷, τη μοναχή Ευγενία Αβραμπάκινα Τατάδενα, η οποία ήταν ιδιοκτήτρια ενός «εργαστηρίου ανωγεωκατόγου» στη βασιλική πύλη των Σερρών¹⁶⁴⁸, την Κουμουσίνα¹⁶⁴⁹ και τη Γάβραινα, νύφη του Μιχαήλ Μονεμβασιώτη¹⁶⁵⁰. Όπως υπονοείται στην καταγραφή της περιουσίας του Κουμούση, προκειμένου να επιστραφεί στη χήρα η προίκα της και να μοιραστεί στα παιδιά το υπόλοιπο της περιουσίας του σύμφωνα με τον νόμο, η Κουμουσίνα ίσως έλαβε ένα εργαστήριο κατασκευής τζόχας. Η Γάβραινα από την άλλη έλαβε σίγουρα δύο εργαστήρια ως αποκατάσταση της προίκας της μετά τον θάνατο του συζύγου, ένα «καπηλικόν μέγα εργαστήριο» και ένα «σαπωνικόν μέγα κακάβιον» με «πάσαν την ύλην, ήγουν τα εργαλεία του σαπωναρίου». Η Γάβραινα, επιπλέον, πέραν την υπόθεσης ότι θα πρέπει να εισέπραττε και αυτή μισθώματα, είχε ενεργό συμμετοχή στην παραγωγή. Μέχρι την απόδοση σε αυτήν των δύο εργαστηρίων και ενός αμπελιού, «πολλά μὲν οἶδεν επιτηδεύματα, πολλά δὲ εργόχειρα μετεχειρίζετο, ἐξ ὧν οὐ μόνη τρέφεσθαι εἶχεν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἰδιοῖς ἐβοήθει παισίν». Ἄλλωστε, ὡς γνωρίζουμε, υπήρχαν γυναίκες στο Βυζάντιο, οι οποίες για βιοπορισμό ασκούσαν εμπόριο ή ήταν ιδιοκτήτριες μικρών αρτοποιείων, οπωροπωλείων και αρωματοπωλείων¹⁶⁵¹. Δεν γνωρίζουμε αν λειτουργούσαν ως εκμισθωτές οι αδελφές Μαρία και Άννα Μαβδελίνα ενός «γονικόθεν οικήματος εργαστηριακού» που είχαν στην κυριότητά τους¹⁶⁵² και η Καλή, χήρα του Ραμβουλά, ενός εργαστηρίου της κοντά στη βασιλική πύλη των Σερρών¹⁶⁵³. Πιθανόν στις δύο αυτές τελευταίες περιπτώσεις να είχαμε άμεση εκμετάλλευση του ακινήτου, ίσως όχι από τις ίδιες, αλλά από τους άνδρες της οικογενείας, τον σύζυγο της Άννας ή τους γιους της Καλής. Δεν γνωρίζουμε επίσης πώς εκμεταλλευόταν το 1/3 του αρωματοπωλείου που είχε στην κατοχή της η μοναχή Υπομονή Χρυσοκεφαλίνα Καυκανίνα¹⁶⁵⁴. Μάλλον εισέπραττε μίσθωμα από τον συνιδιοκτήτη Ιωάννη Αντιοχείτη Καλοειδά, αν αυτός το εκμεταλλευόταν άμεσα, ή – το πιθανότερο – τα δύο αυτά πρόσωπα να εισέπρατταν απο κοινού ενοίκιο από έναν μισθωτή, τρίτο πρόσωπο. Η απόφαση των δύο

¹⁶⁴⁷ Prodrôme: 47

¹⁶⁴⁸ Prodrôme: 71

¹⁶⁴⁹ MM II: 566/Regestes: 3123

¹⁶⁵⁰ MM II: 608/Regestes: 3168

¹⁶⁵¹ Μουτζάλη 1998: 14

¹⁶⁵² Prodrôme: 69

¹⁶⁵³ Prodrôme: 66

¹⁶⁵⁴ MM II: 555/Regestes: 3111

συνιδιοκτητών να πουλήσουν το ακίνητό τους στον Νικόλαο Σοφιανό δεν έχει να κάνει μόνο με την επιδίωξη του τελευταίου να επενδύσει σε αστικά ακίνητα του είδους αυτού την περίοδο αυτή. Νομίζω πως έχει να κάνει, πέραν των δυσκολιών που ίσως αντιμετώπιζαν η Υπομονή και ο Ιωάννης λόγω της οθωμανικής πολιορκίας, με το γεγονός ότι η συνιδιοκτησία θα καθιστούσε προβληματική την εκμετάλλευση του εργαστηρίου και κατά συνέπειαν μη αποδοτική. Υπό την έννοια αυτή ίσως τα δύο αυτά πρόσωπα να μην είχαν καν προχωρήσει στην από κοινού εκμετάλλευση του εργαστηρίου, αλλά να το πούλησαν, μόλις πέρασε στα χέρια τους. Δεν γνωρίζουμε, τέλος, αν εισέπραττε ενοίκιο από το «κατηλικόν εργαστήριον», δηλ. την ταβέρνα της, η Θεοδώρα, σύζυγος του Αστραπύρη, ή αν την εκμεταλλευόταν άμεσα η οικογένειά της, ο σύζυγος και ο γιος της και πιθανόν και η ίδια¹⁶⁵⁵

Ενοίκια βέβαια δεν εισπράττονταν μόνο από αστικά ακίνητα. Στις αρχές του αιώνα η μοναχή Μαγδαληνή, χήρα του Πενηντάρη, είχε υπογράψει συμβόλαιο με τη μονή Προδρόμου μίσθωσης ενός μύλου, που έφερε το όνομα του συζύγου της, με ετήσιο ενοίκιο έξι νομισμάτων¹⁶⁵⁶. Λίγο αργότερα με διαθήκη της τον παραχώρησε οριστικά στη μονή¹⁶⁵⁷. Η σύζυγος του Ζυμαρά εισέπραττε γύρω στα μέσα του 14ου αι. από έναν μύλο της στην ευρύτερη περιοχή των Σερρών ετήσιο ενοίκιο σε είδος, «σίτου μουζούρια δύο»¹⁶⁵⁸. Μισθωτής ήταν και πάλι η μονή Προδρόμου και η συμφωνία όριζε πως η καταβολή του ετήσιου μισθώματος θα συνεχιζόταν μετά τον θάνατο της χήρας με αποδέκτες τα τέκνα της. Προφανώς με έναν παρόμοιο τρόπο θα εκμεταλλευόταν τους μύλους τους δύο ακόμα μοναχές, η Αικατερίνη Αμοίρισα¹⁶⁵⁹ και η Ανυσία¹⁶⁶⁰.

Αναλύοντας την προίκα διαπιστώσαμε πως υπήρχαν γυναίκες που έθεσαν σε δεύτερη μοίρα την προίκα τους έναντι των επαγγελματικών δραστηριοτήτων των συζύγων τους και αυτό το συσχετίσαμε με τη γενικότερη αντίληψη περί προίκας. Η προίκα είχε απωλέσει σε μεγάλο βαθμό τον προστατευτικό χαρακτήρα της και αντιμετωπιζόταν όχι μόνο από τους άνδρες, αλλά και από τις γυναίκες ως μέρος της υπόλοιπης οικογενειακής περιουσίας και ως ένα δυνάμει ρευστό κεφάλαιο που μπορούσε να επενδυθεί. Η Α. Λαΐου συμπεραίνει για την οικονομική δράση των γυναικών την παλαιολόγια περίοδο πως αίρονται ορισμένοι από τους περιορισμούς

¹⁶⁵⁵ MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 558/Regestes: 3114

¹⁶⁵⁶ Prodrome: 12

¹⁶⁵⁷ Prodrome: 13

¹⁶⁵⁸ Prodrome: 11

¹⁶⁵⁹ Prodrome: 47

¹⁶⁶⁰ Vatopédi I: 20

που έμπαιναν στις οικονομικές δραστηριότητες τους, με αποτέλεσμα προικώα περιουσία να επενδύεται στο εμπόριο ή σε μικρές χειρωνακτικές επιχειρήσεις με πρωτοβουλία των ίδιων των γυναικών. Αυτή η αλλαγή, σύμφωνα με την ιστορικό, ίσως ήταν απότοκο της γενικότερης συμμετοχής του αστικού πληθυσμού στο εμπόριο ή της κρίσης της περιόδου, που ανάγκασε τμήματα του γυναικείου πληθυσμού, ανάμεσα στις οποίες και αριστοκράτισσες, να πάρουν μεγαλύτερες από το κανονικό πρωτοβουλίες¹⁶⁶¹.

Η σύζυγος του Κωνσταντίνου Περδικάρη, ο οποίος είχε συνάψει εταιρεία εκμετάλλευσης βιοτεχνικού εργαστηρίου με τον Θωμά Καλοκύρη, ήταν μία από τις γυναίκες που έδωσε προτεραιότητα στην ικανοποίηση του πιστωτή του συζύγου της παρά στην προστασία της προίκας της¹⁶⁶². Για το χρέος των πεντακοσίων υπερπύρων συμφωνήθη διακανονισμός που όριζε τη μηνιαία καταβολή δέκα υπερπύρων στον Καλοκύρη με ρήτρα την άντληση του ποσού από την προίκα της. Όπως επισημάναμε, αυτό έγινε με πλήρη βούληση της, αφού παραιτήθηκε από την υποθήκη και το προνόμιο πρωτοπραξίας της προίκας κατόπιν της διδαχής του βοηθούτος νόμου. Η σύζυγος του Αραμωνίτη επίσης στήριξε την επιλογή του άνδρα της να λάβει δάνειο είκοσι υπερπύρων από τον Γεώργιο Γουδέλη¹⁶⁶³. Ενώπιον της συνόδου δήλωσε πως αυτό είχε προτεραιότητα έναντι της προίκας. Το ίδιο έπραξε και η σύζυγος του Στυλιανού Χαλκεόπουλου για το δάνειο που είχε λάβει ο σύζυγός της από τους Νικόλαο Μακροδούκα και Λουκά Λινάρδο¹⁶⁶⁴. Η αιτία για την οποία οι τρεις αυτές γυναίκες προβαίνουν στα παραπάνω, πέραν της γενικότερης αντίληψης της προίκας, πιθανόν έγκειται στο ότι είχαν ενεργή συμμετοχή στις βιοτεχνικές δραστηριότητες των συζύγων, δηλ. προσέφεραν κάποιου είδους εργασία. Υπό την έννοια αυτή δεν θα ήθελαν να περάσουν σε ξένα χέρια ή να παύσουν να λειτουργούν εργαστήρια, στα οποία είχαν καταβάλει κόπο και οι ίδιες να στηθούν.

Πέραν των συζύγων των Περδικάρη, Αραμωνίτη και Χαλκεόπουλου, το πιο τρανταχτό παράδειγμα τοποθέτησης προίκας σε επενδυτική δραστηριότητα αποτελούν αναμφίβολα, λόγω και της κοινωνικής τους προέλευσης, η Παλαιολογίνα και η Τρυχάδαινα, οι οποίες επένδυσαν την προίκα της θυγατέρας της πρώτης σε ναυτική επιχείρηση και μάλιστα με ρίσκο. Γι αυτό, άλλωστε, κατέφυγαν στο δικαστήριο, επειδή η επένδυση τελικά δεν απέδωσε, όσα ήθελαν, και διαφωνούσαν

¹⁶⁶¹ Laiou 1981: 241, 247

¹⁶⁶² MM II: 536/Regestes: 3071, MM II: 562/Regestes: 3118

¹⁶⁶³ MM II: 581/Regestes: 3140, Μάτσης 1962: 112.

¹⁶⁶⁴ MM II: 617/Regestes: 3179

ποια πλευρά θα αναπλήρωνε τις απώλειες. Στους επενδυτές εντάσσεται και η Μαρία Τζελεβού, η οποία είχε από κοινού με τον αναδεκτό της ένα γαλακτοπωλείο πριν το 1400¹⁶⁶⁵. Πρόκειται για τον τύπο εκείνο της εταιρείας, που αφορούσε στην εκμετάλλευση ενός καταστήματος ή εργαστηρίου και όπου ο ιδιοκτήτης του εργαστηρίου παρείχε το κτήριο, τον εξοπλισμό και τα κεφάλαια λειτουργίας και το δεύτερο μέλος – εν προκειμένω ο αναδεκτός - την προσωπική εργασία λαμβάνοντας ανταμοιβή περισσότερο από το 50% των κερδών τη στιγμή της διάλυσης της εταιρείας¹⁶⁶⁶. Η Α. Λαΐου δεν είναι βέβαιη για την προέλευση του εργαστηρίου, σημειώνοντας όμως πως, ακόμα και αν ήταν κληρονομιά από τον σύζυγο, τότε πρόκειται για γυναίκα που συνεχίζει να επενδύει και να κάνει έξυπνες συμφωνίες¹⁶⁶⁷.

Η επένδυση όμως δεν ξέρουμε αν ισχύει για γυναίκες, που απλά κληρονομούν εργαστήρια, όπως η Καυκανίνα και οι αδελφές Μαβδαλίνη, ή απλά γνωρίζουμε ότι είχαν στην κυριότητά τους τέτοιου είδους ακίνητα, όπως η Ειρήνη Κομνηνή Καρδαμίνα. Το αν απλά εισέπρατταν μισθώματα δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση επένδυση, αλλά διαχείριση. Πολύ περισσότερο δεν αποτελεί επένδυση η απόφασή τους να τα πουλήσουν, ίσως επειδή ήταν δύσκολο γι αυτές η εκμετάλλευσή τους. Ακόμα και η Γάβραινα που έκανε εργόχειρα το έκανε, όπως με έμφαση δηλώνεται στην απόφαση, γιατί δεν είχε άλλους πόρους να θρέψει τα τέσσερα παιδιά της, όλα βρέφη. Συνεπώς, η κυριότητα ενός εργαστηρίου δεν σημαίνει απαραίτητα επένδυση.

Στην οικονομική δράση των γυναικών εντάσσονται η ίδρυση, η διαχείριση και η ανακαίνιση μονών, καθώς εξ ορισμού ένα μοναστικό ίδρυμα συνιστά μία οικονομική μονάδα. Οι αριστοκράτες, άνδρες και γυναίκες, έδειχναν μάλλον περισσότερο ενδιαφέρον για τα μοναστήρια παρά τις εκκλησίες, καθώς τα πρώτα μπορούσαν να προσφέρουν αποκλειστικότητα, περιορισμένη πρόσβαση και απομόνωση που μία εκκλησία δεν μπορούσε¹⁶⁶⁸. Επιπλέον, τα μοναστήρια αποτελούσαν την καλύτερη δυνατή ασφάλεια απέναντι σε διάφορες δυνάμεις, κοινωνικές, πολιτικές, νομικές και οικονομικές που απειλούσαν την ακεραιότητα της οικογένειας και της οικογενειακής περιουσίας, μια ασφαλή επένδυση, ικανή να φέρει υλικά και πνευματικά πλεονεκτήματα στον ιδρυτή και στους απογόνους που το κληρονομούσαν και ένεκα τούτου σύμβολο και εστία της οικογενειακής ενότητας και συνέχειας¹⁶⁶⁹.

¹⁶⁶⁵ MM II: 632/Regestes: 3194

¹⁶⁶⁶ Oikonomides 1979a: 73

¹⁶⁶⁷ Laiou 2001: 270

¹⁶⁶⁸ Morris 1984: 128-129

¹⁶⁶⁹ Magdalino 1984: 102-103

Σε έγγραφο της μονής Βατοπεδίου του 1329 υπάρχει η πληροφορία για μία μονή κοντά στις Σέρρες, που αποτελούσε κυριότητα κυρίως της Θεοδώρας Καντακουζηνής και δωρήθηκε ως μετόχι στην αθωνική μονή¹⁶⁷⁰. Συγκεκριμένα διαβάζουμε πως η μονή Βατοπεδίου είχε στην κυριότητα της «προ χρόνων περί τας Σέρρας μετόχιον εις όνομα τιμώμενον του αγίου Δημητρίου, από προσενέξεως προσκυρωθέν τη ... μονή παρά της περιποθήτου θείας της βασιλείας (του Ανδρόνικου Γ΄) κυρας Θεοδώρας της Καντακουζηνής και του περιποθήτου γαμβρού ... του μεγάλου δομέστικου κυρ Ιωάννου του Καντακουζηνού του υιού αυτού, μετά του εκείσε περιβολίου και της προσηκούσης τω τοιούτω μετοχίω γης». Ενεργή συμμετοχή στην ίδρυση της μονής Προδρόμου στη Βέροια πρέπει να είχε η σύζυγος του Θεόδωρου Σαραντηνού και ίσως η γυναικάδελφή του¹⁶⁷¹.

Μελετώντας, επιπλέον, το κληρονομικό σύστημα είδαμε πως η Μαρία Παλαιολογίνα, μέλος της αυτοκρατορικής οικογένειας, ίδρυσε τη μονή της Παναγίας Παναγιωτίσσης¹⁶⁷². Εκτός αυτών γνωρίζουμε πως η Μαρία, ως μοναχή Μάρθα, χήρα του Μιχαήλ Ταρχανειώτη Δούκα Γλαβά, ίδρυσε το επιτύμβιο παρεκκλήσι στο μοναστήρι της Παμμακάριστου στην Κωνσταντινούπολη στις αρχές του 14ου αιώνα και την ίδια περίπου εποχή, μια άλλη χήρα, η Θεοδώρα Δουκαινα Κομνηνή Παλαιολογίνα, χήρα του Μιχαήλ Η΄, αποκατέστησε το μοναστήρι του Λιβός, το οποίο προοριζόταν για μασσωλείο της οικογένειάς της, καθώς στο τυπικό του περιλαμβάνονται ακριβείς οδηγίες σχετικά με το πού πρέπει να ταφεί η οικογένειά της. Το πολύ σημαντικό μοναστήρι της Βεβαίας Ελπίδος στην Κωνσταντινούπολη επιδιόρθωσε το 1327 η Θεοδώρα Συναδηνή, στο οποίο προσέθεσε μια δεύτερη εκκλησία αφιερωμένη στον Άγιο Ιωάννη τον Βαπτιστή και ένα νοσοκομείο για τις γυναίκες¹⁶⁷³. Η περίοδος από το δεύτερο μισό του 13^{ου} αι. μέχρι και τις αρχές του 14^{ου} αι. ήταν περίοδος ακμής ως προς την ίδρυση γυναικείων μοναστηριών¹⁶⁷⁴. Από άποψη στατιστικής την παλαιολόγεια περίοδο εννέα από τα είκοσι δύο μοναστικά ιδρύματα μεταξύ 1282 και 1328 ανακαινίστηκαν και τέσσερα από τα δέκα νεοϊδρυθέντα μοναστήρια ιδρύθηκαν από γυναίκες¹⁶⁷⁵. Με την παροχή ενός μέρους όπου θα μπορούσαν να αποσυρθούν, οι ιδρύτριες προσέλκυαν πολλές δωρεές για τα ιδρύματά τους από τις γυναίκες συγγενείς τους και ως ανατάλλαγμα εξασφάλιζαν σε

¹⁶⁷⁰ Vatopédi I: 68

¹⁶⁷¹ Vatopédi I: 64

¹⁶⁷² MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330

¹⁶⁷³ Stathakopoulos 2014: 389-395

¹⁶⁷⁴ Mitsiou 2017: 107

¹⁶⁷⁵ Talbot 2001 και 2014

αυτές και τα παιδιά τους ένα καταφύγιο. Αυτό ενίσχυε τους δεσμούς και το αίσθημα αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας οικογένειας¹⁶⁷⁶. Με άλλα λόγια τα μοναστήρια αποτελούσαν προέκταση των οικογενειών τους¹⁶⁷⁷ και σύμβολο και εστία της οικογενειακής ενότητας και συνέχειας¹⁶⁷⁸. Στα κίνητρα της ίδρυσης καταλέγεται και η πίστη, η οποία ως συναίσθημα ήταν κοινό σε όλα τα στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας¹⁶⁷⁹.

Δεν πρέπει όμως να περιοριζόμαστε στις μεγάλες μονές που ιδρύθηκαν ή ανακαινίσθηκαν από γυναίκες της υψηλής αριστοκρατίας τον 14^ο αι. Η μοναχή Αγαθονίκη με τη μητέρα της μοναχή Αναστασία και τον θείο της, αδελφό της μητέρας της, μοναχό Θεοδόσιο, ίδρυσαν πριν από το 1327 στην Ηράκλεια το μικρό μοναστήρι της Παναγίας της Κριονερίτισσας¹⁶⁸⁰ και δώδεκα χρόνια μετά μία άλλη μοναχή, η Υπομονή, με τη συγκατάθεση των παιδιών και ενός εγγονού της δώρισε στη μονή Προδρόμου το 1339 το «εκ βάθρων ανεγερθέν» από την οικογένειά της μοναστήρι του αγίου Γεωργίου του Κρυονερίτη με την υποχρέωση να της παρέχει εφ' όρου ζωής ποσότητες από σιτάρι, κρασί, ελαιόλαδο, όσπρια, τυρί, βούτυρο, καρύδια, ξύλα και δάδες, ενώ μετά τον θάνατό της οι ποσότητες αυτές θα μοιράζονταν στα δύο της παιδιά μέχρι τον θάνατο τους¹⁶⁸¹. Το 1361 η μοναχή κυρά Μαρουλίνα είχε τη διοίκηση της μικρής μονής της Παναγίας Βαραγγιώτισσας¹⁶⁸² και το 1365 η Μάρθα Πυριάνα εισήλθε στη μονή της Παναγίας Πανσωλύτης, έγινε μοναχή και προχώρησε σε «βελτιώσεις και ανακτίσεις ... εξ οικείων αναλωμάτων και εξόδων αυτής»¹⁶⁸³. Το πατριαρχείο, κατόπιν επιθυμίας της, της έδωσε «την εφορίαν και διοίκησιν της τοιαύτης μονής και τα εν αυτή κτητορικά δίκαια εφ' όρω της εαυτής ζωής».

Το πώς διαχειρίζονταν την περιουσία των μονών που είχαν ιδρύσει οι αριστοκράτισσες μας δίδει το παράδειγμα της Άννας Δουκοπολίνας Μεσοποταμίτισσας. Η Δουκοπολίνα είχε στην κυριότητά της τη γυναικεία μονή των αγίων Αναργύρων της Παραθύρου στη Θεσσαλονίκη. Το 1306 εκμισθώνει στον Παύλο Λέοντα «τόπιον άνετον» στην συνοικία του Ιπποδρόμου, ιδιοκτησία της μονής, για να χτίσει «εν αυτό οικήματα οποία και βούλει»¹⁶⁸⁴. Το ποσό του ενοικίου

¹⁶⁷⁶ Connor 2004: 273

¹⁶⁷⁷ Laiou 2003: 25

¹⁶⁷⁸ Magdalino 1984: 102-103

¹⁶⁷⁹ Morris 1984: 129

¹⁶⁸⁰ MM I: 70-III/PRK I: 103

¹⁶⁸¹ Prodrome: 162

¹⁶⁸² MM I: 182/PRK III: 258/Regestes: 2433

¹⁶⁸³ MM I: 200/Regestes: 2476

¹⁶⁸⁴ Xénophon: 7

ορίσθηκε σε δύο υπερπυρικά κοκκία, το οποίο θα καταβαλλόταν ετησίως για εικοσιπέντε χρόνια αρχής γενομένης από την πρώτη Σεπτεμβρίου του 1306. Στο ποσό αυτό θα προστίθεντο άλλα τέσσερα υπερπυρικά κοκκία που ήδη πλήρωνε ο μισθωτής για γη που επίσης ανήκε στη μονή και όπου ήταν χτισμένο προικώο οίκημα της συζύγου του Λέοντα. «Μετά την εκμέτρηση των της παρούσης εκδόσεως ειρημένων εικοσιπέντε χρόνων της βελτιώσεως έτι περισωζομένης», ο μισθωτής θα πλήρωνε «προς άπαξ διπλούν το ρηθέν ετήσιο τέλος», αλλά εν συνεχεία «εις το απλούν ... μέχρι της των γενησομένων οικημάτων διαμονής και συστάσεως».

Το ενδιαφέρον για τις μονές από τους αριστοκράτες δεν σήμαινε απουσία ενδιαφέροντος είτε από τους ίδιους είτε από ανθρώπους χαμηλότερης κοινωνικής στάθμης για τους ναούς, αρκετοί εκ των οποίων διοικούνταν (και) από γυναίκες. Πριν από το 1355 η Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα δώρησε στη μονή Προδρόμου την ομώνυμη εκκλησία «μετά του αυλοτοπίου, μοδίων κε'»¹⁶⁸⁵. Το 1375 ο δεσπότης Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος και η σύζυγός του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα δώρισαν στη Μ. Λαύρα τον ναό της Θεοτόκου της Γαβαλλιώτισσας εντός «του άστεως» των Βοδενών, ο οποίος ανηγέρθη εκ βάθρων και από τους δύο¹⁶⁸⁶. Πριν από το 1400 η μοναχή Θεοδούλη Τζουρουληνή «ενεδέξατο» τον ναό της Παναγίας της Γαβραίνης «κεχαλασμένον πάντη, ανεκτίσατο τε τοιούτον και ανωκοδόμησε, τα μεν εξ οικείων εξόδων προσαναλώσασα, τα δε και παρ' ετέρων προσερανισαμένη»¹⁶⁸⁷. Το διάστημα που η Τζουρουληνή είχε αποκλειστεί λόγω πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης ο Καβαλλάριος Κοντοστέφανος φύτεψε γύρω από τον ναό αμπέλι. Η σύνοδος, όχι μόνο τον έδιωξε από τη γη, αλλά έδωσε στην Τζουρουληνή την κτητορεία και την εφορία του ναού. Ο Σίμων Σύρος και η αδελφή του Θεοδώρα Ασπιέτισσα έδωσαν γη, την οποία είχαν από κοινού, σε ιερέα για να χτίσει μια εκκλησία και να την αφήσει σε όποιον το επιθυμούσε¹⁶⁸⁸. Μετά τον θάνατο του παιδιού του ιερέα, η εκκλησία πέρασε στην κυριότητα της Ασπιέτισσας, η οποία με τη σειρά της την έδωσε στην Άννα. Η τελευταία κληροδότησε την εκκλησία στην αναδεκτή ή θετή της κόρη Άννα. Κληρονόμοι του ναού της Παναγίας της Αμολύντου με όλη την κτηματική του περιουσία ήταν μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας των

¹⁶⁸⁵ Prodrôme: 173

¹⁶⁸⁶ Lavra III: 146

¹⁶⁸⁷ MM II: 579/Regestes: 3138

¹⁶⁸⁸ MM II: 583/Regestes: 3142

Παλαιολόγων, αρχικά τα αδέρφια Δαυίδ και Θεοδώρα και μετά τον θάνατο αυτής, το μερίδιο της μοιράστηκαν τα τέκνα της Ανδρόνικος και Ειρήνη¹⁶⁸⁹.

Ιδιαίτερη σχέση με τα μοναστικά ιδρύματα και τους ναούς είχαν, όπως προελέχθη, οι χήρες. Ενώ οι γραπτές πηγές μιλούν κυρίως για τη δυνατότητα κυρίως των χηρών των ανώτερων στρωμάτων να ιδρύουν ή να υποστηρίζουν εκκλησιαστικά ιδρύματα φαίνεται πως χήρες και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων συμμετείχαν στην ίδρυση ναών και μονών, υποδηλώνοντας ένα ευρύτερο πολιτισμικό πρότυπο που διαπερνούσε όλα τα επίπεδα της βυζαντινής κοινωνίας. Η βυζαντινή αρχαιολογία έχει καταδείξει τη συμμετοχή αγροτισσών χηρών στη θεμελίωση ή ανακαίνιση των τοπικών εκκλησιών. «Τα αρχαιολογικά ευρήματα από χωριά ή εκκλησίες και επιγραφές σε ταπεινές εκκλησίες παρέχουν σημαντικά στοιχεία που μας επιτρέπουν να συνδέσουμε για πρώτη φορά τις χήρες άμεσα με τις τοπικές εκκλησίες στα ύστερα βυζαντινά χωριά και να υποθέσουμε για τον ρόλο τους στην κατασκευή, την επίπλωση και την υποστήριξη των εκκλησιών που χρησιμοποιούνται για οικογενειακή λατρεία και ταφή» επισημαίνουν οι Sh. E. J. Gerstel και S. Kalopissi-Verti. Όπως, επιπλέον, σημειώνουν, οι χήρες συμμετείχαν ενεργά στην ίδρυση ή την επανίδρυση εκκλησιών στο Βυζάντιο τόσο από αστικό όσο και από αγροτικό περιβάλλον. Οι δύο ιστορικοί συνδέουν αυτήν την πρακτική με τρεις παράγοντες, οι οποίοι έχουν ήδη επισημανθεί από την παρούσα έρευνα: πρώτον, τη βυζαντινή νομοθεσία περί κληρονομιάς, η οποία παρείχε στις χήρες οικονομική ανεξαρτησία μετά τον θάνατο των συζύγων τους, δεύτερον, την χαλάρωση των κοινωνικών αντιλήψεων σχετικά με την εκποίηση των προικώων αγαθών, η οποία επέτρεψε σε πολλές να συμμετάσχουν πληρέστερα στην ίδρυση των εκκλησιών στο ύστερο Βυζάντιο, μια περίοδο με δραματική αύξηση στην κατασκευή των ταφικών παρεκκλησιών, και, τρίτον, τις νομικές ενδείξεις εναντίον ενός νέου γάμου, με συνέπεια οι χήρες να είναι πιο ελεύθερες από ότι θα ήταν, αν είχαν εκ νέου παντρευτεί και αποκτήσει απογόνους¹⁶⁹⁰.

Η διοίκηση δεν αφορούσε μόνο ακίνητη εκκλησιαστική περιουσία, αλλά και κινητή, πρωτίστως δε εικόνες. Κατά την Παλαιολόγεια περίοδο οι γυναίκες της αριστοκρατίας συνέχισαν να παραγγέλλουν πολυτελή έργα τέχνης, όπως εικόνες¹⁶⁹¹,

¹⁶⁸⁹ MM II: 621/Regestes: 3182

¹⁶⁹⁰ Gerstel – Kalopissi 2014. Βλ. επίσης και Νικολάου 1993: 31

¹⁶⁹¹ Talbot 2014: 273

οι οποίες έφεραν ονόματα, τα οποία λειτουργούσαν ως εμπορικό σήμα¹⁶⁹². Η μοναχή Ευφροσύνη Μαρινία, από τη Λακεδαίμονα, είχε από κοινού με τον επίσκοπο Κερνίτζης Μαλωταρά – σημαντική οικογένεια της Λακεδαιμονίας - «εκ γονικότητας» εικόνα της Θεοτόκου της Οδηγήτριας¹⁶⁹³. Επρόκειτο προφανώς για αντίγραφο της αυθεντικής, η οποία παρέμεινε στην Κωνσταντινούπολη¹⁶⁹⁴. Οι δύο τους μοιράζονταν από κοινού «των προσόδων των εκ ταύτης ... εικόνας και των ανατεθειμένων κτημάτων αυτή». Ο Μαλατωράς προσπάθησε, ωστόσο, να κερδίσει περισσότερα από αυτά που του αναλογούσαν. Επίσης, αν και η μοναχή ανήγειρε ναό με τη συμβολή του ανιψιού του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου του Ασάνη, που τύγγανε «εις κεφαλήν εν τη Πελοποννήσω», η εικόνα κατέληξε στα χέρια του επισκόπου Κρήτης. Το πατριαρχικό δικαστήριο αποφάσισε η εικόνα να επιστρέψει στο ναό που είχε κτισθεί ειδικά για αυτήν από τη μοναχή Ευφροσύνη και τα όποια έσοδα από την εικόνα να μοιράζονται εξ ημισείας μεταξύ της τελευταίας και του Μαλωταρά. Είναι, συνεπώς, προφανές ότι το εικόνισμα της Οδηγήτριας είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον του ίδιου του αυτοκράτορα και της αριστοκρατίας και για τον λόγο αυτό είχε τη δική της «κατοικία» και μία αίγλη που δεν είχαν άλλες εικόνες¹⁶⁹⁵. Απολαβές από την εκμετάλλευση εικόνας είχε και η Καλή Γάβραινα και εν συνεχεία η εγγονή της Άννα Βατατζίνα, στην οποία την κληροδότησε με διαθήκη της. Το εικόνισμα της Παναγίας της Κουβουκλαραίας είχε παλαιότερα κληροδοτηθεί επίσης με διαθήκη στη Γάβραινα από την αδελφή της¹⁶⁹⁶. Το εισόδημα από τα αναθήματα χωριζόταν σε τρία μέρη: το ένα προοριζόταν για την εκκλησία όπου βρισκόταν η εικόνα, ως ένα είδους ενοικίου, και τα άλλα δύο για τους δύο κληρονόμους. Επιπλέον, το ήμισυ του εισοδήματος από λειτουργίες και παρακλήσεις και από την πώληση ελαίου και κεριών θα πήγαινε στον ιερέα που υπηρετούσε στην εκκλησία και το άλλο μισό και πάλι στους κληρονόμους. Όπως αναφέρει ο Ν. Οικονομίδης, η εν λόγω απόφαση «είναι γεμάτη από λεπτομέρειες σχετικά με τη φύση των εσόδων που θα μπορούσε να φέρει μια εικόνα: δωρεές, πληρωμές σε μετρητά για προσευχές, πώληση λατρευτικών υλικών. Φαίνεται πως όλα αυτά ήταν αρκετά, ώστε το ήμισυ των εσόδων από λειτουργίες και κεριά να

¹⁶⁹² Oikonomides 1991: 43

¹⁶⁹³ MM II: 30-I/PRK I: 35/Regestes: 2064

¹⁶⁹⁴ Oikonomides 1991: 40

¹⁶⁹⁵ Oikonomides 1991: 43

¹⁶⁹⁶ MM II: 658/Regestes: 3219

μπορούσε να καλύψει τουλάχιστον ένα μέρος των δαπανών ενός ιερέα, πιθανώς συμπεριλαμβανομένης της οικογένειάς του»¹⁶⁹⁷.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί από την έρευνα, οι γυναίκες που συμμετείχαν στην ίδρυση κυρίως των μονών συνδέονται με τη φιλανθρωπία¹⁶⁹⁸. Ο Θεόδωρος Σαραντηνός στη διαθήκη του δηλώνει ότι θα συνεχίσει το φιλανθρωπικό έργο της γυναίκας του που είχε αναφορά τους «πτωχούς»¹⁶⁹⁹. Το θέμα έχει ενδελοχώς μελετήσει ο D. Stathakopoulos, ο οποίος επισημαίνει πως η φιλανθρωπία ήταν κατά κανόνα απρόσωπη και σπάνια σε καιρούς μη κρίσης. Επιπλέον, ορισμένες γυναίκες προτιμούσαν να δώσουν απευθείας στους φτωχούς, κατά κανόνα, ως κληροδοτήματα, χωρίς να καθιερώνουν ένα θεσμικό όργανο. Σύμφωνα με τον ερευνητή, το καλύτερα τεκμηριωμένο φιλανθρωπικό έργο αφορά σε ιδρύματα και – πάλι - κυρίως τα μοναστικά. Η αριστοκρατία και εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, άλλωστε, επέδειξαν τη φιλανθρωπία τους κυρίως με την ίδρυση μοναστηριών και πολύ λιγότερο φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Όταν η Θεοδώρα αποκατέστησε το μοναστήρι του Κωνσταντίνου του Λιβός του δέκατου αιώνα, ίδρυσε σε αυτό ένα νοσοκομείο για γυναίκες, το οποίο θα φιλοξενούσε δώδεκα ασθενείς, αν και η έμφαση της ιδρύτριας βρισκόταν στη μονή, καθώς στο τυπικό του οι σχετικές με το νοσοκομείο ρυθμίσεις περιορίζονται σε δύο μόνο χωρία¹⁷⁰⁰.

Συνοψίζοντας, παρά τις διακρίσεις του νόμου υπέρ των ανδρών πολλές γυναίκες σε πηγές του 14^{ου} αι. παρουσιάζονται αρκετά δυναμικές. Αρκετές γυναίκες ζήτησαν μόνες τους, χωρίς δηλ. ανδρική εκπροσώπηση, ενώπιον του πατριάρχη την προστασία της προίκας τους, ακόμα και αναψηλάση της δίκης που είχε να κάνει με διαζύγιο. Πολλές γυναίκες επίσης παρουσιάζονται αρκετά δραστήριες στη διαχείριση των περιουσιών τους και σε επαγγελματικές δραστηριότητες των συζύγων τους ή δικές τους. Η δράση αυτή ήταν σύμφυτη με το πώς οι ίδιες οι γυναίκες έβλεπαν πλέον την προίκα τους και για τον λόγο αυτό συναντούμε γυναίκες της αριστοκρατίας ή των μεσαίων στρωμάτων σε ρόλο δανειοδότριας ή συμμετέχουσας σε επιχειρηματικές δραστηριότητες. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέψουμε πως ειδικά για τις

¹⁶⁹⁷ Oikonomides 1991: 41-42

¹⁶⁹⁸ Laiou 2003: 26

¹⁶⁹⁹ Vatopedí I: 64: «βούλομαι και διορίζομαι ίνα ετησίως δίδεται από των εισοδημάτων αυτών και εις πτωχικά γυναικεία μοναστήρια τας μοναχάς και τοις αδελφοίς μου πένησι σίτου μόδια ανονικά εκατόν και οίνου μέτρα εκατόν πενήκοντα, επει και η μακαρίτις εκείνη ευγενεστάτη Δούκενα Αγγελίνα η σύζυγός μου έφθασε τούτο ποιείν επί χρόνοις πολλοίς τη μεγάλη Πέμπτη και τη μεγάλη Πρασκευή, υποδύουσα και τρέφουσα τους φτωχούς».

¹⁷⁰⁰ Stathakopoulos 2014: 392-393

αριστοκράτισσες ο ρόλος τους αυτός, όσο δυναμικός και αν ήταν, περιορίζεται εντός του σπιτιού, ήταν δηλ. αθέατος και συνάμα σύμφυτος της κοινωνικής τους θέσης. Γενικά, άλλωστε, θεωρείτο σωστό για τις γυναίκες να διάγουν αθόρυβη ζωή μακριά από τα ανδρικά βλέμματα¹⁷⁰¹. Συνεπώς, η οικονομική δράση των γυναικών δεν ήταν άσχετη με την κοινωνική καταγωγή, με την έννοια πως αλλιώς δρούσαν οικονομικά οι γυναίκες των κατώτερων κοινωνικά τάξεων και αλλιώς των ανώτερων. Οι γυναίκες συνδέονται, επιπλέον, με την ίδρυση ή επανίδρυση μονών και εκκλησιών. Τα αρχαιολογικά πορίσματα έχουν αποδείξει ότι αυτό δεν ήταν προνόμιο μόνο των αριστοκρατισσών, όπως κάποτε πιστευόταν βάσει μόνο των γραπτών πηγών, αλλά γυναικών από όλα τα στρώματα, κυρίως δε των χηρών, οι οποίες είχαν περισσότερη ελευθερία διάθεσης της περιουσίας τους. Εν κατακλείδι παραθέτω τη μαρτυρία δύο επιπλέον δυναμικών γυναικών, της Ειρήνης Κουρτεσίας και της Άννα Χρυσιμίνας. Εξαιτίας της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας, όσοι είχαν περιουσία στις Προποντίδες νήσους αντιμετώπισαν προβλήματα λόγω του πολεμικού ναυτικού των Οθωμανών¹⁷⁰². Ένας εξ αυτών ήταν ο Νικόλαος της Παπαδίας που «ηχμαλωτήθη ... παρά των Τούρκων». Το 1400 η σύζυγός του Ειρήνη αναλαμβάνει η ίδια πρωτοβουλία και συμφωνεί με τον Παχουμά, συνεργάτη του άνδρα της και και οινέμπορο, για την απελευθέρωση του¹⁷⁰³. Λίγους μήνες μετά η Χρυσιμίνα «έγκλησιν εποίησατο κατά του ιερέως Μανουήλ του Αποκαύκου, περί του οσπητίου, ο διέπρασεν αυτή προ καιρού τινος προς αυτόν ... λέγουσα, ως ούτε υπέρπυρα έλαβεν εξ αυτού χάριν του οσπητίου τούτου, ούτε πρατήριον γράμμα πεποιήκεν αυτή προς αυτόν»¹⁷⁰⁴. Οι ενέργειες αυτών των δύο γυναικών ορίζουν ένα πεδίο δράσης που συμπληρώνει την εικόνα των γυναικών ειδικά των τελευταίων χρόνων του 14^{ου} αι.

¹⁷⁰¹ Rie 1990: 214, Νικολάου 1993: 33

¹⁷⁰² Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 45

¹⁷⁰³ MM II: 604/Regestes: 3164

¹⁷⁰⁴ MM II: 640

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

Κατόπιν των όσων είδαμε στα προηγούμενα Κεφάλαια είναι ενδιαφέρον να παρουσιάσουμε σε αδρές γραμμές το προφίλ, δηλ. την υλική βάση, τις αντιλήψεις και τις συμπεριφορές γενικά της αριστοκρατικής οικογένειας και της οικογένειας της μεσαίας τάξης¹⁷⁰⁵. Η εργασία είναι πολύ πιο σύνθετη όσον αφορά την οικογένεια της μεσαίας τάξης, διότι οι πληροφορίες που διαθέτουμε είναι πολύ λιγότερες και αφορούν κατά κύριο λόγο μεμονωμένα άτομα, για τα οποία απουσιάζουν στοιχεία που να τα συνδέουν με άλλα συγγενικά άτομα, ώστε να μπορούμε να υπερβούμε το ατομικό επίπεδο. Επιπλέον, ακόμα και αυτή η ένταξη των λίγων ατόμων στην τάξη αυτή είναι μια επίπονη διαδικασία. Για τον λόγο αυτό, όπως έχουμε ήδη δει, ερευνητές συχνά διαφωνούν για το αν ένα πρόσωπο ανήκει στη μεσαία τάξη ή σε χαμηλό στρώμα της αριστοκρατίας. Με άλλα λόγια το πού «τελειώνει» το ανώτερο μεσαίο στρώμα και το πού «αρχίζει» το κατώτερο αριστοκρατικό είναι αδύνατον να ορισθεί με σαφήνεια.

Α. Το «Προφίλ» της Αριστοκρατικής Οικογένειας

Η αριστοκρατική οικογένεια είχε επίγνωση της υπεροχής της. Όταν ο αριστοκρατικός καταγωγής μοναχός Παύλος Τάγαρις μιλά για την οικογένεια του, το κάνει σχεδόν με υπεροψία¹⁷⁰⁶. Οι γονείς του δεν ήταν οποιοδήποτε, αλλά «ευγενείς» και αυτή η «ευγένεια» πήγαινε πολύ πίσω στον χρόνο¹⁷⁰⁷. Με την ίδια υπεροψία μιλά για τους γονείς της η Θεοδώρα Συναδηνή, κτητόρισα της μονής της Βεβαίας Ελπίδας. Ο πατέρας της «του πανευγεστάτου μεν των Παλαιολόγων γένους ετύγχανε ων» και η μητέρα της ήταν «ευγενεστάτη .. εκ των Βρανών» και «άπαντα δ' ανάλογα τη του γένους μεγαλοπρεπεία του ομοζύγου επλούτει και είχε και άπαντα ισοτάλαντα»¹⁷⁰⁸. Οι γονείς, συνεπώς, φρόντιζαν, ώστε τα παιδιά τους να έχουν γάμους ανάλογους της υψηλής κοινωνικής τους θέσης, αν και αυτό δεν ήταν πάντα κατορθωτό. Πάντως η επιλογή δεν πήγαινε πέραν οικογενειών των υψηλών στρωμάτων της μεσαίας τάξης και αυτό για να προσφέρουν οι τελευταίοι μία υλική

¹⁷⁰⁵ Για τη σχετική με την αριστοκρατία και τους μέσους ιστορική έρευνα βλ. Κεφάλαιο 1: Οι γαμήλιες στρατηγικές.

¹⁷⁰⁶ MM II: 476/ Regestes: 2974

¹⁷⁰⁷ «ως εμοί μεν υπήρξε γονέων τυχείν ευσεβών ... ευγενείς μεν γαρ εκ προγόνων αληθώς ήσαν»

¹⁷⁰⁸ Delehaye 1921: 23

βάση που είχε χαθεί από την αριστοκρατική οικογένεια. Επιπλέον, οι αριστοκράτες είχαν επίγνωση των ορίων της συγγένειας και δεν προχωρούσαν σε συνοικέσια που παρέβαιναν τη σχετική με τον γάμο νομοθεσία, με τάσεις, ωστόσο, ασυνέπειας στα τέλη του 14^{ου} αι. Στην οργάνωση των συνοικεσίων η αριστοκρατική οικογένεια δεν διέφερε από τις υπόλοιπες οικογένειες, καθώς οι γονείς - ή άλλοι συγγενείς - όριζαν τη νύφη ή τον γαμβρό και τα παιδιά δεν είχαν το δικαίωμα ελεύθερης επιλογής. Πέραν της εδραίωσης της θέσης της οικογένειας, βασική επιδίωξη ενός αριστοκρατικού γάμου ήταν η απόκτηση απογόνων. Ως προς αυτό και πάλι δεν διέφερε από την υπόλοιπη κοινωνία. Η περίπτωση της Βρυένισσας που είχε αναθρέψει την πρώτη εξαδέλφη της Μαγιστρίνα μας οδηγεί στην υπόθεση ότι κάποιες αριστοκράτισσες εκτός γάμου υιοθετούσαν άτυπα στενή τους συγγενή, άνθρωπο δηλ. της δικής τους τάξης¹⁷⁰⁹. Ένα επιπλέον κοινό στοιχείο της αριστοκρατικής οικογένειας με τις υπόλοιπες ήταν η ονοματοδοσία. Μπορεί κάποια ονόματα - ειδικά στην αυτοκρατορική οικογένεια - να ήταν πιο κοινά στους αριστοκράτες σε σχέση με την υπόλοιπη κοινωνία ή ονόματα κοινά στους πάροικους να απουσιάζουν στους αριστοκράτες, εντούτοις το παιδί συνηθιζόταν να παίρνει τον όνομα του παππού ή της γιαγιάς, όπως ακριβώς και ένα παιδί παροίκων. Σε αυτό που φαίνεται να διέφερε η αριστοκρατική οικογένεια σε σχέση με άλλες ήταν το διαζύγιο. Χωρίς να είναι απόν, φαίνεται πως δεν ήταν επιλογή, καθώς με αυτό διαρρηγνύονταν οι σχέσεις όχι μόνο του ζεύγους, αλλά και επιφανών οικογενειών. Νομίζω, συνεπώς, πως η συχνή αναφορά στην επιλογή του μοναχικού βίου από αριστοκράτες μετά την απόκτηση απογόνων έχει να κάνει και με το εξής: πρόκειται για διαζύγιο που αφήνει τις σχέσεις ανάμεσα στις γενέθλιες οικογένειες σχετικά αλώβητες και παράλληλα επιτρέπει έναν αξιοπρεπή βίο, καθώς η είσοδος στη μονή γίνεται με δωρεά σημαντικής περιουσίας και παράλληλη υποχρέωση της μονής να εξασφαλίσει ένα επίπεδο ζωής υψηλό για τον αριστοκράτη που ζει πλέον στους κόλπους της. Η παραμονή μιας οικογένειας στους αριστοκρατικούς κύκλους βασιζόταν στους γάμους συμφέροντος, αλλά και στο πόσο κοντά βρισκόταν στην αυτοκρατορική οικογένεια. Οι συγγενικοί δεσμοί με αυτήν όριζαν το πόσο ψηλά εντός της τάξης της τοποθετείτο μία αριστοκρατική οικογένεια και, επιπλέον, ένα υψηλό υλικό επίπεδο, καθώς τα αξιώματα συνοδεύονταν και με υψηλούς μισθούς.

¹⁷⁰⁹ MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424

Η υλική βάση της αριστοκρατικής οικογένειας ήταν μεγάλη και προφανώς γονόταν μεγαλύτερη όσο υψηλότερα εντός της αριστοκρατίας βρισκόταν. Η αυτοκρατορική οικογένεια και οικογένειες με πολύ στενή σχέση με αυτή, όπως των Καντακουζηνών, διαθέτουν μεγάλη ακίνητη περιουσία στην πρωτεύουσα, σε διάφορες μακεδονικές πόλεις και βεβαίως στην ύπαιθρο. Η περιουσία αυτή συνίσταται σε αστικά ακίνητα, όπως οικήματα, εργαστήρια, οικόπεδα, κήπους κ.ά., αλλά και αγροτικά, όπως κτήματα, αμπέλια, μύλους κ.ά. Η Κωνσταντινούπολη δεν έπαυσε ποτέ να αποτελεί ελκυστικό τόπο για τους αριστοκράτες, οι οποίοι επένδυναν συχνά στην αγορά εκεί ακινήτων, ανάμεσα στα οποία κυρίαρχο ρόλο είχαν οι μονές¹⁷¹⁰. Ανάλογα είναι τα συμπεράσματά μας και για τις μακεδονικές πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη¹⁷¹¹, την Αδριανούπολη¹⁷¹² και τα Βοδενά¹⁷¹³. Εκεί όμως που πραγματικά η παρουσία των αριστοκρατικών οικογενειών ήταν ισχυρή τον 14^ο αι. ήταν οι Σέρρες. Ακίνητη περιουσία εντός της πόλης και στα περίχωρά της, εκτός των οικογενειών Παλαιολόγου και Καντακουζηνού, είχαν ενδεικτικά οι οικογένειες Δούκα, Συναδηνού και Θεοδώρας Αγγελίνας, Γεωργίου Κοντοστεφάνου Καλαμέα και Ειρήνης Κοντοστεφανίνας Καπαντρίτησας, Νικόλαου Καρδάμη και Ειρήνης Κομνηνής Καρδαμίνας κ.ά.¹⁷¹⁴. Η εκεί περιουσία οικογενειών της υψηλής και της

¹⁷¹⁰ Bernicolas-Hatzopoulos 1983: 42. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η Βρυνέισσα, η οποία πριν το 1360 είχε προικοδοτήσει με οικήματα την πρώτη εξαδέλφη της και «θετή» της κόρη Μαγιστρίνα. Μετά τον θάνατο της η τελευταία, εκτός των προικίων οικημάτων, είχε στην κυριότητά της και άλλα οικήματα, έναν φούρνο, ένα περιβόλι και τρία εργαστήρια σε κεντρική οδό (MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424).

¹⁷¹¹ Ο «σεβαστός κυρ» Κωνσταντίνος Μουζάλων είχε οικήματα στη Θεσσαλονίκη το 1324 (MM I: 55-I/PRK I: 70/Regestes: 2108).

¹⁷¹² Η θυγατέρα της κυράς Ευφροσύνης Πετραλειφίνας και σύζυγος του οικείου του αυτοκράτορα κυρ Θεόδωρου Βρανά προικία οικήματα στην Αδριανούπολη (MM I: 69/PRK I: 100/Regestes: 2153, MM I: 70-II/PRK I: 102/Regestes: 2156).

¹⁷¹³ Μεγάλη ακίνητη περιουσία στα Βοδενά είχαν ο Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος και η σύζυγός του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα (Lavra III: 146)

¹⁷¹⁴ Prodrôme: 14, 53, 56, 69, 71, 92, 101, 143, 165, Iviron III: 71: Αναφέρουμε επιπλέον τους Κωνσταντίνο Ατουέμη και Άννα, Μανουήλ Ζαγαρομάτη και Μαρία, Ξένο Καλλιγόπουλο ή Μουρμουρά και Θεοδώρα, Ευγενία Αβραμπάκινα Τατάδενα, Αλέξιο Άγγελο και Ειρήνη, Μιχαήλ Μύρη και Ειρήνη, Δημήτριο Βαστραλίτη και Ευδοκία, Γεώργιο Βατάτζη Φωκόπουλο και Άννα Αγγελίνα. Το μέγεθος της περιουσίας των οικογενειών της υψηλής αριστοκρατίας υπογραμμίζεται από τα ακόλουθα δύο ενδεικτικά παραδείγματα. Η ακίνητη περιουσία που δώρισε το 1338 στη μονή Κουτλουμουσίου η «δούλη και θεία του κραταιού και αγίου ... βασιλέως Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα η Καντακουζηνή», η μητέρα του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού, συνίστατο σε ένα κτήμα κοντά στις Σέρρες, «περιβόλια δύο, οσπήτια αρωγεωκατώγεια μετά αυλής και χαμαιγέων οσπητίων τεσσάρων και μαγκυπείου, περί την γειτονίαν διακειμένα του Αγίου Γεωργίου του Σαρακηνοπολίτου» εντός της πόλης και εκτός αυτής «περί το εμπόριον εργαστήρια ενοικιακά τρία ... κητώρειον και αμπελοτόπιον ..., αμπέλια εν διαφόροις τόποις ..., ζευγηλατείον έχον γην εν δυσί τόποις πλησίον χωρίου της Κόσνας, ποσότητος ούσαν μοδίων χιλίων πενήκοντα, εν ω έστι και ζευγάρια δύο και πρόβατα εκατόν» (Kutlumus: 18). Το 1375 ο δεσπότης Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος και η σύζυγός του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα δώρισαν στη Μ. Λαύρα τον ναό της Θεοτόκου της Γαβαλλιώτισσας, ο οποίος ανηγέρθη εκ βάθρων από τους ίδιους «εν μέσω του άστεως» των Βοδενών.

τοπικής αριστοκρατίας περιλαμβάνει αστικά ακίνητα, οικήματα, οικοπέδα και εργαστήρια, αλλά και ναούς, μοναστήρια, μικρά ή μεγάλα, όλα με τη δική τους κινητή και ακίνητη περιουσία, καθώς και ολόκληρα χωριά ή μέρος αυτών. Η περιουσία μιας αριστοκρατικής οικογένειας περιλάμβανε σημαντική κινητή περιουσία, όπως κοσμήματα¹⁷¹⁵ ή εικόνες, που μπορούσαν να αποφέρουν κέρδη¹⁷¹⁶. Μέρος της περιουσίας μιας αριστοκρατικής οικογένειας προερχόταν από την προίκα ή κληρονομείτο. Άλλο μέρος της προερχόταν μέσω αγοράς από άλλους αριστοκράτες¹⁷¹⁷ και μη¹⁷¹⁸. Αριστοκρατικές οικογένειες αγόραζαν ακίνητα και από κληρικούς ή μονές¹⁷¹⁹. Σπανιότερα η απόκτηση ακινήτων γίνεται μέσω ανταλλαγής μεταξύ αριστοκρατών¹⁷²⁰. Υπάρχουν πληροφορίες του πώς εκμεταλλεύονταν μία αριστοκρατική οικογένεια τα ακίνητά της. Το 1344 ο Γεώργιος Φωκόπουλος, άνθρωπος υψηλής καταγωγής με σημαντική ακίνητη περιουσία στην περιοχή των Σερρών, επιθυμούσε να αναγείρει έναν μύλο δίπλα σε έναν άλλο δικό του και σε έναν της μοναχής Αικατερίνης Αμοίρισας¹⁷²¹. Η τελευταία με τη συγκατάθεση των γιων και της αδελφής της δίδει την άδεια να φτιαχθεί ένας αγωγός νερού από το χωράφι της σε γη του, προκειμένου να πραγματοποιηθεί το έργο. Με πρόσταγμα του Στέφανου Dusan, του σέρβου αυτοκράτορα, δίδεται η άδεια και πάλι στον Φωκόπουλο να αναγείρει σε άλλη περιοχή έναν επίσης μύλο μαζί με ένα εργαστήριο

Μαζί με τον ναό δώρισαν και τα εξής: το χωριό Τζερκόβιανη «συν τα την Τρουλωτήν», μαζί με ένα μυλοκόπιο, εντός και εκτός των Βοδενών σπήτια, «οσπητοτόπια», εργαστήρια, περιβόλια, αμπέλια, χωράφια, μυλικά εργαστήρια, τα χωριά Αβόριανη και Κριβοσχιάδη, το μοναστήρι της Βιζοβάς με τους παρούς και την ακίνητη περιουσία του, ένα μικρό μοναστήρι στο Νησόπουλο με ένα αμπέλι, ένα επιπλέον αμπέλι, δύο περιβόλια «έμπροσθεν του κάστρου» και, τέλος, το χωριό Σουσίτζα (Lavra III: 146). Σημαντική ακίνητη οικογένεια διαθέτουν και οικογένειες της τοπικής αριστοκρατίας, όπως η οικογένεια Καλλιγόπουλου ή Μουρμουρά στις Σέρρες ή η οικογένεια Σαραντηνού στη Βέρροια. Η περιουσία της οικογένειας Σαραντηνού θα αποτελέσει την υλική βάση πάνω στο οποίο θα φτιαχθεί το οικογενειακό τους μοναστήρι εντός της πόλης.

¹⁷¹⁵ Η σύζυγος του Γαβριήλ Παλαιολόγου είχε λ.χ. προικία κοσμήματα αξίας τουλάχιστον 150 υπερπύρων (MM II: 679/Regestes: 3241).

¹⁷¹⁶ Τη μεγάλης αξίας εικόνα της Παναγίας της Κουβουκλαραίας είχε αρχικά η Αθανασία, η οποία την κληροδότησε στην αδελφή της Καλή Γάβραινα και η τελευταία με τη σειρά της στην εγγονή Άννα Βαταζίνα (MM II: 658/Regestes: 3219).

¹⁷¹⁷ Το 1310 η Καλή, χήρα του Ραμβουλά με τα παιδιά της, Αλέξιο, Καριανίτη και Μαρία, πούλησαν στον «πριμμικήριον των χρυσοβουλλάτων κυρ Ανδρόνικον τον Λυπηνάριν» ένα εργαστήριο δίπλα στα τείχη της πόλης των Σερρών (Prodrome: 66).

¹⁷¹⁸ Το 1317 ο Θεόδωρος Μετοχίτης, μέγας λογοθέτης, αγόρασε γη από την οικογένεια του Μανουήλ Ν. (Prodrome: 34) και το 1347 η Μαρία Φιλοματινή πούλησε στον κυρ Μιχαήλ Συναδηνό «οίκημα ανωγαιοκάτωγον μετά του έμπροσθεν αυτού χαμαιγίου» (Prodrome: 57).

¹⁷¹⁹ Κτήμα κοντά στις Σέρρες είχε αγοράσει η Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα Καντακουζηνή από τη μονή του Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη. Το 1313 πατέρες της μητρόπολης Σερρών πούλησαν γη τριών στρεμμάτων στην περιοχή του Λιβοβιστού στον «πανευγενέστον Κομνηνόν κυρ Γεώργιο τον Βατάτζην» (Prodrome: 41).

¹⁷²⁰ Το 1334 ο Γεώργιος Κομνηνός Λάσκαρης ανταλλάσσει με τον Γεώργιο Φωκόπουλο κτήματα (Prodrome: 43).

¹⁷²¹ Prodrome: 47

και πάλι δίπλα σε έναν άλλο δικό του¹⁷²². Οικήματα που προφανώς θα εκμίσθωνε είχε πρόθεση να αναγείρει ο Γεώργιος Φωκάς σε οικόπεδο που του είχε παραχωρήσει ο επίσκοπος Ζιχνών στις αρχές του 14^{ου} αι.¹⁷²³ Μέρος των μισθωμάτων θα κατέληγε στη μονή Προδρόμου. Το 1306 η Άννα Δουκοπολίνα Μεσοποταμίτισσα εκμισθώνει σε κάποιον Παύλο Λέοντα «τόπιον άνετον» στην συνοικία του Ιπποδρόμου στη Θεσσαλονίκη, ιδιοκτησία της γυναικείας μονής των αγίων Αναργύρων της Παραθύρου, η οποία της ανήκε, για να χτίσει «εν αυτώ οικήματα οποία και βούλει». Μέρος και πάλι των μισθωμάτων θα κατέληγε στη Δουκοπολίνα και τη μονή της¹⁷²⁴. Πολλές αριστοκρατικές οικογένειες ταλανήθηκαν στο εσωτερικό τους από διενέξεις με επίκεντρο μεγάλη ακίνητη περιουσία¹⁷²⁵.

Σημαντική πτυχή του προφίλ της αριστοκρατικής οικογένειας τον 14^ο αι. είναι η στενότερη σχέση της με την Εκκλησία. Πολλές αριστοκρατικές οικογένειες είχαν στην κυριότητά τους ή είχαν ιδρύσει εκκλησιαστικά ιδρύματα. Την παλαιολόγεια περίοδο, παρά τη γενική εικόνα εγκατάλειψης και κατάρρευσης πολλών κτηρίων της Κωνσταντινούπολης, μοναστήρια και φιλανθρωπικά ιδρύματα, χτίστηκαν, ανακαινίσθηκαν και επεκτάθηκαν¹⁷²⁶. Παρά τη γενικότερη φτώχεια του βυζαντινού κράτους υπήρχαν ακόμα αριστοκρατικές οικογένειες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να προχωρούν σε τέτοιου είδους έργα. Η βασιλεία του Ανδρόνικου Β' θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως περίοδος δημιουργικότητας. Δέκα νέες μονές

¹⁷²² Prodrome: 48

¹⁷²³ Prodrome: 73

¹⁷²⁴ Iviron III: 7

¹⁷²⁵ Τον Δεκέμβριο του 1315 η Θεοδώρα Βαλσαμίνα αντιδίκησε με τη νύφη της Ευδοκία Φιλανθρωπινή για ένα ζευγηλατείο (MM I 16-III/PRK I: 23/Regestes: 2049) και ο κυρ Θεόδωρος Βαβουσκομίτης με τον κυρ Βασίλειο Καβαλλάριο, αδελφό του νεκρού γαμβρού του, επειδή διακρατούσε το μερίδιο του τελευταίου σε κτήμα που τα αδέρφια μοιράζονταν, στερώντας το από τα εγγόνια του (MM I: 35-I/PRK I: 43/Regestes: 2072). Μεγάλη αναστάτωση προκλήθηκε στην οικογένεια του Θεόδωρου Παδυάτη, όταν έδωσε ένα κτήμα του, με το οποίο αναπλήρωνε μέρος της χαμένης προίκας της νύφης του, διότι σε αυτό αντέδρασε ο έτερος γιος Ιωάννης Λάσκαρις, αλλά και η θυγατέρα του. Οι δύο γιοι του Παδυάτη δεν συγκρούστηκαν μόνο δικαστικά, αλλά και σωματικά (MM I 70-I/PRK I: 101/Regestes: 2155). Από τις αρχές του 14ου αι. μέχρι και το 1335 διαρκούν οι διενέξεις του Συμεών Μαδαρίτη με τον θείο του, ο οποίος αμφισβητούσε την κυριότητά του σε κτήμα στη Ζίχνα, με τον γαμβρό του ως προς την προίκα και με τα ανίψια του, που επιζητούσαν την ακύρωση πώλησης κτήματος στη μονή Προδρόμου, διότι θεωρούσαν ότι τους ανήκε (Prodrome: 21, 22, 23, 26). Πριν το 1360 η Βρυένισσα είχε εμπλακεί σε δικαστική διαμάχη με την αδελφή της Τριφυλλίνα για ακίνητα που είχαν κληρονομήσει από θείους τους και το 1360 η τελευταία αντιδίκησε για τα ίδια ακίνητα με την εξαδέλφη της Μαγιστρίνα (MM I: 173/PRK III: 218/Regestes: 2424). Κάποτε οι συγκρούσεις αφορούσαν το ίδιο το ζευγάρι. Γύρω στα 1340 ο Νικόλαος Δούκας Συναδηγός συγκρούστηκε με τη γυναίκα του, επειδή η τελευταία διεκδίκησε και πέτυχε την ακύρωση πώλησης από τον ίδιο «οσπιτοπίων» εντός της πόλης των Σερρών, τα οποία ήταν προικιά της (Prodrome: 72).

¹⁷²⁶ Matschke 2001: 315-316

ιδρύθηκαν και εικόσι δύο ανακαινίσθηκαν από αριστοκρατικές οικογένειες¹⁷²⁷. Κάποιες από τις μονές και εκκλησίες των αριστοκρατών βρίσκονταν εκτός Κωνσταντινούπολης, μέσα στην πόλη της Θεσσαλονίκης και στα περίχωρα της¹⁷²⁸, κοντά στη Ξάνθη¹⁷²⁹, στη μικρή πόλη του Μελενίκου¹⁷³⁰, στη Βέροια¹⁷³¹, στα Βοδενά¹⁷³², τη Ζίχνα¹⁷³³ και βεβαίως στις Σέρρες¹⁷³⁴. Κάποιες επίσης μονές και εκκλησίες των αριστοκρατών εντοπίζονται στον νησιωτικό χώρο, τη Λήμνο¹⁷³⁵ και τη Χίο¹⁷³⁶. Πολύ πιο συχνά συναντάμε οικογένειες από όλα τα αριστοκρατικά στρώματα να δωρίζουν ακίνητη περιουσία σε μονές. Οι δωρεές αυτές συχνά γίνονται στη μνήμη των γονέων ή άλλων συγγενών. Ειδικότερα, η μονή Προδρόμου γίνεται αποδέκτης πολλών τέτοιων δωρεών, μεγάλης αξίας, όπως του «μεγάλου λογοθέτη» Θεόδωρου Μετοχίτη, του «καστοφύλακος» Ζιχνών Αλέξιου Αγγέλου και του Ξένου

¹⁷²⁷ Talbot 2001: 330-331. Πολύ πριν το 1324, οπότε συναντάμε τον κυρ Μακάριο Ταρχανειώτη κτήτορα και προϊστάμενο της μονής της Αναστάσεως (MM I: 57-I / Regestes: 2110), ο σεβαστός κυρ Βασίλειος Σεβαστιανός είχε αναγείρει τον ναό του αγίου Ιωάννη με γύρω οικήματα (MM I: 57-IV/PRK I: 76/Regestes: 2116). Πριν το 1341 ο δομέστικος κυρ Φωκάς Μαρούλης είχε αναγείρει στην πρωτεύουσα και στη γειτονιά της πύλης του αγίου Ρωμανού τη γυναικεία μονή των αγίων Μηνοδώρας, Νυμοδώρας και Μητροδώρας (MM I: 37/PRK I: 48/Regestes: 2207). Πριν το 1351 η Μαρία Παλαιολογίνα είχε τρέψει ακίνητά της στη μονή της Παναγιωτίσσης (MM I: 136/PRK III: 184/Regestes: 2330). Μέχρι και σχετικά πρόσφατα η έρευνα αμφέβαλε αν η Μαρία Παλαιολογίνα ήταν όντως η ιδρύτρια της μονής και η ιδρύση της συνδεόταν με τον Γεώργιο Ακροπολίτη. Για τη σχετική έρευνα και τα νεότερα πορίσματα της έρευνας βλ. Mitsiou 2013: 163 και υποσημείωση 20). Η μονή της Παναγιωτίσσης δεν είναι το μόνο εκκλησιαστικό ίδρυμα που συνδέεται με την οικογένεια των Παλαιολόγων. Ο ναός της Παναγίας της Αμολύντου με όλη την κτηματική του περιουσία ανήκε επίσης στην οικογένεια (MM II: 621/Regestes: 3182). Στα τέλη του αιώνα συναντάμε τη Θεοδώρα Ασπιέτισσα ιδιοκτήτρια ναού (Lavra II: 94).

¹⁷²⁸ Με χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β' Παλαιολόγο επικυρώνεται το 1302 η κυριότητα της μονής της Θεοτόκου στην Καλαμαριά στον «κύρι» Αθανάσιο Μεταξόπουλο (MM I: 63-V/PRK I: 93/Regestes: 2126). Στις αρχές του 14^{ου} αι. και η Άννα Δουκοπολίνα Μεσοποταμίτισσα είχε στην κυριότητά της τη γυναικεία μονή των αγίων Αναργύρων της Παραθύρου στην συνοικία του Ιπποδρόμου στη Θεσσαλονίκη (Xérophon: 7).

¹⁷²⁹ Στις αρχές του αιώνα ανήκε στη Θεοδώρα Κομνηνή Συναχερήνα η μικρή μονή του αγίου Γεωργίου στην περιοχή της Ξάνθης (Vatorédi I: 38).

¹⁷³⁰ Πριν το 1309 ο Γεώργιος Κοντοστέφανος Καλαμέας είχε αναγείρει τον ναό του αγίου Παντελεήμονος εντός του κάστρου του Μελενίκου (Iviron III: 71).

¹⁷³¹ Πριν το 1324 ο Θεόδωρος Σαραντηνός με τη βοήθεια του αδελφού του ίδρυσαν στη Βέροια τη μονή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Vatorédi I: 64).

¹⁷³² Πριν το 1375 ο δεσπότης Θωμάς Κομνηνός Πρεάλμπος και η σύζυγός του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα είχαν «εν μέσω του άστεως» των Βοδενών τον ναό της Θεοτόκου της Γαβαλλιώτισσας (Lavra III: 146).

¹⁷³³ Στα μέσα του αιώνα στην ιδιοκτησία της Ειρήνης Χούμναινας Παλαιολογίνας βρισκόταν ο ναός του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη Ζίχνα (Prodrome: 173). Για τις βυζαντινές εκκλησίες της Ζίχνας βλ. Nästurel 1978.

¹⁷³⁴ Σε έγγραφο του 1329 πληροφορούμαστε πως η οικογένεια Καντακουζηνού είχε παλαιότερα στην ίδια περιοχή τη μονή του αγίου Δημητρίου (Vatorédi I: 68)

¹⁷³⁵ Ο Νικόλαος Μακροδούκας είχε κληρονομήσει το ήμισυ της μονής της Θεοτόκου της Ευεργέτιδος στη Λήμνο (MM II: 533).

¹⁷³⁶ Τη μικρή μονή του αγίου Παντελεήμονος και διάφορα άλλα μικρότερα «μονύδρια» είχε από κληρονομιά το 1342 ο πανσέβαστος σεβαστός οικείος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνος Πράσινης στη Χίο (MM I: 102/PRK II: 139/Regestes: 2234).

Καλλιγόπουλου ή Μουρμουρά, αλλά και της Ειρήνης Χούμναινας Παλαιολογίνας¹⁷³⁷. Πολλές αθωνικές μονές δέχθηκαν επίσης δωρεές από αριστοκρατικές οικογένειες, όπως την οικογένεια Δούκα και την οικογένεια Κοντοστέφανου¹⁷³⁸. Συχνά η δωρεά συνοδευόταν από υποχρέωση της μονής στον δωρητή, δηλ. ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με ανταλλαγή. Η υποχρέωση αυτή κάποιες φορές συνίστατο στην παραχώρηση στους δωρητές αδελφάτων¹⁷³⁹ ή συγκεκριμένων ποσοτήτων τροφίμων ή

¹⁷³⁷ Ο μέγας λογοθέτης Θεόδωρος Μετοχίτης είχε δωρίσει μετόχι (Prodrome: 37) και το 1329 ο «δούλος του ... βασιλέως» και καστροφύλαξ Ζιχνών, Αλέξιος Άγγελος, με τη σύζυγό του Ειρήνη, ένα «γονικόθεν» οίκημα εντός της πόλης. Δέκα χρόνια αργότερα ο Ξένος Καλλιγόπουλος ή Μουρμουράς με τη γυναίκα του Θεοδώρα και τον γιο τους Θωμά της πούλησαν τα 2/3 ενός χωραφιού που «δέδωκεν η μάνα ημών» και το υπόλοιπο το αντάλλαξαν με γη της μονής (Prodrome: 53) και το 1337 ο «δούλος ... του βασιλέως» μέγας δομέστικος Αλέξιος Ραούλ της δώρισαν γη στην περιοχή της Ζελίχοβας (Prodrome: 162). Το 1343 ο Δημήτριος Βαστραλίτης, «δούλος του ... βασιλέως», με τη σύζυγό του Ευδοκία, και τις κόρες τους Ευφημία και Μαρία, της δώρισαν «αυλοτόπιον το του Ιάντζου καλούμενον, εν τη χώρα της Ούσκης, στρέμματα ζ'» (Prodrome: 143), το 1349 ο πρωταλλαγάτωρ «δούλος .. του βασιλέως» Κωνσταντίνος Τρυπομάτης με τη σύμφωνη γνώμη της γυναίκας του το σπίτι της πεθεράς του (Prodrome: 80) και πριν το 1353 η Ειρήνη Χούμναινα Παλαιολογίνα την εκκλησία του αγίου Ιωάννη Προδρόμου στη Ζίχνα «μετά του αυλοτοπίου, μοδίων κε'» (Prodrome: 173).

¹⁷³⁸ Στη Μεγίστη Λαύρα η Μαρία, δεύτερη σύζυγος του Μιχαήλ Αγγέλου Δούκα, δωρίζει το 1304 το ένα έκτος της προίκας που είχε λάβει ο σύζυγός της από την πρώτη σύζυγο του (Lavra II: 98) και πολλές δεκαετίες αργότερα, το 1375, ο δεσπότης Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος και η σύζυγός του Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα τον ναό της Θεοτόκου της Γαβαλλιώτισσας στα Βοδενά με μεγάλη κινήτη και ακίνητη περιουσία, ανάμεσα στην οποία και χωριά ολόκληρα (Lavra III: 146). Το 1309 ο Γεώργιος Κοντοστέφανος Καλαμέας και η σύζυγός του Ειρήνη Κοντοστεφανίνα Καπαντρίτισσα δώρισαν αγροτικά ακίνητα και τον ναό του αγίου Γεωργίου «σύνεγγυς του κάστρου του Μελενίκου» (Iviron III: 71) και το 1324 ο «δούλος του βασιλέως» Ιωάννης Δούκας Μασγιάς με τη σύζυγο του Ειρήνη ένα χωράφι στη μονή Ιβήρων (Iviron III: 81). Το 1305 η Θεοδώρα Κομνηνή Συναχερήνα προχωρά σε δωρεά στη μονή Βατοπεδίου πολλών ακινήτων στην περιοχή της Ξάνθης. Αυτά συνίσταντο σε ένα «μονήδριον (sic)» του αγίου Γεωργίου «μετά πάσις (sic) της περιοχής και κατοχής αυτού και παντοίας άλλης ύλης κοινήτης (sic) τε και ακοινήτου (sic)», το ήμισυ κτήματος που μοιραζόταν με την αδελφή της και, τέλος, «γονικήν πλανηνήν», δηλ. χωράφι για βόσκηση ζώων. (Vatopedi I: 38:). Σε χρυσόβουλλο του 1329 πληροφορούμαστε ότι επίσης η μονή Βατοπεδίου είχε στην κυριότητά της «περί τας Σέρρας μετόχιον εις όνομα τιμώμενον του αγίου Δημητρίου, από προσενέξεως προσκυρωθέν τη ... μονή παρά της περιποθήτου θείας της βασιλείας (του Ανδρόνικου Γ') κυρας Θεοδώρας της Καντακουζηνής και του περιποθήτου γαμβρού ... του μεγάλου δομέστικου κυρ Ιωάννου του Καντακουζηνού του υιού αυτού, μετά του εκείσε περιβολίου και της προσηκούσης τω τοιούτω μετοχίω γης» (Vatopedi I: 68. Για τις βυζαντινές εκκλησίες των Σερρών βλ. Nästurel 1978). Το 1338 είδαμε πως η Θεοδώρα Παλαιολογίνα Αγγελίνα η Καντακουζηνή δώρισε μεγάλη ακίνητη περιουσία κοντά στις Σέρρες στη μονή Κουτλουμουσίου (Kutlumus: 18), ενώ είκοσι χρόνια αργότερα η Άννα Τορνικίνα το ήμισυ ενός κτήματος στη μονή Αγίου Παντελεήμονος (Pantéléemôn: 12). Το 1374 ο μέγας πριμικήριος Ιωάννης και η γυναίκα του Άννα Ασασίνα Κοντοστεφανίνα δώρισαν στη μονή Παντοκράτορας ένα αμπέλι στη Χρυσούπολη (Pantokrator: 11).

¹⁷³⁹ Το 1321 ο «οικείος ... τω βασιλεί» Ιωάννης Σαρακηνός έγινε δεκτός στη μοναστική κοινότητα της μονής Προδρόμου μέσω δύο αδελφάτων. Η περιουσία για το πρώτο αδελφό συνίστατο σε ένα ζευγηλατείο, ένα περιβόλι, γη στο Μοδίον (περιοχή των Σερρών), ένα ζευγάρι βόδια με μία άμαξα και ένα άλογο. Το πρώτο παραχωρήθηκε πριν την είσοδο στην κοινότητα, αφού ο Σαρακηνός έδωσε στη μονή πολύ μεγάλη περιουσία και το δεύτερο θα παραχωρούνταν μετά την ένταξή του στην κοινότητα και αφού θα έδιδε όλα τα οικήματά του (Prodrome: 59). Δύο αδελφάτα παραχωρήθηκαν επίσης στον Βοΐλα Καρδάμη από την ίδια μονή είκοσι έξι χρόνια αργότερα (Prodrome: 76). Αυτό έγινε μετά το διαζύγιο του με τη Μαγδαληνή - έχοντας και οι δύο επιλέξει τον μοναχικό βίο - και τον συνακόλουθο διαμοιρασμό της περιουσίας τους. Το 1349 ο πρωταλλαγάτωρ Κωνσταντίνος Τρυπομάτης έδωσε στη μονή Προδρόμου το ήμισυ ενός αμπελιού και ένα ξενοδοχείο στις Σέρρες για ένα αδελφό, προκειμένου να είχε τη δυνατότητα να μονάσει εκεί στο μέλλον, εφόσον το επιθυμούσε (Prodrome:

ξύλων¹⁷⁴⁰ και σπανιότερα στην ετήσια καταβολή χρηματικού ποσού εφ' όρου ζωής των δωρητών και την υποχρέωση μετά θάνατον τέλεσης μνημοσύνου τους¹⁷⁴¹. Ακόμα σπανιότερα οι δωρεές γίνονται αντίστροφα, με τη μονή και τον αριστοκράτη σε ρόλο δωρητή και αποδέκτη της δωρεάς αντίστοιχα¹⁷⁴². Η σχέση των αριστοκρατικών οικογενειών με τις μονές υπογραμίζεται και από τις πωλήσεις ακινήτων των πρώτων στις δεύτερες, συχνά δε από τις ίδιες οικογένειες που συναντάμε και ως δωρητές, όπως την οικογένεια Δούκα και την οικογένεια Κοντοστέφανου¹⁷⁴³. Η στενή αυτή

80). Με ιδιαίτερο τρόπο σφραγίζεται μία σχετική συμφωνία μεταξύ της οικογένειας Κουρτίκη και της μονής Βατοπεδίου. Πρόκειται για ένα συμβόλαιο συμφωνίας ανάμεσα στη μονή Βατοπεδίου και τον Μανουήλ Κουρτίκη και τη σύζυγό του Άννα, συντεταγμένο την 1 Νοεμβρίου του 1323 παραπέμπει σε δωρεά («αφιέρωσις») και σε παραχώρηση («αποκατάστασις»), ενώ συγχρόνως έχει στοιχεία διαθήκης, ενώ κάποια χρόνια αργότερα εκτιμάται ως αγορά. Ο Μανουήλ Κουρτίκης «τω γήρα βιαζόμενος και ταις εντεύθεν προσβαλλομέναις ταλαιπωρίας προστριβόμενος και δεινοπαθών» και «ουκ επί μικρόν επιμείνας τη του παρόντος βίου ματαιότητι» έκρινε ότι έπρεπε «της ταλαιπώρου του ψυχής προμηθεύσασθαι» όσο μπορούσε «και οίκον αυτή κατασκευάσαι σωτήριον» και γι αυτό αφιερώνει στην αθωνική μονή την «εντός κάστρου Σερρών ευρισκομένην αυλήν ... μετά πάντων των δικαίων και της περιοχής αυτού». Τα δίκαια αυτά ήταν ένας ναός της Θεοτόκου της Οδηγήτριας, ο οποίος είχε ιδρυθεί από τον ίδιο «εξ οικείων κόπων και αναλωμάτων», οικήματα μεγάλα «ανωγεωκατώγεα» και «χαμαίγεα όσα δητα γε ευρίσκονται». Η μονή όμως δεν θα τα αποκτούσε όλα τα ακίνητα αμέσως. Άμεσα θα αποκτούσε μόνο τον ναό και από τα οικήματα «τα εξ εκατέρωθεν του τοιούτου θείου ναού ορωμένα χαμαίγεα τέσσερα». Μετά τον θάνατο του Κουρτίκη θα της περιέρχονταν και τα υπόλοιπα. Εώς τότε την επικαρπία θα την είχε αυτός. Η μονή θα είχε επιπλέον την επικαρπία δύο αμπελιών, τα οποία μετά τον θάνατό του Κουρτίκη θα αποδίδονταν στην κόρη του, ενώ ένα τρίτο αμπέλι θα αποδιδόταν στη μονή μετά το θάνατο του. Αν όμως η μονή Βατοπεδίου έδιδε στο ζεύγος Κουρτίκη τρία αδελφάτα εφ' όρου ζωής, δύο στον Μανουήλ και ένα στην Άννα, τότε και αυτό θα της παραχωρούνταν άμεσα. Τονίζεται δε πως, αν τυχόν είτε ζώντος του Κουρτίκη ή μετά τον θάνατό του η μονή αρνούσαν να δώσει στη σύζυγό του Άννα το «κατ' έτος τοιουτον αδελφάτον αυτής», τότε θα είχε το δικαίωμα «άκυρον ποιείν και άστοργον την παρούσαν έγγραφον πράξιν». Τέλος, ο Κουρτίκης επέτρεψε στη μονή να οργώνει «ζευγάρια δύο και επέκεινα» σε γη του, η οποία μετά το θάνατό του θα της διδόταν εξ ολοκλήρου. Η τιμή όλων των ακινήτων που παραχωρήθηκαν στην αθωνική μονή ξεπερνούσε τα 500 υπέρπυρα. Αυτή έδωσε ως αντάλλαγμα στον Κουρτίκη τριακόσια υπέρπυρα, που χρειαζόταν για την πληρωμή κάποιου χρέους του («άλλος χρέος απεκβαλείν»). Εκτός από τα χρήματα του έδωσε ένα άλογο αξίας τριάντα χρυσών υπερπύρων και ένα γάιδαρο αξίας έξι υπερπύρων. (Vatopedi I: 61).

¹⁷⁴⁰ Το 1339 η μοναχή Υπομονή, χήρα του σακελλάριου Μουρμουρά, με τη συγκατάθεση των παιδιών και του εγγονού της, δώρισε στη μονή Προδρόμου το «εκ βάθρων ανεγερθέν μοναστήριον» του αγίου Γεωργίου του Κρυονερίτη με όλα του την περιουσία με την υποχρέωση να της δίδει ενόσω ζούσε συγκεκριμένες ποσότητες τροφίμων και ξύλων (Prodrome: 123). Ανάλογα χαρακτηριστικά έχουν οι δωρεές στην ίδια μονή της Μαρίας Βασιλικής, πρωταλλαγατωρέσας, το 1349 (Prodrome: 171) και του Γεωργίου Βατάτζη Φωκόπουλου και της γυναίκας του Άννας Αγγελίνας το 1353. Η μονή θα παρείχε ετησίως και εφ' όρου ζωής στη Μαρία ή τη θεία της και στο ζεύγος Φωκόπουλου και πάλι συγκεκριμένες ποσότητες τροφίμων και ξύλων (Prodrome: 165).

¹⁷⁴¹ Το 1353 ο λογοθέτης Γεώργιος Δούκας Νεστόγγος και η γυναίκα του Ευδοκία Παλαιολογίνα παραχώρησαν στη μονή Προδρόμου ένα περιβόλι τους. Η μονή θα έδιδε ένα ποσό ετησίως στο ζευγάρι εφ' όρου ζωής, ενώ μετά τον θάνατο και των δύο είχε την υποχρέωση να τους τελεί μνημόσυνο. Με νέα συμφωνία μεταξύ δωρητών και μονής επισημαίνεται πως, αν καλούνταν ο Νεστόγγος από τον αυτοκράτορα να εγκαταλείψει τις Σέρρες, τότε οι μοναχοί οφείλαν να παρέχουν το συμφωνημένο ποσό στη γυναίκα του (Prodrome: 61-62).

¹⁷⁴² Το 1303 ή 1318 ο επίσκοπος Ζιχνών Ιωακείμ δώρισε στον «οικείο ... τω βασιλει» κυρ Γεώργιο Φωκά ένα «οικοτόπιον» και «οσπητοτόπια» στην πόλη, με την υποχρέωση να αποδίδει στη μονή Προδρόμου 7 δουκάτα και 12 κοκία από οικήματα που θα ανήγειρε (Prodrome: 73).

¹⁷⁴³ Το 1329 ο Δούκας Συναδηνός με τη σύζυγό του Θεοδώρα Αγγελίνα και τον γιο τους Θεόδωρο πούλησαν στη μονή Προδρόμου του ήμισυ ενός μύλου, γειτονικού ενός άλλου επίσης μύλου της μονής

σχέση μεταξύ μονών και αριστοκρατικών οικογενειών μπορούσε να επιφέρει συγκρούσεις στο εσωτερικό των οικογενειών, συγκρούσεις με τρίτους ή και με τις ίδιες τις μονές¹⁷⁴⁴. Τέλος, υπήρξαν περιπτώσεις που αριστοκράτες αμφισβήτησαν την

(Prodrome: 14) και ο σεβαστός Μιχαήλ Μύρης με τη σύζυγό του Ειρήνη και τα παιδιά τους Κωνσταντίνο, Θεόδωρο και Αρετή ένα χωράφι (Prodrome: 101). Εννέα χρόνια αργότερα ο Ξένος Καλλιγιόπουλος ή Μουρμουράς με τη γυναίκα του Θεοδώρα και τον γιο του Θωμά πούλησαν στην ίδια μονή ένα χωράφι, τα 2/3 ενός άλλου χωραφιού, το 1/3 του οποίου αντάλλαξαν με γη της μονής (Prodrome: 53). Πωλητές ακινήτων στη μονή Προδρόμου εμφανίζεται σε δύο συμβόλαια η Ειρήνη Κομνηνή Κοντοστεφανίνα με τους γιους της Κωνσταντίνο και Ιωάννη Κοντοστέφανο. Το 1343 πούλησαν ένα κτήμα δώδεκα στρεμμάτων (Prodrome: 54) και έξι χρόνια αργότερα ένα κτήμα επτά στρεμμάτων στην ίδια περιοχή (Prodrome: 55). Η Ειρήνη Κομνηνή Καρδαμίνα με τους γιους της Ιωάννη και Κωνσταντίνο Κομνηνό και την κόρη της Θεοδώρα πούλησαν στην ίδια μονή το 1340 ένα εργαστήριο στη βασιλική οδό στις Σέρρες (Prodrome: 69). Δεκαπέντε χρόνια αργότερα η μονή αγόρασε ένα ακόμα εργαστήριο στις Σέρρες από την Ευγενία Αβραμπάκινα Τατάδενα, μοναχή, και τον γιο της Μιχαήλ Αβραμπάκη (Prodrome: 71).

¹⁷⁴⁴ Είδαμε πως ο Νικόλαος Δούκας Συναδηγός συγκρούστηκε με τη σύζυγό του για την πώληση στη μονή Προδρόμου οικοπέδων, τα οποία η τελευταία θεωρούσε προικώα της, και η σύγκρουση αυτή έφθασε μέχρι τον καθολικό κριτή το 1341 (Prodrome: 71). Το 1354 ο ιερομόναχος κυρ Γεννάδιος έδωσε στη μονή της Παναγίας των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη «υπέρ αδελφάτων δύο υπέρπυρα διακόσια», πράξη που θα τον φέρει σε διαμάχη με τον Ιωάννη Αμπάρι. Τα αδελφάτα θα τα λάμβανε «ανεγκρατήτως και ανυστερήτως εις το κελλίον αυτού ... μέχρις αν τω βίω περιή» ο Γεννάδιος, ο οποίος αποκατέστησε και ετοιμόρροπα κελιά, «άπερ πρότερον εις νοσοκομείον ηυρίσκοντο» με δικά του έξοδα. Ενώ «απολάμβανε τα αδελφάτα» του, τα «κελλία αυτού ... είδε κρατούμενα παρά του ... μεγάλου χαρτοφύλακος και υπάτου των φιλοσόφων, ... κυρ Ιωάννου του Αμπάρι», ο οποίος ισχυριζόταν πως αυτοκρατορικό χρυσόβουλλο επικύρωνε την κυριότητά του. Ο Γεννάδιος ζήτησε από το συνοδικό δικαστήριο να του επιστραφούν τα κελλιά, κάτι που έγινε αποδεκτό από αυτό, γιατί ο Αμπάρις δεν προσκόμισε το χρυσόβουλλο (MM I: 152/PRK III: 197/Regestes: 2356). Οι δύσκολες συνθήκες εξαιτίας της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης οδήγησαν τον Δημήτριο Παλαιολόγο Κάλλιστο σε «έγκλησιν» κατά της μονής της Θεοτόκου Ευεργετίδος Σεβαστοκρατόρισσας για κτήμα που είχε πουλήσει «προς την μονήν η μήτηρ αυτού αμετόχως», το οποίο ο Δημήτριος θεωρούσε δικό του (MM II: 601/Regestes: 3161). Το 1374 ο Αλέξιος Κομνηνός Μασγιάς με «διαλυτέον έγγραφον» κλείνει μια διένεξη με Μ. Λαύρα και ξαδέλφια του, όπως είδαμε, εξαιτίας δωρεάς του θείου του στη μονή (Lavra III: 145). Την ίδια περίοδο η Μ. Λαύρα συγκρούστηκε με μέλη της οικογένειας Λάσκαρη για σημαντική ακίνητη περιουσία που της είχε μεταβιβάσει γυναίκα της οικογένειας. Η μητέρα Λασκαρίνα «προ χρόνων πολλών βουλή και συμπράξει των γνησίων τέκνων αυτής», Κωνσταντίνου Λάσκαρι, Θωμαΐδος Λασκαρίνας και Άννας Λασκαρίνας, της μεγάλης πάπαινας, «έτι και συναινέσει και συμπράξει» του γαμβρού των παιδιών της, «του μεγάλου άρχοντος Καβάσιλα» και του θείου τους, Φακρασή, παραχώρησε «πράσει» και «αφιέρωσει» στη μονή σημαντική ακίνητη περιουσία στις Σέρρες, η οποία συνίστατο σε οικήματα και ένα αρτοποιείο που ενοικιαζόταν στην πύλη του Φόρου και περιβόλια δίπλα στα τείχη της πόλης. Η μονή σε κάποιο από αυτά τα μέρη ανέγειρε ένα ναό. Μετά την παρέλευση ενός χρονικού διαστήματος τα παιδιά της Λασκαρίνας επιθύμησαν την ακύρωση της πράξης της μητέρας τους. Κατέφυγαν αρχικά στον αυτοκράτορα ζητώντας δικαστική αναμέτρηση με εκπροσώπους της μονής. Η δίκη έγινε ενώπιον του πατριάρχη και κατέληξε σε νίκη της τελευταίας. Τα παιδιά της Λασκαρίνας, ωστόσο, συνέχιζαν να διεκδικούν τα προαναφερθέντα ακίνητα θεωρώντας «την πατριαρχικήν (απόφαση) έκλυτον». Έτσι η διένεξη κατέληξε «εν απορία». Τότε η μονή χρησιμοποίησε τα εξής μέσα: επιστράτευσε «τινές των φιλευσεβών, λύπη συσχεθέντες επί τη ψυχική βλάβη (των εναγόντων) και τω των μοναχών κόπω», οι οποίοι υπενθύμισαν στους ενάγοντες «την του θανάτου ώραν και το φρικώδες εκείνο και απαράλογιστον κριτήριον», ενώ εκπρόσωποι της απειλούσαν πως θα σταματούσε η μνημόνευση των γονέων τους στις λειτουργίες της μονής. Έτσι τα παιδιά της Λασκαρίνας σταμάτησαν το 1377 τη δίωξη, αφού έλαβαν «οικειοχείρως» από τη μονή «ουγγείας πενήκοντα» (Lavra III: 148). Διένεξη είχαμε και μεταξύ μονής Βατοπεδίου και της Αριαντίσσας και του γαμβρού της Γαβρά για την κυριότητα της μονής του Ι. Προδρόμου του Βαπτιστή στη Βέροια, καθώς και της ίδιας μονής με τον Αλέξιο Τζαμπλάκωνα για ένα περιβόλι στην ίδια πόλη τα έτη 1370 και 1376 αντίστοιχα (Vatorédi II: 144 και 149).

ιδιοκτησία μονών¹⁷⁴⁵, ιδιαίτερος μετά τη λήξη της σερβικής κυριαρχίας σε πόλεις και περιοχές της Μακεδονίας¹⁷⁴⁶.

Από τα μέσα του 14^{ου} αι. και κατόπιν, ένεκα της σερβικής και κυρίως της οθωμανικής κατάκτησης και των διαφόρων εσωτερικών γεγονότων που ταλάνισαν το βυζαντινό κράτος, οι αριστοκρατικές οικογένειες χάνουν σταδιακά μεγάλο μέρος της ακίνητης περιουσίας, ενώ, όπως έχει ήδη σημειωθεί, κάποιες από αυτές χάνονται εντελώς από το προσκήνιο¹⁷⁴⁷. Αυτή όμως που πραγματικά οδήγησε αριστοκρατικές οικογένειες σχεδόν στην πενία, ακόμα και μέλη της οικογένειας Παλαιολόγων, ήταν η πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης¹⁷⁴⁸. Θα μπορούσαμε, συνεπώς, να πούμε πως η αριστοκρατική οικογένεια χαρακτηρίζεται στα τέλη του 14^{ου} αι. από αστάθεια. Την περίοδο της πολιορκίας οι σχέσεις γονεών και τέκνων σε κάποιες αριστοκρατικές οικογένειες έφθασαν στα όριά τους, όπως της Άννας Παλαιολογίνας με τους γιους της¹⁷⁴⁹. Από την άλλη οι ακραίες συνθήκες φαίνεται πως οδήγησαν σε σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ μελών αριστοκρατικών οικογενειών¹⁷⁵⁰. Αυτή η συρρίκνωση της περιουσίας των αριστοκρατικών οικογενειών οδήγησε, όπως έχουμε

¹⁷⁴⁵ Στις αρχές του 14ου αι. ο κυρ Γεώργιος Τρουληνός, αν και είχε καταδικασθεί στο δικαστήριο, συνέχιζε να αμφισβητεί δικαιώματα της μονής Προδρόμου σε γη στην περιοχή των Λιβαδίων (Prodrome: 161). Το 1321 γίνεται απογραφή των ακινήτων και των παροίκων του μετοχίου Λυκοσχίσματος της μονής της Μ. Λαύρας, επειδή υπήρξαν «διενέξεις και οχλήσεις» από τη συμπεθέρα του αυτοκράτορα Τζαμπλακόνισας και του οικείου του βασιλέως Αλεξίου Καβαλλαρίου (Lavra II: 112).

¹⁷⁴⁶ Ενδεικτικά αναφέρουμε τη διένεξη μονής Βατοπεδίου με την Αριανίτισσα και τον γαμβρό της Γαβρά για την κυριότητα ενός μετοχίου της στη Βέροια, της μονής του Ιωάννη Προδρόμου του Βαπτιστή της Πέτρας, μετά το τέλος της σερβικής κυριαρχίας της πόλης (Vatorédi II: 144), καθώς και τη διένεξη μεταξύ της ίδιας μονής και του Κωνσταντίνου Αμασειανού για ένα μύλο λίγο έξω από την ίδια πόλη την ίδια περίοδο (Vatorédi III: 160).

¹⁷⁴⁷ Το 1358 η Άννα Τορνικίνα αναφέρει πως «τη του καιρού ανωμαλία και πολλή συγχύσει» μεγάλο μέρος της οικογενειακής περιουσίας είχε απωλεσθεί (Pantéléemōn: 12). Η προίκα της Άννας Παλαιολογίνας, όταν παντρεύτηκε τον Κομνηνό Βρανά, έφθανε σχεδόν τις τρεις χιλιάδες υπέρπυρα σε αξία. Οι συνθήκες της εποχής και η ανάμειξη της οικογένειας της στις εμφύλιες έριδες οδήγησαν στην απώλεια του μεγαλύτερου μέρους της οικογενειακής περιουσίας (MM II: 537/Regestes: 3092).

¹⁷⁴⁸ Το 1399 ο Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ αναγκάστηκε να πουλήσει κτήμα του σε μονή «δια πτωχείαν», για να εξασφαλίσει το αναγκαίο ποσό που θα του επέτρεπε να εγκαταλείψει με τη σύζυγό τη χειμαζόμενη Κωνσταντινούπολη (MM II: 528/Regestes: 3076). Ελάχιστη από την περιουσία του παιδιού του Νικολάου Βρανά διασώθηκε, γεγονός που προκάλεσε την αντιπαράθεσή του με τη γιαγιά του παιδιού Θεοδώρα Παλαιολογίνα Δερμοκαίτισσα (MM II: 592/Regestes: 3152). Ο Πρώξιμος με τη πρώην σύζυγό αντιδίκησαν για το υπόβολο, διαμάχη στην οποία ενεπλάκη και ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ζ' (MM II: 622/Regestes: 3183).

¹⁷⁴⁹ Η Άννα Παλαιολογίνα συγκρούστηκε με τους γιους της, όταν θέλησε να χαρακτηριστούν προικώα της ακίνητα του νεκρού συζύγου της Βρανά (MM II: 537/Regestes: 3092).

¹⁷⁵⁰ Ο Αλέξιος Παλαιολόγος έρχεται σε μυστική συμφωνία με τη μητέρα του Ειρήνη Παλαιολογίνα, ώστε τα έσοδα εκμετάλλευσης από έναν κήπο, που αποτελούσε μέρος της «προίκας» του, να τα καρπώνεται αυτή (MM II: 559/Regestes: 3115). Το 1400 ο Πέτρος Παλαιολόγος θα βοηθήσει την αδελφή του Θεοδώρα Παλαιολογίνα δίδοντας ενέχυρο ένα δικό του αμπέλι, προκειμένου να καταβάλει τα τετρακόσια υπέρπυρα που υπολείπονταν από την υπεσχημένη στον γαμβρό της Τρυχά προίκα (MM II: 580/Regestes: 3139). Και πάλι, ωστόσο, οι πράξεις αυτές θα φέρουν ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, διότι η πρώτη θα αμφισβητηθεί από τον πεθερό του Αλεξίου Παλαιολόγου (MM II: 565/Regestes: 3122) και η δεύτερη από συγγενείς της συζύγου του Πέτρου Παλαιολόγου.

δει, σε αλλαγή οικονομικής και επαγγελματικής συμπεριφοράς. Προκειμένου να αναπληρώσουν μέρος τουλάχιστον των χαμένων εισοδημάτων αριστοκράτες, ανάμεσα στους οποίους και γυναίκες, άρχισαν να επενδύουν στο εμπόριο και τη βιοτεχνία με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελούν τις συμπεθέρες Θεοδώρα Παλαιολογίνα και Θεοδώρα Τρυχάδαινα. οι οποίες επένδυσαν μέρος της προίκας της θυγατέρας της πρώτης σε επιχειρήσεις του Ιωάννη Γουδέλη, η οποία εντούτοις θα τις φέρει σε δικαστική αντιπαράθεση¹⁷⁵¹. Η οικογένεια Γουδέλη, όπως και αυτές των Σοφιανού και Νοταρά, δεν ανήκαν από παλιά στην αριστοκρατική τάξη. Η μεταπήδησή τους σε αυτή αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της κοινωνικής ιστορίας του Βυζαντίου από τα μέσα του 14^{ου} αι. Η εδραίωση των επιχειρηματικών αυτών οικογενειών στην αριστοκρατική τάξη υπογραμμίζεται και με τα συνοικέσια στα οποία εμπλέκονται μέλη των οικογενειών αυτών με μέλη παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών. Οι νέες αυτές οικογένειες είχαν επιχειρηματικές σχέσεις με τις παλαιές αριστοκρατικές, αλλά και μεταξύ τους¹⁷⁵². Πάντως φαίνεται πως οι αριστοκράτισσες δεν είχαν συμμετοχή σε δραστηριότητες του είδους αυτού μόνο μετά τα μέσα του 14^{ου} αι., αλλά και πριν. Αυτό τουλάχιστον δεικνύει η περίπτωση της Μαρίας Ασπιέτισσας Χούμναινας, «μεγάλης παπίανας», η οποία δίδει τιμαφή της γύρω στα 1320 ως δάνειο σε κληρικούς της μητρόπολης Διδυμοτείχου¹⁷⁵³.

¹⁷⁵¹ MM II: 656/Regestes: 3217, MM II: 676/Regestes: 3238

¹⁷⁵² MM II: 675/Regestes: 3232

¹⁷⁵³ MM I: 57-III/PRK I: 75/Regestes: 2113

B. Το «Προφίλ» της «Μέσης» Οικογένειας

Όπως έχουμε τονίσει, η σκιαγράφηση του προφίλ μιας οικογένειας της μεσαιάς τάξης είναι αρκετά δύσκολη υπόθεση, καθώς οι πηγές μας δίδουν ελάχιστα στοιχεία και αυτά σχετίζονται με μεμονωμένα άτομα. Οι διαθέσιμες πηγές δεν φανερώνουν τον βαθμό συνείδησης της διαφορετικότητας που θα είχε μία οικογένεια της μεσαιάς τάξης έναντι της υπόλοιπης κοινωνίας, όπως βλέπουμε ότι ίσχυε για την αριστοκρατική οικογένεια. Ωστόσο, το ότι η οικογένεια που ανήκε στα υψηλότερα στρώματα της μεσαιάς τάξης είχε τεκμαίρεται από δύο – κατά τη γνώμη μου – βασικά στοιχεία: πρώτον, τα συνοικέσια μεταξύ μελών των οικογενειών αυτών με εκπροσώπους κυρίως της κατώτερης αριστοκρατίας, έστω και αν για τους δεύτερους οι γάμοι αυτοί είναι γάμοι ανάγκης και, δεύτερον, από το γεγονός ότι φέρουν κάποια διακριτά χαρακτηριστικά. Πέραν του προσωνυμίου «κυρ», άνθρωποι, όπως οι Ανδρέας Αργυρόπουλος και Θωμάς Καλοκύρης, στις πηγές καταγράφονται ως «άρχοντες της πολιτείας», χαρακτηρισμός που, αν και δυσνόητος ως προς το περιεχόμενό του, εντούτοις μας οδηγεί στο να θεωρήσουμε ότι ανήκαν στο ανώτερο στρώμα της μεσαιάς τάξης. Πιθανόν οι άρχοντες αυτοί να ήταν μη εκκλησιαστικοί αρχοντες ή αξιωματούχοι που δεν ανήκαν στη Γερουσία¹⁷⁵⁴.

Κοινό στοιχείο της έρευνας για την τάξη αυτή – παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις - είναι ότι οι εμπορικές, βιοτεχνικές και τραπεζικές δραστηριότητες και συνάμα η απουσία αξιωμάτων, τίτλων και ενδόξων επωνύμων αποτελούν τα σημεία αναφοράς της. Συνεπώς, η οικονομική βάση μιας οικογένειας της μεσαιάς τάξης, βασιζόταν κατά κύριο λόγο στο χρήμα. Άνθρωποι που φαίνεται να είχαν σχέση με δραστηριότητες αυτού του είδους ήταν οι οικογένειες, όπως οι Ραμβουλά και Ξιφέα¹⁷⁵⁵ και η Μαρία Μαβδελίνα με την αδελφή της Άννα και τον σύζυγό της¹⁷⁵⁶. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν ιδιοκτήτες εργαστηρίων εντός της πόλης των Σερρών. Οι αδελφές Μαβδελίνες πούλησαν το εργαστήρι τους στη μονή Προδρόμου το 1330, ενώ ήδη το 1310 η Καλή, χήρα του Ραμβουλά και τα παιδιά της πούλησαν το δικό τους στον κυρ Ανδρόνικο Λυπηγάρι. Ένα ερώτημα που δημιουργείται είναι ποια είναι πλέον η οικονομική βάση των οικογενειών αυτών. Αν δεχθούμε ότι δεν εισέπρατταν απλά κάποιο μίσθωμα από τα εργαστήριά τους, αλλά ασχολούνταν με

¹⁷⁵⁴ Malatras 2013: 318-320

¹⁷⁵⁵ Prodrome: 66 και 68

¹⁷⁵⁶ Prodrome: 65

βιοτεχνικές δραστηριότητες, μετά την πώληση των εργαστηρίων ο επαγγελματικός προσανατολισμός των οικογενειών αλλάζει ή συνεχίζει να είναι ο ίδιος, επειδή έχουν στην κατοχή τους άλλα εργαστήρια; Επιπλέον, αν δεχθούμε την υπόθεση ότι η κατοχή εργαστηρίων σημαίνει και σχετική ενασχόληση, η οποία με τη σειρά της σημαίνει ένταξη στη μεσαία τάξη, ακόμα και στα κατώτερα στρώματα της, τότε η μη κατοχή και η τυχόν μη ενασχόληση με βιοτεχνικές δραστηριότητες σημαίνει απένταξη των οικογενειών αυτών από τη μεσαία τάξη (αν βεβαίως θεωρήσουμε ότι εξ αρχής ανήκαν);

Για τους Ανδρέα Αργυρόπουλο, Θεόδωρο Μάμαλη, Θωμά Καλοκύρη, Γεώργιο Αληθινό Χρυσοβέργη, Μιχαήλ Μάγιστρο Πόθο και Ανατολικό, οι οποίοι εμφανίζονται σε πατριαρχικές αποφάσεις στα τέλη του 14^{ου} αι., είμαστε βέβαιοι ότι η ενασχολησή τους είχε να κάνει με εμπορικές και τραπεζικές δραστηριότητες¹⁷⁵⁷. Ο Αργυρόπουλος, του οποίου η ακτίνα εμπορικής δράσης έφθανε μέχρι το δέλτα του Δούναβη¹⁷⁵⁸, είχε συνάψει εμπορική εταιρεία με τον Μάμαλη¹⁷⁵⁹, ο Θωμάς Καλοκύρης είχε δανείσει στα τέλη του 14^{ου} αι. τον Πανόπουλο με εγγύηση οίκημά του¹⁷⁶⁰, όπως και τον Κωνσταντίνο Περδικάρη¹⁷⁶¹, ενώ η εταιρεία των Περδικάρη και Καλοκύρη είχε σχέση με σιδηρουργείο ή παραγωγή σανιδών ή αγγειοπλαστική. Ο Χρυσοβέργης είχε επίσης δανείσει συνολικά το ποσό των 85 υπερπύρων στη Θεοδώρα, για την απελευθέρωση του σύζυγου της Αστραπύρη¹⁷⁶², ο Μιχαήλ Μάγιστρος Πόθος τον συνονόματό του Παλαιολόγο, λαμβάνοντας αντί χρέους αμπέλι που είχε δοθεί ως υποθήκη¹⁷⁶³, ο Ανατολικός τον Πουρή¹⁷⁶⁴ και ο Κατακαλών τον Βρανά Γονάρη¹⁷⁶⁵. Με βιοτεχνικές δραστηριότητες συνδέεται το όνομα του Μιχαήλ Μονεμβασιώτη, ο οποίος είχε τουλάχιστον μία βιοτεχνία παραγωγής σαπουνιών και μία ταβέρνα¹⁷⁶⁶. Ταβέρνα και καταστήματα είχε και ο Στυλιανός Χαλκεόπουλος¹⁷⁶⁷. Ενώ οι παραπάνω πληροφορίες δίδουν στοιχεία για τη μεσαία τάξη, δεν δίδουν όσα χρειάζονται για την ταυτότητα της οικογένειας της εν λόγω τάξης. Με άλλα λόγια έχουμε να κάνουμε με μεμονωμένες περιπτώσεις ατόμων και έτσι αγνοούμε στοιχεία,

¹⁷⁵⁷ Βλ Malatras 2013: 318-326

¹⁷⁵⁸ MM I: 630

¹⁷⁵⁹ MM I: 564/Regestes: 3120

¹⁷⁶⁰ MM II: 568/Regestes: 3125

¹⁷⁶¹ MM II: 536, MM II: 562/Regestes: 3118

¹⁷⁶² MM II: 536, MM II: 558/Regestes: 3114

¹⁷⁶³ MM II: 536, MM II: 569/Regestes: 3126

¹⁷⁶⁴ MM II: 591/Regestes: 3151

¹⁷⁶⁵ MM II: 620

¹⁷⁶⁶ MM I: 608/Regestes: 3168

¹⁷⁶⁷ MM II: 617/Regestes: 3179

όπως λ.χ. αν ο Πόθος ή ο Ανατολικός εργάζονταν μόνοι τους ή με άλλα μέλη των οικογενειών τους. Παραδόξως οι άμεσες σχετικές πληροφορίες αναφέρονται σε τεχνητούς συγγενείς. Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η Μαρία Τζελεβού είχε από κοινού με τον αναδεκτό της ένα γαλακτοπωλείο πριν το 1400, όπου η ίδια ως ιδιοκτήτρια παρείχε το κτήριο, τον εξοπλισμό και τα κεφάλαια λειτουργίας και ο αναδεκτός την προσωπική εργασία, λαμβάνοντας ανταμοιβή πάνω από το 50% των κερδών¹⁷⁶⁸. Κοινές επιχειρηματικές δραστηριότητες είχαν επίσης ο Γεώργιος του Αγκώνα με τον αναδεκτό του Νικόλαο¹⁷⁶⁹. Επιπλέον, αναλύοντας την προίκα διαπιστώσαμε πως υπήρχαν γυναίκες που έδιδαν προτεραιότητα στην αποπληρωμή των δανειών και όχι στην προστασία της προίκας, όπως οι σύζυγοι των Κωνσταντίνου Περδικάρη¹⁷⁷⁰, Αραμωνίτη¹⁷⁷¹ και Στυλιανού Χαλκεόπουλου¹⁷⁷². Αυτό μπορεί να σημαίνει μία ενεργή παρουσία των γυναικών αυτών στον χώρο εργασίας των συζύγων. Όπως όμως έχουμε αναφέρει, η έρευνα έχει δείξει ότι τα εργαστήρια ήταν κατά κύριο λόγο μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου δούλευε όλη η οικογένεια. Άλλωστε αποτελούσαν στοιχείο κληρονομιάς και, επομένως, σε πολλές περιπτώσεις τα παιδιά συνέχιζαν τη δραστηριότητα του πατέρα τους, την οποία μάθαιναν δίπλα τους.

Το ότι, τέλος, η υλική βάση μιας οικογένειας της μεσαιάς τάξης ήταν το χρήμα, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν είχε σημαντική ακίνητη περιουσία, ειδικά όσες ανήκαν στα ανώτερα αστικά στρώματα. Ο Φίλιππος Αραβαντηνός¹⁷⁷³ και η θυγατέρα της Καλοειδίνας¹⁷⁷⁴ αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις εύπορων ανθρώπων της τάξης αυτής, ο πρώτος των αρχών και η δεύτερη του τέλους του 14^{ου} αι. Την επιδίωξη απόκτησης ακίνητης περιουσίας φαίνεται πως ευνόησε η δύσκολη περίοδος της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης. Ο Θωμάς Καλοκύρης αγόρασε το 1400 - κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες, όπως έχουμε ήδη αναλύσει - για 270 υπέρπυρα οίκημα του Μανουήλ Βουζηνού¹⁷⁷⁵ και επιχείρησε την ίδια χρονιά να κάνει το ίδιο με το οίκημα του Πανόπουλου, επειδή ο τελευταίος δεν είχε

¹⁷⁶⁸ MM II: 632/Regestes: 3194

¹⁷⁶⁹ MM II: 614/Regestes: 3174

¹⁷⁷⁰ MM II: 536, MM II: 562/Regestes: 3118

¹⁷⁷¹ MM II: 581/Regestes: 3140, Μάτσης 1962: 112.

¹⁷⁷² MM II: 617/Regestes: 3179

¹⁷⁷³ Prodrôme: 60

¹⁷⁷⁴ MM II 550/Regestes: 3063

¹⁷⁷⁵ MM II: 646/Regestes: 3208

αποπληρώσει το δάνειο που του είχε δώσει, χωρίς όμως αποτέλεσμα μετά την παρέμβαση του πατριαρχικού δικαστηρίου¹⁷⁷⁶.

Όπως και στην αριστοκρατική οικογένεια, έτσι και εδώ υπάρχει στενή σχέση με την Εκκλησία. Ο πατέρας του Γαβριήλ Κακοδίκη είχε δωρίσει πριν το 1311 οικήματα στις Σέρρες «εις μνημόσυνον των ... γονέων και οικείων»¹⁷⁷⁷. Ο Κακοδίκης με βάση την αξία των οικημάτων που άγγιζε τα σαράντα νομίσματα πρέπει να θεωρηθεί μέσος. Νομίζω πως μέσοι πρέπει να χαρακτηρισθούν και οι περιπτώσεις του Μαύρου, γιου του Θεοχάρη, ο οποίος με τη σύζυγό του Ειρήνη δώρισαν στη μονή Προδρόμου όλα τα «οικοτόπια» στην πόλη των Σερρών για την ψυχική σωτηρία των γονέων¹⁷⁷⁸, του Παύλου Λέοντος, μισθωτή από το 1306 ενός οικοπέδου στη συνοικία του Ιπποδρόμου στη Θεσσαλονίκη, ιδιοκτησίας της μονής των αγίων Αναργύρων της Παραθύρου, που ανήκε στην Άννα Δουκοπολίνα Μεσοποταμίτισσα, όπου θα έχτιζε «εν αυτό οικήματα οποία και βούλει» - το μίσθωμα θα προερχόταν από τα ενοίκια των οικημάτων αυτών - και του Μανουήλ Χαλκεόπουλου, ο οποίος ως μοναχός με το όνομα Μαννασής σε διαθήκη του αφιέρωσε στη μονή Ιβήρων το 1377 την εκκλησία του αγίου Ιωάννη του Θαυματουργού «μετά της αυλής και ... άλλων»¹⁷⁷⁹. Αν, τέλος, θεωρήσουμε και τον Θεόδωρο Σαρακηνό και την Άννα, σύζυγο του ιερέα Κυριάλη, επίσης μέσους, τότε, όπως και στους αριστοκράτες, οι δωρεές σε μονές ή ναούς συχνά γίνονταν με συγκεκριμένα ανταλλάγματα. Ο πρώτος, προκειμένου να γίνει μοναχός στη μονή Προδρόμου και να λάβει από αυτήν ένα «αδελφάτο», έδωσε το 1329 ένα οίκημα εντός του κάστρου των Ζιχνών, δύο αμπέλια και δύο κτήματα στην ευρύτερη περιοχή¹⁷⁸⁰ και η δεύτερη δώρισε στο ναό της Θεοτόκου της Σπηλαιώτισσας ένα γειτονικό χωράφι της, για να ταφεί δηλ. στον περίβολό του¹⁷⁸¹.

¹⁷⁷⁶ MM II: 568/Regestes: 3125

¹⁷⁷⁷ Prodrome: 78

¹⁷⁷⁸ Prodrome: 85

¹⁷⁷⁹ Iviron III: 7 και 35

¹⁷⁸⁰ Prodrome: 89

¹⁷⁸¹ Prodrome: 151

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην Εισαγωγή τέθηκαν οι στόχοι αυτής της μελέτης, η κατανόηση του ρόλου του οικογενειακού θεσμού μέσα στη βυζαντινή κοινωνία τον 14^ο αι., σε μία εποχή ρευστότητας, και αντίστροφα, αν οι συνθήκες της εποχής επέφεραν αλλαγή στον οικογενειακό θεσμό. Θεωρώντας τη γαμική ένωση ως αρχή της οικογένειας έπρεπε να μελετηθούν οι όροι υπό τους οποίους αυτή συγκροτείτο. Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να μελετήσει την οικογένεια μέσα από τις αποφάσεις της πατριαρχικής συνόδου, διότι μέσα από αυτές ανιχνεύονται οι παρεκκλίσεις της τον 14^ο αι. σε σχέση με το οικογενειακό πρότυπο, όπως το όριζαν νόμοι, οι οποίοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία είχαν θεσπιστεί αιώνες πριν. Όπως είδαμε, η Εκκλησία, πολύ πριν από τον 14^ο αι., με τη Νεαρά 89 του Λέοντος Στ' και τους επόμενους αιώνες με τη συστηματική καθιέρωση ως κρατικών νόμων κανόνων της και διδαχών των εκκλησιαστικών πατέρων, είχε καταφέρει να ελέγξει τα ζητήματα του οικογενειακού δικαίου, επιδιώκοντας παράλληλα επιρροή στη βυζαντινή κοινωνία. Οι νόμοι αυτοί είναι βέβαια γνωστοί στον πατριάρχη και τη σύνοδο τον 14^ο αι., ωστόσο δεν καταγράφονται αναλυτικά, όταν γίνεται επίκληση τους στις αποφάσεις.

Οι τελευταίες ρίχνουν φως στα ερωτήματα που θέσαμε, συχνά λιγότερο από το επιθυμητό. Έχουν περιγραφεί ήδη ποια προβλήματα θέτουν οι πατριαρχικές αποφάσεις, τα οποία συνοψίζονται σε αδρές γραμμές στα ακόλουθα: το αν οι υποθέσεις τους αποτελούν μεμονωμένες περιπτώσεις ή αν, αντιθέτως, αντανακλούν ευρύτερες συλλογικές κοινωνικές τάσεις ή στάσεις, η χρονολογική ανισοκατανομή τους, συνυφασμένη με την παράλληλη ή μη λειτουργία της αυτοκρατορικής δικαιοσύνης σε διάφορες χρονικές φάσεις του 14^{ου} αι., η σε σημαντικό βαθμό μονοθεματικότητα τους, καθώς κυρίως επιλύουν θέματα προίκας και κληρονομιάς, και, τέλος, το ότι οι πρωταγωνιστές τους κατά κύριο λόγο προέρχονται από τα ανώτερα στρώματα. Η προσφυγή στα μοναστηριακά αρχεία οδήγησε την έρευνα στην ανάδειξη πτυχών των προς εξέταση ζητημάτων, που οι δικαστικές αποφάσεις καταδεικνύουν από καθόλου ως ελάχιστα.

Αν μπορούσαμε με πολύ αδρές γραμμές να δώσουμε το πρότυπο οικογένειας και το εν γένει περιεχόμενο της συγγένειας, όπως ορίζονταν στη βυζαντινή νομοθεσία, θα λέγαμε ότι ήταν το εξής: Θεμέλιο της οικογένειας ήταν ο γάμος, του οποίου προηγείται η μνηστεία, με κοινά ηλικιακά όρια για μνηστεία και γάμο, τα δώδεκα έτη

για τα κορίτσια και τα δεκατέσσερα για τα αγόρια. Βασική αποστολή του γάμου αποτελούσε η τεκνοποίηση. Η υλική βάση του νέου ζευγαριού ήταν η προίκα από την πλευρά της γυναίκας και οι προγαμιαίες δωρεές από τη μεριά του άνδρα. Η προίκα, την οποία παρείχε ο πατέρας ή ο παππούς της νύφης, ήταν στην αποκλειστική κυριότητα της γυναίκας, δεν επιτρεπόταν να εκποιηθεί, παρά μόνο σε συνθήκες απόλυτης οικογενειακής φτώχειας, και ο άνδρας θεωρείτο επικαρπωτής της. Η περιουσία, κινητή και ακίνητη, ενός φυσικού προσώπου μπορούσε να κληροδοτηθεί μέχρι και σε συγγενείς εβδόμου βαθμού, ορίζοντας με αυτόν τον τρόπο και τα όρια της φυσικής συγγένειας. Ο γάμος μπορούσε να λυθεί εξαιτίας παραγόντων, ο σημαντικότερος εκ των οποίων ήταν η μοιχεία. Ο δεύτερος γάμος αναγνωριζόταν από την Εκκλησία, όπως και ο τρίτος, ο οποίος όμως ήταν πολύ δύσκολα αποδεκτός και κάτω από αυστηρές προϋποθέσεις. Στο παιδί που έχανε τον πατέρα του πριν από την ενηλικίωση οριζόταν ως επίτροπος ή κηδεμόνας - ανάλογα με το αν είχε φθάσει στην ήβη ή όχι - ο παππούς ή κάποιος άλλος άρρενας συγγενής. Εκτός της φυσικής συγγένειας, σταθερούς δεσμούς δημιουργούσε και η τεχνητή συγγένεια - η υιοθεσία και η αναδοχή - η οποία από άποψη νομική δεν διέφερε από τη φυσική. Η δε υιοθεσία, προκειμένου να έχει κύρος, θα έπρεπε να ακολουθεί συγκεκριμένο τυπικό.

Η εικόνα, ωστόσο, της βυζαντινής οικογένειας και του συγγενικού δικτύου τον 14^ο αι. διαφέρει ουσιωδώς από το πρότυπο, όπως περιγράφηκε. Στις πατριαρχικές αποφάσεις – και δευτερευόντως στα μοναστικά αρχεία - υπάρχουν πληροφορίες για πρόωρα συνοικέσια, για πολλαπλούς και παράνομους γάμους, για ερωτικές σχέσεις εκτός γάμου, για συζύγους - στους οποίους συγκαταλέγονται και ιερωμένοι - που ξεφεύγουν από το αντίστοιχο πρότυπο της χριστιανικής ηθικής, για επιτρόπους και κηδεμόνες, στους οποίους περιλαμβάνονται και γυναίκες, οι οποίοι συχνά φαίνεται πως είχαν αναλάβει άτυπα τον ρόλο αυτό, για άτυπες επίσης υιοθεσίες, και, τέλος, για την προίκα η οποία δεν διέφερε από την υπόλοιπη οικογενειακή περιουσία, καθώς πολλές είναι οι περιπτώσεις ρευστοποίησής της. Παράλληλα τα όρια της συγγένειας είναι πολύ πιο περιορισμένα από αυτά που όριζαν τα γαμικά κωλύματα και η κληρονομική διαδοχή.

Σε άμεση συνάρτηση με την παραπάνω διαπίστωση είναι και η ακόλουθη: Σε αρκετές από τις συνοδικές αποφάσεις το πατριαρχείο αποδέχεται κάποιες από τις ιδιαίτερες συνθήκες του 14^{ου} αι. Στο πεδίο του διαζυγίου, παρά το γεγονός ότι οι σχετικές αποφάσεις είναι ελάχιστες, η πατριαρχική σύνοδος φαίνεται να υπερβαίνει τη νομοθεσία, καθώς προσπαθεί να την προσαρμόσει στην πραγματικότητα. Έτσι,

αποδέχεται ως αιτία διαζυγίου το μίσος μεταξύ του ανδρόγυνου, στοιχείο που απουσιάζει από τη βυζαντινή νομοθεσία, επιδιώκοντας να δώσει διέξοδο σε ανθρώπους, των οποίων ο γάμος είχε ουσιαστικά λήξει. Ανάλογα ήταν στάση της πατριαρχικής συνόδου στα πεδία της επιτροπείας - κηδεμονίας και της τεχνητής συγγένειας. Η Εκκλησία αποδέχεται τον ρόλο του επιτρόπου ή κηδεμόνα σε στενούς συγγενείς ορφανών ανηλίκων, ακόμα και αν τυπικά δεν είχαν οριστεί ως τέτοιοι, ενώ αδιαφορεί για τον αν κάποιος ήταν τυπικά θετός γονέας, μένοντας στην ουσία του δεσμού που έχει αναπτυχθεί μεταξύ του ανθρώπου που ανατρέφει και αυτού που δέχεται την ανατροφή. Τα πρόωρα συνοικέσια και οι παλλαπλοί γάμοι οφείλονται στη δημογραφική συρρίκνωση, καθώς και στον πρόωρο θάνατο και το χαμηλό προσδόκιμο της ζωής. Ενώ η πατριαρχική σύνοδος δεν δείχνει καμία ανοχή για τα πρόωρα συνοικέσια, αποδέχεται τον δεύτερο γάμο. Και για τον τρίτο γάμο επίσης, ενώ ρητά δηλώνει την άρνησή της, τοποθετώντας τον μαζί με τους παράνομους γάμους, σε πρακτικό επίπεδο φαίνεται πως δεν είχε τόσο άτεγκτη στάση. Ακόμα και εκεί όπου η Εκκλησία στέκεται κοντά στον νόμο, στα ζητήματα προίκας, η προστασία της τελευταίας δέχεται «ρωγμές» στα τέλη του 14^{ου} αι. Αυτές εντοπίζονται σε υποθέσεις που σχετίζονται με την πρώτη οθωμανική πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και στις οποίες εμπλέκονται έμποροι, τραπεζίτες και επενδυτές. Χωρίς να αλλάζει κατεύθυνση ως προς την προστασία της, η πατριαρχική εξουσία αντιλαμβάνεται τις κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συντελούνται στον πολιορκημένο «μικρόκοσμο» της Κωνσταντινούπολης. Στην αναδυόμενη τότε νέα επιχειρηματική τάξη έχει διττή στάση. Από τη μία στηλιτεύει τον τρόπο πλουτισμού της και εν γένει τη συμπεριφορά των νέων επιφανών οικογενειών, από την άλλη, όταν τα συμφέροντα των τελευταίων συγκρούονται ή διαπλέκονται με προικώα περιουσία, φέρεται ευέλικτα. Με τον τρόπο αυτό η σχέση του πατριαρχείου με τους νέους πλουσίους ορίζονται σε ένα πλαίσιο ισορροπίας.

Η λεπτή αυτή ισορροπία χαρακτηρίζει τις σχέσεις της Εκκλησίας και με την Πολιτεία, η τελευταία είτε με τη μορφή της βυζαντινής αυτοκρατορικής εξουσίας, είτε με τη μορφή της οθωμανικής διοίκησης. Διατηρώντας με την πρώτη σχέσεις που ισορροπούσαν «σε ένα τεντωμένο σχοινί», το πατριαρχείο φαίνεται πως αποφασίζει άλλοτε συμπλέοντας και άλλοτε απορρίπτοντας αποφάσεις κοσμικών δικαστηρίων ή την αυτοκρατορική παρέμβαση σε υποθέσεις με τις οποίες ασχολήθηκε, ενώ με τη δεύτερη φαίνεται πως επιδίωκε να έχει ανοικτούς διαύλους επικοινωνίας, όπως αποδεικνύει - κατά τη γνώμη μου - μία πολύ σημαντική απόφαση, η αποδοχή ενός

συνοικεσίου στην περιοχή της Αχρίδας μεταξύ μελών της τοπικής αριστοκρατίας, το οποίο είχε ήδη επικυρωθεί από την εκεί νέα οθωμανική διοίκηση. Πρόκειται για τη μοναδική απόφαση έγκρισης ενός, σύμφωνα με το βυζαντινό δίκαιο, παράνομου συνοικεσίου, στο οποίο σταθήκαμε ιδιαιτέρως, διότι έρχεται σε αντίθεση με τη γενική πολιτική του πατριαρχείου ως προς τα συνοικέσια, για τα οποία δεν σταμάτησε να απαιτεί καθόλη τη διάρκεια του 14^{ου} αι. την υπακοή στον νόμο είτε ως προς την ηλικία είτε ως προς τον βαθμό συγγένειας.

Όσα προαναφέρθησαν δεν πρέπει να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα αποδοχής από το πατριαρχικό δικαστήριο τον 14^ο αι. των κοινωνικών αναγκών στο σύνολό τους ή καθολικής παράβλεψης της ισχύουσας νομοθεσίας. Στο πεδίο του διαζυγίου η Εκκλησία παραμένει προσηλωμένη στην ύπαρξη ενός τυπικού πλαισίου έκδοσής του, για το οποίο απαιτεί τον σεβασμό και την τήρησή του, διότι επιθυμεί το αδιάλυτο του γάμου. Έτσι, από τη μία καταβάλλει κάθε προσπάθεια να επανενωθεί το ανδρόγυνο που επιθυμεί να χωρίσει, από την άλλη, όταν διαπιστώνει ότι αυτό δεν είναι εφικτό, δέχεται, όπως προελέχθη το διαζύγιο, ωστόσο αυτό έπρεπε να κυρώνεται μόνο από επισκόπους υπό αυστηρή διαδικασία. Για τον λόγο αυτό η πατριαρχική σύνοδος τιμωρεί αυστηρά απλούς ιερείς, που «εξέδωσαν» διαζύγια, ενώ δεν είχαν καμία τέτοια αρμοδιότητα, με ποινές ανάλογες με αυτές που επιβάλλει και για τα πρόωρα συνοικέσια. Για τα τελευταία επιθυμεί τη συγκατάθεση των γονέων και την τήρηση των νόμιμων ηλικιακών ορίων. Σε θέματα, όπως η μοιχεία, η πατριαρχική σύνοδος παρουσιάζεται επίσης αμείλικτη, ακόμα και αν αυτή αφορά ανθρώπους ψηλά στην κοινωνική πυραμίδα. Στάση μη ανοχής δείχνει το πατριαρχείο και στα νόθα τέκνα, τα οποία, ενώ υπάρχει ένα σχετικό δίχτυ προστασίας τους από τον νόμο, φαίνεται πως δεν είχαν «φωνή». Ενώ δηλαδή υπερασπίζεται με θέρμη τα ορφανά τέκνα, τέκνα που γεννήθηκαν στο πλαίσιο του γάμου, φαίνεται να αδιαφορεί για τα νόθα, γιατί αποδομούν, όπως και η μοιχεία, το οικοδόμημα της γαμικής ένωσης και της οικογένειας, όπως η Εκκλησία το έχει ορίσει.

Επομένως, θέματα, όπως τα πρόωρα συνοικέσια και η μοιχεία, συνιστούν για το πατριαρχείο θεμελιώδη ζητήματα του οικογενειακού θεσμού και για αυτό – έστω και με εξαιρέσεις, τις οποίες επιχειρήσαμε να ερμηνεύσουμε – τιμωρεί την όποια απόκλιση, επιβάλλοντας δε συχνά τη μέγιστη των ποινών σε συμμετέχοντες σε πρόωρα συνοικέσια ιερείς, ακόμα και αν αυτοί συνδέονται με ανώτερα μέλη της κοινωνίας, με στόχο προφανώς την ανάκτηση του ελέγχου και τη διατήρηση και προστασία της ισχύος και του κύρους του. Η Εκκλησία δηλαδή αποδέχεται αυτό που

συνιστά αλλαγή και παράλληλα θεωρεί ότι δεν αποδομεί τον θεσμό. Ακόμη και στο πεδίο του διαζυγίου ενεργεί στοχεύοντας στην προστασία του θεσμού του γάμου. Με άλλα λόγια επιχειρεί να έχει υπό τον απόλυτο έλεγχό της τις αλλαγές που έχουν συντελεσθεί ή συντελούνται στην κοινωνία, αρκεί αυτές να μην οδηγούν στην κατάρρευση του θεσμού, όπως η ίδια τον είχε δομήσει τους προηγούμενους αιώνες. Μέσα αυτού στοχεύει στον έλεγχο της κοινωνίας και στη διατήρηση της κυρίαρχης θέσης της εντός αυτής. Αν, συνεπώς, θα θέλαμε να δώσουμε πολύ αδρά τη στάση γενικά της Εκκλησίας τον 14^ο αι. απέναντι στα ζητήματα του οικογενειακού θεσμού με αναφορά το βυζαντινό δίκαιο, θα λέγαμε τα εξής: Η πατριαρχική σύνοδος, ενώ προβάλλεται ως θεματοφύλακας του βυζαντινού δικαίου, αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές ανάγκες και σε κάποιες περιπτώσεις τις αποδέχεται, για να διατηρήσει την κοινωνική συνοχή και την εκκλησιαστική ισχύ. Υπό το πρίσμα αυτό ούτε το πατριαρχικό δικαστήριο ξεφεύγει από τη γενικότερη διαπίστωση μιας κοινωνίας που λειτουργεί τον 14^ο αι. πέραν του πλαισίου που όριζε το δίκαιο, ένα δίκαιο, το οποίο εν πολλοίς δεν ανταποκρίνεται στις τότε ανάγκες.

Όπως ανέδειξε η έρευνα, κατώτεροι κληρικοί συχνά παρουσιάζονται να μη διαφέρουν σε τίποτα από τους λαϊκούς στην καθημερινή ζωή. Συγκεκριμένα, ακολουθούν συνήθειες που αντίκεινται όχι μόνο στο αξίωμά τους, αλλά και στο πρότυπο εν γένει του ενάρετου Χριστιανού - π.χ. παραμελούν με τρόπο προκλητικό τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις -, ενώ ως ιερείς συμμετέχουν σε πράξεις που παραβαίνουν το οικογενειακό δίκαιο, κυρίως ευλογώντας παράνομα συνοικέσια, όπως προελέχθη. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με ιερείς της κατώτερης κατά κύριο λόγο ιεραρχίας να δείχνουν ανυπακοή στους εκκλησιαστικούς κανόνες. Αυτό φαίνεται πως ήταν εντονότερο σε εδάφη που πλέον βρίσκονταν υπό οθωμανική διοίκηση. Αν αυτό σημαίνει απώλεια ελέγχου μίας μερίδας των κατώτερων κληρικών από την ανώτερη ιεραρχία και δη από το ίδιο το πατριαρχείο, τότε έχουμε να κάνουμε με μία από τις αντιφάσεις της βυζαντινής κοινωνίας του 14^{ου} αι., γιατί το πατριαρχείο δεν έχει απωλέσει το κύρος του, η ακτινοβολία του οποίου εντοπίζεται πέραν των συνόρων της κάποτε κραταιάς αυτοκρατορίας της μεσοβυζαντινής περιόδου, παρά την απώλεια επισκοπικών εδρών ιδίως στην κεντρική, ανατολική και νότια Μ. Ασία¹⁷⁸².

¹⁷⁸² Βλ. ενδεικτικά Preiser-Kapeller 2017.

Στην Εισαγωγή της παρούσας μελέτης σταθήκαμε ιδιαίτερος στο αν οι πατριαρχικές αποφάσεις αφορούν μεμονωμένες περιπτώσεις ή αν, αντιθέτως, καθρεφτίζουν γενικότερες τάσεις και στάσεις εντός της κοινωνίας. Αν οι πολλαπλοί και οι παράνομοι γάμοι, τα διαζύγια και οι συμπεριφορές που δεν συνάδουν με το πρότυπο του ενάρετου συζύγου, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι εξωσυζυγικές σχέσεις, αποτελούν δεδομένα τα οποία ορίζουν την αστάθεια της οικογένειας, οι σχετικές διαθέσιμες πληροφορίες από τις πηγές, στις οποίες στηρίχθηκε η παρούσα έρευνα, δεν φαίνονται να αποτελούν κάποιες απλά εξαιρέσεις. Αντιθέτως, επαναλαμβάνονται με μία έστω μικρή συχνότητα στις δικαστικές αποφάσεις, ενώ πιο σκόρπιες είναι οι σχετικές μαρτυρίες από τα μοναστικά έγγραφα. Συνεπώς, θα μπορούσαμε - με κάποια σχετική βεβαιότητα - να θεωρήσουμε αυτές τις πληροφορίες ως ενδείξεις νοοτροπίας και συμπεριφοράς μέρους της κοινωνίας με αναφορά κυρίως την επαρχία. Η πλειοψηφία των πληροφοριών αυτών ανάγεται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αι. και έχουν να κάνουν, όπως προελέχθη, κυρίως με άνδρες, ανάμεσά στους οποίους καταλέγονται και ιερείς, που δεν ανταποκρίνονται στο πρότυπο του ενάρετου, σύμφωνα με τη χριστιανική ηθική, συζύγου και με πολλαπλούς και παράνομους γάμους, ακραία εκδοχή των οποίων ήταν η διγαμία. Οι αποφάσεις μας πληροφορούν επίσης για τρία παράνομα συνουκέσια εντός της αριστοκρατίας. Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες στις αποφάσεις για τα διαζύγια.

Μιλώντας για την αστάθεια της βυζαντινής οικογένειας τον 14^ο αι. θα μπορούσαμε να επισημάνουμε πως ειδικά για τις αριστοκρατικές οικογένειες φαίνεται πως στα τέλη του αιώνα αυτού η συρρίκνωση της περιουσίας τους αποτέλεσε παράγοντα αποσταθεροποίησης τους. Η δικαστική σύγκρουση της Άννας Παλαιολογίνας με τους γιους της, η οποία τους στέρησε την πατρική τους κληρονομιά, για να αναπληρώσει τη χαμένη δική της προίκα, είναι ενδεικτική της δραματικής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν πολλές αριστοκρατικές οικογένειες τα τελευταία χρόνια του 14^{ου} αι., περίοδο κατά την οποία υπήρξαν γενικότερα αρκετές ενδοοικογενειακές διαμάχες με αντικείμενο τα κατάλοιπα, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο R. Estangüi Gomez, των άλλοτε μεγάλων περιουσιών¹⁷⁸³. Όπως έχει καταδείξει η μέχρι τώρα έρευνα, πολλές από τις οικογένειες της παλαιάς γαιοκτητικής αριστοκρατίας δεν μπόρεσαν να προσαρμοστούν στις συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών του 14^{ου} αι. με αποτέλεσμα να χαθούν, και άλλες, με πρώτη την ίδια την οικογένεια των Παλαιολόγων, επιδίωξαν

¹⁷⁸³ Gomez 2014a: 187

μέσω επιγαμιών να αναπτύξουν δεσμούς με τη νέα αριστοκρατία των επιχειρηματιών και του χρήματος. Ακόμα όμως και στους κόλπους των οικογενειών αυτών, όπως και στους ίδιους τους Παλαιολόγους, υπάρχουν περιπτώσεις οι οποίες κατά τη διάρκεια της πρώτης οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης δοκιμάστηκαν σκληρά. Συνεπώς, η αστάθεια της οικογένειας της παλαιάς γαιοκτητικής αριστοκρατίας έχει πρωτίστως να κάνει με όρους υλικούς.

Αν οι πληροφορίες των πατριαρχικών αποφάσεων που μπορούν να ορίσουν ένα πλαίσιο αστάθειας της βυζαντινής οικογένειας ανάγονται στα τέλη του 14^{ου} αι., αρκετά νωρίτερα, το 1350 και το 1352, έχουμε δύο εντολές του πατριάρχη Καλλίστου για σεβασμό και τήρηση των κανόνων του γάμου. Δέκα περίπου χρόνια μετά, το 1361, έχουμε επίσης σύγκληση της μάλλον επεισοδιακής και ατελέσφορης πατριαρχικής συνόδου με θέμα τους «αθέμιτους» γάμους. Γεννιέται, συνεπώς, το ερώτημα, γιατί δεν υπάρχουν πιο ειδικές αναφορές σε παράγοντες απασταθεροποίησης της οικογένειας στις αποφάσεις του πατριαρχείου το πρώτο μισό του 14^{ου} αι., όταν μάλιστα οι προαναφερθείσες αποφάσεις κάνουν λόγο για «νόσο» που «προεχώρησεν ... εις παροξυσμόν και αγανάκτησιν του Θεού». Φαίνεται συνεπώς πως το Πατριαρχείο μετά την επικράτηση του Ησυχασμού στους κόλπους της Εκκλησίας έγινε πιο «ευαίσθητο» στα ζητήματα γάμου το β' μισό του 14^{ου} αι., όταν τα ήθη των πιστών γίνονται πιο «χαλαρά» με την προϊούσα οθωμανική εξάπλωση στον βαλκανικό χώρο. Ωστόσο, παράγοντες απασταθεροποίησης της οικογένειας υπήρχαν γενικά τον 14^ο αι. Απλά παρατηρείται επίταση αυτών τις τελευταίες δεκαετίες του. Είναι προφανές - χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε την έκτασή του - ότι το φαινόμενο αυτό αφορούσε μέρος της κοινωνίας. Συνεπώς, η συρρίκνωση της βυζαντινής διοίκησης και η συνεχής επέκταση της αντίστοιχης οθωμανικής άφησε το αποτύπωμά της στην κοινωνία, αλλά και στην Εκκλησία. Η ανυπακοή στους κανόνες που επέδειξε μερίδα κληρικών κυρίως της επαρχίας, όπως προελέχθη, φαίνεται πως ήταν πιο έντονη σε περιοχές υπό τη νέα οθωμανική διοίκηση και μακριά από τον άμεσο έλεγχο του ίδιου του πατριαρχείου.

Ο 14^{ος} αι. δεν διαφέρει από τους προηγούμενους ως προς την κυρίαρχη οικογενειακή μορφή, η οποία δεν είναι άλλη από την πυρηνική οικογένεια, τη μόνη κοινωνική ομάδα ή τον «πυρήνα», όπως έχει χαρακτηριστεί, της μεσοβυζαντινής ήδη κοινωνίας¹⁷⁸⁴. Είναι ενδεικτικό ότι οι πυρηνικές οικογένειες, οι γονείς - ή ένας γονέας

¹⁷⁸⁴ Kazhdan-Constable 1982: 32-33, Kazhdan 1998: 10

- με τα τέκνα τους, σε όλα τα φορολογικά κατάστιχα ξεπερνούν το ήμισυ των καταγεγραμμένων νοικοκυριών, συχνά δε προσεγγίζουν το 70%¹⁷⁸⁵. Η πυρηνική οικογένεια παραμένει ο χώρος βιολογικής αναπαραγωγής και η βασικότερη μικροομάδα της κοινωνίας, αλλά και της οικονομίας. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν ο διαμοιρασμός της περιουσίας μέσω της κληρονομιάς σε ίσα μερίδια σε όλους τους απογόνους, ανεξαρτήτως φύλου ή χρόνου γέννησης, οι πληροφορίες από το αρχαιακό υλικό για την εξ αδιαθέτου διαδοχή, οι οποίες στη μεγάλη τους πλειονότητα αναφέρονται στην πρώτη τάξη και πολύ λιγότερες στη δεύτερη, όχι όμως πέραν αυτής, οι ενδοοικογενειακές διαφορές, που φτάνουν το πολύ μέχρι τα πρώτα ξαδέλφια και ποτέ πέραν αυτού του βαθμού συγγενείας. Η ονοματοδοσία και η λειτουργία του επωνύμου, όπως αναλύσαμε, οδηγούν επίσης στην ίδια κατεύθυνση.

Βεβαίως δεν απουσιάζουν οι εκτεταμένες οικογένειες, οι οποίες όμως στην πλειοψηφία τους συγκροτούνται από τον αρχηγό, τη γυναίκα του και τα παιδιά τους, τα οποία επίσης έχουν παντρευτεί και έχουν δικά τους παιδιά¹⁷⁸⁶. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε και πάλι ως προς τη βασική μορφή των εκτεταμένων οικογενειών με μία άλλοτε πυρηνική οικογένεια, της οποίας τα τέκνα δεν έχουν εγκαταλείψει την οικογενειακή εστία, αν και τα ίδια έχουν δημιουργήσει τη δική τους οικογένεια. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που αντλούμε από μία δικαστική υπόθεση. Σε αυτήν είδαμε σχετικά πως τα σπίτια δύο παντρεμένων αδελφών στην Κωνσταντινούπολη ήταν προέκταση καθ' ύψος και κατά μήκος της οικίας των γονέων τους. Αυτή η μορφή της εκτεταμένης οικογένειας, όπως παρατηρείται στα διάφορα κατάστιχα φορολογικής απογραφής των παροίκων, σχετίζεται με το ακόλουθο: η μικρή ιδιοκτησία δεν είναι πάντα εύκολο να διαμοιραστεί στους απογόνους και να δημιουργηθεί έτσι η υλική βάση, πάνω στην οποία θα στηριχθούν τα νέα νοικοκυριά. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η μορφή της εκτεταμένης οικογένειας ήταν συνυφασμένη συχνά με μία χαμηλή οικονομική στάθμη¹⁷⁸⁷. Αυτή η περιορισμένη υλική υπόσταση οδήγησε νέα ζευγάρια ακόμη και παλαιών αριστοκρατικών οικογενειών να ζουν κάτω από την ίδια στέγη με τους γονείς τους στα τέλη του 14^{ου} αι., όταν συρρικνώθηκε δραματικά η περιουσία των οικογενειών αυτών. Σε άλλες, αντιθέτως, περιοχές, όπως στη Λήμνο στα μέσα του 14^{ου} αι., αρνητικοί παράγοντες -

¹⁷⁸⁵ Laiou 2009a: 60

¹⁷⁸⁶ Πολύ λιγότερα είναι τα διευρυμένα νοικοκυριά που περιλαμβάνουν αδέρφια με ή χωρίς τη δική τους οικογένεια και ακόμα σπανιότερα συναντάμε στα νοικοκυριά αυτά πρώτα ξαδέλφια (Laiou - Morrisson 2011: 250).

¹⁷⁸⁷ Malatras 2013: 129

όπως η πανώλη -, οι οποίοι οδήγησαν σε δημογραφική συρρίκνωση, δημιούργησαν από την άλλη ευεργετικές συνθήκες για όσους παροίκους επέζησαν και επέλεξαν να παραμείνουν στο νησί, διότι η διάθεση περισσότερης καλλιεργήσιμης γης μείωσε σημαντικά την ανάγκη τους να έχουν κοινή περιουσία ή να συγκροτούν με άλλα στενά συγγενικά τους μέλη εκτεταμένα νοικοκυριά¹⁷⁸⁸.

Όπως καταδείχθηκε, η κυριαρχία της πυρηνικής οικογένειας δεν σήμαινε για τους βυζαντινούς του 14^{ου} αι. απώλεια της αίσθησης των συγγενικών δεσμών πέραν των ορίων αυτής. Και πάλι οι περιπτώσεις αυτές έχουν να κάνουν μέχρι πρώτους θείους και ανίψια και σε εξαιρετικά ελάχιστες περιπτώσεις μέχρι πρώτα ξαδέλφια. Οι δεσμοί με συγγενείς πέραν της πυρηνικής οικογένειας αποκτούσαν μία βαθύτερη υπόσταση σε έκτακτες συνθήκες, όταν λ.χ. είχαν χαθεί και οι δύο γονείς και τα ανήλικα ορφανά έβρισκαν στέγη και προστασία σε παππούδες ή θείους. Ίσχυε βεβαίως και το αντίστροφο. Όπου ήταν αναγκαίο και ελλείπει στενότερων συγγενών, οι θείοι και τα ξαδέλφια, μπορούσαν να βρουν συμπαράσταση και προστασία από την ευρύτερη οικογένεια, ενώ τα ανίψια έπαιρναν τη θέση του κληρονόμου - είτε με διαθήκη είτε χωρίς -, εάν δεν υπήρχαν τέκνα - δευτερευόντως αδελφοί - ως άμεσοι απόγονοι. Ειδικά ο δεσμός θείων και ανιψιών μπορούσε να ήταν στενός και γι αυτό παρατηρήσαμε πως η τεχνητή συγγένεια, όπως η υιοθεσία, η οποία ήταν κατά κύριο λόγο άτυπη, αφορούσε τον δεσμό αυτό, καθώς δεν λείπουν τα νοικοκυριά, όπου, ενώ απουσιάζουν τέκνα, καταγράφονται ανίψια, τα οποία φαίνεται πως είχαν τον ρόλο των θετών τέκνων. Η δε σημασία της τεχνητής συγγένειας, της υιοθεσίας και της αναδοχής, ήταν μάλλον περιορισμένη, καθώς η ατεκνία θεραπευόταν με έναν νέο γάμο και οι φυσικοί συγγενείς - σπάνια οι ανάδοχοι - αναλάμβαναν νέους ρόλους σε ώρα ανάγκης. Έχοντας αυτά ως δεδομένα, τίθεται το ερώτημα κατά πόσον είναι σε ισχύ και τον 14^ο αι. η διαπίστωση των Α. Kazhdan και G. Constable, ότι ο βυζαντινός, στερημένος από κάθε είδους κοινωνικών σχέσεων, νοείται μόνο εντός του στενού κύκλου της πυρηνικής οικογένειας, νιώθοντας μόνος και χωρίς βοήθεια σε έναν εχθρικό κόσμο¹⁷⁸⁹. Η απάντηση δεν μπορεί να είναι απλά καταφατική ή απορριπτική. Οι δεσμοί εντός της πυρηνικής οικογένειας παραμένουν τον 14^ο αι. πολύ ισχυροί, ισχυρότεροι από κάθε άλλον δεσμό. Ωστόσο, όπως διαπιστώσαμε, οι δεσμοί με άλλους στενούς συγγενείς, πέραν της πυρηνικής οικογένειας, ήταν επίσης δυνατοί, αποτυπώνονταν όμως μόνο όταν οι συνθήκες το επέβαλαν.

¹⁷⁸⁸ Kondyli 2013: 384-385

¹⁷⁸⁹ Kazhdan-Constable 1982: 34

Πριν από τη σύνοψη των συμπερασμάτων, πρέπει να κάνουμε ειδική αναφορά στην προίκα τον 14^ο αι., καθώς καθρεφτίζει σε σημαντικό βαθμό τις μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές του αιώνα αυτού. Αναμφίβολα, είχε απωλέσει πολύ πριν από τον 14^ο αι. τον προστατευτικό χαρακτήρα της, όπως όριζε ο νόμος, καθώς στη συνείδηση ακόμα και των ίδιων των γυναικών δεν αποτελούσε διακριτό τμήμα της οικογενειακής περιουσίας. Οι πληροφορίες και από τις πατριαρχικές αποφάσεις και από τα μοναστικά αρχεία παρουσιάζουν την εικόνα μιας προίκας η οποία ρευστοποιείτο ή αποτελούσε εγγύηση για τη σύναψη δανείων. Φαίνεται μάλιστα πως οι γυναίκες που απευθύνονταν στη σύνοδο με αίτημα προστασίας της προίκας τους δεν είχαν κανένα πρόβλημα η οικογενειακή περιουσία τους - συμπεριλαμβανομένης και της προίκας τους - να υποθηκευτεί στις εμπορικές ή βιοτεχνικές δραστηριότητες των συζύγων τους, και θυμούνται το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς προστασίας της προίκας, όταν δεν έχουν πλέον κανένα άλλο διαθέσιμο μέσο, αποτελούσε δηλ. την ύστατη λύση, για να προστατεύσουν την όποια περιουσία είχε απομείνει στην οικογένειά τους και να επαναφέρουν την οικογενειακή ειρήνη, όταν ουσιαστικά οι σύζυγοί τους είχαν χρεοκοπήσει ή πεθάνει. Τα τελευταία χρόνια του αιώνα με την εδαφική συρρίκνωση του βυζαντινού κράτους, οι πληροφορίες είναι περισσότερες. Η προίκα επιφανών γυναικών, ακολουθώντας την «πορεία» της περιουσίας της παλαιάς γαιοκτητικής αριστοκρατίας, έχει δραματικά συρρικνωθεί. Η εναπομείνασα προίκα αποτελεί σημαντικό κεφάλαιο προς επένδυση. Η προίκα συνδέεται με τον τρόπο αυτό άμεσα με τον προσανατολισμό της βυζαντινής οικονομίας στο εμπόριο, ενώ παράλληλα αντανακλά τις αλλαγές στα ανώτερα στρώματα με τις επενδύσεις των αριστοκρατών στο εμπόριο.

Συνοψίζοντας, μέσα σε συνθήκες γενικής ρευστότητας τον 14^ο αι. η βυζαντινή κοινωνία σε μεγάλο βαθμό πορευόταν μακριά από τις επιταγές του βυζαντινού δικαίου, το οποίο παρουσιάζεται παρωχημένο. Οι πατριαρχικές αποφάσεις επίλυσης αστικών διαφορών δείχνουν πως και το πατριαρχείο δεν ξεφεύγει από τον κανόνα αυτό, καθώς συχνά αποφασίζει κατ' οικονομίαν ή ερμηνεύοντας διασταλτικά τον νόμο. Η βυζαντινή οικογένεια τον 14^ο αι. ήταν κατά βάση πυρηνική και τα όρια των συγγενικών δεσμών ήταν πολύ πιο περιορισμένα από αυτά του βυζαντινού νόμου. Ωστόσο, η αίσθηση της περιορισμένης φυσικής συγγένειας δεν σήμαινε επ' ουδενί την ανυπαρξία στενών δεσμών και πέραν των μελών της πυρηνικής οικογένειας, οι οποίοι ενεργοποιούνταν, όταν υπήρχε η ανάγκη προστασίας ορφανών και από τους δύο γονείς. Λιγότερο σημαντικός, αλλά όχι ανύπαρκτος ήταν ο πνευματικός δεσμός

της αναδοχής, ενώ η υιοθεσία φαίνεται πως ήταν περιορισμένη, γιατί ένα άτεκνο ζευγάρι επέλεγε τη λύση του γάμου του με την προσδοκία ενός δεύτερου γάμου που θα οδηγούσε στην τεκνοποίηση. Ο δεύτερος γάμος φαίνεται πως ήταν συχνός λόγω και της υψηλής θνησιμότητας. Υπαρκτός, αλλά λιγότερο συχνός ήταν ο τρίτος γάμος. Ως παράγοντες αποσταθεροποίησης της οικογένειας, οι πολλαπλοί και οι παράνομοι γάμοι και οι παρεκκλίνουσες από το πρότυπο του ενάρετου συζύγου συμπεριφορές, φαίνεται πως υπήρχαν γενικά τον 14^ο αι. σε μέρος της βυζαντινής κοινωνίας. Ωστόσο, πρέπει να επιτάθηκαν στα τέλη του αιώνα, παρατήρηση που συνδέεται με την ανυπακοή που επέδειξε μερίδα κληρικών στον νόμο, αλλά και τη συρρίκνωση της βυζαντινής και επέκταση της οθωμανικής διοίκησης την ίδια περίοδο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ**1. ΠΗΓΕΣ***Πατριαρχικό Δικαστήριο Κωνσταντινούπολης*

- MM I: Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomatica graeca*, Τόμος Α', *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, MCCCXV-MCCCCII, Βιέννη 1862
- MM II: Fr. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomatica graeca*, Τόμος Β', *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*, MCCCXV-MCCCCII, Βιέννη 1862
- PRK I: H. Hunger - O. Kresten, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 1. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1315-1331*, (CFHB 19/1), Βιέννη 1981
- PRK II: H. Hunger - O. Kresten - E. Kisliger - C. Cupane, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 2. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1337-1350*, (CFHB 19/2), Βιέννη 1995
- PRK III: J. Koder - O. Kresten - M. Hinterberger, *Das Register des Patriarchats von Konstantinopel. 3. Teil: Edition und Übersetzung der Urkunden aus den Jahren 1350-1363*, (CFHB 19/3), Βιέννη 2001

Αρχαία Μονών του Αγίου όρους

- Chilandar I: *Archives de l' Athos XX, Actes de Chilandar*, Τόμος Α': *Des origines à 1319*, επιμ. Μ. Živojinović, V. Kravari, C. Giros, Παρίσι 1998
- Chilandar (Petit): L. Petit, «Actes de l' Athos V, Actes du Chilandar», *Viz. Vrem. 17 (1911) (Βυζαντινά Χρονικά. Παράρτημα του ΙΖ' τόμου. Πρώτο μέρος - ελληνικά έγγραφα)*
- Docheiariou: *Archives de l' Athos XIII, Actes de Docheiariou*, επιμ. Ν. Oikonomidès, Παρίσι 1984

- Esphigménou: *Archives de l' Athos VI, Actes d' Esphigménou*, επιμ. J. Lefort, Παρίσι 1973

- Iviron III: *Archives de l' Athos XVIII, Actes d' Iviron*, Τόμος Γ': *De 1204 à 1328*, επιμ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari με τη συνεργασία της Ε. Mětrěněli, Παρίσι 1994

- Iviron IV: *Archives de l' Athos XIX, Actes d' Iviron*, Τόμος Δ': *De 1328 au début du XVIIe siècle*, επιμ. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari με τη συνεργασία της Ε. Mětrěněli, Παρίσι 1995

- Karakallou: C. Pavlikianov (επιμ.), *The Byzantine Documents of the Athonite Monastery of Karakallou and Selected Acts from the Ottoman Period (1294–1835)*, Σόφια 2015

- Kutlumus: *Archives de l' Athos II2, Actes de Kutlumus*, επιμ. J. Lefort, Παρίσι 1995

- Lavra II: *Archives de l' Athos VIII, Actes de Lavra*, Τόμος Β': *De 1204 à 1328*, επιμ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1977

- Lavra III: *Archives de l' Athos X, Actes de Lavra*, Τόμος Γ': *De 1329 à 1500*, επιμ. P. Lemerle, André Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, Παρίσι 1979

- Lavra IV: *Archives de l' Athos XI, Actes de Lavra*, Τόμος Δ': *Études historiques – actes serbes. Compléments et index*, επιμ. P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou με τη συνεργασία της S. Ćirković, Παρίσι 1982

- Pantéléemôn: *Archives de l' Athos XII, Actes de Saint- Pantéléemôn*, επιμ. P. Lemerle, G. Dragon, S. Ćirković, Παρίσι 1982

- Pantokrator: *Archives de l' Athos XVII, Actes du Pantokrator*, επιμ. D. Papachryssanthou, Παρίσι 1991

- Philothéou: V. Kravari, «Nouveaux documents du Monastère de Philothéou», *TM 10* (1987), 261-356
- Vatorédi I: *Archives de l' Athos XXI, Actes de Vatorédi*, Τόμος Α': *Des origines à 1329*, επιμ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros Παρίσι 1995
- Vatorédi II: *Archives de l' Athos XXII, Actes de Vatorédi*, Τόμος Β': *De 1330 à 1376*, επιμ. J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis, Παρίσι 2006
- Vatorédi III: *Archives de l' Athos XXIII, Actes de Vatorédi*, Τόμος Γ': *De 1377 à 1500*, επιμ. J. Lefort, V. Kravari, C. Giros, K. Smyrlis, Παρίσι 2019
- Χένορπον: *Archives de l' Athos XV, Actes de Xénophon*, επιμ. D. Parachryssanthou, Παρίσι 1986
- Χέροποταμου: *Archives de l' Athos IX, Actes de Xéropotamou*, επιμ. J. Bompaire, Παρίσι 1964
- Ζογραφου: C. Pavlikianov (επιμ.), *The Mediaeval Greek and Bulgarian Documents of the Athonite Monastery of Zographou (980-1600)*, Σόφια 2014

Αρχείο Μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών

- Prodrôme: *Le codex B du monastère Saint-Jean Prodrôme (Serrès)*, επιμ. Βένου, Lisa, Παρίσι 1998

Βυζαντινό Δίκαιο

- B: D. C. G. E. Heimbach, *Basilicorum Libri LX*, Τόμοι Α' – Β', Λειψία 1833
- JGR 1: *Jus Graecoromanum*, Τόμος 1ος: *Νεαραί και Χρυσόβουλλα των μετά τον Ιουστινιανόν αυτοκρατόρων*, Εκ της Εκδόσεως C. E. Zachariae Von Lingenthal, Αθήνα 1931 – Aalen 1962, επιμ. I. Ζέπος και Π. Ζέπος

- JGR 5: *Jus Graecoromanum*, Τόμος 5ος: *Σύνομις των Βασιλικών*, Εκ της Εκδόσεως C. E. Zachariae Von Lingenthal, Αθήνα 1931 – Aalen 1962, επιμ. Ι. Ζέπος και Π. Ζέπος

- Τρωιανός 2007: Σπ. Ν. Τρωιανός, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα

- Αρμενόπουλος: Κ. Γ. Πιτσάκης (επιμ.), *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971

Λοιπές πηγές

- Angelou 1991: Ath. Angelou, *Manouel Palaiologos. Dialogue with the Empress–Mother on Marriage*, Βιέννη

- Γεδεών 1896: Μ. Ι. Γεδεών, «Βυζαντινά Συμβόλαια», *BZ* 5, 112 – 117

- Delehaye 1921: H. Delehaye, «Deux Typica byzantins de l' époque des Paleologues», *Mémoires de l' Academie royale de Belgique* 13

- Gautier 1965: P. Gautier, «Un récit inédit du siège de Constantinople par les Turcs (1394-1402)», *REB* 23, 100-117

- PG: J. P. Migne (εκδ.), *Patrologia Graeca, Cursus completes*, Παρίσι, 1857-1866

- Macrides κ.άλ. 2013: R. Macrides, J. A. Munitiz, Dimiter Angelov (επιμ.), *Pseudo-Kodinos and the constantinopolitan court: offices and ceremonies*, Farnham: Ashgate

2. ΝΕΟΤΕΡΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

Α. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αγγελίδη 1989: Χρ. Αγγελίδη (επιμ.), *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση: Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, 15 – 17 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα
- Αγγελόπουλος 1929/30: Π. Α. Αγγελόπουλος, «Τινά περί ιερολογίας επί γάμου και επί υιοθεσίας», *BZ 30*, 649 – 659
- Αγγελόπουλος 1977: Α. Αγγελόπουλος, «Το γενεαλογικόν δένδρον της οικογένειας των Καβασιλών», *Μακεδονικά 17*, 367-396
- Βακαλούδη 1998: Α. Βακαλούδη, *Καλλιστεία και γάμος στο Βυζάντιο*, Αθήνα
- Beck 1992: Η. Beck, *Η βυζαντινή χιλιετία*, Αθήνα
- Βλάχου 2014: Ελ. Βλάχου, «Ψυχική ασθένεια και έγκλημα στο Βυζάντιο», *Digesta*, 256-270
- Βλυσίδου κ.άλ. 1989: Β. Βλυσίδου, Β. Γεωργιάδου, Ε. Κουντουρά – Γαλάκη, Στ. Λαμπράκης, Τ. Λουγγής, Σ. Πατουρα, Αλ. Σαββίδης, «Η εξέλιξη της οικογενειακής ζωής των Βυζαντινών: μια πρώτη προσέγγιση» στο Αγγελίδη 1989, 155-160
- Βρυώνης 1985: Σπ. Βρυώνης (επιμ.), *Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά, IV, Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos*, Μαλιμπού,
- Βρυώνης 2000: Σπ. Βρυώνης (Jr), *Η Παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η Διαδικασία του Εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, Αθήνα
- Γετίμη 2016: Ζ. Γετίμη, «Γυναίκες στην αγροτική κοινωνία του 14ου αιώνα. Η μαρτυρία των αγιορειτικών εγγράφων», *Βυζαντικά 33*, 319-332

- Γκιρτζή 2009: Μ. Γκιρτζή, «Γαμήλιες πρακτικές και η θέση της γυναίκας στο γάμο στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες 110*, 53-60
- Γκράτζιου – Λούκος 2009: Όλγα Γκράτζιου - Χ.Λούκος (επιμ), *Ψηφίδες. Μελέτες Ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Okland*, Ηράκλειο
- Ευαγγελάτου – Μανιάτη 2005: Φλ. Ευαγγελάτου-Νοταρά – Τρ. Μανιάτη-Κοκκίνη (επιμ.), *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη
- Ζέπος 1981: Π. Ζέπος, «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «Ψυχοπαίδι», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 10*, 17-27
- Ζήσης κ. άλ. 2002: Θ. Ζήσης, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Β. Κατσαρός (επιμ.), Β' Συμπόσιο. *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Θεσσαλονίκη, 14 – 20 Δεκεμβρίου 1992, Πρακτικά*. Θεσσαλονίκη
- Hinterberger 2004: Μ. Hinterberger, «Από το ορθόδοξο Βυζάντιο στην καθολική Δύση. Τέσσερις διαφορετικοί δρόμοι» στο *Το Βυζάντιο και οι απαρχές της Ευρώπης*, Αθήνα
- Θανάτσης 1983: Γ. Θανάτσης, *Αρραβώνες και γάμοι μικρής ηλικίας, Λαογραφική εξέταση*, Διδακτορική Διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Αθήνα, διαθέσιμο στον ιστότοπο:
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/15997#page/1/mode/2up>
- Θεοχαρίδης 1963: Γ. Θεοχαρίδης, «Οι Τζαμπλάκωνες», *Μακεδονικά 5*, 125-183
- Ιμβριώτη 2002: Ρ. Ιμβριώτη, *Η γυναίκα στο Βυζάντιο*, Αθήνα
- Καλλιγά 2006: Χ. Α. Καλλιγά, «Μονεμβασία (7ος – 15ος αι.)» στο *OIB*, Τόμος Β', 691–714

- Kazhdan 1988: Α. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της», *Βυζαντινά 4*, 223-236
- Κιουσοπούλου 1989: Τ. Κιουσοπούλου, «Η προστασία της προίκας στο Βυζάντιο (12ος -14ος αι.)», *Ιστορικά 11*, 265-276
- Κιουσοπούλου 1990: Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα*, Αθήνα
- Κιουσοπούλου 1994: Α. Κιουσοπούλου, «Η στάση της Εκκλησίας απέναντι στους εμπόρους κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή (14ος-15ος αιώνας)», *Τα Ιστορικά 20*, 19-44
- Κιουσοπούλου 1997: Α. Κιουσοπούλου, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα γαιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος – 11ος αι.)*, Αθήνα
- Κιουσοπούλου 2007: Α. Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ή Οικονόμος. Πολιτική εξουσία και Ιδεολογία πριν την Άλωση*, Αθήνα
- Κιουσοπούλου - Μπενβενίστε 1991: Τ. Κιουσοπούλου - Ρ. Μπενβενίστε, «Γαμήλιες στρατηγικές και «παρεκκλίσεις» στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση», *Μνήμων 13*, 255-278
- Kislinger 1989: Ε. Kislinger, «Η γυναικολογία στην καθημερινή ζωή του Βυζαντίου» στο Αγγελίδη 1989, 135-145
- Κουκουλές 1948α: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Τόμος Α'. Ι.: *Σχολεία – Παίδων Ανατροφή - Παιγνία*, Αθήνα
- Κουκουλές 1948β: Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Τόμος Β'. ΙΙ.: *Περί τα βυζαντινά φορέματα. Οικιακά έπιπλα και σκεύη. Αι πανδημοι γυναίκες. Ο βίος μιας βυζαντινής*, Αθήνα

- Κρεμμυδάς κ.άλ. 1986: Β. Κρεμμυδάς, Χρ. Μαλτέζου, Ν. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο

- Κωνσταντέλος 1985: Δ. Κωνσταντέλος, «Clerics and secular professions in the Byzantine Church», *Βυζαντινά* 13, 373-390

- Κωνσταντέλος 1994: Δ. Κωνσταντέλος, *Πενία, κοινωνία και φιλανθρωπία: στον μεταγενέστερο Μεσαιωνικό Ελληνικό Κόσμο*, Αθήνα

- Κοντογιαννοπούλου 2012: Α. Κοντογιαννοπούλου, «Η προσηγορία κυρ στη Βυζαντινή κοινωνία», *Βυζαντινά* 32, 209-226

- Λαΐου 1986: Α. Ε., Λαΐου «Ο θεσμός της μνηστείας στο 13ο αι.» στο Κρεμμυδάς κ.άλ. 1986, Τόμος Α', 280-298

- Λαΐου 1998: Α. Λαΐου, «Κοινωνικές δυνάμεις στις Σέρρες στο 14ο αιώνα» στο *Οι Σέρρες και η περιοχή τους από την αρχαία στη μεταβυζαντινή εποχή*, Θεσσαλονίκη, 205-219

- Λαΐου 2006α: Α. Ε. Λαΐου, «Αγροτική οικονομία» στο *OIB*, Τόμος Α', 495–574

- Λαΐου 2006β: Α. Ε. Λαΐου, «Επισκόπηση της βυζαντινής οικονομίας» στο *OIB*, Τόμος Γ', 361 – 389

- Λαΐου – Θωμαδάκη 1981: Α. Ε. Λαΐου – Θωμαδάκη, «Η γυναίκα στη βυζαντινή κοινωνία», *Επιστημονική Σκέψη* 4, 26 – 32

- Λαΐου – Θωμαδάκη 1987: Α. Ε. Λαΐου – Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα

- Λαΐου–Θωμαδάκη 1989: Α. Ε. Λαΐου–Θωμαδάκη, «Η ιστορία ενός γάμου: Ο βίος της αγίας Θωμαΐδος της Λεσβίας» στο *Αγγελίδη* 1989, 237–251

- Laiou - Morriison 2011: Α. Ε. Laiou και C. Morriison, *Η βυζαντινή οικονομία*, Αθήνα
- Λάμπρος 1923: Σπ. Π. Λάμπρος, «Η γυνή παρά τοις βυζαντινοίς», *ΝΕ 17*, 258-285
- Λεονταρίτη 1997: Β. Α. Λεονταρίτη, «Εκ γυναικός ερρύη τα φαύλα. Η γυναικεία εγκληματικότητα στο Βυζάντιο» στο Τρωιάνος 1997α, 203 – 233
- Μαδαριαγά 2009: Ε. Μαδαριαγά, «Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (I): Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, πανιερώτατος μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 19*, 147-180
- Μαδαριαγά 2014: Ε. Μαδαριαγά, «Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (II): Μιχαήλ Αγιοθεοδωρίτης, πρωτονωβελισσιμοῦπέρτατος λογοθέτης του δρόμου και ορφανοτρόφος», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 24*, 213-246
- Μαδαριαγά 2017: Ε. Μαδαριαγά, «Η Βυζαντινή Οικογένεια των Αγιοθεοδωριτών (III)», *Βυζαντινά Σύμμεικτα 24*, 53-89
- Μαλτέζου 1989: Χρ. Μαλτέζου, «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο: τομές και συνέχειες: Status quaestionis» στο Αγγελίδη 1989, 19-25
- Μαλτέζου 1993: Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα
- Μαλτέζου - Παπακώστα 2006: Χρ. Μαλτέζου και Χρ. Παπακώστα (επιμ.), *Βενετία - Εύβοια, από τον Εγριπο στο Νέγροποντε*, Βενετία - Αθήνα
- Mango 1990: C. Mango, *Βυζάντιο – Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα
- Μαργαρού 2000: Ε. Μαργαρού, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Θεσσαλονίκη

- Μαριδάκης 1922: Γ. Μαριδάκης, *Το αστικό δίκαιον εν ταις Νεαραίς των βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Αθήνα

- Matschke 2006α: Κ. - Ρ. Matschke, «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος – 15ος αι.)» στο *OIB*, Τόμος Β', 141–191

- Matschke 2006β: Κ. - Ρ. Matschke, «Ανταλλαγές, εμπόριο, αγορές και χρήμα (13ος – 15ος αι.)» στο *OIB*, Τόμος Β', 561- 612

- Μάτσης 1960/61: Ν. Π. Μάτσης, «Μνηστεΐαι συναπτόμεναι δι' εγκολπίων και δια σταυρικών δεσμών εν τω βυζαντινώ δικαίω», *ΕΕΒΣ* 30, 353-363

- Μάτσης 1961: Ν. Π. Μάτσης, *Νομικά ζητήματα εκ των έργων του Δημητρίου Χωματιανού*, Αθήνα

- Μάτσης 1962: Ν. Π. Μάτσης, *Το οικογενειακό δίκαιον κατά την νομολογίαν του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως των ετών 1315-1401*, Αθήνα

- Μάτσης 1969/70: Ν. Π. Μάτσης, «Ο γάμος της υπεξουσίας κατά το βυζαντινόν δίκαιον», *ΕΕΒΣ* 37, 34-54

- Μεργιαλή 1997: Σ. Μεργιαλή, «Λαθρεμπόριο πεποιθήσεων στα ύστερα χρόνια του Βυζαντίου» στο Τρωιάνος 1997α, 157 – 171

- Meyendorff 1990α: J. Meyendorff, *Ο Άγιος Γρηγόριος Παλαμάς και η ορθόδοξη μυστική παράδοση*, Αθήνα

- Μοσχονάς 1993: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η επικοινωνία στο Βυζάντιο, Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών – Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα

- Μοσχονάς 2003: Ν. Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Χρήμα και αγορά στην εποχή των Παλαιολόγων*, Αθήνα

- Μουστάκας 2004: Κ. Μουστάκας, «Οι Μεσαιωνικές Εβραϊκές κοινότητες της Ζίχνας και της Καστοριάς: Αρχαιακές Μαρτυρίες», *Αριάδνη* 10, 85 – 100
- Μουτζάλη 1998: Α. Μουτζάλη, «Ο ρόλος των γυναικών στο Βυζάντιο: Κοινωνική ταυτότητα του φύλου και καθημερινή πραγματικότητα», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 69, 10-21
- Μπουρδάρα 1989: Κ. Μπουρδάρα, «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση» στο *Αγγελίδη* 1989, 131-132
- Νάκος 1988: Γ. Π. Νάκος, *Προβλήματα του Βυζαντινού κληρονομικού δικαίου επί Παλαιολόγων. Η λειτουργική ισχύς της Νεαράς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου*, ΕΕΔΣΘ 8, 91-127
- Νεοφωτίστου 2019: Μ. Νεοφωτίστου, *Η κοινωνική θέση του παιδιού στη βυζαντινή κοινωνία κατά τη Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο (οικογένεια-εκπαίδευση-νομοθεσία)*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών, Τμήμα Φιλολογίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Βυζαντινός Κόσμος: Η σχέση του με την Αρχαιότητα και τον Νεότερο Ελληνισμό
- Nicol 1999: D. M. Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου 1261-1453*, Αθήνα
- Νικολάου 1993: Κ. Νικολάου, *Η θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία*, Αθήνα
- Νικολάου 2005: Κ. Νικολάου, *Η γυναίκα στη μέση βυζαντινή εποχή. Κοινωνικά πρότυπα και καθημερινός βίος στα αγιολογικά κείμενα*, Αθήνα
- Νυσταζοπούλου 2001-3: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Η συμμετοχή της γυναίκας στην οικονομία κατά τον ύστερο Μεσαίωνα (η περίπτωση της Σερβίδας κλώστριας)», *Εώα και Εσπέρια* 5, 147-177
- ΟΙΒ: Α. Λαΐου (επιμ.), *Οικονομική Ιστορία Βυζαντίου: Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, Αθήνα 2006

- Παπαγιάννη 1992: Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. Ι: Ενοχικό δίκαιο – Εμπράγματο δίκαιο*. Αθήνα - Κομοτηνή

- Παπαγιάννη 1996: Ε. Παπαγιάννη, «Εμπορικές επιχειρήσεις Κωνσταντινουπολιτών κατά τα έτη 1399 – 1401. Ο όρος «συντροφία» στα *Acta Patriarchatus Constantinopolitani*», *Ενθύμημα Άλκη Αργυριάδη, ΙΙ*, Αθήνα, 735-745

- Παπαγιάννη 1997: Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. ΙΙ: Οικογενειακό δίκαιο*. Αθήνα-Κομοτηνή

- Παπαγιάννη 2003: Ε. Παπαγιάννη, «Η αγορά των ακινήτων στην Κωνσταντινούπολη σύμφωνα με τις αποφάσεις του πατριάρχη Ματθαίου Α'» στο *Μοσχονάς 2003*, 145-155

- Παπαγιάννη 2006: Ε. Παπαγιάννη, «Βυζαντινή νομοθεσία και οικονομική δραστηριότητα κατά τάξεις» στο *ΟΙΒ*, Τόμος Γ', 283-296

- Παπαγιάννη 2010: Ε. Παπαγιάννη, *Η νομολογία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου σε θέματα περιουσιακού δικαίου, τ. ΙΙΙ: Κληρονομικό δίκαιο*. Αθήνα-Κομοτηνή

- Παπαγιάννη 2015: Ε. Παπαγιάννη, «Πατριαρχικό και αυτοκρατορικό δικαστήριο επί Ματθαίου Α': Μια σχέση ανταγωνισμού» στο *Αντωνοπούλου κ.άλ.* 2015, 253-260

- Παπαγιάννη κ. άλ. 2015: Ε. Παπαγιάννη, Η. Αρναούτογλου, Α. Δημοπούλου, Δ. Καραμπέλας, Α. Λιαρμακόπουλος, Ι. Χατζάκης, Α. Χέλμης, *Ιστορία Δικαίου*, Αθήνα

- Παπαδάτος 1984: Σ. Παπαδάτος, «Περί της μνηστείας εις το Βυζαντινόν Δίκαιον», *Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών 50*

- Patlagean 1986: E. Patlagean, «Η ενηλικίωση στο Βυζάντιο στο 13ο και 14ο αιώνα» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου: Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Τόμος Α', Αθήνα, 261-269

- Patlagean 2014: E. Patlagean, *Ελληνικός μεσαίωνας: Βυζάντιο 9ος – 15ος αι.*, Αθήνα

- Περεντίδης 1986: Στ. Περεντίδης, «Πώς μια συνήθεια μπορεί να εξελιχθεί σε θεσμό; Η περίπτωση του θεώρητρου» στο *Κρεμμυδάς κ.άλ.* 1986, Τόμος Β', 476 – 485

- Petridis – Foskolu 2015: Pl. Petridis και V. Foskolu (επιμ.), *Δασκάλα. Απόδοση τιμής στην Καθηγήτρια Μαίρη Παναγιωτίδη-Κεσίσσογλου*, Αθήνα,

- Πιτσάκης 1974: Κ. Γ. Πιτσάκης, «Γρηγορίου Ακινδύνου ανέκδοτη πραγματεία περί Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 19, 188-206.

- Πιτσάκης 1985: Κ. Γ. Πιτσάκης, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγένειας εβδόμου βαθμού εξ αίματος στο βυζαντινό δίκαιο*, Αθήνα - Κομοτηνή

- Πιτσάκης 1989: Κ. Γ. Πιτσάκης, «Παίζοντες εις αλλοτρίους βίους. Δίκαιο και πρακτική των γωμικών κωλυμάτων» στο *Αγγελίδη* 1989, 217 – 236

- Πιτσάκης 1997: Κ. Γ. Πιτσάκης, «Εγκλημα χωρίς Τιμωρία; Τα πλαστά στη βυζαντινή ιστορία» στο *Τρωιάνος* 1997α, 337-381

- Πλακογιαννάκης 2001: Κ.-Ε. Πλακογιαννάκης, *Ελληνική Ανατολική Αυτοκρατορία των Μέσων Χρόνων. Τιμητικοί Τίτλοι και Αξιώματα στο Βυζάντιο. Εθιμοτυπία. Διοίκηση. Στρατός*, Θεσσαλονίκη

- Πουλάκου-Ρεμπελάκου 2007: Ε. Πουλάκου-Ρεμπελάκου, «Το παιδί και η υγεία του στη Βυζαντινή εποχή», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 103, 20-26

- Ράλλης-Καδαλάς 2010: Ι. Ράλλης-Καδαλάς, *Η ιστορική εξέλιξη του εγκλήματος της μοιχείας. Από τους ομηρικούς χρόνους μέχρι το τέλος της Βυζαντινής περιόδου*, Μεταπτυχιακή Διπλωματική, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης - Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών - Τμήμα Νομικής - Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δίκαιου

- Rie 1990: Τ. Τ. Rie, *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των βυζαντινών*, Αθήνα

- Simon 1982: D. Simon, *Η εύρεση του δικαίου στο ανώτατο βυζαντινό δικαστήριο*, Αθήνα

- Σμάγα 2007: Π. Σμάγα, *Ο θεσμός της υιοθεσίας στο βυζαντινό δίκαιο*, Διπλωματική Εργασία (Α.Π.Θ. – Τμήμα Νομικής – Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου - Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών), Θεσσαλονίκη διαθέσιμη στην ιστοσελίδα <http://ikee.lib.auth.gr/record/72226/files/gri-2007-328.pdf> (ανακτήθηκε στις 23-3-2018)

- Σολωμού 2019: Σ. Σολωμού, «Η συμβολή της μελέτης των διαθηκών της παλαιολόγιας περιόδου στην έρευνα των κοσμικών αξιωμάτων, τίτλων και τιμητικών χαρακτηρισμών», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 29, 25-72

- Στράτου 1986: Ν. Στράτου (επιμ.), Βυζάντιον. *Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο*, Αθήνα

- Τούρτογλου 1985: Μ. Τούρτογλου, «Οι ανήλικοι στο βυζαντινό και μεταβυζαντινό ποινικό δίκαιο», ανατ. από τα *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 60, 362-382

- Τρωιάνος 1983: Σπ. Τρωιάνος, «Το συναινετικό διαζύγιο στο Βυζάντιο», *Βυζαντικά* 3, 9-21

- Τρωιάνος 1984: Σπ. Τρωιάνος, «Η ερωτική ζωή των Βυζαντινών μέσα από το ποινικό τους δίκαιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 10, 42-48

- Τρωιάνος 1986α: Σπ. Τρωιάνος, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. Εισαγωγικό Βοήθημα*, Αθήνα - Κομοτηνή
- Τρωιάνος 1986β: Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία και δίκαιο στο Βυζάντιο», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 20, 41 - 44
- Τρωιάνος 1991: Σπ. Τρωιάνος, «Οι λόγοι διαζυγίου στο νομολογιακό έργο του Ιωάννου Αποκαύκου», *Βυζαντινά* 16, 43-63
- Τρωιάνος 1992: Σπ. Τρωιάνος, *Η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος και το νομοθετικό της έργο*, Αθήνα
- Τρωιάνος 1993α: Σπ. Τρωιάνος, «Τύποι ερωτικής "επικοινωνίας" στις βυζαντινές νομικές πηγές» στο *Μοσχονάς* 1993, 237-273
- Τρωιάνος 1993β: Σπ. Τρωιάνος, «Η θέση των μάγων στη βυζαντινή κοινωνία» στο *Μαλτέζου* 1993, 271-295
- Τρωιάνος 1997α: Σπ. Τρωιάνος (επιμέλεια), *Έγκλημα και Τιμωρία στο Βυζάντιο*, Αθήνα
- Τρωιάνος 1997β: Σπ. Τρωιάνος, «Οι ποινές στο βυζαντινό δίκαιο» στο *Τρωιάνος* 1997α, 13-65
- Τρωιάνος 1997γ: Σπ. Τρωιάνος, «Έρως και Νόμος στο Βυζάντιο» στο *Τρωιάνος* 1997α, 173-201
- Τρωιάνος 2000: Σπ. Τρωιάνος, «Μαγεία και διάβολος από τη Ρώμη στο Βυζάντιο», *Digesta* 3, 1-33
- Τρωιάνος 2007: Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές του Λέοντος Στ' του Σοφού*, Αθήνα
- Τσαμπής 1999: Γ. Τσαμπής, *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*, Αθήνα.

- Χατζάκης 2000: Γ. Χατζάκης, *Η υπεξουσιότητα στο βυζαντινό δίκαιο, Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Νομικό Τμήμα, Τομέας Ιστορίας, Φιλοσοφίας και Κοινωνιολογίας του Δικαίου*

- Χριστοφιλόπουλος 1939: Αν. Χριστοφιλόπουλος, «Η εκποίηση των προικίων ακινήτων κατά το βυζαντινό δίκαιο», *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου* 6, 186-196 (= *Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά Μελετήματα*, Αθήναι 1973, σ. 244-254)

- Χριστοφιλόπουλος 1946α: Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Σχέσεις γονέων και τέκνων κατά το βυζαντινό δίκαιο, μετά συμβολών εις το αρχαίον και το ελληνιστικόν*, Αθήνα

- Χριστοφιλόπουλος 1946β: Αν. Χριστοφιλόπουλος, «Η ελληνική ορθόδοξος εκκλησία και το διαζύγιο», *Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου* 13, 214-236

- Χριστοφιλόπουλος 1948: Αν. Χριστοφιλόπουλος, «Η δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων επί ιδιωτικών διαφορών κατά την βυζαντινήν περίοδον», *ΕΕΒΣ* 18, 192-201 (= *Δίκαιον και Ιστορία, Μικρά Μελετήματα*, Αθήναι 1973, σ. 244-254)

- Χριστοφιλόπουλος 1957: Αν. Χριστοφιλόπουλος, *Θέματα Βυζαντινού Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αθήνα

B. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Andriopoulou 2010: St. Andriopoulou, *Diplomatic communication between Byzantium and the West under the late Palaiologoi (1354-1453)*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham, διαθέσιμη στον ιστότοπο: https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/1515/1/Andriopoulou_11_PhD.pdf

- Angelov 2007: D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Κέμπριτζ

- Angelov 2009a: D. Angelov (επιμ.), *Church and Society in Late Byzantium*, Kalamazoo

- Angold 1984a: M. Angold (επιμ.), *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII C.*, Οξφόρδη

- Angold 1984b: M. Angold, «Introduction» στο Angold 1984a, 1-9

- Angold 1984c: M. Angold, «Archons and Dynastes: Local Aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire» στο Angold 1984a, 236-253

- Angold 1989: M. Angold, «The wedding of Digenes Akrites: Love and Marriage in Byzantium in the 11th and 12th c.» στο *Αγγελίδη* 1989, 201–215

- Antonopoulou κ.άλ. 2015: Th. Antonopoulou, S. Kotzabassi, M. Loukaki (επιμ.), *Myriobiblos: Essays on byzantine literature and culture*. (Byzantinisches Archiv 29), Βερολίνο

- Ariantzi 2013: D. Ariantzi, «Terminologische und sozialhistorische Untersuchungen zur Adoleszenz in Byzanz (6.–11. Jahrhundert). Teil I. Theorien, Konzepte, narrative Quellen», *JÖB* 63, 1–31

- Ariantzi 2018a: D. Ariantzi (επιμ.), *Coming of Age in Byzantium. Adolescence and Society*, Βερολίνο - Βοστώνη

- Ariantzi 2018b: D. Ariantzi, «Introduction: Approaches to Byzantine Adolescence (6th–11th centuries)» στο Ariantzi 2018a, 1-18

- Ariantzi 2018c: D. Ariantzi, «Soziale Identitätsbildung im Jugendalter in Byzanz» στο Ariantzi 2018a, 117-140

- Asutay-Effenberger 2016: N. Asutay-Effenberger, «Zum Stadtteil Kynegion und seinem Hafen in spätbyzantinischer und osmanischer Zeit» στο Daim 2016, 107-116

- Avramea κ.ά. 2003: A. Avramea, A. Laiou and E. Chrysos (επιμ.), *Byzantium: state and society; in memory of Nikos Ekonomides*, Αθήνα 2003

- Balard κ.άλ. 1999: M. Balard, J. Beaucamp, J.-Cl. Cheynet, C. Jolivet-Lévy, M. Kaplan, B. Martin-Hisard, P. Pagès, C. Piganiol, J.-P. Sodini (επιμ.), *Ευψυχία, Mélanges offerts à Hélène Ahrweiler (Byzantina Sorbonensia 16)*, Παρίσι, 1998

- Bartusis 2012: M. C. Bartusis, *Land and privilege in Byzantium: the institution of pronōia*, Κέιμπριτζ

- Beaucamp 1977: J. Beaucamp, «La situation juridique de la femme à Byzance», *Cahiers de Civilisation Médiévale* 78-79, 145-176 (= *Femmes, Patrimoines, Normes à Byzance, Bilans de Recherche – 6*, Παρίσι 2010, αρ. II)

- Beaucamp 1986: J. Beaucamp, «Προικοῦπόβολον – Υπόβολον – Υποβάλλω» στο Κρεμμυδάς κ.άλ. 1986, Τόμος Α', 153-161

- Beaucamp 1998: J. Beaucamp, «Les filles et la transmission du patrimoine à Byzance: dot et part successorale» στο Beaucamp - Dragon 1998, 11-34

- Beaucamp 2000: J. Beaucamp, «Les femmes et l' église: droit canonique, idéologie et pratiques sociales à Byzance» στο *Mutter, Nonne, Diakonin: Frauenbilder im Recht der Ostkirchen, Kanon, XVI*. Egling, 87-112

- Beaucamp - Dragon 1998: J. Beaucamp και G. Dragon (επιμ.), *La transmission du patrimoine: Byzance et l'aire méditerranéenne*, Παρίσι

- Benke – Meissel 2009: N. Benke - Fr.-St. Meissel (επιμ.), *Antike-Recht-Geschichte. Symposion zu Ehren von Peter E. Pieler*, Frankfurt am Main

- Bernicolas-Hatzopoulos 1983: D. Bernicolas-Hatzopoulos, «The first siege of Constantinople by the Ottomans (1393-1402) and its repercussions on the civilian population of the City», *Byzantine Studies* 10, 39-51

- Blanchet κ. άλλ. 2015: M. - H. Blanchet, M. – H. Congourdeau, D. I Mureşan, *Le Patriarcat Oecuménique de Constantinople et "hors frontières" (1204-1586)*, Παρίσι

- Bonfil κ.ά. 2012: R. Bonfil, O. Irshai, G.G. Stroumsa and R. Talgan (επιμ.), *Jews in Byzantium: dialectics of minority and majority cultures*, Leiden Βοστώνη

- Boojamra 1974: J. Boojamra, «The eastern Shism of 907 and the Affair of the tetragamia», *Journal of Ecclesiastical History* 25, 113-133

- Boojamra 1985: J. Boojamra, «Social thought and reforms of Athanasios of Constantinople (1289-1293; 1303-1309)», *Byzantion* 55, 332-382

- Boojamra 1993: J. Boojamra, *The Church and Social Reform: The Policies of the Patriarch Athanasios of Constantinople*, Νέα Υόρκη

- Bowman 1985: S. Bowman, *The Jews of Byzantium, 1204-1453*, Αλαμπάμα

- Bressson κ.ά. 2006: A. Bressson, M. P. Masson, S. Peerentidis, J. Wilgaux (επιμ.), *Parenté et société dans le monde grec de l' Antiquité à l' âge modern*, Παρίσι

- Brubacker και Tougher 2013: L. Brubacker και S. Tougher (επιμ.), *Approaches to the Late Byzantine Family, Birmingham Byzantine and Ottoman studies*, Farnham – Λονδίνο - Burlington

- Bryer – Cunningham 1996: A. Bryer, M. Cunningham (επιμ.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism (Papers from the Twenty-eighth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1994)*, Aldershot

- Burguière κ.ά. 1996: A. Burguière, Ch. Klapisch-Zuber, M. Segalen, F. Zonabend (επιμ.), *A History of the Family*, Τόμος Α': *Distant Worlds, Ancient Worlds*, Οξφόρδη

- Burke - Scott 2000: J. Burke και R. Scott (επιμ.), *Byzantine Macedonia: Identity, Image and History - Papers from the Melbourne Conference*, July 1995. Μελβούρνη

- Catoire 1911: A. Catoire, «La divorce d' après l' Eglise catholique et l' Eglise orthodoxe», *Echos d' Orient* 14, 167-170

- Charanis 1947: P. Charanis, «The Jews in the Byzantine Empire under the First Palaeologi», *Speculum* 22, 75-77

- Charanis 1951: P. Charanis, «On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the 13th c. and later», *Byzantinoslavica* 21, 94-153

- Cheynet κ.άλ. 1991: J. - Cl. Cheynet, E. Malamut, C. Morisson, «Prix et salaires à Byzance (Xe – XVe siècle)» στο *HREB*, Τόμος Β': VIIIe-XVe, 339-374

- Cheynet 1998: J. - Cl. Cheynet, «Arisocratie et héritage (XIe – XIIIe siècle)» στο *Beaucamp - Dragon* 1998, 53-80

- Congourdeau 2014. M – H. Congourdeau (επιμ.), *Thessalonique au temps des Zélotés (1342-1350). Actes de la table ronde organisée dans le cadre du 22e Congrès international des études byzantines, à Sofia, le 25 août 2011*, Παρίσι

- Connor 2004 : C. L. Connor, *Women of Byzantium*, New Haven – Λονδίνο

- Cupane 1980 : C. Cupane, «La magia a Bisanzio nel secolo XIV: Azione e reazione. Dal Registro del Patriarcato constantinopolitano (1315-1402)», *JÖB* 29, 237–262

- Cupane 2008 : C. Cupane, «Magie und Zauberei im späten Byzanz im Lichte des Patriarchatsregisters von Konstantinopel», *Historicum* 96, 49-53
- Γουναρίδης 2006: Π. Γουναρίδης, «Constitution d' une généalogie à Byzance» στο Bressson κ.άλ., 271-280
- Daim 2016: F. Daim (επιμ.), *Die byzantinischen Häfen Konstantinopels*, Mainz
- Daim - Drauschke 2016: F. Daim και J. Drauschke (επιμ.), *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land, Leben im Byzantinischen Reich*, Mainz
- Daim κ. άλ. 2018: F. Daim, Chr. Gastgeber, D. Heher, Cl. Rapp (επιμ.), *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen. 2: Menschen und Worte*, Mainz
- Darrouzes 1977: J. Darrouzes (επιμ.), *Les registres des actes du Patriarcat du Constantinople. Vol. I Les actes des Patriarches. Fasc. V. Les registres de 1310 a 1376*, Παρίσι
- Darrouzes 1979: J. Darrouzes (επιμ.), *Les registres des actes du Patriarcat du Constantinople. Vol. I Les actes des Patriarches. Fasc. VI. Les registres de 1377 a 1410*, Παρίσι
- Dragon 1998: G. Dragon, «Héritier de soi-même» στο Beaucamp - Dragon 1998, 81-99
- Dugmore – Duggan 1964: C. W. Dugmore and C. Duggan (επιμ.), *Studies in Church History. Τόμος Α'. Papers read at the first winter and summer meetings of the Ecclesiastical History Society*, Λονδίνο
- Fassoulakis 1973: S.Fassoulakis, *The Byzantine family of Raoul-Ral(l)es*, Αθήνα
- Fögen 1982: Th. Fögen, «Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14 Jahrhundert», *Fontes Minores* 5, 215-280

- Frances 1955: E. Frances «La féodalité et les villes byzantines aux XIIIe siècles», *ByzSl* 16, 75-96

- Frankopan 2009: P. Frankopan, «Land and Power in the Middle and Later Period» στο Haldon 2009a, 112-142

- Fulghum-Heintz 2003: M. Fulghum-Heintz, «Work: the art and craft of earning a living» στο Kalavrezou 2003, 139-144

- Galatariotou 1987: C. Galatariotou, «Byzantine ktetorika typika: a comparative study», *REB* 45, 77-138

- Galatariotou 1988: C. Galatariotou, «Byzantine Women's Monastic Communities: The Evidence of the Typika», *JÖB* 38, 263–290

- Ganchou 2006: Th. Ganchou, «La famille Koumousès (Κουμούσης) à Constantinople et Négrepont, avant et après 1453» στο Μαλτέζου και Παπακώστα 2006, 45-107

- Garland 2006: L. Garland, *Byzantine women. Varieties of Experience, 800 – 1200*, Aldershot – Burlington

- Gastgeber – Kresten 2010: C. Gastgeber - O. Kresten, (επιμ.), *Sylloge palaeographico-diplomatica* (Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 19), Βιέννη

- Gastgeber κ. άλ. 2013: C. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller (επιμ.), *The Register of the Patriarchate of Constantinople. An Essential Source of the History of Late Byzantium*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos. – hist. Klasse. Denkschriften, 457 = Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 32, Βιέννη

- Gastgeber κ. άλ. 2017: C. Gastgeber, E. Mitsiou, J. Preiser-Kapeller, V. Zervan (επιμ.), *The Patriarchate of Constantinople in Context and Comparison. Proceedings of the International Conference Vienna, September 12th–15th 2012. In memoriam Konstantinos Pitsakis (1944–2012) and Andreas Schminck (1947–2015)*.

Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos. – hist. Klasse. Denkschriften, 502 = Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 41, Βιέννη

- Gaul 2016: N. Gaul, «All the Emperor's Men (and His Nephews), Paideia and Networking Strategies at the Court of Andronikos II Palaiologos, 1290–1320», *DOP* 70, 245-270

- Gerstel – Kalopissi 2014: Sh. E. J. Gerstel και S. Kalopissi-Verti, «Female Church Founders: The Agency of the Village Widow in Late Byzantium» στο Theis κ. άλ. 2014, 195-211

- Gilleard 2007: Ch. Gilleard, «Old age in Byzantine society», *Ageing and Society* 27, 623-642

- Gomez 2008: R. Estangüi Gomez, «Théodôra Palaiologina Philanthrôpènè et son lignage du 13e au 15e siècle», *REB* 66, 125-172

- Gomez 2014a: R. Estangüi Gomez, *Byzance face aux Ottomans: exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu XIVe-milieu XVe siècle)*, Παρίσι

- Gomez 2014b: R. Estangüi Gomez, «Les TzAMPLAKÔNES grands propriétaires fonciers à Byzance au 14e siècle», *REB* 72, 275-330

- Guiland 1954: R. Guiland, «Observations sur la liste des dignitaires du Pseudo-Codinus», *REB* 12, 58-68

- Guiland 1976: R. Guiland, *Titres et fonctions de l'empire byzantine*, Λονδίνο

- Gusi κ.άλ. 2008: F. Gusi, S. Muriel, C. Olària (επιμ.), *Nasciturus, infants, puerulus, Vobis mater terra. La muerte en la infancia*, Castellón

- Haldon 2009a: J. Haldon (επιμ.), *A social history of Byzantium*, Οξφόρδη

- Haldon 2009b: J. Haldon, «Social élites, wealth and power» στο Haldon 2009a, 168-211
- Hendy 1985: M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300–1450*, Κέιμπριτζ
- Hennessy 2010: C. Hennessy, «Young People in Byzantium» στο James 2010, 81-92
- Hennessy 2018: C. Hennessy, «Representations and Roles of Adolescence with a Focus on Apocryphal Imagery» στο Ariantzi 2018a, 175-202
- Herrin - Kazhdan 1991: J. Herrin - A. Kazhdan, «Betrothal», *ODB I*, 287
- Herrin κ. άλ. 1991: J. Herrin, A. Kazhdan, A. Cutler, «Childhood», *ODB I*, 420-421
- Herrin 2001: J. Herrin, *Women in Purple. Rulers of Medieval Byzantium*, Λονδίνο
- Hörandner κ.άλ. 2004: W. Hörandner, J. Koder, M. Stassinopoulou (επιμ.), *Wiener Byzantinistik und Neugrāzistik. Beiträge zum Symposium. Vierzig Jahre Institut für Byzantinistik und Neugrāzistik der Universität Wien. Im Gedenken am H. Hunger*, Βιέννη
- HREB: V. Kravari, J. Lefort, C. Morisson (επιμ.), *Hommes et richesses dans l' Empire byzantin*, Παρίσι
- Hunger 1973: H. Hunger, «Byzantinisches Eherecht im 14. Jahrhundert: Theorie und Praxis», *ZRVI 14/15*, 65-79
- Hunger 1997: H. Hunger, «Die Generalbeichte eines byzantinischen Mönches im 14. Jahrhundert» στο Hunger και Kresten 1997, 193-218
- Hunger και Kresten 1997: H. Hunger – O. Kresten (επιμ.), *Studien zum Patriarchatsregister von Konstantinopel II*, Βιέννη

- Jacoby 1962: D. Jacoby, «Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe, XVe siècles», *Études rurales* 5-6, 161-182 (= *Société et démographie à Byzance et en Roumanie*, Variorum Reprints, 1975, αρ. 3)

- Jacoby 1993: D. Jacoby, «Les Juifs de Byzance: une communauté marginalisée» στο Μαλτέζου 1993, 103-154

- Jacoby 2012: D. Jacoby, «The Jews in the Byzantine economy» στο R. Bonfil κ. ά. 2012, 219-257

- James 1997: L. James, *Women, men and eunuchs gender in Byzantium*, Λονδίνο

- Jenkins – Laourdas 1956: R.J.H.Jenkins - B. Laourdas, «Eight letters of Arethas on the marriage of Leo the Wise», *Ελληνικά* 14, 293–372.

- Jenkins 1962: R.J.H Jenkins, «Three Documents concerning the Tetragamy», *DOP* 16, 231-241

- Kalavrezou 2003: I. Kalavrezou (επιμ.), *Byzantine women and their world*, Κέμπριτζ - New Haven – Λονδίνο

- Kalligas 2010: H. A. Kalligas, *Monemvasia: A Byzantine City State*, Oxon – Νέα Υόρκη

- Kaplan 2009: M. Kaplan, «The producing Population» στο Haldon 2009a, 143-167

- Karlin–Hayter 1982: P. Karlin – Hayter, «Les Catalans et les villages de la Chalkidique», *Byzantion* 52, 244-263

- Karlin–Hayter 1992: P. Karlin–Hayter, «Further Notes on byzantine marriage – αρπαγή or μνηστεία», *DOP* 46, 133-154

- Kazhdan 1991a: A. Kazhdan, «Basilika», *ODB* 1, 265-266

- Kazhdan 1991b: A. Kazhdan, «Boilas», *ODB I*, 302

- Kazhdan 1995: A. Kazhdan, «The Italian and Late Byzantine City», *DOP 49*, 1-22

- Kazhdan 1998: A. Kazhdan, «Women at Home», *DOP 52*, 1-17

- Kazhdan-Constable 1982: A. Kazhdan – G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to modern Byzantine Studies*, Ουάσινγκτον

- Kiousopoulou 2018: T. Kiousopoulou, «Adolescence in the Late Byzantine Society (14th–15th centuries)» στο Ariantzi 2018a, 99-103

- Kondyli 2013: F. Kondyli, «Changes in the Structure of the late byzantine Family and Society» στο Brubacker και Tougher 2013, 371-393

- Kraus 2004: C. Kraus, «Der Fall des Priesters Konstantinos Kabasilas. Historische Bemerkungen zu einem Urkundenkomplex im Patriarchatsregister von Konstantinopel aus den Jahren 1383–1385» στο Hörandner κ.άλ. 2004, 248-263

- Kraus 2007: C. Kraus, *Kleriker im späten Byzanz. Anagnosten, Hypodiakone, Diakone und Priester 1261-1453*, Wiesbaden

- Kraus 2008: C. Kraus, «Ehe und Verlobung im Patriarchatsregister», *Historicum 96*, 43-48

- Kravari 1999: V. Kravari, «L' hellénisation des Slaves de Macédoine orientale, au témoignage des anthroponymes» στο Balard κ.άλ. 1999, Τόμος Β', 387-397

- Kyrris 1981: C. Kyrris, «Le role de la femme dans la societe byzantine particulièrement pendant les derniers siecles», *JOB 32/2*, 463-472

- Kyritses 1997: D. S. Kyritses, *The Byzantine Aristocracy in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Harvard

- Kyritses 1999: D. S. Kyritses, «The “Common Chrysobulls” of Cities and the Notion of Property in Late Byzantium», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 13, 229-245
- Kyritses 2005: D. S. Kyritses, «Some remarks about imperial courts of justice in Late Byzantium» στο Ευαγγελάτου – Μανιάτη 2005, 303-325
- Laiou 1973: A. E. Laiou, «The Byzantine Aristocracy in the Paleologan Period: A story of Arrested Development», *Viator* 4, 131-151 (= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints 1992, αρ. 6)
- Laiou 1981: A. E. Laiou, «The role of women in Byzantine society», *JÖB* 31, 233-260
- Laiou 1984: A. E. Laiou, «Contribution a l’étude de l’institution familiale en Epire au XIIIeme siècle», *FM* VI, 275-323
- Laiou 1985: A. E. Laiou, «In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the fourteenth century» στο Βρυώνης 1985, 137-159
- Laiou 1986: A. E. Laiou, «The Festival of “Agathe”. Comments of the Life of Constantinopolitan Women» στο Στράτου 1986, Τόμος Α’, 111-122
- Laiou 1991: A. E. Laiou, «God and Mammon: credit, trade, profit and the canonists» στο Oikonomides 1991b, 261 – 300
- Laiou 1992: A. E. Laiou, *Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe-XIIIe siècles*, Παρίσι
- Laiou 1993: A. E. Laiou, «Sex, consent, and coercion in Byzantium» στο *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies*, επιμ. Α. Λαΐου, Ουάσιγκτον, Dumbarton Oaks (= *Women, family and society in Byzantium*, Variorum Reprints 2011, αρ. I), 109-221
- Laiou 1997: A. Laiou, «La famille à Byzance», *Europe* 822, 12-20

- Laiou 1998: A. E. Laiou, «Marriage prohibitions, marriage strategies and the dowry in the thirteenth-century Byzantium», στο Beaucamp - Dragon 1998 (= *Women, family and society in Byzantium*, Variorum Reprints 2011, αρ. I), 129-160

- Laiou 2000: A. E. Laiou, «The evolution of the status of women in marriage and family law» στο Mother, Nun, Deaconess: Images of Women According to Eastern Canon Law (Kanon XVI). Egling: Edition Roman Kavar (= *Women, family and society in Byzantium*, Variorum Reprints 2011, αρ. III), 71-85

- Laiou 2001: A. E. Laiou, «Women in the marketplace of Constantinople (10th-14th centuries» στο Necipoğlu 2001, 261-273 (= *Women, family and society in Byzantium*, Variorum Reprints 2011, αρ. IV)

- Laiou 2003: A. E. Laiou, «Byzantine Women and their World» στο Kalavrezou 2003, 23-31

- Laiou 2009a: A. E. Laiou, «Family structure and the transmission of property» στο Haldon 2009a, 51-75 (= *Women, family and society in Byzantium*, Variorum Reprints 2011, αρ. IV)

- Laiou 2009b: A. E. Laiou, «Priests and Bishops in the Byzantine Countryside, Thirteenth to Fourteenth Centuries» στο Angelov 2009, 43-57

- Laiou-Thomadakis 1980/1: A. E. Laiou-Thomadakis, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System: 13th – 15th c.», DOP 34-5, 177-222 (= *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Variorum Reprints 1992, αρ. 7)

- Laiou-Thomadakis 1982: A. E. Laiou-Thomadakis, «The Greek Merchant of the Palaeologan period: a collective portrait», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 57, 96-132

- Lefort 1985: J. Lefort, «Radolibos: Population et paysage», *TM* 9, 195-234

- Lefort 1991: J. Lefort, «Population et peuplement en Macédoine orientale» στο *HREB*, Τόμος Β': VIIIe-XVe, 63-82

- Lefort 1993: J. Lefort, «Rural economy and social relations in the countryside», *DOP* 47, 101-113

- Lefort 1998: J. Lefort, «La transmission des biens en milieu paysan dans la première moitié du XIVe siècle en Macédoine» στο *Beaucamp - Dragon* 1998, 161-177

- Lemerle 1948: P. Lemerle, «Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III» στο *Memorial L. Petit*, Βουκουρέστι, 292-316

- Lemerle 1949: P. Lemerle, «Recherches sur les institutions judiciaires à l' époque des Paléologues, I: le tribunal impérial» στο *Παγκάρπεια. Mélanges Henri Grégoire*, Τόμος Α', Παρίσι, 369-384

- Lemerle 1950: P. Lemerle, «Recherches sur les institutions judiciaires à l' époque des Paléologues, II: le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal» στο *Mélanges Paul Peeters*, II (= *Analecta Bollandiana* 68), 318-333

- Lemerle 1964/5: P. Lemerle, «Documents et problèmes nouveaux concernant les Juges généraux», *Δελτίον ΧΑΕ* 4, Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965), 29-44

- Macrides 1987a: R. Macrides, «Adoption», *ODB* 1, 22

- Macrides 1987b: R. Macrides, «The Byzantine Godfather», *Byzantine and Modern Greek Studies* 11, 139 – 162

- Macrides 1990: R. Macrides, «Kinship by Arrangement: The case of Adoption», *DOP* 44, 109-118

- Macrides 1992: R. Macrides, «Dowry and Inheritance in the late period» στο *Simon* 1992, 89 - 98

- Macrides 1998: R. Macrides, «The transmission of property in the Patriarchal Register» στο *Beaucamp - Dragon 1998*, 179-188

- Macrides 2008: R. Macrides, «Families and kinship» στο *OHBS*, 652-660

- Macrides 2018: R. Macrides, «Emperor and Church in the Last Centuries of Byzantium», *Studies in Church History 54*, 123-143

- Magdalino 1984: P. Magdalino, «The Byzantine Aristocratic *oikos*» στο *Angold 1984a*, 92-111

- Magdalino 1991: P. Magdalino, «Adelphaton», *ODB I*, 19

- Magdalino 2009: P. Magdalino, «Court society and aristocracy» στο *Haldon 2009a*, 212-232

- Magdalino 2016: P. Magdalino, «Neighbourhoods in Byzantine Constantinople» στο *Daim - Drauschke 2016*, 23 - 30

- Maksimović 1988: L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ

- Malatras 2013: Ch. Malatras, *Social Structure and Relations in Fourteenth Century Byzantium*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham, διαθέσιμη στον ιστότοπο: [http://etheses.bham.ac.uk/4063/1/Malatras13PhD\(1\).pdf](http://etheses.bham.ac.uk/4063/1/Malatras13PhD(1).pdf)

- Malatras 2014: Ch. Malatras, «The “social Aspects” of the Second Civil War (1341-1354)» στο *Congourdeau 2014*, 99-174

- Malatras 2017: Ch. Malatras, «Trial process and justice in the late patriarchal court» στο *Gastgeber κ. άλ. 2017*, 161-172

- Mango – Dagron 1993: C. Mango και G. Dagron (επιμ.), *Constantinople and its Hinterland: Papers from the Twenty-Seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Οξφόρδη

- Matschke 1971: K. - P. Matschke, *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14 Jahrhundert. Konstantinopel in der Bürgerkriegsperiode von 1341 bis 1354*, Βερολίνο

- Matschke 1991/2: K. - P. Matschke, «Zum Anteil der Byzantiner an der Bergbauentwicklung und an den Bergbauerträgen Südosteuropas im 14. und 15. Jahrhundert», *BZ* 84–85, 57–65

- Matschke 1995a: K. - P. Matschke (επιμ.), *Die byzantinische Stadt im Rahmen der allgeneinen Stadtentwicklung. (Referate und Diskussionen der byzantinischen Fachkoferenz in Leipzig. 9 bis 11 Januar 1990)*, Αηψία

- Matschke 1995b: K. - P. Matschke, «Grundzüge des byzantinischen Städtwesens von 11 bis 15 Jahrhundert» στο Matschke 1995a, 27-73

- Matschke 2000: K. - P. Matschke, *Die gesellschaft des späten Byzanz: Gruppen, structuren und lebensformen*, Κολωνία

- Matschke 2001: K. - P. Matschke, «Builders and Building in Late Byzantine Constantinople» στο Necipoğlu 2001, 315-28

- Matschke 2013: K. - P. Matschke, «Nachträge und Vorschläge zur wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung des Patriarchatsregisters von Konstantinopel» στο Gastgeber κ. άλ. 2013, 59-76

- Melichar 2018: P. Melichar, «Adolescent Behavior in Byzantine Sources? Some Observations on Young Byzantine Women Pursuing their Goals» στο Ariantzi 2018a, 105-115

- Mesis 2014: Ch. Mesis, «Mariage et rapports entre les sexes à Byzance: aspects généraux» στο Sakel 2014, 453-463

- Meyendorff 1990b: J. Meyendorff, «Christian Marriage in Byzantium: The Canonical and Liturgical Tradition», *DOP* 44, 99-107

- Miller 2003: T. S. Miller, *The Orphans of Byzantium. Child Welfare in the Christian Empire*, Ουάσινγκτον

- Mitsiou 2008: E. Mitsiou, «Aspekte der Wirtschafts- und Sozialgeschichte des späten Byzanz in den Akten des Patriarchatsregisters», *Historicum* 96, 32-42

- Mitsiou 2009: E. Mitsiou, «Das Leben der Kirche von Konstantinopel im Spiegel des Patriarchatsregisters: zwischen Ideal und Devianz – Mönche, Kleriker, Laien, Konvertiten, Häretiker und Zauberer», *Ostkirchliche Studien* 58, 208–225

- Mitsiou 2013: E. Mitsiou, «Late Byzantine Female Monasticism from the point view of the Register of the Patriarchate of Constantinople» στο Gastgeber κ. άλ. 2013, 161-171

- Mitsiou 2017: E. Mitsiou, «Female monastic communities and the church from the 13th to 14th c.» στο Gastgeber κ. άλ. 2017, 105-114

- Mitsiou 2018: E. Mitsiou, «„I believe what the Great Church believes“: Latin Christians and their confessions of faith in 14th century Byzantium» στο Daim κ. άλ. 2018, 311-322

- Mitsiou - Preiser 2010: E. Mitsiou - J. Preiser-Kapeller, «Übertritte zur byzantinisch-orthodoxen Kirche in den Urkunden des Patriarchatsregisters von Konstantinopel» στο Gastgeber – Kresten 2010, 233–288

- Moffat 1986: A. Moffat, «The Byzantine Child», *Social Research* 53/4, 705-723

- Moniati-Kokkini 2000: T. Moniati-Kokkini, «Clergy and Laity: “Opponents” in Claims For Privileges and Land From the Twelfth to the Fourteenth Century» στο Burke - Scott 2000, 168-183

- Morris 1984: R. Morris, «The Byzantine Aristocracy and the Monasteries» στο Angold 1984a, 112-137

- Năsturel 1978: P. S. Năsturel, «Les églises byzantines et la situation économique de Drama, Serres et Zichna au XIVe et XVe s.», *JÖB* 27, 269-285

- Necipoğlu 1995: N. Necipoğlu, «Economic conditions in Constantinople during the siege of Bayezit I (1394-1402)» στο Mango-Dagron 1995, 157-167

- Necipoğlu 2001: N. Necipoğlu (επιμ.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, Leiden

- Necipoğlu 2003: N. Necipoğlu, «The aristocracy in Late Byzantine Thessalonike: a case study of the city's archontes (late fourteenth and early fifteenth centuries)», *DOP* 57, 133-151

- Necipoğlu 2009: N. Necipoğlu, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Empire in the Late Society*, Κέμπριτζ

- Nicol 1964: D. M. Nicol, «Mixed Marriages in Byzantium in the Thirteenth Century» στο Dugmore – Duggan 1964 (= *Byzantium: Its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Variorum Reprints, 1972, αρ. IV), 160-172

- Nicol 1970: D. M. Nicol, «The Confessions of a bogus Patriarch: Paul Tagaris Palaiologos, Orthodox Patriarch of Jerusalem and Catholic Patriarch of Constantinople in the fourteenth century», *The Journal of Ecclesiastical History* 21, 289 – 299

- Nicol 1974: D. M. Nicol, «The Byzantine family of Dermokaites circa 940-1453», *BS* 35 (1974),

- Nicol 1968: D. M. Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus), ca. 1100–1460, a genealogical and prosopographical study*, Ουάσινγκτον
- Nicol 1973: D. M. Nicol, «The Byzantine Family of Kantakouzenos: Some Addenda and Corrigenda», *DOP* 27, 309-315
- Nicol 1974: D. M. Nicol, «The Byzantine family of Dermokaites circa 940-1453», *BS* 35, 1-11
- Nicol 1977: D. M. Nicol, *Church and Society in the last centuries of Byzantium*, Κέιμπριτζ
- Nicol 1979: D. M. Nicol, «Symbiosis and Integration: Some Greco-Latin Families in Byzantium in 11th to 13th Centuries», *BF* 7, 113-135
- Nicol 1984: D. M. Nicol, «The Prosopography of the Byzantine Aristocracy» στο Angold 1984a, 79-91
- Nicol 1994: D. M. Nicol, *The Byzantine Lady: Ten Portraits, 1250-1500*, Κέιμπριτζ
- ODB: A. Kazhdan (επιμ.), *Oxford Dictionary of Byzantium*, Ν. Υόρκη – Οξφόρδη 1991
- OHBS: E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack (επιμ.), *The Oxford handbook of Byzantine studies*, Οξφόρδη 2008
- Oikonomides 1963a: N. Oikonomidès, «La dernière volonté de Leon VI au sujet de la tetragamia», *BZ* 56, 46-52 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance*, IV)
- Oikonomides 1963b: N. Oikonomidès, «La "préhistoire" de la dernière volonté de Léon VI au sujet de la tétragamie», *BZ* 56, 265-270 (= *Documents et études sur les institutions de Byzance*, V)

- Oikonomides 1976: N. Oikonomidès, «Monastères et moines lors de la conquête ottomane», *Südost Forschungen* 35, 1-10

- Oikonomides 1979a: N. Oikonomidès, *Hommes d' affaires grecs et latins à Constantinople (XIIIe – XVe siècles)*, Μοντρεάλ – Παρίσι

- Oikonomides 1979b: N. Oikonomidès, «Leo's VI's Legislation of 907 Forbidding Fourth Marriages: An interpolation in the Procheiros Nomos (IV, 25-27)», *DOP* 30, 153-172

- Oikonomides 1988: N. Oikonomides, «Byzantium between East and West (XIII – XV c.)», *ByzFor* 13, 319-332

- Oikonomides 1991a: N. Oikonomides, «The Holy Icon as an Asset», *DOP* 45, 35-44

- Oikonomides 1991b: N. Oikonomides (επιμ.), *Byzantium in the 12th Century: canon law, state and society*, Αθήνα

- Oikonomides 1996: N. Oikonomides, «Patronage in Palaiologan Mount Athos» στο Bryer – Cunningham 1996, 99-111

- Ostrogorsky 1954: G. Ostrogorsky, *Pour l' histoire de la féodalité byzantine*. Βρυξέλλες

- Ostrogorsky 1971: G. Ostrogorsky, «The Aristocracy in Byzantium», *DOP* 25, 1-32

- Papaconstantinou – Talbot 2009: A. Papaconstantinou – A.-M. Talbot (επιμ.), *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Ουάσιγκτον,

- Papademetriou 2009: T. Papademetriou: «The Turkish Conquests and Decline of the Church Reconsidered» στο Angelov 2009a, 183-200

- Papadopoulos 1962: A. Papadopoulos, *Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453*, Άμστερνταμ

- Papagianni 2009: E. Papagianni, «Die Hexabiblos im Patriarchatsregister. Oder: Die Verdienste eines alten Aufsatzes von Peter E. Pieler» στο Benke – Meissel 2009, 105-111

- Papagianni 2015: E. Papagianni, «Seehandelsrechtliche Streitigkeiten vor dem Patriarchatsgericht» στο Gastgeber κ. άλ. 2013, 199-205

- Parani 2015: M. G. Parani, «Optional extras or necessary elements? Middle and Late Byzantine male dress accessories» στο Petridis – Foskolou 2015, 407-435

- Patlagean 1973: E. Patlagean, «L' enfant et son avenir dans la famille byzantine (IVème – XIIème siècle)», *Annales de Demographie Historique* 1973, (= *Structure sociale, famille, chrétienté à Byzance*, Variorum Reprints 1981, αρ. X)

- Patlagean 1977: E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e – 7e siècles*, Χάγη - Παρίσι

- Patlagean 1996: E. Patlagean, «Families and Kinships in Byzantium» στο Burguière κ.ά. 1986, 421-441

- Patlagean 2003: E. Patlagean, «Γονικόν. Note sur la propriété allodiale à Byzance» στο Avramea κ.ά. 2003, 423-434

- Pitsakis 2006: C. G. Pitsakis, «Parenté en dehors de la Parenté: Formes de Parenté d' Origine extra-législative en droit byzantin et post-byzantin» στο Bressson κ.ά., 297-325

- Pitsakis 2013: C. G. Pitsakis, «Les affaires pénales des révérends pères: Constantin Kabasilas et Andronic Basilikos Petit commentaire juridique» στο Gastgeber κ. άλ. 2013, 207-223

- PLP: E. Trapp κ. άλ. (επιμ.), *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, (Österreichische Akademie der Wissenschaft, Kommission für Byzantinistik) Βιέννη 1976 –

- Polemis 1968: D. I. Polemis, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, University of London Historical Studies 22, Λονδίνο

- Preiser-Kapeller 2008: J. Preiser-Kapeller, «Die hauptstädtische Synode von Konstantinopel (Synodos endemusa). Zur Geschichte und Funktion einer zentralen Institution der (spät)byzantinischen Kirche», *Historicum* 96, 20-31

- Preiser-Kapeller 2015: J. Preiser-Kapeller, «Calculating the Synod? New quantitative and qualitative approaches for the analysis of the Patriarchate and the Synod of Constantinople in the 14th century» στο Blanchet κ. άλλ. 2015, 159-171

- Preiser-Kapeller 2016: J. Preiser-Kapeller, «The frontiers of administration and the limits of income: aspects of the "management of shortage" in the Late Byzantine Patriarchate», Draft for the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016, άρθρο διαθέσιμο στον ιστότοπο: <https://www.academia.edu>

- Preiser-Kapeller 2017: J. Preiser-Kapeller, «The global Patriarch. Aspects of Byzantine ecclesiastical activity and inactivity within the Mongol-Islamic World of the 13th–15th century» στο Gastgeber κ. άλλ. 2017, 351-360

- Prinzing 2009: G. Prinzing, «Observations on the Legal Status of Children and the Stages of Childhood in Byzantium» στο Papaconstantinou – Talbot 2009, 15-34

- Prinzing 2018: G. Prinzing, «Adoleszenten in der kirchlichen Rechtsprechung der Byzantiner im Zeitraum 13.–15. Jahrhundert» στο Ariantzi 2018a, 29-82

- Runciman 1968: Sir S. Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*, Κέμπριτζ

- Runciman 1984: Sir S. Runciman, «Women in Byzantine Aristocratic Society» στο Angold 1984a, 10-22

- Sakel 2014: D. Sakel (επιμ.), *Byzantine Culture. Papers from the Conference 'Byzantine Days of Istanbul' held on the occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010 Istanbul, May 21 –23 2010*, Άγκυρα

- Schilbach 1968: E. Schilbach, «Die Hypotyposis von der Καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων», *BZ* 61, 44-70

- Schrijver 2012: Fr.-M. Schrijver, *The early palaiologan court (1261-1354), A thesis submitted to the University of Birmingham for the degree of Doctor Of Philosophy, Institute of Archaeology and Antiquity - College of Arts and Law - University of Birmingham, September 2012*

- Schrijver 2018: Fr.-M. Schrijver, «The court of women in early Palaiologan Byzantium (ca.1260-1350)», *Byzantine and Modern Greek Studies* 42 (2), 219-236

- Ševcěnko 1957: I. Ševcěnko, «Nicholas Cabasilas “Anti-Zealot” Discourse: reinterpretation», *DOP* 11, 70-171

- Shea 2010: J. Shea, *The late byzantine city: Social, economic and institutional profile*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο του Birmingham, διαθέσιμη στον ιστότοπο: <https://etheses.bham.ac.uk/id/eprint/1374/1/Shea10PhD.pdf>

- Simon 1986: D. Simon, «Byzantinische Provinzialjustiz», *BZ* 79, 310–343

- Simon 1992: D. Simon (επιμ.), *Eherecht und Familiengut in Antike und Mittelalter*, Μόναχο, 1992

- Soustal 2001: P. Soustal, *Tabula Imperii Byzantini 6: Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*, Βιέννη

- Stolte 2009: B. Stolte, «The social function of law» στο Haldon 2009a, 76-91

- Svoronos 1956: G. Svoronos, «Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance: petite et grande exploitation», *Annales. Economies, sociétés, civilisations* 3, 325-335

- Stathakopoulos 2014: D. Stathakopoulos, «Is there a female mode of Charity and Patronage?» στο Theis κ. άλ. 2014, 383-397

- Talbot 1990: A.–M. Talbot, «The Byzantine Family and the Monastery», *DOP* 44, 119-129

- Talbot 1996: A.–M. Talbot, «Women and Mt Athos» στο Bryer – Cunningham 1996, 67-79

- Talbot 2001: A.–M. Talbot, «Building Activity in Constantinople under Andronikos II: The Role of Women Patrons in the Construction and Restoration of Monasteries» στο Necipoğlu 2001, 329-344

- Talbot 2009: A.–M. Talbot, «The death and Commemoration of Byzantine Children» στο Papaconstantinou – Talbot 2009, 283-308

- Talbot 2014: A.–M. Talbot, «Female Patronage in the Palaiologan Era: Icons, Minor Arts and Manuscripts» στο Theis κ. άλ. 2014, 259-273

- Theis κ. άλ. 2014: L. Theis, M. Mullett, M. Grünbart, G. Fingarova, M. Savage (επιμ.), *Female Founders in Byzantium and beyond*, Βιέννη-Κολωνία-Βαϊμάρη

- Thomas 1987: J. Ph. Thomas, *Private religious foundations in the Byzantine Empire*, Ουάσινγκτον

- Tougher Shaun 1997: Tougher Shaun F., *The reign of Leo VI (886-912), Politics and People*, Leiden- Νέα Υόρκη- Κολωνία

- Treadgold 1997: W. Treadgold, *A history of the Byzantine State and Society*, Stanford /Καλιφόρνια

- Tritsaroli – Valentin 2008: P. Tritsaroli – F. Valentin, «Byzantine burials pratiques for Children: case studies based on a bioarchaiological approach to cemeteries from Greece» στο Gusi κ. άλ. 2008, 93-113

- Verpeaux 1965: J. Verpeaux, «Les oikeioi. Notes d'histoire institutionnelle et sociale», *REB* 23, 89-99

- Vryonis 1971: S. Vryonis, Jr, *The decline of medieval Hellenism in Asia Minor and the process of islamization from the eleventh through the fifteenth century*, Λος Άντζελες

- Walker 2003a: A. Walker, «Home: a space "rich in blessing"» στο Kalavrezou 2003, 161-166

- Walker 2003b: A. Walker, «Marriage: wife and husband; "a golden team"» στο Kalavrezou 2003, 215-221

- Werner 1974: E. Werner, «Gesellschaft und Kultur im XIV. Jahrhundert: Sozial-ökonomische Fragen» στο *Actes de XIVe congrès international des études byzantines, Bucarest 1971*, Βουκουρέστι, 93-110.

- White 1982: D. White, «Property Rights of Women: The Changes in the Justinian Legislation Regarding the Dowry and the Parapherna», *JÖB* 32/22, 539-548

- Zakythinis 1948: D. A. Zakythinis, «Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIe au XVe s.», Αθήνα στο *Collected Studies: état – société – économie*, Λονδίνο 1973

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακες Ζευγαριών

Οι τρεις ακόλουθοι πίνακες περιέχουν τα ζευγάρια που συναντά κανείς μελετώντας το υλικό των μονών και του συνοδικού δικαστηρίου του 14^{ου} αι. Στην πρώτη στήλη καταγράφεται το όνομα, το επώνυμο και ο τυχόν τίτλος ή αξίωμα του συζύγου και στη δεύτερη το όνομα και το επώνυμο της συζύγου, όπου τα στοιχεία βεβαίως αυτά δηλώνονται στα έγγραφα. Επίσης, όπου γίνεται αναφορά στην καταγωγή, αλλά και για το αν ένας γάμος είναι πρώτος, δεύτερος, τρίτος ή παράνομος υπάρχει η ανάλογη ένδειξη. Στους πίνακες αυτούς θεωρήθηκε σκόπιμο να μην καταγραφούν τα ζευγάρια, για τα οποία εννοείται ή αναφέρεται ως παντρεμένος ή παντρεμένη ένας άντρας ή μία γυναίκα, αλλά δεν γίνεται καμία απολύτως αναφορά στον ή στη σύζυγο αντίστοιχα. Ωστόσο, θεωρήθηκε σκόπιμο να περιληφθούν ζευγάρια, για το ένα μέλος των οποίων υπάρχουν στοιχεία στα αρχεία, ενώ γίνεται απλά μία έστω ρητή αναφορά στην ύπαρξη του άλλου, χωρίς αναφορά του ονόματος του. Για να γίνουν κατανοητά τα κριτήρια, σύμφωνα με τα οποία δεν περιλήφθησαν κάποια «ζευγάρια» στους πίνακες αυτούς, παρατίθενται ενδεικτικά οι ακόλουθες περιπτώσεις: Σε έγγραφο του συνοδικού δικαστηρίου αναφέρεται πως ο Γεώργιος Παπαδόπουλος, γιος του Φαλάτου, «συνέζευξε» τη θυγατέρα του με τον Διοσιερηνό Γεώργιο¹⁷⁹⁰. Προφανώς ο Παπαδόπουλος πρέπει να ήταν κάποτε παντρεμένος, για να έχει αποκτήσει ένα παιδί. Στην εν λόγω όμως απόφαση δεν γίνεται καμία αναφορά στη σύζυγο του, είτε βρισκόταν είτε όχι εν ζωή. Έτσι, ο Παπαδόπουλος με τη σύζυγο του δεν περιλήφθησαν στον πίνακα με τα αρχεία του συνοδικού δικαστηρίου, ενώ ο γαμπρός του, Διοσερηνός, με τη θυγατέρα του περιελήφθησαν, έστω και αν δεν γνωρίζουμε το όνομά της. Άλλη απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου επέλυε τις διαφορές δύο συγγενών, του Ισαάκιου Ευθειοτόκιου και του Καλωνυμίτη, σύγγραμπων του Ναυπηγού, αναφορικά με δύο τους γειτονικά οικήματα¹⁷⁹¹. Στην απόφαση αυτή διακρίνουμε τρία ζευγάρια, του Ευθειοτόκιου, του Καλωνυμίτη και του Ναυπηγού με τις συζύγους τους. Ωστόσο, στον πίνακα είναι καταγεγραμμένο μόνο το πρώτο, γιατί στη συνοδική απόφαση υπάρχει μόνο η ρητή αναφορά ότι ο Ευθειοτόκιος ήταν παντρεμένος με τη θυγατέρα του Ναυπηγού, παρόλο που δεν δηλώνεται το όνομα

¹⁷⁹⁰ MM I: 30-II / Regestes: 2065

¹⁷⁹¹ MM I: 57-IV / Regestes: 2114

αυτής. Για τους άλλους δύο δεν υπάρχει καμία αναφορά στις συζύγους τους. Στο πλαίσιο αυτό και ο Ιωάννης Καλεστής με τη σύζυγό του καταγράφονται, καθώς ρητά αναφέρεται η ύπαρξη της συζύγου στο αντίστοιχο έγγραφο, αν και δεν κατονομάζεται¹⁷⁹², ενώ δεν καταγράφονται ως ζευγάρια πωλητές της μονής Βατοπεδίου ο Κυριακός Παναγιώτης που είχε θυγατέρα την Ειρήνη, η Θεοδώρα του Νομικού που είχε γιο τον Μιχαήλ και ο Ιωάννης με τρία παιδιά, τον Νικόλαο, τον Δημήτριο και τη Μαρία¹⁷⁹³, καθώς δεν υπάρχει καμία αναφορά στους ή στις συζύγους αυτών. Τέλος, δεν καταγράφονται τα ζευγάρια παροίκων που ενυπάρχουν στα μοναστηριακά έγγραφα, καθώς κρίθηκε πως μία ατελείωτη παράθεση ονομάτων και επωνύμων ανθρώπων με σαφή κοινωνική προέλευση δεν θα είχε να προσθέσει κάτι επιπλέον στο ερώτημα που έχει να κάνει με τον γάμο ως βάση σύνθεσης της βυζαντινής κοινωνίας της περιόδου. Άλλωστε, είναι προφανές πως ήταν σχεδόν αδύνατον να μεταβληθεί μέσω του γάμου η κοινωνική πραγματικότητα ανθρώπων που ανήκαν στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας.

¹⁷⁹² MM I: 16-I / Regestes: 2047

¹⁷⁹³ Vatopédi I: 43 (XII – XIV)

Α. ΤΑ ΜΝΗΣΤΕΥΜΕΝΑ ΖΕΥΓΑΡΙΑ

α/α	έγγραφο	Άντρας	Γυναίκα
1.	MM I: 6 (S. a) / Regestes: 2039	Γεώργιος Ταρχανειώτης	Θυγατέρα Αλαμίνας
2.	MM I: 26-I / Regestes: 2058	Σγουρανός	Θυγατέρα του Γαληνού
3.	MM I: 26-I / Regestes: 2058	Σγουρανός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
4.	MM I: 26-III (1315) / Regestes: 2049	Γιος «του υπερτίμου»	κυρά Θεοδώρα Δούκαινα Βαλσαμίνα
5.	MM I: 55-I (1324) / Regestes: 2106	Γιος του Ιωάννη Χασολόγρη	Θετή θυγατέρα του Μελαγχρηνού Ανδρόνικου
6.	MM I: 55-I (1324) / Regestes: 2106	Ματθαίος Θαλασσηνός	Θετή κόρη του Μελαγχρηνού Ανδρόνικου
7.	MM I: 63-I (1325) / Regestes: 2122	Γιος του Αργυρού	Θυγατέρα του Ιωάννη Μαγκλαβίτη
8.	MM I: 63-IV (1325) / Regestes: 2125	Θεόδωρος Διακονίτης	Θυγατέρα της Αποστολίνας
9.	MM I: 63-VI (1325) / Regestes: 2127	κυρ Γεώργιος Καβαλλάριος	Θυγατέρα του Μακρυδούκα, ανιψιά του κυρ Ιωάννη Τριακοντάφυλλου
10.	MM I: 91 (1340) / Regestes: 2197	Δημήτριος Εσκαμματισμένος	Ξένη, θυγατέρα του ανηψιού του Φόρτου Μιχαήλ
11.	MM I: 225 (1366) / Regestes: 2513	Βασίλειος, διάκονος	Θυγατέρα του ιερέα Παγκράτιου
12.	MM II: 403 (1389) / Regestes: 2828	Λαγκιδάς	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο. Της μνηστείας αυτής είχαν προηγηθεί δύο γάμοι
13.	MM II: 464 (1394) / Regestes: 2962	Δημήτριος Ασωματιανός	Θυγατέρα του Νικόλαου Βαμβακά
14.	MM II: 661 (1401) / Regestes: 3222	Γλαβάς	Ανιψιά του χαρτοφύλακα Θεσσαλονίκης

Β. ΤΑ ΠΑΝΤΡΕΜΕΝΑ ΖΕΥΓΑΡΙΑ

ΑΡΧΕΙΟ ΣΥΝΟΔΙΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ

α/α	Έγγραφο	Ο σύζυγος	Η σύζυγος
1.	MM I: 6 / Regestes: 2039	Πατέρας Κωνσταντίνου Παλάτη	Μητέρα Κωνσταντίνου Παλάτη
2.	MM I: 9	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	Θετή θυγατέρα της «ευγενεστάτης κυράς» Ευδοκίας Νεστογγόνισσας
3.	MM I: 16-I / Regestes: 2047	Ιωάννης Καλεστής	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
4.	MM I: 16-II / Regestes: 2048	Μαγατηνός	Θυγατέρα του Κουρουλάκη (1 ^{ος} γάμος)
5.	MM I: 16-II / Regestes: 2048	Πατρίκιος (1 ^{ος} γάμος)	Θυγατέρα του Κουρουλάκη (2 ^{ος} γάμος)
6.	MM I: 16-II / Regestes: 2048	Πατρίκιος (2 ^{ος} γάμος)	Θυγατέρα του σεβαστού κυρ Γρηγόριου Μοσχόπουλου, από τη Θεσσαλονίκη
7.	MM I: 16-III / MM I: 16-II / Regestes: 2049	Χειλάς	Θυγατέρα της κυράς Ευδοκίας Φιλανθρωπηής
8.	MM I: 20 / MM I: 16-II / Regestes: 2037	Γιος του πρεσβυτέρου Στεφάνου Μεσημβρινού	Θυγατέρα του Μιχαήλ Φορδηνού
9.	MM I: 24 / Regestes: 2056	Θεόδωρος Μαμάτζης	Μαρία του Γαβριήλ, από τη χώρα των Αννακοσίων
10.	MM I: 26-I / Regestes: 2058	Σγουρανός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
11.	MM I: 30-I / Regestes: 2065	Γεώργιος Παπαδόπουλος, γιος του Φαλάτου	Θυγατέρα του Γεωργίου Διοσιερηνού (1 ^{ος} γάμος)
12.	MM I: 30-I / Regestes: 2065	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	Θυγατέρα του Γεωργίου Διοσιερηνού (2 ^{ος} γάμος)
13.	MM I: 30-III / Regestes: 2066	Θεόδωρος Σπαταλάς (1 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
14.	MM I: 30-III / Regestes: 2066	Θεόδωρος Σπαταλάς (2 ^{ος} γάμος)	Καλωτού, από τη Βιζύη
15.	MM I: 30-IV / Regestes: 2067	Νοστόγγος (αριστοκρατικής καταγωγής)	Θυγατέρα του σεβαστού κυρ Ευστάθιου Κίνναμου
16.	MM I: 35-I / Regestes: 2072	κυρ Ιωάννης Καβαλλάριος (ο αδελφός του κυρ Βασίλειος Καβαλλάριος είναι οικείος του αυτοκράτορα)	Θυγατέρα του κυρ Θεόδωρου Βαβουσκωμίτη, οικείου του αυτοκράτορα
17.	MM I: 35-II / Regestes: 2073	κυρ Ιωάννης Πολεμιανίτης, «πανσέβαστος σεβαστός οικείος» του αυτοκράτορα	Αδελφή του μοναχού Γρηγορίου

18.	MM I: 36-I / Regestes: 2074	Θεοδωράκης	Θυγατέρα του Χριστόφορου
19.	MM I: 36-II / Regestes: 2075	Μανουήλ Εξάκουστος	Θυγατέρα του πρεσβυτέρου Πανωραίου Τζυμισχή
20.	MM I: 36-III / Regestes: 2076	Φωκάς Σπαντουής	Αδελφή του Ιωάννη και Κωνσταντίνου Αγγελου
21.	MM I: 56 / Regestes: 2109	Συρόπουλος	Θεία του Ματθαίου Συναδηνού, από τη Θεσσαλονίκη
22.	MM I: 57-II / Regestes: 2111	Θεόδωρος Μαρμαράς	Μαρία Καλοθετίνα
23.	MM I: 57-IV / Regestes: 2114	Ισαάκιος Ευθειοτόκιος	Κόρη του Ναυπηγού
24.	MM I: 57-V / Regestes: 2115	Γεώργιος Μαγιδιώτης	Μαρία, θυγατέρα του Κηφή
25.	MM I: 63-II / Regestes: 2123	Κωνσταντίνος Ασπρόφρυς	Θυγατέρα της Ευδοξίας Γλύκαινας, από την πόλη της Αίνου
26.	MM I: 63-VI / Regestes: 2127	Μακρυδούκας, αδελφός του κυρ Ιωάννη Τριακοντάφυλλου, οικείου του αυτοκράτορα	1 ^η θυγατέρα του Αβάκη
27.	MM I: 63-VI / Regestes: 2127	κυρ Παλαιολόγος, οικείος του αυτοκράτορα	2 ^η θυγατέρα του Αβάκη
28.	MM I: 69 / Regestes: 2153, MM I: 70-II / Regestes: 2156	κυρ Θεόδωρος Βρανάς, οικείος του αυτοκράτορα	Θυγατέρα της κυράς Ευφροσύνης Πετραλειφίνας (ή Πετραλοιφίνας)
29.	MM I: 70-I / Regestes: 2155	κυρ Γεώργιος Παδυάτης (ο πατέρας του, κυρ Θεόδωρος Παδυάτης, οικείος του αυτοκράτορα)	Θυγατέρα του κυρ Γεωργίου Στρατηγού, «πανσεβαστού σεβαστού οικείου του αυτοκράτορα», «δομέστικου των δυσικών θεμάτων»
30.	MM I: 77	Γεώργιος Άγγελος, οικείος του αυτοκράτορα	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
31.	MM I: 98 / Regestes: 2207	κυρ Φωκάς Μαρούλης, δομέστικος (ο γιος του κυρ Ιωάννης Συναδηνός, πρωτοϊρεκάριος)	Καμία αναφορά στο όνομα, πιθανόν η μητέρα του Ιωάννη Συναδηνού, δομεστίκισσα)
32.	MM I: 99	κυρ Μιχαήλ Καβάσιλας	Ανιψιά του καθολικού κριτή
33.	MM I: CXXIII / Regestes: 2195 ή 6	Αλύατος, πρωτοκυνηγός	Θυγατέρα του άρχοντος κυρ Νικηφόρου
34.	MM I: 126-I / Regestes: 2300	Καλομίσειδος/ης	Μαρία (2 ^ο γάμος) (ο ένας από τους τρεις αδελφούς της, ο κυρ Θεόδωρος Στρογγύλος, ήταν «πρωτοϊερακάριος» και οικείος του αυτοκράτορα)
35.	MM I: 126-II / Regestes: 2301	κυρ Νικόλαος Σιγηρός, «μέγας διερμηνευτής», οικείος του αυτοκράτορα	Θυγατέρα της Ξανθοπουλίνας (τα αδέρφια της ήταν ο κυρ Αλέξιος, ορφανοτρόφος και ο κυρ Δημήτριος,

			στρατοπεδάρχης)
36.	MM I: 126-II / Regestes: 2301	Δημήτριος Αντιοχείτης (η μητέρα του, Συριανή ή Συριάνα, ανήκε στο γένος των Γενουιτών)	Μαρία, θυγατέρα της Ειρήνης Σιδηριώτισσας και εγγονή της Ξανθοπουλίνας
37.	MM I: 126-III / Regestes: 2304	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	κυρά Άννα Σαραντηνή Ιντανίνα (1 ^{ος} γάμος)
38.	MM I: 126-III / Regestes: 2304	Δευλιτζηνός	κυρά Άννα Σαραντηνή Ιντανίνα (2 ^{ος} γάμος)
39.	MM I: 136 / Regestes: 2330	κυρ Δημήτριος Κοντοστέφανος	κυρά Μαρία Δούκαινα Ακροπολίτισσα
40.	MM I: 136 / Regestes: 2330	κυρ Ισαάκιος Παλαιολόγος Ασάνης, πανυπερσέβαστος, θείος του αυτοκράτορα (2 ^{ος} γάμος)	κυρά Θεοδώρα Αραχαντλούν
41.	MM I: 141 / Regestes: 2339	Ιερομόναχος Ιωαννίκιος	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
42.	MM I: 170 / Regestes: 2409	Νικολαος του Χαλκέως	Ευφροσύνη του Χύτου
43.	MM I: 170 / Regestes: 2409	Γεώργιος Φωστήρας	Αδελφή της Ευφροσύνης
44.	MM I: 172 / Regestes: 2410	Μανουήλ Παζύκης	Θυγατέρα του Καλαμιτζιώτου
45.	MM I: 172 / Regestes: 2410	Πεθερός Μανουήλ Παζύκη	Πεθερά Μανουήλ Παζύκη
46.	MM I: 173 / Regestes: 2424	κυρ Μιχαήλ Μαγίστρος	Μαγιστρίνα, πρώτη εξαδέλφη της Βρυνίτισσας και υιοθετημένη από την ίδια, με πατέρα τον Κεκαλεσμένο
47.	MM I: 173 / Regestes: 2424	Περδικάριος	Θυγατέρα της Συναδηνής
48.	MM I: 173 / Regestes: 2424	Συρόπουλος	Θυγατέρα της Τριφυλλίνας
49.	MM I: 222 / Regestes: 2503	Μανουήλ Βαϊοφόρος, «από τον βασιλικό κλήρο»	Αδελφή του Αθανάσιου Κούπιστα
50.	MM I: 225 / Regestes: 2513	Παγκράτιος, ιερέας	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
51.	MM II: 359	Stefano da Monte (Στέφανος Ταμούντε)	Οργέντα
52.	MM II: 360-I / Regestes: 2749	Υιός Μιχαήλ «τέκτονος»	Θυγατέρα του ιερέα Γεωργίου Βουτζά, μοναχή
53.	MM II: 360-II / Regestes: 2750	Γεώργιος Βουτζάς, ιερέας	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
54.	MM II: 360-V, 411 / Regestes: 2753, 2863	Ραούλ	Θυγατέρα του Ραούλ Συρβάου (παράνομο συνοικέσιο)
55.	MM II: 361 IV / Regestes: 2791	Ιωάννης Γραμματάς (1 ^{ος} γάμος)	Γυναίκα από την Ανατολή
56.	MM II: 361 IV /	Ιωάννης Γραμματάς	Γυναίκα στην Κωνσταντινούπολη

	Regestes: 2791	(2 ^{ος} και παράνομος γάμος)	
57.	MM II: 403 / Regestes: 2828	Λαγκιδάς (1 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
58.	MM II: 403 / Regestes: 2828	Λαγκιδάς (2 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
59.	MM II: 403 / Regestes: 2828	Λαγκιδάς (3 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
60.	MM II: 428	Συμεών, ιερέας	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
61.	MM II: 436, 441	Ορδοβιλάς, ιερέας (κατηγορήθηκε για διγαμία)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο των συζύγων
62.	MM II: 442 / Regestes: 2933	Κωνσταντίνος Ραματάς (δύο τουλάχιστον γάμοι)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο για καμία σύζυγο
63.	MM II: 463-I, 463-II / Regestes: 2960, 2961	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο	Μέλλουσα σύζυγος του κυρ Ιωάννη Κουτρούλη - καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
64.	MM II: 463-I, 463-II / Regestes: 2960, 2961	κυρ Ιωάννης Κουτρούλης, «καβαλλάριος»	Το άνω πρόσωπο (2 ^{ος} γάμος)
65.	MM II: 471 / Regestes: 2967	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο των συζύγων	Θυγατέρα Γεωργίου Πρίγγιπος (τρεις γάμοι)
66.	MM II: 475	Σινάτης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
67.	MM II: 476 / Regestes: 2974	Παύλος Τάγαρις, «φίλος τω βασίλει», αριστοκρατικής καταγωγής, μοναχός	Γυναίκα «εξ ευγενών»
68.	MM II: 477 / Regestes: 2975	κυρ Μήρξος (αποκαλείται «ευγενέστατος και «ενδοξότατος»)	Συγγενικό πρόσωπο - Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
69.	MM II: 483 / Regestes: 2896	Ιωάννης, ιεροδιάκονος	Θυγατέρα του Σερμοκαίτου
70.	MM II: 485 / Regestes: 2988	Θεόδωρος Καλόθετος	Υπομονή Καλοθετίνα, μοναχή
71.	MM II: 503 / Regestes: 3023	Χρυσολωράς	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
72.	MM II: 522	Μιχαήλ Ζουμάς	Άννα
73.	MM II: 522	Γεώργιος Κτενάς (3 ^{ος} γάμος)	Μαρία, θυγατέρα Τριακονταφύλλου (2 ^{ος} γάμος)
74.	MM II: 522	Μανουήλ Σκαρλάτος (2 ^{ος} γάμος)	Καλλή Ζαγορίνα
75.	MM II: 522	Μιχαήλ	Ειρήνη
76.	MM II: 522	Σαραντηνός	Οδηγητριανή
77.	MM II: 522	Θεόδωρος	Θωμαίς
78.	MM II: 522	Μανουήλ, εγγονός Πέρδικας	Καλή Γανίτισα (2 ^{ος} γάμος)
79.	MM II: 522	Υιός Ξυλαγατά	Θυγατέρα Μακρή
80.	MM II: 522	Γεώργιος	Μαρία (2 ^{ος} γάμος)
81.	MM II: 522	Μάγιστρος Τζανκάρης	Θυγατέρα Καρικά (3 ^{ος} γάμος)

		(2 ^{ος} γάμος)	
82.	MM II: 522	Στυλιανός	Μαρία
83.	MM II: 522	Μιχαήλ	Ειρήνη, θυγατέρα της Ψιλινής (2 ^{ος} γάμος)
84.	MM II: 522	Δεν υπάρχει όνομα λόγω φθοράς του εγγράφου	Ειρήνη
85.	MM II: 522	Κωνσταντίνος	Μαρία
86.	MM II: 522	Μανουήλ	Θωμάς
87.	MM II: 522	Γεώργιος	Θεοδώρα
88.	MM II: 522	Θεόδωρος	Μαρία
89.	MM II: 522	Ιωάννης (2 ^{ος} γάμος)	Άννα (2 ^{ος} γάμος)
90.	MM II: 522	Ιωάννης (2 ^{ος} γάμος)	Συναδινή (2 ^{ος} γάμος)
91.	MM II: 522	Ιωάννης	Μαρία (2 ^{ος} γάμος)
92.	MM II: 522	Νικηφόρος	Μαρία
93.	MM II: 522	Ιωάννης του Μάγγιπος (3 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
94.	MM II: 522	Γεώργιος	Άννα
95.	MM II: 522	Ιωάννης Συρόπουλος (2 ^{ος} γάμος)	Μαρία (2 ^{ος} γάμος)
96.	MM II: 522	Ιωάννης Βασιλικός (2 ^{ος} γάμος)	Ειρήνη, θυγατέρα ιερέως (2 ^{ος} γάμος)
97.	MM II: 522	Ξανθόπουλος	Ευφροσύνη
98.	MM II: 522	Μιχαήλ	Ειρήνη
99.	MM II: 522	Ιωάννης	Ειρήνη
100.	MM II: 522	Γεώργιος	Ειρήνη
101.	MM II: 523 / Regestes: 3084	Ιωάννης Γαβράς	Αγιοπετρήτισσα Γάβραινα
102.	MM II: 527	Ιωάννης	Μαρία
103.	MM II: 527	Μιχαήλ	Ευφημία
104.	MM II: 527	Φίλιππος	Ειρήνη
105.	MM II: 527	Δημήτριος του Μόσχου	Μαρία του Παρδαπάνη
106.	MM II: 527	Κωνσταντίνος	Αρετή
107.	MM II: 527	Μανουήλ Πορφύρης (2ος γάμος)	Άννα (2ος γάμος)
108.	MM II: 527	Ιωάννης	Ειρήνη
109.	MM II: 527	Ιωάννης	Ειρήνη
110.	MM II: 527	Γεώργιος (2ος γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
111.	MM II: 527	Ιωάννης (2ος γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
112.	MM II: 527	Θεόδωρος (2ος γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
113.	MM II: 527	Μιχαήλ (2ος γάμος)	Θεοδώρα
114.	MM II: 528 / Regestes: 3076	Μανουήλ Παλαιολόγος Ραούλ, αριστοκρατικής καταγωγής	Θυγατέρα του Μακροδούκα, αριστοκρατικής καταγωγής
115.	MM II: 536	Κωνσταντίνος Περδικάρης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
116.	MM II: 537, 595 /	Κομνηνός Βρανάς,	κυρά Άννα Παλαιολογίνα

	Regestes: 3092, 3155	αριστοκρατικής καταγωγής	
117.	MM II: 537, 595 / Regestes: 3092, 3155	κυρ Άστρας, οικείος του αυτοκράτορα	1 ^η Θυγατέρα Κομνηνού-Βρανά και Άννας Παλαιολογίνας
118.	MM II: 537, 595 / Regestes: 3092, 3155	κυρ Φίλιππος Τζυκανδήλης	2 ^η Θυγατέρα Κομνηνού-Βρανά και Άννας Παλαιολογίνας
119.	MM II: 538 / Regestes: 3093	Μιχαήλ	Θυγατέρα πρωτοπαπά Βλακά
120.	MM II: 541 / Regestes: 3096	Μανουήλ	Θυγατέρα πρεσβυτέρου Μιχαήλ
121.	MM II: 544 / Regestes: 3100	Μανουήλ Εγκάρδιος	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
122.	MM II: 545 / Regestes: 3103	Ιωάννης, ο γιος του Κωνσταντζου	Θυγατέρα του Σιταρούδη
123.	MM II: 547 / Regestes: 3104	Γεώργιος	Μαρία, θυγατέρα Στεφάνου
124.	MM II: 549 / Regestes: 3061	Καλοειδάς	Υπομονή Καλοειδίνα, μοναχή
125.	MM II: 549 / Regestes: 3061	Βαρζάνης	Θυγατέρα Καλοειδά και Υπομονής
126.	MM II: 555 / Regestes: 3111	Ιωάννης Αντιοχείτης Καλοειδάς	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
127.	MM II: 557 / Regestes: 3113	Παλαιολόγος - καμία αναφορά στο μικρό όνομα	κυρά Άννα Ασασίνα Παλαιολογίνα (θεία του αυτοκράτορα)
128.	MM II: 558 / Regestes: 3114	Αστραπύρης	Θεοδώρα
129.	MM II: 559, 565 / Regestes: 3115, 3122	κυρ Αλέξιος Παλαιολόγος, γιος της κυράς Ειρήνης Παλαιολογίνας	Θυγατέρα του κυρ Μανουήλ Παπύλα
130.	MM II: 562	Κωνσταντίνος Περδικάρης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
131.	MM II: 563 / Regestes: 3119	Γιος της Μαρίας Λιγαταραίας	Θυγατέρα του Τζυμίδη Παφλαγόνος
132.	MM II: 564 / Regestes: 3120	κύριος Ιωάννης Μάμαλης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
133.	MM II: 566 / Regestes: 3123	Κουμούσης (πιθανότατα ο κυρ Θεόδωρος Κουμούσης)	Κουμούσινα
134.	MM II: 569 / Regestes: 3126	κυρ Μιχαήλ Παλαιολόγος	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
135.	MM II: 570 / Regestes: 3128	κύρις Ιωάννης Σοφιανός (1 ^{ος} γάμος)	Θυγατέρα της Πεπαγωμένης
136.	MM II: 606 / Regestes: 3166	κύρις Ιωάννης Σοφιανός (2 ^{ος} γάμος)	Θυγατέρα της Θεοδώρας, «αρχόντισσας» ή Αρχόντισσας
137.	MM II: 571 / Regestes: 3129	κυρ Δημήτριος Πηγωνίτης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
138.	MM II: 576 / Regestes: 3135	Θεόδωρος Σισίνιος, ιερέας	Αδελφή πρεσβυτέρου Νικολάου Χρήσιμου

139.	MM II: 577 / Regestes: 3136	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο	Ειρήνη Συναδηνή
140.	MM II: 578	κυρ Νείλος Κανάβης	κυρά Μάρθα Καναβίνα
141.	MM II: 580 / Regestes: 3139	κυρ Τριχάς, γιός κυράς Θεοδώρας Τρυχάδαινας	Θυγατέρα κυράς Θεοδώρας Παλαιολογίνας και ανιψιά του κυρ Πέτρου Παλαιολόγου
142.	MM II: 580 / Regestes: 3139	κυρ Πέτρος Παλαιολόγος	κυρά Άννα Παλαιολογίνα (θείος της ο κυρ Μιχαήλ Αστράς και αδελφός της κυρ Αλέξιος Ασπιέτης)
143.	MM II: 581 / Regestes: 3140	Αραμωνίτης	Βατατζίνα
144.	MM II: 582 / Regestes: 3141	Ζαραχούνης (1 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
145.	MM II: 582 / Regestes: 3141	Ζαραχούνης (2 ^{ος} και παράνομος γάμος)	Θυγατέρα πρεσβυτέρου Μιχαήλ Χούμνου
146.	MM II: 585, 628 / Regestes: 3190	κυρ Ιγνάτιος Θεολογίτης	κυρά Μακρίνα
147.	MM II: 587 / Regestes: 3146	Πρεσβύτερος Φωκάς	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
148.	MM II: 588	κυρ Γεώργιος Κούναλης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
149.	MM II: 589 / Regestes: 3148	Θεοτόκης Μάγκις	Θυγατέρα Κυδώνη και Θεοδώρας
150.	MM II: 589 / Regestes: 3148	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο	Θυγατέρα Θεοτόκης Μάγκιπος
151.	MM II: 590 / Regestes: 3150	Γεώργιος Ευδόκιμος	Θυγατέρα Γεωργίου Κοντοκρυθάρη
152.	MM II: 591 / Regestes: 3151	Γλυκός	Θυγατέρα του Ρουχά και εγγονή του Ανατολικού
153.	MM II: 592 / Regestes: 3152	Νικόλαος Βρανάς	Θυγατέρα Θεοδώρας Παλαιολογίνας Δερμοκαίτισσας
154.	MM II: 601 / Regestes: 3161	Πατέρας Δημήτριου Παλαιολόγου Καλλίστου	Μητέρα Δημήτριου Παλαιολόγου Καλλίστου
155.	MM II: 604	Νικόλαος της Παπαδίας	Ειρήνη Κουρτεσία
156.	MM II: 606 / Regestes: 3166	Δημήτριος Σκουταριώτης	Θυγατέρα της Θεοδώρας, «αρχόντισσας» ή Αρχόντισσας
157.	MM II: 606 / Regestes: 3166	Αδελφός Δημητρίου Σκουταριώτη	Μαρία Μεληδονίνα
158.	MM II: 608 / Regestes: 3168	Υιός Μιχαήλ Μονεμβασιώτη	Ειρήνη Γάβραινα
159.	MM II: 609 / Regestes: 3169	Μανουήλ Χρυσοβέργης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
160.	MM II: 612 / Regestes: 3172	Ιωαννίκιος Κληματίδης, μοναχός	Μακαρία, μοναχή
161.	MM II: 617 /	Στυλιανός Χαλκεόπουλος	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο

	Regestes: 3179		διακριτικό στοιχείο
162.	MM II: 622 / Regestes: 3183	κυρ Γερόντιος Πρώξιμος, μοναχός	κυρά Πεπαγωμένη, μοναχή
163.	MM II: 631 / Regestes: 3193	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο	Θυγατέρα Κεχορτασμένης (1 ^{ος} γάμος)
164.	MM II: 631, 635 / Regestes: 3193, 3197	Πεπαγωμένος	Θυγατέρα Κεχορτασμένης (2ος γάμος)
165.	MM II: 632 / Regestes: 3194	Τζελεβός	Μαρία
166.	MM II: 633, 638 / Regestes: 3195, 3198	Καππάδοξ Χαρσειανίτης, ιατρός	Ευδοκία (Ε)σκαματισμένη, θυγατέρα του κυρίου Σίμωνος
167.	MM II: 639 / Regestes: 3201	Γιος της Καλής	Μαρία, θυγατέρα Μιχαήλ του Λεπτουργού
168.	MM II: 646 / Regestes: 3208	κυρ Μανουήλ Βουζηνός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
169.	MM II: 649 / Regestes: 3210	κυρ Μάρκος Παλαιολόγος, οικείος του αυτοκράτορα	αδελφή της μοναχής κυράς Πετραλειφίνας
170.	MM II: 652 / Regestes: 3213	Κοντοδούκας, διάκονος	πνευματική θυγατέρα ή θετή κόρη της Καλλονής Πουζουλούς, μοναχής
171.	MM II: 655 / Regestes: 3216	κυρ Δημήτριος Βουλλωτής	εξαδέλφη Ειρήνης Αποκαύχισσας
172.	MM II: 656, 676 / Regestes: 3217, 3238	κυρ Τρυχάς, γιος της κυράς Θεοδώρας Τρυχάδαινας	θυγατέρα της κυράς Θεοδώρας Παλαιολογίνας
173.	MM II: 661 / Regestes: 3222	Γαβράς (παράνομος γάμος)	Ανιψιά του χαρτοφύλακα Θεσσαλονίκης (εξαδέλφη πρώτη της μνηστής του)
174.	MM II: 666 / Regestes: 3233	Σαραντηνός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο (1ος γάμος)
175.	MM II: 666 / Regestes: 3233	Δημήτριος Αλιάτης	Η ίδια (2ος γάμος)
176.	MM II: 671	Αδελφός Γεωργίου Βασταγάρου ή Βασταγάρη	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
177.	MM II: 674 / Regestes: 3237	Πατέρας αδελφών Μάμαλι	Μητέρα αδελφών Μάμαλι
178.	MM II: 678 / Regestes: 3240	κύρις Μιχαήλ Παλαιολόγος	κυρά Παλαιολογίνα
179.	MM II: 679 / Regestes: 3241	κυρ Μιχαήλ Παλαιολόγος	κυρά Παλαιολογίνα
180.	MM II: 684 / Regestes: 3247	Ιωάννης Φιαλίτης, υιός Ζηνοβίας Φιαλίτισσας, μοναχής	Άννα Φιαλίτισσα
181.	MM II: 685 / Regestes: 3248	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	Θεοδώρα Χρυσολωρίνα

ΑΡΧΕΙΟ ΜΟΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

α/α	Έγγραφο	Ο σύζυγος	Η σύζυγος
1.	PRODROME: 17	Νικήτας Ξιλίας, στρατιώτης «δούλος του βασιλέως»	Άννα
2.	PRODROME: 18	Δημήτριος Ρουφίνος	Κόρη του Γερμανού Κλάδωνα
3.	PRODROME: 13	Πενηντάρης	Μαγδαληνή, μοναχή
4.	PRODROME: 20	Συμεών Μαδαρίτης, «πανσέβαστος»	Ευδοκία (sic)
4.	PRODROME: 19	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	Άννα, θυγατέρα του Συμεών Μαδαρίτη
5.	PRODROME: 66	Ραμβουλάς	Καλή
6.	PRODROME: 78	Πατέρας του Γαβριήλ Κακοδίκη	Μητέρα του Γαβριήλ Κακοδίκη
7.	PRODROME: 78	κυρ Σκουταριώτης Κουρτίκιος	Αδελφή του Γαβριήλ Κακοδίκη
8.	PRODROME: 41	Νίφων Κοντρούχης, μοναχός	κυρά Θεοδοσία
9.	PRODROME: 42	Θεόδωρος Βερροιώτης	Ειρήνη
10.	PRODROME: 30	Ιωάννης Πατρίκιος	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
11.	PRODROME: 67, 67	Ιωάννης Θρύσης	Άννα, αδελφή της Μαρίας Μαβδελίνας
12.	PRODROME: 34	Μανουήλ Ν.	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
13.	PRODROME: 40	Κωνσταντίνος Στάβελης	Θεοδώρα
14.	PRODROME: 58	Μιχαήλ Πελαργός	Θεοδώρα
15.	PRODROME: 52	Θεόδωρος Βασιλικιώτης	Καλή
16.	PRODROME: 112	Γεώργιος Φραγκόπουλος	Καλή
17.	PRODROME: 114	Μαρουλής	Μάρθα, μοναχή
18.	PRODROME: 14, 149	Δούκας Συναδηνός, «δούλος του βασιλέως»	Θεοδώρα Αγγελίνα
19.	PRODROME: 84	Καραμβούλης, ιερέας	Μαρία
20.	PRODROME: 85	Μάυρος, γιος του Θεοχάρη	Ειρήνη
21.	PRODROME: 86	Καπάτζης/ος	Άννα
22.	PRODROME: 86	Γεώργιος Κουδουπάτης	Καλή
23.	PRODROME: 116	Γεώργιος Κουδουπάτης	Ειρήνη
24.	PRODROME: 90	Ιωάννης Λειψάκης	Ευδοκία
25.	PRODROME: 92	Αλέξιος Άγγελος, καστροφύλαξ Ζιχνών, «δούλος του ... βασιλέως»	Ειρήνη, αδελφή του Λέοντος Γοβενού
26.	PRODROME: 94, 103	Κωνσταντίνος Ζίβαρης	Άννα
27.	PRODROME: 99	Βασίλειος Κασίμας	Μαρία
28.	PRODROME: 100	Ιωάννης Περδικάρης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο

29.	PRODROME: 113	Μελισσηνός Περδικάρης	Μαρία
30.	PRODROME: 107	Γεώργιος Περδικάρης	Μαρία
31.	PRODROME: 108	Ααρών	Μαρία
32.	PRODROME: 101	Μιχαήλ Μύρης, σεβαστός	Ειρήνη
33.	PRODROME: 70	Μανουήλ Σανιάνης	Ειρήνη
34.	PRODROME: 105	Θεόδωρος Κούντουρος	Καλή
35.	PRODROME: 106	Θεόδωρος Ζηρής	Μαρία
36.	PRODROME: 60	Φίλιππος Αραβαντηνός, πλέον Φιλήμων ως μοναχός της μονής Προδρόμου (Ο ανιψιός του ήταν ο κυρ Ιωάννης Δούκας Μελισσηνός)	Άννα
37.	PRODROME: 151	Κυριάλη, ιερέας	Άννα
38.	PRODROME: 53	Ξένος Καλλιγόπουλος, γνωστός και ως Μουρμουράς (ο ανιψιός του ήταν ο κυρ Θεόδωρος Δαμασκηνός)	Θεοδώρα
39.	PRODROME: 162	Μουρμουράς, σακελλάριος	Υπομονή, πλέον μοναχή
40.	PRODROME: 69	Καρδάμης	Ειρήνη Κομνηνή Καρδαμίνη
41.	PRODROME: 149	Μακάριος Κοζεάκος, πλέον μοναχός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
42.	PRODROME: 143, 144	Δημήτριος Βαστραλίτης, «δούλος του ... βασιλέως»	Ευδοκία
43.	PRODROME: 56	Κωνσταντίνος Ατουέμης, «δούλος του ... βασιλέως»	Άννα
44.	PRODROME: 56	Μανουήλ Ζαγαρομάτη, «δούλος του ... βασιλέως»	Μαρία
45.	PRODROME: 76	Βοΐλας Καρδάμης	Μαγδαληνή
46.	PRODROME: 63	Αλέξιος Ασάνης	Μαρία Ασανίνα (γιαγιά του ανδρός ή της γυναίκος ήταν η Δούκαινα Τρουληνή)
47.	PRODROME: 80	Κωνσταντίνος Τρυπομμάτης, πρωταλλαγάτωρ, «δούλος .. του βασιλέως»	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
48.	PRODROME: 61	Γεώργιος Δούκας Νεστόγγος, λογοθέτης	Ευδοκία Παλαιολογίνα
49.	PRODROME: 165	Γεώργιος Βατάτζης Φωκόπουλος, οικείος του αυτοκράτορα	Άννα Αγγελίνα

ΑΡΧΕΙΟ ΑΘΩΝΙΚΩΝ ΜΟΝΩΝ

α/α	Έγγραφο	Ο σύζυγος	Η σύζυγος
1.	LAVRA II: 98	Μιχαήλ Άγγελος Δούκας, «πανευγενέστατος» (1ος γάμος)	Θυγατέρα του Φαρμάκη
2.	LAVRA II: 98	Μιχαήλ Άγγελος Δούκας, «πανευγενέστατος» (2ος γάμος)	Μαρία, η θυγατέρα του «οικείου ... τω βασιλεί» κυρ Δημητρίου Σπαρτηνού
3.	LAVRA III: 146	Θωμάς Κομνηνός Πρεάλιμπος, δεσπότης	Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα
4.	IVIRON III: 71	Γεώργιος Κοντοστέφανος Καλαμέας	Ειρήνη Κοντοστεφανήνα Καπαντρίτση
5.	IVIRON III: 73	Γεώργιος Τζητάπης	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο της συζύγου
6.	IVIRON III: 81	Ιωάννης Δούκας Μασγιδάς, «δούλος του βασιλέως»	Ειρήνη
7.	VATOPEDI: 20	κυρ Θεόδωρος Καντακουζηνός Κομνηνός, μεγάλος δρουγκάριος	Αννησία (sic), μοναχή
8.	VATOPEDI: 34	Ιωάννης Βλουκάνος	Μαρία
9.	VATOPEDI: 43 (I)	Γεώργιος Γούναρης	Ειρήνη
10.	VATOPEDI: 43 (VI)	Βουλκάνος	Μαρία
11.	VATOPEDI: 43 (VIII)	Ο Γεώργιος του Αγελάρη	Ειρήνη
12.	VATOPEDI: 43 (IX)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο του συζύγου	Αδελφή των Νικολάου, Ιωάννη, Δημητρίου και Μαρίας Γούναρη
13.	VATOPEDI: 43 (XXII)	Κωνσταντίνος Κορμός	Άννα
14.	VATOPEDI: 61	Μανουήλ Κουρτίκης	Άννα
15.	VATOPEDI: 64	Θεόδωρος Σαραντηνός (αριστοκρατικής καταγωγής)	κυρά Ευδοκία Κομνηνή Αγγελίνα
16.	VATOPEDI: 64	κυρ Μιχαήλ Δούκας Αριανίτης	Θυγατέρα του Θεόδωρου Σαραντηνού και της Ευδοκίας Κομνηνής Αγγελίνας
17.	VATOPEDI: 64	Ιωάννης Σαραντηνός	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
18.	VATOPEDI: 65	Ιωάννη Φάλκων	Θεοδότη
19.	ΧΕΝΟΦΟΝ: 7, 26	Παύλος Λέων	Πιθανότατα η Ειρήνη του 26
20.	ΧΕΝΟΦΟΝ: 8	Μιχαήλ Καπιτωνάιτης	Ξένη
21.	ΧΕΝΟΦΟΝ: 10	Νικηφόρος Κλάδων, κληρικός	Μαρία
22.	ΧΕΝΟΦΟΝ: 28	Ιωάννης ή Ιωακείμ	Μαρίνα

		Μαγηδιώτης	
23.	ΧΕΝΟΦΟΝ: 30	κυρ Δημήτριος Καλυγόπουλος (2 ^{ος} γάμος)	Ευδοκία, κόρη του Κομνηνουτζίκου
24.	ΚΟΥΤΛΟΥΜΟΥΣ: 13	Ιωάννης Σισύνιος	Καλλή (sic)
25.	ΕΣΦΗΓΜΕΝΟΥ: 9	Μανουήλ Λυγαράς	Μαρία
26.	ΕΣΦΗΓΜΕΝΟΥ: 9	Νικόλαος Μαρωνίτης	Καλή, θυγατέρα του Μανουήλ Λυγαρά και της Μαρίας
27.	ΕΣΦΗΓΜΕΝΟΥ: 27	Καππάδοξ, πατέρας του Ιωάννη Καππάδοκα	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
28.	SAINT- ΠΑΝΤΕΛΕΕΜΟΝ: 9	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο	Άννα Τορνικίνα, «πιγκέρνισσα»
29.	ΧΙΛΑΝΔΑΡ: 30	Θεόδωρος Καραβάς (1 ^{ος} γάμος)	Καμία αναφορά στο όνομα ή σε άλλο διακριτικό στοιχείο
30.	ΧΙΛΑΝΔΑΡ: 30	Θεόδωρος Καραβάς (2 ^{ος} γάμος)	Άννα
31.	ΧΙΛΑΝΔΑΡ: 84	Αλέξανδρος Δούκας Σαραντηνός	Καλή
32.	ΧΙΛΑΝΔΑΡ: 106	κυρ Γεώργιος Χρυσόχειρ	κυρά Θεοδώρα
33.	ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡ: 11	Ιωάννης, μέγας πριμικήριος	Άννα Ασασίνα Κοντοστεφανίνα
34.	ΖΟΓΡΑΦΗΟΥ: 25	Δημήτριος Καβάσιλας	Αδελφή των Δημητρίου, Μανουήλ και Μιχαήλ Καλλαμάνου

Πίνακες ονομάτων και επωνύμων

ΟΝΟΜΑΤΑ
ΑΝΔΡΙΚΑ
<p>Ααρών, Αβράμιος, Αγάθων, Αγαπητός, Αγάπιος, Άγγελος, Αδριανός, Αθάνασιος, Ακάκιος, Ακηδοκτίμος ή Ακηδοκτινός, Ακίνδυνος, Αλβανίτης, Αλέξανδρος, Αλέξιος, Αμινσέλης, Αμφιλόχιος, Ανάνιας, Αναστάσης, Αναστάσιος, Ανδρέας, Ανδρόνικος, Άνθης, Αντώνιος, Αργυρός, Αρκάδιος, Αρσένιος, Αρχαγγελιγός, Ασάνης, Ατωνειάτης, Αυγουστίνος</p> <p>Βάκχος, Βαλδουβίνος, Βαλσαμών, Βαραχίας, Βάρδας, Βαρθολομαίος, Βαρλαάμ, Βασιλειανός, Βασίλειος, Βελκάνος, Βελκωνάς, Βελτζάνος, Βολκάνος, Βιτάνος, Βλάδος, Βλάδων, Βλάσιος, Βλάχος, Βογδάνος, Βόειος, Βοΐλας, Βοϊσθλάβος, Βολογλάβος, Βοτανειάτης, Βούλγαρος, Βουρίων, Βουτομίτης, Βρυνέν(ν)ιος</p> <p>Γαβαλάς, Γαβριήλ, Γαημέρευς, Γαλακτίων, Γεννάδιος, Γεράνης, Γεράσιμος, Γερβάσιος, Γερίλας, Γερμανός, Γερόντιος, Γέρων, Γεώργιος, Γεωργόσης, Γίδων, Γόλης, Γουλιέλμος, Γρηγόριος, Γριδάνος, Γροζέας, Γυραιός</p> <p>Δαμασκηνός, Δαμιανός, Δανιήλ, Δαυίδ, Δεκανός, Δεσάνος, Δημάνος, Δημήτριος, Δημητρίτζης, Διαβασημέρης, Διάκονος, Διομήδης, Διονύσιος, Δόβρικας, Δόβρος, Δοβρωνάς, Δοκ(ε)ιανός, Δομένικος, Δομπρομυρός, Δόμπρος, Δοσίθεος, Δούκας, Δουκόπουλος, Δραγάνος, Δραγής, Δραγίας, Δραγίνας, Δραγινός, Δράγος, Δραγοσθλάβος, Δραγωτάς, Δραζάνος, Δράζης, Δραζίλας, Δράζος, Δράιος, Δράκων, Δράσκος, Δωρόθεος</p> <p>Ελπίδιος, Επιφάνιος, Ερμάνης, Ευδόκιμος, Ευδόκιος, Ευθύμιος, Ευρετός, Ευσέβιος, Ευστάθιος, Ευστράτιος, Ευφήμιος</p> <p>Ζαχαρίας, Ζελεάνος, Ζλάτος, Ζωμάκης</p> <p>Ηλίας, Ηρακλειώτης, Ησαΐας, Ησύχιος</p> <p>Θαλάσσιος, Θειοτόκης και Θειοτόκιος, Θεόγνωστος, Θεοδόσιος, Θεόδουλος, Θεοδώρητος, Θεόδωρος, Θεόδωτος, Θεόληπτος, Θεολόγος, Θεονάς, Θεόπεμπτος, Θεόπιστος, Θεοστήρικτος, Θεοτόκιος, Θεοτόκης και Θετόκις, Θεοφάνης, Θεόφιλος, Θεοφύλακτος, Θεογάρης, Θεριανός, Θεωνάς, Θηριανός, Θωμάς</p> <p>Ιάκωβος, Ιανκός, Ιβάνης, Ιβάνκος, Ιγνάτιος, Ιερεμίας, Ιερόθεος, Ικονιάτης, Ιλαρίων, Ιουστίνος, Ισαάκ, Ισαάκιος, Ισίδωρ και Ισίδωρος, Ίχτυας, Ιώκας, Ιωακείμ, Ιωαννάκιος, Ιωάννης, Ιωαν(ν)ικός, Ιωαν(ν)ικός(ε)ιος, Ιωάσαφ, Ιωνάς, Ιωσήφ</p> <p>Καθαρός, Καθολικός, Καλίνος, Καλλίνικος, Κάλλιστος, Καλλίστρατος, Καλός, Καλούδης, Κανάκιος, Κανανίτης, Κάρπος, Κασιανός, Κερασηνός, Κεφαλάς, Κλεόνικος, Κλήμης, Κόμανος, Κόμης, Κομνηνός, Κοπρίβας, Κορνήλιος, Κοσινιτζιώτης, Κοσμάς, Κυπριανός, Κυριάκος και Κυριακός, Κύριλλος, Κύρικος, Κυρωϊάννης, Κωνσταντίνος, Κωνστάντιος, Κωνσταπής, Κώνστας, Κωνστής</p> <p>Λάζαρος, Λαυρέντιος, Λέων, Λιβέρης, Λιζικός, Λούβρος, Λουκάνος, Λουκάς, Λουμπέρτος</p> <p>Μακάριος, Μαλαχίας, Μαν(ν)ασ(σ)ής, Μανουήλ, Μάξιμος, Μαρίνος, Μαρκιανός, Μάρκος, Μαρτίνος, Ματθαίος, Μαυριανός, Μαυρίκιος, Μαύρος, Μεθόδιος, Μελέτιος, Μελισ(σ)ηνός, Μέλχης, Μελχισεδέκ, Μερζάνος, Μερκούριος, Μηνάς, Μητροφάνης, Μιχαήλ(ος), Μοδινός, Μοδηνός, Μοιριάνος, Μομ(ι)τζίλας, Μοσχωνάς, Μπαίος, Μπάλεος, Μπεάλος, Μπεβενέτος, Μπεζάνος, Μπελέανος, Μπέρον, Μπορίλας, Μπραΐλας, Μπρατίλας, Μπράτος, Μύρεος, Μύρης, Μύρος, Μώκιος, Μωυσής</p> <p>Νεάγκος, Νεαγνος, Νείλος, Νεκτέανος, Νεόφυτος, Νέστωρ, Νεκτάνος, Νηκτάνος, Νικάνδρος, Νικήτας, Νικηφόρος, Νικόδημος, Νικόλαος, Νίφων</p>

Ξένος

Οδηγητρ(ε)ιανός, Ουαλεριανός, Ούρεσις
Παγάνος, Πάγκαλος, Παγκράτιος, Πάμφιλος, Παναγιώτης, Πανωραίος, Παρασκευάς,
Πασχάλης και Πασχάλιος, Πατρίκιος, Παύλος, Παχώμιος, Πέρεσις, Πεπανός,
Πετραλείφης, Πέτρος, Πλατέας, Πόθος, Πολύευκτος, Πολύκαρπος, Πραΐλας,
Πρεβεζιάνος, Πρίμπος, Προδάνος, Προκόπιος, Πύρρος
Ράδος, Ραδοσθλάβος, Ραμβουλάς, Ραούλ, Ριζάς, Ριζηνός, Ρόμπος, Ρωμάνης,
Ρωμανός, Ρώσινος, Ρώσος
Σάββας, Σαμουήλ, Σαμπάτις, Σάνεος, Σαούλ, Σαραντηνός, Σεβαστός, Σεμάνης,
Σεμάνος, Σεμνός, Σεναχερείμ, Σέρβος, Σέργιος, Σ(θ)λάβος, Σίδηρος, Σίμων, Σίνεος,
Σλαβωτάς, Σλάτκος, Σλίνας, Σολομών, Σουγκέας, Σουζάνος, Σοφονίας, Σπηλαιώτης,
Στάικος, Σταματηνός, Σταμ(μ)άτης και Σταμάτιος, Σταματικός, Σταματινός,
Στανίλας, Στανίσθλαβος, Στάνος, Στανούλας, Στασηνός, Στασίμηρος, Σταυρηνός,
Στειριώνης, Στέφανος, Στρατήγης και Στρατήγιος, Συμεών, Συναδηνός, Σωτήρης,
Σωφρόνιος
Τζέρνης, Τζούλκος, Τιμόθεος, Τισάνος, Τόμπρενος, Τομπρηνός, Τομπρίλας,
Τομπρόμοιρος, Τόμπρος, Τομπρόσθλαβος, Τορνίκης, Τούντινος, Τουρκόπουλος,
Τριακοντάφυλλος, Τριβόλης, Τριφύλλης, Τριφύλλιος, Τρύφων, Τυχάνος, Τύχων
Υάκινθος, Υαλέας, Υπάτιος
Φιλόθεος, Φιλήμων, Φίλιππος, Φιλομμάτης, Φωκάς, Φωστείρας, Φωστήρης,
Φωτεινός, Φώτιος
Χάλκος, Χαντρηνός, Χούμνος, Χριστόδουλος, Χριστόφορος, Χρυσάφης,
Χρυσοβέργης, Χρύσος, Χωνειάτης και Χωνιάτης

ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ

Αγαθονίκη, Αδριανή, Αθανασία, Αθανασώ, Αικατερίνη, Αμασσιανή και Αμασειανή,
Αναστασία, Ανδρονικήα, Ανέζα, Ανθή, Άννα, Αντωνία, Ανυσία και Ανησιία,
Απορρυπή, Αποστολίνα, Αραβαντηνή, Αργυρή, Αρετή, Αρχαγγελινή, Αρχοντία,
Αρχόντισσα, Αρχοντώ, Ασιμήνα, Αυγερινή
Βασιλική, Βασίλκα, Βασιλώ, Βέλκα, Βελκονία, Βέλλα, Βελκούσα, Βελτζανία,
Βήσα, Βλάχα, Βράνα, Βύσα
Γαληνή, Γαλλιάννα, Γερεΐλλια, Γεωργία, Γιανώ, Γριδάννα
Δεσανία, Δήμητρα, Δημητρώ, Δομπράν(ν)α, Δομπρομηρία, Δομπρούσα, Δούκαινα,
Δραγάν(ν)α, Δράγνα, Δραγούλα, Δραγούσα, Δράζα, Δράζνα, Δροσιανή, Δώνα
Ειρήνη, Ελαιοδώρα, Ελένη, Ελεφαντινή, Επισκεπτίτισσα, Ερωτική, Εσπέρα, Ευγενία,
Ευγενώ, Ευδοκία, Ευδοξία, Ευλογία, Ευμορφία, Ευνοστία, Ευπραξία, Ευφημία,
Ευφημιανή, Ευφημώ, Ευφροσύνη
Ζάριτζα, Ζάρκα, Ζούγλα, Ζούζα, Ζωή, Ζωράννα, Ζωρίτζα
Θαλασσηνή, Θάμαρ, Θάμαρις, Θειοτοκό, Θειοφανία, Θεοδηγίνα, Θεοδοσία,
Θεοδοσίνα, Θεοδότη, Θεοδώρα, Θεομοίρα, Θεοτοκιανή, Θε(ο)τοκό, Θεοφανία,
Θεοφάνω, Θηριανή, Θωμαΐνη, Θωμαΐς
Ιωαννούσα, Ιωαννώ
Καλή, Καλκοβίτζα, Καλλάνα, Καλλινίκη, Καλούδα, Καντιανή, Κασιανή, Κομάνκα,
Κομιανή, Κομνηνή, Κυριακή, Κυριακία και Κυριακώ, Κωνσταντίνα, Κωνσταντώ,
Κωστίτζα
Λαμπέτη, Λαμπρηνή, Λαμπώ, Λεοντώ, Λιγυρή, Λουλουδία
Μαγδαληνή, Μακρηώ, Μακρίνα, Μάλχα, Μάμμη, Μαργαρίτα, Μαργαριτώ, Μάρθα,
Μαρία, Μαριάμνη, Μαρίνα, Μεζενία, Μελάνη και Μελανία, Μέλβα, Μελητηνή και
Μελιτινή, Μελίττη, Μερζάννα, Μερζούλα, Μπεάλα, Μπελεάβα, Μπρατιλία, Μύρα
Μύχνα, Μωντρεάνη
Νεάζα και Νεάζω, Νεγαία, Νέκτα, Νεσδάνα, Νίκαια, Νικητώ, Νικηφορία

Ξανθή, Ξαντώ, Ξένη, Ξενία, Ξενώβη
 Παγανή, Παγκαλώ, Παλτανία, Παναγιώτισσα, Πανωραία, Παρασκευή, Παρασκευώ,
 Πασχαλίνα, Πατρικία, Πεπανή, Πέτραϊνα, Πουλχερία, Ποθητή, Ποντροπία, Ποταμία
 Ράδα, Ραδηλία, Ραδοσθλάβη και Ραδοσθλαβία, Ρήγενα, Ριζηνή, Ρωμάνη, Ρώσα,
 Ρωσίτζα, Ρωσσά(ν)να και Ρωσάννα
 Σαραντηνή, Σάρρα, Σέβα, Σεβαστή, Σέβω, Σεμνή, Σθλαβία, Σ(θ)λαβίτζα, Σιδηρίνα,
 Σιλ(λ)ιγνώ, Σλατία, Σλάτκα, Σλάννα, Σνεαγούλα, Σοφία, Σταμάτα, Σταμ(μ)ατική,
 Στάνα, Στανία, Στάνιλα, Στάνκα, Στανούλα, Στάννα, Στασηνή, Στηλ(ε)ιανή,
 Στρατηγώ, Στρούμα και Στρούμω, Συναγούλα, Συναδηνή, Σωματειανή
 Τζερνάγκα, Τζερνεάγκα, Τζερνωτία, Τίχνα, Τόμπρα, Τομπράν(ν)α, Τομπρίτζα,
 Τουντινία, Τραχαμίνα, Τύχα
 Υπατία, Υπομονή
 Φεγγώ, Φιλίππα και Φιλιπώ, Φοβηνή, Φράγκα, Φωστείρα και Φωστήρα, Φωτεινή
 Χαλακτηνή, Χειλώ και Χειλού, Χ(ε)ιονώ, Χλερηνή, Χριστίνα, Χριστοδούλη και
 Χριστοδουλία, Χρυσάννα, Χρυσή, Χυμευτή
 Ψικιώτισσα
 Ωθηανή (sic)

ΣΛΑΒΙΚΑ ΟΝΟΜΑΤΑ	
ΑΝΔΡΙΚΑ	ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ
Βελκάνος, Βελκωνάς, Βελτζάνος, Βολκάνος, Βιτάνος, Βλάδος, Βλάδων, Βογδάνος, Βόειος, Βοΐλας, Βοϊσθλάβος, Βολογλάβος, Γερίλας, Γριδάνος, Δεσάνος, Δόβρικας, Δόβρος, Δοβρωνάς, Δομπρόμυρος, Δόμπρος, Δραγάνος, Δραγής, Δραγίας, Δραγίνας, Δραγινός, Δράγος, Δραγοσθλάβος, Δραγωτάς, Δραζάνος, Δράζης, Δραζίλας, Δράζος, Δράιος, Δράσκος, Ζελεάνος, Ζλάτος, Ιβάνκος, Κοπρίβας, Μερζάνος, Μομ(ι)τζίλας, Μπεζάνος, Μπορίλας, Προδάνος, Ράδος, Ραδοσθλάβος, Σεμάνης, Σεμάνος, Σλάβος, Σλαβωτάς, Σλάτκος, Σλίνας, Τζέρνης, Τζούλκος, Τόμπρενος, Τομπρηνός, Τομπρίλας, Τομπρόμοιρος, Τόμπρος, Τομπρόσθλαβος, Τορνίκης.	Βέλκα, Βελκονία, Βέλλα, Βελκούσα, Βελτζανία, Βήσα, Βράνα, Γερείλλια, Γριδάννα, Δεσανία, Δομπράν(ν)α, Δομπρομηρία, Δομπρούσα, Δραγάν(ν)α, Δράγνα, Δραγούλα, Δραγούσα, Δράζα, Δράζνα, Ζάριτζα, Ζάρκα, Ζούγλα, Ζούζα, Ζωράννα, Ζωρίτζα, Καλκοβίτζα, Καλλάνα, Κομάνκα, Μάλχα, Μερζάννα, Μερζούλα, Μπεάλα, Μπελεάβα, Μπρατιλία, Μύχνα, Μωντρεάνη, Νεάζα, Νεάζω, Νεγαία, Νέκτα, Νεσδάνη, Παλτανία, Ποντροπία, Ποταμία, Ράδα, Ραδηλία, Ραδοσθλάβη και Ραδοσθλαβία, Ρωμάνη, Ρώσα, Ρωσίτζα, Ρωσ(σ)ά(ν)να, Σθλαβία, Σθλαβίτζα και Σλαβίτζα, Σλατία, Σλάτκα, Σλάννα, Σνεαγούλα, Στάνιλα, Στάνκα, Στρούμα, Στρούμω, Τζερνάγκα, Τζερνεάγκα, Τζερνωτία, Τίχνα, Τόμπρα, Τομπράν(ν)α, Τομπρίτζα, Τουντινία, Τραχαμίνα

ΕΙΔΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΕΠΩΝΥΜΩΝ
Επώνυμα ταυτόσημα με ονόματα:
Αδάμ, Αιμηλιανός, Αδριανός, Αναστάσης, Αποστόλης, Αργυρός, Γεωργίου, Ζαχαρίας, Θεοδόσιος, Θεόφιλος, Θωμάς, Ιούδας, Ιωσήφ, Κορνήλιος, Κυπριανός, Κυριακός, Κωνστάντιος, Λαυρέντης, Λέων, Μαρίνος, Μαρκιανός, Μαρτίνος, Μαυρίκιος, Μηνάς, Παναγιώτης, Πατρίκιος, Προκοπίου, Ραούλ, Ρωμανός, Σάβας, Σαμουήλ, Σεβαστιανός, Σίλβεστρος, Σολομών, Φίλιππος, Φωκάς, (αρχαιοελληνικής προέλευσης) Ασκληπιός, Ερμογένης, Ορέστης, (δημώδη) Αποστόλης, Αναστάσης, (σλαβικής προέλευσης) Δραγοσθλάβος, Δραζίλος, Δράζος, Τομπρίλας, Ζλάτος, (δυτικής προέλευσης) Γουλιέλμος, Γυράρδος, Δομέστικος, Ιακουμής, Τζιάνης
Επώνυμα εθνοτικής προέλευσης:
Αλαμάνος, Αιγύπτιος, Αλβανίτης, Αρβανίτης, Αρμένης, Αρμενόπουλος, Βλαχόπουλος, Βλάχος, Βούλγαρος, Βουλγαρόπουλος, Γενουίτης, Ρώσσοι, Σαρακηνός, Τούρκος, Τουρκόπουλος, Φράγγος, Φραγκόπουλος, Φράγκος.
Επώνυμα τοπωνυμικής προέλευσης:
Αδριανουπολίτης, Ανατολικός, Αντιοχ(ε)ίτης, Αρτηνός, Βαβυλωνεΐτης, Βερροιώτης, Βοδενιώτης, Διδυμοτειχίτης και Διδυμοτειχέτης, Εδεσ(σ)ηνός, Θεσσαλονικαίος και Θεσσαλονικεύς, Θηβαίος, Θηριανός, Ιαννηνιώτης, Ιμβριώτης, Καλαβρός, Καππαδόκης και Καππάδοξ, Λημναίος, Μακεδών, Μάλουκας (από το χωρίο Μάλουκα στην περιοχή του Στρυμμόνος ¹⁷⁹⁴), Μιτυληναίος, Μονεμβασιώτης, Μωραΐτης, Ναξειώτης, Νεοκαστρίτης, Νεοχωρίτης, Σαμοθρακίτης, Σπαρτηνός και Χιώτης.
Επώνυμα που δηλώνουν επαγγελματική απασχόληση:
Αλετράς, Αμαξάρης, Αμαξάς, Αμαξόπουλος, Αμπελιάς, Αμπελίτζης, Αμπελιώτης, Ασβεστάς, Ασημάς, Βαρέλης, Γουναράς, Γούναρης, Γραμματικός, Διακονίτης, Θαλασσηνός, Ιατρόπουλος, Καλαμαράς, Καλόγερος, Κεραμεύς, Κεραμέας, Κηπουρός, Κρασοπώλης, Κρασάς, Μαρμαράς, Ναυπηγός, Νεροφόρος, Νομικός, Πρωτοψάλτης, Σακελλάριος, Σαπωνάς, Τυροκόμος, Υφαντής, Φλεβοτόμος, Χαλκεύς, Χρυσόχοος, Ψωμάς, Ψαράς.
Επώνυμα που δηλώνουν ανθρώπινη ιδιότητα:
Ασπρόφρυς, Επταμηνίτης, Ευμορφάκης, Ζαγαρομάτης, Καστανός, Κεκαυμένος, Κεφαλάς, Κοντός, Κωφός, Λιγερός, Μακρογένης, Μαύρος, Μελαχρηνός, Μικροκέφαλος, Πάγκαλος, Πεπαγωμένος, Πλατύς, Ποδαράς, Σπανός, Τραυλός.
Επώνυμα που δηλώνουν ηθική ή πνευματική ιδιότητα:
Αμαρτωλός, Αναπαυμένος, Βεβαπτισμένος, Ευγενής, Κακόπουλος, Καλοήθης, Κακός, Πονηρός, Φιλόξενος, Φρόνιμος.
Επώνυμα που παραπέμπουν σε τίτλους και αξιώματα, βυζαντινούς και μη:
Δούκας, Δουκόπουλος, Καίσαρ, Καίσαρις, Κουροπαλάτης, Λογοθέτης, Στρατηγός, Καβαλλάριος, Καβαλλαρόπουλος, Σουλτάνος, Γαζής.

¹⁷⁹⁴ CHILANDAR I: 39